इंग्रजी - मराठी
द्विभाषी आवृत्ती

सत्यमेव जयते

भारत सरकार

विधि व न्याय मंत्रालय

भारताचे संविधान

(१ मे, २०२५ पर्यंत फेरबदल केल्याप्रमाणे)

Constitution of India

[As modified upto 1st May, 2025]

२०२५

द्विभाषी आवृत्ती

ENGLISH-MARATHI

भारताचे संविधान

(१०६ व्या सुधारणेपर्यंत अद्ययावत)

(दिनांक १ मे, २०२५ पर्यंत फेरबदल केल्याप्रमाणे)

Constitution of India

(Upto and including the 106th Amendment)

[*As modified upto 1st May, 2025]*

महाराष्ट्र राज्याच्या भाषा संचालनालयाद्वारे अनुवादित आणि
संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे
भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित

२०२५

एच ४०१०-१

पहिली आवृत्ती : १९७९

दुसरी आवृत्ती : १९८३

तिसरी आवृत्ती : १९८८

चौथी आवृत्ती : १९९२

चौथी आवृत्ती (पुनर्मुद्रण) : १९९६

पाचवी आवृत्ती : २००२

सहावी आवृत्ती : २००६

सहावी आवृत्ती (पुनर्मुद्रण) : २०११

सहावी आवृत्ती (दुसरे पुनर्मुद्रण) : २०१२

सहावी आवृत्ती (तिसरे पुनर्मुद्रण) : २०१३

सातवी आवृत्ती : २०१४

सातवी आवृत्ती : २०२३ (पुनर्मुद्रण)

सातवी आवृत्ती २०२४ (दुसरे पुनर्मुद्रण)

आठवी आवृत्ती : २०२५

किंमत : रुपये ६७८/-

LIST OF ABBREVIATIONS USED

Art., arts.	....	for Article, articles.
Cl. cl., Cls.,cls.	....	" Clause, clause, Clause, clauses.
C.O.	....	" Constitution Order.
Ins., ins.	....	" inserted, Inserted.
P.	....	" Page, Pages.
Pt.	....	" Part.
Rep.	....	" Repealed.
s.	....	" Sections.
Sch.	....	" Schedule.
sub., Subs.	....	" Substituted.
w.e.f.	....	" with effect from.
w.r.e.f.	....	" with retrospective effect from.

PREFACE

This is the 8th edition (Second diglot edition 'English-Marathi') of the Constitution of India. The first diglot edition was published of Printing and Stationery, Government of Maharashtra, with the approval of Ministry of Law and Justice, Legislative Department, New Delhi. Its Seven editions were published in the year 1979, 1983, 1988, 1992, 2002, 2006 and 2014.

The present diglot edition of the Constitution of India has been prepared by the Directorate of Languages, Government of Maharashtra and the same has been scrutinized and vetted by the Official Languages Wing (Regional Unit), Legislative Department, Ministry of Law and Justice, New Delhi, as part of the implementation of the decision of The Central Government to make available the Constitution of India and other Central Laws to the general public in their own regional official language to enable them to know the Law of the Land in their true spirit to fulfill the Constitutional mandate.

In this edition, the text of Constitution has been brought up to date by incorporating therin all the amendments up to and including the Constitution (One hundred and Sixth Amendment) Act, 2023 with necessary footnotes. We hope, this edition will be useful to the members of the Bar, the Bench, students of Law and the general public.

New Delhi,
1st May, 2025.

DR. RAJIV MANI,
Secretary to the Government of India.

प्रास्ताविक

‘ भारताचे संविधान ’ या प्रकाशनाची ही ८वी आवृत्ती (‘इंग्रजी-मराठी’ दुसरी द्विभाषी आवृत्ती) आहे. पहिली द्विभाषी आवृत्ती संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी विधि व न्याय मंत्रालय, विधायी विभाग, नवी दिल्ली यांच्या मान्यतेने, भारत सरकारच्या वतीने २०१४ मध्ये प्रकाशित केली होती. भारताच्या संविधानाच्या सात आवृत्या १९७९, १९८३, १९८८, १९९२, २००२, २००६ व २०१४ या वर्षी प्रकाशित केल्या होत्या.

सांविधानिक जनादेशाची पूर्तता होण्यासाठी सामान्य जनतेस खऱ्या अर्थाने या भूमीच्या कायद्याची माहिती होणे शक्य व्हावे यासाठी त्यांना त्यांच्या प्रादेशिक राजभाषेमध्ये ‘भारताचे संविधान’ व अन्य केंद्रीय कायदे उपलब्ध करून देणे, हा केंद्र सरकारच्या निर्णयाच्या अंमलबजावणीचा भाग आहे. म्हणून, भारताचे संविधान याची विद्यमान द्विभाषी आवृत्ती भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांनी तयार केली असून प्रस्तुत आवृत्तीची छाननी व विधीक्षा, राजभाषा खंड (प्रादेशिक युनिट), विधायी विभाग, विधि व न्याय मंत्रालय, नवी दिल्ली यांनी केली आहे.

या आवृत्तीमध्ये, संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ पर्यंतच्या सर्व सुधारणा, आवश्यक त्या तळटिपांसह, अंतर्भूत करून ‘भारताचे संविधान’ याचा पाठ अद्ययावत करण्यात आला आहे. ही आवृत्ती वकील संघाचे व न्यायपीठाचे सदस्य, कायद्याचे विद्यार्थी आणि सामान्य जनता यांना उपयुक्त ठरेल, अशी आम्हाला आशा आहे.

डॉ. राजीव मणि,
सचिव,
भारत सरकार.

नवी दिल्ली,
१ मे, २०२५.

THE CONSTITUTION OF INDIA

CONTENTS

PREAMBLE

PART I

THE UNION AND ITS TERRITORY

ARTICLES

1. Name and territory of the Union.
2. Admission or establishment of new States.

[2A. Sikkim to be associated with the Union.—Omitted.]

3. Formation of new States and alteration of areas, boundaries or names of existing States.
4. Laws made under articles 2 and 3 to provide for the amendment of the First and the Fourth Schedules and supplemental, incidental and consequential matters.

PART II

CITIZENSHIP

5. Citizenship at the commencement of the Constitution.
6. Rights of citizenship of certain persons who have migrated to India from Pakistan.
7. Rights of citizenship of certain migrants to Pakistan.
8. Rights of citizenship of certain persons of Indian origin residing outside India.
9. Persons voluntarily acquiring citizenship of a foreign State not to be citizens.
10. Continuance of the rights of citizenship.
11. Parliament to regulate the right of citizenship by law.

PART III

FUNDAMENTAL RIGHTS

General

12. Definition.
13. Laws inconsistent with or in derogation of the fundamental rights.

Right to Equality

14. Equality before law.
15. Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth.
16. Equality of opportunity in matters of public employment.
17. Abolition of Untouchability.
18. Abolition of titles.

Right to Freedom

19. Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc.
20. Protection in respect of conviction for offences.
21. Protection of life and personal liberty.

21A. Right to education.

22. Protection against arrest and detention in certain cases.

Right against Exploitation

23. Prohibition of traffic in human beings and forced labour.
24. Prohibition of employment of children in factories, etc.

भारताचे संविधान

अनुक्रमणिका

उद्देशिका

भाग एक

संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र

अनुच्छेद

१. संघराज्याचे नाव व राज्यक्षेत्र.

२. नवीन राज्ये दाखल करून घेणे किंवा स्थापन करणे.

[२क. सिक्कीम हे संघराज्याशी सहयोगी करणे.—गाळला.]

३. नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांची क्षेत्रे, सीमा अथवा नावे यांत फेरफार.

४. पहिल्या व चौथ्या अनुसूचीच्या सुधारणेसाठी आणि पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद २ व ३ अन्वये करण्यात आलेले कायदे.

भाग दोन

नागरिकत्व

५. संविधानाच्या प्रारंभीचे नागरिकत्व.

६. पाकिस्तानातून स्थलांतर करून भारतात आलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.

७. स्थलांतर करून पाकिस्तानात गेलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.

८. मूळच्या भारतीय असलेल्या, पण भारताबाहेर राहणाऱ्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.

९. परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादणाऱ्या व्यक्ती नागरिक नसणे.

१०. नागरिकत्वाचे हक्क चालू राहणे.

११. संसदेने नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायद्याद्वारे विनियमन करणे.

भाग तीन

मूलभूत हक्क

सर्वसाधारण

१२. व्याख्या.

१३. मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले अथवा त्यांचे न्यूनीकरण करणारे कायदे.

समानतेचा हक्क

१४. कायद्यापुढे समानता.

१५. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.

१६. सार्वजनिक सेवायोजनाच्या बाबींमध्ये समान संधी.

१७. अस्पृश्यता नष्ट करणे.

१८. किताब नष्ट करणे.

स्वातंत्र्याचा हक्क

१९. भाषणस्वातंत्र्य, इत्यादीसंबंधीच्या विवक्षित हक्कांचे संरक्षण.

२०. अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण.

२१. जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण.

२१क. शिक्षणाचा हक्क.

२२. विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.

शोषणाविरुद्ध हक्क

२३. माणसांचा अपव्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई.

२४. कारखाने, इत्यादींमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई.

Contents

ARTICLES

Right to Freedom of Religion

25. Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion.
26. Freedom to manage religious affairs.
27. Freedom as to payment of taxes for promotion of any particular religion.
28. Freedom as to attendance at religious instruction or religious worship in certain educational institutions.

Cultural and Educational Rights

29. Protection of interests of minorities.
30. Right of minorities to establish and administer educational institutions.
[31. Compulsory acquisition of property.—Omitted.]

Saving of Certain Laws

31A. Saving of Laws providing for acquisition of estates, etc.
31B. Validation of certain Acts and Regulations.
31C. Saving of laws giving effect to certain directive principles.
[31D. Saving of laws in respect of anti-national activities.—Omitted.]

Right to Constitutional Remedies

32. Remedies for enforcement of rights conferred by this Part.
[32A. Constitutional validity of State laws not to be considered in proceedings under article 32.—Omitted.]
33. Power of Parliament to modify the rights conferred by this Part in their application to Forces, etc.
34. Restriction on rights conferred by this Part while martial law is in force in any area.
35. Legislation to give effect to the provisions of this Part.

PART IV

DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY

36. Definition.
37. Application of the principles contained in this Part.
38. State to secure a social order for the promotion of welfare of the people.
39. Certain principles of policy to be followed by the State.
39A. Equal justice and free legal aid.
40. Organisation of village panchayats.
41. Right to work, to education and to public assistance in certain cases.
42. Provision for just and humane conditions of work and maternity relief.
43. Living wage, etc., for workers.
43A. Participation of workers in management of industries.
43B. Promotion of Co-operative societies.
44. Uniform civil code for the citizens.
45. Provision for early childhood care and education to children below the age of six years.
46. Promotion of educational and economic interests of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections.
47. Duty of the State to raise the level of nutrition and the standard of living and to improve public health.
48. Organisation of agriculture and animal husbandry.
48A. Protection and improvement of environment and safeguarding of forests and wild life.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क

२५. सद्सद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रसार.

२६. धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य.

२७. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य.

२८. विवक्षित शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याबाबत स्वातंत्र्य.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

२९. अल्पसंख्याक वर्गांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण.

३०. शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अल्पसंख्याक वर्गांचा हक्क.

[३१. मालमत्तेचे सक्तीने संपादन.—गाळला.]

विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती

३१क. संपदा, इत्यादींचे संपादन करण्यासाठी तरतूद करणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.

३१ख. विवक्षित अधिनियमांची व विनियमांची विधिग्राह्यता.

३१ग. विवक्षित निदेशक तत्त्वे अंमलात आणणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.

[३१घ. राष्ट्रविरोधी कारवायांच्या बाबतीतील कायद्यांची व्यावृत्ती.—गाळला.]

सांविधानिक उपाय योजण्याचा हक्क

३२. या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याच्या उपाययोजना.

[३२क. राज्य कायद्यांची सांविधानिक विधिग्राह्यता अनुच्छेद ३२ खालील कार्यवाहीमध्ये विचारात न घेणे.—गाळला.]

३३. या भागाद्वारे प्रदान केलेले हक्क हे सेना, इत्यादींना लागू करताना, त्यामध्ये फेरबदल करण्याचा संसदेस अधिकार.

३४. कोणत्याही क्षेत्रात लष्करी कायदा अंमलात असताना या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांवर निर्बंध.

३५. या भागाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.

भाग चार

राज्य धोरणांची निदेशक तत्त्वे

३६. व्याख्या.

३७. या भागात अंतर्भूत असलेली तत्त्वे लागू करणे.

३८. राज्याने लोककल्याणाच्या संवर्धनासाठी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे.

३९. राज्याने अनुसरावयाच्या धोरणाची विवक्षित तत्त्वे.

३९क. समान न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य.

४०. ग्रामपंचायतींचे संघटन.

४१. कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवक्षित बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क.

४२. कामाबाबत न्याय्य व मानवीय परिस्थिती आणि प्रसूतिविषयक सहाय्य यांची तरतूद.

४३. कामगारांना निर्वाह वेतन, इत्यादी.

४३क. उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.

४३ख. सहकारी संस्थांचे प्रवर्तन.

४४. नागरिकांकरिता एकरूप नागरी संहिता.

४५. सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांची प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांकरिता तरतूद.

४६. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बल घटक यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.

४७. पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.

४८. कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे.

४८क. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करणे.

Contents

ARTICLES

49. Protection of monuments and places and objects of national importance.
50. Separation of judiciary from executive.
51. Promotion of international peace and security.

PART IV A

FUNDAMENTAL DUTIES

51A. Fundamental duties.

PART V

THE UNION

CHAPTER I—THE EXECUTIVE

The President and Vice-President

52. The President of India.
53. Executive power of the Union.
54. Election of President.
55. Manner of election of President.
56. Term of office of President.
57. Eligibility for re-election.
58. Qualifications for election as President.
59. Conditions of President's office.
60. Oath or affirmation by the President.
61. Procedure for impeachment of the President.
62. Time of holding election to fill vacancy in the office of President and the term of office of person elected to fill casual vacancy.
63. The Vice-President of India.
64. The Vice-President to be *ex officio* Chairman of the Council of States.
65. The Vice-President to act as President or to discharge his functions during casual vacancies in the office, or during the absence, of President.
66. Election of Vice-President.
67. Term of office of Vice-President.
68. Time of holding election to fill vacancy in the office of Vice-President and the term of office of person elected to fill casual vacancy.
69. Oath or affirmation by the Vice-President.
70. Discharge of President's functions in other contingencies.
71. Matters relating to, or connected with, the election of a President or Vice-President.
72. Power of President to grant pardons, etc., and to suspend, remit or commute sentences in certain cases.
73. Extent of executive power of the Union.

Council of Ministers

74. Council of Ministers to aid and advise President.
75. Other provisions as to Ministers.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद
४९. राष्ट्रीय महत्त्वाची स्मारके व स्थाने आणि वस्तू यांचे संरक्षण.
५०. कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवणे.
५१. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन.

भाग चार क

मूलभूत कर्तव्ये

५१क. मूलभूत कर्तव्ये.

भाग पाच

संघराज्य

प्रकरण एक—कार्यकारी यंत्रणा

राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती

५२. भारताचा राष्ट्रपती.
५३. संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार.
५४. राष्ट्रपतीची निवडणूक.
५५. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची रीत.
५६. राष्ट्रपतीचा पदावधी.
५७. फेरनिवडणुकीस पात्रता.
५८. राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीसाठी अर्हता.
५९. राष्ट्रपतीपदाच्या शर्ती.
६०. राष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
६१. राष्ट्रपतीवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती.
६२. राष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.
६३. भारताचा उपराष्ट्रपती.
६४. उपराष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असणे.
६५. राष्ट्रपतीचे पद निमित्तवशात् रिक्त होईल त्या त्या प्रसंगी उपराष्ट्रपतीने राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणे अथवा राष्ट्रपतीच्या अनुपस्थितीत त्याची कार्ये पार पाडणे.
६६. उपराष्ट्रपतीची निवडणूक.
६७. उपराष्ट्रपतीचा पदावधी.
६८. उपराष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.
६९. उपराष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.
७०. इतर आकस्मिक प्रसंगी राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडणे.
७१. राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या बाबी.
७२. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
७३. संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.

मंत्रिपरिषद

७४. राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी मंत्रिपरिषद.
७५. मंत्र्यांसंबंधी अन्य तरतुदी.

Contents

ARTICLES

The Attorney-General for India

76. Attorney-General for India.

Conduct of Government Business

77. Conduct of business of the Government of India.
78. Duties of Prime Minister as respects the furnishing of information to the President, etc.

CHAPTER II—PARLIAMENT

General

79. Constitution of Parliament.
80. Composition of the Council of States.
81. Composition of the House of the People.
82. Readjustment after each census.
83. Duration of Houses of Parliament.
84. Qualification for membership of Parliament.
85. Sessions of Parliament, prorogation and dissolution.
86. Right of President to address and send messages to Houses.
87. Special address by the President.
88. Rights of Ministers and Attorney-General as respects Houses.

Officers of Parliament

89. The Chairman and Deputy Chairman of the Council of States.
90. Vacation and resignation of, and removal from, the office of Deputy Chairman.
91. Power of the Deputy Chairman or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Chairman.
92. The Chairman or the Deputy Chairman not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.
93. The Speaker and Deputy Speaker of the House of the People.
94. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Speaker and Deputy Speaker.
95. Power of the Deputy Speaker or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Speaker.
96. The Speaker or the Deputy Speaker not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.
97. Salaries and allowances of the Chairman and Deputy Chairman and the Speaker and Deputy Speaker.
98. Secretariat of Parliament.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भारताचा महान्यायवादी

७६. भारताचा महान्यायवादी.

सरकारी कामकाज चालवणे

७७. भारत सरकारचे कामकाज चालवणे.

७८. राष्ट्रपतीस माहिती पुरवणे, इत्यादींबाबत प्रधानमंत्र्याची कर्तव्ये.

प्रकरण दोन—संसद

सर्वसाधारण

७९. संसद घटित करणे.

८०. राज्यसभेची रचना.

८१. लोकसभेची रचना.

८२. प्रत्येक जनगणनेनंतर पुनःसमायोजन.

८३. संसदेच्या सभागृहांचा कालावधी.

८४. संसदेच्या सदस्यत्वाकरिता अर्हता.

८५. संसदेची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.

८६. राष्ट्रपतीचा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.

८७. राष्ट्रपतीचे विशेष अभिभाषण.

८८. मंत्री व महान्यायवादी यांचे सभागृहांबाबत हक्क.

संसदेचे अधिकारी

८९. राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती.

९०. उपसभापतीचे पद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.

९१. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतिपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.

९२. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.

९३. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.

९४. अध्यक्षाचे पद व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.

९५. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.

९६. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.

९७. सभापती व उपसभापती आणि अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.

९८. संसदेचे सचिवालय.

Contents

ARTICLES

Conduct of Business

99. Oath or affirmation by members.

100. Voting in Houses, power of Houses to act notwithstanding vacancies and quorum.

Disqualifications of Members

101. Vacation of seats.

102. Disqualifications for membership.

103. Decision on questions as to disqualifications of members.

104. Penalty for sitting and voting before making oath or affirmation under article 99 or when not qualified or when disqualified.

Powers, Privileges and Immunities of Parliament and its Members

105. Powers, privileges, etc., of the Houses of Parliament and of the members and committees thereof.

106. Salaries and allowances of members.

Legislative Procedure

107. Provisions as to introduction and passing of Bills.

108. Joint sitting of both Houses in certain cases.

109. Special procedure in respect of Money Bills.

110. Definition of "Money Bills".

111. Assent to Bills.

Procedure in Financial Matters

112. Annual financial statement.

113. Procedure in Parliament with respect to estimates.

114. Appropriation Bills.

115. Supplementary, additional or excess grants.

116. Votes on account, votes of credit and exceptional grants.

117. Special provisions as to financial Bills.

Procedure Generally

118. Rules of procedure.

119. Regulation by law of procedure in Parliament in relation to financial business.

120. Language to be used in Parliament

121. Restriction on discussion in Parliament

122. Courts not to inquire into proceedings of Parliament.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

कामकाज चालवणे

९९. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.

१००. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.

सदस्यांची अपात्रता

१०१. जागा रिक्त करणे.

१०२. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

१०३. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.

१०४. अनुच्छेद ९९ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.

संसद व तिचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१०५. संसदेची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.

१०६. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.

वैधानिक कार्यपद्धती

१०७. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.

१०८. विवक्षित प्रकरणी दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक.

१०९. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.

११०. “ धन विधेयके ” यांची व्याख्या.

१११. विधेयकास अनुमती.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

११२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.

११३. अंदाजपत्रकाबाबत संसदेतील कार्यपद्धती.

११४. विनियोजन विधेयके.

११५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.

११६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.

११७. वित्तीय विधेयकांसंबंधी विशेष तरतुदी.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

११८. कार्यपद्धतीचे नियम.

११९. वित्तीय कामकाजासंबंधी संसदेच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.

१२०. संसदेत वापरावयाची भाषा.

१२१. संसदेतील चर्चेवर निर्बंध.

१२२. न्यायालयांनी संसदेच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.

Contents

ARTICLES

CHAPTER III—LEGISLATIVE POWERS OF THE PRESIDENT

123. Power of President to promulgate Ordinances during recess of Parliament.

CHAPTER IV—THE UNION JUDICIARY

124. Establishment and constitution of the Supreme Court.

124A. National Judicial Appointments commission.

124B. Functions of Commission.

124C. Power of Parliament to make law.

125. Salaries, etc., of Judges.

126. Appointment of acting Chief Justice.

127. Appointment of *ad hoc* Judges.

128. Attendance of retired Judges at sittings of the Supreme Court.

129. Supreme Court to be a Court of record.

130. Seat of Supreme Court.

131. Original jurisdiction of the Supreme Court.

[131A. Exclusive jurisdiction of the Supreme Court in regard to questions as to Constitutional validity of Central laws.—*Omitted*.]

132. Appellate jurisdiction of the Supreme Court in appeals from High Courts in certain cases.

133. Appellate jurisdiction of the Supreme Court in appeals from High Courts in regard to civil matters.

134. Appellate jurisdiction of the Supreme Court in regard to criminal matters.

134A. Certificate for appeal to the Supreme Court.

135. Jurisdiction and powers of the Federal Court under existing law to be exercisable by the Supreme Court.

136. Special leave to appeal by the Supreme Court.

137. Review of judgments or orders by the Supreme Court.

138. Enlargement of the jurisdiction of the Supreme Court

139. Conferment on the Supreme Court of powers to issue certain writs.

139A. Transfer of certain cases.

140. Ancillary powers of the Supreme Court.

141. Law declared by Supreme Court to be binding on all Courts.

142. Enforcement of decrees and orders of the Supreme Court and orders as to discovery, etc.

143. Power of President to consult the Supreme Court.

144. Civil and judicial authorities to act in aid of the Supreme Court.

[144A. Special provisions as to disposal of questions relating to constitutional Validity of laws.–*Omitted*.]

145. Rules of Court, etc.

146. Officers and servants and the expenses of the Supreme Court.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण तीन—राष्ट्रपतीचे वैधानिक अधिकार

१२३. संसदेच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

प्रकरण चार—संघ न्याययंत्रणा

१२४. सर्वोच्च न्यायालय स्थापन करणे आणि घटित करणे.

१२४क. राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग.

१२४ख. आयोगाची कार्ये.

१२४ग. संसदेचा कायदा करण्याचा आधिकार.

१२५. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.

१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.

१२७. तदर्थ न्यायाधीशांची नियुक्ती.

१२८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशांची उपस्थिती.

१२९. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असणे.

१३०. सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान.

१३१. सर्वोच्च न्यायालयाची मूळ अधिकारिता.

[१३१क. केंद्रीय विधींच्या सांविधानिक वैधतेसंबंधातील प्रश्नांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाची अनन्य अधिकारिता.—गाळला]

१३२. विवक्षित प्रकरणी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.

१३३. दिवाणी प्रकरणांसंबंधी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.

१३४. फौजदारी प्रकरणांसंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.

१३४क. सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यासाठी प्रमाणपत्र.

१३५. विद्यमान कायद्यान्वये फेडरल न्यायालयाची अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने वापरणे.

१३६. अपील करण्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडून विशेष अनुज्ञा.

१३७. न्यायनिर्णय किंवा आदेश यांचे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पुनर्विलोकन.

१३८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारितेची वृद्धी.

१३९. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याच्या अधिकारांचे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान .

१३९क. विवक्षित प्रकरणे हस्तांतरित करणे.

१४०. सर्वोच्च न्यायालयाचे सहाय्यभूत अधिकार.

१४१. सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असणे.

१४२. सर्वोच्च न्यायालयाचे हुकूमनामे आणि आदेश यांची अंमलबजावणी व प्रकटीकरण, इत्यादींसंबंधीचे आदेश.

१४३. सर्वोच्च न्यायालयाचा विचार घेण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

१४४. मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकाऱ्यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करणे.

[१४४क. कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्याबाबत विशेष तरतुदी.—गाळला]

१४५. न्यायालयाचे नियम, इत्यादी.

१४६. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.

Contents

ARTICLES

147. Interpretation.

CHAPTER V—COMPTROLLER AND AUDITOR-GENERAL OF INDIA

148. Comptroller and Auditor-General of India.

149. Duties and powers of the Comptroller and Auditor-General.

150. Form of accounts of the Union and of the States.

151. Audit reports.

PART VI

THE STATES

CHAPTER I—GENERAL

152. Definition.

CHAPTER II—THE EXECUTIVE

The Governor

153. Governors of States.

154. Executive power of State.

155. Appointment of Governor.

156. Term of office of Governor.

157. Qualifications for appointment as Governor.

158. Conditions of Governor's office.

159. Oath or affirmation by the Governor.

160. Discharge of the functions of the Governor in certain contingencies.

161. Power of Governor to grant pardons, etc., and to suspend, remit or commute sentences in certain cases.

162. Extent of executive power of State.

Council of Ministers

163. Council of Ministers to aid and advise Governor.

164. Other provisions as to Ministers.

The Advocate-General for the State

165. Advocate-General for the State.

Conduct of Government Business

166. Conduct of business of the Government of a State.

167. Duties of Chief Minister as respects the furnishing of information to Governor, etc.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

१४७. अर्थ लावणे.

प्रकरण पाच—भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक

१४८. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक.

१४९. नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याची कर्तव्ये व अधिकार.

१५०. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांचा नमुना.

१५१. लेखापरीक्षा अहवाल.

भाग सहा

राज्ये

प्रकरण एक—सर्वसाधारण

१५२. व्याख्या.

प्रकरण दोन—कार्यकारी यंत्रणा

राज्यपाल

१५३. राज्यांचे राज्यपाल.

१५४. राज्याचा कार्यकारी अधिकार.

१५५. राज्यपालाची नियुक्ती.

१५६. राज्यपालाचा पदावधी.

१५७. राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यासाठी अर्हता.

१५८. राज्यपालपदाच्या शर्ती.

१५९. राज्यपालाने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.

१६०. विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी राज्यपालाची कार्ये पार पाडणे.

१६१. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.

१६२. राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.

मंत्रिपरिषद

१६३. राज्यपालास सहाय्य करण्याकरीता व सल्ला देण्याकरीता मंत्रिपरिषद.

१६४. मंत्र्यांसंबंधी अन्य तरतुदी.

राज्याचा महा अधिवक्ता

१६५. राज्याचा महा अधिवक्ता.

सरकारी कामकाज चालविणे

१६६. राज्याच्या शासनाचे कामकाज चालविणे.

१६७. राज्यपालास माहिती पुरविणे, इत्यादींबाबत मुख्यमंत्र्याची कर्तव्ये.

Contents

ARTICLES

CHAPTER III—THE STATE LEGISLATURE

General

168. Constitution of Legislatures in States.

169. Abolition or creation of Legislative Councils in States.

170. Composition of the Legislative Assemblies.

171. Composition of the Legislative Councils.

172. Duration of State Legislatures.

173. Qualification for membership of the State Legislature.

174. Sessions of the State Legislature, prorogation and dissolution.

175. Right of Governor to address and send messages to the House or Houses.

176. Special address by the Governor.

177. Rights of Ministers and Advocate-General as respects the Houses.

Officers of the State Legislature

178. The Speaker and Deputy Speaker of the Legislative Assembly.

179. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Speaker and Deputy Speaker.

180. Power of the Deputy Speaker or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Speaker.

181. The Speaker or the Deputy Speaker not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.

182. The Chairman and Deputy Chairman of the Legislative Council.

183. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Chairman and Deputy Chairman.

184. Power of the Deputy Chairman or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Chairman.

185. The Chairman or the Deputy Chairman not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.

186. Salaries and allowances of the Speaker and Deputy Speaker and the Chairman and Deputy Chairman.

187. Secretariat of State Legislature.

Conduct of Business

188. Oath or affirmation by members.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण तीन—राज्य विधानमंडळ

सर्वसाधारण

१६८. राज्यांमध्ये विधानमंडळे घटित करणे.

१६९. राज्यांमध्ये विधानपरिषदा विसर्जित करणे किंवा निर्माण करणे.

१७०. विधानसभांची रचना.

१७१. विधानपरिषदांची रचना.

१७२. राज्य विधानमंडळांचा कालावधी.

१७३. राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यत्वाकरीता अर्हता.

१७४. राज्य विधानमंडळाची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.

१७५. सभागृहास किंवा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा राज्यपालाचा हक्क.

१७६. राज्यपालाचे विशेष अभिभाषण.

१७७. मंत्री व महा अधिवक्ता यांचे सभागृहांबाबत हक्क.

राज्य विधानमंडळाचे अधिकारी

१७८. विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.

१७९. अध्यक्षाचे व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे व त्या पदाचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.

१८०. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.

१८१. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.

१८२. विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती.

१८३. सभापतीचे आणि उपसभापतीचे पद रिक्त होणे व त्याचा राजीनामा देणे आणि त्यावरून दूर करणे.

१८४. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतीपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.

१८५. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.

१८६. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते.

१८७. राज्य विधानमंडळाचे सचिवालय.

कामकाज चालविणे

१८८. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.

Contents

ARTICLES

189. Voting in Houses, power of Houses to act notwithstanding vacancies and quorum.

Disqualifications of Members

190. Vacation of seats.
191. Disqualifications for membership.
192. Decision on questions as to disqualifications of members.
193. Penalty for sitting and voting before making oath or affirmation under article 188 or when not qualified or when disqualified.

Powers, privileges and immunities of State Legislatures and their Members

194. Powers, privileges, etc., of the Houses of Legislatures and of the members and committees thereof.
195. Salaries and allowances of members.

Legislative Procedure

196. Provisions as to introduction and passing of Bills.
197. Restriction on powers of Legislative Council as to Bills other than Money Bills.
198. Special procedure in respect of Money Bills.
199. Definition of "Money Bills".
200. Assent to Bills.
201. Bills reserved for consideration.

Procedure in Financial Matters

202. Annual financial statement.
203. Procedure in Legislature with respect to estimates.
204. Appropriation Bills.
205. Supplementary, additional or excess grants.
206. Votes on account, votes of credit and exceptional grants.
207. Special provisions as to financial Bills.

Procedure Generally

208. Rules of procedure.
209. Regulation by law of procedure in the Legislature of the State in relation to financial business.
210. Language to be used in the Legislature.
211. Restriction on discussion in the Legislature.
212. Courts not to inquire into proceedings of the Legislature.

CHAPTER IV— LEGISLATIVE POWER OF THE GOVERNOR

213. Power of Governor to promulgate Ordinances during recess of Legislature.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

१८९. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.

सदस्यांच्या अपात्रता

१९०. जागा रिक्त करणे.

१९१. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

१९२. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.

१९३. अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.

राज्य विधानमंडळे व त्यांचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१९४. विधानमंडळांची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.

१९५. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.

वैधानिक कार्यपद्धती

१९६. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.

१९७. धन विधेयकांहून अन्य विधेयकांसंबंधी विधानपरिषदेच्या अधिकारांवर निर्बंध.

१९८. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.

१९९. " धन विधेयके " यांची व्याख्या.

२००. विधेयकांना अनुमती.

२०१. विचारार्थ राखून ठेवलेली विधेयके.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

२०२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.

२०३. अंदाजपत्रकांबाबत विधानमंडळातील कार्यपद्धती.

२०४. विनियोजन विधेयके.

२०५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.

२०६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.

२०७. वित्तीय विधेयकासंबंधी विशेष तरतुदी.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

२०८. कार्यपद्धतीचे नियम.

२०९. वित्तीय कामकाजासंबंधी राज्य विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.

२१०. विधानमंडळात वापरावयाची भाषा.

२११. विधानमंडळातील चर्चेवर निर्बंध.

२१२. न्यायालयांनी विधानमंडळाच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.

प्रकरण चार—राज्यपालाचे वैधानिक अधिकार

२१३. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.

Contents

ARTICLES

CHAPTER V—THE HIGH COURTS IN THE STATES

214. High Courts for States.

215. High Courts to be courts of record.

216. Constitution of High Courts.

217. Appointment and conditions of the office of a Judge of a High Court.

218. Application of certain provisions relating to Supreme Court to High Courts.

219. Oath or affirmation by Judges of High Courts.

220. Restriction on practice after being a permanent Judge.

221. Salaries, etc., of Judges.

222. Transfer of a Judge from one High Court to another.

223. Appointment of acting Chief Justice.

224. Appointment of additional and acting Judges.

224A. Appointment of retired Judges at sittings of High Courts.

225. Jurisdiction of existing High Courts.

226. Power of High Courts to issue certain writs.

[226A. Constitutional validity of Central laws not to be considered in proceedings under article 226.— *Omitted*.]

227. Power of superintendence over all courts by the High Court.

228. Transfer of certain cases to High Court.

[228A. Special provisions as to disposal of questions relating to constitutional validity of State laws.— *Omitted*.]

229. Officers and servants and the expenses of High Courts.

230. Extension of jurisdiction of High Courts to Union territories.

231. Establishment of a common High Court for two or more States.

[232. Interpretation.—].

CHAPTER VI—SUBORDINATE COURTS

233. Appointment of district judges.

233A. Validation of appointments of, and judgments, etc., delivered by, certain district judges.

234. Recruitment of persons other than district judges to the judicial service.

235. Control over subordinate courts.

236. Interpretation.

237. Application of the provisions of this Chapter to certain class or classes of magistrates.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

प्रकरण पाच—राज्यांमधील उच्च न्यायालये

२१४. राज्यांसाठी उच्च न्यायालये.

२१५. उच्च न्यायालये ही अभिलेख न्यायालये असणे.

२१६. उच्च न्यायालये घटित करणे.

२१७. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची नियुक्ती व त्या पदाच्या शर्ती.

२१८. सर्वोच्च न्यायालयासंबंधीच्या विवक्षित तरतुदी उच्च न्यायालयांना लागू असणे.

२१९. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.

२२०. स्थायी न्यायाधीश झाल्यानंतर व्यवसायावर निर्बंध.

२२१. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.

२२२. न्यायाधीशाची एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली.

२२३. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.

२२४. अतिरिक्त व कार्यकारी न्यायाधीशांची नियुक्ती.

२२४क. उच्च न्यायालयांच्या न्यायपीठांमध्ये निवृत्त न्यायाधीशाची नियुक्ती.

२२५. विद्यमान उच्च न्यायालयांची अधिकारिता.

२२६. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याचे उच्च न्यायालयांचे अधिकार.

[२२६क. केंद्रीय कायद्यांची घटनात्मक वैधता अनुच्छेद २२६क खालील कार्यवाहीमध्ये विचारात न घेणे.—गाळला.]

२२७. सर्व न्यायालयांवर देखरेख करण्याचा उच्च न्यायालयाचा अधिकार.

२२८. विवक्षित प्रकरणे उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे.

[२२८क. राज्य कायद्यांच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्यासंबंधीच्या विशेष तरतुदी.—गाळला.]

२२९. उच्च न्यायालयांचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.

२३०. उच्च न्यायालयांच्या अधिकारितेचा संघ राज्यक्षेत्रांवर विस्तार करणे.

२३१. दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी एका सामाईक उच्च न्यायालयाची स्थापना.

[२३२. अर्थ लावणे.–]

प्रकरण सहा—दुय्यम न्यायालये

२३३. जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती.

२३३क. विवक्षित जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि त्यांनी दिलेले न्यायनिर्णय, इत्यादी विधिग्राह्य असणे.

२३४. जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची न्यायिक सेवेतील भरती.

२३५. दुय्यम न्यायालयांवरील नियंत्रण.

२३६. अर्थ लावणे.

२३७. दंडाधिकाऱ्यांच्या विवक्षित वर्गाला किंवा वर्गांना या प्रकरणाच्या तरतुदी लागू असणे.

Contents

ARTICLES

[PART VII.— Omitted]

[THE STATES IN PART B OF THE FIRST SCHEDULE]

[238. *Omitted.*]

PART VIII

THE UNION TERRITORIES

239. Administration of Union territories.

239A. Creation of local Legislatures or Council of Ministers or both for certain Union territories.

239AA. Special provisions with respect to Delhi.

239AB. Provision in case of failure of constitutional machinery.

239B. Power of administrator to promulgate Ordinances during recess of Legislature.

240. Power of President to make regulations for certain Union territories.

241. High Courts for Union territories.

[242. Coorg.—*Omitted.*]

PART IX

THE PANCHAYATS

243. Definitions.

243A. Gram Sabha.

243B. Constitution of Panchayats.

243C. Composition of Panchayats.

243D. Reservation of seats.

243E. Duration of Panchayats, etc.

243F. Disqualifications for membership.

243G. Powers, authority and responsibilities of Panchayats.

243H. Powers to impose taxes by, and Funds of, the Panchayats.

243I. Constitution of Finance Commission to review financial position.

243J. Audit of accounts of Panchayats.

243K. Elections to the Panchayats.

243L. Application to Union territories.

243M. Part not to apply to certain areas.

243N. Continuance of existing laws and Panchayats.

243O. Bar to interference by courts in electoral matters.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

[भाग सात.—गाळला]

[पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्ये]

[२३८. गाळला.]

भाग आठ

संघ राज्यक्षेत्रे

२३९. संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रशासन.

२३९क. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी स्थानिक विधानमंडळांची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हींची निर्मिती.

२३९कक. दिल्लीच्या संबंधात विशेष तरतुदी.

२३९कख. सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास तरतूद.

२३९ख. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा प्रशासकाचा अधिकार.

२४०. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी विनियम करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

२४१. संघ राज्यक्षेत्रांसाठी उच्च न्यायालये.

[२४२. कूर्ग.—गाळला]

भाग नऊ

पंचायती

२४३. व्याख्या.

२४३क. ग्रामसभा.

२४३ख. पंचायती घटित करणे.

२४३ग. पंचायतींची रचना.

२४३घ. जागांचे आरक्षण.

२४३ङ. पंचायतींचा कालावधी, इत्यादी.

२४३च. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

२४३छ. पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

२४३ज. पंचायतींचा कर लादण्याचा अधिकार आणि पंचायतींचे निधी.

२४३झ. आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी वित्त आयोग घटित करणे.

२४३ञ. पंचायतींच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.

२४३ट. पंचायतींच्या निवडणुका.

२४३ठ. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.

२४३ड. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.

२४३ढ. विद्यमान कायदे व पंचायती अस्तित्वात राहणे.

२४३ण. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.

ARTICLES

PART IX A

THE MUNICIPALITIES

243P. Definitions.

243Q. Constitution of Municipalities.

243R. Composition of Municipalities.

243S. Constitution and composition of Wards Committees, etc.

243T. Reservation of seats.

243U. Duration of Municipalities, etc.

243V. Disqualifications for membership.

243W. Powers, authority and responsibilities of Municipalities, etc.

243X. Power to impose taxes by, and Funds of, the Municipalities.

243Y. Finance Commission.

243Z. Audit of accounts of Municipalities.

243ZA. Elections to the Municipalities.

243ZB. Application to Union territories.

243ZC. Part not to apply to certain areas.

243ZD. Committee for district planning.

243ZE. Committee for Metropolitan planning.

243ZF. Continuance of existing laws and Municipalities.

243ZG. Bar to interference by Courts in electoral matters.

PART IX B

THE CO-OPERATIVE SOCIETIES

243ZH. Definitions.

243ZI. Incorporation of co-operative societies.

243ZJ. Number and term of members of board and its office bearers.

243ZK. Election of members of board.

243ZL. Supersession and suspension of board and interim management.

243ZM. Audit of accounts of co-operative societies.

243ZN. Convening of general body meetings.

243ZO. Right of a member to get information.

243ZP. Returns.

243ZQ. Offences and Penalties.

243ZR. Application to multi-State co-operative societies.

243ZS. Application to Union territories.

243ZT. Continuance of existing laws.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग नऊ क

नगरपालिका

२४३त. व्याख्या.

२४३थ. नगरपालिका घटित करणे.

२४३द. नगरपालिकांची रचना.

२४३ध. प्रभाग समित्या, इत्यादी घटित करणे व त्यांची रचना.

२४३न. जागांचे आरक्षण.

२४३प. नगरपालिकांचा कालावधी, इत्यादी.

२४३फ. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.

२४३ब. नगरपालिका, इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

२४३भ. नगरपालिकांचा कर लादण्याचा अधिकार आणि नगरपालिकांचे निधी.

२४३म. वित्त आयोग.

२४३य. नगरपालिकांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.

२४३यक. नगरपालिकांच्या निवडणुका.

२४३यख. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.

२४३यग. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.

२४३यघ. जिल्हा नियोजन समिती.

२४३यङ. महानगर नियोजन समिती.

२४३यच. विद्यमान कायदे व नगरपालिका अस्तित्वात राहणे.

२४३यछ. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.

भाग नऊ ख

सहकारी संस्था

२४३यज. व्याख्या.

२४३यझ. सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन.

२४३यञ. मंडळाच्या सदस्यांची व त्याच्या पदाधिकाऱ्यांची संख्या व त्यांचा पदावधी.

२४३यट. मंडळाच्या सदस्यांची निवडणूक.

२४३यठ. मंडळाचे निष्प्रभावन व निलंबन आणि अंतरिम व्यवस्थापन.

२४३यड. सहकारी संस्थेच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.

२४३यढ. सर्वसदस्य मंडळाची सभा बोलावणे.

२४३यण. सदस्यांचा माहिती मिळण्याचा अधिकार.

२४३यत. विवरणे.

२४३यथ. अपराध व शास्ती.

२४३यद. बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू असणे.

२४३यध. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.

२४३यन. विद्यमान कायदे पुढे चालू राहणे.

Contents

ARTICLES

PART X

THE SCHEDULED AND TRIBAL AREAS

244. Administration of Scheduled Areas and Tribal Areas.

244A. Formation of an autonomous State comprising certain tribal areas in Assam and creation of local Legislature or Council of Ministers or both therefore.

PART XI

RELATIONS BETWEEN THE UNION AND THE STATES

CHAPTER I—LEGISLATIVE RELATIONS

Distribution of Legislative Powers

245. Extent of laws made by Parliament and by the Legislatures of States.

246. Subject-matter of laws made by Parliament and by the Legislatures of States.

246A. Special provision with respect to goods and services tax.

247. Power of Parliament to provide for the establishment of certain additional courts.

248. Residuary powers of legislation.

249. Power of Parliament to legislate with respect to a matter in the State List in the national interest.

250. Power of Parliament to legislate with respect to any matter in the State List if a Proclamation of Emergency is in operation.

251. Inconsistency between laws made by Parliament under articles 249 and 250 and laws made by the Legislatures of States.

252. Power of Parliament to legislate for two or more States by consent and adoption of such legislation by any other State.

253. Legislation for giving effect to international agreements.

254. Inconsistency between laws made by Parliament and laws made by the Legislatures of States.

255. Requirements as to recommendations and previous sanctions to be regarded as matters of procedure only.

CHAPTER II— ADMINISTRATIVE RELATIONS

General

256. Obligation of States and the Union.

257. Control of the Union over States in certain cases.

[257A. Assistance to states by deployment of armed forces or other forces of the Union.– *Omitted.*]

258. Power of the Union to confer powers, etc., on States in certain cases.

258A. Power of the States to entrust functions to the Union.

[259. Armed forces in state in Part B of the First Schedule.– *Omitted.*]

260. Jurisdiction of the Union in relation to territories outside India.

261. Public acts, records and judicial proceedings.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

भाग दहा

अनुसूचित व जनजाति क्षेत्रे

२४४. अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाति क्षेत्रे यांचे प्रशासन.

२४४क. आसाममधील विवक्षित जनजाति क्षेत्रे समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवणे आणि त्याकरता स्थानिक विधानमंडळाची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हींची निर्मिती.

भाग अकरा

संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध

प्रकरण एक—वैधानिक संबंध

वैधानिक अधिकारांची विभागणी

२४५. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांची व्याप्ती.

२४६. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांचे विषय.

२४६क. वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीत विशेष तरतूद.

२४७. विवक्षित अतिरिक्त न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी तरतूद करण्याचा संसदेचा अधिकार.

२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.

२४९. राष्ट्रीय हितासाठी राज्य सूचीतील बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.

२५०. आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्य सूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.

२५१. संसदेने अनुच्छेद २४९ आणि २५० अन्वये केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.

२५२. दोन किंवा अधिक राज्यांकरिता त्यांच्या संमतीने विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार आणि अशा विधिविधानाचा अन्य कोणत्याही राज्याकडून अंगीकार.

२५३. आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्याकरिता विधिविधान.

२५४. संसदेने केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.

२५५. शिफारशी व पूर्वमंजुरी यासंबंधीच्या आवश्यकता केवळ कार्यपद्धतींच्या बाबी मानणे.

प्रकरण दोन—प्रशासनिक संबंध

सर्वसाधारण

२५६. राज्ये व संघराज्य यांचे आबंधन.

२५७. विवक्षित प्रकरणी संघराज्याचे राज्यांवर नियंत्रण.

[२५७क. संघराज्याच्या सशस्त्र सेनादलाच्या किंवा इतर दलांच्या तैनातीद्वारे राज्यांना सहाय्य.—गाळला.]

२५८. विवक्षित प्रकरणी राज्यांना अधिकार, इत्यादी प्रदान करण्याचा संघराज्याचा अधिकार.

२५८क. संघराज्याकडे कार्ये सोपवण्याचा राज्यांचा अधिकार.

[२५९. पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांतील सशस्त्र सेनादले.—गाळला.]

२६०. भारताबाहेरील राज्यक्षेत्रांसंबंधी संघराज्याची अधिकारिता.

२६१. सार्वजनिक कृती, अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही.

Contents

ARTICLES

Disputes relating to Waters

262. Adjudication of disputes relating to waters of inter-State rivers or river valleys.

Co-ordination between States

263. Provisions with respect to an inter-State Council.

PART XII

FINANCE, PROPERTY, CONTRACTS AND SUITS

CHAPTER I—FINANCE

General

264. Interpretation.

265. Taxes not to be imposed save by authority of law.

266. Consolidated Funds and public accounts of India and of the States.

267. Contingency Fund.

Distribution of Revenues between the Union and the States

268. Duties levied by the Union but collected and appropriated by the States.

[268A. Service tax levied by Union and collected and appropriated by the Union and the States.– *Omitted*]

269. Taxes levied and collected by the Union but assigned to the States.

269A. Levy and collection of goods and services tax in course of inter-State trade or commerce.

270. Taxes levied and distributed between the Union and the States.

271. Surcharge on certain duties and taxes for purposes of the Union.

[272. Taxes which are levied and collected by the Union and may be distributed between the union and the states.– *Omitted.*]

273. Grants in lieu of export duty on jute and jute products.

274. Prior recommendation of President required to Bills affecting taxation in which States are interested.

275. Grants from the Union to certain States.

276. Taxes on professions, trades, callings and employments.

277. Savings.

[278. Agreement with States in part B of the First Schedule with regard to certain financial matters.– *Omitted.*]

279. Calculation of "net proceeds", etc.

279A. Goods and Service Tax Council.

280. Finance Commission.

281. Recommendations of the Finance Commission.

Miscellaneous Financial Provisions

282. Expenditure defrayable by the Union or a State out of its revenues.

283. Custody, etc., of Consolidated Funds, Contingency Funds and moneys credited to the public accounts.

284. Custody of suitors' deposits and other moneys received by public servants and courts.

285. Exemption of property of the Union from State taxation.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

पाण्यासंबंधी तंटे

२६२. आंतरराज्यीय नद्यांच्या किंवा नदी-खोऱ्यांतील पाण्यासंबंधीच्या तंट्यांचा अभिनिर्णय.

राज्या—राज्यांमधील समन्वय

२६३. आंतरराज्यीय परिषदेबाबतच्या तरतुदी.

भाग बारा

वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे

प्रकरण एक—वित्तव्यवस्था

सर्वसाधारण

२६४. अर्थ लावणे.

२६५. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज कर न बसवणे.

२६६. भारताचे आणि राज्यांचे एकत्रित निधी व लोक लेखे.

२६७. आकस्मिकता निधी.

संघराज्य आणि राज्ये यांच्यामध्ये महसुलांचे वाटप

२६८. संघराज्याने आकारणी केलेली पण राज्यांनी वसूल केलेली आणि विनियोजन केलेली शुल्के.

[२६८क. संघराज्याने आकारणी केलेला आणि संघराज्य व राज्य यांनी वसूल केलेला व विनियोजन केलेला सेवा कर.—गाळला.]

२६९. संघराज्याने आकारणी व वसूली केलेले परंतु राज्यांना नेमून दिलेले कर.

२६९क. आंतराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात वस्तू व सेवा कराची आकारणी व वसुली.

२७०. आकारणी केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येणारे कर.

२७१. संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी विवक्षित शुल्के आणि कर यांवर अधिभार.

[२७२. संघराज्याने आकारणी व वसूल केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करता येतील असे कर.—गाळला.]

२७३. ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काऐवजी अनुदाने.

२७४. राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत अशा कर आकारणीवर परिणाम करणाऱ्या विधेयकांना राष्ट्रपतीची पूर्वशिफारस आवश्यक.

२७५. विवक्षित राज्यांना संघराज्याकडून अनुदाने.

२७६. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकऱ्या यांवरील कर.

२७७. व्यावृत्ती.

[२७८. विवक्षित वित्तीय बाबींसंबंधी पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मधील राज्यांबरोबर करार.—गाळला.]

२७९. " निव्वळ उत्पन्न ", इत्यादींची परिगणना.

२७९क. वस्तू व सेवा कर परिषद.

२८०. वित्त आयोग.

२८१. वित्त आयोगाच्या शिफारशी.

संकीर्ण वित्तीय तरतुदी

२८२. संघराज्याने किंवा राज्याने आपल्या महसुलातून भागविण्याजोगा खर्च.

२८३. एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि लोक लेख्यांच्या खाती जमा केलेले पैसे यांची अभिरक्षा, इत्यादी.

२८४. लोकसेवक आणि न्यायालये यांना मिळालेल्या वादपक्षकारांच्या ठेवी व इतर पैसे यांची अभिरक्षा.

२८५. संघराज्याच्या मालमत्तेस राज्याच्या कर आकारणीपासून सूट.

Contents

ARTICLES

286. Restrictions as to imposition of tax on the sale or purchase of goods.

287. Exemption from taxes on electricity.

288. Exemption from taxation by States in respect of water or electricity in certain cases.

289. Exemption of property and income of a State from Union taxation.

290. Adjustment in respect of certain expenses and pensions.

290A. Annual payment to certain Devaswom Funds.

[291. Privy purse sums of Rulers.–*Omitted.*]

CHAPTER II—BORROWING

292. Borrowing by the Government of India.

293. Borrowing by States.

CHAPTER III—PROPERTY, CONTRACTS, RIGHTS, LIABILITIES, OBLIGATIONS AND SUITS

294. Succession to property, assets, rights, liabilities and obligations in certain cases.

295. Succession to property, assets, rights, liabilities and obligations in other cases.

296. Property accruing by escheat or lapse or as *bona vacantia*.

297. Things of value within territorial waters or continental shelf and resources of the exclusive economic zone to vest in the Union.

298. Power to carry on trade, etc.

299. Contracts.

300. Suits and proceedings.

CHAPTER IV—RIGHT TO PROPERTY

300A. Persons not to be deprived of property save by authority of law.

PART XIII

TRADE, COMMERCE AND INTERCOURSE WITHIN THE TERRITORY OF INDIA

301. Freedom of trade, commerce and intercourse.

302. Power of Parliament to impose restrictions on trade, commerce and intercourse.

303. Restrictions on the legislative powers of the Union and of the States with regard to trade and commerce.

304. Restrictions on trade, commerce and intercourse among States.

305. Saving of existing laws and laws providing for State monopolies.

[306. Power of certain State in part B of the First Schedule to impose restrictions on trade and commerce.– *Omitted.*]

307. Appointment of authority for carrying out the purposes of articles 301 to 304.

PART XIV

SERVICES UNDER THE UNION AND THE STATES

CHAPTER I—SERVICES

308. Interpretation.

309. Recruitment and conditions of service of persons serving the Union or a State.

310. Tenure of office of persons serving the Union or a State.

311. Dismissal, removal or reduction in rank of persons employed in civil capacities under the Union or a State.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

२८६. मालाची विक्री किंवा खरेदी यांवर कर बसवण्यासंबंधी निर्बंध.

२८७. विजेवरील करांपासून सूट.

२८८. पाणी किंवा वीज यांच्याबाबत राज्यांनी केलेल्या कर आकारणीपासून विवक्षित बाबतीत सूट.

२८९. राज्यांची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय कर आकारणीपासून सूट.

२९०. विवक्षित खर्च आणि पेन्शने यांच्याबाबत समायोजन.

२९०क. विवक्षित देवस्वम् निधींमध्ये वार्षिक भरणा.

[२९१. अधिपतींच्या खासगत तनख्यांच्या रकमा.—गाळला.]

प्रकरण दोन—कर्जे काढणे

२९२. भारत सरकारने कर्जे काढणे.

२९३. राज्यांनी कर्जे काढणे.

प्रकरण तीन—मालमत्ता, संविदा, हक्क, दायित्वे, आबंधने आणि दावे

२९४. विवक्षित प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व आबंधने यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.

२९५. अन्य प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व आबंधने यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.

२९६. सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा बेवारशी मालमत्ता म्हणून उपार्जित होणारी मालमत्ता.

२९७. भारताचा क्षेत्रीय जलधी किंवा सागरमग्न खंडभूमी यांच्या आतील मौल्यवान वस्तू आणि अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील साधनसंपत्ती संघराज्याच्या ठायी निहित होणे.

२९८. व्यापार, इत्यादी करण्याचा अधिकार.

२९९. संविदा.

३००. दावे आणि कार्यवाही.

प्रकरण चार—मालमत्तेचा हक्क

३००क. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज व्यक्तींना मालमत्तेपासून वंचित न करणे.

भाग तेरा

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध

३०१. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य.

३०२. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध घालावयाचा संसदेचा अधिकार.

३०३. व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या संघराज्याच्या व राज्यांच्या वैधानिक अधिकारांवर निर्बंध.

३०४. राज्या-राज्यांमधील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध.

३०५. विद्यमान कायदे आणि राज्याच्या एकाधिकाराची तरतूद करणारे कायदे यांची व्यावृत्ती.

[३०६. पहिल्या अनुसूचीचा भाग ख यातील विवक्षित राज्यांचा व्यापार व वाणिज्य यांवर निर्बंध घालण्याचा अधिकार.—गाळला.]

३०७. ३०१ ते ३०४ या अनुच्छेदांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता प्राधिकाऱ्याची नियुक्ती.

भाग चौदा

संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा

प्रकरण एक—सेवा

३०८. अर्थ लावणे.

३०९. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींची भरती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती.

३१०. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींचा पदावधी.

३११. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी पदांवर सेवानियुक्त केलेल्या व्यक्तींना बडतर्फ करणे, पदावरून दूर करणे किंवा पदावनत करणे.

Contents

ARTICLES
312. All-India services.
312A. Power of Parliament to vary or revoke conditions of service of officers of certain services.
313. Transitional provisions.
[314. Provision for protection of existing officers of certain services.– *Omitted*.]

CHAPTER II—PUBLIC SERVICE COMMISSIONS

315. Public Service Commissions for the Union and for the States.
316. Appointment and term of office of members.
317. Removal and suspension of a member of a Public Service Commission.
318. Power to make regulations as to conditions of service of members and staff of the Commission.
319. Prohibition as to the holding of offices by members of Commission on ceasing to be such members.
320. Functions of Public Service Commissions.
321. Power to extend functions of Public Service Commissions.
322. Expenses of Public Service Commissions.
323. Reports of Public Service Commissions.

PART XIV A

TRIBUNALS

323A. Administrative tribunals.
323B. Tribunals for other matters.

PART XV

ELECTIONS

324. Superintendence, direction and control of elections to be vested in an Election Commission.
325. No person to be ineligible for inclusion in, or to claim to be included in a special, electoral roll on grounds of religion, race, caste or sex.
326. Elections to the House of the People and to the Legislative Assemblies of States to be on the basis of adult suffrage.
327. Power of Parliament to make provision with respect to elections to Legislatures.
328. Power of Legislature of a State to make provision with respect to elections to such Legislature.
329. Bar to interference by courts in electoral matters.
[329A. Special provision as to elections to Parliment in the case of Prime Minister and speaker.– *Omitted*.]

PART XVI

SPECIAL PROVISIONS RELATING TO CERTAIN CLASSES

330. Reservation of seats for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in the House of the People.
330A. Reservation of seats for women in the House of the People.
331. Representation of the Anglo-Indian community in the House of the People.
332. Reservation of seats for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in the Legislative Assemblies of the States.
332A. Reservation of seats for Women in the Legislative Assemblies of the States.
333. Representation of the Anglo-Indian community in the Legislative Assemblies of the States.
334. Reservation of seats and special representation to cease after certain period.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

३१२. अखिल भारतीय सेवा.

३१२क. विवक्षित सेवांमधील अधिकाऱ्यांच्या सेवाशर्ती बदलण्याचा किंवा रद्द करण्याचा संसदेचा अधिकार.

३१३. संक्रमणकालीन तरतुदी.

[३१४. विवक्षित सेवांमधील विद्यमान अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणार्थ तरतूद.—गाळला.]

प्रकरण दोन—लोकसेवा आयोग

३१५. संघराज्याकरता आणि राज्यांकरता लोकसेवा आयोग.

३१६. सदस्यांची नियुक्ती आणि पदावधी.

३१७. लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास पदावरून दूर करणे आणि निलंबित करणे.

३१८. आयोगाचा सदस्य आणि कर्मचारीवर्ग यांच्या सेवाशर्तींबाबत विनियम करण्याचा अधिकार.

३१९. आयोगाच्या सदस्यांनी, असे सदस्यत्व समाप्त झाल्यावर पदे धारण करण्याबाबत मनाई.

३२०. लोकसेवा आयोगांची कार्ये.

३२१. लोकसेवा आयोगांच्या कार्याचा विस्तार करण्याचा अधिकार.

३२२. लोकसेवा आयोगांचा खर्च.

३२३. लोकसेवा आयोगांचे अहवाल.

भाग चौदा क

न्यायाधिकरणे

३२३क. प्रशासकीय न्यायाधिकरणे.

३२३ख. अन्य बाबींसाठी न्यायाधिकरणे.

भाग पंधरा

निवडणुका

३२४. निवडणुकांबाबतचे अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण निवडणूक आयोगाच्या ठायी निहित करणे.

३२५. कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश, जात किंवा लिंग या कारणांवरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही किंवा त्या कारणावरून तिला खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.

३२६. लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभा यांच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होणे.

३२७. संसदेचा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.

३२८. राज्य विधानमंडळाचा अशा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.

३२९. निवडणूकविषयक बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.

[३२९क. प्रधानमंत्री व अध्यक्ष यांच्या बाबतीत संसदेच्या निवडणुकांसाठी विशेष तरतूद.–गाळला.]

भाग सोळा

विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी

३३०. लोकसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण.

३३० क. लोकसभेत महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.

३३१. लोकसभेत आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.

३३२. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण.

३३२ क. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.

३३३. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.

३३४. विवक्षित कालावधीनंतर जागांचे आरक्षण व विशेष प्रतिनिधित्व समाप्त होणे.

Contents

ARTICLES

334 A. Reservation of seats for Women take effect.

335. Claims of Scheduled Castes and Scheduled Tribes to services and posts.

336. Special provision for Anglo-Indian community in certain services.

337. Special provision with respect to educational grants for the benefit of Anglo-Indian Community.

338. National Commission for Scheduled Castes.

338A. National Commission for Scheduled Tribes.

338B. National Commission for Backward Classes.

339. Control of the Union over the administration of Scheduled Areas and the welfare of Scheduled Tribes.

340. Appointment of a Commission to investigate the conditions of backward classes.

341. Scheduled Castes.

342. Scheduled Tribes.

342A. Socially and educationally backward classes.

PART XVII

OFFICIAL LANGUAGE

CHAPTER I—LANGUAGE OF THE UNION

343. Official language of the Union.

344. Commission and Committee of Parliament on official language.

CHAPTER II—REGIONAL LANGUAGES

345. Official language or languages of a State.

346. Official language for communication between one State and another or between a State and the Union.

347. Special provision relating to language spoken by a section of the population of a State.

CHAPTER III—LANGUAGE OF THE SUPREME COURT, HIGH COURT, ETC.

348. Language to be used in the Supreme Court and in the High Courts and for Acts, Bills, etc.

349. Special procedure for enactment of certain laws relating to language.

CHAPTER IV—SPECIAL DIRECTIVES

350. Language to be used in representations for redress of grievances.

350A. Facilities for instruction in mother-tongue at primary stage.

350B. Special Officer for linguistic minorities.

351. Directive for development of the Hindi language.

PART XVIII

EMERGENCY PROVISIONS

352. Proclamation of Emergency.

353. Effect of Proclamation of Emergency.

354. Application of provisions relating to distribution of revenues while a Proclamation of Emergency is in operation.

355. Duty of the Union to protect States against external aggression and internal disturbance.

356. Provisions in case of failure of constitutional machinery in States.

357. Exercise of legislative powers under Proclamation issued under article 356.

358. Suspension of provisions of article 19 during emergencies.

359. Suspension of the enforcement of the rights conferred by Part III during emergencies.

[359A. Application of this Part to the State of Punjab.–*Omitted*.]

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद
३३४ क. महिलांसाठी जागांचे आरक्षण अंमलात येणे.
३३५. सेवा व पदे यांवर अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे हक्क.
३३६. विवक्षित सेवांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाकरिता विशेष तरतूद.
३३७. आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरता शैक्षणिक अनुदानांबाबत विशेष तरतूद.
३३८. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग.
३३८क. राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाती आयोग.
३३८ख. राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग.
३३९. अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातीसंबंधीचे कल्याण यांवर संघराज्यांचे नियंत्रण.
३४०. मागासवर्गांच्या स्थितींचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.
३४१. अनुसूचित जाती.
३४२. अनुसूचित जनजाती.
३४२क. सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्ग.

भाग सतरा

राजभाषा

प्रकरण एक—संघराज्याची भाषा

३४३. संघराज्याची राजभाषा.
३४४. राजभाषेसाठी आयोग व संसदीय समिती.

प्रकरण दोन—प्रादेशिक भाषा

३४५. राज्याची किंवा राज्यांच्या राजभाषा.
३४६. राज्या-राज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा.
३४७. राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष तरतूद.

प्रकरण तीन—सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, इत्यादींची भाषा

३४८. सर्वोच्च न्यायालयात व उच्च न्यायालयांमध्ये आणि अधिनियम, विधेयके, इत्यादींकरिता वापरावयाची भाषा.
३४९. भाषाविषयक विवक्षित कायदे करण्याकरता विशेष कार्यपद्धती.

प्रकरण चार—विशेष निदेश

३५०. गाऱ्हाण्यांच्या निवारणासाठी केलेल्या अभिवेदनांमध्ये वापरावयाची भाषा.
३५०क. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षणाच्या सोयी.
३५०ख. भाषिक अल्पसंख्याक समाजांकरिता विशेष अधिकारी.
३५१. हिंदी भाषेच्या विकासासाठी निदेश.

भाग अठरा

आणीबाणीसंबंधी तरतुदी

३५२. आणीबाणीची उद्घोषणा.
३५३. आणीबाणीच्या उद्घोषणेचा परिणाम.
३५४. आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना महसुलांच्या वाटपासंबंधीच्या तरतुदी लागू असणे.
३५५. परचक्र व अंतर्गत अशांतता यांपासून राज्यांचे संरक्षण करणे हे संघराज्याचे कर्तव्य.
३५६. राज्यांतील सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास त्याबाबत तरतुदी.
३५७. अनुच्छेद ३५६ अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेखालील वैधानिक अधिकारांचा वापर.
३५८. आणीबाणीच्या कालावधीत अनुच्छेद १९ च्या तरतुदी निलंबित असणे.
३५९. आणीबाणीच्या कालावधीत भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांची बजावणी निलंबित असणे.
[३५९क. हा भाग पंजाब राज्याला लागू असणे.—गाळला.]

Contents

ARTICLES
360. Provisions as to financial emergency.

PART XIX
MISCELLANEOUS

361. Protection of President and Governors and Rajpramukhs.
361A. Protection of publication of proceedings of Parliament and State Legislatures.
361B. Disqualification for appointment on remunerative political post.
[362. Rights and privileges of Rulers of Indian States.–*Omitted*.]
363. Bar to interference by courts in disputes arising out of certain treaties, agreements, etc.
363A. Recognition granted to Rulers of Indian States to cease and privy purses to be abolished.
364. Special provisions as to major ports and aerodromes.
365. Effect of failure to comply with, or to give effect to, directions given by the Union.
366. Definitions.
367. Interpretation.

PART XX
AMENDMENT OF THE CONSTITUTION

368. Power of Parliament to amend the Constitution and procedure therefor.

PART XXI
TEMPORARY, TRANSITIONAL AND SPECIAL PROVISIONS

369. Temporary power to Parliament to make laws with respect to certain matters in the State List as if they were matters in the Concurrent List.
370. Temporary provisions with respect to the State of Jammu and Kashmir.
371. Special provision with respect to the States of Maharashtra and Gujarat.
371A. Special provision with respect to the State of Nagaland.
371B. Special provision with respect to the State of Assam.
371C. Special provision with respect to the State of Manipur.
371D. Special provisions with respect to the State of Andhra Pradesh or the State of Telangana.
371E. Establishment of Central University in Andhra Pradesh.
371F. Special provisions with respect to the State of Sikkim.
371G. Special provision with respect to the State of Mizoram.
371H. Special provision with respect to the State of Arunachal Pradesh.
371I. Special provision with respect to the State of Goa.
371J. Special provisions with respect to the State of Karnataka.
372. Continuance in force of existing laws and their adaptation.
372A. Power of the President to adapt laws.
373. Power of President to make order in respect of persons under preventive detention in certain cases.
374. Provisions as to Judges of the Federal Court and proceedings pending in the Federal Court or before his Majesty in Council.
375. Courts, authorities and officers to continue to function subject to the provisions of the Constitution.
376. Provisions as to Judges of High Courts.
377. Provisions as to Comptroller and Auditor-General of India.
378. Provisions as to Public Service Commissions.
378A. Special provision as to duration of Andhra Pradesh Legislative Assembly.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद
३६०. आर्थिक आणीबाणीसंबंधी तरतुदी.

भाग एकोणीस
संकीर्ण

३६१. राष्ट्रपती आणि राज्यपाल व राजप्रमुख यांना संरक्षण.
३६१क. संसदेच्या व राज्य विधानमंडळांच्या कामकाजवृत्तांच्या प्रसिद्धीस संरक्षण.
३६१ख. लाभकारी राजकीय पदावर नियुक्ती होण्याची अनर्हता.
[३६२. भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींचे हक्क व विशेषाधिकार.—गाळला]
३६३. विवक्षित तह, करार, इत्यादींतून उद्‌भवणाऱ्या विवादांमध्ये न्यायालयाने हस्तक्षेप करण्यास रोध.
३६३क. भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींना दिलेली मान्यता संपुष्टात येणे व खासगत तनखे नष्ट करणे.
३६४. मोठी बंदरे व विमानतळ यासंबंधी विशेष तरतुदी.
३६५. संघराज्याने दिलेल्या निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कसूर केल्याचा परिणाम.
३६६. व्याख्या.
३६७. अर्थ लावणे.

भाग वीस
संविधानाची सुधारणा

३६८. संसदेचा संविधानात सुधारणा करण्याचा अधिकार व त्यासंबंधीची कार्यपद्धती.

भाग एकवीस
अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी

३६९. राज्य सूचीतील विवक्षित बाबी जणू काही समवर्ती सूचीतील बाबी असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा संसदेला अस्थायी अधिकार.
३७०. जम्मू व काश्मीर राज्याबाबत अस्थायी तरतुदी.
३७१. महाराष्ट्र व गुजरात या राज्यांबाबत विशेष तरतूद.
३७१क. नागालँड राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१ख. आसाम राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१ग. मणिपूर राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१घ. आंध्र प्रदेश राज्याच्या किंवा तेलंगणा राज्याच्या बाबत विशेष तरतुदी.
३७१ङ. आंध्र प्रदेशात केंद्रीय विद्यापीठाची स्थापना.
३७१च. सिक्कीम राज्याबाबत विशेष तरतुदी.
३७१छ. मिझोरम राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१ज. अरुणाचल प्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१झ. गोवा राज्याबाबत विशेष तरतूद.
३७१ञ. कर्नाटक राज्याबाबत विशेष तरतुदी.
३७२. विद्यमान कायद्यांचा अंमल चालू राहणे व त्यांचे अनुकूलन.
३७२क. कायद्यांचे अनुकूलन करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
३७३. प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत असलेल्या व्यक्तींसंबंधी विवक्षित बाबतीत आदेश देण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.
३७४. फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसंबंधी व फेडरल न्यायालयात किंवा हिज मॅजेस्टी-इन-कौन्सिलसमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहींबाबत तरतुदी.
३७५. या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून न्यायालये, प्राधिकारी व अधिकारी यांनी कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवणे.
३७६. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांसंबंधीच्या तरतुदी.
३७७. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्यासंबंधीच्या तरतुदी.
३७८. लोकसेवा आयोगासंबंधी तरतुदी.
३७८क. आंध्र प्रदेश विधानसभेच्या कालावधीसंबंधी विशेष तरतूद.

Contents

ARTICLES

[379. Provisions as to provisional Parliament and the Speaker and Deputy Speaker thereof.–*Omitted.*]

[380. Provision as to President.–*Omitted.*]

[381. Council of Ministers of the President.–*Omitted.*]

[382. Provisions as to provisional Legislatures for States in Part A of the First Schedule.–*Omitted.*]

[383. Provision as to Governors of Provinces.–*Omitted.*]

[384. Council of Ministers of the Governors.–*Omitted.*]

[385. Provision as to provisional Legislatures in States in Part B of the First Schedule.–*Omitted.*]

[386. Council of Ministers for States in Part B of the First Schedule.–*Omitted.*]

[387. Special Provisions as to determination of population for the purposes of certain elections.–*Omitted.*]

[388. Provisions as to the filling of casual vacancies in the provisional Parliament and provisional Legislatures of the States.–*Omitted.*]

[389. Provision as to Bills pending in the Dominion Legislatures and in the Legislatures of Provinces and Indian States.–*Omitted.*]

[390. Money received or raised or expenditure incurred between the commencement of the Constitution and the 31st day of March, 1950.–*Omitted.*]

[391. Power of the President to amend the First and Fourth Schedules in certain contingencies.–*Omitted.*]

392. Power of the President to remove difficulties.

PART XXII

SHORT TITLE, COMMENCEMENT, AUTHORITATIVE TEXT IN HINDI AND REPEALS

393. Short title.

394. Commencement.

394A. Authoritative text in the Hindi language.

395. Repeals.

SCHEDULES

FIRST SCHEDULE

I.—The States.

II.—The Union territories.

SECOND SCHEDULE

PART A— Provisions as to the President and the Governors of States.

[PART B— *Omitted.*]

PART C— Provisions as to the Speaker and the Deputy Speaker of the House of the People and the Chairman and the Deputy Chairman of the Council of States and the Speaker and the Deputy Speaker of the Legislative Assembly and the Chairman and the Deputy Chairman of the Legislative Council of a State.

PART D— Provisions as to the Judges of the Supreme Court and of the High Courts.

PART E— Provisions as to the Comptroller and Auditor-General of India.

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

[३७९. हंगामी संसद आणि तिचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांसंबंधीच्या तरतुदी.—गाळला.]

[३८०. राष्ट्रपती संबंधीची तरतूद.—गाळला.]

[३८१. राष्ट्रपतीची मंत्रिपरिषद.—गाळला.]

[३८२. पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मधील राज्यांच्या हंगामी विधानमंडळासंबंधीच्या तरतुदी.—गाळला.]

[३८३. प्रांतांच्या गव्हर्नरांसंबंधीची तरतूद.—गाळला.]

[३८४. गव्हर्नरांची मंत्रिपरिषद.—गाळला.]

[३८५. पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांच्या हंगामी विधानमंडळांसंबंधीची तरतूद.—गाळला.]

[३८६. पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांची मंत्रिपरिषद.—गाळला.]

[३८७. विवक्षित निवडणुकांच्या प्रयोजनांसाठी लोकसंख्या निर्धारणासंबंधीची विशेष तरतूद.—गाळला.]

[३८८. हंगामी संसद आणि राज्यांची हंगामी विधानमंडळे यांमधील नैमित्तिक रिक्त पदे भरण्यासंबंधीच्या तरतुदी.—गाळला.]

[३८९. डोमिनिअन विधानमंडळे आणि प्रांतांची व भारतीय संस्थानांची विधानमंडळे यांमधील प्रलंबित विधेयकांसंबंधीची तरतूद.—गाळला.]

[३९०. संविधानाचा प्रारंभ आणि ३१ मार्च, १९५० यांदरम्यान मिळालेला किंवा उभारलेला पैसा व केलेला खर्च.—गाळला.]

[३९१. विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी पहिली आणि चौथी अनुसूची यांमध्ये सुधारणा करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—गाळला.]

३९२. अडचणी दूर करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.

भाग बावीस

संक्षिप्त नाव, प्रारंभ, प्राधिकृत हिंदी पाठ व निरसने

३९३. संक्षिप्त नाव.

३९४. प्रारंभ.

३९४क. हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ.

३९५. निरसने.

अनुसूच्या

पहिली अनुसूची—

एक. राज्ये.

दोन. संघ राज्यक्षेत्रे.

दुसरी अनुसूची—

भाग क. राष्ट्रपती व राज्यांचे राज्यपाल यांच्याबाबत तरतुदी.

[भाग ख. गाळला.]

भाग ग. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती व उप सभापती यांच्याबाबत तरतुदी.

भाग घ. सर्वोच्च न्यायालयाच्या व उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांबाबत तरतुदी.

भाग ङ. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याबाबत तरतुदी.

Contents

ARTICLES

THIRD SCHEDULE— Forms of Oaths or Affirmations.

FOURTH SCHEDULE— Allocation of seats in the Council of States.

FIFTH SCHEDULE—

Provisions as to the Administration and Control of Scheduled Areas and Scheduled Tribes

PART A—General.

PART B—Administration and Control of Scheduled Areas and Scheduled Tribes.

PART C— Scheduled Areas.

PART D—Amendment of the Schedule.

SIXTH SCHEDULE—

Provisions as to the Administration of Tribal Areas in the States of Assam, Meghalaya, Tripura and Mizoram.

SEVENTH SCHEDULE—

List I—Union List.

List II—State List.

List III-—Concurrent List.

EIGHTH SCHEDULE— Languages.

NINTH SCHEDULE—Validation of certain Acts and Regulations.

TENTH SCHEDULE— Provisions as to disqualification on ground of defection.

ELEVENTH SCHEDULE— Powers, authority and responsibilities of Panchayats.

TWELFTH SCHEDULE—Powers, authority and responsibilities of Municipalities, etc.

APPENDICES

APPENDIX 1—The Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015.

APPENDIX II—The Constitution (Application to Jammu and Kashmir) Order, 2019.

APPENDIX III—Declaration under article 370(3) of the Constitution.

English - Marathi Glossary

Marathi - English Glossary

अनुक्रमणिका

अनुच्छेद

तिसरी अनुसूची—शपथांचे किंवा प्रतिज्ञांचे नमुने.

चौथी अनुसूची—राज्यसभेतील जागांची वाटणी.

पाचवी अनुसूची—अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांबाबत तरतुदी.

भाग क — सर्वसाधारण.

भाग ख — अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण.

भाग ग — अनुसूचित क्षेत्रे.

भाग घ — अनुसूचीची सुधारणा.

सहावी अनुसूची—आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम या राज्यांमधील जनजाति क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत तरतुदी.

सातवी अनुसूची—

सूची एक — संघ सूची.

सूची दोन — राज्य सूची.

सूची तीन — समवर्ती सूची.

आठवी अनुसूची—भाषा.

नववी अनुसूची—विवक्षित अधिनियम व विनियम विधिग्राह्य करणे.

दहावी अनुसूची—पक्षांतराच्या कारणावरून अनर्ह ठरण्यासंबंधी तरतुदी.

अकरावी अनुसूची—पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

बारावी अनुसूची—नगरपालिका, इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.

परिशिष्टे

परिशिष्ट एक.— संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५.

परिशिष्ट दोन.— संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, २०१९.

परिशिष्ट तीन.— संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० (३) खालील घोषणापत्र.

इंग्रजी - मराठी शब्दसूची

मराठी - इंग्रजी शब्दसूची

भारताचे संविधान

Preamble

उद्देशिका

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a **SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC** and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political ;
LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship ;
EQUALITY of status and of opportunity ;

and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation ;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.**

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय** ;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य** ;
दर्जाची व संधीची **समानता** ;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून ;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

Constitution of India

¦ÉÉ®iÉÉSÉ ºÉÊ´ÉvÉÉxÉ

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a [1][SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC] and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political ;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship ;

EQUALITY of status and of opportunity ;

and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the [2][unity and integrity of the Nation] ;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 2 for " SOVEREIGN DEMOCRATIC REPUBLIC " (w.e.f. 3-1-1977).
2. Subs. by s. 2., *ibid.,* for "unity of the Nation" (w.e.f. 3-1-1977).

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक [१][**सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य**] घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय** ;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य** ;

दर्जाची व संधीची **समानता** ;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व [२][राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता] यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता** प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून ;

आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी **याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.**

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे "सार्वभौम लोकशाही गणराज्य" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "राष्ट्राची एकता" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

PART I

THE UNION AND ITS TERRITORY

1. Name and territory of the Union.—(1) India, that is Bharat, shall be a Union of States.

[1][(2) The States and the territories thereof shall be as specified in the First Schedule.]

(3) The territory of India shall comprise—

(*a*) the territories of the States ;

[2][(*b*) the Union territories specified in the First Schedule ; and]

(*c*) such other territories as may be acquired.

2. Admission or establishment of new States.—Parliament may by law admit into the Union, or establish, new States on such terms and conditions as it thinks fit.

[3][**2A.** *Sikkim to be associated with the Union*] *Omitted by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act,* 1975, s. 5 (*w.e.f.* 26-4-1975).

3. Formation of new States and alteration of areas, boundaries or names of existing States.—Parliament may by law–

(*a*) form a new State by separation of territory from any State or by uniting two or more States or parts of States or by uniting any territory to a part of any State ;

(*b*) increase the area of any State ;

(*c*) diminish the area of any State ;

(*d*) alter the boundaries of any State ;

(*e*) alter the name of any State :

[4][Provided that no Bill for the purpose shall be introduced in either House of Parliament except on the recommendation of the President and unless where the proposal contained in the Bill affects the area, boundaries or name of any of the States [5] ***, the Bill has been referred by the President to the Legislature of that State for expressing its views thereon within such period as may be specified in the reference or within such further period as the President may allow and the period so specified or allowed has expired.]

[6][*Explanation I.*—In this article, in clauses (*a*) to (*e*), "State" includes a Union territory, but in the proviso, "State" does not include a Union territory.

Explanation II.—The power conferred on Parliament by clause (*a*) includes the power to form a new State or Union territory by uniting a part of any State or Union territory to any other State or Union territory.]

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 2, for cl. (2) (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by s. 2, *ibid.* for sub-clause *(b).*
3. Article 2A was ins. by the Constitution (Thirty-fifth Amendment) Act, 1974, s. 2 (w.e.f. 1-3-1975).
4. Subs. by the Constitution (Fifth Amendment) Act, 1955, s. 2, for the proviso (w.e.f. 24-12-1955).
5. The words and letters " specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
6. Ins. by the Constitution (Eighteenth Amendment) Act, 1966, s. 2 (w.e.f. 27-8-1966).

भाग एक

संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र

१. संघराज्याचे नाव व राज्यक्षेत्र.—(१) इंडिया, अर्थात भारत, हा राज्यांचा एक संघ असेल.

[१][(२) राज्य व त्यांची राज्यक्षेत्रे पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.]

(३) भारताचे राज्यक्षेत्र—

(क) राज्यांची राज्यक्षेत्रे ;

[२][(ख) पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली संघ राज्यक्षेत्रे ; आणि]

(ग) संपादित केली जातील अशी अन्य राज्यक्षेत्रे,

मिळून बनलेले असेल.

२. नवीन राज्ये दाखल करून घेणे किंवा स्थापन करणे.—संसदेला, तिला योग्य वाटतील, अशा अटींवर व शर्तींवर कायद्याद्वारे नवीन राज्ये संघराज्यामध्ये दाखल करून घेता येतील किंवा स्थापन करता येतील.

[३]**[२क. सिक्कीम हे संघराज्याशी सहयोगी करणे].—**संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे गाळला (२६ एप्रिल १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

३. नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांची क्षेत्रे, सीमा अथवा नावे यांत फेरफार.—संसदेला कायद्याद्वारे,—

(क) कोणत्याही राज्यापासून एखादे राज्यक्षेत्र अलग करून अथवा दोन किंवा अधिक राज्ये किंवा राज्यांचे भाग एकत्र जोडून अथवा कोणतेही राज्यक्षेत्र कोणत्याही राज्याच्या एखाद्या भागाशी जोडून नवीन राज्याची निर्मिती करता येईल ;

(ख) कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र वाढवता येईल ;

(ग) कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र घटवता येईल ;

(घ) कोणत्याही राज्याच्या सीमांमध्ये फेरफार करता येईल ;

(ङ) कोणत्याही राज्याच्या नावामध्ये फेरफार करता येईल :

[४][परंतु असे की, त्या प्रयोजनार्थ असलेल्या विधेयकास, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज आणि जेव्हा त्या विधेयकात अंतर्भूत असलेल्या प्रस्तावामुळे [५]* * * राज्यांपैकी कोणत्याही राज्यांचे क्षेत्र, सीमा किंवा नाव यांवर परिणाम होत असेल त्याबाबतीत, निर्देशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीत किंवा राष्ट्रपती मुभा देईल अशा वाढीव कालावधीत, त्या विधेयकावर आपले मत व्यक्त करण्यासाठी राष्ट्रपतीकडून ते विधेयक, त्या राज्याच्या विधानमंडळाकडे निर्दिष्ट करण्यात आले नसेल तर आणि अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेला किंवा मुभा दिलेला कालावधी समाप्त झाला नसेल तर, ते विधेयक, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात पुर:स्थापित केले जाणार नाही.]

[६][**स्पष्टीकरण एक**.—या अनुच्छेदात, खंड (क) ते (ङ) यांमध्ये "राज्य" या शब्दात, संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश आहे. परंतु, परंतुकामधील "राज्य" या शब्दात, संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश नाही.

स्पष्टीकरण दोन .—खंड (क) द्वारे संसदेला प्रदान केलेल्या अधिकारांमध्ये कोणत्याही राज्याचा किंवा संघ राज्यक्षेत्राचा एखादा भाग, अन्य कोणत्याही राज्याला किंवा संघ राज्यक्षेत्राला जोडून नवीन राज्य किंवा नवीन संघ राज्यक्षेत्र बनवण्याच्या अधिकाराचा समावेश आहे.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे खंड (२) ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे उप-खंड (ख) ऐवजी दाखल केला.

३. संविधान (पस्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद २क समाविष्ट केला होता (१ मार्च, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (पाचवी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम २ द्वारे मूळ परंतुकाऐवजी दाखल केले (२४ डिसेंबर, १९५५ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (अठरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (२७ ऑगस्ट, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

4. Laws made under articles 2 and 3 to provide for the amendment of the First and the Fourth Schedules and supplemental, incidental and consequential matters.—(1) Any law referred to in article 2 or article 3 shall contain such provisions for the amendment of the First Schedule and the Fourth Schedule as may be necessary to give effect to the provisions of the law and may also contain such supplemental, incidental and consequential provisions (including provisions as to representation in Parliament and in the Legislature or Legislatures of the State or States affected by such law) as Parliament may deem necessary.

(2) No such law as aforesaid shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

४. पहिल्या व चौथ्या अनुसूचीच्या सुधारणेसाठी आणि पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप बाबींकरिता तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद २ व ३ अन्वये करण्यात आलेले कायदे.—(१) अनुच्छेद २ किंवा अनुच्छेद ३ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कायद्यात, त्या कायद्याच्या तरतुदी लागू करण्यासाठी आवश्यक अशा, पहिली अनुसूची व चौथी अनुसूची यात सुधारणा करण्याविषयीच्या तरतुदी अंतर्भूत असतील आणि संसदेला आवश्यक वाटतील अशाही पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी (अशा कायद्याचा परिणाम होणाऱ्या संसदेतील व राज्याच्या किंवा राज्यांच्या विधानमंडळातील किंवा विधानमंडळांमधील प्रतिनिधित्वासंबंधीच्या तरतुदींसह) अंतर्भूत असू शकतील.

(२) अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरिता पूर्वोक्त असा कोणताही कायदा या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

PART II

CITIZENSHIP

5. Citizenship at the commencement of the Constitution.—At the commencement of this Constitution, every person who has his domicile in the territory of India and—

(*a*) who was born in the territory of India ; or

(*b*) either of whose parents was born in the territory of India ; or

(*c*) who has been ordinarily resident in the territory of India for not less than five years immediately preceding such commencement,

shall be a citizen of India.

6. Rights of citizenship of certain persons who have migrated to India from Pakistan.—Notwithstanding anything in article 5, a person who has migrated to the territory of India from the territory now included in Pakistan shall be deemed to be a citizen of India at the commencement of this Constitution if—

(*a*) he or either of his parents or any of his grand-parents was born in India as defined in the Government of India Act, 1935 (as originally enacted) ; and

(*b*) (*i*) in the case where such person has so migrated before the nineteenth day of July, 1948, he has been ordinarily resident in the territory of India since the date of his migration, or

(*ii*) in the case where such person has so migrated on or after the nineteenth day of July, 1948, he has been registered as a citizen of India by an officer appointed in that behalf by the Government of the Dominion of India on an application made by him therefor to such officer before the commencement of this Constitution in the form and manner prescribed by that Government :

Provided that no person shall be so registered unless he has been resident in the territory of India for at least six months immediately preceding the date of his application.

7. Rights of Citizenship of certain migrants to Pakistan.—Notwithstanding anything in articles 5 and 6, a person who has after the first day of March, 1947, migrated from the territory of India to the territory now included in Pakistan shall not be deemed to be a citizen of India :

Provided that nothing in this article shall apply to a person who, after having so migrated to the territory now included in Pakistan, has returned to the territory of India under a permit for resettlement or permanent return issued by or under the authority of any law and every such person shall for the purpose of clause (*b*) of article 6 be deemed to have migrated to the territory of India after the nineteenth day of July, 1948.

भाग दोन

नागरिकत्व

५. संविधानाच्या प्रारंभीचे नागरिकत्व.—या संविधानाच्या प्रारंभी, भारताच्या राज्यक्षेत्रात ज्या व्यक्तीचा अधिवास आहे आणि—

(क) जी भारताच्या राज्यक्षेत्रात जन्मली होती ; किंवा

(ख) जिच्या मातापित्यांपैकी कोणीही एक भारताच्या राज्यक्षेत्रात जन्मले होते ; किंवा

(ग) जी अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी किमान पाच वर्षे इतका काळ भारताच्या राज्यक्षेत्रात सामान्यतः निवासी आहे,

अशी प्रत्येक व्यक्ती भारताची नागरिक असेल.

६. पाकिस्तानातून स्थलांतर करून भारतात आलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ मध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती, आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रातून स्थलांतर करून भारताच्या राज्यक्षेत्रात आलेली आहे ती व्यक्ती, जर,–

(क) तिचा अथवा तिच्या मातापित्यांपैकी किंवा तिच्या आजा-आजींपैकी कोणाही एकाचा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ (मूळात अधिनियमित केल्याप्रमाणे) यात व्याख्या केलेल्या भारतात जन्म झाला असेल तर ; आणि

(ख) (एक) अशा व्यक्तीने १९ जुलै १९४८ या दिवसापूर्वी याप्रमाणे स्थलांतर केलेले असेल त्याबाबतीत, आपल्या स्थलांतराच्या दिनांकापासून ती भारताच्या राज्यक्षेत्रात सामान्यतः निवासी असेल तर ; किंवा

(दोन) अशा व्यक्तीने १९ जुलै १९४८ या दिवशी किंवा त्यानंतर याप्रमाणे स्थलांतर केलेले असेल त्याबाबतीत, तिने नागरिकत्वासाठी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने नोंदणीसंबंधात नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याकडे, त्या सरकारने विहित केलेल्या नमुन्यात व रीतीने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी केलेल्या अर्जावरून, अशा अधिकाऱ्याने तिची भारताची नागरिक म्हणून नोंदणी केलेली असेल तर,

या संविधानाच्या प्रारंभी भारताची नागरिक असल्याचे मानले जाईल :

परंतु असे की, कोणतीही व्यक्ती आपल्या अर्जाच्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी निदान सहा महिने भारताच्या राज्यक्षेत्रात निवासी असल्याशिवाय तिची याप्रमाणे नोंदणी केली जाणार नाही.

७. स्थलांतर करून पाकिस्तानात गेलेल्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ व ६ यामध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती, १ मार्च १९४७ या दिवसानंतर भारताच्या राज्यक्षेत्रातून स्थलांतर करून आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रात गेलेली आहे, ती व्यक्ती भारताची नागरिक आहे असे मानले जाणार नाही :

परंतु असे की, जी व्यक्ती, आता पाकिस्तानात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांत याप्रमाणे स्थलांतर केल्यानंतर, पुन्हा स्थायिक होण्यासाठी किंवा कायमचे परत येण्यासाठी, कोणत्याही कायद्याच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा तद्न्वये दिलेल्या परवान्याखाली भारताच्या राज्यक्षेत्रात परतलेली आहे, तिला या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही व अनुच्छेद ६ च्या खंड (ख) च्या प्रयोजनांकरता, अशी प्रत्येक व्यक्ती १९ जुलै १९४८ या दिवसानंतर स्थलांतर करून भारताच्या राज्यक्षेत्रात आलेली व्यक्ती असल्याचे मानण्यात येईल.

8. Rights of citizenship of certain persons of Indian origin residing outside India.—Notwithstanding anything in article 5, any person who or either of whose parents or any of whose grand-parents was born in India as defined in the Government of India Act, 1935 (as originally enacted), and who is ordinarily residing in any country outside India as so defined shall be deemed to be a citizen of India if he has been registered as a citizen of India by the diplomatic or consular representative of India in the country where he is for the time being residing on an application made by him therefor to such diplomatic or consular representative, whether before or after the commencement of this Constitution, in the form and manner prescribed by the Government of the Dominion of India or the Government of India.

9. Persons voluntarily acquiring citizenship of a foreign State not to be citizens.—No person shall be a citizen of India by virtue of article 5, or be deemed to be a citizen of India by virtue of article 6 or article 8, if he has voluntarily acquired the citizenship of any foreign State.

10. Continuance of the rights of citizenship.—Every person who is or is deemed to be a citizen of India under any of the foregoing provisions of this Part shall, subject to the provisions of any law that may be made by Parliament, continue to be such citizen.

11. Parliament to regulate the right of citizenship by law.—Nothing in the foregoing provisions of this Part shall derogate from the power of Parliament to make any provision with respect to the acquisition and termination of citizenship and all other matters relating to citizenship.

(भाग दोन—नागरिकत्व)

८. मूळच्या भारतीय असलेल्या, पण भारताबाहेर राहणाऱ्या विवक्षित व्यक्तींचे नागरिकत्वाचे हक्क.—अनुच्छेद ५ मध्ये काहीही असले तरी, जी व्यक्ती किंवा जिच्या मातापित्यांपैकी किंवा आजा–आजींपैकी कोणीही एक गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट, १९३५ (मूळात अधिनियमित केल्याप्रमाणे) यात व्याख्या केलेल्या भारतात जन्मले होते आणि जी त्याप्रमाणे व्याख्या केलेल्या भारताच्या बाहेरील कोणत्याही देशात सामान्यतः निवास करत आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, जर तिने त्या त्या काळी ज्या देशात ती राहात असेल त्या देशातील भारताच्या राजदौतिक किंवा वाणिज्यदौतिक प्रतिनिधीकडे, डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने किंवा भारत सरकारने विहित केलेल्या नमुन्यात व रीतीने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी वा नंतर नागरिकत्वासाठी केलेल्या अर्जावरून अशा राजदौतिक किंवा वाणिज्यदौतिक प्रतिनिधीने तिची भारताची नागरिक म्हणून नोंदणी केलेली असेल तर, भारताची नागरिक असल्याचे मानले जाईल.

९. परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादणाऱ्या व्यक्ती नागरिक नसणे.—कोणत्याही व्यक्तीने कोणत्याही परकीय देशाचे नागरिकत्व स्वेच्छेने संपादिले असेल तर, ती व्यक्ती अनुच्छेद ५ च्या आधारे भारताची नागरिक असणार नाही, अथवा अनुच्छेद ६ किंवा अनुच्छेद ८ च्या आधारे भारताची नागरिक आहे असे मानले जाणार नाही.

१०. नागरिकत्वाचे हक्क चालू राहणे.—या भागातील पूर्वगामी तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदीअन्वये जी भारताची नागरिक आहे किंवा असल्याचे मानले जाते अशा प्रत्येक व्यक्तीचे नागरिकत्व, संसद जो कोणताही कायदा करील त्याच्या तरतुदींना अधीन राहून चालू राहील.

११. संसदेने नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायद्याद्वारे विनियमन करणे.—या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींतील कोणत्याही गोष्टींमुळे नागरिकत्वाचे संपादन व समाप्ती आणि नागरिकत्वविषयक अन्य सर्व बाबी यांच्यासंबंधी कोणतीही तरतूद करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराचे न्यूनीकरण होणार नाही.

PART III

FUNDAMENTAL RIGHTS

General

12. Definition.—In this Part, unless the context otherwise requires, "the State" includes the Government and Parliament of India and the Government and the Legislature of each of the States and all local or other authorities within the territory of India or under the control of the Government of India.

13. Laws inconsistent with or in derogation of the fundamental rights .—(1) All laws in force in the territory of India immediately before the commencement of this Constitution, in so far as they are inconsistent with the provisions of this Part, shall, to the extent of such inconsistency, be void.

(2) The State shall not make any law which takes away or abridges the rights conferred by this Part and any law made in contravention of this clause shall, to the extent of the contravention, be void.

(3) In this article, unless the context otherwise requires,—

(*a*) "law" includes any Ordinance, order, bye-law, rule, regulation, notification, custom or usage having in the territory of India the force of law;

(*b*) "laws in force" includes laws passed or made by a Legislature or other competent authority in the territory of India before the commencement of this Constitution and not previously repealed, notwithstanding that any such law or any part thereof may not be then in operation either at all or in particular areas.

[1][(4) Nothing in this article shall apply to any amendment of this Constitution made under article 368.]

Right to Equality

14. Equality before law.—The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India.

15. Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth.—(1) The State shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them.

(2) No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them, be subject to any disability, liability, restriction or condition with regard to—

(*a*) access to shops, public restaurants, hotels and places of public entertainment; or

(*b*) the use of wells, tanks, bathing ghats, roads and places of public resort maintained wholly or partly out of State funds or dedicated to the use of the general public.

(3) Nothing in this article shall prevent the State from making any special provision for women and children.

---

1. Ins. by the Constitution (Twenty-fourth Amendment) Act, 1971, *s.* 2 (w.e.f. 5-11-1971).

भाग तीन

मूलभूत हक्क

सर्वसाधारण

१२. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, “ राज्य ” या शब्दात, भारताचे सरकार व संसद आणि राज्यांपैकी प्रत्येक राज्याचे शासन व विधानमंडळ आणि भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अथवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील सर्व स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणे यांचा समावेश आहे.

१३. मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले अथवा त्यांचे न्यूनीकरण करणारे कायदे.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेले सर्व कायदे, जेथवर ते या भागाच्या तरतुदींशी विसंगत असतील तेथवर, अशा विसंगतीच्या व्याप्तीपुरते शून्यवत असतील.

(२) राज्य, या भागाने प्रदान केलेले हक्क हिरावून घेणारा किंवा त्यांचा संकोच करणारा कोणताही कायदा करणार नाही आणि या खंडाचे उल्लंघन करून केलेला कोणताही कायदा त्या उल्लंघनाच्या व्याप्तीपुरता शून्यवत असेल.

(३) या अनुच्छेदात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) “ कायदा ” यात, भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याइतकाच प्रभावी असलेला कोणताही अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम, विनियम, अधिसूचना, रूढी किंवा परिपाठ यांचा समावेश आहे ;

(ख) “ अंमलात असलेले कायदे ” यात, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पारित केलेल्या किंवा केलेल्या व पूर्वी निरसित न झालेल्या कायद्याचा समावेश आहे—मग असा कोणताही कायदा किंवा त्याचा कोणताही भाग त्यावेळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये अंमलात नसला तरी हरकत नाही.

[१][(४) या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, अनुच्छेद ३६८ अन्वये केलेल्या या संविधानाच्या कोणत्याही सुधारणेस लागू असणार नाही.]

समानतेचा हक्क

१४. कायद्यापुढे समानता.—राज्य, कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही.

१५. धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.—(१) राज्य, कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही.

(२) केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणांवरून कोणताही नागरिक,—

(क) दुकाने, सार्वजनिक उपाहारगृहे, हॉटेल आणि सार्वजनिक करमणुकीची स्थाने यांत प्रवेश करणे ; किंवा

(ख) पूर्णतः किंवा अंशतः राज्याच्या निधीतून देखभाल करण्यात येत असलेल्या अथवा सर्वसाधारण जनतेच्या वापरासाठी समर्पित केलेल्या विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक राबत्याच्या जागा यांचा वापर करणे,

यांबाबतीत कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा शर्त यांच्या अधीन असणार नाही.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, स्त्रिया व बालके यांच्याकरता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

---

१. संविधान (चोविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (५ नोव्हेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(4) Nothing in this article or in clause (2) of article 29 shall prevent the State from making any special provision for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes.]

[2][(5) Nothing in this article or in sub-clause (*g*) of clause (1) of article 19 shall prevent the State from making any special provision, by law, for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes in so far as such special provisions relate to their admission to educational institutions including private educational institutions, whether aided or unaided by the State, other than the minority educational institutions referred to in clause (1) of article 30.]

[3][(6) Nothing in this article or sub-cluse (*g*) of clause (1) of article 19 or clause (2) of article 29 shall prevent the State from making,—

(*a*) any special provision for the advancement of any economically weaker sections of citizens other than the classes mentioned in clauses (4) and (5) ; and

(*b*) any special provision for the advancement of any economically weaker sections of citizens other than the classes mentioned in clauses (4) and (5) in so far as such special provisions relate to their admission to educational institutions including private educational institutions, whether aided or unaided by the State, other than the minority educational institutions referred to in clause (1) of article 30, which in the case of reservation would be in addition to the existing reservations and subject to a maximum of ten per cent. of the total seats in each category.

Explanation.—For the purposes of this article and article 16, "economically weaker sections" shall be such as may be notified by the State from time to time on the basis of family income and other indicators of economic disadvantage.]

16. Equality of opportunity in matters of public employment.—(1) There shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the State.

(2) No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, descent, place of birth, residence or any of them, be ineligible for, or discriminated against in respect of, any employment or office under the State.

(3) Nothing in this article shall prevent Parliament from making any law prescribing, in regard to a class or classes of employment or appointment to an office [4][under the Government of, or any local or other authority within, a State or Union territory, any requirement as to residence within that State or Union territory] prior to such employment or appointment.

(4) Nothing in this article shall prevent the State from making any provision for the reservation of appointments or posts in favour of any backward class of citizens which, in the opinion of the State, is not adequately represented in the services under the State.

[5][(4A) Nothing in this article shall prevent the State from making any provision for reservation [6][in matters of promotion, with consequential seniority, to any class] or classes of posts in the services under the State in favour of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes which, in the opinion of the State, are not adequately represented in the services under the State.]

---

1. Added by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 2 (w.e.f. 18-6-1951).
2. Ins. by the Constitution (Ninety-third Amendment) Act, 2005, s. 2 (w.e.f. 20-1-2006).
3. Ins. by the Constitution (One Hundred and Third Amendment) Act, 2019, s. 2 (w.e.f. 14-1-2019).
4. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. for "under any State specified in the First Schedule or any local or other authority within its territory, any requirement as to residence within that State."
5. Ins. by the Constitution (Seventy-seventh Amendment) Act, 1995, s. 2 (w.e.f. 17-6-1995).
6. Subs. by the Constitution (Eighty-fifth Amendment) Act, 2001, s. 2, for certain words (w.e.f. 17-6-1995).

[1][(४) या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद २९ चा खंड (२) यातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गांच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

[2][(५) या अनुच्छेदामधील किंवा अनुच्छेद १९ चा खंड (१), उप-खंड (छ) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, नागरिकांच्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गांच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता, कायद्याद्वारे, कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास, जेथवर अशा तरतुदी, अनुच्छेद ३० च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त, खाजगी शैक्षणिक संस्थांसह अन्य शैक्षणिक संस्थांमधील, – मग त्या राज्याकडून अनुदानप्राप्त असोत अगर अनुदानप्राप्त नसोत,–त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित असतील तेथवर, राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

[3][(६) या अनुच्छेदातील किंवा अनुच्छेद १९ च्या खंड (१) च्या उप-खंड (छ) मधील किंवा अनुच्छेद २९ च्या खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्यास,—

(क) खंड (४) व (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त, नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता, कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास ; आणि

(ख) खंड (४) व (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त, नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता, जी आरक्षणाच्या बाबतीत, विद्यमान आरक्षणांशिवाय असेल आणि प्रत्येक प्रवर्गातील एकूण जागांच्या कमाल दहा टक्क्यांच्या अधीन असेल, अशी कोणतीही विशेष तरतूद करण्यास, जेथवर अशा विशेष तरतुदी, अनुच्छेद ३० च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त, खाजगी शैक्षणिक संस्थांसह अन्य शैक्षणिक संस्थांमधील,—मग त्या राज्याकडून अनुदानप्राप्त असोत किंवा अनुदानप्राप्त नसोत, त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित असतील तेथवर,—

प्रतिबंध होणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या व अनुच्छेद १६ च्या प्रयोजनार्थ, "आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्ग" असा असेल की, जो, कुटुंबाचे उत्पन्न व आर्थिक वंचिततेचे इतर निर्देशांक यांच्या आधारे, राज्याकडून वेळोवेळी अधिसूचित करता येईल.]

१६. सार्वजनिक सेवायोजनाच्या बाबींमध्ये समान संधी.—(१) राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावरील सेवायोजन किंवा नियुक्ती यासंबंधीच्या बाबींमध्ये सर्व नागरिकांस समान संधी असेल.

(२) कोणताही नागरिक केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, कूळ, जन्मस्थान, निवास या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणांवरून राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही सेवायोजन किंवा पद यांच्याकरिता अपात्र असणार नाही, अथवा त्यांच्याबाबतीत त्याला प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, [4][एखादे राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र यांच्या शासनाच्या अथवा त्यातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील एखाद्या पदावरील सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या वर्गाच्या किंवा वर्गांच्या संबंधात, अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या पूर्वी त्या राज्यातील किंवा संघ राज्यक्षेत्रातील निवाससंबंधातील कोणतीही आवश्यकता विहित करणारा] कोणताही कायदा करण्यास संसदेला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये नागरिकांच्या ज्या कोणत्याही मागासवर्गाला, राज्याच्या मते, पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही अशा मागासवर्गाकरिता नियुक्त्या किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास, राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

[5][(४क) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये, ज्या अनुसूचित जातींना किंवा अनुसूचित जनजातींना राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही त्यांना राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमधील [6][पदांच्या कोणत्याही वर्गामध्ये किंवा वर्गांमध्ये परिणामस्वरूप ज्येष्ठतेसह पदोन्नतीच्या बाबतीतील]आरक्षणासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

---

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम २ द्वारे जादा दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (त्र्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० जानेवारी, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे तिनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१९ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१४ जानेवारी, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील एखाद्या प्रकारचे किंवा अनेक प्रकारचे सेवायोजन किंवा पदनियुक्ती यांच्यासंबंधात अशा सेवायोजनाच्या किंवा नियुक्तीच्या पूर्वी त्या राज्यातील निवासाविषयी कोणतीही आवश्यकता विहित करणारा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सत्त्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१७ जून, १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (पंचाऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम २ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (१७ जून, १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(4B) Nothing in this article shall prevent the State from considering any unfilled vacancies of a year which are reserved for being filled up in that year in accordance with any provision for reservation made under clause (4) or clause (4A) as a separate class of vacancies to be filled up in any succeeding year or years and such class of vacancies shall not be considered together with the vacancies of the year in which they are being filled up for determining the ceiling of fifty per cent reservation on total number of vacancies of that year.]

(5) Nothing in this article shall affect the operation of any law which provides that the incumbent of an office in connection with the affairs of any religious or denominational institution or any member of the governing body thereof shall be a person professing a particular religion or belonging to a particular denomination.

[2][(6) Nothing in this article shall prevent the State from making any provision for the reservation of appointments or posts in favour of any economically weaker section of citizens other than the classes mentioned in clause (4), in addition to the existing reservation and subject to a maximum of ten per cent. of the posts in each category.]

17. Abolition of Untouchability.— "Untouchability" is abolished and its practice in any form is forbidden. The enforcement of any disability arising out of "Untouchability" shall be an offence punishable in accordance with law.

18. Abolition of titles.— (1) No title, not being a military or academic distinction, shall be conferred by the State.

(2) No citizen of India shall accept any title from any foreign State.

(3) No person who is not a citizen of India shall, while he holds any office of profit or trust under the State, accept without the consent of the President any title from any foreign State.

(4) No person holding any office of profit or trust under the State shall, without the consent of the President, accept any present, emolument, or office of any kind from or under any foreign State.

Right to Freedom

19. Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc.— (1) All citizen shall have the right—

(*a*) to freedom of speech and expression ;

(*b*) to assemble peaceably and without arms ;

(*c*) to form associations or unions [3][or co-operative societies];

(*d*) to move freely throughout the territory of India ;

(*e*) to reside and settle in any part of the territory of India; [4][and]

[5]* * * * * *

(*g*) to practise any profession, or to carry on any occupation, trade or business.

[6][(2) Nothing in sub-clause (*a*) of clause (1) shall affect the operation of any existing law, or prevent the State from making any law, in so far such law imposes reasonable restrictions on the exercise of the right conferred by the said sub-clause in the interests of [7][the sovereignty and integrity of India,] the security of the State, friendly relations with foreign States, public order, decency or morality, or in relation to contempt of court, defamation or incitement to an offence.]

1. Ins. by the Constitution (Eighty-first Amendment) Act, 2000, s. 2 (w.e.f. 9-6-2000).
2. Ins. by the Constitution (One Hundred and Third Amendment) Act, 2019, s. 3 (w.e.f. 14-1-2019).
3. Ins. by the Constitution (Ninety-seventh Amendment) Act, 2011, s. 2 (w.e.f. 12-1-2012).
4. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 2 (w.e.f. 20-6-1979).
5. Sub-clause (f) omitted by s. 2, *ibid.* (*w.e.f.* 20-6-1979).
6. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 3, for cl.(2) (with retrospective effect).
7. Ins. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 2. (w.e.f. 5-10-1963).

[१][(४ख) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, खंड (४) किंवा खंड (४क) अन्वये केलेल्या आरक्षणाच्या कोणत्याही तरतुदीनुसार, एखाद्या वर्षात भरण्यासाठी ज्या राखून ठेवलेल्या आहेत अशा त्या वर्षाच्या न भरलेल्या रिक्त जागा, पुढील कोणत्याही वर्षात किंवा वर्षांमध्ये भरावयाच्या रिक्त जागांचा एक स्वतंत्र वर्ग म्हणून विचारात घेण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही आणि अशा रिक्त जागांचा वर्ग, ज्या वर्षामध्ये त्या भरल्या जात आहेत, त्या वर्षातील एकूण रिक्त जागांवर पन्नास टक्के इतकी आरक्षणाची मर्यादा ठरविण्याकरिता, त्या वर्षातील इतर रिक्त जागांबरोबर जमेस धरल्या जाणार नाहीत.]

(५) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या धार्मिक किंवा सांप्रदायिक संस्थेच्या कारभाराशी संबंधित असलेल्या पदाचा किंवा तिच्या शासक मंडळाचा कोणताही सदस्य म्हणजे विशिष्ट धर्माची अनुयायी असणारी किंवा एखाद्या विशिष्ट संप्रदायाची व्यक्ती असली पाहिजे, अशी तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही.

[२][(६) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, खंड (४) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गांव्यतिरिक्त नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या कोणत्याही वर्गांसाठी, विद्यमान आरक्षणाशिवाय आणि प्रत्येक प्रवर्गातील पदांच्या कमाल दहा टक्क्यांच्या अधीन राहून, नियुक्त्या किंवा पदे यांमध्ये आरक्षण ठेवण्याकरिता कोणतीही तरतूद करण्यास, राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

१७. अस्पृश्यता नष्ट करणे.—" अस्पृश्यता " नष्ट करण्यात आली आहे व तिचे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले आहे. " अस्पृश्यतेतून " उद्‌भवणारी कोणतीही निःसमर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

१८. किताब नष्ट करणे.— (१) सेनाविषयक किंवा विद्याविषयक मानविशेष नसलेला असा कोणताही किताब राज्याकडून प्रदान केला जाणार नाही.

(२) भारताचा कोणताही नागरिक कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारणार नाही.

(३) भारताची नागरिक नसलेली कोणतीही व्यक्ती, ती राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करत असताना, राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय कोणत्याही परकीय देशाकडून कोणताही किताब स्वीकारणार नाही.

(४) राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे किंवा विश्वासाचे पद धारण करणारी कोणतीही व्यक्ती, राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय परकीय देशाकडून किंवा त्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही प्रकारची कोणतीही भेट, वित्तलब्धी किंवा पद स्वीकारणार नाही.

स्वातंत्र्याचा हक्क

१९. भाषणस्वातंत्र्य, इत्यादीसंबंधीच्या विवक्षित हक्कांचे संरक्षण.—(१) सर्व नागरिकांस,—

(क) भाषण व अभिव्यक्ती यांच्या स्वातंत्र्याचा ;

(ख) शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचा ;

(ग) अधिसंघ वा संघ [३][किंवा सहकारी संस्था] बनविण्याचा ;

(घ) भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचा ;

(ङ) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात राहण्याचा व स्थायिक होण्याचा ;

[४][आणि]

[५]* * * * *

(छ) कोणताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालवण्याचा हक्क असेल.

[६][(२) खंड (१) चा उप-खंड (क) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उप-खंडाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे [७][भारताची सार्वभौमता व एकात्मता], राज्याची सुरक्षितता, परकीय देशांशी मैत्रीचे संबंध, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सभ्यता किंवा नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी, अथवा न्यायालयाचा अवमान, अब्रूनुकसानी किंवा अपराधास चिथावणी यांच्या संबंधात, जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही, अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.]

---

१. संविधान (एक्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (९ जून, २००० रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एकशे तिनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१९ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१४ जानेवारी, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सत्त्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१२ जानेवारी, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे उप-खंड (च) गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (२) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

७. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

(3) Nothing in sub-clause (*b*) of the said clause shall affect the operation of any existing law in so far as it imposes, or prevent the State from making any law imposing, in the interest of [1][the sovereignty and integrity of India or] public order, reasonable restrictions on the exercise of the right conferred by the said sub-clause.

(4) Nothing in sub-clause (*c*) of the said clause shall affect the operation of any existing law in so far as it imposes, or prevent the State from making any law imposing, in the interests of [1][the sovereignty and integrity of India or] public order or morality, reasonable restrictions on the exercise of the right conferred by the said sub-clause.

(5) Nothing in [2][sub-clause (*d*) and (*e*)] of the said clause shall affect the operation of any existing law in so far as it imposes, or prevent the State from making any law imposing, reasonable restrictions on the exercise of any of the rights conferred by the said sub-clauses either in the interests of the general public or for the protection of the interests of any Scheduled Tribe.

(6) Nothing in sub-clause (*g*) of the said clause shall affect the operation of any existing law in so far as it imposes, or prevent the State from making any law imposing, in the interests of the general public, reasonable restrictions on the exercise of the right conferred by the said sub-clause, and, in particular, [3][nothing in the said sub-clause shall effect the operation of any existing law in so far as it relates to, or prevent the State from making any law relating to,—

(*i*) the professional or technical qualifications necessary for practising any profession or carrying on any occupation, trade or business, or

(*ii*) the carrying on by the State, or by a corporation owned or controlled by the State, of any trade, business, industry or service, whether to the exclusion, complete or partial, of citizens or otherwise].

20. Protection in respect of conviction for offences.— (1) No person shall be convicted of any offence except for violation of a law in force at the time of the commission of the Act charged as an offence, nor be subjected to a penalty greater than that which might have been inflicted under the law in force at the time of the commission of the offence.

(2) No person shall be prosecuted and punished for the same offence more than once.

(3) No person accused of any offence shall be compelled to be a witness against himself.

21. Protection of life and personal liberty.— No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law.

[4][**21A. Right to education.**—The State shall provide free and compulsory education to all children of the age of six to fourteen years in such manner as the State may, by law, determine.]

---

1. Ins. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 2 (w.e.f. 5-10-1963).
2. Subs. by the Constitution (Fourty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 2, for "sub-clauses (*d*), (*e*) and (*f*)" (w.e.f. 20-6-1979).
3. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 3, for certain words.
4. Ins. by the Constitution (Eighty-sixth Amendment) Act, 2002, s. 2 (w.e.f. 1-4-2010).

(३) उक्त खंडाचा उप-खंड (ख) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे, [१][भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा] सार्वजनिक सुव्यवस्था यांच्या हितासाठी, जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(४) उक्त खंडाचा उप-खंड (ग) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाने प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्याद्वारे [१][भारताची सार्वभौमता व एकात्मता किंवा] सार्वजनिक सुव्यवस्था व नीतिमत्ता यांच्या हितासाठी, जेथवर वाजवी निर्बंध घातले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(५) उक्त खंडाच्या [२][उप-खंड (घ) व (ङ)] यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उप-खंडाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्यांद्वारे, सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी किंवा कोणत्याही अनुसूचित जनजातीच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध लादले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असे निर्बंध लादणारा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

(६) उक्त खंडाच्या उप-खंड (छ) यामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त उपखंडाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्काच्या वापरावर ज्या कायद्यांद्वारे, सर्वसाधारण जनतेच्या हितासाठी जेथवर वाजवी निर्बंध लादले असतील तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असे निर्बंध लादणारा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही आणि विशेषतः [३][उक्त उपखंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, जो कायदा,—

(एक) कोणताही पेशा आचरण्याकरता अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालवण्याकरता आवश्यक असलेल्या पेशाविषयक किंवा तंत्रविषयक अर्हता, किंवा

(दोन) नागरिकांना पूर्णतः किंवा अंशतः वगळून अथवा अन्यथा, राज्याने अथवा राज्याचे स्वामित्व किंवा नियंत्रण असलेल्या महामंडळाने कोणताही व्यापार, धंदा, उद्योग किंवा सेवा चालवणे,

यांच्याशी जेथवर संबद्ध असेल तेथवर, अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही अथवा असा कोणताही कायदा करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.]

२०. अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण.—(१) जे कृत्य अपराध असल्याचा दोषारोप करण्यात आला असेल ते कृत्य एखाद्या व्यक्तीने करण्याच्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्याचा त्यामुळे भंग झाल्याखेरीज अशा कोणत्याही अपराधाबद्दल ती व्यक्ती दोषी ठरवली जाणार नाही तसेच तो अपराध करण्याच्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्याखाली जी शिक्षा करता आली असती त्यापेक्षा अधिक शिक्षेस ती पात्र ठरवली जाणार नाही.

(२) एकाच अपराधाबद्दल एकापेक्षा अधिक वेळा कोणत्याही व्यक्तीवर खटला चालवला जाणार नाही आणि तिला शिक्षा दिली जाणार नाही.

(३) कोणत्याही अपराधाचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीवर स्वतःविरुद्ध साक्षीदार होण्याची सक्ती केली जाणार नाही.

२१. जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण.—कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेली कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस, तिचे जीवित किंवा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही.

[४][**२१क. शिक्षणाचा हक्क.—**राज्य, सहा ते चौदा वर्षे वयाच्या सर्व बालकांसाठी, राज्यास कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल अशा रीतीने, मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करील.]

---

१. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २ द्वारे "उप-खंड (घ), (ङ) व (च)" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला.

४. संविधान (शहाऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, २०१० रोजी व तेव्हापासून).

22. Protection against arrest and detention in certain cases.— (1) No person who is arrested shall be detained in custody without being informed, as soon as may be, of the grounds for such arrest nor shall he be denied the right to consult, and to be defended by, a legal practitioner of his choice.

(2) Every person who is arrested and detained in custody shall be produced before the nearest magistrate within a period of twenty-four hours of such arrest excluding the time necessary for the journey from the place of arrest to the court of the magistrate and no such person shall be detained in custody beyond the said period without the authority of a magistrate.

(3) Nothing in clauses (1) and (2) shall apply—

(*a*) to any person who for the time being is an enemy alien; or

(*b*) to any person who is arrested or detained under any law providing for preventive detention.

*(4) No law providing for preventive detention shall authorise the detention of a person for a longer period than three months unless—

(*a*) an Advisory Board consisting of persons who are, or have been, or are qualified to be appointed as, Judges of a High Court has reported before the expiration of the said period of three months that there is in its opinion sufficient cause for such detention :

Provided that nothing in this sub-clause shall authorise the detention of any person beyond the maximum period prescribed by any law made by Parliament under sub-clause (b) of clause (7); or

---

*Cl. (4) shall stand substituted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 3 (which is yet not in force, date to be notified later on) as—

"(4) No law providing for preventive detention shall authorise the detention of a person for a longer period than two months unless an Advisory Board constituted in accordance with the recommendations of the Chief Justice of the appropriate High Court has reported before the expiration of the said period of two months that there is in its opinion sufficient cause for such detention :

Provided that an Advisory Board shall consist of a Chairman and not less than two other members, and the Chairman shall be a serving Judge of the appropriate High Court and the other members shall be serving or retired Judges of any High Court:

Provided further that nothing in this clause shall authorise the detention of any person beyond the maximum period prescribed by any law made by Parliament under sub-clause (*a*) of clause (7).

Explanation.—In this clause, "appropriate High Court" means,—

(*i*) in the case of the detention of a person in pursuance of an order of detention made by the Government of India or an officer of authority subordinate to that Government, the High Court for the Union territory of Delhi;

(*ii*) in the case of the detention of a person in pursuance of an order of detention made by the Government of any State (other than a Union territory), the High Court for that State; and

(*iii*) in the case of the detention of a person in pursuance of an order of detention made by the administrator of a Union territory or an officer or authority subordinate to such administrator, such High Court as may be specified by or under any law made by Parliament in this behalf.".

२२. विवक्षित प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.—(१) अटक झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा अटकेची कारणे, शक्य तितक्या लवकर तिला कळवल्याशिवाय, हवालातीत स्थानबद्ध करण्यात येणार नाही किंवा आपल्या पसंतीच्या विधि व्यवसायीचा विचार घेण्याचा व त्याच्याकरवी बचाव करण्याचा हक्क तिला नाकारला जाणार नाही.

(२) जिला अटक केली आहे व हवालातीत स्थानबद्ध केले आहे अशा प्रत्येक व्यक्तीला, अटकेच्या ठिकाणापासून सर्वात जवळच्या दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयापर्यंतच्या प्रवासास आवश्यक असलेला अवधी वगळून अशा अटकेपासून चोवीस तासांच्या कालावधीत त्या दंडाधिकाऱ्यापुढे हजर केले जाईल आणि अशा कोणत्याही व्यक्तीला दंडाधिकाऱ्याने प्राधिकृत केल्याशिवाय, उक्त कालावधीनंतर अधिक काळ हवालातीत स्थानबद्ध करण्यात येणार नाही.

(३) (क) जी व्यक्ती त्यावेळी शत्रूदेशीय असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला ; किंवा

(ख) ज्या व्यक्तीला प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याखाली अटक केली आहे किंवा स्थानबद्ध केले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला,

खंड (१) व (२) यातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

*(४) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणारा कोणताही कायदा,

(क) ज्या व्यक्ती, उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीश आहेत, किंवा न्यायाधीश झालेल्या असतील, किंवा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त केल्या जाण्यास पात्र आहेत, अशा व्यक्तींनी मिळून बनलेल्या सल्लागार मंडळाने, उक्त तीन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी, त्याच्या मते अशा स्थानबद्धतेला पुरेसे कारण आहे, असा अहवाल दिलेला नसेल तर :

परंतु असे की, या उप-खंडातील कोणतीही गोष्ट, खंड (७) च्या उप-खंड (ख) अन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे विहित केलेल्या कमाल कालावधीपेक्षा अधिक काळ कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास प्राधिकृत करणार नाही ; किंवा

---

* संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (४) हा पुढीलप्रमाणे दाखल करण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल).

"(४) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याद्वारे एखाद्या व्यक्तीला दोन महिन्यांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्ध करण्याचा प्राधिकार, समुचित उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या शिफारशींनुसार घटित केलेल्या सल्लागार मंडळाने, उक्त दोन महिन्यांचा कालावधी संपण्यापूर्वी, त्याच्या मते अशा स्थानबद्धतेला पुरेसे कारण आहे, असा अहवाल दिलेला नसेल तर दिला जाणार नाही :

परंतु असे की, सल्लागार मंडळ हे, अध्यक्ष व किमान दोन अन्य सदस्य यांचे मिळून बनलेले असेल व अध्यक्ष हा समुचित उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असणारा न्यायाधीश असेल आणि अन्य सदस्य हे, कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या सेवेमध्ये असलेले किंवा त्याचे सेवानिवृत्त न्यायाधीश असतील :

परंतु आणखी असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, खंड ७ चा उपखंड (क) याअन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे विहित केलेल्या कमाल कालावधीच्या पलिकडे कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास, प्राधिकृत करणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या खंडामधील समुचित उच्च न्यायालय याचा अर्थ,

(एक) भारत सरकारने अथवा त्या सरकारला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, दिल्ली या संघ राज्यक्षेत्राचे उच्च न्यायालय, असा आहे.

(दोन) (संघराज्य सोडून) अन्य कोणत्याही राज्याच्या शासनाने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, त्या राज्याचे उच्च न्यायालय, असा आहे ; आणि

(तीन) एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने अथवा अशा प्रशासकाला दुय्यम असणाऱ्या अधिकाऱ्याने किंवा प्राधिकाऱ्याने दिलेल्या स्थानबद्धतेच्या आदेशानुसार एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, संसदेने त्यासंबंधात केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल असे उच्च न्यायालय, असा आहे.".

(*b*) such person is detained in accordance with the provisions of any law made by parliament under sub-clauses (*a*) and (*b*) of clause (7).

(5) When any person is detained in pursuance of an order made under any law providing for preventive detention, the authority making the order shall, as soon as may be, communicate to such person the grounds on which the order has been made and shall afford him the earliest opportunity of making a representation against the order.

(6) Nothing in clause (5) shall require the authority making any such order as is referred to in that clause to disclose facts which such authority considers to be against the public interest to disclose.

(7) Parliament may by law prescribe—

**[(*a*) the circumstances under which, and the class or classes of cases in which, a person may be detained for a period longer than three months under any law providing for preventive detention without obtaining the opinion of an Advisory Board in accordance with the provisions of sub-clause (*a*) of clause (4)] ;

** Sub-clause (a) shall stand omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 3, (b) (i) (which is yet not in force, date to be notified later on).

(ख) अशा व्यक्तीला, खंड (७) च्या उप-खंड (क) व (ख) अन्वये संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींनुसार स्थानबद्ध केले नसेल तर,

तीन महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी एखाद्या व्यक्तीला स्थानबद्ध केले जाण्यास प्राधिकृत करणार नाही.

(५) जेव्हा प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याअन्वये दिलेल्या आदेशानुसार कोणत्याही व्यक्तीला स्थानबद्ध करण्यात आले असेल तेव्हा, आदेश देणारा प्राधिकारी, ज्या कारणांवरुन तो आदेश दिला गेला आहे ती कारणे, शक्य तितक्या लवकर, अशा व्यक्तीला कळवील आणि त्या आदेशाविरुद्ध आपले अभिवेदन करण्याची तिला लवकरात लवकर संधी देईल.

(६) खंड (५) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, त्या खंडात निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही आदेश देणाऱ्या प्राधिकाऱ्यास, जी तथ्ये प्रकट करणे सार्वजनिक हिताच्या विरोधी वाटेल ती तथ्ये प्रकट करण्यास अशा प्राधिकाऱ्यास भाग पाडण्यात येणार नाही.

(७) संसदेस,—

* * [(क) खंड (४) च्या उप-खंड (क) च्या तरतुदींनुसार सल्लागार मंडळाचे मत न घेता, प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्यान्वये तीन महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी ज्या परिस्थितीत आणि प्रकरणांच्या ज्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये, एखाद्या व्यक्तीस स्थानबद्ध करता येईल, ती परिस्थिती व प्रकरणांचा वर्ग किंवा प्रकरणांचे वर्ग];

**संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३ (ख) (एक) द्वारे खंड (क) गाळण्यात येईल (तो अद्याप अंमलात आलेला नसल्याने त्याचा दिनांक नंतर अधिसूचित करण्यात येईल.)

*(*b*) the maximum period for which any person may in any class or classes of cases be detained under any law providing for preventive detention ; and

(*c*) the procedure to be followed by an Advisory Board in an inquiry under *[sub-clause (*a*) of clause (4)].

Right against Exploitation

23. Prohibition of traffic in human beings and forced labour.—(1) Traffic in human beings and *begar* and other similar forms of forced labour are prohibited and any contravention of this provision shall be an offence punishable in accordance with law.

(2) Nothing in this article shall prevent the State from imposing compulsory service for public purposes, and in imposing such service the State shall not make any discrimination on grounds only of religion, race, caste or class or any of them.

24. Prohibition of employment of children in factories, etc.—No child below the age of fourteen years shall be employed to work in any factory or mine or engaged in any other hazardous employment.

Right to Freedom of Religion

25. Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion.—(1) Subject to public order, morality and health and to the other provisions of this Part, all persons are equally entitled to freedom of conscience and the right freely to profess, practise and propogate religion.

(2) Nothing in this article shall affect the operation of any existing law or prevent the state from making any law—

(*a*) regulating or restricting any economic, financial, political or other secular activity which may be associated with religious practice ;

(*b*) providing for social welfare and reform or the throwing open of Hindu religious institutions of a public character to all classes and sections of Hindus.

Explanation I.—The wearing and carrying of *kirpans* shall be deemed to be included in the profession of the Sikh religion.

Explanation II.—In sub-clause (*b*) of clause (*2*), the reference to Hindus shall be construed as including a reference to persons professing the Sikh, Jaina or Buddhist religion, and the reference to Hindu religious institutions shall be construed accordingly.

26. Freedom to manage religious affairs.—Subject to public order, morality and health every religious denomination or any section thereof shall have the right—

(*a*) to establish and maintain institutions for religious and charitable purposes ;

(*b*) to manage its own affairs in matters of religion.

---

* Sub-clause (*b*) shall stand re-lettered as sub-clause (*a*) by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 3 (*b*) (*ii*) (date of enforcement yet to be notified).

** Sub-clause (*c*) shall stand re-lettered as sub-clause (*b*) by s. 3 (*b*) (*iii), ibid.* (date of enforcement yet to be notified).

*** " Sub-clause (*a*) of clause (4) " shall stand substituted " as clause 4 " by s. 3 (*b*) (*iii*), *ibid.* (date of enforcement yet to be notified).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

* (ख) प्रतिबंधक स्थानबद्धतेची तरतूद करणाऱ्या कोणत्याही कायद्याअन्वये कोणत्याही एका वा अनेक वर्गातील प्रकरणी, कोणत्याही व्यक्तीस जितका काळ स्थानबद्ध करता येईल तो कमाल कालावधी ; आणि

** (ग) ***[खंड (४) च्या उप-खंड (क)] याखालील चौकशीत सल्लागार मंडळाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती, कायद्याद्वारे विहित करता येईल.

शोषणाविरूद्ध हक्क

२३. माणसांचा अपव्यापार आणि वेठबिगारी यांना मनाई.—(१) माणसांचा अपव्यापार आणि बिगार व त्यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेठबिगारीस मनाई करण्यात आली आहे आणि या तरतुदीचे कोणत्याही प्रकारे उल्लंघन करणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध असेल.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, सार्वजनिक प्रयोजनाकरता सक्तीने सेवा करायला लावण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही व अशी सेवा करावयास लावताना केवळ धर्म, वंश, जात वा वर्ग या अथवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य, कोणताही भेदभाव करणार नाही.

२४. कारखाने, इत्यादींमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई.—चौदा वर्षे वयाखालील कोणत्याही बालकास, कोणत्याही कारखान्यात वा खाणीत काम करण्यासाठी नोकरीत ठेवले जाणार नाही अथवा अन्य कोणत्याही धोकादायक कामावर त्यास लावले जाणार नाही.

धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क

२५. सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रसार.—(१) सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या व या भागातील अन्य तरतुदींना अधीन राहून, सदसद्विवेकबुद्धीच्या स्वातंत्र्याला आणि धर्म मुक्तपणे प्रकट करण्याच्या, आचरण्याच्या व त्याचा प्रसार करण्याच्या अधिकाराला सर्व व्यक्ती सारख्याच हक्कदार आहेत.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) धर्माचरणाशी निगडित असेल अशा कोणत्याही आर्थिक, वित्तीय, राजनैतिक वा अन्य धार्मिकेतर कार्याचे विनियमन करणाऱ्या किंवा त्यावर निर्बंध घालणाऱ्या ;

(ख) सामाजिक कल्याण व सुधारणा याबाबत अथवा सार्वजनिक स्वरूपाच्या हिंदू धार्मिक संस्था, हिंदूचे सर्व वर्ग व पोट-भेद यांना खुल्या करण्याबाबत तरतूद करणाऱ्या,

कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या प्रवर्तनावर परिणाम होणार नाही किंवा असा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—कृपाण धारण करणे व स्वतः बरोबर बाळगणे हे शीख धर्माच्या प्रकटीकरणात समाविष्ट असल्याचे मानले जाईल.

स्पष्टीकरण दोन.—खंड (२) च्या उप-खंड (ख) मध्ये, हिंदू या शब्दोल्लेखात, शीख, जैन वा बौद्ध धर्म प्रकट करणाऱ्या व्यक्तींचा उल्लेख समाविष्ट आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल, आणि हिंदू धार्मिक संस्थांच्या उल्लेखांचा अन्वयार्थ तद्नुसार लावला जाईल.

२६. धार्मिक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य.—सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांस अधीन राहून, प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास अथवा त्यांच्यापैकी कोणत्याही गटास,—

(क) धार्मिक व धर्मादायी प्रयोजनांकरता संस्थांची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविण्याचा ;

(ख) धार्मिक बाबींमध्ये आपल्या व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा ;

* संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३(ख) (दोन) द्वारे उप-खंड (ख) ला उप-खंड (क) असा नवीन क्रमांक देण्यात येईल (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित करावयाचा आहे).

** वरील अधिनियमाच्या कलम ३(ख) (तीन) द्वारे उप-खंड (ग) ला उप-खंड (ख) असा नवीन क्रमांक देण्यात येईल (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित करावयाचा आहे).

*** वरील अधिनियमाच्या कलम ३ (ख) (तीन) द्वारे " खंड (४) च्या उप-खंड (क) " हा मजकूर " खंड ४ " म्हणून दाखल करण्यात येईल (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित करावयाचा आहे).

(*c*) to own and acquire movable and immovable property ; and

(*d*) to administer such property in accordance with law.

27. Freedom as to payment of taxes for promotion of any particular religion.—No person shall be compelled to pay any taxes, the proceeds of which are specifically appropriated in payment of expenses for the promotion or maintenance of any particular religion or religious denomination.

28. Freedom as to attendance at religious instruction or religious worship in certain educational institutions.—(1) No religious instruction shall be provided in any educational institution wholly maintained out of State funds.

(2) Nothing in clause (1) shall apply to an educational institution which is administered by the State but has been established under any endowment or trust which requires that religious instruction shall be imparted in such institution.

(3) No person attending any educational institution recognised by the State or receiving aid out of State funds shall be required to take part in any religious instruction that may be imparted in such institution or to attend any religious worship that may be conducted in such institution or in any premises attached thereto unless such person or, if such person is a minor, his guardian has given his consent thereto.

Cultural and Educational Rights

29. Protection of interest of minorities.—(1) Any section of the citizens residing in the territory of India or any part thereof having a distinct language, script or culture of its own shall have the right to conserve the same.

(2) No citizen shall be denied admission into any educational institution maintained by the State or receiving aid out of State funds on grounds only of religion, race, caste, language or any of them.

30. Right of minorities to establish and administer educational institutions.—(1) All minorities, whether based on religion or language, shall have the right to establish and administer educational institutions of their choice.

[1][(1A) In making any law providing for the compulsory acquisition of any property of an educational institution established and administered by a minority, referred to in clause (1), the State shall ensure that the amount fixed by or determined under such law for the acquisition of such property is such as would not restrict or abrogate the right guaranteed under that clause.]

(2) The State shall not, in granting aid to educational institutions, discriminate against any educational institution on the ground that it is under the management of a minority, whether based on religion or language.

[2]* * * * *

31. [*Compulsory acquisition of property*] *Omitted By the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 6 (w.e.f. 20-6-1979)*

1. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 4 (w.e.f. 20-6-1979).
2. The sub-heading " Right to Property " ommitted by s. 5, *ibid.* (w.e.f. 20-6-1979).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(ग) जंगम व स्थावर मालमत्ता मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा ; आणि

(घ) कायद्यानुसार अशा मालमत्तेचे प्रशासन करण्याचा,

हक्क असेल.

२७. एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरता कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य.—ज्याचे उत्पन्न एखाद्या विशिष्ट धर्माचे अथवा धार्मिक संप्रदायाचे संवर्धन करण्यासाठी किंवा तो चालू ठेवण्यासाठी विनिर्दिष्टपणे विनियोजित केलेले आहे, असे कोणतेही कर देण्याची कोणत्याही व्यक्तीवर सक्ती केली जाणार नाही.

२८. विवक्षित शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याबाबत स्वातंत्र्य.—

(१) पूर्णतः राज्याच्या निधीतून चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत, कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

(२) ज्या शैक्षणिक संस्थेचे प्रशासन राज्याकडून केले जात असेल परंतु धार्मिक शिक्षण देणे आवश्यक करणारा कोणताही दाननिधी किंवा न्यास याखाली ती स्थापन झालेली असेल तिला खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

(३) राज्याने मान्यता दिलेल्या किंवा राज्याच्या निधीतून सहाय्य मिळत असणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत उपस्थित राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीस, अशा संस्थेत दिले जाईल अशा कोणत्याही धार्मिक शिक्षणात भाग घेण्यास अथवा अशा संस्थेत किंवा तिच्याशी संलग्न असलेल्या कोणत्याही जागेत, जी काही धार्मिक उपासना चालविली जाईल त्या उपासनेस उपस्थित राहण्यास, अशा कोणत्याही व्यक्तीने, किंवा अशी व्यक्ती अज्ञान असल्यास, तिच्या पालकाने, आपली संमती दिली असल्याखेरीज आवश्यक केले जाणार नाही.

सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क

२९. अल्पसंख्याक वर्गांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण.—(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात राहणाऱ्या ज्या कोणत्याही नागरिक गटाला आपली स्वतःची वेगळी भाषा, लिपी वा संस्कृती असेल त्याला ती जतन करण्याचा हक्क असेल.

(२) राज्याकडून चालविल्या जाणाऱ्या किंवा राज्य निधीतून सहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

३०. शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा अल्पसंख्याक वर्गांचा हक्क.—(१) सर्व अल्पसंख्याक वर्गांना,—मग ते धर्म किंवा भाषा यावर आधारित असो,— आपल्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापण्याचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल.

[१][(१क) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या एखाद्या अल्पसंख्याक वर्गाने स्थापन केलेल्या व प्रशासन केलेल्या शैक्षणिक संस्थेची कोणतीही मालमत्ता सक्तीने संपादन करण्याची तरतूद करणारा कोणताही कायदा करताना, राज्य, अशी खात्री करील की, अशा मालमत्तेच्या संपादनाकरिता अशा कायद्याद्वारे निश्चित केलेली किंवा त्यान्वये निर्धारित केलेली रक्कम अशी असेल की, ज्यामुळे त्या खंडान्वये हमी दिलेला हक्क निर्बंधित किंवा निराकृत होणार नाही.]

(२) शैक्षणिक संस्थांना सहाय्य देताना राज्य, एखादी शैक्षणिक संस्था ही, धर्म किंवा भाषा या आधारे अल्पसंख्याक असलेल्या एखाद्या वर्गाच्या व्यवस्थापनाखाली आहे, या कारणावरून तिला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही.

[२]* * * * *

३१. [मालमत्तेचे सक्तीने संपादन].—संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ६ द्वारे गाळला (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

---

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे " मालमत्तेचा हक्क " हे उपशीर्ष गाळले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[1][*Saving of Certain Laws*]

[2][**31A. Saving of laws providing for acquisition of estates, etc.—**[3][(1) Notwithstanding anything contained in article 13, no law providing for—

(*a*) the acquisition by the State of any estate or of any rights therein or the extinguishment or modification of any such rights ; or

(*b*) the taking over of the management of any property by the State for a limited period either in the public interest or in order to secure the proper management of the property, or

(*c*) the amalgamation of two or more corporations either in the public interest or in order to secure the proper management of any of the corporations, or

(*d*) the extingushment or modification of any rights of managing agents, secretaries and treasurers, managing directors, directors or managers of corporations, or of any voting rights of shareholders thereof, or

(*e*) the extinguishment or modification of any rights accruing by virtue of any agreement, lease or licence for the purpose of searching for, or winning, any mineral or mineral oil, or the premature termination or cancellation of any such agreement, lease or licence,

shall be deemed to be void on the ground that it is inconsistent with, or takes away or abridges any of the rights conferred by [4][article 14 or article 19] :

Provided that where such law is a law made by the Legislature of a State, the provisions of this article shall not apply thereto unless such law, having been reserved for the consideration of the President, has received his assent :]

[5][Provided further that where any law makes any provision for the acquisition by the State of any estate and where any land comprised therein is held by a person under his personal cultivation, it shall not be lawful for the State to acquire any portion of such land as is within the ceiling limit applicable to him under any law for the time being in force or any building or structure standing thereon or appurtenant thereto, unless the law relating to the acquisition of such land, building or structure, provides for payment of compensation at a rate which shall not be less than the market value thereof.]

(2) In this article,—

[6][(*a*) the expression "estate" shall, in relation to any local area, have the same meaning as that expression or its local equivalent has in the existing law relating to land tenures in force in that area and shall also include—

(*i*) any *jagir, inam or muafi* or other similar grant and in the States of [7][Tamil Nadu] and Kerala, any *janmam right* ;

(*ii*) any land held under ryotwari settlement ;

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 3 (*w.e.f.* 3-1-1977).
2. Ins. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 4 (with retrospective effect).
3. Subs. by the Constitution (Fourth Amendement) Act, 1955, s. 3, for cl. (1) (with retrospective effect).
4. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendement) Act, 1978, s.7, for "article 14, article 19 or article 31" (*w.e.f.* 20-6-1979).
5. Ins. by the Constitution (Seventeenth Amendment) Act, 1964, s. 2 (*w.e.f.* 20-6-1964).
6. Subs. by s. 2. *ibid*. for sub-clause (*a*) (with retrospective effect).
7. Subs. by the Madras State (Alteration of Name) Act, 1968 (53 of 1968), s. 4, for "Madras" (*w.e.f.* 14-1-1969).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

[१][**विवक्षित कायद्यांची व्यावृत्ती**]

[२][**३१क. संपदा, इत्यादींचे संपादन करण्यासाठी तरतूद करणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती.—**[३][(१) अनुच्छेद १३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,—

(क) कोणत्याही संपदेचे किंवा तिच्यातील कोणत्याही हक्कांचे, राज्याने संपादन करणे अथवा असे कोणतेही हक्क नष्ट करणे अथवा त्यांच्यात फेरबदल करणे ; किंवा

(ख) कोणत्याही मालमत्तेचे व्यवस्थापन सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्या मालमत्तेचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी मर्यादित कालावधीपुरते राज्याने आपल्या हाती घेणे ; किंवा

(ग) दोन वा अधिक महामंडळांचे, सार्वजनिक हितासाठी किंवा त्यांपैकी कोणत्याही महामंडळाचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन व्हावे यासाठी एकत्रीकरण करणे ; किंवा

(घ) महामंडळाचे व्यवस्थापन एजंट, सचिव व कोषाध्यक्ष, व्यवस्थापन संचालक, संचालक वा व्यवस्थापक यांचे कोणतेही हक्क, अथवा महामंडळाच्या भागधारकांचे कोणतेही मतदानाचे हक्क नष्ट करणे किंवा त्यात फेरबदल करणे ; किंवा

(ङ) कोणतेही खनिज किंवा खनिज तेल शोधण्याच्या किंवा ते काढण्याच्या प्रयोजनासाठी असलेल्या कोणत्याही कराराच्या, भाडेपट्ट्यांच्या किंवा लायसनच्या आधारे मिळणारे कोणतेही हक्क नष्ट करणे किंवा त्यांच्यात फेरबदल करणे, अथवा असा कोणताही करार, भाडेपट्टा किंवा लायसन मुदतीपूर्वी समाप्त करणे किंवा रद्द करणे,

याकरिता तरतूद करणारा कोणताही कायदा हा, [४][अनुच्छेद १४ किंवा अनुच्छेद १९] द्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे, अथवा त्या कायद्यामुळे असा हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून तो शून्यवत असल्याचे मानले जाणार नाही :

परंतु असे की, असा कायदा हा, एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा असेल त्याबाबतीत, असा कायदा राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्यास त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्या कायद्यास लागू होणार नाहीत :]

[५][परंतु आणखी असे की, जेव्हा कोणत्याही कायद्यामध्ये कोणत्याही संपदेचे राज्याने संपादन करण्याबाबत कोणतीही तरतूद करण्यात आली असेल आणि जेव्हा तीमध्ये समाविष्ट असलेली कोणतीही जमीन, एखाद्या व्यक्तीने जातीने कसण्यासाठी धारण केली असेल त्याबाबतीत, अशी जमीन अथवा तिच्यावर उभी असलेली किंवा तिला लागून असलेली कोणतीही इमारत किंवा बांधकाम, यांच्या संपादनाशी संबंधित असलेल्या कायद्यामध्ये त्यांच्या बाजारमूल्याहून कमी असणार नाही अशा दराने भरपाई देण्याबाबत तरतूद करण्यात आली नसेल तर, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये त्या व्यक्तीला लागू असलेल्या कमाल मर्यादेच्या आत असलेल्या अशा जमिनीचा कोणताही भाग अथवा अशी इमारत किंवा बांधकाम यांचे राज्याने संपादन करणे कायदेशीर ठरणार नाही.]

(२) या अनुच्छेदात,—

[६][(क) कोणत्याही स्थानिक क्षेत्रामध्ये अंमलात असलेल्या जमीनधारणा पद्धतीशी संबंधित अशा विद्यमान कायद्यात " संपदा " हा शब्दप्रयोग किंवा त्याचा स्थानिक समानार्थी शब्द याला जो अर्थ असेल तोच अर्थ, त्या क्षेत्राच्या संबंधात त्या शब्दप्रयोगास असेल आणि त्यामध्ये—

(एक) कोणतीही जहागीर, इनाम अथवा मुआफी किंवा यासारखी अन्य देणगी आणि [७][तामिळनाडू] व केरळ या राज्यांमध्ये कोणताही जन्मम् हक्क ;

(दोन) रयतवारी जमाबंदीखाली धारण केलेली कोणतीही जमीन ;

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

३. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

४. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ७ द्वारे " अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ किंवा अनुच्छेद ३१ " याऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९६४ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे उप-खंड (क) ऐवजी दाखल केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

७. मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८(१९६८ चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे " मद्रास " याऐवजी दाखल केला (१४ जानेवारी, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

(*iii*) any land held or let for purposes of agriculture or for purposes ancillary thereto, including waste land, forest land, land for pasture or sites of buildings and other structures occupied by cultivators of land, agricultural labourers and village artisans ;]

(*b*) the expression "rights", in relation to an estate, shall include any rights vesting in a proprietor, sub-proprietor, under-proprietor, tenure-holder, [1][*raiyat, under-raiyat*] or other intermediary and any rights or privileges in respect of land revenue.]

[2][**31B. Validation of certain Acts and Regulations.—**Without prejudice to the generality of the provisions contained in article 31A, none of the Acts and Regulations specified in the Ninth Schedule nor any of the provisions thereof shall be deemed to be void, or ever to have become void, on the ground that such Act, Regulation or provision is inconsistent with, or takes away or abridges any of the rights conferred by, any provisions of this Part, and notwithstanding any judgement, decree or order of any court or Tribunal to the contrary, each of the said Acts and Regulations shall, subject to the power of any competent Legislature to repeal or amend it, continue in force.]

[3][**31C. Saving of laws giving effect to certain directive principles.—**Notwithstanding anything contained in article 13, no law giving effect to the policy of the State towards securing [4][all or any of the principles laid down on Part IV] shall be deemed to be void on the ground that it is inconsistent with, or takes away or abridges any of the rights conferred by [5][article 14 or article 19]; [6] [*and no law containing a declaration that it is for giving effect to such policy shall be called in question in any court on the ground that it does not give effect to such policy*] *:*

Provided that where such law is made by the Legislature of a State, the provisions of this article shall not apply thereto unless such law, having been reserved for the consideration of the President, has received his assent.]

[7]**31D.** [*Saving of laws in respect of anti-national activities.*] *Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 2 (w.e.f. 13-4-1978).*

Right to Constitutional Remedies

32. Remedies for enforcement of rights conferred by this Part.—(1) The right to move the Supreme Court by appropriate proceedings for the enforcement of the rights conferred by this Part is guaranteed.

1. Ins. by the Constitution (Fourth Amendment) Act, 1955, s. 3 (with retrospective effect).
2. Ins. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 5 (*w.e.f.* 18-6-1951).
3. Ins. by the Constitution (Twenty-fifth Amendment) Act, 1971, s. 3 (*w.e.f.* 20-4-1972).
4. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendement) Act, 1976, s. 4, for "the principles specified in clause (b) or clause (c) of article 39" (*w.e.f.* 3-1-1977). Section 4 has been declared invalid by the Supreme Court in *Minerva Mills Ltd. and others Vs. Union of India and others (1980) s. 2. S.C.C. 591.*
5. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendement) Act, 1978, s.8, for "article 14, article 19 or article 31"- (*w.e.f.* 20-6-1979).
6. Ins. Kesavananda Bharati vs the State of Kerala (1973) Supp. AIR 1973 SC 1461, the Supreme Court held the provisions in italics to be invalid.
7. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 5 (*w.e.f.* 3-1-1977).

(भाग तीन—मूलभूत हक्क)

(तीन) पडीत जमीन, वनजमीन, गायरान अथवा जमिनीचे लागवडदार, शेतमजूर आणि ग्रामीण कारागीर यांच्या ताब्यातील इमारती व अन्य बांधकामे यांच्या जागा यांसह शेतीच्या कामांसाठी किंवा शेतीला सहाय्यभूत अशा कामांसाठी धारण केलेली किंवा भाडेपट्ट्याने दिलेली कोणतीही जमीन,

यांचाही समावेश असेल ;]

(ख) संपदेच्या संबंधातील " हक्क " या शब्दप्रयोगात स्वामी, उपस्वामी, अवरस्वामी, भूधृतिधारक, [१][रयत, अवररयत] किंवा अन्य मध्यस्थ यांच्याकडे निहित असलेले कोणतेही हक्क आणि जमीन महसुलाच्या बाबतीतील कोणतेही हक्क किंवा विशेषाधिकार यांचा समावेश असेल.]

[२][**३१ख. विवक्षित अधिनियमांची व विनियमांची विधिग्राह्यता**.—अनुच्छेद ३१क मध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदींच्या व्यापकतेला बाध न येता, नवव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणताही अधिनियम आणि विनियम अथवा त्यांच्या तरतुदींपैकी कोणतीही तरतूद ही, या भागाच्या कोणत्याही तरतुदींद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे अथवा त्याच्यामुळे तो हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून असा अधिनियम, विनियम किंवा तरतूद शून्यवत आहे अथवा कधी काळी शून्यवत होती असे मानले जाणार नाही आणि कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा न्यायाधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश विरूद्ध असला तरी, कोणत्याही सक्षम विधानमंडळास उक्त अधिनियमांपैकी आणि विनियमांपैकी प्रत्येक अधिनियम आणि विनियम निरसित करण्याचा किंवा त्यात सुधारणा करण्याचा जो अधिकार असेल, त्यास अधीन राहून त्या प्रत्येकाचा अंमल चालू राहील.]

[३][**३१ग. विवक्षित निदेशक तत्त्वे अंमलात आणणाऱ्या कायद्यांची व्यावृत्ती**.—अनुच्छेद १३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी [४][चौथ्या भागामध्ये घालून दिलेली सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही तत्त्वे] सुनिश्चित करण्याचे राज्याचे धोरण, अंमलात आणणारा कोणताही कायदा हा, [५][अनुच्छेद १४ किंवा अनुच्छेद १९] द्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणत्याही हक्काशी विसंगत आहे अथवा त्या कायद्यामुळे तो हक्क हिरावला जातो किंवा त्या हक्काचा संकोच होतो या कारणावरून तो शून्यवत असल्याचे मानले जाणार नाही ; [६][आणि एखादा कायदा असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी योजलेला आहे, अशी घोषणा त्या कायद्यात अंतर्भूत असेल तर, असा कोणताही कायदा, *तो असे धोरण अंमलात आणत नाही या कारणावरून कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद केला जाणार नाही* :]

परंतु असे की, असा कायदा राज्य विधानमंडळाने केलेला असेल त्या बाबतीत, असा कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याला त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्याला लागू होणार नाहीत.]

[७]**३१घ. [राष्ट्रविरोधी कारवायांच्या बाबतीतील कायद्यांची व्यावृत्ती]**.—संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम २ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

सांविधानिक उपाय योजण्याचा हक्क

३२. या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याच्या उपाययोजना.—(१) या भागाने प्रदान केलेल्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्याकरिता समुचित कार्यवाहीद्वारे सर्वोच्च न्यायालयास अर्ज विनंती करण्याच्या हक्काची हमी देण्यात आली आहे.

---

१. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

२. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पंचविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२० एप्रिल, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४ द्वारे " अनुच्छेद ३९ च्या खंड (ख) किंवा खंड (ग) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली तत्त्वे " या मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). मिनर्व्हा मिल्स लि. आणि अन्य विरूद्ध भारताचे संघराज्य आणि अन्य, (१९८०) एस २. एस. सी. सी. ५९१, या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने कलम ४ विधिअग्राह्य असल्याचे घोषित केले आहे.

५. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ८ द्वारे " अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ किंवा अनुच्छेद, ३१ " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

६. केशवानंद भारती विरूद्ध केरळ राज्य, (१९७३) एआयआर १९७३ एस सी १४६१, या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने, इटॅलिकमध्ये दर्शविलेली ही तरतूद विधिअग्राह्य असल्याचा निर्णय दिला होता.

७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(*Part III—Fundamental Rights*)

(*2*) The Supreme Court shall have power to issue directions or orders or writs, including writs in the nature of *habeas corpus, mandamus,* prohibition, *quo warranto* and *certiorari,* whichever may be appropriate, for the enforcement of any of the rights conferred by this Part.

(*3*) Without prejudice to the powers conferred on the Supreme Court by clauses (1) and (2) Parliament may by law empower any other court to exercise within the local limits of its jurisdiction all or any of the powers exercisable by the Supreme Court under clause (2).

(*4*) The right guaranteed by this article shall not be suspended except as otherwise provided for by this Constitution.

[1]**32A.** [*Constitutional validity of State laws not to be considered in proceedings under article 32.*] *Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 3 (w.e.f.* 13-4-1978)**.**

[2][**33. Power of Parliament to modify the rights conferred by this Part in their application to Forces, etc.—**Parliament may, by law, determine to what extent any of the rights conferred by this Part shall, in their application to,—

(*a*) the members of the Armed Forces ; or

(*b*) the members of the Forces charged with the maintenance of public order ; or

(*c*) persons employed in any bureau or other organisation established by the State for purposes of intelligences or counter intelligence ; or

(*d*) person employed in, or in connection with, the telecommunication systems set up for the purposes of any Force, bureau or organisation referred to in clauses (*a*) to (*c*),

be restricted or abrogated so as to ensure the proper discharge of their duties and the maintenance of discipline among them.]

34. Restriction on rights conferred by this Part while martial law is in force in any area.—Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Part, Parliament may by law indemnify any person in the service of the Union or of a State or any other person in respect of any act done by him in connection with the maintenance or restoration of order in any area within the territory of India where martial law was in force or validate any sentence passed, punishment inflicted, forefeiture ordered or other act done under martial law in such area.

35. Legislation to give effect to the provisions of this Part.—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) Parliament shall have, and the Legislature of a State shall not have, power to make laws—

(*i*) with respect to any of the matters which under clause (3) of article 16, clause (3) of article 32, article 33 and article 34 may be provided for by law made by Parliament ; and

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 6 (*w.e.f.* 3-1-1977).
2. Subs. by the Constitution (Fiftieth Amendment) Act, 1984, s. 2, for art. 33 (*w.e.f.* 11-9-1984).

(२) या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी कोणताही हक्क बजावण्याकरता समुचित असतील ते ते निदेश अथवा आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस), महादेश (मँडॅमस), प्रतिषेध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख काढण्याचा सर्वोच्च न्यायालयास अधिकार असेल.

(३) खंड (१) व (२) द्वारे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान केलेल्या अधिकारांना बाध न येता, खंड (२) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाला वापरता येतील असे सर्व किंवा त्यापैकी कोणतेही अधिकार, आपल्या अधिकारितेच्या स्थानिक सीमांच्या आत वापरण्यासाठी संसद, कायद्याद्वारे, अन्य कोणत्याही न्यायालयाला प्रदान करू शकेल.

(४) या संविधानाद्वारे अन्यथा तरतूद केलेली असेल तेवढी वगळता, या अनुच्छेदाद्वारे हमी दिलेला हक्क निलंबित केला जाणार नाही.

[१]**३२क. [राज्य कायद्यांची सांविधानिक विधिग्राह्यता अनुच्छेद ३२ खालील कार्यवाहीमध्ये विचारात न घेणे]**.— संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ३ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

[२][**३३. या भागाद्वारे प्रदान केलेले हक्क हे सेना, इत्यादींना लागू करताना त्यामध्ये फेरबदल करण्याचा संसदेस अधिकार**.—या भागाने प्रदान केलेले हक्क,—

(क) सशस्त्र सेनादलांचे सदस्य ; किंवा

(ख) ज्यांच्यावर सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याची जबाबदारी आहे अशा दलांचे सदस्य ; किंवा

(ग) राज्याने, गुप्तवार्ता किंवा प्रतिगुप्तवार्ता यांच्या प्रयोजनार्थ, स्थापन केलेला कोणताही ब्युरो किंवा इतर संघटना यामध्ये नेमलेल्या व्यक्ती ; किंवा

(घ) खंड (क) ते (ग) यामध्ये निर्दिष्ट केलेले कोणतेही दल, ब्युरो किंवा संघटना यांच्या कामासाठी उभारलेल्या दूरसंचार यंत्रणेमध्ये किंवा त्यासंबंधात नेमलेल्या व्यक्ती,

यांना लागू करताना, निश्चितपणे त्यांच्या कर्तव्यांचे योग्य प्रकारे पालन व्हावे व त्यांच्यामध्ये शिस्त राखली जावी यासाठी ते हक्क कोणत्या व्याप्तीपर्यंत निर्बंधित किंवा निराकृत करण्यात यावेत, हे संसदेला कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल.]

३४. कोणत्याही क्षेत्रात लष्करी कायदा अंमलात असताना या भागाद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांवर निर्बंध.— या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, भारताच्या राज्यक्षेत्रामध्ये जेथे लष्करी कायदा अंमलात होता अशा कोणत्याही क्षेत्रात सुव्यवस्था राखणे किंवा ती पूर्ववत प्रस्थापित करणे यासंबंधात संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवेतील कोणत्याही व्यक्तीने किंवा अन्य कोणत्याही व्यक्तीने केलेल्या कोणत्याही कृतीबद्दल संसद कायद्याद्वारे तिचे हानिरक्षण करू शकेल अथवा अशा क्षेत्रातील लष्करी कायद्याअन्वये दिलेला शिक्षादेश, केलेली शिक्षा, आदेशित समपहरण किंवा केलेली अन्य कृती विधिग्राह्य करू शकेल.

३५. या भागाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.—या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) (एक) अनुच्छेद १६ चा खंड (३), अनुच्छेद ३२ चा खंड (३), अनुच्छेद ३३ व अनुच्छेद ३४ यांअन्वये संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे ज्या बाबींसाठी तरतूद करता येईल, त्यांपैकी कोणत्याही बाबतीत ; आणि

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (पन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद ३३ ऐवजी दाखल केला (११ सप्टेंबर, १९८४ रोजी व तेव्हापासून).

(*ii*) for prescribing punishment for those acts which are declared to be offences under this Part ;

and Parliament shall, as soon as may be after the commencement of this Constitution, make laws for prescribing punishment for the acts referred to in sub-clause (*ii*) ;

(*b*) any law in force immediately before the commencement of this Constitution in the territory of India with respect to any of the matters referred to in sub-clause (*i*) of clause (*a*) or providing for punishment for any act referred to in sub-clause (*ii*) of that clause shall, subject to the terms thereof and to any adaptations and modifications that may be made therein under article 372, continue in force until altered or repealed or amended by Parliament.

Explanation.—In this article, the expression " law in force " has the same meaning as in article 372.

(दोन) या भागाखाली जी कृत्ये अपराध म्हणून घोषित केलेली आहेत, त्याबद्दल शिक्षा विहित करण्याकरिता,

कायदे करण्याचा अधिकार संसदेस असेल, राज्याच्या विधानमंडळास असणार नाही आणि संसद, या संविधानाच्या प्रारंभानंतर होईल तितक्या लवकर, उप-खंड (दोन) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कृत्यांबद्दल शिक्षा विहित करण्यासाठी कायदा करील ;

(ख) खंड (क) चा उप-खंड (एक) यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबींच्या संबंधात, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेला अथवा त्या खंडाच्या उप-खंड (दोन) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कृत्यांबद्दल शिक्षेची तरतूद करणारा कोणताही कायदा, त्यातील अटींच्या आणि अनुच्छेद ३७२ अन्वये त्यात जी अनुकूलने व फेरबदल केले जातील त्यांना अधीन राहून, संसदेकडून त्या कायद्यात फेरफार केला जाईपर्यंत किंवा तो निरसित केला जाईपर्यंत वा त्यात सुधारणा केली जाईपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील “ अंमलात असलेला कायदा ” या शब्दप्रयोगास, अनुच्छेद ३७२ मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

PART IV

DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY

36. Definition.—In this Part, unless the context otherwise requires, " the State " has the same meaning as in Part III.

37. Application of the principles contained in this Part.—The provisions contained in this Part shall not be enforceable by any court, but the principles therein laid down are nevertheless fundamental in the governance of the country and it shall be the duty of the State to apply these principles in making laws.

38. State to secure a social order for the promotion of welfare of the people.—[1][(1)] The State shall strive to promote the welfare of the people by securing and protecting as effectively as it may a social order in which justice, social, economic and political, shall inform all the institutions of the national life.

[2][(2) The State shall, in particular, strive to minimise the inequalities in income, and endeavour to eliminate inequalities in status, facilities and opportunities, not only amongst individuals but also amongest groups of people residing in different areas or engaged in different vocations.]

39. Certain principles of policy to be followed by the State.—The State shall, in particular, direct its policy towards securing—

(*a*) that the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood ;

(*b*) that the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to subserve the common good ;

(*c*) that the operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment ;

(*d*) that there is equal pay for equal work for both men and women ;

(*e*) that the health and strength of workers, men and women, and the tender age of children are not abused and that citizens are not forced by economic necessity to enter avocations unsuited to their age or strength ;

[3][(*f*) that children are given opportunities and facilities to develop in a healthy manner and in conditions of freedom and dignity and that childhood and youth are protected against exploitation and against moral and material abandonment.]

---

1. Art. 38 renumbered as cl. (1) thereof by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 9 (*w.e.f.* 20-6-1979).
2. Ins. by s. 9, *ibid.* (*w.e.f.* 20-6-1979).
3. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 7, for cl. (*f*) (*w.e.f.* 3-1-1977).

भाग चार

राज्य धोरणांची निदेशक तत्त्वे

३६. व्याख्या.—या भागात संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, " राज्य " या शब्दाला भाग तीनमध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

३७. या भागात अंतर्भूत असलेली तत्त्वे लागू करणे.—या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी, कोणत्याही न्यायालयाकरवी अंमलबजावणीयोग्य असणार नाहीत, पण तरीसुद्धा त्यात घालून दिलेली तत्त्वे देशाच्या शासन व्यवहाराच्या दृष्टीने मूलभूत आहेत आणि कायदे करताना ही तत्त्वे लागू करणे, हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

३८. राज्याने लोककल्याणाच्या संवर्धनासाठी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे.—[१][(१)] राज्य, त्यास शक्य होईल तितक्या परिणामकारक रीतीने, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाद्वारे राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व घटकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करील अशी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करून व तिचे जतन करून लोककल्याणाचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

[२][(२) राज्य हे, विशेषतः केवळ व्यक्ती-व्यक्तींमध्येच नव्हे तर निरनिराळ्या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या किंवा निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या लोकसमूहांमध्ये देखील, उत्पन्नाच्या बाबतीत असलेली विषमता कमी करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करील आणि दर्जा, सुविधा व संधी यांच्याबाबतीत असलेली विषमता नाहीशी करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

३९. राज्याने अनुसरावयाच्या धोरणाची विवक्षित तत्त्वे.—राज्य हे, विशेषतः पुढील गोष्टी साध्य करण्याच्या दिशेने आपले धोरण आखील,—

(क) उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारखाच असावा ;

(ख) सामूहिक हिताला सर्वाधिक उपकारक होईल अशा रीतीने समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे स्वामित्व व नियंत्रण यांची विभागणी व्हावी ;

(ग) आर्थिक यंत्रणा राबविण्याचा परिणाम म्हणून संपत्तीचे व उत्पादन साधनांचे केंद्रीकरण सामूहिक हितास बाधक होईल अशा प्रकारे एकाच ठिकाणी होऊ नये ;

(घ) पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे ;

(ङ) स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरूपयोग करून घेण्यात येऊ नये आणि नागरिकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय किंवा ताकद यास न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाडू नये ;

[३][(च) बालकांना निरामय पद्धतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात आणि बालके व युवक यांना शोषणापासून आणि नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षेपासून संरक्षण दिले जावे.]

---

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ९ द्वारे अनुच्छेद ३८ याला त्याचा खंड (१) असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ७ द्वारे खंड (च) ऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**39A. Equal justice and free legal aid.—**The State shall secure that the operation of the legal system promotes justice, on a basis of equal opportunity, and shall, in particular, provide free legal aid, by suitable legislation or schemes or in any other way, to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities.]

40. Organisation of village panchayats.—The State shall take steps to organise village panchayats and endow them with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as units of self-government.

41. Right to work, to education and to public assistance in certain cases.—The State shall, within the limits of its economic capacity and development, make effective provision for securing the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of underserved want.

42. Provision for just and humane conditions of work and maternity relief.—The State shall make provision for securing just and humane conditions of work and for maternity relief.

43. Living wage, etc., for workers.—The State shall endeavour to secure, by suitable legislation or econimic organisation or in any other way, to all workers, agricultural, industrial or otherwise, work, a living wage, conditions of work ensuring a decent standard of life and full enjoyment of leisure and social and cultural opportunities and, in particular, the State shall endeavour to promote cottage industries on an individual or co-operative basis in rural areas.

[2][**43A. Participation of workers in management of industries.—**The State shall take steps, by suitable legislation or in any other way, to secure the participation of workers in the management of undertakings, establishments or other organisations engaged in any industry.]

[3][**43B. Promotion of co-operative societies.—**The State shall endeavour to promote voluntary formation, autonomous functioning, democratic control and professional management of co-operative societies.]

44. Uniform civil code for the citizens.—The State shall endeavour to secure for the citizens a uniform civil code throughtout the territory of India.

[4][**45. Provision for early childhood care and education to children below the age of six years.—**The State shall endeavour to provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years.]

46. Promotion of educational and economic interests of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections.—The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and, in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.

47. Duty of the State to raise the level of nutrition and the standard of living and to improve public health.—The State shall regard the raising of the level of nutrition and the standard of living of its people and the improvement of public health as among its primary duties and, in particular, the State shall endeavour to bring about prohibition of the consumption except for medicinal purposes of intoxicating drinks and of drugs which are injurious to health.

48. Organisation of Agriculture and Animal Husbandry.—The State shall endeavour to organise agriculture and animal husbandry on modern and scientific lines and shall, in particular, take steps for preserving and improving the breeds, and prohibiting the slaughter, of cows and calves and other milch and draught cattle.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 8 (*w.e.f.* 3-1-1977).
2. Ins. by s. 9, *ibid.* (*w.e.f.* 3-1-1977).
3. Ins. by the Constitution (Ninety-Seventh Amendment) Act, 2011, s. 3 (*w.e.f.* 12-1-2012).
4. Subs. by the Constitution (Eighty-sixth Amendment) Act, 2002, s. 3 (*w.e.f.* 1-4-2010).

[१][**३९क. समान न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य.**—राज्य, कायद्याची यंत्रणा राबवताना समान संधीच्या तत्त्वावर न्यायाची अभिवृद्धी होईल याची सुनिश्चिती करील आणि विशेषतः आर्थिक किंवा अन्य निःसमर्थतांमुळे कोणत्याही नागरिकाला न्याय मिळवण्याची संधी नाकारली जाणार नाही, याची खातरजमा करण्यासाठी अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा योजनांद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने कायदेविषयक सहाय्य मोफत उपलब्ध करून देईल.]

४०. ग्रामपंचायतींचे संघटन.—राज्य हे, ग्रामपंचायती संघटित करण्यासाठी उपाययोजना करील व त्यांना स्वराज्याचे मूल घटक म्हणून कार्य करण्यास समर्थ करण्यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार बहाल करील.

४१. कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवक्षित बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क.—राज्य हे, आपली आर्थिक क्षमता व विकास यांच्या मर्यादेत कामाचा, शिक्षणाचा हक्क आणि बेकारी, वार्धक्य, आजार व विकलांगता यांनी पीडित अशा व्यक्तींच्या बाबतीत आणि काहीही अपराध नसताना हलाखीचे जिणे ज्यांच्या वाट्याला आले आहे अशा अन्य व्यक्तींच्या बाबतीत लोकसहाय्याचा हक्क उपलब्ध करून देण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करील.

४२. कामाबाबत न्याय्य व मानवीय परिस्थिती आणि प्रसूतिविषयक सहाय्य यांची तरतूद.—राज्य हे, कामाबाबत न्याय्य व मानवीय परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी व प्रसूतिविषयक सहाय्यासाठी तरतूद करील.

४३. कामगारांना निर्वाह वेतन, इत्यादी.—राज्य, अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा आर्थिक सुसंघटन करून अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने शेतकी, औद्योगिक अथवा अन्य प्रकारच्या सर्व कामगारांना काम, निर्वाह वेतन, समुचित जीवनमान आणि फुरसतीचा आणि सामाजिक व सांस्कृतिक संधीचा पूर्ण उपयोग याची शाश्वती देणारी अशी कामाची परिस्थिती उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करील आणि विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्त्वावर कुटीरोद्योगांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.

[२][**४३क. उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.**—राज्य, कोणत्याही उद्योगधंद्यात गुंतलेले उपक्रम, आस्थापना किंवा अन्य संघटना यांच्या व्यवस्थापनांमध्ये कामगारांना सहभागी होता यावे यासाठी, अनुरूप विधिविधानाद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही मार्गाने उपाययोजना करील.]

[३][**४३ख. सहकारी संस्थांचे प्रवर्तन.**—सहकारी संस्थांची स्वेच्छापूर्वक निर्मिती, स्वायत्त कारभार, लोकशाही नियंत्रण आणि व्यावसायिक व्यवस्थापन यांचे प्रवर्तन करण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.]

४४. नागरिकांकरिता एकरूप नागरी संहिता.—नागरिकांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र एकरूप नागरी संहिता लाभावी यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

[४][**४५. सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांची प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांकरिता तरतूद.**—राज्य, सर्व बालकांसाठी, त्यांच्या वयाची सहा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत, प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील देखभाल आणि शिक्षण यांसाठी तरतूद करण्याकरिता प्रयत्न करील.]

४६. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बल घटक यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.—राज्य, जनतेतील दुर्बल घटक, आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून त्यांचे रक्षण करील.

४७. पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.—आपल्या जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे या गोष्टी राज्य आपल्या प्राथमिक कर्तव्यांपैकी असल्याचे मानील आणि विशेषतः मादक पेये व आरोग्यास अपायकारक अशी अंमलीद्रव्ये यांचे औषधीय प्रयोजनाखेरीज सेवन करण्यावर बंदी आणण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील.

४८. कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे.—आधुनिक व शास्त्रीय रीतीने कृषि व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील आणि विशेषतः गाई व वासरे आणि इतर दुभती व जुंपणीची गुरे यांच्या जातीचे जतन करणे व त्या सुधारणे आणि त्यांच्या कत्तलीस मनाई करणे यांकरता उपाययोजना करील.

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ८ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).
३. संविधान (सत्त्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१२ जानेवारी, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).
४. संविधान (शहाऐंशींवी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम ३ द्वारे दाखल केला (१ एप्रिल, २०१० रोजी व तेव्हापासून).

[1][**48A. Protection and improvement of environment and safeguarding of forests and wild life.**—The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country.]

49. Protection of monuments and places and objects of national importance.—It shall be the obligation of the State to protect every monument or place or object of artistic or historic interest, [2][declared by or under law made by Parliament] to be of national importance, from spoliation, disfigurement, destruction, removal, disposal or export, as the case may be.

50. Separation of judiciary from executive.—The State shall take steps to separate the judiciary from the executive in the public services of the State.

51. Promotion of international peace and security.—The State shall endeavour to,—

(*a*) promote international peace and security ;

(*b*) maintain just and honourable relations between nations ;

(*c*) foster respect for international law and treaty obligations in the dealings of organised peoples with one another ; and

(*d*) encourage settlement of international disputes by arbitration.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 10 (*w.e.f.* 3-1-1977).
2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 27, for " declared by Parliament by law " (*w.e.f.* 1-11-1956).

[१][**४८क. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करणे.—**राज्य, देशाच्या पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी आणि वने व वन्य जीवसृष्टी यांचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहील.]

४९. राष्ट्रीय महत्त्वाची स्मारके व स्थाने आणि वस्तू यांचे संरक्षण.—[२][संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महत्त्वाचे म्हणून घोषित केलेले] कलादृष्ट्या किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या कुतूहलविषय असलेले प्रत्येक स्मारक किंवा स्थान किंवा वस्तू यांचे यथास्थिति, लूट, विद्रूपण, नाश, स्थलांतरण, विल्हेवाट किंवा निर्यात यांपासून संरक्षण करणे, ही राज्याची जबाबदारी असेल.

५०. कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवणे.—राज्याच्या लोकसेवांमध्ये कार्यकारी यंत्रणेपासून न्याययंत्रणा अलग ठेवण्याकरता राज्य उपाययोजना करील.

५१. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन.—राज्य हे,—

(क) आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा यांचे संवर्धन करण्यासाठी ;

(ख) राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये न्यायसंगत व सन्मानपूर्ण संबंध राखण्यासाठी ;

(ग) संघटित जनसमाजांच्या आपसातील व्यवहारांमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायदा व तहांची आबंधने याबद्दल आदरभावना जोपासण्यासाठी ; आणि

(घ) आंतरराष्ट्रीय विवाद लवादाद्वारे मिटवण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी,

प्रयत्नशील राहील.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १० द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे “ संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केलेले ” या मजकुराऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[1][Part IV A

FUNDAMENTAL DUTIES

51A. Fundamental duties.—It shall be the duty of every citizen of India—

(*a*) to abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;

(*b*) to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom ;

(*c*) to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India ;

(*d*) to defend the country and render national service when called upon to do so ;

(*e*) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities ; to renounce practices derogatory to the dignity of women ;

(*f*) to value and preserve the rich heritage of our composite culture ;

(*g*) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures ;

(*h*) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform ;

(*i*) to safeguard public property and to abjure violence ;

(*j*) to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement ;]

[2][(*k*) who is a parent or guardian to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years.]

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 11 (w.e.f. 3-1-1977).
2. Ins. by the Constitution (Eighty-sixth Amendment) Act, 2002, s. 4 (w.e.f. 1-4-2010).

[1][भाग चार क

मूलभूत कर्तव्ये

५१क. मूलभूत कर्तव्ये.—(क) संविधानाचे पालन करणे आणि त्याचे आदर्श व संस्था, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे ;

(ख) ज्यांमुळे आपल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यास स्फूर्ती मिळाली त्या उदात्त आदर्शांची जोपासना करून त्यांचे अनुसरण करणे ;

(ग) भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत ठेवणे व त्यांचे संरक्षण करणे ;

(घ) देशाचे संरक्षण करणे व आवाहन केले जाईल तेव्हा राष्ट्रीय सेवा बजावणे ;

(ङ) धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे ; स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणा-या प्रथांचा त्याग करणे ;

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे मोल जाणून तो जतन करणे ;

(छ) वने, सरोवरे, नद्या व वन्य जीवसृष्टी यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे आणि प्राणिमात्रांबद्दल दयाबुद्धी बाळगणे ;

(ज) विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि शोधकबुद्धी व सुधारणावाद यांचा विकास करणे ;

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे ;

(ञ) राष्ट्र सातत्याने, उपक्रम व सिद्धी यांच्या चढत्या श्रेणी गाठत जाईल अशा प्रकारे व्यक्तिगत व सामुदायिक स्वरूपाच्या सर्व कार्यक्षेत्रात पराकाष्ठेचे यश संपादन करण्यासाठी झटणे ;

[2][(ट) मातापित्याने किंवा पालकाने सहा ते चौदा वर्षांदरम्यानचे आपले अपत्य किंवा, यथास्थिति, पाल्य याला शिक्षणाच्या संधी देणे ;]

ही प्रत्येक भारतीय नागरिकाची कर्तव्ये असतील.]

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (शहाऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००२ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, २०१० रोजी व तेव्हापासून).

PART V

THE UNION

CHAPTER I—THE EXECUTIVE

The President and Vice-President

52. The President of India.—There shall be a President of India.

53. Executive power of the Union.—(1) The executive power of the Union shall be vested in the President and shall be exercised by him either directly or through officers subordinate to him in accordance with this Constitution.

(2) Without prejudice to the generality of the foregoing provision, the supreme command of the Defence Forces of the Union shall be vested in the President and the exercise thereof shall be regulated by law.

(3) Nothing in this article shall—

(*a*) be deemed to transfer to the President any functions conferred by any existing law on the Government of any State or other authority; or

(*b*) prevent Parliament from conferring by law functions on authorities other than the President.

54. Election of President.—The President shall be elected by the members of an electoral college consitsing of—

(*a*) The elected members of both Houses of Parliament; and

(*b*) The elected members of the Legislative Assemblies of the State.

[1][*Explanation.*—In this article and in article 55, "State" includes the National Capital Territory of Delhi and the Union territory of *Pondicherry.]

55. Manner of election of President.—(1) As far as practicable, there shall be uniformity in the scale of representation of the different States at the election of the President.

(2) For the purpose of securing such uniformity among the States *inter se* as well as parity between the States as a whole and the Union, the number of votes which each elected member of Parliament and of the Legislative Assembly of each State is entitled to cast at such election shall be determined in the following manner :—

(*a*) every elected member of the Legislative Assembly of a State shall have as many votes as there are multiples of one thousand in the quotient obtained by dividing the population of the State by the total number of the elected members of the Assembly ;

(*b*) if, after taking the said multiples of one thousand, the remainder is not less than five hundred, then the vote of each member referred to in sub-clause (*a*) shall be further increased by one ;

---

1. Ins. by the Constitution (Seventieth Amendment) Act, 1992, s. 2 (w.e.f. 1-6-1995).

*Now Puducherry *vide* the Pondichery (Alteration of Name) Act, 2006, s. 3 (w.e.f. 1-10-2006).

भाग पाच

संघराज्य

प्रकरण एक—कार्यकारी यंत्रणा

राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती

५२. भारताचा राष्ट्रपती.—भारताचा एक राष्ट्रपती असेल.

५३. संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार.—(१) संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार, राष्ट्रपतीकडे निहित असेल आणि त्याच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा त्याच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांमार्फत या संविधानानुसार त्याचा वापर केला जाईल.

(२) पूर्वगामी तरतुदींच्या व्यापकतेला बाध न येऊ देता, संघराज्याच्या संरक्षण दलांचे सर्वोच्च अधिपत्य राष्ट्रपतीकडे निहित असेल आणि त्याचा वापर कायद्याद्वारे विनियमित केला जाईल.

(३) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे कोणत्याही राज्याच्या शासनाला किंवा अन्य प्राधिकाऱ्याला प्रदान करण्यात आलेले कोणतेही कार्याधिकार राष्ट्रपतीकडे हस्तांतरित होतात, असे मानले जाणार नाही ; किंवा

(ख) राष्ट्रपती व्यतिरिक्त अन्य प्राधिकाऱ्यांस कायद्याद्वारे कार्याधिकार प्रदान करण्यास संसदेला प्रतिबंध होणार नाही.

५४. राष्ट्रपतीची निवडणूक.—राष्ट्रपती,—

(क) संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे निवडून आलेले सदस्य ; आणि

(ख) राज्यांच्या विधानसभांचे निवडून आलेले सदस्य ;

यांनी मिळून बनलेल्या निर्वाचकगणांच्या सदस्यांकडून, निवडला जाईल.

[१][**स्पष्टीकरण.**—या अनुच्छेदातील आणि अनुच्छेद ५५ मधील, "राज्य" यात, दिल्लीचे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र आणि *पाँडिचेरीचे संघ राज्यक्षेत्र यांचा समावेश आहे.]

५५. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीची रीत.—(१) राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत, निरनिराळ्या राज्यांच्या प्रतिनिधित्वाच्या प्रमाणात, शक्य असेल तेथवर एकरूपता असेल.

(२) राज्याराज्यांमध्ये परस्परांत अशी एकरूपता, तसेच सर्व राज्ये मिळून व संघराज्य यांच्यात समतोल साधण्याच्या प्रयोजनार्थ, संसदेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेच्या प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास अशा निवडणुकीत जितकी मते देण्याचा हक्क असेल, त्या मतांची संख्या पुढील रीतीने निर्धारित केली जाईल :—

(क) राज्याच्या विधानसभेच्या प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास, त्या राज्याच्या लोकसंख्येला त्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांच्या एकूण संख्येने भागले असता येणाऱ्या भागाकारात एक हजाराच्या जितक्या पटी असतील तितकी मते असतील ;

(ख) जर एक हजाराच्या उक्त पटी हिशेबात घेतल्यानंतरची शेष संख्या, पाचशेपेक्षा कमी नसल्यास, उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक सदस्याच्या मतांमध्ये आणखी एका मताची वाढ केली जाईल ;

---

१. संविधान (सत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१ जून, १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

* पाँडेचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ याच्या कलम ३ द्वारे आता पुदुचेरी असे नाव आहे (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

(*c*) each elected member of either House of Parliament shall have such number of votes as may be obtained by dividing the total number of votes assigned to the members of the Legislative Assemblies of the States under sub-clauses (*a*) and (*b*) by the total number of the elected members of both Houses of Parliament, fractions exceeding one-half being counted as one and other fractions being disregarded.

(3) The election of the President shall be held in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote and the voting at such election shall be by secret ballot.

[1][*Explanation.*—In this article, the expression " population " means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published :

Provided that the reference in this *Explanation* to the last preceding census of which the relevant figures have been published shall, until the relevant figures for the first census taken after the year [2][2026] have been published, be construed as a reference to the 1971 Census.]

56. Term of office of President.—(1) The President shall hold office for a term of five years from the date on which he enters upon his office :

Provided that—

(*a*) the President may, by writing under his hand addressed to the Vice-president, resign his office ;

(*b*) the President may, for violation of the Constitution, be removed from office by impeachment in the manner provided in article 61 ;

(*c*) the President shall, notwithstanding the expiration of his term, continue to hold office until his successor enters upon his office.

(2) Any resignation addressed to the Vice-President under clause (*a*) of the proviso to clause (1) shall forthwith be communicated by him to the Speaker of the House of the People.

57. Eligibility for re-election.—A person who holds, or who has held, office as President shall, subject to the other provisions of this Constitution, be eligible for re-election to that office.

58. Qualifications for election as President.—(1) No person shall be eligible for election as President unless he—

(*a*) is a citizen of India,

(*b*) has completed the age of thirty-five years, and

(*c*) is qualified for election as a member of the House of the People.

(2) A person shall not be eligible for election as President if he holds any office of profit under the Government of India or the Government of any State or under any local or other authority subject to the control of any of the said Governments.

Explanation.—For the purposes of this article, a person shall not be deemed to hold any office of profit by reason only that he is the President or Vice-President of the Union or the Governor [3]*** of any State or is a Minister either for the Union or for any State.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 12, for the *Explanation* (w.e.f. 3-1-1977).
2. Subs. by the Constitution (Eighty-fourth Amendment) Act, 2001, s. 2 for "2000" (w.e.f. 21-2-2002).
3. The words "or Rajpramukh or Uparajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch (w.e.f. 1-11-1956).

(भाग पाच—संघराज्य)

(ग) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहातील प्रत्येक निवडून आलेल्या सदस्यास, उप-खंड (क) व (ख) अन्वये राज्यांच्या विधानसभांच्या सदस्यांना नेमून दिलेल्या मतांच्या एकूण संख्येस, संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील निवडून आलेल्या सदस्यांच्या एकूण संख्येने भागले असता जी संख्या येईल तितकी मते असतील. अर्ध्याहून जास्त असलेले अपूर्णांक हे पूर्णांक म्हणून गणले जातील व इतर अपूर्णांक दुर्लक्षिले जातील.

(३) राष्ट्रपतीची निवडणूक, एकल संक्रमणीय मताद्वारे प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार घेतली जाईल आणि अशा निवडणुकीतील मतदान, गुप्त मतदान पद्धतीने होईल.

[१][**स्पष्टीकरण.—**या अनुच्छेदातील, "लोकसंख्या" या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आलेली आहे त्या लगतपूर्व जनगणनेमध्ये अजमावलेली लोकसंख्या, असा आहे :

परंतु असे की, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आलेली आहे त्या लगतपूर्व जनगणनेच्या या स्पष्टीकरणातील निर्देशाचा, सन [२][२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध होईपर्यंत १९७१ च्या जनगणनेचा निर्देश असल्याप्रमाणे अन्वयार्थ लावण्यात येईल.]

५६. राष्ट्रपतीचा पदावधी.—(१) राष्ट्रपती, ज्या दिनांकास आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) राष्ट्रपतीने संविधानाचा भंग केल्याबद्दल त्याला अनुच्छेद ६१ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने महाभियोगाद्वारे पदावरून दूर करता येईल ;

(ग) राष्ट्रपती, आपला पदावधी संपला असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी आपले पद ग्रहण करीपर्यंत, पद धारण करणे चालू ठेवील.

(२) उपराष्ट्रपती, खंड (१) च्या परंतुकाच्या खंड (क) अन्वये त्यास संबोधून लिहिलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याचे वृत्त, लोकसभेच्या अध्यक्षास तात्काळ कळवील.

५७. फेरनिवडणुकीस पात्रता.—जी व्यक्ती, राष्ट्रपती म्हणून पद धारण करीत आहे अथवा जिने असे पद धारण केलेले आहे ती व्यक्ती, या संविधानाच्या अन्य तरतुदींना अधीन राहून त्या पदासाठी होणाऱ्या फेरनिवडणुकीस पात्र असेल.

५८. राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीसाठी अर्हता.—(१) कोणतीही व्यक्ती,—

(क) भारतीय नागरिक,

(ख) पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची, आणि

(ग) लोकसभा सदस्य म्हणून निवडून येण्यास अर्हताप्राप्त,

असल्याखेरीज, राष्ट्रपतिपदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

(२) एखादी व्यक्ती, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील अथवा उक्त सरकारांपैकी कोणाच्याही नियंत्रणाधीन असलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील, कोणतेही लाभाचे पद धारण करत असेल, तर, ती व्यक्ती, राष्ट्रपती म्हणून निवडून येण्यास पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनांकरता, केवळ एखादी व्यक्ती ही, संघराज्याचा राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती अथवा कोणत्याही राज्याचा राज्यपाल [३][* * *] आहे अथवा संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे, एवढ्याच कारणाने ती एखादे लाभाचे पद धारण करते, असे मानले जाणार नाही.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १२ द्वारे स्पष्टीकरणाऐवजी दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम २ द्वारे "२०००" या ऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुख किंवा उपराजप्रमुख" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

59. Conditions of President's office.—(1) The President shall not be a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State, and if a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State be elected President, he shall be deemed to have vacated his seat in that House on the date on which he enters upon his office as President.

(2) The President shall not hold any other office of profit.

(3) The President shall be entitled without payment of rent to the use of his official residences and shall be also entitled to such emoluments, allowances and privileges as may be determined by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such emoluments, allowances and privileges as are specified in the Second Schedule.

(4) The emoluments and allowances of the President shall not be diminished during his term of office.

60. Oath or affirmation by the President.—Every President and every person acting as President or discharging the functions of the President shall, before entering upon his office, make and subscribe in the presence of the Chief Justice of India or, in his absence, the senoir-most Judge of the Supreme Court available, an oath or affirmation in the following form, that is to say—

" I, A.B., do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will faithfully execute the office of President (or discharge the functions of the President) of India and will to the best of my ability preserve, protect and defend the Constitution and the law and that I will devote myself to the service and well-being of the people of India".

61. Procedure for impeachment of the President.—(1) When a President is to be impeached for violation of the Constitution, the charge shall be preferred by either House of Parliament.

(2) No such charge shall be preferred unless—

(*a*) the proposal to prefer such charge is contained in a resolution which has been moved after at least fourteen days' notice in writing signed by not less than one-fourth of the total number of members of the House has been given of their intention to move the resolution, and

(*b*) such resolution has been passed by a majority of not less than two-thirds of the total membership of the House.

(3) When a charge has been so preferred by either House of Parliament, the other House shall investigate the charge or cause the charge to be investigated and the President shall have the right to apear and to be represented at such investigation.

(4) If as a result of the investigation a resolution is passed by a majority of not less than two-thirds of the total membership of the House by which the charge was investigated or caused to be investigated, declaring that the charge preferred against the President has been sustained, such resolution shall have the effect of removing the President from his office as from the date on which the resolution is so passed.

62. Time of holding election to fill vacancy in the office of President and the term of office of person elected to fill casual vacancy.–(1) An election to fill a vacancy caused by the expiration of the term of office of President shall be completed before the expiration of the term.

(2) An election to fill a vacancy in the office of President occurring by reason of his death, resignation or removal, or otherwise shall be held as soon as possible after, and in no case later than six months from, the date of occurrence of the vacancy ; and the person elected to fill the vacancy shall, subject to the provisions of article 56, be entitled to hold offfice for the full term of five years from the date on which he enters upon his office.

(भाग पाच—संघराज्य)

५९. राष्ट्रपतीपदाच्या शर्ती.—(१) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही आणि संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य राष्ट्रपती म्हणून निवडून आला तर, तो, राष्ट्रपती म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) राष्ट्रपती, अन्य कोणतेही लाभपद धारण करणार नाही.

(३) राष्ट्रपती, आपल्या अधिकृत निवासस्थानाचा, भाडे प्रदान न करता, वापर करण्यास हक्कदार असेल आणि संसद कायद्याद्वारे ठरवील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांचाही हक्कदार असेल आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना तो हक्कदार असेल.

(४) राष्ट्रपतीची वित्तलब्धी आणि भत्ते त्याच्या पदावधीत कमी केले जाणार नाहीत.

६०. राष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक राष्ट्रपती व राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणारी किंवा राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडणारी प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या समक्ष किंवा तो अनुपस्थित असेल तर, सर्वोच्च न्यायालयाच्या उपलब्ध ज्येष्ठतम न्यायाधीशाच्या समक्ष पुढील नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

"मी, क.ख., $\frac{\text{ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो}}{\text{गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो}}$ की, मी भारताचा राष्ट्रपती म्हणून आपल्या पदाचे

निष्ठापूर्वक कार्यपालन करीन (किंवा मी भारताच्या राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडीन) आणि माझ्या संपूर्ण क्षमतेनिशी संविधान व कायदा यांचे जतन, रक्षण व संरक्षण करीन आणि मी स्वतःला भारतीय जनतेच्या सेवेस व कल्याणास वाहून घेईन."

६१. राष्ट्रपतीवरील महाभियोगाची कार्यपद्धती.—(१) संविधानाच्या उल्लंघनाबद्दल राष्ट्रपतीवर महाभियोग लावावयाचा असेल तेव्हा, त्यासंबंधीचा दोषारोप संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाकडून करण्यात येईल.

(२) (क) असा दोषारोप करण्याचा प्रस्ताव एखाद्या ठरावात अंतर्भूत करून, तो ठराव मांडण्याचा आपला उद्देश असल्याबद्दल त्या सभागृहातील एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान एक-चतुर्थांश सदस्यांनी स्वाक्षरित केलेली निदान चौदा दिवसांची लेखी नोटीस दिली गेल्यानंतर तो मांडला गेल्याखेरीज, आणि

(ख) असा ठराव त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित करण्यात आल्याखेरीज, असा कोणताही दोषारोप केला जाणार नाही.

(३) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाकडून याप्रमाणे दोषारोप करण्यात येईल तेव्हा, दुसरे सभागृह, त्या दोषारोपाचे अन्वेषण करील किंवा करण्याची व्यवस्था करील आणि राष्ट्रपतीस अशा अन्वेषणाच्या वेळी हजर राहण्याचा व आपली बाजू मांडण्याचा हक्क असेल.

(४) जर अन्वेषणान्ती, राष्ट्रपतीच्या विरूद्ध करण्यात आलेला दोषारोप सिद्ध झाला आहे, असे घोषित करणारा ठराव, ज्या सभागृहाने दोषारोपाचे अन्वेषण केले होते किंवा करण्याची व्यवस्था केली होती त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित झाला तर, अशा ठरावाच्या परिणामी राष्ट्रपतीस, तो ठराव याप्रमाणे पारित झाल्याच्या दिनांकास व तेव्हापासून त्याच्या पदावरून दूर केले जाईल.

६२. राष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.—(१) राष्ट्रपतीचा पदावधी संपल्यामुळे रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडणूक घ्यावयाची असेल तेव्हा, तो अवधी संपण्यापूर्वी ती निवडणूक पूर्ण करण्यात येईल.

(२) राष्ट्रपतीचा मृत्यू झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा रिक्त होणारे त्याचे पद भरण्याकरिता, ते पद रिक्त झाल्याच्या दिनांकानंतर शक्य तितक्या लवकर आणि कोणत्याही परिस्थितीत त्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, निवडणूक घेण्यात येईल आणि रिक्त पद भरण्याकरिता निवडून आलेली व्यक्ती, अनुच्छेद ५६ च्या तरतुदींना अधीन राहून आपले पद ग्रहण केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या पूर्ण अवधीपर्यंत, पद धारण करण्यास हक्कदार असेल.

63. The Vice-President of India.—There shall be a Vice-President of India.

64. The Vice-President to be *ex officio* Chairman of the Council of State.—The Vice-President shall be *ex officio* Chairman of the Council of States and shall not hold any other office of profit :

Provided that during any period when the Vice-President acts as President or discharges the functions of the President under article 65, he shall not perform the duties of the office of Chairman of the Council of States and shall not be entitled to any salary or allowance payable to the Chairman of the Council of States under article 97.

65. The Vice-President to act as President or to discharge his functions during casual vacancies in the office, or during the absence, of President.—(1) In the event of the occurrence of any vacancy in the office of the President by reason of his death, resignation or removal, or otherwise, the Vice-President shall act as President until the date on which a new President elected in accordance with the provisions of this Chapter to fill such vacancy enters upon his office.

(2) When the President is unable to discharge his functions owing to absence, illness or any other cause, the Vice-President shall discharge his functions until the date on which the President resumes his duties.

(3) The Vice-President shall, during, and in respect of, the period while he is so acting as, or discharging the functions of, President, have all the powers and immunities of the President and be entitled to such emoluments, allowances and privileges as may be determined by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such emoluments, allowances and privileges as are specified in the Second Schedule.

66. Election of Vice-President.–(1) The Vice-President shall be elected by the [1][members of an electoral college consisting of the members of both House of Parliament] in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote and the voting at such election shall be by secret ballot.

(2) The Vice-President shall not be a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State, and if a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State be elected Vice-President, he shall be deemed to have vacated his seat in that House on the date on which he enters upon his office as Vice-President.

(3) No person shall be eligible for election as Vice-President unless he—

(*a*) is a citizen of India ;

(*b*) has completed the age of thirty-five years; and

(*c*) is qualified for election as a member of the Council of States.

---

[1] Subs. by the Constitution (Eleventh Amendment) Act, 1961, s. 2, for "members of both Houses of Parliament assembled at a joint meeting"(w.e.f. 19-12-1961).

(भाग पाच—संघराज्य)

६३. भारताचा उपराष्ट्रपती.—भारताचा एक उपराष्ट्रपती असेल.

६४. उपराष्ट्रपती राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असणे.—उपराष्ट्रपती हा, राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असेल व तो कोणतेही अन्य लाभपद धारण करणार नाही :

परंतु असे की, उपराष्ट्रपती जेव्हा अनुच्छेद ६५ अन्वये राष्ट्रपती म्हणून कार्य करील किंवा राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडील तेव्हा, अशा कोणत्याही कालावधीत तो राज्यसभेच्या सभापतीपदाची कर्तव्ये पार पाडणार नाही आणि राज्यसभेच्या सभापतीला अनुच्छेद ९७ अन्वये प्रदेय असलेले कोणतेही वेतन व भत्ता मिळण्यास हक्कदार असणार नाही.

६५. राष्ट्रपतीचे पद निमित्तवशात् रिक्त होईल त्या त्या प्रसंगी उपराष्ट्रपतीने राष्ट्रपती म्हणून कार्य करणे अथवा राष्ट्रपतीच्या अनुपस्थितीत त्याची कार्ये पार पाडणे.—(१) राष्ट्रपतीचा मृत्यू झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा त्याचे पद केव्हाही रिक्त झाल्यास, असे रिक्त पद भरण्याबाबत या प्रकरणात असलेल्या तरतुदींनुसार निवडून आलेला नवीन राष्ट्रपती आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापर्यंत उपराष्ट्रपती हा राष्ट्रपती म्हणून कार्य करील.

(२) जेव्हा अनुपस्थिती, आजार किंवा अन्य कोणतेही कारण यामुळे राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पाडण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, राष्ट्रपती आपला कार्यभार पुन्हा हाती घेईल त्या दिनांकापर्यंत उपराष्ट्रपती त्याची कार्ये पार पाडील.

(३) उपराष्ट्रपती, ज्यावेळी अशा प्रकारे राष्ट्रपती म्हणून कार्य करीत असेल किंवा त्याची कार्ये पार पाडत असेल त्या अवधीत व त्या अवधीच्या संबंधात, त्यास राष्ट्रपतीचे सर्व अधिकार व उन्मुक्ती असतील व संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना आणि जोपर्यंत त्या संबंधात याप्रमाणे तरतूद करण्यात येत नाही तोपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना, तो हक्कदार असेल.

६६. उपराष्ट्रपतीची निवडणूक.—(१) उपराष्ट्रपती, एकल संक्रमणीय मताद्वारे प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार [१][संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे सदस्य मिळून बनलेल्या निर्वाचकगणाच्या सदस्यांकडून निवडला जाईल] आणि अशा निवडणुकीतील मतदान गुप्त मतदान पद्धतीने होईल.

(२) उपराष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही आणि संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा किंवा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य, उपराष्ट्रपती म्हणून निवडून आला तर, तो उपराष्ट्रपती म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

(३) कोणतीही व्यक्ती,—

(क) भारताची नागरिक ;

(ख) पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची ; आणि

(ग) राज्यसभेची सदस्य म्हणून निवडून येण्यास अर्हताप्राप्त,

असल्याखेरीज उप राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

---

[१] संविधान (अकरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम २ द्वारे " संसदेच्या दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त सत्रात जमलेल्या सदस्यांकडून निवडला जाईल " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१९ डिसेंबर, १९६१ रोजी व तेव्हापासून).

(4) A person shall not be eligible for election as Vice-President if he holds any office of profit under the Government of India or the Government of any State or under any local or other authority subject to the control of any of the said Governments.

Explanation.—For the purposes of this article, a person shall not be deemed to hold any office of profit by reason only that he is the President or Vice-President of the Union or the Governor [1]*** of any State or is a Minister either for the Union or for any State.

67. Term of office of Vice-President.–The Vice-President shall hold office for a term of five years from the date on which he enters upon his office :

Provided that—

(*a*) a Vice-President may, by writing under his hand addressed to the President, resign his office ;

(*b*) a Vice-President may be removed from his office by a resolution of the Council of States passed by a majority of all the then members of the Council and agreed to by the House of the People; but no resolution for the purpose of this clause shall be moved unless at least fourteen days' notice has been given of the intention to move the resolution ;

(*c*) a Vice-President shall, notwithstanding the expiration of his term, continue to hold office until his successor enters upon his office.

68. Time of holding election to fill vacancy in the office of Vice-President and the term of office of person elected to fill casual vacancy.—(1) An election to fill a vacancy caused by the expiration of the term of office of Vice-President shall be completed before the expiration of the term.

(2) An election to fill a vacancy in the office of Vice-President occurring by reason of his death, resignation or removal, or otherwise shall be held as soon as possible after the occurrence of the vacancy, and the person elected to fill the vacancy shall, subject to the provisions of article 67, be entitled to hold office for the full term of five years from the date on which he enters upon his office.

69. Oath or affirmation by the Vice-President.—Every Vice-President shall, before entering upon his office, make and subscribe before the President, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation in the following form, that is to say—

"I, A.B., $\frac{\text{do swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and alleginace to the Constitution of India as by law established and that I will faithfully discharge the duty upon which I am about to enter ".

70. Discharge of President's functions in other contingencies.—Parliament may make such provisions as it thinks fit for the discharge of the functions of the President in any contingency not provided for in this Chapter.

---

[1] The words " or Rajpramukh or Uparajpramukh " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch (w.e.f. 19-12-1961).

(४) एखादी व्यक्ती, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील अथवा उक्त सरकारांपैकी कोणाच्याही नियंत्रणाधीन असलेल्या कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद धारण करत असेल तर, ती उपराष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनांकरता, केवळ एखादी व्यक्ती ही, संघराज्याचा राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती अथवा कोणत्याही राज्याचा राज्यपाल [१][* * *] आहे अथवा संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे, एवढ्याच कारणाने ती एखादे लाभपद धारण करते, असे मानले जाणार नाही.

६७. उपराष्ट्रपतीचा पदावधी.—उपराष्ट्रपती, ज्या दिनांकास आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) उपराष्ट्रपती राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) राज्यसभेच्या त्यावेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या आणि लोकसभेने संमत केलेल्या ठरावाद्वारे उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करता येईल; परंतु या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, कोणताही ठराव मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज तो मांडला जाणार नाही ;

(ग) उपराष्ट्रपती, आपला पदावधी संपला असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी त्याचे पद ग्रहण करीपर्यंत, पद धारण करणे चालू ठेवील.

६८. उपराष्ट्रपतीचे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घेण्याची मुदत आणि निमित्तवशात् रिक्त होणारे पद भरण्याकरिता निवडून आलेल्या व्यक्तीचा पदावधी.—(१) उपराष्ट्रपतीचा पदावधी संपल्यामुळे रिक्त पद भरण्याकरिता निवडणूक घ्यावयाची असेल तेव्हा, तो अवधी संपण्यापूर्वी ती निवडणूक पूर्ण करण्यात येईल.

(२) उपराष्ट्रपतीचा मृत्यू झाला, त्याने राजीनामा दिला किंवा त्यास पदावरून दूर केले गेले या कारणामुळे किंवा अन्यथा रिक्त होणारे त्याचे पद भरण्याकरिता, ते पद रिक्त झाल्याच्या दिनांकानंतर शक्य तितक्या लवकर निवडणूक घेण्यात येईल; आणि रिक्त पद भरण्याकरिता निवडून आलेली व्यक्ती, अनुच्छेद ६७ च्या तरतुदींना अधीन राहून, आपले पद ग्रहण केल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या पूर्ण अवधीपर्यंत, पद धारण करण्यास हक्कदार असेल.

६९. उपराष्ट्रपतीने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक उपराष्ट्रपती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्या किंवा त्याने त्यासंबंधात नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीच्या समक्ष पुढील नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

"मी, क.ख., $\frac{\text{ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो}}{\text{गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो}}$ की, मी कायद्याद्वारे प्रस्थापित झालेल्या अशा भारताच्या

संविधानाबद्दल खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन आणि आता जे कर्तव्य मी अंगीकारणार आहे ते मी निष्ठापूर्वक पार पाडीन."

७०. इतर आकस्मिक प्रसंगी राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडणे.—या प्रकरणात ज्याकरता तरतूद करण्यात आलेली नाही अशा कोणत्याही आकस्मिक प्रसंगी, राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडण्यासाठी संसदेस, तिला योग्य वाटेल अशी तरतूद करता येईल.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुख किंवा उपराजप्रमुख" हा मजकूर गाळला (१९ डिसेंबर, १९६१ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**71. Matters relating to, or connected with, the election of a President or Vice-President.**—(1) All doubts and disputes arising out of or in connection with the election of a President or Vice-President shall be inquired into and decided by the Supreme Court whoes decision shall be final.

(2) If the election of a person as President or Vice-President is declared void by the Supreme Court, acts done by him in the exercise and performance of the powers and duties of the office of President or Vice-President, as the case may be, on or before the date of the decision of the Supreme Court shall not be invalidated by reason of that declaration.

(3) Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may by law regulate any matter relating to or connected with the election of a President or Vice-President.

(4) The election of a person as President or Vice-President shall not be called in question on the ground of the existence of any vacancy for whatever reason among the members of the electoral college electing him.]

72. Power of President to grant pardons, etc., and to suspend, remit or commute sentences in certain cases.—(1) The President shall have the power to grant pardons, reprieves respites or remissions of punishment or to suspend, remit or commute the sentence of any person convicted of any offence—

(*a*) in all cases where the punishment or sentences is by a Court Martial ;

(*b*) in all case where the punishment or sentence is for an offence against any law relating to a matter to which the executive power of the Union extends ;

(*c*) in all cases where the sentence is a sentence of death.

(2) Nothing in sub-clause (*a*) of clause (*1*) shall affect the power conferred by law on any officer of the Armed Forces of the Union to suspend, remit or commute a sentence passed by a Court Martial.

(3) Nothing in sub-clause (*c*) of clause (1) shall affect the power to suspend, remit or commute a sentence of death exercisable by the Governor [2]*** of a State under any law for the time being in force.

73. Extent of executive power of the Union .—(1) Subject to the provisions of this Constitution, the executive power of the Union shall extend—

(*a*) to the matters with respect to which Parliament has power to make laws; and

(*b*) to the exercise of such rights, authority and jurisdiction as are exercisable by the Government of India by virtue of any treaty or agreement :

Provided that the executive power referred to in sub-clause (*a*) shall not, save as expressly provided in this Constitution or in any law made by Parliament, extend in any State [3]*** to matters with respect to which the Legislature of the State has also power to make laws.

---

1. Art. 71 has been subs. by the Constitution (Thirty-ninth Amendment) Act, 1975, s. 2 (w.e.f. 10-8-1975) and further subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 10 (w.e.f. 20-6-1979).

2. The words "or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

3. The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).

(भाग पाच—संघराज्य)

[१][**७१. राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या बाबी.**—(१) राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीतून उद्‌भवणारे किंवा तिच्याशी निगडित असे सर्व शंकास्पद मुद्दे व विवाद यांची चौकशी व निर्णय, सर्वोच्च न्यायालयाकडून करण्यात येईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) जर एखाद्या व्यक्तीची राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती म्हणून झालेली निवडणूक सर्वोच्च न्यायालयाने रद्दबातल म्हणून घोषित केली तर, तिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाच्या दिनांकास किंवा त्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्या किंवा, यथास्थिति, उपराष्ट्रपतीच्या पदाचे अधिकार वापरताना व कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या कृती, त्या घोषणेमुळे विधिअग्राह्य ठरणार नाहीत.

(३) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, संसदेला राष्ट्रपतीच्या किंवा उपराष्ट्रपतीच्या निवडणुकीसंबंधीच्या किंवा तिच्याशी निगडित असलेल्या कोणत्याही बाबीचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल.

(४) एखाद्या व्यक्तीची राष्ट्रपती किंवा उपराष्ट्रपती म्हणून झालेली निवडणूक, तिला निवडून देणाऱ्या निर्वाचकगणामध्ये कोणत्याही कारणामुळे सदस्याची एखादी जागा रिक्त असल्याच्या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

७२. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरवण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला,—

(क) जेव्हा शिक्षा किंवा शिक्षादेश लष्करी न्यायालयाने दिला असेल, अशा सर्व प्रकरणी ;

(ख) जेव्हा शिक्षा किंवा शिक्षादेश संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीतील एखाद्या बाबीशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्याविरुद्ध केलेल्या अपराधाबद्दल देण्यात आला असेल, अशा सर्व प्रकरणी ;

(ग) जेव्हा शिक्षादेश हा मृत्युशिक्षादेश असेल, अशा सर्व प्रकरणी ;

शिक्षेबद्दल क्षमा करण्याचा, शिक्षेस तहकुबी देण्याचा, शिक्षेस स्थगिती देण्याचा किंवा शिक्षेत सूट देण्याचा अथवा शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राष्ट्रपतीस अधिकार असेल.

(२) लष्करी न्यायालयाने दिलेला शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा जो अधिकार कायद्याद्वारे संघराज्याच्या सशस्त्र सेनादलामधील एखाद्या अधिकाऱ्यास प्रदान करण्यात आला असेल त्या अधिकारावर, खंड (१) च्या उप-खंड (क) मधील कोणत्याही गोष्टीचा परिणाम होणार नाही.

(३) खंड (१) च्या उप-खंड (ग) मधील कोणत्याही गोष्टीचा, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये राज्याच्या राज्यपालाने वापरण्यायोग्य असलेल्या [२][* * *] मृत्युशिक्षादेश निलंबित करण्याच्या, त्यात सूट देण्याच्या किंवा ती सौम्य करण्याच्या अधिकारावर, परिणाम होणार नाही.

७३. संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.—(१) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती,—

(क) ज्यांच्या बाबतीत संसदेला कायदे करण्याचा अधिकार आहे त्या बाबींपुरती ; आणि

(ख) कोणत्याही तहाच्या किंवा कराराच्या आधारे भारत सरकारला वापरता येण्यासारखे आहेत असे हक्क, प्राधिकार व अधिकारिता यांचा वापर करण्यापुरती,

असेल :

परंतु असे की, या संविधानात किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात स्पष्टपणे तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत, उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत [३][* * *] कोणत्याही राज्यामध्ये, ज्यांच्या बाबतीत राज्याच्या विधानमंडळालाही कायदे करण्याचा अधिकार आहे, अशा बाबी येणार नाहीत.

---

[१] अनुच्छेद ७१ हा, संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे दाखल केला (१० ऑगस्ट, १९७५ रोजी व तेव्हापासून) आणि संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १० द्वारे तो पुन्हा दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुखाला" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(2) Until otherwise provided by Parliament, a State and any officer or authority of a State may, notwithstanding anything in this article, continue to exercise in matters with respect to which Parliament has power to make laws for that State such executive power or functions as the State or officer or authority thereof could exercise immediately before the commencement of this Constitution.

Council of Ministers

74. Council of Ministers to aid and advise president.—[1][(1) There shall be a Council of Ministers with the Prime Minister at the head to aid and advice the President who shall, in the exercise of his functions, act in accordance with such advice :]

[2][Provided that the President may require the Council of Ministers to reconsider such advice, either generally or otherwise, and the President shall act in accordance with the advice tendered after such reconsideration.]

(2) The question whether any, and if so what, advice was tendered by Ministers to the President shall not be inquired into in any court.

75. Other provisions as to Ministers.—(1) The Prime Minister shall be appointed by the President and the other Ministers shall be appointed by the President on the advice of the Prime Minister.

[3][(1A) The total number of Ministers, including the Prime Minister, in the Council of Ministers shall not exceed fifteen percent of the total number of members of the House of the People.

(1B) A member of either House of Parliament belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to either House of Parliament before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier.]

(2) The Ministers shall hold office during the pleasure of the President.

(3) The Council of Ministers shall be collectively responsible to the House of the People.

(4) Before a Minister enters upon his office, the President shall administer to him the oaths of office and of secrecy according to the forms set out for the purpose in the Third Schedule.

(5) A Minister who for any period of six consecutive months is not a member of either House of Parliament shall at the expiration of that period cease to be a Minister.

(6) The salaries and allowances of Ministers shall be such as Parliament may from time to time by law determine and, until Parliament so determines, shall be as specified in the Second Schedule.

The Attorney-General for India

76. Attorney-General for India.—(1) The President shall appoint a person who is qualified to be appointed a Judge of the Supreme Court to be Attorney-General for India.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 13, for cl. (1) (w.e.f. 3-1-1977).
2. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 11 (w.e.f. 20-6-1979).
3. Ins. by the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, s. 2 (w.e.f. 1-1-2004).

(२) एखाद्या राज्याला आणि राज्याच्या अधिकाऱ्याला किंवा प्राधिकाऱ्याला, संसदेकडून अन्यथा तरतूद करण्यात येईपर्यंत, ज्यांच्या बाबतीत संसदेला एखाद्या राज्याकरता कायदे करण्याचा अधिकार आहे अशा बाबींमध्ये, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ते राज्य अथवा त्या राज्याचा कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकारी, जो कार्यकारी अधिकार किंवा जे कार्याधिकार वापरू शकत असे, त्या कार्यकारी अधिकारांचा, किंवा कार्याधिकारांचा, या अनुच्छेदात काहीही असले तरी, नियमितपणे वापर करता येईल.

मंत्रिपरिषद

७४. राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी मंत्रिपरिषद.—[१][(१) राष्ट्रपतीस सहाय्य व सल्ला देण्यासाठी प्रधानमंत्र्याच्या अध्यक्षतेखाली एक मंत्रिपरिषद असेल आणि राष्ट्रपती आपली कार्ये पार पाडताना अशा सल्ल्यानुसार वागेल :]

[२][परंतु असे की, राष्ट्रपती, मंत्रिपरिषदेला अशा सल्ल्याचा सर्वसाधारणपणे किंवा अन्यथा फेरविचार करण्यास सांगू शकेल, आणि राष्ट्रपती अशा फेरविचारानंतर देण्यात आलेल्या सल्ल्यानुसार वागेल.]

(२) मंत्र्यांनी राष्ट्रपतीस काही सल्ला दिला होता काय आणि असल्यास कोणता, या प्रश्नाबाबत कोणत्याही न्यायालयात चौकशी केली जाणार नाही.

७५. मंत्र्यांसंबंधी अन्य तरतुदी.—(१) प्रधानमंत्री राष्ट्रपतीकडून नियुक्त केला जाईल आणि इतर मंत्री, राष्ट्रपतीकडून प्रधानमंत्र्याच्या सल्ल्यावरून नियुक्त केले जातील.

[३][(१क) मंत्रिपरिषदेत, प्रधानमंत्र्यासहित मंत्र्यांची एकूण संख्या, लोकसभेतील एकूण सदस्यसंख्येच्या पंधरा टक्क्यांपेक्षा अधिक असणार नाही.

(१ख) कोणत्याही राजकीय पक्षाचा, संसदेच्या कोणत्याही एका सभागृहाचा जो सदस्य, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह ठरला असेल तो सदस्य, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून सुरू होणाऱ्या ते असा सदस्य म्हणून ज्या दिनांकास त्याचा पदावधी समाप्त होईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या किंवा जेव्हा असा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी त्याने संसदेच्या कोणत्याही एका सभागृहाची निवडणूक लढविलेली असेल त्याबाबतीत, तो ज्या दिनांकास निवडून आल्याचे घोषित केले असेल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या, यांपैकी जो अगोदर येईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या अवधीसाठी, खंड (१) अन्वये, मंत्री म्हणून नियुक्त केला जाण्यास देखील अनर्ह असेल.]

(२) राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत मंत्री पदे धारण करतील.

(३) मंत्रिपरिषद लोकसभेस सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

(४) मंत्र्याने आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यांनुसार राष्ट्रपती त्यास पदाची व गोपनीयतेची शपथ देईल.

(५) जो मंत्री, कोणत्याही कालावधीत सलग सहा महिने संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसेल त्याचे मंत्रिपद तो कालावधी संपताच संपुष्टात येईल.

(६) मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते, संसद, कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील आणि संसद याप्रमाणे ते निर्धारित करीपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.

भारताचा महान्यायवादी

७६. भारताचा महान्यायवादी.—(१) राष्ट्रपती, सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास जी व्यक्ती अर्हताप्राप्त असेल अशा एखाद्या व्यक्तीस भारताचा महान्यायवादी म्हणून नियुक्त करील.

---

[१] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १३ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(2) It shall be the duty of the Attorney-General to give advice to the Government of India upon such legal matters, and to perform such other duties of a legal character, as may from time to time be referred or assigned to him by the President, and to discharge the functions conferred on him by or under this Constitution or any other law for the time being in force.

(3) In the performance of his duties, the Attorney-General shall have right of audience in all courts in the territory of India.

(4) The Attorney-General shall hold office during the pleasure of the President, and shall receive such remuneration as the President may determine.

Conduct of Government Business

77. Conduct of business of the Government of India.—(1) All executive action of the Government of India shall be expressed to be taken in the name of the President.

(2) Orders and other instruments made and executed in the name of the President shall be authenticated in such manner as may be specified in rule[1] to be made by the President, and the validity of an order or instrument which is so authenticated shall not be called in question on the ground that it is not an order or instrument made or executed by the President.

(3) The President shall make rules for the more convenient transaction of the business of the Government of India, and for the allocation among Miniters of the said business.

[2]* * * * *

78. Duties of Prime Minister as respects the furnishing of information to the President, etc.—It shall be the duty of the Prime Minister—

(*a*) to communicate to the President all decisions of the Council of Ministers relating to the administration of the affairs of the Union and proposals for legislation;

(*b*) to furnish such information relating to the administration of the affairs of the Union and proposals for legislation as the President may call for ; and

(c) if the President so requires, to submit for the consideration of the Council of Ministers any matter on which a decision has been taken by a Minister but which has not been considered by the Council.

CHAPTER II—PARLIAMENT

General

79. Constitution of Parliament.—There shall be a Parliament for the Union which shall consist of the President and two Houses to be known repectively as the Council of States and the House of the People.

---

1. *See* Notification No. S. O. 2297, dated the 3rd November, 1958, *Gazette of India,* Extraordinary, 1958, Pt. II, Sec 3(*ii*), p. 1315, as amended from time to time.

2. Cl. (4) was ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s.14(*w.e.f.* 3-1-1977) and ommited by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 12 (*w.e.f.* 20-6-1979).

(२) राष्ट्रपतींकडून महान्यायवादीकडे वेळोवेळी निर्दिष्ट केल्या जातील अशा विधिविषयक बाबींवर भारत सरकारला सल्ला देणे आणि त्याला नेमून दिली जातील अशी इतर विधिविषयक कामे करणे आणि या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याच्याकडे सोपवण्यात आलेली कार्ये पार पाडणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल.

(३) आपली कर्तव्ये पार पाडताना, महान्यायवादीस भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सर्व न्यायालयांमध्ये सुनावणीचा हक्क असेल.

(४) महान्यायवादी, राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील आणि त्यास, राष्ट्रपती निर्धारित करील असे पारिश्रमिक मिळेल.

सरकारी कामकाज चालविणे

७७. भारत सरकारचे कामकाज चालविणे.—(१) भारत सरकारची संपूर्ण कार्यकारी कारवाई ही, राष्ट्रपतीच्या नावाने करण्यात येत आहे असे म्हटले जाईल.

(२) राष्ट्रपतीच्या नावाने केलेले आदेश व निष्पादित केलेले इतर संलेख, राष्ट्रपतीद्वारे करावयाच्या [१]नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा रीतीने अधिप्रमाणित केले जातील आणि याप्रमाणे जो अधिप्रमाणित केलेला आहे अशा आदेशाची किंवा संलेखाची विधिग्राह्यता, तो राष्ट्रपतीने केलेला किंवा निष्पादित केलेला आदेश किंवा संलेख नाही, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(३) भारत सरकारचे कामकाज अधिक सोयीस्कररीत्या चालावे यासाठी आणि उक्त कामकाज मंत्र्यांमध्ये वाटून देण्यासाठी राष्ट्रपती नियम करील.

[२]* * * * * *

७८. राष्ट्रपतीस माहिती पुरविणे, इत्यादींबाबत प्रधानमंत्र्याची कर्तव्ये.—(क) संघराज्याच्या कारभाराच्या प्रशासनासंबंधीचे मंत्रिपरिषदेचे सर्व निर्णय व विधिविधानाकरिता आलेले सर्व प्रस्ताव, राष्ट्रपतीस कळवणे ;

(ख) संघराज्याच्या कारभाराच्या प्रश्नासंबंधी व विधिविधानाकरिता आलेल्या प्रस्तावासंबंधी राष्ट्रपती मागवील ती माहिती पुरविणे ; आणि

(ग) ज्या बाबीवर एखाद्या मंत्र्याने निर्णय घेतलेला आहे, पण मंत्रिपरिषदेने जिचा विचार केलेला नाही अशी कोणतीही बाब, राष्ट्रपतीने आवश्यक केल्यास, मंत्रिपरिषदेच्या विचारार्थ सादर करणे,

हे प्रधानमंत्र्याचे कर्तव्य असेल.

प्रकरण दोन—संसद

सर्वसाधारण

७९. संसद घटित करणे.—संघराज्याकरिता एक संसद असेल आणि राष्ट्रपती व अनुक्रमे "राज्यसभा" व "लोकसभा" म्हणून ओळखली जाणारी अशी दोन सभागृहे मिळून ती बनलेली असेल.

---

[१] वेळोवेळी सुधारणा केलेली अधिसूचना क्रमांक एस. ओ. २२९७, दिनांक ३ नोव्हेंबर, १९५८, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण , १९५८ भाग दोन, विभाग ३(दोन), इं. पृष्ठ १३१५ पहा.

[२] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १४ द्वारे समाविष्ट केलेला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) खंड (४) हा, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १२ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

80. Composition of the Council of States.—(1) [1][[2]*** The Council of States] shall consist of—

(*a*) twelve members to be nominated by the President in accordance with the provisions of clause (3); and

(*b*) not more than two hundred and thirty-eight representatives of the States [3][and of the Union territories].

(2) The allocation of seats in the Council of States to be filled by representatives of the States [4][and of the Union territories] shall be in accordance with the provisions in that behalf contained in the Fourth Schedule.

(3) The members to be nominated by the President under sub-clause (*a*) of clause (1) shall consist of persons having special knowledge or practical experience in respect of such matters as the following, namely:—

Literature, science, art and social service.

(4) The representatives of each State [5]*** in the Council of States shall be elected by the elected members of the Legislative Assembly of the State in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote.

(5) The representatives of the [6][Union territories] in the Council of States shall be chosen in such manner as Parliament may by law prescribe.

[7][**81. Composition of the House of the People.**—(1) [8][Subject to the provisions of article 331 [9]***], the House of the People shall consist of,—

(*a*) not more than [10][five hundred and thirty members] chosen by direct election from territorial constituencies in the States, and

(*b*) not more than [11][twenty members] to represent the Union territories, chosen in such manner as Parliament may by law provide.

(2) For the purposes of sub-clause (*a*) of clause (1),—

(*a*) there shall be allotted to each State a number of seats in the House of the People in such manner that the ratio between that number and the population of the State is, so far as practicable, the same for all States; and

---

1. Subs. by the Constitution (Thirty-fifth Amendment) Act, 1974, s. 3, for "The Council of the States" (w.e.f. 1-3-1975).
2. The words "Subject to the provisions of paragraph 4 of the Tenth Schedule," omitted by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, s. 5 (w.e.f. 26-4-1975).
3. Added by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 3 (w.e.f. 1-11-1956).
4. Ins. by s. 3, *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
5. The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by s. 3 *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
6. Subs. by s. 3, *ibid.* for "States specified in Part C of the First Schedule".
7. Subs. by s. 4, *ibid.*, for Arts. 81 and 82.
8. Subs. by the Constitution (Thirty-fifth Amendment) Act, 1974, s. 4, for "Subject to the provisions of article 331" (w.e.f. 1-3-1975).
9. The words and figure "and paragraph 4 of the Tenth Schedule" omitted by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, s. 5 (w.e.f. 26-4-1975).
10. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63, for "five hundred and twenty-five members" (w.e.f. 30-5-1987).
11. Subs. by the Constitution (Thirty-first Amendment) Act, 1973, s. 2, for "twenty-five members" (w.e.f. 17-10-1973).

८०. राज्यसभेची रचना.—(१) [१][[२]* * * राज्यसभा]—

(क) खंड (३) च्या तरतुदींनुसार राष्ट्रपतीने नामनिर्देशित करावयाचे बारा सदस्य; आणि

(ख) राज्यांचे [३][व संघ राज्यक्षेत्रांचे] दोनशे अडतीसपेक्षा अधिक नसतील इतके प्रतिनिधी,

यांची मिळून बनलेली असेल.

(२) राज्यांच्या [४][व संघ राज्यक्षेत्रांच्या] प्रतिनिधींद्वारे भरावयाच्या राज्यसभेतील जागांची वाटणी चौथ्या अनुसूचीत अंतर्भूत असलेल्या त्यासंबंधीच्या तरतुदींच्या अनुसार होईल.

(३) खंड (१) चा उप-खंड (क) अन्वये राष्ट्रपतीद्वारे नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य म्हणजे पुढे दिलेल्या बाबींसंबंधी विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती असतील, त्या बाबी म्हणजे :—

वाङ्मय, शास्त्र, कला व समाजसेवा.

(४) राज्यसभेतील [५][* * *] प्रत्येक राज्याचे प्रतिनिधी, त्या राज्याच्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांकडून प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे निवडून दिले जातील.

(५) राज्यसभेतील [६][संघ राज्यक्षेत्रांचे] प्रतिनिधी, संसद कायद्याद्वारे विहित करील अशा रीतीने निवडले जातील.

[७][**८१. लोकसभेची रचना.—**(१) [८][अनुच्छेद ३३१ च्या [९]* * * तरतुदींना अधीन राहून,] लोकसभा,—

(क) राज्यांमधील क्षेत्रीय मतदारसंघामधून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या [१०][पाचशे तीसपेक्षा अधिक नसलेल्या सदस्यांची,] आणि

(ख) संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने निवडलेल्या [११][वीसपेक्षा अधिक नसलेल्या सदस्यांची,]

मिळून बनलेली असेल.

(२) खंड (१) चा उप-खंड (क) याच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) लोकसभेत प्रत्येक राज्याला अशा रीतीने जागा वाटून देण्यात येतील की, त्या जागांची संख्या व त्या राज्याची लोकसंख्या यांचे गुणोत्तर व्यवहार्य असेल तेथवर सर्व राज्यांच्या बाबतीत सारखेच असेल; आणि

---

१. संविधान (पस्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ३ द्वारे "राज्यसभा" या शब्दाऐवजी दाखल केला (१ मार्च, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे " दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ४ च्या तरतुदींच्या अधीनतेने " हा मजकूर गाळला (२६ एप्रिल, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ द्वारे जादा दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या" हा मजकूर गाळला.

६. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग मध्ये उल्लेखिलेल्या राज्यांचे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हांबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

७. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे अनुच्छेद ८१ व ८२ यांऐवजी दाखल केला.

८. संविधान (पस्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ४ द्वारे "अनुच्छेद ३३१ च्या तरतुदींच्या अधीनतेने" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ मार्च, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

९. संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे " आणि दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद ४ मधील" हा मजकूर गाळला (२६ एप्रिल, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

१०. गोवा, दमण आणि दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे " पाचशे पंचवीस" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

११. संविधान (एकतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे "पंचवीस" या शब्दाऐवजी दाखल केला (१७ ऑक्टोबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

(*b*) each State shall be divided into territorial constituencies in such manner that the ratio between the population of each constituency and the number of seats allotted to it is, so far as practicable, the same throughout the State :

[1][Provided that the provisions of sub-clause (*a*) of this clause shall not be applicable for the purpose of allotment of seats in the House of the People to any State so long as the population of that State does not exceed six millions.]

(*3*) In this article, the expression "population" means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published :

[2][Provided that the reference in this clause to the last preceding census of which the relevant figures have been published shall, until the relevant figures for the first census taken after the year [3][2026] have been published, [4][be construed,—

(*i*) for the purposes of sub-clause (*a*) of clause (2) and the proviso to that clause, as a reference to the 1971 census ; and

(*ii*) for the purposes of sub-clause (*b*) of clause (2) as a reference to the [5][2001] census.]

82. Readjustment after each census.— Upon the completion of each census, the allocation of seats, in the House of the people to the States and the division of each State into territorial constituencies shall be readjusted by such authority and in such manner as Parliament may by law determine :

Provided that such readjustment shall not affect representation in the House of the People until the dissolution of the then existing House :

[6][Provided further that such readjustment shall take effect from such date as the President may, by order, specify and until such readjustment takes effect, any election to the House may be held on the basis of the territorial constituencies existing before such readjustment :

Provided also that until the relevant figures for the first census taken after the year [7][2026] have been published, it shall not be necessary to [8][readjust,—

(*i*) the allocation of seats in the House of People to the States as readjusted on the basis of the 1971 census ; and

(*ii*) the division of each State into territorial constituencies as may be readjusted on the basis of the [9][2001] census,

under this article.]]

---

1. Ins. by the Constitution (Thirty-first Amendment) Act, 1973, s. 2 (w.e.f. 17-10-1973).
2. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 15 (*w.e.f.* 3-1-1977).
3. Subs. by the Constitution (Eighty-Fourth Amendment) Act, 2001, s. 3(*i*), for "2000" (w.e.f. 21-2-2002).
4. Subs. by s. 3(*ii*), *ibid.* for certain words (*w.e.f.* 21-2-2002).
5. Subs. by the Constitution (Eighty-seventh Amendment) Act, 2003, s. 2, for "1991"(*w.e.f.* 22-6-2003).
6. Ins by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 16 (*w.e.f.* 3-1-1977).
7. Subs. by the Constitution (Eighty-Fourth Amendment) Act, 2001, s. 4(*i*), for "2000" (*w.e.f.* 21-2-2002).
8. Subs. by s. 4(*ii*), *ibid.* for certain words.
9. Subs. by the Constitution (Eighty-seventh Amendment) Act, 2003, s. 3, for "1991" (*w.e.f.* 22-6-2003).

(ख) प्रत्येक राज्य अशा रीतीने क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये विभागण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या व त्यास वाटून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य असेल तेथवर, राज्यात सर्वत्र सारखेच असेल :

[१][परंतु असे की, कोणत्याही राज्याची लोकसंख्या जोपर्यंत सहा दशलक्षांपेक्षा अधिक होत नाही तोपर्यंत, त्या राज्याला लोकसभेतील जागा वाटून देण्याच्या प्रयोजनार्थ, या खंडाच्या उप-खंड (क) च्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.]

(३) या अनुच्छेदात "लोकसंख्या" या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आलेली आहे त्या लगतपूर्व जनगणनेत अजमावलेली लोकसंख्या, असा आहे :

[२][परंतु असे की, या खंडातील " ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आलेली आहे त्या लगतपूर्व जनगणनेच्या " या उल्लेखाचा अन्वयार्थ, सन [३][२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध होईपर्यंत,—

[४][(एक) खंड (२) चा उप-खंड (क) आणि त्या खंडाचे परंतुक यांच्या प्रयोजनासाठी, १९७१ च्या जनगणनेचा उल्लेख म्हणून ; आणि

(दोन) खंड (२) चा उप-खंड (ख) याच्या प्रयोजनांसाठी [५][२००१] च्या जनगणनेचा उल्लेख म्हणून,]

लावला जाईल.]

८२. प्रत्येक जनगणनेनंतर पुनःसमायोजन.— प्रत्येक जनगणना पूर्ण झाल्यावर, राज्यांना लोकसभेतील जागांचे केलेले वाटप आणि प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये केलेली विभागणी यांचे, संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा प्राधिकाऱ्यांकडून व अशा रीतीने पुनःसमायोजन केले जाईल :

परंतु असे की, अशा पुनःसमायोजनामुळे, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे विसर्जन होईपर्यंत त्या सभागृहातील प्रतिनिधित्वावर परिणाम होणार नाही :

[६][परंतु आणखी असे की, असे पुनःसमायोजन, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून प्रभावी होईल आणि असे पुनःसमायोजन प्रभावी होईपर्यंत, त्या सभागृहाची कोणतीही निवडणूक अशा पुनःसमायोजनापूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या क्षेत्रीय मतदारसंघांच्या आधारे घेता येईल :

परंतु तसेच, सन [७][२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध होईपर्यंत, [८][या अनुच्छेदाअन्वये,—

(एक) १९७१ च्या जनगणनेच्या आधारे पुनः समायोजित केल्याप्रमाणे राज्यांना लोकसभेतील जागांचे वाटप ; आणि

(दोन) [९][२००१] च्या जनगणनेच्या आधारे पुनः समायोजित करता येईल त्याप्रमाणे प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये विभागणी,

पुनःसमायोजन करण्याची आवश्यकता असणार नाही.]]

---

१. संविधान (एकतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१७ ऑक्टोबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).
२. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १५ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).
३. संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ३(एक) द्वारे "२०००" या ऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).
४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३(दोन) द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).
५. संविधान (सत्त्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे "१९९१" या ऐवजी दाखल केला (२२ जून, २००३ रोजी व तेव्हापासून).
६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १६ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).
७. संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ४(एक) द्वारे "२०००" या ऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).
८. वरील अधिनियमाच्या कलम ४(दोन) द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला.
९. संविधान (सत्त्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे "१९९१" याऐवजी दाखल केला (२२ जून, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

83. Duration of Houses of Parliament.— (1) The Council of States shall not be subject to dissolution, but as nearly as possible one-third of the members thereof shall retire as soon as may be on the expiration of every second year in accordance with the provisions made in that behalf by Parliament by law.

(2) The House of the People, unless sooner dissolved, shall continue for [1][five years] from the date appointed for its first meeting and no longer and the expiration of the said period of [1][five years] shall operate as a dissolution of the House :

Provided that the said period may, while a Proclamation of Emergency is in operation, be extended by Parliament by law for a period not exceeding one year at a time and not extending in any case beyond a period of six months after the Proclamation has ceased to operate.

84. Qualification for membership of Parliament.— A person shall not be qualified to be chosen to fill a seat in Parliament unless he—

[2][(*a*) is a citizen of India, and makes and subscribes before some person authorised in that behalf by the Election Commission an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule ;]

(*b*) is, in the case of a seat in the Council of States, not less than thirty years of age and, in the case of a seat in the House of the People, not less than twenty-five years of age ; and

(*c*) possesses such other qualifications as may be prescribed in that behalf by or under any law made by Parliament.

[3][**85. Sessions of Parliament, Prorogation and Dissolution.—** (1) The President shall from time to time summon each House of Parliament to meet at such time and place as he thinks fit, but six months shall not intervene between its last sitting in one session and the date appointed for its first sitting in the next session.

(2) The President may from time to time—

(*a*) prorogue the Houses or either House ;

(*b*) dissolve the House of the People.]

86. Right of President to address and send messages to Houses.— (1) The President may address either House of Parliament or both Houses assembled together, and for that purpose require the attendance of members.

(2) The President may send messages to either House of Parliament, whether with respect to a Bill then pending in Parliament or otherwise, and a House to which any message is so sent shall with all convenient despatch consider any matter required by the message to be taken into consideration.

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 13, for "six years" (w.e.f. 20-6-1979). The words "six years" were subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 17, for the original words "five years" (w.e.f. 3-1-1977).
2. Subs. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 3, for cl. (*a*) (w.e.f. 5-10-1963).
3. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 6, for Art. 85 (w.e.f. 18-6-1951).

८३. संसदेच्या सभागृहांचा कालावधी.— (१) राज्यसभा विसर्जित होणार नाही, पण संसदेने कायद्याद्वारे निवृत्तीसंबंधात केलेल्या तरतुदींअनुसार, तिच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत एक-तृतीयांश इतके सदस्य, दर दुसऱ्या वर्षाच्या समाप्तीनंतर शक्य तितक्या लवकर निवृत्त होतील.

(२) लोकसभा, तत्पूर्वी ती विसर्जित झाली नाही तर, तिच्या पहिल्या सभेकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून [१][पाच वर्षांपर्यंत] चालू राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही आणि [१][पाच वर्षांचा] उक्त कालावधी संपला की, ते सभागृह विसर्जित होईल :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त कालावधी, एका वेळी एक वर्षापेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीसाठी वाढवता येईल आणि तो कोणत्याही परिस्थितीत, उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यापासून सहा महिन्यांपेक्षा अधिक असणार नाही.

८४. संसदेच्या सदस्यत्वाकरिता अर्हता.— एखादी व्यक्ती,—

[२][(क) ती भारताची नागरिक असल्याखेरीज, आणि निवडणूक आयोगाने त्याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनाकरता दिलेल्या नमुन्यानुसार तिने शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही केलेली असल्याखेरीज ;]

(ख) राज्यसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान तीस वर्षे वयाची आणि लोकसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान पंचवीस वर्षे वयाची असल्याखेरीज ; आणि

(ग) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याबाबतीत विहित करण्यात येतील अशा इतर अर्हता तिच्या ठायी असल्याखेरीज,

संसदेमधील जागा भरण्याकरता निवडली जाण्यास पात्र असणार नाही.

[३][**८५. संसदेची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.**—(१) राष्ट्रपती, त्यास योग्य वाटेल अशा वेळी व ठिकाणी, अधिवेशनासाठी संसदेच्या प्रत्येक सभागृहास वेळोवेळी अभिनिमंत्रित करील, पण त्याची एका सत्रातील अंतिम बैठक व पुढील सत्रातील त्याच्या पहिल्या बैठकीकरता नियत केलेला दिनांक यांच्या दरम्यान, सहा महिन्यांपेक्षा अधिक अंतर असणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीला, वेळोवेळी—

(क) सभागृहांची किंवा त्यांपैकी कोणत्याही सभागृहाची सत्रसमाप्ती करता येईल ;

(ख) लोकसभा विसर्जित करता येईल.]

८६. राष्ट्रपतीचा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा हक्क.— (१) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहास किंवा एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करू शकेल, आणि त्या प्रयोजनाकरता सदस्यांना उपस्थित राहणे आवश्यक करू शकेल.

(२) राष्ट्रपती, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला संदेश पाठवू शकेल–मग तो संसदेमध्ये त्यावेळी प्रलंबित असलेल्या एखाद्या विधेयकाबाबत असो किंवा अन्य प्रकारचा असो–आणि ज्या सभागृहाला अशा प्रकारे कोणताही संदेश पाठवण्यात आला आहे ते सभागृह, त्या संदेशानुसार जी बाब विचारात घेणे आवश्यक असेल अशी कोणतीही बाब सोयीनुसार शक्य तितक्या त्वरेने विचारात घेईल.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १७ द्वारे "पाच वर्षे" या मूळ मजकुराऐवजी "सहा वर्षे" हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १३ द्वारे "सहा वर्षे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (क) ऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ६ द्वारे अनुच्छेद ८५ ऐवजी दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

87. Special address by the President.— (1) At the commencement of [1][the first session after each general election to the House of the People and at the commencement of the first session of each year] the President shall address both Houses of Parliament assembled together and inform Parliament of the causes of its summons.

(2) Provisions shall be made by the rules regulating the procedure of either House for the allotment of time for discussion of the matters referred to in such address [2]***.

88. Rights of Ministers and Attorney-General as respects Houses.— Every Minister and the Attorney-General of India shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, either House, any joint sitting of the Houses, and any committee of Parliament of which he may be named a member, but shall not by virtue of this article be entitled to vote.

Officers of Parliament

89. The Chairman and Deputy Chairman of the Council of States.— (1) The Vice-President of India shall be *ex-officio* Chairman of the Council of States.

(2) The Council of States shall, as soon as may be, choose a member of the Council to be Deputy Chairman thereof and, so often as the office of Deputy Chairman becomes vacant, the Council shall choose another member to be Deputy Chairman thereof.

90. Vacation and resignation of, and removal from, the office of Deputy Chairman.— A member holding office as Deputy Chairman of the Council of States—

(*a*) shall vacate his office if he ceases to be a member of the Council ;

(*b*) may at any time, by writing under his hand addressed to the Chairman, resign his office ; and

(*c*) may be removed from his office by a resolution of the Council passed by a majority of all the then members of the Council :

Provided that no resolution for the purpose of clause (*c*) shall be moved unless at least fourteen days' notice has been given of the intention to move the resolution.

91. Power of the Deputy Chairman or other person to perfom the duties of the office of, or to act as, Chairman.— (1) While the office of Chairman is vacant, or during any period when the Vice-President is acting as, or discharging the functions of, President the duties of the office shall be performed by the Deputy Chairman, or, if the office of Deputy Chairman is also vacant, by such member of the Council of States as the President may appoint for the purpose.

(2) During the absence of the Chairman from any sitting of the Council of States the Deputy Chairman, or, if he is also absent, such person as may be determined by the rules of procedure of the Council, or, if no such person is present, such other person as may be determined by the Council, shall act as Chairman.

92. The Chairman or the Deputy Chairman not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.— (1) At any sitting of the Council of States, while any resolution for the removal of the Vice-President from his office is under consideration, the Chairman, or while any resolution for the removal of the Deputy Chairman from his office is under consideration, the Deputy Chairman, shall not, though he is present, preside, and the provisions of clause (2) of article 91 shall apply in relation to every such sitting as they apply in relation to a sitting from which the Chairman, or, as the case may be, the Deputy Chairman, is absent.

---

1. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 7(*1*), for "every session" . (w.e.f. 18-6-1951).
2. The words "and for the precedence of such discussion over other business of the House" omitted by s. 7(*2*)., *ibid.*

८७. राष्ट्रपतीचे विशेष अभिभाषण.—(१) [१][लोकसभेच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी आणि प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या सत्राच्या] प्रारंभी, राष्ट्रपती, संसदेच्या एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करील आणि तिला का अभिनिमंत्रित केले त्या कारणांची माहिती संसदेस देईल.

(२) अशा अभिभाषणात निर्दिष्ट केलेल्या बाबींच्या चर्चेकरता वेळ वाटून देण्यासाठी [२][***] दोन्ही सभागृहांच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांद्वारे तरतूद केली जाईल.

८८. मंत्री व महान्यायवादी यांचे सभागृहांबाबत हक्क.— प्रत्येक मंत्र्यास व भारताच्या महान्यायवादीस, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात, सभागृहांच्या कोणत्याही संयुक्त बैठकीत आणि संसदेच्या ज्या समितीत त्याचे नाव सदस्य म्हणून घातलेले असेल अशा कोणत्याही समितीत, भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण या अनुच्छेदाच्या आधारे त्याला मतदान करण्याचा हक्क असणार नाही.

संसदेचे अधिकारी

८९. राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती.— (१) भारताचा उपराष्ट्रपती हा, राज्यसभेचा पदसिद्ध सभापती असेल.

(२) राज्यसभा, शक्य तितक्या लवकर, राज्यसभेच्या एखाद्या सदस्यास, आपला उपसभापती म्हणून निवडील आणि उपसभापतीचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी, राज्यसभा, अन्य एखाद्या सदस्यास, आपला उप सभापती म्हणून निवडील.

९०. उपसभापतीचे पद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.— राज्यसभेचा उपसभापती म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास,—

(क) त्याचे राज्यसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) सभापतीस संबोधून कोणत्याही वेळी आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देता येईल ; आणि

(ग) राज्यसभेच्या त्या वेळेच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या, राज्यसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असणारा कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज, मांडला जाणार नाही.

९१. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतीपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.— (१) सभापतीचे पद रिक्त असताना, अथवा जेव्हा उपराष्ट्रपती हा राष्ट्रपती म्हणून काम करीत असेल किंवा त्याची कार्ये करीत असेल अशा कोणत्याही कालावधीमध्ये, त्या पदाची कर्तव्ये, उपसभापती किंवा उपसभापतीचे पदही रिक्त असेल तर, त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपती ज्याला नियुक्त करील असा राज्यसभेचा सदस्य, पार पाडील.

(२) राज्यसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, सभापती अनुपस्थित असताना उपसभापती, किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, राज्यसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरवण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, राज्यसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, सभापती म्हणून कार्य करील.

९२. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.— (१) राज्यसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना सभापती, अथवा उपसभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपसभापती, उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही आणि अनुच्छेद ९१ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, सभापती किंवा, यथास्थिति, उपसभापती अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात जशा त्या लागू होतात, तशाच त्या अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

---

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ७ (१) द्वारे "प्रत्येक सत्राच्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१८ जून १९५१ रोजी व तेव्हापासून).
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ (२) द्वारे "आणि अशा चर्चेला सभागृहाच्या अन्य कामकाजापेक्षा अग्रक्रम देण्यासाठी" हा मजकूर गाळला.

(2) The Chairman shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, the Council of States while any resolution for the removal of the Vice-President from his office is under consideration in the Council, but, notwithstanding anything in article 100, shall not be entitled to vote at all on such resolution or any other matter during such proceedings.

93. The Speaker and Deputy Speaker of the House of the People.— The House of the People shall, as soon as may be, choose two members of the House to be respectively Speaker and Deputy Speaker thereof and, so often as the office of Speaker or Deputy Speaker becomes vacant, the House shall choose another member to be Speaker or Deputy Speaker, as the case may be.

94. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Speaker and Deputy Speaker.— A member holding office as Speaker or Deputy Speaker of the House of the People—

(*a*) shall vacate his office if he ceases to be a member of the House of the People ;

(*b*) may at any time, by writing under his hand addressed, if such member is the Speaker, to the Deputy Speaker, and if such member is the Deputy Speaker, to the Speaker, resign his office ; and

(*c*) may be removed from his office by a resolution of the House of the People passed by a majority of all the then members of the House :

Provided that no resolution for the purpose of clause (*c*) shall be moved unless at least fourteen days' notice has been given of the intention to move the resolution :

Provided further that whenever the House of the People is dissolved, the Speaker shall not vacate his office until immediately before the first meeting of the House of the People after the dissolution.

95. Power of the Deputy Speaker or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Speaker.— (1) While the office of Speaker is vacant, the duties of the office shall be performed by the Deputy Speaker or, if the office of Deputy Speaker is also vacant, by such member of the House of the People as the President may appoint for the purpose.

(2) During the absence of the Speaker from any sitting of the House of the People the Deputy Speaker or, if he is also absent, such person as may be determined by the rules of procedure of the House, or, if no such person is present, such other person as may be determined by the House, shall act as Speaker.

96. The Speaker or the Deputy Speaker not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.— (1) At any sitting of the House of the People, while any resolution for the removal of the Speaker from his office is under consideration, the Speaker, or while any resolution for the removal of the Deputy Speaker from his office is under consideration, the Deputy Speaker, shall not, though he is present, preside, and the provisions of clause (2) of article 95 shall apply in relation to every such sitting as they apply in relation to a sitting from which the Speaker, or, as the case may be, the Deputy Speaker, is absent.

(२) उपराष्ट्रपतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव राज्यसभेत विचाराधीन असताना, त्या बाबतीत सभापतीस राज्यसभेमध्ये भाषण करण्याचा आणि तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण, अनुच्छेद १०० मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना, अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर मतदान करण्याचा त्याला मुळीच हक्क असणार नाही.

९३. लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.—लोकसभा, शक्य तितक्या लवकर, सभागृहाच्या दोन सदस्यांना अनुक्रमे आपला अध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून निवडील आणि अध्यक्षाचे किंवा उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी ते सभागृह, अन्य एखाद्या सदस्यास अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष म्हणून निवडील.

९४. अध्यक्षाचे पद व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे, त्याचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.—लोकसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास—

(क) त्याचे लोकसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) असा सदस्य हा अध्यक्ष असल्यास, उपाध्यक्षास आणि असा सदस्य हा उपाध्यक्ष असल्यास, अध्यक्षास संबोधून, कोणत्याही वेळी आपल्या पदाचा आपल्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देता येईल ; आणि

(ग) लोकसभेच्या त्या वेळेच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या, लोकसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असलेला कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज, मांडला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, लोकसभा विसर्जित होईल त्या त्या वेळी, विसर्जनानंतर होणाऱ्या लोकसभेच्या पहिल्या सभेच्या लगतपूर्वीपर्यंत अध्यक्ष आपले पद रिक्त करणार नाही.

९५. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.—(१) अध्यक्षाचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये उपाध्यक्ष किंवा, उपाध्यक्षाचे पदही रिक्त असेल तर, त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपती नियुक्त करील असा लोकसभेचा सदस्य पार पाडील.

(२) लोकसभेच्या कोणत्याही बैठकीत अध्यक्ष अनुपस्थित असताना उपाध्यक्ष किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, लोकसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरवण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, लोकसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

९६. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.—(१) लोकसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना अध्यक्ष, अथवा उपाध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपाध्यक्ष, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही, आणि अनुच्छेद ९५ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात त्या जशा लागू होतात, तशाच त्या अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

(2) The Speaker shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, the house of People while any resolution for his removal from office is under consideration in the House and shall, notwithstanding anything in article 100, be entitled to vote only in the first instance on such resolution or on any other matter during such proceedings but not in the case of an equality of votes.

97. Salaries and Allowances of the Chairman and Deputy Chairman and the Speaker and Deputy Speaker.—There shall be paid to the Chairman and the Deputy Chairman of the Council of States, and to the Speaker and the Deputy Speaker of the house of the People, such salaries and allowances as may be respectively fixed by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such Salaries and Allowances as are specified in the Second Schedule.

98. Secretariat of Parliament.—(1) Each House of Parliament shall have a separate secretarial staff :

provided that nothing in this clause shall be construed as preventing the creation of posts common to both Houses of Parliament.

(2) Parliament may by law regulate the recruitment, and the conditions of service of persons appointed, to the secretarial staff of either House of Parliament.

(3) Until provision is made by Parliament under clause (2), the President may, after consultation with the Speaker of the House of the people or the Chairman of the Council of States, as the case may be, make rules regulating the recruitment, and the Conditions of service of persons appointed, to the secretarial staff of the House of the people or the Council of States, and any rules so made shall have effect subject to the provisions of any law made under the said clause.

Conduct of Business

99. Oath or Affirmation by Members.— Every member of either House of Parliament shall, before taking his seat, make and subscribe before the President, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule.

100. Voting in Houses, Power of Houses to act notwithstanding vacancies and Quorum.— (1) Save as otherwise provided in this Constitution, all questions at any sitting of either House or joint sitting of the Houses shall be determined by a majority of votes of the members present and voting, other than the Speaker or person acting as Chairman or Speaker.

The Chairman or Speaker, or person acting as such, shall not vote in the first instance, but shall have and exercise a casting vote in the case of an equality of votes.

(2) Either House of Parliament shall have power to act notwithstanding any vacancy in the membership thereof, and any proceedings in Parliament shall be valid notwithstanding that it is discovered subsequently that some person who was not entitled so to do sat or voted or otherwise took part in the proceedings.

[1][(3) Until Parliament by law otherwise provides, the quorum to constitute a meeting of either Houses of Parliament shall be one-tenth of the total number of members of the House.

(4) If at any time during a meeting of a House there is no quorum, it shall be the duty of the Chairman or Speaker, or person acting as such, either to adjourn the House or to suspend the meeting until there is a quorum.]

---

1. Cls. (3) and (4) were omitted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 18 (Date not notified). This amendment was omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 45 (w.e.f.20-6-1979).

(२) अध्यक्षास, त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव लोकसभेत विचाराधीन असताना, त्याबाबतीत त्याला लोकसभेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि अनुच्छेद १०० मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना, अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्यास त्याला हक्कदार असेल, परंतु समसमान मते पडल्यास, मतदान करण्यास हक्कदार असणार नाही.

९७. सभापती व उपसभापती आणि अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.—राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती यांना आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांना प्रत्येकी, संसद कायद्याद्वारे निश्चित करील असे वेतन व भत्ते देण्यात येतील आणि त्याबाबतीत याप्रमाणे तरतूद करण्यात येईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व भत्ते देण्यात येतील.

९८. संसदेचे सचिवालय.—(१) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाला, स्वतंत्र सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग असेल :

परंतु असे की, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांना सामाईक अशा पदांची निर्मिती करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल.

(३) खंड (२) अन्वये संसद तरतूद करीपर्यंत, राष्ट्रपतीस, लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, राज्यसभेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय करून, लोकसभेच्या किंवा राज्यसभेच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भर्ती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करणारे नियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम, उक्त खंडान्वये केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून प्रभावी असतील.

कामकाज चालवणे

९९. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा प्रत्येक सदस्य, आपले स्थान ग्रहण करण्यापूर्वी, राष्ट्रपतीसमोर अथवा त्याने त्या बाबतीत नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

१००. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.—(१) या संविधानात अन्यथा तरतूद केली असेल त्या खेरीज, कोणत्याही सभागृहाच्या बैठकीतील किंवा सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीतील सर्व प्रश्न, अध्यक्षाच्या अथवा सभापती किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या व्यतिरिक्त, उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या बहुमताने निर्णीत केले जातील.

सभापती किंवा अध्यक्ष किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, पहिल्या फेरीत मतदान करणार नाही, पण समसमान मते पडल्यास, तिला निर्णायक मत देण्याचा अधिकार असेल व तो अधिकार ती वापरील.

(२) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या सदस्यत्वाची कोणतीही जागा रिक्त असली तरी, त्या सभागृहाला कार्य करण्याचा अधिकार असेल, आणि संसदेतील कोणतेही कामकाज, त्या कामकाजाच्या वेळी तेथे स्थानापन्न होण्याचा किंवा मतदान करण्याचा किंवा अन्यथा भाग घेण्याचा जिला हक्क नव्हता अशा एखाद्या व्यक्तीने ते केले आहे, असे मागाहून आढळून आले तरीही, विधिग्राह्य राहील.

[१][(३) संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची सभा होण्यासाठी गणपूर्ती ही, त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या एक दशांश इतकी असेल.

(४) एखाद्या सभागृहाची सभा चालू असताना, कोणत्याही वेळी गणपूर्ती झालेली नसेल तर, सभागृह तहकूब करणे किंवा गणपूर्ती होईपर्यंत सभा स्थगित करणे, हे सभापतीचे किंवा अध्यक्षाचे किंवा त्या नात्याने कार्य करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असेल.]

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १८ द्वारे खंड (३) व (४) गाळले होते (दिनांक अधिसूचित केलेला नाही.). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ द्वारे ही सुधारणा गाळली होती. (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(*Part V—The Union*)

Disqualifications of Members

101. Vacation of seats.—(*1*) No person shall be a member of both Houses of Parliament and provision shall be made by Parliament by law for the vacation by a person who is chosen a member of both Houses of his seat in one House or the other.

(2) No person shall be a member both of Parliament and of a House of the Legislature, of a State [1]***, and if a person is chosen a member both of Parliament and of a House of the Legislature of [2][a State], then, at the expiration of such period as may be specified in rules* made by the President, that person's seat in Parliament shall become vacant, unless he has previously resigned his seat in the Legislature of the State.

(3) If a member of either House of Parliament—

(*a*) becomes subject to any of the disqualifications mentioned in [3][clause (*1*) or clause (2) of article 102]; or

[4][(*b*) resigns his seat by writing under his hand addressed to the Chairman or the Speaker, as the case may be, and his resignation is accepted by the Chairman or the Speaker, as the case may be,]

his seat shall thereupon become vacant :

[5][Provided that in the case of any resignation referred to in sub-clause (*b*), if from information received or otherwise and after making such inquiry as he thinks fit, the Chairman or the Speaker, as the case may be, is satisfied that such resignation is not voluntary or genuine, he shall not accept such resignation.]

(4) If for a period of sixty days a member of either House of Parliament is without permission of the House absent from all meetings thereof, the House may declare his seat vacant :

Provided that in computing the said period of sixty days no account shall be taken of any period during which the House is prorogued or is adjourned for more than four consecutive days.

102. Disqualifications for membership.—(l) A person shall be disqualified for being chosen as, and for being, a member of either House of Parliament—

[6][(*a*) if he holds any office of profit under the Government of India or the Government of any State, other than an office declared by Parliament by law not to disqualify its holder ;]

(*b*) if he is of unsound mind and stands so declared by a competent court ;

(*c*) if he is an undischarged insolvent ;

(*d*) if he is not a citizen of India, or has voluntarily acquired the citizenship of a foreign State, or is under any acknowledgment of allegiance or adherence to a foreign State ;

(*e*) if he is so disqulified by or under any law made by Parliament.

---

1. The words and letters " Specified in Part A or Part B of the First Schedule " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. Subs. by s. 29 and Sch., *ibid.* for " such a State ".

* *See* the Prohibition of Simultaneous Membership Rules, 1950, published with the Ministry of Law Notification No. F. 46/50-C, dated the 26th January 1950, Gazette of India, Extraordinary, p. 678.

3. Subs. by the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, s. 2, for " clause (1) of article 102 " (w.e.f. 1-3-1985).

4. Subs. by the Constitution (Thirty-third Amendment) Act, 1974, s. 2 (1), for sub-clause (*b*) (w.e.f. 19-5-1974).

5. Ins. by s. 2 (2), *ibid.*(w.e.f. 19-5-1974).

6. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 19 for sub-clause (*a*). Its read as under:—

(a) if he holds any such office of profit under the Government of India or the Government of any state as in declared by parliament by law to disqualify its holder; " (date not notified). This amendment was omitted by the constitution (Forty-Fourth Amendment) Act, 1978, s.45 (w.e.f. 20-6-1979)

(भाग पाच—संघराज्य)

सदस्यांची अपात्रता

१०१. जागा रिक्त करणे.—(१) कोणतीही व्यक्ती, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची सदस्य असणार नाही आणि जी व्यक्ती दोन्ही सभागृहांची सदस्य म्हणून निवडली गेली असेल तिने दोहोंपैकी कोणत्याही एका सभागृहातील तिची जागा रिक्त करावी यासाठी संसदेकडून कायद्याद्वारे तरतूद केली जाईल.

(२) कोणतीही व्यक्ती, संसद व [1] * * * * राज्याच्या विधानमंडळाचे सभागृह या दोन्हींची सदस्य असणार नाही आणि एखादी व्यक्ती, संसद व [2][एखाद्या राज्याच्या] विधानमंडळाचे सभागृह या दोन्हींची सदस्य म्हणून निवडली गेल्यास, राष्ट्रपतीने केलेल्या *नियमांत विनिर्दिष्ट केला जाईल असा कालावधी समाप्त होताच जर तिने तत्पूर्वी त्या राज्याच्या विधानमंडळातील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला नसेल तर, त्या व्यक्तीची संसदेतील जागा रिक्त होईल.

(३) संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य—

(क) [3][अनुच्छेद १०२ चा खंड (१) किंवा खंड (२)] यामध्ये उल्लेखिलेल्या कोणत्याही कारणामुळे अपात्र होईल तर ; किंवा

[4][(ख) सभापतीला, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्षाला संबोधून आपल्या जागेचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देईल आणि सभापती, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्ष त्याचा राजीनामा स्वीकारील तर,]

तद्नंतर त्याची जागा रिक्त होईल :

[5][परंतु असे की, उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याच्या बाबतीत, मिळालेल्या माहितीवरून किंवा अन्यथा आणि त्याला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर जर, असा राजीनामा स्वेच्छापूर्वक किंवा प्रामाणिकपणे दिलेला नाही अशी सभापतीची, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्षांची खात्री झाली तर, तो असा राजीनामा स्वीकारणार नाही.]

(४) जर संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य, सभागृहाच्या अनुज्ञेशिवाय साठ दिवसांच्या कालावधीमध्ये त्या सभागृहाच्या सर्व सभांना अनुपस्थित राहिला तर, सभागृहास त्याची जागा रिक्त म्हणून घोषित करता येईल :

परंतु असे की, साठ दिवसांचा उक्त कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीत सभागृहाची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चार दिवसांहून अधिक काळ ते तहकूब असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

१०२. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास आणि तसा सदस्य म्हणून राहण्यास पुढील कारणास्तव अपात्र होईल:—

[6][(क) जे लाभाचे पद त्याच्या धारकास अपात्र करणारे नसल्याचे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले आहे त्याहून अन्य असे, भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्याच्या शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे पद तिने धारण केले असेल तर ;]

(ख) ती मनोविकल असेल व सक्षम न्यायालयाकडून तशी घोषित झालेली असेल तर ;

(ग) ती अविमुक्त नादार असेल तर ;

(घ) ती भारताची नागरिक नसेल अथवा तिने स्वेच्छेने परकीय देशाचे नागरिकत्व संपादिले असेल अथवा ती परकीय देशाला निष्ठा किंवा इमान देण्यास कोणत्याही कबुलीने बद्ध असेल तर ;

(ङ) ती संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा अन्वये अशा सदस्यत्वासाठी अपात्र झाली असेल तर.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग ‘ क ’ किंवा भाग ‘ ख ’ यात विनिर्दिष्ट केलेल्या ” हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ अशा एखाद्या राज्याच्या ” या मजकुराऐवजी दाखल केला.

*. विधि मंत्रालय, अधिसूचना क्र. एफ ४६/५०-सी, दिनांक २६ जानेवारी १९५०—भारताचे राजपत्र, असाधारण, इंग्रजी पृष्ठ ६७८ यावर प्रकाशित केलेला एकसमयावच्छेदी सदस्यत्व प्रतिबंधक नियम, १९५० पहा.

३. संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम २ द्वारे “ अनुच्छेद १०२ चा खंड (१) ” या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (तेहेतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २(१) द्वारे उप-खंड (ख) ऐवजी दाखल केला (१९ मे, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम २(२) द्वारे समाविष्ट केले. (१९ मे, १९७४ रोजी व तेव्हापासून.)

६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम १९, द्वारे उप-खंड (क) ऐवजी दाखल केला (१९ मे, १९७४ रोजी व तेव्हापासून.) तो खालील प्रमाणे वाचा:— “(क) जे लाभाचे पद त्यांच्या धारकास अपात्र करणारे असल्याचे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले आहे असे भारत सरकारच्या किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभाचे पद तिने धारण केले असेल तर ;” (दिनांक अधिसूचित केलेला नाही). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ द्वारे ही सुधारणा गाळली (२० जून १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(*Part V —The Union*)

[1][*Explanation.*—For the purposes of this clause] a person shall not be deemed to hold an office of profit under the Government of India or the Government of any State by reason only that he is a Minister either for the Union or for such State.

[2][(2) A person shall be disqualified for being a member of either House of Parliament if he is so disqualified under the Tenth Schedule.]

[3][**103. Decision on questions as to disqualifications of members.**—(1) If any question arises as to whether a member of either House of Parliament has become subject to any of the disqualifications mentioned in clause (1) of article 102, the question shall be referred for the decision of the President and his decision shall be final.

(2) Before giving any decision on any such question, the President shall obtain the opinion of the Election Commission and shall act according to such opinion.]

104. Penalty for sitting and voting before making oath or affirmation under article 99 or when not qualified or when disqualified. —If a person sits or votes as a member of either House of Parliament before he has complied with the requirements of article 99, or when he knows that he is not qualified or that he is disqualified for membership thereof, or that he is prohibited from so doing by the provisions of any law made by Parliament, he shall be liable in respect of each day on which he so sits or votes to a penalty of five hundred rupees to be recovered as a debt due to the Union.

Powers, Privileges and Immunities of Parliament and its Members

105. Powers, privileges, etc., of the Houses of Parliament and of the members and committees thereof.—(1) Subject to the provisions of this Constitution and to the rules and standing orders regulating the procedure of Parliment, there shall be freedom of speech in Parliament.

(2) No member of Parliament shall be liable to any proceedings in any court in respect of anything said or any vote given by him in Parliament or any committee thereof, and no person shall be so liable in respect of the publication by or under the authority of either House of Parliament of any report, paper, votes or proceedings.

[4][(3) In other respects, the powers, privileges and immunities of each House of Parliament, and of the members and the committees of each House, shall be such as may from time to time be defined by Parliament by law, and, until so defined, [5][shall be those of that House and of its members and committees immediately before the coming into force of section 15 of the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978.]]

(4) The provisions of clauses (1), (2) and (3) shall apply in relation to persons who by virtue of this Constitution have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, a House of Parliament or any committee thereof as they apply in relation to members of Parliament.

---

1. Subs. by the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, s. 3, for "(2) For the purposes of this article" (w.e.f. 1-3-1985).
2. Ins. by s. 3, *ibid.* (w.e.f. 1-3-1985).
3. Art. 103 has been successively subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 20 (w.e.f. 3-1-1977) and the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 14 to read as above (w.e.f. 20-6-1979).
4. Clause (3) was substituted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 21 to read as follows:—

   "(3) In other respects, the powers, privleges and immunities of each House of Parliament, and of the members and the committees of each House, shall be those of that House, and of its members and committees, at the commencement of sec. 21 of the constitution (Forty-second) Amendment Act, 1976, and as may be evolved by such House of Parliament from time to time." (date of enforcement was yet to be notified). This amendment was omitted by the constitution (forty-forth Amendment) Act, 1978, s. 45 for certain words (w.e.f 20-6-1979).
5. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 15. for certain words (w.e.f. 20-6-1979).

[१]**[स्पष्टीकरण.—**या खंडाच्या प्रयोजनांकरता,] एखादी व्यक्ती, संघराज्याचा किंवा कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे केवळ एवढ्याच कारणाने ती भारत सरकारच्या किंवा अशा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील लाभपद धारण करते असे मानले जाणार नाही.

[२][(२) एखादी व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास दहाव्या अनुसूचीअन्वये अपात्र असेल तर, ती अशा सदस्यत्वासाठी अपात्र होईल.]

[३][**१०३. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.—**(१) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा एखादा सदस्य, अनुच्छेद १०२ च्या खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रतांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न उद्‌भवल्यास, तो प्रश्न निर्णयार्थ राष्ट्रपतीकडे निर्देशित केला जाईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) अशा कोणत्याही प्रश्नावर कोणताही निर्णय देण्यापूर्वी, राष्ट्रपती निवडणूक आयोगाचे मत घेईल आणि अशा मतानुसार कृती करील.]

१०४. अनुच्छेद ९९ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.—जर एखाद्या व्यक्तीने, अनुच्छेद ९९ च्या आवश्यकतांचे अनुपालन करण्यापूर्वी अथवा संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या सदस्यत्वास आपण पात्र नाही किंवा अपात्र झालो आहोत, किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींच्या अनुसार त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून स्थानापन्न होण्याची किंवा मतदान करण्याची आपणास मनाई आहे, हे माहीत असताना तसे केले तर, ज्या ज्या दिवशी ती व्यक्ती स्थानापन्न झाली असेल किंवा तिने मतदान केले असेल त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल पाचशे रुपये इतक्या शास्तीस ती पात्र होईल व अशी शास्ती संघराज्याला येणे असलेले ऋण म्हणून वसूल केली जाईल.

संसद व तिचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१०५. संसदेची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.—(१) या संविधानाच्या तरतुदी आणि संसदेच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणारे नियम व स्थायी आदेश यांना अधीन राहून, संसदेत भाषण स्वातंत्र्य असेल.

(२) संसदेचा कोणताही सदस्य, संसदेत किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत त्याने केलेल्या कोणत्याही वक्तव्याच्या किंवा त्याने केलेल्या कोणत्याही मतदानाच्या बाबतीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही आणि कोणतीही व्यक्ती, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये कोणताही अहवाल, कागदपत्र, मतदान किंवा कामकाजवृत्त यांच्या प्रकाशनाबाबत अशा प्रकारे कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही.

[४][(३) अन्य बाबतीत, संसदेचे प्रत्येक सभागृह आणि प्रत्येक सभागृहाचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती या, संसदेकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित करण्यात येतील अशा असतील, आणि अशा प्रकारे निश्चित होईपर्यंत, [५][संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याचे कलम १५ अंमलात येण्याच्या लगतपूर्वी त्या, सभागृहाच्या आणि त्याच्या सदस्यांच्या व समित्यांच्या बाबतीत, जशा होत्या तशाच असतील.]]

(४) खंड (१), (२) व (३) यांच्या तरतुदी, जशा संसदेच्या सदस्यांच्या संबंधात लागू आहेत तशाच त्या, या संविधानाच्या आधारे संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात लागू असतील.

---

१. संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ३ द्वारे “ (२) या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ ” या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे हा खंड समाविष्ट केला (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

३. अनुच्छेद १०३ हा अनुक्रमे, संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २० द्वारे दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि त्यानंतर तो संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १४ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात वाचावा (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २१ द्वारे, खंड (३) ऐवजी पुढीलप्रमाणे खंड दाखल केला होता (अंमलात येण्याचा दिनांक अधिसूचित करावयाचा होता):— “(३) अन्य बाबतीत, संसदेचे प्रत्येक सभागृह आणि प्रत्येक सभागृहाचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती ह्या, संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २१ च्या प्रारंभी, त्या सभागृहाच्या, आणि त्याच्या सदस्यांच्या आणि समित्यांच्या बाबतीत, जशा होत्या तशाच, आणि संसदेच्या अशा सभागृहाकडून वेळोवेळी विस्तारित करण्यात येतील त्याप्रमाणे, असतील.” ही सुधारणा, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ द्वारे गाळली होती (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १५ द्वारे, विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

106. Salaries and allowances of members.—Members of either House of Parliament shall be entitled to receive such salaries and allowances as may from time to time be determined by Parliament by law and, until provision in that respect is so made, allowances at such rates and upon such conditions as were immediately before the commencement of this Constitution applicable in the case of members of the Constituent Assembly of the Dominion of India.

Legislative Procedure

107. Provisions as to introduction and passing of Bills.— (1) Subject to the provisions of articles 109 and 117 with respect to Money Bills and other Financial Bills, a Bill may originate in either House of Parliament.

(2) Subject to the provisions of articles 108 and 109, a Bill shall not be deemed to have been passed by the Houses of Parliament unless it has been agreed to by both Houses, either without amendment or with such amendments only as are agreed to by both Houses.

(3) A Bill pending in Parliament shall not lapse by reason of the prorogation of the Houses.

(4) A Bill pending in the Council of States which has not been passed by the House of the People shall not lapse on a dissolution of the House of the People.

(5) A Bill which is pending in the House of the People, or which having been passed by the House of the People is pending in the Council of States, shall, subject to the provisions of Article 108, lapse on a dissolution of the House of the People.

108. Joint sitting of both Houses in certain cases.— (1) If after a Bill has been passed by one House and transmitted to the other House—

(*a*) the Bill is rejected by the other House; or

(*b*) the Houses have finally disagreed as to the amendments to be made in the Bill; or

(*c*) more than six months elapse from the date of the reception of the Bill by the other House without the Bill being passed by it,

the President may, unless the Bill has elapsed by reason of a dissolution of the House of the People, notify to the Houses by message if they are sitting or by public notification if they are not sitting, his intention to summon them to meet in a joint sitting for the purpose of deliberating and voting on the Bill:

Provided that, nothing in this clause shall apply to a Money Bill.

(2) In reckoning any such period of six months as is referred to in clause (1), no account shall be taken of any period during which the House referred to in sub-clause (c) of that clause is prorogued or adjourned for more than four consecutive days.

(3) Where the President has under clause (1) notified his intention of summoning the Houses to meet in a joint sitting, neither House shall proceed further with the Bill, but the President may at any time after the date of his notification summon the Houses to meet in a joint sitting for the purpose specified in the notification and, if he does so, the Houses shall meet accordingly.

(4) If at the joint sitting of the two Houses the Bill, with such amendments, if any, as are agreed to in joint sitting, is passed by a majority of the total number of members of both Houses present and voting, it shall be deemed for the purposes of this Constitution to have been passed by both Houses :

१०६. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.—संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचे सदस्य हे, संसद कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते मिळण्यास व त्याबाबत त्याप्रमाणे तरतूद होईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या कॉन्स्टिट्यूअंट असेंब्लीच्या सदस्यांच्या बाबतीत लागू असलेल्या अशा दरांनी व अशा शर्तींवर भत्ते मिळण्यास हक्कदार असतील.

वैधानिक कार्यपद्धती

१०७. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.—(१) धन विधेयके व अन्य वित्तीय विधेयके यांच्या बाबतीत, अनुच्छेद १०९ व ११७ च्या तरतुदींना अधीन राहून, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात विधेयकाचा प्रारंभ होऊ शकेल.

(२) अनुच्छेद १०८ व १०९ च्या तरतुदींना अधीन राहून, एखादे विधेयक, संसदेच्या सभागृहांनी, सुधारणेशिवाय किंवा दोन्ही सभागृहांनी संमत केल्या असतील केवळ अशा सुधारणांसह, दोन्ही सभागृहांनी संमत केल्याखेरीज, ते पारित केले असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) संसदेमध्ये प्रलंबित असलेले विधेयक, सभागृहांची सत्रसमाप्ती झाल्याकारणाने व्यपगत होणार नाही.

(४) राज्यसभेत प्रलंबित असलेले जे विधेयक लोकसभेने पारित केलेले नसेल ते विधेयक, लोकसभेचे विसर्जन झाले असता व्यपगत होणार नाही.

(५) जे विधेयक लोकसभेत प्रलंबित असेल, किंवा जे लोकसभेकडून पारित होऊन राज्यसभेत प्रलंबित असेल ते विधेयक, लोकसभेचे विसर्जन झाले असता, अनुच्छेद १०८ च्या तरतुदींना अधीन राहून व्यपगत होईल.

१०८. विवक्षित प्रकरणी दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक.—(१) जर एखादे विधेयक एका सभागृहाने पारित करून दुसऱ्या सभागृहाकडे पाठवल्यानंतर,—

(क) ते विधेयक दुसऱ्या सभागृहाने फेटाळले तर ; किंवा

(ख) विधेयकात करावयाच्या सुधारणेसंबंधी दोन्ही सभागृहांचा अखेर मतभेद झाला असेल तर ; किंवा

(ग) दुसऱ्या सभागृहाला विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून ते विधेयक त्यांच्याकडून पारित न होता सहा महिन्यांहून अधिक काळ लोटला तर,

लोकसभेचे विसर्जन झाल्या कारणाने विधेयक व्यपगत झाले नसेल तर, विधेयकावर विचारविमर्श करण्याच्या व त्यावर मतदान करण्याच्या प्रयोजनार्थ, एक संयुक्त बैठक भरवण्यास सभागृहांना अभिनिमंत्रित करण्याचा आपला उद्देश राष्ट्रपती, सभागृहांची बैठक चालू असल्यास संदेशाद्वारे, किंवा बैठक चालू नसल्यास जाहीर अधिसूचनेद्वारे, त्यांना अधिसूचित करू शकेल :

परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, धन विधेयकास लागू असणार नाही.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला असा सहा महिन्यांचा कोणताही कालावधी मोजताना त्यामध्ये, ज्या कालावधीत त्या खंडाच्या उप-खंड (ग) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या सभागृहाची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चारहून अधिक दिवस ते तहकूब झाले असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

(३) राष्ट्रपतीने खंड (१) अन्वये सभागृहांना संयुक्त बैठक भरवण्यास अभिनिमंत्रित करण्याचा आपला उद्देश अधिसूचित केला असेल तर, कोणतेही सभागृह त्या विधेयकाचे काम पुढे चालवणार नाही, पण, राष्ट्रपती, त्याने अधिसूचित केल्याच्या दिनांकानंतर केव्हाही, त्याने त्यात विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रयोजनाकरता संयुक्त बैठक भरवण्यास सभागृहांना अभिनिमंत्रित करू शकेल व त्याने तसे केल्यास सभागृहे तद्नुसार बैठक भरवतील.

(४) जर, या दोन सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीत संमत झालेल्या असतील अशा काही सुधारणा असल्यास, त्या सुधारणांसह ते विधेयक, दोन्ही सभागृहांच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या बहुमताने पारित झाले तर, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, ते दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल :

Provided that at a joint sitting—

(*a*) if the Bill, having been passed by one House, has not been passed by the other House with amendments and returned to the House in which it originated, no amendment shall be proposed to the Bill other than such amendments (if any) as are made necessary by the delay in the passage of the Bill ;

(*b*) if the Bill has been so passed and returned, only such amendments as aforesaid shall be proposed to the Bill and such other amendments as are relevant to the matters with respect to which the Houses have not agreed ;

and the decision of the person presiding as to the amendments which are admissible under this clause shall be final.

(5) A joint sitting may be held under this article and a Bill passed thereat, notwithstanding that a dissolution of the House of the People has intervened since the President notified his intention to summon the Houses to meet therein.

109. Special procedure in respect of Money Bills.—(1) A Money Bill shall not be introduced in the Council of States.

(2) After a Money Bill has been passed by the House of the People it shall be transmitted to the Council of States for its recommendations and the Council of States shall within a period of fourteen days from the date of its receipt of the Bill return the Bill to the House of the People with its recommendations and the House of the People may thereupon either accept or reject all or any of the recommendations of the Council of States.

(3) If the House of the People accepts any of the recommendations of the Council of States, the Money Bill shall be deemed to have been passed by both Houses with the amendments recommended by the Council of States and accepted by the House of the People.

(4) If the House of the People does not accept any of the recommendations of the Council of States, the Money Bill shall be deemed to have been passed by both Houses in the form in which it was passed by the House of the People without any of the amendments recommended by the Council of States.

(5) If a Money Bill passed by the House of the People and transmitted to the Council of States for its recommendations is not returned to the House of the People within the said period of fourteen days, it shall be deemed to have been passed by both Houses at the expiration of the said period in the form in which it was passed by the House of the People.

110. Definition of " Money Bills ".—(1) For the purposes of this Chapter, a Bill shall be deemed to be a Money Bill if it contains only provisions dealing with all or any of the following matters, namely:—

(*a*) the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax ;

(*b*) the regulation of the borrowing of money or the giving of any guarantee by the Government of India, or the amendment of the law with respect to any financial obligations undertaken or to be undertaken by the Government of India ;

परंतु असे की, संयुक्त बैठकीत—

(क) ते विधेयक एका सभागृहाकडून पारित झालेले असून दुसऱ्या सभागृहांकडून सुधारणांसह पारित झालेले नसेल आणि जेथे त्याचा प्रारंभ झाला त्या सभागृहाकडे परत पाठवण्यात आले नसेल तर, विधेयक पारित होण्याकरता झालेल्या विलंबामुळे विधेयकात ज्या सुधारणा करणे आवश्यक झाले असेल अशा काही सुधारणा असल्यास, त्याहून अन्य कोणतीही सुधारणा विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही ;

(ख) जर ते विधेयक याप्रमाणे पारित होऊन परत पाठवले गेले असेल तर, विधेयकात केवळ पूर्वोक्त अशाच सुधारणा व ज्यांच्याबाबत सभागृहांचे मतैक्य झाले नसेल अशा बाबींशी संबद्ध अशा अन्य सुधारणा प्रस्तावित केल्या जातील ;

आणि या खंडाअन्वये कोणत्या सुधारणा ग्राह्य आहेत त्यासंबंधी, अध्यक्षस्थानी असलेल्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(५) संयुक्त बैठक भरवण्याकरता सभागृहांना अभिनिमंत्रित करण्याचा आपला उद्देश राष्ट्रपतीने अधिसूचित केल्यानंतर, मध्यंतरी लोकसभेचे विसर्जन झाले असेल तरीही, या अनुच्छेदाअन्वये संयुक्त बैठक भरवता येईल आणि तीत विधेयक पारित करता येईल.

१०९. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.—(१) धन विधेयक राज्यसभेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.

(२) लोकसभेने धन विधेयक पारित केल्यानंतर, ते राज्यसभेकडे तिच्या शिफारशींकरता पाठवले जाईल आणि ते विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, राज्यसभा आपल्या शिफारशींसह ते विधेयक लोकसभेकडे परत पाठवील व तद्नंतर, लोकसभेला राज्यसभेच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शिफारशी, एकतर स्वीकारता येतील किंवा फेटाळता येतील.

(३) जर लोकसभेने, राज्यसभेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या तर, धन विधेयक, राज्यसभेने शिफारस केलेल्या व लोकसभेने स्वीकारलेल्या सुधारणांसह दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(४) जर लोकसभेने राज्यसभेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या नाहीत तर, धन विधेयक, लोकसभेने जसे पारित केले होते तशाच स्वरूपात, राज्यसभेने शिफारस केलेल्या सुधारणांपैकी कोणत्याही सुधारणेशिवाय ते दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(५) जर लोकसभेने पारित केलेले व राज्यसभेकडे तिच्या शिफारशींकरता पाठवलेले धन विधेयक, उक्त चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, लोकसभेकडे परत पाठविण्यात आले नाही तर, उक्त कालावधी संपल्यावर, ते लोकसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

११०. " धन विधेयके " यांची व्याख्या.—(१) या प्रकरणाच्या प्रयोजनार्थ, एखाद्या विधेयकात केवळ पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेल्या तरतुदी अंतर्भूत असतील तरच केवळ ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाईल, त्या बाबी अशा :—

(क) कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे ;

(ख) भारत सरकारने पैसा कर्जाऊ घेणे, किंवा कोणतीही हमी देणे यांचे विनियमन अथवा भारत सरकारने पत्करलेल्या, किंवा पत्करावयाच्या कोणत्याही वित्तीय आबंधनांबाबतच्या कायद्याची सुधारणा ;

(*c*) the custody of the Consolidated Fund or the Contingency Fund of India, the payment of moneys into or the withdrawal of moneys from any such Fund ;

(*d*) the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of India ;

(*e*) the declaring of any expenditure to be expenditure charged on the Consolidated Fund of India or the increasing of the amount of any such expenditure ;

(*f*) the receipt of money on account of the Consolidated Fund of India or the public account of India or the custody or issue of such money or the audit of the accounts of the Union or of a State ; or

(*g*) any matter incidental to any of the matters specified in sub-clauses (a) to (f).

(2) A Bill shall not be deemed to be a Money Bill by reason only that it provides for the imposition of fines or other pecuniary penalties, or for the demand or payment of fees for licences or fees for services rendered, or by reason that it provides for the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax by any local authority or body for local purposes.

(3) If any question arises whether a Bill is a Money Bill or not, the decision of the Speaker of the House of the People thereon shall be final.

(4) There shall be endorsed on every Money Bill when it is transmitted to the Council of States under article 109, and when it is presented to the President for assent under article 111, the certificate of the Speaker of the House of the People signed by him that it is a Money Bill.

111. Assent to Bills.—When a Bill has been passed by the Houses of Parliament, it shall be presented to the President, and the President shall declare either that he assents to the Bill, or that he withholds assent therefrom:

Provided that the President may, as soon as possible after the presentation to him of a Bill for assent, return the Bill if it is not a Money Bill to the Houses with a message requesting that they will reconsider the Bill or any specified provisions thereof and, in particular, will consider the desirability of introducing any such amendments as he may recommend in his message, and when a Bill is so returned, the Houses shall reconsider the Bill accordingly, and if the Bill is passed again by the Houses with or without amendment and presented to the President for assent, the President shall not withhold assent therefrom.

Procedure in Financial Matters

112. Annual Financial Statement.—(1) The President shall in respect of every financial year cause to be laid before both the Houses of Parliament a statement of the estimated receipts and expenditure of the Government of India for that year, in this Part referred to as the " annual financial statement ".

(2) The estimates of expenditure embodied in the annual financial statement shall show separately,—

(*a*) the sums required to meet expenditure described by this Constitution as expenditure charged upon the Consolidated Fund of India ; and

(*b*) the sums required to meet other expenditure proposed to be made from the Consolidated Fund of India,

and shall distinguish expenditure on revenue account from other expenditure.

(ग) भारताचा एकत्रित निधी किंवा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा करणे, अशा कोणत्याही निधीत पैशांचा भरणा करणे किंवा त्यातून पैसे काढणे ;

(घ) भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन ;

(ङ) कोणताही खर्च भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून घोषित करणे, किंवा अशा कोणत्याही खर्चाची रक्कम वाढवणे ;

(च) भारताच्या एकत्रित निधीच्या किंवा भारताच्या लोकलेख्याच्या खाती पैशांची आवक किंवा अशा पैशांची अभिरक्षा किंवा जावक अथवा संघराज्याची किंवा एखाद्या राज्याची लेखापरीक्षा ; किंवा

(छ) उप-खंड (क) ते (च) यात विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीला आनुषंगिक असलेली कोणतीही बाब.

(२) एखादे विधेयक हे, दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसवण्याकरता अथवा लायसन फीची किंवा दिलेल्या सेवेबद्दलच्या फीची मागणी किंवा भरणा करण्याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनांकरता कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जर एखादे विधेयक हे, धन विधेयक आहे किंवा नाही असा कोणताही प्रश्न उद्‌भवला असेल तर, त्यावरील लोकसभेच्या अध्यक्षाचा निर्णय अंतिम असेल.

(४) प्रत्येक धन विधेयक, अनुच्छेद १०९ अन्वये राज्यसभेकडे पाठवण्यात येईल तेव्हा आणि अनुच्छेद १११ अन्वये अनुमतीकरिता राष्ट्रपतीस सादर करण्यात येईल तेव्हा, ते धन विधेयक आहे, असे लोकसभेच्या अध्यक्षाने स्वाक्षरी केलेले त्याचे प्रमाणपत्र प्रत्येक धन विधेयकावर पृष्ठांकित करण्यात येईल.

१११. विधेयकास अनुमती.—जेव्हा संसदेच्या सभागृहांकडून विधेयक पारित करण्यात आलेले असेल तेव्हा, ते राष्ट्रपतीस सादर करण्यात येईल आणि राष्ट्रपती, एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे, किंवा आपण त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत असे घोषित करील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीस, अनुमतीकरता विधेयक त्यास सादर केल्यानंतर, जर ते धन विधेयक नसेल तर, शक्य तितक्या लवकर, ते विधेयक संदेशासह सभागृहांकडे परत पाठवून अशी विनंती करता येईल की, त्यांनी त्या विधेयकाचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदींचा फेरविचार करावा आणि, विशेषतः, तो आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील अशा कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा, आणि जेव्हा विधेयक याप्रमाणे परत पाठवले जाईल तेव्हा, सभागृहे त्या विधेयकावर तद्‌नुसार फेरविचार करतील, आणि जर ते विधेयक, सभागृहांनी सुधारणेसह किंवा सुधारणेशिवाय पुन्हा पारित केले आणि राष्ट्रपतीस अनुमतीकरता सादर केले तर, राष्ट्रपती, त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवणार नाही.

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

११२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.—(१) राष्ट्रपती, प्रत्येक वित्तीय वर्षाच्या बाबतीत, भारत सरकारची त्या वर्षाची अंदाजित जमा व खर्च यांचे, " वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र " म्हणून या भागात निर्दिष्ट केलेले विवरणपत्र संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र दिलेल्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकामध्ये,—

(क) भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून या संविधानाने वर्णिलेला खर्च भागवण्याकरता आवश्यक असलेल्या रकमा ; आणि

(ख) भारताच्या एकत्रित निधीतून करावयाचे प्रस्तावित केलेला अन्य खर्च भागवण्याकरता आवश्यक असलेल्या रकमा,

वेगवेगळ्या दाखवण्यात येतील आणि महसुली लेख्यावरील खर्च अन्य खर्चाहून वेगळा दाखविण्यात येईल.

(3) The following expenditure shall be expenditure charged on the Consolidated Fund of India—

(*a*) the emoluments and allowances of the President and other expenditure relating to his office ;

(*b*) the salaries and allowances of the Chairman and the Deputy Chairman of the Council of States and the Speaker and the Deputy Speaker of the House of the People ;

(*c*) debt charges for which the Government of India is liable including interest, sinking fund charges and redemption charges, and other expenditure relating to the raising of loans and the service and redemption of debt ;

(*d*) (*i*) the salaries, allowances and pensions payable to or in respect of Judges of the Supreme Court ;

(*ii*) the pensions payable to or in respect of Judges of the Federal Court ;

(*iii*) the pensions payable to or in respect of Judges of any High Court which exercises jurisdiction in relation to any area included in the territory of India or which at any time before the commencement of this Constitution exercised jurisdiction in relation to any area included in [1][a Governor's Province of the Dominion of India] ;

(*e*) the salary, allowances and pension payable to or in respect of the Comptroller and Auditor-General of India ;

(*f*) any sums required to satisfy any judgment, decree or award of any court or arbitral tribunal ;

(*g*) any other expenditure declared by this Constitution or by Parliament by law to be so charged.

113. Procedure in Parliament with respect to estimates.—(1) So much of the estimates as relates to expenditure charged upon the Consolidated Fund of India shall not be submitted to the vote of Parliament, but nothing in this clause shall be construed as preventing the discussion in either House of Parliament of any of those estimates.

(2) So much of the said estimates as relates to other expenditure shall be submitted in the form of demands for grants to the House of the People, and the House of the People shall have power to assent, or to refuse to assent, to any demand, or to assent to any demand subject to a reduction of the amount specified therein.

(3) No demand for a grant shall be made except on the recommendation of the President.

114. Appropriation Bills.—(1) As soon as may be after the grants under article 113 have been made by the House of the People, there shall be introduced a Bill to provide for the appropriation out of the Consolidated Fund of India of all moneys required to meet,—

(*a*) the grants so made by the House of the People ; and

(*b*) the expenditure charged on the Consolidated Fund of India but not exceeding in any case the amount shown in the statement previously laid before Parliament.

(2) No amendment shall be proposed to any such Bill in either House of Parliament which will have the effect of varying the amount or altering the destination of any grant so made or of varying the amount of any expenditure charged on the Consolidated Fund of India, and the

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for " a Province corresponding to a State specified in Part A of the First Schedule " (w.e.f. 1-11-1956).

(३) पुढील खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असा खर्च असेल :—

(क) राष्ट्रपतीच्या वित्तलब्धी व भत्ते आणि त्याच्या पदासंबंधीचा अन्य खर्च ;

(ख) राज्यसभेचा सभापती व उपसभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते ;

(ग) भारत सरकार ज्यांच्याबद्दल दायी आहे असे, व्याज, कर्जनिवारण निधी आकार व विमोचन आकार यांसह, ऋण आकार आणि कर्जाची उभारणी, ऋण सेवा व विमोचन यांच्या संबंधीचा अन्य खर्च ;

(घ) (एक) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन ;

(दोन) फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे निवृत्तिवेतन ;

(तीन) भारताच्या राज्यक्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रासंबंधी अधिकारिता वापरणाऱ्या अशा, अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी [१][डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या गव्हर्नर्स प्रोव्हिन्समध्ये] समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रासंबंधी ज्याने अधिकारिता वापरली होती अशा कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना किंवा त्यांच्याबाबत द्यावयाचे निवृत्तिवेतन ;

(ङ) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यास किंवा त्याच्याबाबत द्यावयाचे वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन ;

(च) कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा अथवा निवाडा यांची पूर्ती करण्यास आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा ;

(छ) जो खर्च याप्रमाणे भारित असल्याचे या संविधानाद्वारे अथवा संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल असा अन्य कोणताही खर्च.

११३. अंदाजपत्रकाबाबत संसदेतील कार्यपद्धती.—(१) अंदाजपत्रकांपैकी जेवढा भाग, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेल्या खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग संसदेच्या मतास टाकला जाणार नाही, परंतु, या खंडातील कोणत्याही गोष्टीचा, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात त्या अंदाजपत्रकांपैकी कोणत्याही अंदाजपत्रकावरील चर्चेस प्रतिबंध केला जातो असा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) उक्त अंदाजपत्रकांपैकी जेवढा भाग अन्य खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, अनुदानार्थ मागण्यांच्या रूपाने लोकसभेला सादर केला जाईल आणि लोकसभेस कोणत्याही मागणीस अनुमती देण्याचा किंवा अनुमती नाकारण्याचा किंवा तीत विनिर्दिष्ट केलेल्या रकमेत कपात करून त्या मागणीस अनुमती देण्याचा अधिकार असेल.

(३) कोणतीही अनुदानार्थ मागणी, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज केली जाणार नाही.

११४. विनियोजन विधेयके.—(१) लोकसभेने, अनुच्छेद ११३ अन्वये अनुदाने मंजूर केल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर,—

(क) लोकसभेने याप्रमाणे मंजूर केलेली अनुदाने ; आणि

(ख) भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला, परंतु, कोणत्याही बाबतीत, संसदेसमोर अगोदर ठेवलेल्या विवरणपत्रात दाखवलेल्या रकमेहून अधिक नसणारा खर्च,

भागवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व पैशांचे, भारताच्या एकत्रित निधीतून विनियोजन करण्याची तरतूद करण्यासाठी एक विधेयक प्रस्तुत केले जाईल.

(२) ज्या सुधारणेच्या परिणामी याप्रमाणे मंजूर करण्यात आलेल्या कोणत्याही अनुदानाची रक्कम कमीअधिक होईल किंवा त्यांच्या पूर्वोद्दिष्टात फेरफार होईल किंवा भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केलेल्या कोणत्याही खर्चाची रक्कम कमीअधिक होईल अशी कोणतीही सुधारणा, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अशा कोणत्याही विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही आणि या

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यात उल्लेखिलेल्या एखाद्या राज्याच्या तत्स्थानी असलेल्या प्रांतात " याऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

decision of the person presiding as to whether an amendment is inadmissible under this clause shall be final.

(3) Subject to the provisions of articles 115 and 116, no money shall be withdrawn from the consolidated Fund of India except under appropriation made by law passed in accordance with the provisions of this article.

115. Supplementary, additional or excess grants.—(1) The President shall—

(*a*) if the amount authorised by any law made in accordance with the provisions of article 114 to be expended for a particular service for the current financial year is found to be insufficient for the purposes of that year or when a need has arisen during the current financial year for supplementary or additional expenditure upon some new service not contemplated in the annual financial statement for that year, or

(*b*) if any money has been spent on any service during a financial year in excess of the amount granted for that service and for that year,

cause to be laid before both the Houses of Parliament another statement showing the estimated amount of that expenditure or cause to be presented to the House of the People a demand for such excess, as the case may be.

(2) The provisions of articles 112, 113 and 114 shall have effect in relation to any such statement and expenditure or demand and also to any law to be made authorising the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of India to meet such expenditure or the grant in respect of such demand as they have effect in relation to the annual financial statement and the expenditure mentioned therein or to a demand for a grant and the law to be made for the authorisation of appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of India to meet such expenditure or grant.

116. Votes on account, votes of credit and exceptional grants.—(1) Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Chapter, the House of the People shall have power—

(*a*) to make any grant in advance in respect of the estimated expenditure for a part of any financial year pending the completion of the procedure prescribed in article 113 for the voting of such grant and the passing of the law in accordance with the provisions of article 114 in relation to that expenditure ;

(*b*) to make a grant for meeting an unexpected demand upon the resources of India when on account of the magnitude or the indefinite character of the service the demand cannot be stated with the details ordinarily given in an annual financial statement ;

(*c*) to make an exceptional grant which forms no part of the current service of any financial year ;

and Parliament shall have power to authorise by law the withdrawl of moneys from the Consolidated Fund of India for the purposes for which the said grants are made.

(2) The provision of articles 113 and 114 shall have effect in relation to the making of any grant under clause (1) and to any law to be made under that clause as they have effect in relation to the making of a grant with regard to any expenditure mentioned in the annual financial statement and the law to be made for the authorisation of appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of India to meet such expenditure.

117. Special provisions as to financial Bills.—(1) A Bill or amendment making provision for any of the matters specified in sub-clauses (*a*) to (*f*) of clause (1) of article 110 shall not be introduced or moved except on the recommendations of the President and a Bill making such provision shall not be introduced in the Council of States :

खंडान्वये एखादी सुधारणा अग्राह्य आहे किंवा कसे यासंबंधात, अध्यक्षस्थानी असणाऱ्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) अनुच्छेद ११५ व ११६ यांच्या तरतुदींना अधीन राहून, या अनुच्छेदाच्या तरतुदींच्या अनुसार पारित झालेल्या कायद्याद्वारे विनियोजन केले असल्याखेरीज, भारताच्या एकत्रित निधीतून कोणताही पैसा काढला जाणार नाही.

११५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.—(१) जर,—

(क) अनुच्छेद ११४ च्या तरतुदींच्या अनुसार केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे, चालू वित्तीय वर्षात एखाद्या विशिष्ट सेवेकरता खर्च करावयाची म्हणून प्राधिकृत केलेली रक्कम, त्या वर्षाच्या प्रयोजनांकरता अपुरी असल्याचे आढळून आले तर, अथवा चालू वित्तीय वर्षाच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात पूर्वकल्पित नसलेल्या एखाद्या नवीन सेवेकरता पूरक किंवा अतिरिक्त खर्चाची त्या वर्षात गरज उद्भवली असेल तर ; किंवा

(ख) एखाद्या वित्तीय वर्षात कोणत्याही सेवेवर, त्या सेवेकरता व त्या वर्षासाठी मंजूर केलेल्या रकमेहून कोणताही अधिक पैसा खर्च झाला असेल तर,

राष्ट्रपती, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांसमोर त्या खर्चाची अंदाजित रक्कम दर्शविणारे दुसरे विवरणपत्र ठेवण्याची व्यवस्था करील, किंवा, यथास्थिति, अशा अधिक रकमेची मागणी लोकसभेपुढे सादर करण्याची व्यवस्था करील.

(२) अनुच्छेद ११२, ११३ व ११४ यांच्या तरतुदी, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र व त्यात नमूद केलेला खर्च किंवा अनुदानार्थ मागणी आणि असा खर्च किंवा अनुदान भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात जशा प्रभावी आहेत, तशाच त्या, उपरोक्त असे कोणतेही विवरणपत्र आणि खर्च किंवा मागणी यांच्या संबंधात आणि असा खर्च किंवा अशा मागणीच्या बाबतीत अनुदान भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधातही प्रभावी असतील.

११६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, लोकसभेला,—

(क) कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागासाठी अंदाजिलेल्या खर्चाबाबतच्या कोणत्याही अनुदानावरील मतदानाकरता, अनुच्छेद ११३ मध्ये विहित केलेली प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्या खर्चाच्या संबंधात अनुच्छेद ११४ च्या तरतुदींच्या अनुसार कायदा पारित होईपर्यंत, असे कोणतेही अनुदान आगाऊ देण्याचा ;

(ख) भारताच्या साधनसंपत्तीतून पुरी करावयाची एखादी मागणी, त्या सेवेचा व्याप किंवा तिचे अनिश्चित स्वरूप यामुळे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात साधारणतः दिल्या जाणाऱ्या तपशिलांसह नमूद करता येत नसेल तेव्हा, अशी अनपेक्षित मागणी पुरी करण्याकरता अनुदान देण्याचा ;

(ग) जे कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या चालू सेवेचा भाग होत नाही असे अपवादात्मक अनुदान देण्याचा,

अधिकार असेल आणि ज्या प्रयोजनांकरता उक्त अनुदाने दिली असतील त्यांकरता भारताच्या एकत्रित निधीतून पैसे काढणे कायद्याद्वारे प्राधिकृत करण्याचा संसदेला अधिकार असेल.

(२) अनुच्छेद ११३ व ११४ यांच्या तरतुदी जशा त्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात नमूद केलेल्या कोणत्याही खर्चासंबंधी अनुदान देण्याच्या आणि असा खर्च भागवण्याकरता भारताच्या एकत्रित निधीतील पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात प्रभावी आहेत, तशाच त्या खंड (१) अन्वये कोणतेही अनुदान देण्याच्या आणि त्या खंडान्वये करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधात प्रभावी असतील.

११७. वित्तीय विधेयकांसंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) अनुच्छेद ११० चा खंड (१) चे उप-खंड (क) ते (च) यांत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींकरिता तरतूद करणारे विधेयक किंवा सुधारणा, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि अशी तरतूद करणारे विधेयक राज्यसभेत प्रस्तुत केले जाणार नाही :

Provided that no recommendation shall be required under this clause for the moving of an amendment making provision for the reduction or abolition of any tax.

(2) A Bill or amendment shall not be deemed to make provision for any of the matters aforesaid by reason only that it provides for the imposition of fines or other pecuniary penalties, or for the demand or payment of fees for licences or fees for services rendered, or by reason that it provides for the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax by any local authority or body for local purposes.

(3) A Bill which, if enacted and brought into operation, would involve expenditure from the Consolidated Fund of India shall not be passed by either House of Parliament unless the President has recommended to that House the consideration of the Bill.

Procedure Generally

118. Rules of procedure.—(1) Each House of Parliament may make rules for regulating, subject to the provisions of this Constitution, its procedure* and the conduct of its business.

(2) Until rules are made under clause (1), the rules of procedure and standing orders in force immediately before the commencement of this Constitution with respect to the Legislature of the Dominion of India shall have effect in relation to Parliament subject to such modification and adaptations as may be made therein by the Chairman of the Council of States or the Speaker of the House of the People, as the case may be.

(3) The President, after consultation with the Chairman of the Council of States and the Speaker of the House of the People, may make rules as to the procedure with respect to joint sittings of, and communications between, the two Houses.

(4) At a joint sitting of the two Houses the Speaker of the House of the People, or in his absence such person as may be determined by rules of procedure made under clause (3), shall preside.

119. Regulation by law of procedure in Parliament in relation to financial business.— Parliament may, for the purpose of the timely completion of financial business, regulate by law the procedure of, and the conduct of business in, each House of Parliament in relation to any financial matter or to any Bill for the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of India, and, if and so far as any provision of any law so made is inconsistent with any rule made by a House of Parliament under clause (1) of article 118 or with any rule or standing order having effect in relation to Parliament under clause (2) of that article, such provision shall prevail.

120. Language to be used in Parliament.—(1) Notwithstanding anything in Part XVII, but subject to the provision of article 348, business in Parliament shall be transacted in Hindi or in English :

Provided that the Chairman of the Council of States or Speaker of the House of the People, or person acting as such, as the case may be, may permit any member who cannot adequately express himself in Hindi or in English to address the House in his mother-tongue.

(2) Unless Parliament by law otherwise provides, this article shall, after the expiration of a period of fifteen years from the commencement of this Constitution, have effect as if the words "or in English" were omitted therefrom.

121. Restriction on discussion in Parliament.—No discussion shall take place in Parliament with respect to the conduct of any Judge of the Supreme Court or of a High Court in the discharge of his duties except upon a motion for presenting an address to the President praying for the removal of the Judge as hereinafter provided.

---

* The brackets and words "(including the quorum to constitute a meeting of the House)" ins. by the constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976 (date of enforcment yet to be notified). This amendment was omitted by the constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 45 (w.e.f. 20-6-1979).

परंतु असे की, कोणत्याही करात कपात करणे किंवा तो रद्द करणे याबाबत तरतूद करणारी सुधारणा मांडण्याकरता या खंडान्वये कोणत्याही शिफारशींची आवश्यकता असणार नाही.

(२) एखादे विधेयक अथवा सुधारणा ही, दंड किंवा अन्य द्रव्य शास्ती बसवण्याकरता, अथवा लायसन फी किंवा दिलेल्या सेवांबद्दलची फी यांची मागणी किंवा भरणा याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनांकरिता कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, केवळ एवढ्याच कारणाने, ती पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही बाबींकरता तरतूद करत असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जे विधेयक अधिनियमित केल्यास आणि अंमलात आणल्यास भारताच्या एकत्रित निधीतून खर्च करावा लागेल ते विधेयक, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाकडून, ते विचारात घेण्यासाठी राष्ट्रपतीने त्या सभागृहाला शिफारस केलेली असल्याशिवाय, पारित केले जाणार नाही.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

११८. कार्यपद्धतीचे नियम.—(१) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहास या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, आपली कार्यपद्धती* आणि आपले कामकाज चालविणे यांचे विनियमन करण्याकरता नियम करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये नियम केले जाईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या लेजिस्लेचरबाबत अंमलात असलेले कार्यपद्धतीचे नियम व स्थायी आदेश हे, राज्यसभेच्या सभापतीकडून किंवा, यथास्थिति, लोकसभेच्या अध्यक्षाकडून त्यात जे केले जातील असे फेरबदल व अनुकूलने यांस अधीन राहून, संसदेच्या संबंधात प्रभावी असतील.

(३) राष्ट्रपतीला, राज्यसभेचा सभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकी, आणि त्यांच्यामधील परस्पर संपर्क याबाबतच्या कार्यपद्धतीसंबंधी नियम करता येतील.

(४) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीस, लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा त्याच्या अनुपस्थितीत खंड (३) अन्वये केलेल्या कार्यपद्धती, नियमांद्वारे निर्धारित केली जाईल अशी व्यक्ती, अध्यक्षस्थानी राहील.

११९. वित्तीय कामकाजासंबंधी संसदेच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.—संसदेस, वित्तीय कामकाज वेळेवर पूर्ण होण्याच्या प्रयोजनार्थ, कोणत्याही वित्तीय बाबीच्या संबंधात, किंवा भारताच्या एकत्रित निधीतून पैशांचे विनियोजन करण्यासाठी आणलेल्या कोणत्याही विधेयकाच्या संबंधात, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाच्या कार्यपद्धतीचे आणि त्यातील कामकाज चालविण्याचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याची कोणतीही तरतूद, अनुच्छेद ११८ च्या खंड (१) अन्वये संसदेच्या एखाद्या सभागृहाने केलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) अन्वये संसदेच्या संबंधात अंमलात असलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा स्थायी आदेशाशी विसंगत असेल तर व तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, अशी तरतूद अभिभावी ठरेल.

१२०. संसदेत वापरावयाची भाषा.—(१) भाग सतरामध्ये काहीही असले तरी, मात्र अनुच्छेद ३४८ च्या तरतुदींना अधीन राहून संसदेतील कामकाज हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून चालवण्यात येईल :

परंतु असे की, यथास्थिति, राज्यसभेचा सभापती किंवा लोकसभेचा अध्यक्ष, किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, ज्या कोणत्याही सदस्यास हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून आपले विचार नीटपणे व्यक्त करता येत नसतील त्याला आपल्या मातृभाषेत सभागृहाला संबोधून भाषण करण्याची अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली नाही तर, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर हा अनुच्छेद, त्यातील “किंवा इंग्रजीतून” हे शब्द जणू काही गाळलेले असावेत त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

१२१. संसदेतील चर्चेवर निर्बंध.—सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायाधीशाने आपली कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या वर्तणुकीबाबत, यात यापुढे तरतूद केल्यानुसार, त्या न्यायाधीशास पदावरून दूर करण्याची विनंती करणारे समावेदन राष्ट्रपतीस सादर करण्याचा प्रस्ताव आल्याशिवाय, संसदेत कोणतीही चर्चा करता येणार नाही.

---

* संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ द्वारे “(सभागृहाची बैठक होण्याच्या गणपूर्तीसह)” हा कंस व मजकूर समाविष्ट केला (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित करावयाचा आहे). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ द्वारे ही सुधारणा गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

122. Courts not to inquire into proceedings of Parliament.—(1) The validity of any proceedings in Parliament shall not be called in question on the ground of any alleged irregularity of procedure.

(2) No officer or member of Parliament in whom powers are vested by or under this Constitution for regulating procedure or the conduct of business, or for maintaining order, in Parliament shall be subject to the jurisdiction of any Court in respect of the exercise by him of those powers.

CHAPTER III—LEGISLATIVE POWERS OF THE PRESIDENT

123. Power of President to promulgate Ordinances during recess of Parliament.—(1) If at any time, except when both Houses of Parliament are in session, the President is satisfied that circumstances exist which render it necessary for him to take immediate action, he may promulgate such Ordinances as the circumstances appear to him to require.

(2) An Ordinance promulgated under this article shall have the same force and effect as an Act of Parliament, but every such Ordinance—

(*a*) shall be laid before both Houses of Parliament and shall cease to operate at the expiration of six weeks from the reassembly of Parliament, or, if before the expiration of that period resolutions disapproving it are passed by both Houses, upon the passing of the second of those resolutions; and

(*b*) may be withdrawn at any time by the President.

Explanation.—Where the Houses of Parliament are summoned to reassemble on different dates, the period of six weeks shall be reckoned from the later of those dates for the purposes of this clause.

(3) If and so far as an Ordinance under this article makes any provision which Parliament would not under this Constitution be competent to enact, it shall be void.

[1](4)* * * * * * *

CHAPTER IV—THE UNION JUDICIARY

124. Establishment and Constitution of the Supreme Court.—(1) There shall be a Supreme Court of India consisting of a Chief Justice of India and, until Parliament by law prescribes a larger number, of not more than *[seven] other Judges.

(2) Every Judge of the Supreme Court shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal [2][on the recommendation of the National Judicial Appointments Commission reffered to in article 124A] and shall hold office until he attains the age of sixty-five years :

[3][* * * *]

[4][Provided that—]

(*a*) a Judge may, by writing under his hand addressed to the President, resign his office;

---

1. Cl. (4) ins. by the Constitution (Thirty-eighth Amendment) Act, 1975, s. 2 (retrospectively) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 16 (w.e.f. 20-6-1979).

* Now "thirty-three", *vide* the Supreme Court (Number of Judges) Amendment Act, 2019 (37 of 2019), s. 2 (w.e.f. 9-8-2019).

2. Subs. by the constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 2(a), for "after consultation with such of the Judge of the supreme court and of the High Court in the States as the President may deem necessary for the purpose" (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of *Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another Vs. Union of India* in its judgement, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.

3. The First proviso was omitted by s. 2(*b*), *ibid* (w.e.f. 13-4-2015). The proviso was as under:–
"Provided that in the case of appointment of a Judge other than the chief Justice, the Chief Justice of India shall always be consulted.". This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of *Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another Vs. Union of India* in its judgement, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.

4. Subs. by s. 2(*c*), *ibid*, for "provided further that (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of *Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another Vs. Union of India* in its judgement dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.

१२२. न्यायालयांनी संसदेच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.—(१) कार्यपद्धतीत एखादी तथाकथित नियमबाह्य गोष्ट घडली आहे या कारणावरून संसदेतील कोणत्याही कामकाजाची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) संसदेमधील कार्यपद्धतीचे किंवा कामकाज चालविण्याचे विनियमन करण्याचे अथवा संसदेत सुव्यवस्था राखण्याचे अधिकार या संविधानाद्वारे किंवा तद्न्वये ज्याच्या ठायी निहित करण्यात आले आहेत अशा, संसदेच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने त्या अधिकारांच्या केलेल्या वापराबाबत, तो कोणत्याही न्यायालयाच्या अधिकारितेस अधीन असणार नाही.

प्रकरण तीन—राष्ट्रपतीचे वैधानिक अधिकार

१२३. संसदेच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) संसदेची दोन्ही सभागृहे सत्रासीन असतील त्याव्यतिरिक्त कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने तात्काळ कारवाई करणे जीमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री पटल्यास, त्याला, त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील.

(२) या अनुच्छेदाअन्वये प्रख्यापित केलेल्या अध्यादेशाचा अंमल व प्रभाव, संसदेच्या अधिनियमाप्रमाणेच असेल, परंतु असा प्रत्येक अध्यादेश,–

(क) संसदेच्या दोन्ही सभागृहांपुढे ठेवण्यात येईल आणि संसदेची पुन्हा सभा भरल्यापासून सहा आठवडे संपताच, किंवा जर तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अमान्य करणारे ठराव दोन्ही सभागृहांनी पारित केले तर, त्या ठरावांपैकी दुसरा ठराव पारित होताच, अंमलात असण्याचे बंद होईल ; आणि

(ख) राष्ट्रपतीद्वारे कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

स्पष्टीकरण.—जेव्हा संसदेच्या सभागृहांना पुन्हा सभा भरवण्यासाठी वेगवेगळ्या दिनांकांना अभिनिमंत्रित केलेले असेल तेव्हा, या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, सहा आठवड्यांचा कालावधी त्यांपैकी नंतरच्या दिनांकापासून मोजण्यात येईल.

(३) संसद या संविधानाअन्वये जी तरतूद अधिनियमित करण्यास सक्षम नाही अशी कोणतीही तरतूद, या अनुच्छेदाअन्वये अध्यादेशाद्वारे करण्यात आली तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, तो अध्यादेश शून्यवत होईल.

[१] (४)* * * * * * *

प्रकरण चार—संघ न्याययंत्रणा

१२४. सर्वोच्च न्यायालय स्थापन करणे आणि घटित करणे.—(१) भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती आणि संसद कायद्याद्वारे अधिक संख्या विहित करीपर्यंत जास्तीत जास्त *[सात] इतके अन्य न्यायाधीश मिळून बनलेले भारताचे एक सर्वोच्च न्यायालय असेल.

(२) राष्ट्रपती, [२][अनुच्छेद १२४क मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाच्या शिफारशीवरून,] स्वतःच्या सही व मुद्रेनिशी अधिपत्राद्वारे, सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशाची, नियुक्ती करील आणि तो न्यायाधीश, पासष्ट वर्षे वयाचा होईपर्यंत पद धारण करील :

[३][* * * *]

[४][परंतु असे की,]—

(क) न्यायाधीश, राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

---

१. संविधान (अडतिसावी सुधारणा)अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केलेला खंड (४) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १६ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

* आता, सर्वोच्च न्यायालय (न्यायाधीशांची संख्या) सुधारणा अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३७) याच्या कलम २ द्वारे "तेहेतीस" (९ ऑगस्ट, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम २(क) द्वारे "राष्ट्रपती हा, सर्वोच्च न्यायालय व राज्यातील उच्च न्यायालये यांतील न्यायाधीशांपैकी त्याला त्या प्रयोजनार्थ ज्यांच्या विचार घेणे आवश्यक वाटेल अशांचा विचार घेतल्यानंतर" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा, सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २(ख) द्वारे पहिले परंतुक गाळले (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून), हे परंतुक खालीलप्रमाणे होते :— "परंतु, मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य न्यायाधीशाच्या नियुक्तीच्या बाबतीत, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीचा नेहमी विचार घेतला जाईलः". ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २(ग) द्वारे 'परंतु आणखी असे की' या मजकुराऐवजी दाखल केला, (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा, सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन ॲंड ऑदर वि. युनियन ऑफ इंडिया या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

(*b*) a Judge may be removed from his office in the manner provided in clause (4).

[1][(2A) The age of a Judge of the Supreme Court shall be determined by such authority and in such manner as Parliament may by law provide.]

(3) A person shall not be qualified for appointment as a Judge of the Supreme Court unless he is a citizen of India and—

(*a*) has been for at least five years a Judge of a High Court or of two or more such Courts in succession ; or

(*b*) has been for at least ten years an Advocate of a High Court or of two or more such Courts in succession ; or

(*c*) is, in the opinion of the President, a distinguished jurist.

Explanation I.—In this clause "High Court" means a High Court which exercises, or which at any time before the commencement of this Constitution exercised, jurisdiction in any part of the territory of India.

Explanation II.—In computing for the purpose of this clause the period during which a person has been an advocate, any period during which a person has held judicial office not inferior to that of a district judge after he became an advocate shall be included.

(4) A Judge of the Supreme Court shall not be removed from his office except by an order of the President passed after an address by each House of Parliament supported by a majority of the total membership of that House and by a majority of not less than two-thirds of the members of that House present and voting has been presented to the President in the same session for such removal on the ground of proved misbehaviour or incapacity.

(5) Parliament may by law regulate the procedure for the presentation of an address and for the investigation and proof of the misbehaviour or incapacity of a Judge under clause (4).

(6) Every person appointed to be a Judge of the Supreme Court shall, before he enters upon his office, make and subscribe before the President, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule.

(7) No person who has held office as a Judge of the Supreme Court shall plead or act in any Court or before any authority within the territory of India.

[2][**124A. National Judicial Appointments Commission.—**(*1*) There shall be a Commission to be known as the National Judicial Appointments Commission consisting of the following, namely :—

(*a*) the Chief Justice of India, Chairperson, *ex-officio* ;

(*b*) two other senior Judges of the Supreme Court next to the Chief Justice of India—Members, *ex-officio* ;

(*c*) the Union Minister in charge of Law and Justice—Member, *ex-officio* ;

(*d*) two eminent persons to be nominated by the committee consisting of the Prime Minister, the Chief Justice of India and the Leader of Opposition in the House of the People or where there is no such Leader of Opposition, then, the Leader of single largest Opposition Party in the House of the People—Members :

Provided that one of the eminent person shall be nominated from amongst the persons belonging to the Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Other Backward Classes, Minorities or Women :

Provided further that an eminent person shall be nominated for a period of three years and shall not be eligible for renomination.

(*2*) No act or proceedings of the National Judicial Appointments Commission shall be questioned or be invalidated merely on the ground of the existence of any vacancy or defect in the constitution of the Commission.

---

1. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 2 (w.e.f. 5-10-1963).
2. Ins. by Constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 3 (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India, in its judgement, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.

(ख) न्यायाधीशास, त्याच्या पदावरून खंड (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने दूर करता येईल.

[१][(२क) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे वय, संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकाऱ्याकडून आणि अशा रीतीने निर्धारित केले जाईल.]

(३) एखादी व्यक्ती, भारतीय नागरिक, आणि

(क) एखाद्या उच्च न्यायालयाची अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयांची लागोपाठ कमीत कमी पाच वर्षे न्यायाधीश राहिलेली ; किंवा

(ख) एखाद्या उच्च न्यायालयाची अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयाची लागोपाठ कमीत कमी दहा वर्षे अधिवक्ता राहिलेली ; किंवा

(ग) राष्ट्रपतीच्या मते विख्यात विधिवेत्ता,

असल्याशिवाय, सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीसाठी पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—या खंडातील "उच्च न्यायालय" याचा अर्थ, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागात जी अधिकारिता वापरीत आहे अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही काळी वापरत होते असे उच्च न्यायालय, असा आहे.

स्पष्टीकरण दोन.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, एखादी व्यक्ती जितक्या कालावधीसाठी अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ती व्यक्ती अधिवक्ता झाल्यानंतर तिने ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदाहून कनिष्ठ नसलेले न्यायिक अधिकारपद धारण केलेले असेल, तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल.

(४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास, शाबीत झालेली गैरवर्तणूक किंवा अक्षमता या कारणास्तव त्याच्या पदावरून दूर करण्यासाठी, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहाकडून, त्या सभागृहातील एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताचा आणि त्या सभागृहातील उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशाहून कमी नाही इतक्या बहुमताचा पाठिंबा असणारे समावेदन त्याच सत्रात राष्ट्रपतीस सादर करण्यात आल्यानंतर, राष्ट्रपतीने आदेश दिल्याखेरीज, त्याच्या पदावरून दूर केले जाणार नाही.

(५) संसद, खंड (४) अन्वये समावेदन सादर करणे आणि एखाद्या न्यायाधीशाची गैरवर्तणूक किंवा अक्षमता यांचे अन्वेषण आणि शाबिती यासंबंधीच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन करू शकेल.

(६) सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून नियुक्त झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, राष्ट्रपतीसमोर, अथवा त्याने याबाबत नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ घालून दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्यावर सही करील.

(७) जिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयात किंवा कोणत्याही प्राधिकाऱ्यासमोर वकिली करता येणार नाही किंवा काम चालवता येणार नाही.

[२][**१२४क. राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग.**—(१) पुढील पदस्थांचा मिळून बनलेला राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल :—

(क) भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती—पदसिद्ध अध्यक्ष ;

(ख) भारताच्या मुख्य न्यायमूर्ती लगतचे सर्वोच्च न्यायालयाचे अन्य दोन ज्येष्ठ न्यायाधीश—पदसिद्ध सदस्य ;

(ग) विधि व न्याय विभागाचा प्रभारी केंद्रीय मंत्री—पदसिद्ध सदस्य ;

(घ) प्रधानमंत्री, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती व लोकसभेचा विरोधी पक्ष नेता किंवा जेथे असा विरोधी पक्ष नेता नाही तेथे लोकसभेतील एका सर्वात मोठ्या विरोधी पक्षाचा नेता यांनी मिळून बनलेल्या समितीने नामनिर्देशित करावयाच्या दोन प्रख्यात व्यक्ती—सदस्य :

परंतु असे की, प्रख्यात व्यक्तींपैकी एका व्यक्तीचे, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, इतर मागासवर्ग, अल्पसंख्याक किंवा महिला यांच्यामधून नामनिर्देशन करण्यात येईल :

परंतु आणखी असे की, प्रख्यात व्यक्तीचे, तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी नामनिर्देशन करण्यात येईल आणि ती, पुनर्नामनिर्देशनासाठी पात्र नसेल.

(२) राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाची कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, केवळ कोणतेही पद रिक्त असल्याच्या किंवा आयोगाच्या रचनेत कोणताही दोष असल्याच्या कारणावरून प्रश्नास्पद केली जाणार नाही किंवा विधिअग्राह्य ठरणार नाही.

---

१. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा, सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

124B. Functions of Commission.—It shall be the duty of the National Judicial Appointments Commission to—

(*a*) recommend persons for appointment as Chief Justice of India, Judges of the Supreme Court, Chief Justices of High Courts and other Judges of High Courts ;

(*b*) recommend transfer of Chief Justices and other Judges of High Courts from one High Court to any other High Court ; and

(*c*) ensure that the person recommended is of ability and intergrity.

124C. Power of Parliament to make law.—Parliament may, by law, regulate the procedure for the apointment of Chief Justice of India and other Judges of the Supreme Court and Chief Justices and other Judges of High Courts and empower the Commission to lay down by regulations the procedure for the discharge of its functions, the manner of selection of persons for appointment and such other matters as may be considered necessary by it.]

125. Salaries, etc., of Judges.—[1][(*1*) There shall be paid to the Judges of the Supreme Court such salaries as may be determined by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such salaries as are specified in the Second Schedule.]

(*2*) Every Judge shall be entitled to such privileges and allowances and to such rights in respect of leave of absence and pension as may from time to time be determined by or under law made by Parliament and, until so determined, to such privileges, allowances and rights as are specified in the Second Schedule:

Provided that neither the privileges nor the allowances of a Judge nor his rights in respect of Leave of absence or pension shall be varied to his disadvantage after his appointment.

126. Appointment of acting Chief Justice.—When the office of Chief Justice of India is vacant or when the Chief Justice is, by reason of absence or otherwise, unable to perform the duties of his office, the duties of the office shall be performed by such one of the other Judges of the Court as the President may appoint for the purpose.

127. Appointment of *ad hoc* Judges.—(1) If at any time there should not be a quorum of the Judges of the Supreme Court available to hold or continue any session of the Court, [2][the National Judicial Appointments Commission on a reference made to it by the Chief Justice of India may with the previous consent of the President] and after consultation with the Chief Justice of the High Court concerned, request in writing the attendance at the sittings of the Court, as an *ad hoc* Judge, for such period as may be necessary, of a Judge of a High Court duly qualified for appointment as a Judge of the Supreme Court to be designated by the Chief Justice of India.

(2) It shall be the duty of the Judge who has been so designated, in priority to other duties of his office, to attend the sittings of the Supreme Court at the time and for the period for which his attendance is required, and,while so attending he shall have all the jurisdiction, powers and privileges, and shall discharge the duties, of a Judge of the Supreme Court.

128. Attendance of retired Judges at sittings of the Supreme Court.—Notwithstanding anything in this Chapter, [3][the National Judicial Appointments Commission] may at any time, with the previous consent of the President, request any person who has held the office of a Judge of the Supreme Court or of the Federal Court [4][or who has held the office of a Judge of High Court and is duly qualified for appointment as a Judge of the Supreme Court] to sit and act as a Judge of the Supreme Court, and every such person so requested shall, while so sitting and acting, be entitled to such allowances as the President may by order determine and have all the jurisdiction, powers and privileges of, but shall not otherwise be deemed to be, a Judge of that Court :

Provided that nothing in this article shall be deemed to require any such person as aforesaid to sit and act as a Judge of that Court unless he consents so to do.

---

1. Subs. by the Constitution (Fifty-fourth Amendment), Act, 1986, s. 2 for cl. (1) (w.e.f. 1-4-1986).
2. Subs. by the Constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 4, for "the Chief Justice of India may, with the previous consent of the President" (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India , in its judgment, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
3. Subs. by *ibid.*, s. 5, (w.e.f. 13-4-2015).This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India in its Judgement dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
4. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 3 (w.e.f. 5-10-1963).

१२४ख. आयोगाची कार्ये.—राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाचे कर्तव्य पुढीलप्रमाणे असेल—

(क) भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, उच्च न्यायालयांचे मुख्य न्यायमूर्ती आणि उच्च न्यायालयांचे अन्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती करण्यासाठी व्यक्तींची शिफारस करणे ;

(ख) उच्च न्यायालयांचे मुख्य न्यायमूर्ती आणि अन्य न्यायाधीश यांची एका उच्च न्यायालयातून अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयात बदली करण्यासाठी शिफारस करणे ; आणि

(ग) शिफारस केलेल्या व्यक्तीकडे क्षमता व सचोटी आहे याबाबत खातरजमा करणे.

१२४ग. संसदेचा कायदा करण्याचा अधिकार.—संसदेला, कायद्याद्वारे, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती व सर्वोच्च न्यायालयाचे अन्य न्यायाधीश आणि उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायमूर्ती व अन्य न्यायाधीश यांच्या नियुक्तीसाठी कार्यपद्धतीचे विनियमन करता येईल आणि आयोगाला, त्याची कार्ये पार पाडण्याची कार्यपद्धती, नियुक्तीसाठी व्यक्तींची निवड करण्याची रीत आणि त्याला आवश्यक वाटत असतील अशा अन्य बाबी विनियमांद्वारे निर्धारित करण्यासाठी अधिकार प्रदान करता येतील.]

१२५. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.—[१][(१) संसद, कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशी वेतने सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना प्रदान करण्यात येतील आणि, त्या बाबतीत तशी तरतूद केली जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केली आहेत अशी वेतने प्रदान करण्यात येतील.]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा तदन्वये, वेळोवेळी निर्धारित केले जातील असे विशेषाधिकार व भत्ते आणि अनुपस्थिति-रजा व निवृत्तिवेतन याबाबतचे हक्क आणि ते तसे निर्धारित केले जाईपर्यंत दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले विशेषाधिकार, भत्ते आणि हक्क मिळण्यास हक्कदार असेल :

परंतु असे की, न्यायाधीशाचे विशेषाधिकार अथवा भत्ते अथवा अनुपस्थिति-रजा किंवा निवृत्तिवेतन याबाबतचे त्याचे हक्क यांपैकी कशातही त्याला नुकसानकारक होईल असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

१२६. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.—जेव्हा भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीचे पद रिक्त असेल अथवा मुख्य न्यायमूर्ती अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्यथा आपल्या पदाच्या कर्तव्याचे पालन करण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, त्या पदाची कर्तव्ये, त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशांपैकी ज्या एकाची राष्ट्रपती त्या प्रयोजनाकरता नियुक्ती करील, तो न्यायाधीश पार पाडील.

१२७. तदर्थ न्यायधीशांची नियुक्ती.— (१) जर एखाद्या वेळी, सर्वोच्च न्यायालयाचे एखादे सत्र भरण्यासाठी किंवा चालू ठेवण्यासाठी लागणाऱ्या गणसंख्येइतके त्या न्यायालयाचे न्यायाधीश उपलब्ध नसतील तर, [२][राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने त्याच्याकडे केलेल्या निर्देशावरुन, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने] आणि संबंधित उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी विचार विनिमय केल्यानंतर, सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती होण्याच्या दृष्टीने यथोचित अर्हता असणाऱ्या व भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने पदनिर्देशित करावयाच्या उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला, आवश्यक असेल तितक्या कालावधीसाठी न्यायालयाच्या न्यायपीठांमध्ये तदर्थ न्यायाधीश म्हणून, उपस्थित राहण्यासाठी, लेखी विनंती करू शकेल.

(२) याप्रमाणे पदनिर्देशित केलेल्या न्यायाधीशाची उपस्थिती ज्या वेळी आणि ज्या कालावधीसाठी आवश्यक केली असेल त्या वेळी व त्या कालावधीसाठी, आपल्या पदाच्या अन्य कर्तव्यांपेक्षा अग्रक्रम देऊन सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये उपस्थित राहणे हे त्याचे कर्तव्य असेल आणि तो याप्रमाणे उपस्थित असताना त्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार व विशेषाधिकार असतील आणि तो त्याची कर्तव्ये पार पाडील.

१२८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायपीठामध्ये निवृत्त न्यायाधीशांची उपस्थिती.— या प्रकरणात काहीही असले तरी, कोणत्याही वेळी राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने [३][राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग,] जिने सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे, [४][अथवा जिने उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले होते आणि जिच्याकडे सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती होण्याच्या दृष्टीने यथोचित अर्हता आहे] अशा कोणत्याही व्यक्तीला, सर्वोच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यासाठी विनंती करू शकेल आणि याप्रमाणे विनंती केलेली अशी प्रत्येक व्यक्ती त्याप्रमाणे स्थानापन्न होऊन कार्य करीत असताना, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील असे भत्ते मिळण्यास हक्कदार असेल आणि तिला त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार आणि विशेषाधिकार असतील, पण, एरव्ही ती त्या न्यायालयाची न्यायाधीश मानली जाणार नाही :

परंतु असे की, त्या न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यास अशा कोणत्याही पूर्वोक्त व्यक्तीने संमती दिलेली असल्याशिवाय, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे तिला तसे करणे भाग पडते, असे मानले जाणार नाही.

---

१. संविधान (चौपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम २ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ४ द्वारे "राष्ट्रपतींच्या पूर्वसंमतीने आणि संबंधित उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तींचा विचार घेतल्यानंतर, भारताचा मुख्य न्यामूर्ती हा," या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५ एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे, " भारताचा मुख्य न्यायमुर्ती " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन ॲंड ऑदर-वि-युनियन ऑफ इंडिया या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५ एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

४. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

129. Supreme Court to be a court of record.—The Supreme Court shall be a court of record and shall have all the powers of such a court including the power to punish for contempt of itself.

130. Seat of Supreme Court.—The Supreme Court shall sit in Delhi or in such other place or places, as the Chief Justice of India may, with the approval of the President, from time to time, appoint.

131. Original jurisdiction of the Supreme Court.—Subject to the provisions of this Constitution, the Supreme Court shall, to the exclusion of any other court, have original jurisdiction in any dispute-—

(*a*) between the Government of India and one or more States; or

(*b*) between the Government of India and any State or States on one side and one or more other States on the other; or

(*c*) between two or more States,

if and in so far as the dispute involves any question (whether of law or fact) on which the existence or extent of a legal right depends:

[1][Provided that, the said jurisdiction shall not extend to a dispute arising out of any treaty, agreement, covenant, engagement, *sanad* or other similar instrument which, having been entered into or executed before the commencement of this Constitution, continues in operation after such commencement, or which provides that the said jurisdiction shall not extend to such a dispute.]

[2]**131A.** [*Exclusive jurisdiction of the Supreme Court in regard to questions as to constitutional validity of Central laws.*] *Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 4 (w.e.f. 13-4-1978).*

132. Appellate jurisdiction of Supreme Court in appeals from High Courts in certain cases.— (1) An appeal shall lie to the Supreme Court from any judgment, decree or final order of a High Court in the territory of India, whether in a civil, criminal or other proceeding, [3][if the High Court certifies under article 134A] that the case involves a substantial question of law as to the interpretation of this Constitution.

[4](2)* * * * * *

(3) Where such a certificate is given, [5]*** any party in the case may appeal to the Supreme Court on the ground that any such question as aforesaid has been wrongly decided [5]***.

Explanation.— For the purposes of this article, the expression "final order" includes an order deciding an issue which, if decided in favour of the appellant, would be sufficient for the final disposal of the case.

133. Appellate jurisdiction of Supreme Court in appeals from High Courts in regard to civil matters.— [6][(1) An appeal shall lie to the Supreme Court from any judgment, decree or final order in a civil proceeding of a High Court in the territory of India [7][if the High Court certifies under article 134A—]

(*a*) that the case involves a substantial question of law of general importance; and

(*b*) that in the opinion of the High Court the said question needs to be decided by the Supreme Court.]

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 5, for the proviso (w.e.f. 1-11-1956).
2. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 23 (w.e.f. 1-2-1977).
3. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 17, for "if the High Court certifies" (w.e.f. 1-8-1979).
4. Cl. (2) omitted by s. 17, *ibid.* (w.e.f. 1-8-1979).
5. Certain words omitted by s. 17, *ibid.* (w.e.f. 1-8-1979).
6. Subs. by the Constitution (Thirtieth Amendment) Act, 1972, s. 2, for cl. (1) (w.e.f. 27-2-1973).
7. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 18, for "if the High Court certifies—" (w.e.f. 1-8-1979).

१२९. सर्वोच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असणे.— सर्वोच्च न्यायालय हे, अभिलेख न्यायालय असेल आणि त्यास आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारांसह अशा न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

१३०. सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान.— सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्यस्थान दिल्लीत असेल अथवा भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने वेळोवेळी नेमून देईल अशा अन्य एका किंवा अनेक ठिकाणी असेल.

१३१. सर्वोच्च न्यायालयाची मूळ अधिकारिता.— या संविधानातील तरतुदींना अधीन राहून,—

(क) भारत सरकार आणि एक किंवा अधिक राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ख) एका पक्षी भारत सरकार व कोणतेही राज्य किंवा राज्ये आणि दुसऱ्या पक्षी एक किंवा अधिक अन्य राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ग) दोन किंवा अधिक राज्यांमधील,

कोणत्याही विवादामध्ये, ज्यावर एखाद्या वैध अधिकाराचे अस्तित्व किंवा व्याप्ती अवलंबून आहे असा कोणताही प्रश्न (मग तो कायदेविषयक असो वा तथ्यविषयक असो) अंतर्भूत असेल तर आणि तेथवर, त्या विवादात सर्वोच्च न्यायालयास मूळ अधिकारिता असेल–अन्य कोणत्याही न्यायालयास नाही :

[१][परंतु असे की, कोणताही तह, करार, प्रसंविदा, वचनबंध, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी करण्यात आल्यावर किंवा निष्पादित करण्यात आल्यावर, अशा प्रारंभानंतर अंमलात राहिलेला असेल अथवा त्यामधून उद्भवणारा विवाद, उक्त अधिकारितेच्या व्याप्तीत येणार नाही अशी तरतूद केली असेल तर, असा विवाद उक्त अधिकारितेच्या व्याप्तीत येणार नाही.]

[२]**१३१क. [केंद्रीय विधींच्या सांविधानिक वैधतेसंबंधातील प्रश्नांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाची अनन्य अधिकारिता].—** संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७, याच्या कलम ४ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

१३२. विवक्षित प्रकरणी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— (१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर-मग तो दिवाणी, फौजदारी किंवा अन्य कार्यवाहीतील असो–त्या प्रकरणात या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे असे [३][त्या उच्च न्यायालयाने अनुच्छेद १३४क अन्वये प्रमाणित केल्यास,] सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील होऊ शकेल.

[४](२)* * * * * *

(३) जेव्हा असे प्रमाणपत्र देण्यात आले असेल तेव्हा [५]* * * त्या प्रकरणातील कोणत्याही पक्षकारास, पूर्वोक्त अशा कोणत्याही प्रश्नावर चुकीचा निर्णय दिला गेला आहे, या कारणावरून [५] * * * सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करता येईल.

स्पष्टीकरण.— या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, "अंतिम आदेश" या शब्दप्रयोगात, जो वादप्रश्न, त्याचा अपीलकर्त्याच्या बाजूने निर्णय झाल्यास ते प्रकरण अंतिमरीत्या निकालात काढण्यासाठी पुरेसा होईल, त्या वादप्रश्नाचा निर्णय करणाऱ्या आदेशाचा समावेश आहे.

१३३. दिवाणी प्रकरणांसंबंधी उच्च न्यायालयांवरील अपिलांमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— [६][(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील एखाद्या उच्च न्यायालयाचा दिवाणी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर, [७][जर त्या उच्च न्यायालयाने अनुच्छेद १३४क अन्वये असे प्रमाणित केले असेल] की,—

(क) त्या प्रकरणात एखादा सर्वसाधारण महत्त्वाचा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत आहे ; आणि

(ख) उच्च न्यायालयाच्या मते उक्त प्रश्नाचा सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय करणे आवश्यक आहे,

तर, सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील दाखल करण्यात येईल.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ५ द्वारे परंतुकाऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २३ द्वारे समाविष्ट केला होता (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १७ द्वारे "त्या उच्च न्यायालयाने प्रमाणित केल्यास" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे, खंड (२) गाळला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे, विवक्षित मजकूर गाळला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे, खंड (१) ऐवजी दाखल केला (२७ फेब्रुवारी, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १८ द्वारे " जर त्या उच्च न्यायालयाने असे प्रमाणित केले असेल" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट १९७९, रोजी व तेव्हापासून).

(2) Notwithstanding anything in article 132, any party appealing to the Supreme Court under clause (1) may urge as one of the grounds in such appeal that, a substantial question of law as to the interpretation of this Constitution has been wrongly decided.

(3) Notwithstanding anything in this article, no appeal shall, unless Parliament by law otherwise provides, lie to the Supreme Court from the judgment, decree or final order of one Judge of a High Court.

134. Appellate jurisdiction of Supreme Court in regard to criminal matters.— (1) An appeal shall lie to the Supreme Court from any judgment, final order or sentence in a criminal proceeding of a High Court in the territory of India if the High Court—

(*a*) has on appeal reversed an order of acquittal of an accused person and sentenced him to death; or

(*b*) has withdrawn for trial before itself any case from any court subordinate to its authority and has in such trial convicted the accused person and sentenced him to death; or

(c) [1][certifies under article 134A] that the case is a fit one for appeal to the Supreme Court :

Provided that an appeal under sub-clause (c) shall lie subject to such provisions as may be made in that behalf under clause (1) of article 145 and to such conditions as the High Court may establish or require.

(2) Parliament may by law confer on the Supreme Court any further powers to entertain and hear appeals from any judgment, final order or sentence in a criminal proceeding of a High Court in the territory of India subject to such conditions and limitations as may be specified in such law.

[2][**134A. Certificate for appeal to the Supreme Court.—** Every High Court, passing or making a judgment, decree, final order, or sentence, referred to in clause (1) of article 132 or clause (1) of article 133, or clause (1) of article 134,—

(*a*) may, if it deems fit so to do, on its own motion ; and

(*b*) shall, if an oral application is made, by or on behalf of the party aggrieved, immediately after the passing or making of such judgment, decree, final order or sentence,

determine, as soon as may be after such passing or making, the question whether a certificate of the nature referred to in clause (1) of article 132, or clause (1) of article 133 or, as the case may be, sub-clause (c) of clause (1) of article 134, may be given in respect of that case.]

135. Jurisdiction and powers of the Federal Court under existing law to be exercisable by the Supreme Court.— Until Parliament by law otherwise provides, the Supreme Court shall also have jurisdiction and powers with respect to any matter to which the provisions of article 133 or article 134 do not apply if jurisdiction and powers in relation to that matter were exercisable by the Federal Court immediately before the commencement of this Constitution under any existing law.

136. Special leave to appeal by the Supreme Court.—(1) Notwithstanding anything in this Chapter, the Supreme Court may, in its discretion, grant special leave to appeal from any judgment, decree, determination, sentence or order in any cause or matter passed or made by any court or tribunal in the territory of India.

(2) Nothing in clause (1) shall apply to any judgment, determination, sentence or order passed or made by any court or tribunal constituted by or under any law relating to the Armed Forces.

137. Review of judgments or orders by the Supreme Court.— Subject to the provisions of any law made by Parliament or any rules made under article 145, the Supreme Court shall have power to review any judgment pronounced or order made by it.

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978. s. 19, for, "certifies" (*w.e.f.* 1-8-1979).
2. Ins. by s. 20, *ibid.*, (*w.e.f.* 1-8-1979).

(२) अनुच्छेद १३२ मध्ये काहीही असले तरी, खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करणाऱ्या कोणत्याही पक्षकाराला, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या एखाद्या कायदेविषयक सारभूत प्रश्नावर चुकीचा निर्णय झाला आहे, असे कारण अपिलाच्या कारणांपैकी एक म्हणून मांडता येईल.

(३) या अनुच्छेदात काहीही असले तरी, संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केलेली नसल्यास, उच्च न्यायालयाच्या एका न्यायाधीशाचा न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा अंतिम आदेश यावर सर्वोच्च न्यायालयाकडे कोणतेही अपील करता येणार नाही.

१३४. फौजदारी प्रकरणांसंबंधी सर्वोच्च न्यायालयाची अपील अधिकारिता.— (१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील एखाद्या उच्च न्यायालयाचा फौजदारी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश यावर, जर त्या उच्च न्यायालयाने,—

(क) आरोपी व्यक्तीच्या दोषमुक्तीचा आदेश, अपिलान्ती फिरवला असेल आणि तिला देहान्ताची शिक्षा दिली असेल तर ; किंवा

(ख) कोणतेही प्रकरण आपल्या प्राधिकाराखाली असलेल्या कोणत्याही दुय्यम न्यायालयातून काढून स्वतःकडे न्यायचौकशीसाठी घेतले असेल आणि अशा न्यायचौकशीत आरोपी व्यक्तीस दोषी ठरवून देहान्ताची शिक्षा दिली असेल तर ; किंवा

(ग) ते प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यास योग्य आहे असे [१][अनुच्छेद १३४क अन्वये प्रमाणित केले असेल] तर,—

सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील दाखल करण्यात येईल :

परंतु असे की, उप-खंड (ग) खालील अपील, अनुच्छेद १४५ च्या खंड (१) अन्वये त्याबाबतीत करण्यात येतील अशा तरतुदींना व उच्च न्यायालय निश्चित करील किंवा आवश्यक करील अशा शर्तींना अधीन असेल.

(२) संसद, कायद्याद्वारे सर्वोच्च न्यायालयास, अशा कायद्यात विनिर्दिष्ट केल्या जातील अशा शर्ती आणि मर्यादा यांना अधीन राहून भारताच्या राज्यक्षेत्रातील उच्च न्यायालयाचा फौजदारी कार्यवाहीतील कोणताही न्यायनिर्णय, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश यांवरील अपिले दाखल करून घेण्यासाठी व त्यांची सुनावणी करण्यासाठी आणखी कोणतेही अधिकार प्रदान करू शकेल.

[२][**१३४क. सर्वोच्च न्यायालयाकडे अपील करण्यासाठी प्रमाणपत्र.—** अनुच्छेद १३२ च्या खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३३ च्या खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३४ च्या खंड (१) यांमध्ये निर्दिष्ट केलेला न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश देणाऱ्या किंवा करणाऱ्या प्रत्येक उच्च न्यायालयाला, त्याने असा न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश दिल्यानंतर किंवा केल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर, अनुच्छेद १३२ च्या खंड (१), किंवा अनुच्छेद १३३ च्या खंड (१) किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १३४ च्या खंड (१) च्या उप-खंड (ग) यांमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या स्वरूपाचे प्रमाणपत्र, त्या प्रकरणाच्या बाबतीत देण्यात यावे किंवा कसे या प्रश्नावर,—

(क) त्याला तसे करणे योग्य वाटल्यास, स्वतः होऊन निर्णय देता येईल ; आणि

(ख) असा न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, अंतिम आदेश किंवा शिक्षादेश देण्यात किंवा करण्यात आल्यानंतर लगेच, त्यामुळे व्यथित झालेल्या पक्षकाराकडून किंवा त्याच्यावतीने, तोंडी अर्ज करण्यात आला तर, निर्णय द्यावा लागेल.]

१३५. विद्यमान कायद्याअन्वये फेडरल न्यायालयाची अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाने वापरणे.— संसद, कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, जिला अनुच्छेद १३३ किंवा अनुच्छेद १३४ च्या तरतुदी लागू होत नाहीत अशा कोणत्याही बाबीविषयीची अधिकारिता व अधिकार जर या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही विद्यमान कायद्याअन्वये फेडरल न्यायालयाद्वारे वापरण्यायोग्य असतील तर, त्या बाबीविषयीची अधिकारिता व अधिकार सर्वोच्च न्यायालयासही असतील.

१३६. अपील करण्यास सर्वोच्च न्यायालयाकडून विशेष अनुज्ञा.— (१) या प्रकरणात काहीही असले तरी, सर्वोच्च न्यायालय, स्वविवेकानुसार, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाने किंवा न्यायाधिकरणाने कोणत्याही वादात किंवा प्रकरणात दिलेला किंवा केलेला न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, निर्धारण, शिक्षादेश किंवा आदेश यावर अपील करण्यास विशेष अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) सशस्त्र सेनांसंबंधीच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाने किंवा न्यायाधिकरणाने दिलेला किंवा केलेला कोणताही न्यायनिर्णय, निर्धारण, शिक्षादेश किंवा आदेश यास खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.

१३७. न्यायनिर्णय किंवा आदेश यांचे सर्वोच्च न्यायालयाकडून पुनर्विलोकन.— संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींच्या किंवा अनुच्छेद १४५ अन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयाला त्याने अधिघोषित केलेला कोणताही न्यायनिर्णय किंवा केलेला आदेश याचे पुनर्विलोकन करण्याचा अधिकार असेल.

---

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम १९ द्वारे "प्रमाणित केले असेल" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २० द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

138. Enlargement of the jurisdiction of the Supreme Court.— (1) The Supreme Court shall have such further jurisdiction and powers with respect to any of the matters in the Union List as Parliament may by law confer.

(2) The Supreme Court shall have such further jurisdiction and powers with respect to any matter as the Government of India and the Government of any State may by special agreement confer, if Parliament by law provides for the exercise of such jurisdiction and powers by the Supreme Court.

139. Conferment on the Supreme Court of powers to issue certain writs.— Parliament may by law confer on the Supreme Court power to issue directions, orders or writs, including writs in the nature of *habeas corpus*, *mandamus*, prohibition, *quo warranto* and *certiorari*, or any of them, for any purposes other than those mentioned in clause (2) of article 32.

[1][**139A. Transfer of certain cases.—** [2][(1) Where cases involving the same or substantially the same questions of law are pending before the Supreme Court and one or more High Courts or before two or more High Courts and the Supreme Court is satisfied on its own motion or on an application made by the Attorney-General of India or by a party to any such case that such questions are substantial questions of general importance, the Supreme Court may withdraw the case or cases pending before the High Court or the High Courts and dispose of all the cases itself:

Provided that the Supreme Court may after determining the said questions of law return any case so withdrawn together with a copy of its judgment on such questions to the High Court from which the case has been withdrawn, and the High Court shall on receipt thereof, proceed to dispose of the case in conformity with such judgment.]

(2) The Supreme Court may, if it deems it expedient so to do for the ends of justice, transfer any case, appeal or other proceedings pending before any High Court to any other High Court.]

140. Ancillary powers of Supreme Court.— Parliament may by law make provision for conferring upon the Supreme Court such supplemental powers not inconsistent with any of the provisions of this Constitution as may appear to be necessary or desirable for the purpose of enabling the Court more effectively to exercise the jurisdiction conferred upon it by or under this Constitution.

141. Law declared by Supreme Court to be binding on all courts.— The law declared by the Supreme Court shall be binding on all courts within the territory of India.

142. Enforcement of decrees and orders of Supreme Court and orders as to discovery, etc.— (1) The Supreme Court in the exercise of its jurisdiction may pass such decree or make such order as is necessary for doing complete justice in any cause or matter pending before it, and any decree so passed or order so made shall be enforceable throughout the territory of India in such manner as may be prescribed by or under any law made by Parliament and, until provision in that behalf is so made, in such manner as the President may by order[3] prescribe.

(2) Subject to the provisions of any law made in this behalf by Parliament, the Supreme Court shall, as respects the whole of the territory of India, have all and every power to make any order for the purpose of securing the attendance of any person, the discovery or production of any documents, or the investigation or punishment of any contempt of itself.

143. Power of President to consult Supreme Court.— (1) If at any time it appears to the President that a question of law or fact has arisen, or is likely to arise, which is of such a nature and of such public importance that it is expedient to obtain the opinion of the Supreme Court upon it, he may refer the question to that Court for consideration and the Court may, after such hearing as it thinks fit, report to the President its opinion thereon.

(2) The President may, notwithstanding anything in [4]*** the proviso to article 131, refer a dispute of the kind mentioned in the [5][said proviso] to the Supreme Court for opinion and the Supreme Court shall, after such hearing as it thinks fit, report to the President its opinion thereon.

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 24 (*w.e.f.* 1-2-1977).
2. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 21, for cl. (1) (*w.e.f.* 1-8-1979).
3. *See* the Supreme Court (Decrees and Orders) Enforcement Order, 1954 (C. O. 47).
4. The words, brackets and figure "clause (*i*) of" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
5. Subs. by s. 29 and Sch., *ibid.*, for "said clause".

१३८. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारितेची वृद्धी.— (१) सर्वोच्च न्यायालयास, संघ सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधी, संसद, कायद्याद्वारे प्रदान करील त्याप्रमाणे आणखी अधिकारिता आणि अधिकार असतील.

(२) कोणत्याही बाबींसंबंधी भारत सरकार आणि कोणत्याही राज्याचे शासन विशेष करारान्वये प्रदान करील अशी अधिकारिता व असे अधिकार यांचा वापर सर्वोच्च न्यायालयाने करावा, अशी संसदेने कायद्याद्वारे तरतूद केल्यास, सर्वोच्च न्यायालयास त्याप्रमाणे आणखी अधिकारिता व अधिकार असतील.

१३९. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याच्या अधिकारांचे सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान.— संसद, कायद्याद्वारे अनुच्छेद ३२ च्या खंड (२) मध्ये नमूद केलेल्या प्रयोजनांखेरीज अन्य कोणत्याही प्रयोजनांकरता, निदेश, आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबिअस कॉर्पस), महादेश (मँडमस), प्रतिषेध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या किंवा यांपैकी कोणत्याही प्राधिलेखांसह रिट प्राधिलेख काढण्याचे अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान करू शकेल.

[१][**१३९क. विवक्षित प्रकरणे हस्तांतरित करणे.**—[२][(१) जर सर्वोच्च न्यायालय व एक किंवा अधिक उच्च न्यायालये यांच्यापुढे, अथवा दोन किंवा अधिक उच्च न्यायालयांपुढे एकसारखेच किंवा सारतः सारखेच कायदेविषयक प्रश्न अंतर्भूत असणारी प्रकरणे प्रलंबित असतील आणि असे प्रश्न हे सर्वसाधारण महत्त्वाचे सारभूत प्रश्न असल्याची सर्वोच्च न्यायालयाची स्वतः होऊन अथवा भारताचा महा न्यायवादी याने किंवा अशा कोणत्याही प्रकरणातील एखाद्या पक्षकाराने केलेल्या अर्जावरून खात्री झाली तर, सर्वोच्च न्यायालय, त्या उच्च न्यायालयापुढे किंवा उच्च न्यायालयांपुढे प्रलंबित असलेले प्रकरण किंवा प्रकरणे काढून घेऊन ती सर्व प्रकरणे स्वतःच निकालात काढू शकेल :

परंतु असे की, उक्त कायदेविषयक प्रश्नांचा निर्णय केल्यानंतर, सर्वोच्च न्यायालय, अशा रीतीने काढून घेतलेले कोणतेही प्रकरण, अशा प्रश्नांवरील त्याच्या न्यायनिर्णयाच्या प्रतीसह, ज्या उच्च न्यायालयाकडून ते प्रकरण काढून घेण्यात आले असेल त्या उच्च न्यायालयाकडे, परत पाठवू शकेल आणि ते प्रकरण मिळाल्यानंतर, उच्च न्यायालय, अशा न्यायनिर्णयानुरूप ते निकालात काढण्याची कार्यवाही करील.]

(२) कोणत्याही उच्च न्यायालयापुढे प्रलंबित असलेले कोणतेही प्रकरण, अपील किंवा अन्य कार्यवाही, न्यायाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे इष्ट आहे, असे सर्वोच्च न्यायालयाला वाटले तर, त्याला तसे करता येईल.]

१४०. सर्वोच्च न्यायालयाचे सहाय्यभूत अधिकार.—सर्वोच्च न्यायालयास, या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा त्यास अधिक प्रभावीपणे वापर करणे शक्य व्हावे, यासाठी आवश्यक किंवा समयोचित वाटतील व या संविधानात असलेल्या तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदींशी विसंगत नसतील असे पूरक अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान करण्याकरता संसदेस कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

१४१. सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असणे.—सर्वोच्च न्यायालयाने घोषित केलेला कायदा, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असेल.

१४२. सर्वोच्च न्यायालयाचे हुकूमनामे आणि आदेश यांची अंमलबजावणी व प्रकटीकरण, इत्यादींसंबंधीचे आदेश.— (१) सर्वोच्च न्यायालय आपल्या अधिकारितेचा वापर करीत असताना, त्याच्यासमोर प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही वादात किंवा प्रकरणात पूर्ण न्याय करण्याकरता आवश्यक असेल असा हुकूमनामा करू शकेल किंवा आदेश देऊ शकेल, आणि याप्रमाणे केलेला कोणताही हुकूमनामा किंवा दिलेला कोणताही आदेश, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित करण्यात येईल अशा रीतीने आणि, त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, राष्ट्रपती [३]आदेशाद्वारे विहित करील अशा रीतीने भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र बजावणीयोग्य असेल.

(२) संसदेने याबाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, कोणत्याही व्यक्तीस उपस्थित होण्याच्या, कोणतेही दस्तऐवज शोधण्याच्या किंवा ते सादर करण्याच्या अथवा आपल्या कोणत्याही अवमानाबाबत अन्वेषण करण्याच्या किंवा त्याबाबत शिक्षा देण्याच्या प्रयोजनाकरता कोणताही आदेश देण्याचा, सर्वोच्च न्यायालयास भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत समस्त व प्रत्येक अधिकार असेल.

१४३. सर्वोच्च न्यायालयाचा विचार घेण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) ज्यावर सर्वोच्च न्यायालयाचे मत घेणे समयोचित आहे, अशा स्वरूपाचा आणि इतक्या सार्वजनिक महत्त्वाचा कायदेविषयक किंवा तथ्यविषयक प्रश्न उद्भवला आहे अथवा उद्भवणे संभवनीय आहे, असे कोणत्याही वेळी राष्ट्रपतीला वाटल्यास, त्याला तो प्रश्न त्या न्यायालयाकडे विचारार्थ निर्देशित करता येईल आणि ते न्यायालय, त्यास योग्य वाटेल अशी सुनावणी केल्यावर, त्यावरील आपले मत राष्ट्रपतीला कळवू शकेल.

(२) अनुच्छेद १३१ च्या परंतुकात [४]**** काहीही असले तरी राष्ट्रपतीस, [५][उक्त परंतुकात] उल्लेखिलेल्या प्रकारचा विवाद मताकरता सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्देशित करता येईल आणि सर्वोच्च न्यायालय, त्यास योग्य वाटेल अशा सुनावणीनंतर, त्यावरील आपले मत राष्ट्रपतीला कळवील.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २४ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २१ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. सर्वोच्च न्यायालय (हुकूमनामे व आदेश) बजावणी आदेश, १९५४ (सी. ओ. ४७) पहा.

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " खंड (एक) मध्ये " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "उक्त खंडात" या ऐवजी दाखल केला.

144. Civil and judicial authorities to act in aid of the Supreme Court.—All authorities, civil and judicial, in the territory of India shall act in aid of the Supreme Court.

[1]**144A.** *[Special provisions as to disposal of questions relating to constitutional validity of laws.] Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977.* s. 5 (*w.e.f.* 13-4-1978).

145. Rules of Court, etc.—(1) Subject to the provisions of any law made by Parliament, the Supreme Court may from time to time, with the approval of the President, make rules for regulating generally the practice and procedure of the Court including—

(*a*) rules as to the persons practising before the Court ;

(*b*) rules as to the procedure for hearing appeals and other matters pertaining to appeals including the time within which appeals to the Court are to be entered ;

(*c*) rules as to the proceedings in the Court for the enforcement of any of the rights conferred by Part III ;

[2][(cc) rules, as to the proceedings in the Court under [3][article 139A] ;]

(*d*) rules as to the entertainment of appeals under sub-clause (*c*) of clause (1) of article 134 ;

(*e*) rules as to the conditions subject to which any judgment pronounced or order made by the Court may be reviewed and the procedure for such review including the time within which applications to the Court for such review are to be entered ;

(*f*) rules as to the costs of and incidental to any proceedings in the Court and as to the fees to be charged in respect of proceedings therein ;

(*g*) rules as to the granting of bail ;

(*h*) rules as to stay of proceedings ;

(*i*) rules providing for the summary determination of any appeal which appears to the Court to be frivolous or vexatious or brought for the purpose of delay ;

(*j*) rules as to the procedure for inquiries referred to in clause (1) of article 317.

(2) Subject to the [4][provisions of [5]* * * clause (3)], rules made under this article may fix the minimum number of Judges who are to sit for any purpose, and may provide for the powers of single Judges and Division Courts.

(3) [6][[5]* * * The minimum number] of Judges who are to sit for the purpose of deciding any case involving a substantial question of law as to the interpretation of this Constitution or for the purpose of hearing any reference under article 143 shall be five :

Provided that where the Court hearing an appeal under any of the provisions of this Chapter other than article 132 consists of less than five Judges and in the course of the hearing of the appeal the Court is satisfied that the appeal involves a substantial question of law as to the interpretation of this Constitution the determination of which is necessary for the disposal of the appeal, such Court shall refer the question for opinion to a Court constituted as required by this clause for the purpose of deciding any case involving such a question and shall on receipt of the opinion dispose of the appeal in conformity with such opinion.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 25 (w.e.f. 1-2-1977).
2. Ins. by s. 26, *ibid.* (w.e.f. 1-2-1977).
3. Subs. by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 6 for "articles 131A and 139A" (w.e.f. 13-4-1978).
4. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 26 for "provisions of clause (3)" (w.e.f. 1-2-1977).
5. Certain words, figures and letter omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 6 (w.e.f. 13-4-1978).
6. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 26 for "The minimum number" (w.e.f. 1-2-1977).

१४४. मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकाऱ्यांनी सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करणे.—भारताच्या राज्यक्षेत्रांतील सर्व मुलकी आणि न्यायिक प्राधिकारी, सर्वोच्च न्यायालयाच्या सहाय्यार्थ कार्य करतील.

[१]**१४४क. [कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्याबाबत विशेष तरतुदी].**—संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ५ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

१४५. न्यायालयाचे नियम, इत्यादी.—(१) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयास वेळोवेळी, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने त्या न्यायालयाची प्रथा आणि कार्यपद्धती याचे सर्वसाधारणपणे विनियमन करण्याकरता, पुढील प्रकारच्या नियमांसह नियम करता येतील :—

(क) त्या न्यायालयात व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींसंबंधीचे नियम ;

(ख) अपिलांच्या सुनावणीसाठी अनुसरावयाची कार्यपद्धती आणि किती अवधीच्या आत अपिले न्यायालयात दाखल करावयाची, यांसह अपिलांशी संबंधित असलेल्या अन्य बाबी यासंबंधीचे नियम ;

(ग) भाग तीनद्वारे प्रदान केलेल्यांपैकी कोणत्याही हक्काची अंमलबजावणी करण्याकरता त्या न्यायालयात करावयाच्या कार्यवाहीसंबंधीचे नियम ;

[२][(गग) [३][अनुच्छेद १३९क] अन्वये त्या न्यायालयात करावयाच्या कार्यवाहीसंबंधीचे नियम ;]

(घ) अनुच्छेद १३४ च्या खंड (१) च्या उप-खंड (ग) अन्वये अपिले विचारार्थ स्वीकारण्यासंबंधीचे नियम ;

(ङ) त्या न्यायालयाने सुनावणी केलेल्या कोणत्याही न्यायनिर्णयाचे किंवा केलेल्या आदेशाचे ज्यांच्या अधीन राहून, पुनर्विलोकन करता येईल त्या शर्ती आणि अशा पुनर्विलोकनासाठी न्यायालयात किती अवधीच्या आत अर्ज दाखल करावयाचे त्यासह, अशा पुनर्विलोकनाच्या कार्यपद्धती यासंबंधीचे नियम ;

(च) त्या न्यायालयातील कोणत्याही कार्यवाहीच्या आणि तदनुषंगिक खर्चासंबंधी व त्यातील कार्यवाहीबाबत आकारावयाच्या फीसंबंधीचे नियम ;

(छ) जामीनादेश देण्यासंबंधीचे नियम ;

(ज) कार्यवाही स्थगित करण्यासंबंधीचे नियम ;

(झ) त्या न्यायालयास जे अपील क्षुल्लक कारणास्तव किंवा त्रास देण्याच्या हेतूने केल्याचे अथवा विलंब लावण्याच्या प्रयोजनार्थ आणल्याचे दिसून येईल, अशा कोणत्याही अपिलाचा संक्षिप्त रीतीने निकाल करण्याबाबत तरतूद करणारे नियम ;

(ञ) अनुच्छेद ३१७ च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या चौकशीच्या कार्यपद्धतीसंबंधीचे नियम ;

(२) [४] [[५]* * * खंड (३) च्या तरतुदींना] अधीन राहून, या अनुच्छेदाअन्वये केलेल्या नियमांद्वारे, किती न्यायाधीशांनी एखाद्या प्रयोजनाकरता स्थानापन्न व्हावयाचे ती किमान संख्या निश्चित करता येईल आणि एकेकट्याने काम चालवणाऱ्या न्यायाधीशांच्या आणि खंड न्यायपीठाच्या अधिकारांबाबत तरतूद करता येईल.

(३) ज्या प्रकरणात, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधी कोणताही कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अंतर्भूत असेल अशा कोणत्याही प्रकरणाचा निर्णय करण्याच्या प्रयोजनार्थ, अथवा अनुच्छेद १४३ अन्वये निर्देशित केलेल्या प्रकरणाच्या सुनावणीच्या प्रयोजनार्थ, ज्या न्यायाधीशांनी स्थानापन्न व्हावयाचे त्यांची [६][किमान संख्या [५]* * *] पाच असेल :

परंतु असे की, जेव्हा अनुच्छेद १३२ व्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही तरतुदींअन्वये अपिलाची सुनावणी करणारे न्यायालय, पाचापेक्षा कमी न्यायाधीशांचे बनलेले असेल आणि त्या अपिलाच्या सुनावणीच्या ओघात, ते अपील निकालात काढण्याकरता ज्याचे निर्धारण आवश्यक आहे असा, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा एखादा कायदेविषयक सारभूत प्रश्न अपिलात अंतर्भूत आहे, याबद्दल न्यायालयाची खात्री होईल तेव्हा, असे न्यायालय, ज्यात असा प्रश्न अंतर्भूत आहे त्या कोणत्याही प्रकरणांचा निर्णय करण्याच्या प्रयोजनार्थ या खंडाने आवश्यक केल्याप्रमाणे घटित झालेल्या न्यायालयाकडे तो प्रश्न मतार्थ निर्देशित करील आणि ते मत मिळाल्यावर अशा मतानुरूप ते अपील निकालात काढील.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २५ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ६ द्वारे "अनुच्छेद १३१क आणि १३९क" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २६ द्वारे " खंड (३) च्या तरतुदींना " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ६ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २६ द्वारे "किमान संख्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(4) No judgment shall be delivered by the Supreme Court save in open Court, and no report shall be made under article 143 save in accordance with an opinion also delivered in open Court.

(5) No judgment and no such opinion shall be delivered by the Supreme Court save with the concurrence of a majority of the Judges present at the hearing of the case, but nothing in this clause shall be deemed to prevent a Judge, who does not concur from delivering a dissenting judgment or opinion.

146. Officers and servants and the expenses of the Supreme Court.—(1) Appointments of officers and servants of the Supreme Court shall be made by the Chief Justice of India or such other Judge or officer of the Court as he may direct :

Provided that the President may by rule require that in such cases as may be specified in the rule, no person not already attached to the Court shall be appointed to any office connected with the Court, save after consultation with the Union Public Service Commission.

(2) Subject to the provisions of any law made by Parliament, the conditions of service of officers and servants of the Supreme Court shall be such as may be prescribed by rules made by the Chief Justice of India or by some other Judge or officer of the Court authorised by the Chief Justice of India to make rules for the purpose :

Provided that the rules made under this clause shall, so far as they relate to salaries, allowances, leave or pensions, require the approval of the President.

(3) The administrative expenses of the Supreme Court, including all salaries, allowances and pensions payable to or in respect of the officers and servants of the Court, shall be charged upon the Consolidated Fund of India, and any fees or other moneys taken by the Court shall form part of that Fund.

147. Interpretation.—In this Chapter and in Chapter V of Part VI, references to any substantial question of law as to the interpretation of this Constitution shall be construed as including references to any substantial question of law as to the interpretation of the Government of India Act, 1935 (including any enactment amending or supplementing that Act), or of any Order in Council or order made thereunder, or of the Indian Independence Act, 1947, or of any order made thereunder.

CHAPTER V—COMPTROLLER AND AUDITOR-GENERAL OF INDIA

148. Comptroller and Auditor General of India.—(1) There shall be a Comptroller and Auditor-General of India who shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal and shall only be removed from office in like manner and on the like grounds as a Judge of the Supreme Court.

(2) Every person appointed to be the Comptroller and Auditor-General of India shall, before he enters upon his office, make and subscribe before the President, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule.

(3) The salary and other conditions of service of the Comptroller and Auditor-General shall be such as may be determined by Parliament by law and, until they are so determined, shall be as specified in the Second Schedule :

(४) सर्वोच्च न्यायालय, खुल्या न्यायालयाव्यतिरिक्त कोणताही न्यायनिर्णय देणार नाही, आणि कोणतेही मतदेखील खुल्या न्यायालयात दिले असल्यावाचून ते अनुच्छेद १४३ अन्वये कळवले जाणार नाही.

(५) सर्वोच्च न्यायालय, कोणताही न्यायनिर्णय किंवा असे कोणतेही मत, प्रकरणाच्या सुनावणीच्या वेळी उपस्थित असलेल्या न्यायाधीशांपैकी बहुसंख्य न्यायाधीशांच्या सहमतीवाचून देणार नाही, पण जो सहमत नाही अशा न्यायाधीशास भिन्न न्यायनिर्णय किंवा मत देण्यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्रतिबंध करते, असे मानले जाणार नाही.

१४६. सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.—(१) सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या नियुक्त्या, भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती अथवा तो निदेशित करील असा त्या न्यायालयाचा अन्य न्यायाधीश किंवा अधिकारी यांच्याकडून केल्या जातील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती नियमाद्वारे असे आवश्यक करू शकेल की, त्या नियमात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा बाबतीत, त्या न्यायालयाशी आधीपासून संलग्न नसलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, त्या न्यायालयाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही पदावर, संघ लोकसेवा आयोगाचा विचार घेतल्यावाचून नियुक्त केले जाणार नाही.

(२) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या सेवाशर्ती, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने अथवा त्याने त्या प्रयोजनार्थ नियम करण्यासाठी प्राधिकृत केलेल्या त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशाने किंवा अधिकाऱ्याने केलेल्या नियमाद्वारे विहित केल्या जातील अशा असतील :

परंतु असे की, या खंडान्वये केलेल्या नियमांना, जेथवर ते वेतन, भत्ते, रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांच्याशी संबंधित असतील तेथवर, राष्ट्रपतीची मान्यता आवश्यक असेल.

(३) सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांना किंवा त्यांच्या बाबतीत द्यावयाचे सर्व वेतन, भत्ते आणि निवृत्तीवेतने यांसह त्या न्यायालयाचा प्रशासकीय खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल आणि त्या न्यायालयाने घेतलेली कोणतीही फी किंवा अन्य रकमा, त्या निधीचा भाग बनतील.

१४७. अर्थ लावणे.—या प्रकरणात आणि भाग सहाच्या प्रकरण पाच यांमध्ये, या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या कोणत्याही कायदेविषयक सारभूत प्रश्नाच्या निर्देशांमध्ये, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ (त्या अधिनियमात सुधारणा करणारी किंवा त्यास पूरक असलेली कोणतीही अधिनियमिती यासह) अथवा त्याअन्वये केलेली कोणतीही ऑर्डर इन कौन्सिल किंवा आदेश अथवा इंडियन इंडिपेंडन्स ॲक्ट, १९४७ किंवा त्याअन्वये केलेला कोणताही आदेश, याचा अर्थ लावण्यासंबंधीच्या कोणत्याही कायदेविषयक सारभूत प्रश्नाचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्या निर्देशांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

प्रकरण पाच—भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक

१४८. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक.—(१) भारताला एक नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक असेल, त्याची राष्ट्रपतीकडून आपल्या सही व शिक्क्यानिशी अधिपत्राद्वारे नियुक्ती करण्यात येईल आणि त्याला सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे, तशाच रीतीने व तशाच कारणावरूनच केवळ पदावरून दूर केले जाईल.

(२) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक म्हणून नियुक्त झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राष्ट्रपतीच्यासमोर अथवा त्याने नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर, शपथ किंवा प्रतिज्ञा यांच्या संबंधात तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

(३) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे वेतन व त्याच्या अन्य सेवाशर्ती, संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा असतील आणि त्या याप्रमाणे निर्धारित केल्या जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्यानुसार असतील :

Provided that neither the salary of a Comptroller and Auditor-General nor his rights in respect of leave of absence, pension or age of retirement shall be varied to his disadvantage after his appointment.

(4) The Comptroller and Auditor-General shall not be eligible for further office either under the Government of India or under the Government of any State after he has ceased to hold his office.

(5) Subject to the provisions of this Constitution and of any law made by Parliament, the conditions of service of persons serving in the Indian Audit and Accounts Department and the administrative powers of the Comptroller and Auditor-General shall be such as may be prescribed by rules made by the President after consultation with the Comptroller and Auditor-General.

(6) The administrative expenses of the office of the Comptroller and Auditor-General, including all salaries, allowances and pensions payable to or in respect of persons serving in that office, shall be charged upon the Consolidated Fund of India.

149. Duties and powers of the Comptroller and Auditor-General.—The Comptroller and Auditor-General shall perform such duties and exercise such powers in relation to the accounts of the Union and of the States and of any other authority or body as may be prescribed by or under any law made by Parliament and, until provision in that behalf is so made, shall perform such duties and exercise such powers in relation to the accounts of the Union and of the States as were conferred on or exercisable by the Auditor-General of India immediately before the commencement of this Constitution in relation to the accounts of the Dominion of India and of the Provinces respectively.

[1][**150. Form of accounts of the Union and of the States.—**The accounts of the Union and of the States shall be kept in such form as the President may, [2][on the advice of] the Comptroller and Auditor-General of India, prescribe.]

151. Audit reports.—(1) The reports of the Comptroller and Auditor-General of India relating to the accounts of the Union shall be submitted to the President, who shall cause them to be laid before each House of Parliament.

(2) The reports of the Comptroller and Auditor-General of India relating to the accounts of a State shall be submitted to the Governor [3]*** of the State, who shall cause them to be laid before the Legislature of the State.

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 27, for Art. 150 (w.e.f. 1-4-1977)
2. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 22, for “after consultation with” (w.e.f. 20-6-1979).
3. The words “or Rajpramukh” omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

परंतु असे की, नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे वेतन अथवा अनुपस्थिती रजेबाबतचे, निवृत्तिवेतनाबाबतचे किंवा निवृत्तिवयाबाबतचे त्याचे हक्क यापैकी कशातही त्याला अहितकारक होईल असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

(४) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, त्याची पदधारणा संपल्यानंतर, तो भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील किंवा कोणत्याही राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील इतर कोणत्याही पदास पात्र असणार नाही.

(५) या संविधानाच्या आणि संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, भारतीय लेखापरीक्षा आणि लेखा विभाग यात सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती आणि नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे प्रशासकीय अधिकार हे, नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर राष्ट्रपतीने केलेल्या नियमांद्वारे विहित केले जातील असे असतील.

(६) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्या कार्यालयात सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींना किंवा त्यांच्याबाबत प्रदेय असलेली सर्व वेतने, भत्ते व निवृत्तीवेतने यांसह त्या कार्यालयाचा प्रशासकीय खर्च भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल.

१४९. नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याची कर्तव्ये व अधिकार.—नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक हा, संघराज्य व राज्ये आणि अन्य कोणतेही प्राधिकरण किंवा निकाय यांच्या लेख्यांच्या संबंधात संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित करण्यात येतील अशा कर्तव्यांचे पालन करील व अशा अधिकारांचा वापर करील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत तो, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या व प्रांताच्या लेख्यांच्या संबंधात भारताच्या महा लेखापरीक्षकाकडे जी कर्तव्ये सोपविण्यात आली होती त्यांचे पालन व त्यास जे अधिकार वापरता येण्यासारखे होते त्यांचा वापर, अनुक्रमे संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांच्या संबंधात करील.

[१][**१५०. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांचा नमुना.—**संघराज्याचे व राज्याचे लेखे, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक [२][याच्या सल्ल्यावरून] राष्ट्रपती विहित करील अशा नमुन्यामध्ये ठेवले जातील.]

१५१. लेखापरीक्षा अहवाल.—(१) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे संघराज्याच्या लेख्यांविषयीचे अहवाल, राष्ट्रपतीस सादर केले जातील व तो ते संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे एखाद्या राज्याच्या लेख्यांविषयीचे अहवाल, त्या राज्याच्या राज्यपालास [३] * * * सादर केले जातील व तो ते राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २७ द्वारे अनुच्छेद १५० ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २२ द्वारे " याच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुखास" हे शब्द गाळले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

PART VI

THE STATES [1]***

CHAPTER I—GENERAL

152. Definition.—In this Part, unless the context otherwise requires, the expression "State" [2][does not include the State of Jammu and Kashmir].

CHAPTER II—THE EXECUTIVE

The Governor

153. Governors of States.—There shall be a Governor for each State:

[3][Provided that nothing in this article shall prevent the appointment of the same person as Governor for two or more States.]

154. Executive Power of State.—(1) The executive power of the State shall be vested in the Governor and shall be exercised by him either directly or through officers subordinate to him in accordance with this Constitution.

(2) Nothing in this article shall—

(*a*) be deemed to transfer to the Governor any functions conferred by any existing law on any other authority; or

(*b*) prevent Parliament or the Legislature of the State from conferring by law functions on any authority subordinate to the Governor.

155. Appointment of Governor.—The Governor of a State shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal.

156. Term of office of Governor.—(1) The Governor shall hold office during the pleasure of the President.

(2) The Governor may, by writing under his hand addressed to the President, resign his office.

(3) Subject to the foregoing provisions of this article, a Governor shall hold office for a term of five years from the date on which he enters upon his office:

Provided that a Governor shall, notwithstanding the expiration of his term, continue to hold office until his successor enters upon his office.

157. Qualifications for appointment as Governor.—No person shall be eligible for appointment as Governor unless he is a citizen of India and has completed the age of thirty-five years.

158. Conditions of Governor's office.—(1) The Governor shall not be a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State specified in the First Schedule, and if a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any such State be appointed Governor, he shall be deemed to have vacated his seat in that House on the date on which he enters upon his office as Governor.

---

1. The words "IN PART A OF THE FIRST SCHEDULE" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by s. 29 and Sch., *ibid*, for "means a State specified in Part A of the First Schedule" (w.e.f. 1-11-1956).
3. Added by s. 6, *ibid* (w.e.f. 1-11-1956).

भाग सहा

[1]*** राज्ये

प्रकरण एक—सर्वसाधारण

१५२. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, " राज्य " या शब्दप्रयोगात [2][जम्मू व काश्मीर राज्याचा समावेश नाही.]

प्रकरण दोन—कार्यकारी यंत्रणा

राज्यपाल

१५३. राज्यांचे राज्यपाल.—प्रत्येक राज्याला एक राज्यपाल असेल :

[3][परंतु असे की, एकाच व्यक्तीची दोन किंवा अधिक राज्यांकरता राज्यपाल म्हणून नियुक्ती करण्यास या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.]

१५४. राज्याचा कार्यकारी अधिकार.—(१) राज्याचा कार्यकारी अधिकार, राज्यपालाच्या ठायी निहित असेल आणि त्याचा वापर, या संविधानानुसार त्याच्याकडून प्रत्यक्षपणे किंवा त्याच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांमार्फत केला जाईल.

(२) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे अन्य कोणत्याही प्राधिकाऱ्यास प्रदान करण्यात आलेले कोणतेही कार्याधिकार राज्यपालाकडे हस्तांतरित होतात, असे मानले जाणार नाही ; किंवा

(ख) राज्यपालास दुय्यम असलेल्या कोणत्याही प्राधिकाऱ्यास कायद्याद्वारे कार्याधिकार प्रदान करण्यास संसदेला किंवा राज्य विधानमंडळाला प्रतिबंध होणार नाही.

१५५. राज्यपालाची नियुक्ती.—राज्याचा राज्यपाल, राष्ट्रपतीकडून सहीनिशी व स्वमुद्रांकित अधिपत्राद्वारे नियुक्त केला जाईल.

१५६. राज्यपालाचा पदावधी.—(१) राज्यपाल, राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील.

(२) राज्यपाल, राष्ट्रपतीस संबोधून आपल्या पदाचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देऊ शकेल.

(३) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदींना अधीन राहून, राज्यपाल, ज्या दिनांकास तो आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत ते पद धारण करील :

परंतु असे की, राज्यपाल, त्याचा पदावधी संपला असला तरीही, त्याचा उत्तराधिकारी स्वतःचे पद ग्रहण करीपर्यंत पद धारण करणे चालू ठेवील.

१५७. राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यासाठी अर्हता.—कोणतीही व्यक्ती, ती भारतीय नागरिक आणि पस्तीस वर्षे पूर्ण वयाची असल्याखेरीज राज्यपाल म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र असणार नाही.

१५८. राज्यपालपदाच्या शर्ती.—(१) राज्यपाल, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा किंवा पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य असणार नाही, आणि संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाचा किंवा अशा कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य, राज्यपाल म्हणून नियुक्त झाला तर, तो राज्यपाल म्हणून आपले पद ग्रहण करील त्या दिनांकास, त्याने त्या सभागृहातील आपली जागा रिक्त केली असल्याचे मानण्यात येईल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यातील " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " शब्द प्रयोगाचा अर्थ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क यात विनिर्दिष्ट केलेले राज्य असा आहे. " या ऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ६ द्वारे जादा दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(*Part VI—The States*)

(2) The Governor shall not hold any other office of profit.

(3) The Governor shall be entitled without payment of rent to the use of his official residences and shall be also entitled to such emoluments, allowances and privileges as may be determined by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such emoluments, allowances and privileges as are specified in the Second Schedule.

[1][(3A) Where the same person is appointed as Governor of two or more States, the emoluments and allowances payable to the Governor shall be allocated among the States in such proportion as the President may by order determine.]

(4) The emoluments and allowances of the Governor shall not be diminished during his term of office.

159. Oath or affirmation by the Governor.—Every Governor and every person discharging the functions of the Governor shall, before entering upon his office, make and subscribe in the presence of the Chief Justice of the High Court exercising jurisdiction in relation to the State, or, in his absence, the seniormost Judge of that Court available, an oath or affirmation in the following form, that is to say—

" I, A. B., do swear in the name of God / solemnly affirm that I will faithfully execute the office of Governor (or discharge the functions of the Governor) of .... (*name of the State*) and will to the best of my ability preserve, protect and defend the Constitution and the law and that I will devote myself to the service and well-being of the people of .... (*name of the State*).".

160. Discharge of the functions of the Governor in certain contingencies.—The President may make such provision as he thinks fit for the discharge of the functions of the Governor of a State in any contingency not provided for in this Chapter.

161. Power of Governor to grant pardons, etc., and to suspend, remit or commute sentences in certain cases.—The Governor of a State shall have the power to grant pardons, reprieves, respites or remissions of punishment or to suspend, remit or commute the sentence of any person convicted of any offence against any law relating to a matter to which the executive power of the State extends.

162. Extent of executive power of State.—Subject to the provisions of this Constitution, the executive power of a State shall extend to the matters with respect to which the Legislature of the State has power to make laws:

Provided that in any matter with respect to which the Legislature of a State and Parliament have power to make laws, the executive power of the State shall be subject to, and limited by, the executive power expressly conferred by this Constitution or by any law made by Parliament upon the Union or authorities thereof.

Council of Ministers

163. Council of Ministers to aid and advise Governor.—(1) There shall be a Council of Ministers with the Chief Minister at the head to aid and advise the Governor in the exercise of his functions, except in so far as he is by or under this Constitution required to exercise his functions or any of them in his discretion.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 7 (w.e.f. 1-11-1956).

(२) राज्यपाल, अन्य कोणतेही लाभपद धारण करणार नाही.

(३) राज्यपाल, आपल्या अधिकृत निवासस्थानांचा, भाडे प्रदान न करता, वापर करण्यास हक्कदार असेल आणि संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांनाही हक्कदार असेल आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना तो हक्कदार असेल.

[१][(३क) जेव्हा एकाच व्यक्तीस दोन किंवा अधिक राज्यांचा राज्यपाल म्हणून नियुक्त केले असेल त्याबाबतीत, राज्यपालास प्रदेय असलेली वित्तलब्धी व भत्ते, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निर्धारित करील अशा प्रमाणात त्या राज्यांमध्ये विभागून देण्यात येण्यात येतील.]

(४) राज्यपालाच्या वित्तलब्धी आणि भत्ते, त्याच्या पदावधीत कमी केले जाणार नाहीत.

१५९. राज्यपालाने शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—प्रत्येक राज्यपाल व राज्यपालाची कार्ये पार पाडणारी प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, त्या राज्याच्या संबंधात अधिकारितेचा वापर करणाऱ्या उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या समक्ष किंवा तो अनुपस्थित असेल तर, त्या न्यायालयाचा जो ज्येष्ठतम न्यायाधीश उपलब्ध असेल त्या न्यायाधीशाच्या समक्ष, पुढील नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील, ती म्हणजे अशी—

"मी, क. ख. ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की,

मी, ... (राज्याचे नाव) चा राज्यपाल म्हणून आपल्या पदाचे कार्यपालन निष्ठापूर्वक करीन (किंवा मी .... च्या राज्यपालाची कार्ये निष्ठापूर्वक पार पाडीन) आणि माझ्या संपूर्ण क्षमतेनिशी संविधान व कायदा यांचे जतन, संरक्षण व प्रतिरक्षण करीन आणि मी स्वतःला .... (राज्याचे नाव) च्या जनतेच्या सेवेस व कल्याणास वाहून घेईन.".

१६०. विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी राज्यपालाची कार्ये पार पाडणे.—राष्ट्रपतीस, या प्रकरणात ज्याकरता तरतूद करण्यात आलेली नाही, अशा कोणत्याही आकस्मिक प्रसंगी राज्याच्या राज्यपालाची कार्ये पार पाडण्यासाठी योग्य वाटेल अशी तरतूद करता येईल.

१६१. विवक्षित प्रकरणी क्षमा, इत्यादी करण्याचा आणि शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.—राज्याच्या राज्यपालास, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येणाऱ्या अशा बाबींशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही कायद्याविरूद्ध केलेल्या कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरवण्यात आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला, शिक्षेबद्दल क्षमा करण्याचा, शिक्षेस तहकुबी देण्याचा, शिक्षेस स्थगिती देण्याचा किंवा शिक्षेत सूट देण्याचा अथवा शिक्षादेश निलंबित करण्याचा, त्यात सूट देण्याचा किंवा तो सौम्य करण्याचा अधिकार असेल.

१६२. राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती, ज्यांच्या बाबतीत राज्य विधानमंडळास कायदे करण्याचा अधिकार आहे त्या बाबींपर्यंत असेल :

परंतु असे की, ज्या बाबतीत राज्य विधानमंडळास व संसदेस कायदे करण्याचा अधिकार आहे, अशा कोणत्याही बाबतीत राज्याचा कार्यकारी अधिकार, या संविधानाद्वारे किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे संघराज्यास किंवा त्याच्या प्राधिकाऱ्यास व्यक्तपणे प्रदान केलेल्या कार्यकारी अधिकारास अधीन असेल व तो त्यामुळे मर्यादित होईल.

मंत्रिपरिषद

१६३. राज्यपालास सहाय्य करण्याकरिता व सल्ला देण्याकरिता मंत्रिपरिषद.—(१) राज्यपालास आपले कार्याधिकार वापरण्याच्या कामी, या संविधानानुसार किंवा त्याअन्वये त्याने आपले कार्याधिकार किंवा त्यांपैकी कोणताही कार्याधिकार स्वविवेकानुसार वापरणे आवश्यक असेल तेवढी मर्यादा खेरीजकरून एरव्ही, सहाय्य करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्री प्रमुखपदी असलेली एक मंत्रिपरिषद असेल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(2) If any question arises whether any matter is or is not a matter as respects which the Governor is by or under this Constitution required to act in his discretion, the decision of the Governor in his discretion shall be final, and the validity of anything done by the Governor shall not be called in question on the ground that he ought or ought not to have acted in his discretion.

(3) The question whether any, and if so what, advice was tendered by Ministers to the Governor shall not be inquired into in any Court.

164. Other provisions as to Ministers.—(1) The Chief Minister shall be appointed by the Governor and the other Ministers shall be appointed by the Governor on the advice of the Chief Minister, and the Ministers shall hold office during the pleasure of the Governor :

Provided that in the States of [1][Chhattisgarh, Jharkhand], Madhya Pradesh and [2][Odisha], there shall be a Minister in charge of tribal welfare who may in addition be in charge of the welfare of the Scheduled Castes and backward classes or any other work.

[3][(1A) The total number of Ministers, including the Chief Minister, in the Council of Ministers in a State shall not exceed fifteen per cent. of the total number of members of the Legislative Assembly of that State:

Provided that the number of Ministers, including the Chief Minister in a State shall not be less than twelve:

Provided further that where the total number of Ministers including the Chief Minister in the Council of Ministers in any State at the commencement of the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003 exceeds the said fifteen per cent. or the number specified in the first proviso, as the case may be, then the total number of Ministers in that State shall be brought in conformity with the provisions of this clause within six months from such date* as the President may by public notification appoint.

(1B) A member of the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council belonging to any political party who is disqualified for being a member of that House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to be appointed as a Minister under clause (1) for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or where he contests any election to the Legislative Assembly of a State or either House of the Legislature of a State having Legislative Council, as the case may be, before the expiry of such period, till the date on which he is declared elected, whichever is earlier.]

(2) The Council of Ministers shall be collectively responsible to the Legislative Assembly of the State.

(3) Before a Minister enters upon his office, the Governor shall administer to him the oaths of office and of secrecy according to the forms set out for the purpose in the Third Schedule.

(4) A Minister who for any period of six consecutive months is not a member of the Legislature of the State shall at the expiration of that period cease to be a Minister.

(5) The salaries and allowances of Ministers shall be such as the Legislature of the State may from time to time by law determine and, until the Legislature of the State so determines, shall be as specified in the Second Schedule.

---

1. Subs. by the Constitution (Ninety-fourth Amendment) Act, 2006, s. 2, for "Bihar" (w.e.f. 12-6-2006).
2. Subs. by the Orissa (Alteration of Name) Act, 2011 (15 of 2011) s. 4, for "Orissa" (w.e.f. 1-11-2011).
3. Ins. by the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, s. 3 (w.e.f. 1-1-2004).

* 7-1-2004, *vide* S.O.21 (E), dated 7-1-2004.

(भाग सहा - राज्ये)

(२) एखादी बाब, जिच्याबाबत राज्यपालाने या संविधानानुसार किंवा त्याखाली स्वविवेकानुसार कृती करणे आवश्यक आहे अशा स्वरूपाची आहे किंवा नाही, असा कोणताही प्रश्न उद्‌भवला तर, राज्यपालाने स्वविवेकानुसार दिलेला निर्णय अंतिम असेल आणि राज्यपालाने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधिग्राह्यता, त्याने स्वविवेकानुसार कृती करावयास हवी होती किंवा नको होती, या कारणावरून प्रश्नास्पद केली जाणार नाही.

(३) मंत्र्यांनी राज्यपालास काही सल्ला दिला होता काय आणि असल्यास कोणता, या प्रश्नाची कोणत्याही न्यायालयात चौकशी केली जाणार नाही.

१६४. मंत्र्यांसंबंधी अन्य तरतुदी.—(१) मुख्यमंत्री, राज्यपालाकडून नियुक्त केला जाईल आणि इतर मंत्री मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्यानुसार राज्यपालाकडून नियुक्त केले जातील आणि राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत ते मंत्री पदे धारण करतील :

परंतु असे की, [१][छत्तीसगढ, झारखंड], मध्यप्रदेश व [२][ओडिशा] या राज्यांमध्ये जनजातीच्या कल्याणकार्यासाठी एक मंत्री असेल व त्याशिवाय त्याच्याकडे अनुसूचित जातीचे व मागासवर्गाचे कल्याणकार्य किंवा अन्य कोणतेही काम याचा प्रभार असू शकेल.

[३][(१क) कोणत्याही राज्याच्या मंत्रिपरिषदेत, मुख्यमंत्र्यासह मंत्र्यांची एकूण संख्या, त्या राज्याच्या विधानसभेच्या एकूण सदस्य संख्येच्या पंधरा टक्क्यांपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु असे की, एखाद्या राज्यातील मुख्यमंत्र्यासह मंत्र्यांची एकूण संख्या, बारापेक्षा कमी असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जेव्हा संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या प्रारंभास कोणत्याही राज्यातील मंत्रिपरिषदेतील मुख्यमंत्र्यासह मंत्र्यांची एकूण संख्या, उक्त पंधरा टक्क्यांपेक्षा, किंवा यथास्थिति, पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या संख्येपेक्षा अधिक असेल तर, त्या राज्यातील मंत्र्यांची एकूण संख्या, राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकापासून* सहा महिन्यांच्या आत, या खंडाच्या तरतुदींशी अनुरूप करून घेण्यात येईल.

(१ख) कोणत्याही राजकीय पक्षाचा, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा किंवा विधानपरिषद असणाऱ्या एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाचा जो सदस्य, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह ठरला असेल तो सदस्य, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून सुरू होणाऱ्या ते असा सदस्य म्हणून ज्या दिनांकास त्याचा पदावधी समाप्त होईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या किंवा जेव्हा असा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी त्याने एखाद्या राज्याच्या विधानसभेची, किंवा यथास्थिति, विधानपरिषद असणाऱ्या एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक लढविलेली असेल त्या बाबतीत, तो ज्या दिनांकास निवडून आल्याचे घोषित केले असेल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या, यापैकी जो अगोदर येईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधीच्या अवधीसाठी, खंड (१) अन्वये मंत्री म्हणून नियुक्त केला जाण्यास देखील अनर्ह असेल.]

(२) मंत्रिपरिषद, राज्य विधानसभेस सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

(३) मंत्र्याने आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी राज्यपाल त्या प्रयोजनार्थ तिसऱ्या अनुसूचीमध्ये दिलेल्या नमुन्यानुसार त्यास पदाची व गोपनीयतेची शपथ देईल.

(४) जो मंत्री, कोणत्याही कालावधीत सलग सहा महिने राज्य विधानमंडळाचा सदस्य नसेल त्याचे मंत्रिपद, तो सहा महिन्यांचा कालावधी संपताच संपुष्टात येईल.

(५) मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील आणि, राज्य विधानमंडळ याप्रमाणे ते निर्धारित करीपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.

१. संविधान (चौऱ्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००६ याच्या कलम २ द्वारे " बिहार " या ऐवजी दाखल केला (१२ जून, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

२. ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ४ द्वारे " ओरिसा " या ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २०११ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे हे खंड समाविष्ट केले (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

* दिनांक ७ जानेवारी, २००४, स्थायी आदेश-२१ (ई), दिनांक ७ जानेवारी, २००४ पहा.

The Advocate-General for the State

165. Advocate-General for the State.—(1) The Governor of each State shall appoint a person who is qualified to be appointed a Judge of a High Court to be Advocate-General for the State.

(2) It shall be the duty of the Advocate-General to give advice to the Government of the State upon such legal matters, and to perform such other duties of a legal character, as may from time to time be referred or assigned to him by the Governor, and to discharge the functions conferred on him by or under this Constitution or any other law for the time being in force.

(3) The Advocate-General shall hold office during the pleasure of the Governor, and shall receive such remuneration as the Governor may determine.

Conduct of Government Business

166. Conduct of business of the Government of a State.—(1) All executive action of the Government of a State shall be expressed to be taken in the name of the Governor.

(2) Orders and other instruments made and executed in the name of the Governor shall be authenticated in such manner as may be specified in rules to be made by the Governor, and the validity of an order or instrument which is so authenticated shall not be called in question on the ground that it is not an order or instrument made or executed by the Governor.

(3) The Governor shall make rules for the more convenient transaction of the business of the Government of the State, and for the allocation among Ministers of the said business in so far as it is not business with respect to which the Governor is by or under this Constitution required to Act in his discretion.

[1](4) * * * * * *

167. Duties of Chief Minister as respects the furnishing of information to Governor, etc.—It shall be the duty of the Chief Minister of each State—

(*a*) to communicate to the Governor of the State all decisions of the Council of Ministers relating to the administration of the affairs of the State and proposals for legislation;

(*b*) to furnish such information relating to the administration of the affairs of the State and proposals for legislation as the Governor may call for; and

(*c*) if the Governor so requires, to submit for the consideration of the Council of Ministers any matter on which a decision has been taken by a Minister but which has not been considered by the Council.

CHAPTER III—THE STATE LEGISLATURE

General

168. Constitution of Legislatures in States.—(1) For every State there shall be a Legislature which shall consist of the Governor, and—

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 28 (w.e.f. 3-1-1977) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 23 (w.e.f. 20-6-1979).

राज्याचा महा अधिवक्ता

१६५. राज्याचा महा अधिवक्ता.—(१) प्रत्येक राज्याचा राज्यपाल, उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास जी व्यक्ती अर्हताप्राप्त असेल अशा एखाद्या व्यक्तीस राज्याचा महा अधिवक्ता म्हणून नियुक्त करील.

(२) राज्यपालाकडून महा अधिवक्त्याकडे वेळोवेळी निर्दिष्ट केल्या जातील अशा विधिविषयक बाबींवर राज्य शासनाला सल्ला देणे आणि त्याला नेमून दिली जातील अशी इतर विधिविषयक कामे करणे आणि या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याच्याकडे सोपवण्यात आलेली कार्ये पार पाडणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल.

(३) महा अधिवक्ता, राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील, आणि त्यास, राज्यपाल निर्धारित करील असे पारिश्रमिक मिळेल.

सरकारी कामकाज चालविणे

१६६. राज्याच्या शासनाचे कामकाज चालविणे.—(१) एखाद्या राज्याच्या शासनाची संपूर्ण कार्यकारी कारवाई ही, राज्यपालाच्या नावाने करण्यात येत आहे असे म्हटले जाईल.

(२) राज्यपालाच्या नावाने केलेले व निष्पादित केलेले आदेश व इतर संलेख, राज्यपालाने करावयाच्या नियमांमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा रीतीने अधिप्रमाणित केले जातील, आणि अशा प्रकारे अधिप्रमाणित करण्यात आलेला आदेश किंवा संलेख हा, तो, राज्यपालाने केलेला किंवा निष्पादित केलेला आदेश किंवा संलेख नाही, या कारणावरून त्याची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद केली जाणार नाही.

(३) राज्य शासनाचे कामकाज अधिक सोयीस्कररीत्या चालावे यासाठी, आणि उक्त कामकाज हे, ज्याच्याबाबत या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये राज्यपालाने स्वविवेकानुसार कृती करणे आवश्यक आहे असे कामकाज नसेल तेथवर, ते मंत्र्यांमध्ये वाटून देण्यासाठी राज्यपाल नियम करील.

[१](४) * * * * * *

१६७. राज्यपालास माहिती पुरविणे, इत्यादींबाबत मुख्यमंत्र्याची कर्तव्ये.—(क) राज्याच्या कारभाराच्या प्रशासनासंबंधीचे मंत्रिपरिषदेचे सर्व निर्णय व विधिविधानाकरिता आलेले सर्व प्रस्ताव राज्याच्या राज्यपालास कळवणे ;

(ख) राज्याच्या कारभाराच्या प्रशासनासंबंधी व विधिविधानाकरिता आलेल्या प्रस्तावासंबंधी राज्यपाल मागवील ती माहिती पुरवणे ; आणि

(ग) ज्या बाबीवर एखाद्या मंत्र्याने निर्णय घेतलेला आहे, परंतु मंत्रिपरिषदेने जिचा विचार केलेला नाही अशी कोणतीही बाब, राज्यपालाने आवश्यक केल्यास, मंत्रिपरिषदेच्या विचारार्थ सादर करणे,

हे प्रत्येक राज्याच्या मुख्यमंत्र्याचे कर्तव्य असेल.

प्रकरण तीन-राज्य विधानमंडळ

सर्वसाधारण

१६८. राज्यांमध्ये विधानमंडळे घटित करणे.—(१) प्रत्येक राज्याकरिता, एक विधानमंडळ असेल आणि ते राज्यपाल व—

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २८ द्वारे समाविष्ट केलेला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि तो, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २३ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(*a*) in the States of [1]*** [2][Andhra Pradesh,] Bihar [3]*** [4][Madhya Pradesh], [5]*** [6][Maharashtra], [7][Karnataka], [8]*** [9][[10][Tamil Nadu, Telangana]] [11][and Uttar Pradesh], two Houses ;

(*b*) in other States, one House.

(2) Where there are two Houses of the Legislature of a State, one shall be known as the Legislative Council and the other as the Legislative Assembly, and where there is only one House, it shall be known as the Legislative Assembly.

169. Abolition or creation of Legislative Councils in States.—(1) Notwithstanding anything in article 168, Parliament may by law provide for the abolition of the Legislative Council of a State having such a Council or for the creation of such a Council in a State having no such Council, if the Legislative Assembly of the State passes a resolution to that effect by a majority of the total membership of the Assembly and by a majority of not less than two-thirds of the members of the Assembly present and voting.

(2) Any law referred to in clause (1) shall contain such provisions for the amendment of this Constitution as may be necessary to give effect to the provisions of the law and may also contain such supplemental, incidental and consequential provisions as Parliament may deem necessary.

(3) No such law as aforesaid shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

[12]**[170. Composition of the Legislative Assemblies.—**(1) Subject to the provisions of article 333, the Legislative Assembly of each State shall consist of not more than five hundred, and not less than sixty, members chosen by direct election from territorial constituencies in the State.

(2) For the purposes of clause (1), each State shall be divided into territorial constituencies in such manner that the ratio between the population of each constituency and the number of seats allotted to it shall, so far as practicable, be the same throughout the State.

[13][*Explanation.*—In this clause, the expression " population " means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published :

---

1. The words " Andhra Pradesh " omitted by the Andhra Pradesh Legislative Council (Abolition) Act, 1985 (34 of 1985), s. 4 (*w.e.f.* 1-6-1985).
2. Ins. by The Andhra Pradesh Legislative Council Act, 2005 (I of 2006), *s.* 3 (*w.e.f.* 30-3-2007).
3. The word " Bombay " omitted by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), *s.* 20 (w.e.f. 1-5-1960).
4. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, *s.* 8 (2) (w.e.f. 1-11-1956).
5. The words " Tamil Nadu " omitted by the Tamil Nadu Legislative Council (Abolition) Act, 1986, (40 of 1986), *s.* 4 (w.e.f. 1-11-1986).
6. Ins. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960). *s.* 20 (w.e.f. 1-5-1960).
7. Subs. by the Mysore State (Alteration of Name) Act, 1973 (31 of 1973). *s.,* 4, for " Mysore " (w.e.f. 1-11-1973), which was inserted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, *s.* 8(1) (w.e.f. 1-11-1956).
8. The Words " Punjab " omitted by the Punjab Legislative Council (Abolition) Act, 1969 (46 of 1969), *s.* 4 (w.e.f. 7-1-1970).
9. Ins. by the Tamil Nadu Legislative Council Act, 2010 (16 of 2010), *s.* 3 ((date of enforcement yet to be notified).
10. Subs. by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014 (6 of 2014), s. 96, for "Tamil Nadu" (w.e.f. 1-6-2014).
11. Subs. by the West Bengal Legislative Council (Abolition) Act, 1969 (20 of 1969), *s.* 4. for " Uttar Pradesh and West Bengal" (w.e f. 1-8-1969).
12. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, *s.* 9. for Art 170 (w.e.f. 1-11-1956).
13. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, *s.* 29, for the *Explanation* (w.e.f. 3-1-1977).

(भाग सहा - राज्ये)

(क) [१]***, [२][आंध्र प्रदेश], बिहार, [३]***, [४][मध्य प्रदेश], [५]***, [६][महाराष्ट्र], [७][कर्नाटक], [८]***, [९][[१०][तामिळनाडू, तेलंगणा]], [११][आणि उत्तर प्रदेश] या राज्यांमध्ये, दोन सभागृहे ;

(ख) अन्य राज्यांमध्ये, एक सभागृह,

मिळून बनलेले असेल.

(२) जेथे राज्याच्या विधानमंडळाची दोन सभागृहे असतील तेथे एक " विधानपरिषद " म्हणून आणि दुसरे " विधानसभा " म्हणून ओळखले जाईल, आणि जेथे केवळ एक सभागृह असेल तेथे ते " विधानसभा " म्हणून ओळखले जाईल.

१६९. राज्यांमधील विधानपरिषदा विसर्जित करणे किंवा निर्माण करणे.—(१) अनुच्छेद १६८ मध्ये काहीही असले तरी, विधानपरिषद असलेल्या राज्यात अशी विधानपरिषद विसर्जित करण्याकरता अथवा अशी विधानपरिषद नसलेल्या राज्यात अशी विधानपरिषद निर्माण करण्याकरता, त्या राज्याच्या विधानसभेने सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताने आणि सभागृहातील उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशाहून कमी नाही इतक्या बहुमताने तशा आशयाचा ठराव पारित केल्यास, संसदेस कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये त्या कायद्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असतील अशा या संविधानाच्या सुधारणेच्या तरतुदी अंतर्भूत असतील आणि संसदेला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(३) अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरता पूर्वोक्त असा कोणताही कायदा हा, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

[१२][**१७०. विधानसभांची रचना.**—(१) अनुच्छेद ३३३ च्या तरतुदींना अधीन राहून, प्रत्येक राज्याची विधानसभा, राज्यामधील क्षेत्रीय मतदारसंघामधून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडलेले पाचशेपेक्षा अधिक नसतील व साठपेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य मिळून बनलेली असेल.

(२) खंड (१) च्या प्रयोजनार्थ, प्रत्येक राज्य अशा रीतीने क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये विभागण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघाची लोकसंख्या व त्यास वाटून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य असेल तेथवर, राज्यात सर्वत्र सारखेच असेल.

[१३][**स्पष्टीकरण.**—या खंडातील "लोकसंख्या" या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे अशा लगतपूर्व जनगणनेमध्ये निश्चित करण्यात आलेली लोकसंख्या, असा आहे :

१. आंध्र प्रदेश विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९८५ (१९८५ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे " आंध्र प्रदेश " हा शब्द गाळला (१ जून, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).
२. आंध्र प्रदेश विधानपरिषद अधिनियम, २००५ (२००६ चा १) याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३० मार्च, २००७ रोजी व तेव्हापासून).
३. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम २० द्वारे " मुंबई " हा शब्द गाळला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).
४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८(२) द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).
५. तामिळनाडू विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ४०) याच्या कलम ४ द्वारे " तामिळनाडू " हा शब्द गाळला (१ नोव्हेंबर, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).
६. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम २० द्वारे समाविष्ट केला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).
७. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८(१) (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून) द्वारे समाविष्ट केलेल्या " म्हैसूर " या शब्दाऐवजी, म्हैसूर राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३१) याच्या कलम ४ द्वारे हा शब्द दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).
८. पंजाब विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ४६) याच्या कलम ४ द्वारे " पंजाब " हा शब्द गाळला (७ जानेवारी, १९७० रोजी व तेव्हापासून).
९. तामिळनाडू विधानपरिषद अधिनियम, २०१० (२०१० चा १६) याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित व्हावयाचा आहे).
१०. आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ (२०१४ चा ६) याच्या कलम ९६ द्वारे "तामिळनाडू" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).
११. पश्चिम बंगाल विधानपरिषद (निरास) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा २०) याच्या कलम ४ द्वारे " उत्तर प्रदेश व पश्चिम बंगाल " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).
१२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ९ द्वारे अनुच्छेद १७० ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).
१३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २९ द्वारे स्पष्टीकरणाऐवजी दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that the reference in this *Explanation* to the last preceding census of which the relevant figures have been published shall, until the relevant figures for the first census taken after the year [1][2026] have been published, be construed as a reference to the [2][2001] census.]

(3) Upon the completion of each census, the total number of seats in the Legislative Assembly of each State and the division of each State into territorial constituencies shall be readjusted by such authority and in such manner as Parliament may by law determine:

Provided that such readjustment shall not affect representation in the Legislative Assembly until the dissolution of the then existing Assembly :

[3][Provided further that such readjustment shall take effect from such date as the President may, by order, specify and until such readjustment takes effect, any election to the Legislative Assembly may be held on the basis of the territorial constituencies existing before such readjustment:

Provided also that until the relevant figures for the first census taken after the year [1][2026] have been published, it shall not be necessary to [4][readjust—

(*i*) the total number of seats in the Legislative Assembly of each State as readjusted on the basis of the 1971 census; and

(*ii*) the division of such State into territorial constituencies as may be readjusted on the basis of the [2][2001] census,

under this clause.]]

171. Composition of the Legislative Councils.—(1) The total number of members in the Legislative Council of a State having such a Council shall not exceed [5][one third] of the total number of members in the Legislative Assembly of that State:

Provided that the total number of members in the Legislative Council of a State shall in no case be less than forty.

(2) Until Parliament by law otherwise provides, the composition of the Legislative Council of a State shall be as provided in clause (3).

(3) Of the total number of members of the Legislative Council of a State—

(*a*) as nearly as may be, one-third shall be elected by electorates consisting of members of municipalities, district boards and such other local authorities in the State as Parliament may by law specify;

(*b*) as nearly as may be, one-twelfth shall be elected by electorates consisting of persons residing in the State who have been for at least three years graduates of any university in the territory of India or have been for at least three years in possession of qualifications prescribed by or under any law made by Parliament as equivalent to that of a graduate of any such university;

(*c*) as nearly as may be, one-twelfth shall be elected by electorates consisting of persons who have been for at least three years engaged in teaching in such educational institutions within the State, not lower in standard than that of a secondary school, as may be prescribed by or under any law made by Parliament ;

---

1. Subs. by the Constitution (Eighty-fourth Amendment) Act, 2001, *s.* 5, for "2000" (w.e.f. 21-2-2002).
2. Subs. by the Constitution (Eighty-seventh Amendment) Act, 2003, *s.* 4, for "1991" (w.e.f. 22-6-2003). The figurs "1991" were subs. for the original figures "1971" by the Constitution (Eighty fourth Amendment) Act, 2001, s.5 (w.e.f. 21-2-2002).
3. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, *s.* 29 (w.e.f. 3-1-1977).
4. Subs. by the Constitution (Eighty-fourth Amendment) Act, 2001, *s.* 5, for certain words (w.e.f. 21-2-2002).
5. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, *s.*10, for "one-fourth". (w.e.f. 1-11-1956).

परंतु असे की, या स्पष्टीकरणातील ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित झालेली आहे त्या जनगणनेची लगतपूर्व जनगणना या उल्लेखाचा अन्वयार्थ, सन [१][२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत [२][२००१] सालच्या जनगणनेचा उल्लेख म्हणून लावला जाईल.]

(३) प्रत्येक जनगणना पूर्ण झाल्यावर, प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेतील जागांची एकूण संख्या व प्रत्येक राज्याची क्षेत्रीय मतदारसंघामध्ये केलेली विभागणी यांचे, संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा प्राधिकाऱ्याकडून व अशा रीतीने पुनःसमायोजन केले जाईलः

परंतु असे की, अशा पुनःसमायोजनामुळे त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या विधानसभेचे विसर्जन होईपर्यंत त्या विधानसभेतील प्रतिनिधित्वावर परिणाम होणार नाही :

[३][परंतु आणखी असे की, असे पुनःसमायोजन, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून प्रभावी होईल आणि असे पुनःसमायोजन प्रभावी होईपर्यंत, विधानसभेची कोणतीही निवडणूक, अशा पुनःसमायोजनापूर्वी अस्तित्वात असलेल्या क्षेत्रीय मतदारसंघाच्या आधारे घेता येईल :

परंतु तसेच, सन [१][२०२६] नंतर होणाऱ्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित होईपर्यंत,——

[४][(एक) १९७१ सालच्या जनगणनेच्या आधारे पुनःसमायोजित केलेली प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेमधील जागांची एकूण संख्या; आणि

(दोन) [२][२००१] सालच्या जनगणनेच्या आधारे पुनःसमायोजित करण्यात येईल अशी प्रत्येक राज्याच्या क्षेत्रीय मतदार संघामध्ये झालेली विभागणी,

या खंडान्वये पुनःसमायोजित करण्याची] [आवश्यकता असणार नाही.]]

१७१. विधानपरिषदांची रचना.——(१) विधानपरिषद असलेल्या राज्यांमधील अशा विधानपरिषदेतील सदस्यांची एकूण संख्या, त्या राज्यातील विधानसभेच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या [५][एक तृतीयांशाहून] अधिक असणार नाही :

परंतु असे की, एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सदस्यांची एकूण संख्या काही झाले तरी चाळीसपेक्षा कमी असणार नाही.

(२) संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेची रचना, खंड (३) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे राहील.

(३) एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येपैकी,—

(क) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश सदस्य हे, त्या राज्यातील नगरपालिका, जिल्हा मंडळे आणि संसद कायद्याद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी अन्य स्थानिक प्राधिकरणे, यांचे सदस्य मिळून बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील;

(ख) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-बारांश सदस्य हे, भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही विद्यापीठाचे, जे निदान तीन वर्षे पदवीधर आहेत अथवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये अशा कोणत्याही विद्यापीठाच्या पदवीधरांच्या अर्हतांशी तुल्य म्हणून विहित झालेल्या अर्हता निदान तीन वर्षे ज्यांनी धारण केलेल्या आहेत अशा, त्या राज्यात राहणाऱ्या व्यक्तींनी बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील ;

(ग) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-बारांश सदस्य हे, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित केल्या जातील अशा व माध्यमिक शाळेच्या दर्जापेक्षा खालचा दर्जा नसलेल्या अशा, त्या राज्यातील शिक्षण संस्थांमध्ये अध्यापनाच्या कामात निदान तीन वर्षे असलेल्या अशा व्यक्तींनी बनलेल्या मतदारगणांकडून निवडून दिले जातील;

---

१. संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ५ द्वारे "२०००" या ऐवजी दाखल केले (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सत्त्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ४ द्वारे " १९९१ " याऐवजी दाखल केले (२२ जून, २००३ रोजी व तेव्हापासून.) संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ५ द्वारे " १९७१ " या मूळ आकड्याऐवजी " १९९१ " हे आकडे दाखल केले (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २९ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ५ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी हा मजकूर दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १० द्वारे " एक-चतुर्थांशाहून " याऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(*d*) as nearly as may be, one-third shall be elected by the members of Legislative Assembly of the State from amongst persons who are not members of the Assembly ;

(*e*) the reminder shall be nominated by the Governor in accordance with the provisions of clause (5).

(4) The members to be elected under sub-clauses (*a*), (*b*) and (*c*) of clause (3) shall be chosen in such territorial constituencies as may be prescribed by or under any law made by Parliament, and the elections under the said sub-clauses and under sub-clause (*d*) of the said clause shall be held in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote.

(5) The members to be nominated by the Governor under sub-clause (e) of clause (3) shall consist of persons having special knowledge or practical experience in respect of such matters as the following, namely :—

Literature, science, art, co-operative movement and social service.

172. Duration of State Legislatures.—(1) Every Legislative Assembly of every State, unless sooner dissolved, shall continue for [1][five years] from the date appointed for its first meeting and no longer and the expiration of the said period of [1][five years] shall operate as a dissolution of the Assembly:

Provided that the said period may, while a Proclamation of Emergency is in operation, be extended by Parliament by law for a period not exceeding one year at a time and not extending in any case beyond a period of six months after the Proclamation has ceased to operate.

(2) The Legislative Council of a State shall not be subject to dissolution, but as nearly as possible one-third of the members thereof shall retire as soon as may be on the expiration of every second year in accordance with the provisions made in that behalf by Parliament by law.

173. Qualification for membership of the State Legislature.—A person shall not be qualified to be chosen to fill a seat in the Legislature of a State unless he—-

[2][(*a*) is a citizen of India, and makes and subscribes before some person authorised in that behalf by the Election Commission an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule;]

(*b*) is, in the case of a seat in the Legislative Assembly, not less than twenty-five years of age and, in the case of a seat in the Legislative Council, not less than thirty years of age; and

(*c*) possesses such other qualifications as may be prescribed in that behalf by or under any law made by Parliament.

[3][**174. Sessions of the State Legislature, prorogation and dissolution**.—(1) The Governor shall from time to time summon the House or each House of the Legislature of the State to meet at such time and place as he thinks fit, but six months shall not intervene between its last sitting in one session and the date appointed for its first sitting in the next session.

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978. s. 24, for "six years" (w.e.f. 6-9-1979). The words "six years" were subs. for the original words " five years" by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976. s. 30 (w.e.f. 3-1-1977).
2. Subs. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act. 1963. s. 4, for cl. (a) (w.e.f. 5-10-1963).
3. Subs by tbe Constitution (First Amendment) Act. 1951. s 8, for Art. 174 (w.e.f. 18-6-1951).

(घ) शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश सदस्य हे, राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यांकडून विधानसभेचे सदस्य नसलेल्या व्यक्तींमधून निवडून दिले जातील ;

(ङ) बाकीचे सदस्य हे, खंड (५) च्या तरतुदीनुसार राज्यपालाकडून नामनिर्देशित केले जातील.

(४) खंड (३) चे उप-खंड (क), (ख) आणि (ग) याअन्वये निवडून द्यावयाचे सदस्य, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये विहित केले जातील अशा क्षेत्रीय मतदारसंघांमध्ये निवडले जातील आणि उक्त उपखंडाअन्वये व उक्त खंडाचा उपखंड (घ) अन्वये निवडणुका, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे घेतल्या जातील.

(५) खंड (३) च्या उप-खंड (ङ) अन्वये राज्यपालाने नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य म्हणजे पुढे दिलेल्या बाबींसंबंधी विशेष ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्ती असतील, त्या बाबी अशा :—

साहित्य, विज्ञान, कला, सहकार चळवळ व समाजसेवा.

१७२. राज्य विधानमंडळांचा कालावधी.—(१) प्रत्येक राज्याची प्रत्येक विधानसभा, जर ती तत्पूर्वीच विसर्जित झाली नाही तर, तिच्या पहिल्या सभेकरता नियत केलेल्या दिनांकापासून [१][पाच वर्षांपर्यंत] चालू राहील, मात्र त्यापेक्षा अधिक काळ नाही आणि [१][पाच वर्षांचा] उक्त कालावधी संपला की, त्या सभागृहाचे विसर्जन होईल :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त कालावधी, एकावेळी एक वर्षापेक्षा अधिक नसेल अशा कालावधीसाठी वाढवता येईल आणि तो कोणत्याही परिस्थितीत, उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यापासून सहा महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी वाढविता येणार नाही.

(२) राज्याची विधानपरिषद विसर्जित होणार नाही, पण संसदेने कायद्याद्वारे निवृत्तीसंबंधात केलेल्या तरतुदींनुसार तिच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत जवळजवळ एक-तृतीयांश इतके सदस्य, प्रत्येक दुसऱ्या वर्षाच्या समाप्तीनंतर शक्य तितक्या लवकर निवृत्त होतील.

१७३. राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यत्वाकरता अर्हता.—एखादी व्यक्ती,—

[२][(क) ती भारताची नागरिक असल्याखेरीज, आणि निवडणूक आयोगाने त्याबाबत प्राधिकृत केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, त्या प्रयोजनाकरता तिसऱ्या अनुसूचीत दिलेल्या नमुन्यानुसार तिने शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली स्वत:ची सही केलेली असल्याखेरीज ;]

(ख) विधानसभेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान पंचवीस वर्षे वयाची आणि विधानपरिषदेतील जागेच्या बाबतीत, ती किमान तीस वर्षे वयाची असल्याखेरीज ; आणि

(ग) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याबाबत विहित केल्या जातील अशा इतर अर्हता तिने धारण केलेल्या असल्याखेरीज,

राज्य विधानमंडळामधील जागा भरण्याकरता निवडून जाण्यास पात्र असणार नाही.

[३][**१७४. राज्य विधानमंडळाची सत्रे, सत्रसमाप्ती व विसर्जन.—**(१) राज्यपाल, त्यास योग्य वाटेल अशा वेळी व ठिकाणी बैठक भरवण्यासाठी राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहास किंवा दोहोंपैकी प्रत्येक सभागृहास वेळोवेळी अभिनिमंत्रित करील, पण त्याची एका सत्रातील अंतिम बैठक व पुढील सत्रातील त्याच्या पहिल्या बैठकीकरता नियत केलेला दिनांक यांच्या दरम्यान सहा महिन्यांचे अंतर असणार नाही.

---

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २४ द्वारे, " सहा वर्षे " याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (६ सप्टेंबर, १९७९ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३० द्वारे " पाच वर्षे " या मूळ मजकुराऐवजी " सहा वर्षे " हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४ द्वारे खंड (क) ऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ८ द्वारे अनुच्छेद १७४ ऐवजी दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

(2) The Governor may from time to time—

(*a*) prorogue the House or either House;

(*b*) dissolve the Legislative Assembly.]

175. Right of Governor to address and send messages to the House or Houses.—(1) The Governor may address the Legislative Assembly or, in the case of a State having a Legislative Council, either House of the Legislature of the State, or both Houses assembled together, and may for that purpose require the attendance of members.

(2) The Governor may send messages to the House or Houses of the Legislature of the State, whether with respect to a Bill then pending in the Legislature or otherwise, and a House to which any message is so sent shall with all convenient despatch consider any matter required by the message to be taken into consideration.

176. Special address by the Governor.—(1) At the commencement of [1][the first session after each general election to the Legislative Assembly and at the commencement of the first session of each year], the Governor shall address the Legislative Assembly or, in the case of a State having a Legislative Council, both Houses assembled together and inform the Legislature of the causes of its summons.

(2) Provision shall be made by the rules regulating the procedure of the House or either House for the allotment of time for discussion of the matters referred to in such address [2]***.

177. Rights of Ministers and Advocate-General as respects the Houses.—Every Minister and the Advocate-General for a State shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, the Legislative Assembly of the State or, in the case of a State having a Legislative Council, both Houses, and to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, any committee of the Legislature of which he may be named a member, but shall not, by virtue of this article, be entitled to vote.

Officers of the State Legislature

178. The Speaker and Deputy Speaker of the Legislative Assembly.—Every Legislative Assembly of a State shall, as soon as may be, choose two members of the Assembly to be respectively Speaker and Deputy Speaker thereof and, so often as the office of Speaker or Deputy Speaker becomes vacant, the Assembly shall choose another member to be Speaker or Deputy Speaker, as the case may be.

179. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Speaker and Deputy Speaker.—A member holding office as Speaker or Deputy Speaker of an Assembly—

(*a*) shall vacate his office if he ceases to be a member of the Assembly;

(*b*) may at any time by writing under his hand addressed, if such member is the Speaker, to the Deputy Speaker, and if such member is the Deputy Speaker, to the Speaker, resign his office; and

(*c*) may be removed from his office by a resolution of the Assembly passed by a majority of all the then members of the Assembly:

---

1. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 9 for "every session" (w.e. f. 18-6-1951).
2. The words "and for the precedence of such discussion over other business of the House" omitted by s. 9, *ibid* (w.e.f. 18-6-1951)

(२) राज्यपालाला, वेळोवेळी—

(क) सभागृहाची किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची सत्रसमाप्ती करता येईल;

(ख) विधानसभा विसर्जित करता येईल.]

१७५. सभागृहास किंवा सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करण्याचा आणि संदेश पाठवण्याचा राज्यपालाचा हक्क.—(१) राज्यपाल, विधानसभेस किंवा, विधानपरिषद असणाऱ्या राज्याच्या बाबतीत, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहास, किंवा एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून अभिभाषण करू शकेल आणि त्या प्रयोजनाकरता सदस्यांना उपस्थित राहणे आवश्यक करू शकेल.

(२) राज्यपाल, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाला किंवा सभागृहांना, संदेश पाठवू शकेल—मग तो विधानमंडळामध्ये त्यावेळी प्रलंबित असलेल्या एखाद्या विधेयकाबाबत असो किंवा अन्य प्रकारचा असो—आणि ज्याला याप्रमाणे कोणताही संदेश पाठविण्यात आला आहे ते सभागृह, त्या संदेशानुसार जी बाब विचारात घेणे आवश्यक असेल अशी कोणतीही बाब सोयीनुसार शक्य तितक्या त्वरेने विचारात घेईल.

१७६. राज्यपालाचे विशेष अभिभाषण.—(१) [१][विधानसभेच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी आणि प्रत्येक वर्षाच्या पहिल्या सत्राच्या प्रारंभी,] विधानसभेत, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, एकत्र जमलेल्या दोन्ही सभागृहांना संबोधून राज्यपाल अभिभाषण करील आणि विधानमंडळास, त्याला अभिनिमंत्रित करण्याची कारणे सांगेल.

(२) अशा अभिभाषणात निर्देशिलेल्या बाबींच्या चर्चेकरता वेळ वाटून देण्यासाठी [२]* * * सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांद्वारे तरतूद केली जाईल.

१७७. मंत्री व महा अधिवक्ता यांचे सभागृहांबाबत हक्क.—प्रत्येक मंत्र्यास व राज्याच्या महा अधिवक्त्यास, राज्याच्या विधानसभेत, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, दोन्ही सभागृहात भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि विधानमंडळाच्या ज्या समितीत सदस्य म्हणून त्याचे नाव घातलेले असेल अशा कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा आणि अन्यथा त्यांच्या कामकाजात भाग घेण्याचा हक्क असेल, पण या अनुच्छेदाच्या आधारे मतदान करण्यास तो हक्कदार असणार नाही.

राज्य विधानमंडळाचे अधिकारी

१७८. विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष.—प्रत्येक राज्याची विधानसभा, शक्य होईल तितक्या लवकर, विधानसभेच्या दोन सदस्यांना अनुक्रमे आपला अध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून निवडील आणि अध्यक्षांचे किंवा उपाध्यक्षांचे पद रिक्त होईल तेव्हा तेव्हा, विधानसभा अन्य सदस्यास अध्यक्ष किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष म्हणून निवडील.

१७९. अध्यक्षाचे व उपाध्यक्षाचे पद रिक्त होणे व त्या पदाचा राजीनामा देणे आणि त्या पदावरून दूर करणे.—विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून पद धारण करणारा सदस्य—

(क) त्याचे विधानसभेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करील;

(ख) असा सदस्य हा, अध्यक्ष असल्यास, उपाध्यक्षास आणि असा सदस्य हा, उपाध्यक्ष असल्यास, अध्यक्षास संबोधून कोणत्याही वेळी स्वतःच्या सहीनिशी, आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल; आणि

(ग) विधानसभेच्या त्या वेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या विधानसभेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर केला जाऊ शकेल :

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ९ द्वारे "प्रत्येक सत्राच्या" याऐवजी दाखल केले (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).
२. वरील अधिनियमाच्या कलम ९ द्वारे "आणि अशाच चर्चेला सभागृहाच्या अन्य कामकाजापेक्षा अग्रक्रम देण्यासाठी" हे शब्द गाळले (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that no resolution for the purpose of clause (c) shall be moved unless at least fourteen days' notice has been given of the intention to move the resolution :

Provided further that whenever the Assembly is dissolved, the Speaker shall not vacate his office until immediately before the first meeting of the Assembly after the dissolution.

180. Power of the Deputy Speaker or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Speaker.—(1) While the office of Speaker is vacant, the duties of the office shall be performed by the Deputy Speaker or, if the office of Deputy Speaker is also vacant, by such member of the Assembly as the Governor may appoint for the purpose.

(2) During the absence of the Speaker from any sitting of the Assembly the Deputy Speaker or, if he is also absent, such person as may be determined by the rules of procedure of the Assembly, or, if no such person is present, such other person as may be determined by the Assembly, shall act as Speaker.

181. The Speaker or the Deputy Speaker not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.—(1) At any sitting of the Legislative Assembly, while any resolution for the removal of the Speaker from his office is under consideration, the Speaker, or while any resolution for the removal of the Deputy Speaker from his office is under consideration, the Deputy Speaker, shall not, though he is present, preside, and the provisions of clause (2) of article 180 shall apply in relation to every such sitting as they apply in relation to a sitting from which the Speaker or, as the case may be, the Deputy Speaker, is absent.

(2) The Speaker shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, the Legislative Assembly while any resolution for his removal from office is under consideration in the Assembly and shall, notwithstanding anything in article 189, be entitled to vote only in the first instance on such resolution or on any other matter during such proceedings but not in the case of an equality of votes.

182. The Chairman and Deputy Chairman of the Legislative Council.—The Legislative Council of every State having such Council shall, as soon as may be, choose two members of the Council to be respectively Chairman and Deputy Chairman thereof and, so often as the office of Chairman or Deputy Chairman becomes vacant, the Council shall choose another member to be Chairman or Deputy Chairman, as the case may be.

183. Vacation and resignation of, and removal from, the offices of Chairman and Deputy Chairman.—A member holding office as Chairman or Deputy Chairman of a Legislative Council—

(*a*) shall vacate his office if he ceases to be a member of the Council;

(*b*) may at any time by writing under his hand addressed, if such member is the Chairman, to the Deputy Chairman, and if such member is the Deputy Chairman, to the Chairman, resign his office; and

(*c*) may be removed from his office by a resolution of the Council passed by a majority of all the then members of the Council:

Provided that no resolution for the purpose of clause (c) shall be moved unless at least fourteen days' notice has been given of the intention to move the resolution.

184. Power of the Deputy Chairman or other person to perform the duties of the office of, or to act as, Chairman.—(1) While the office of Chairman is vacant, the duties of the office shall be performed by the Deputy Chairman or, if the office of Deputy Chairman is also vacant, by such member of the Council as the Governor may appoint for the purpose.

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ असणारा कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज मांडला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जेव्हा जेव्हा विधानसभा विसर्जित होईल तेव्हा तेव्हा, विसर्जनानंतर होणाऱ्या विधानसभेच्या पहिल्या सभेच्या लगतपूर्वीपर्यंत अध्यक्ष आपले पद रिक्त करणार नाही.

१८०. उपाध्यक्ष किंवा अन्य व्यक्ती यांचा अध्यक्षपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.— (१) अध्यक्षाचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये, उपाध्यक्षाला, किंवा उपाध्यक्षाचे पदही रिक्त असेल तर, राज्यपाल त्या प्रयोजनाकरता ज्याला नियुक्त करील अशा विधानसभेच्या सदस्याला पार पाडावी लागतील.

(२) विधानसभेच्या कोणत्याही बैठकीत अध्यक्ष अनुपस्थित असताना, उपाध्यक्ष, किंवा तोही अनुपस्थित असल्यास, विधानसभेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरविण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, विधानसभा ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

१८१. अध्यक्षास किंवा उपाध्यक्षास पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.–(१) विधानसभेच्या कोणत्याही बैठकीत, अध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, अध्यक्ष, अथवा उपाध्यक्षास त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपाध्यक्ष, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही, आणि अनुच्छेद १८० च्या खंड (२) च्या तरतुदी, जशा त्या, अध्यक्ष किंवा, यथास्थिति, उपाध्यक्ष अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशाच त्या पूर्वोक्त अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

(२) अध्यक्षास, त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विधानसभेत विचाराधीन असताना, त्याला विधानसभेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल आणि अनुच्छेद १८९ मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्यास हक्कदार असेल, परंतु समसमान मते पडल्यास, मतदान करण्यास हक्कदार असणार नाही.

१८२. विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती.—अशी विधानपरिषद असलेल्या प्रत्येक राज्याची विधानपरिषद, शक्य तितक्या लवकर, विधान परिषदेच्या दोन सदस्यांना, अनुक्रमे आपला सभापती व उपसभापती म्हणून निवडील आणि सभापतीचे किंवा उपसभापतीचे पद रिक्त होईल त्या त्या वेळी, ती विधानपरिषद, अन्य सदस्यास सभापती, किंवा, यथास्थिति, उपसभापती म्हणून निवडील.

१८३. सभापतीचे आणि उपसभापतीचे पद रिक्त होणे व त्याचा राजीनामा देणे आणि त्यावरून दूर करणे.–विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती म्हणून पद धारण करणाऱ्या सदस्यास,–

(क) त्याचे विधानपरिषदेचे सदस्यत्व संपुष्टात आले तर, आपले पद रिक्त करावे लागेल ;

(ख) असा सदस्य हा, सभापती असल्यास, उपसभापतीस आणि असा सदस्य हा, उपसभापती असल्यास, सभापतीस संबोधून, कोणत्याही वेळी स्वतःच्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देता येईल; आणि

(ग) विधानपरिषदेच्या त्या वेळच्या सर्व सदस्यांच्या बहुमताने पारित झालेल्या विधानपरिषदेच्या ठरावाद्वारे त्याच्या पदावरून दूर करता येईल :

परंतु असे की, खंड (ग) च्या प्रयोजनार्थ, कोणताही ठराव, तो मांडण्याचा उद्देश असल्याबद्दल निदान चौदा दिवसांची नोटीस देण्यात आल्याखेरीज, मांडला जाणार नाही.

१८४. उपसभापती किंवा अन्य व्यक्ती यांचा सभापतीपदाची कर्तव्ये पार पाडण्याचा किंवा सभापती म्हणून कार्य करण्याचा अधिकार.–(१) सभापतीचे पद रिक्त असताना, त्या पदाची कर्तव्ये उपसभापतीला, किंवा उपसभापतीचे पदही रिक्त असेल तर, राज्यपाल, त्या प्रयोजनाकरता ज्याला नियुक्त करील अशा विधानपरिषदेच्या सदस्याला पार पाडावी लागतील.

(2) During the absence of the Chairman from any sitting of the Council the Deputy Chairman or, if he is also absent, such person as may be determined by the rules of procedure of the Council, or, if no such person is present, such other person as may be determined by the Council, shall act as Chairman.

185. The Chairman or the Deputy Chairman not to preside while a resolution for his removal from office is under consideration.—(1) At any sitting of the Legislative Council, while any resolution for the removal of the Chairman from his office is under consideration, the Chairman, or while any resolution for the removal of the Deputy Chairman from his office is under consideration, the Deputy Chairman, shall not, though he is present, preside, and the provisions of clause (2) of article 184 shall apply in relation to every such sitting as they apply in relation to a sitting from which the Chairman or, as the case may be, the Deputy Chairman is absent.

(2) The Chairman shall have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, the Legislative Council while any resolution for his removal from office is under consideration in the Council and shall, notwithstanding anything in article 189, be entitled to vote only in the first instance on such resolution or on any other matter during such proceedings but not in the case of an equality of votes.

186. Salaries and allowances of the Speaker and Deputy Speaker and the Chairman and Deputy Chairman.—There shall be paid to the Speaker and the Deputy Speaker of the Legislative Assembly, and to the Chairman and the Deputy Chairman of the Legislative Council, such salaries and allowances as may be respectively fixed by the Legislature of the State by law and, until provision in that behalf is so made, such salaries and allowances as are specified in the Second Schedule.

187. Secretariat of State Legislature.—(1) The House or each House of the Legislature of a State shall have a separate secretarial staff:

Provided that nothing in this clause shall, in the case of the Legislature of a State having a Legislative Council, be construed as preventing the creation of posts common to both Houses of such Legislature.

(2) The Legislature of a State may by law regulate the recruitment, and the conditions of service of persons appointed, to the secretarial staff of the House or Houses of the Legislature of the State.

(3) Until provision is made by the Legislature of the State under clause (2), the Governor may, after consultation with the Speaker of the Legislative Assembly or the Chairman of the Legislative Council, as the case may be, make rules regulating the recruitment, and the conditions of service of persons appointed, to the secretarial staff of the Assembly or the Council, and any rules so made shall have effect subject to the provisions of any law made under the said clause.

Conduct of Business

188. Oath or affirmation by members.—Every member of the Legislative Assembly or the Legislative Council of a State shall, before taking his seat, make and subscribe before the Governor, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule.

(२) विधानपरिषदेच्या कोणत्याही बैठकीत सभापती अनुपस्थित असताना उपसभापती किंवा, तोही अनुपस्थित असल्यास, विधानपरिषदेच्या कार्यपद्धती नियमांद्वारे ठरविण्यात येईल अशी व्यक्ती, किंवा अशी व्यक्ती उपस्थित नसल्यास, विधानपरिषद ठरवील अशी अन्य व्यक्ती, सभापती म्हणून कार्य करील.

१८५. सभापतीस किंवा उपसभापतीस पदावरून दूर करण्याचा ठराव विचाराधीन असताना त्याने अध्यक्षस्थान न स्वीकारणे.— (१) विधानपरिषदेच्या कोणत्याही बैठकीत, सभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, सभापती, अथवा उपसभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विचाराधीन असताना, उपसभापती, स्वतः उपस्थित असला तरी, अध्यक्षस्थान स्वीकारणार नाही आणि अनुच्छेद १८४ च्या खंड (२) च्या तरतुदी, जशा त्या, सभापती, किंवा, यथास्थिति, उपसभापती अनुपस्थित असलेल्या बैठकीच्या संबंधात लागू होतात, तशाच त्या अशा प्रत्येक बैठकीच्या संबंधात लागू होतील.

(२) सभापतीस त्याच्या पदावरून दूर करण्याचा कोणताही ठराव विधानपरिषदेत विचाराधीन असताना त्याला विधानपरिषदेमध्ये भाषण करण्याचा व तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असेल, आणि अनुच्छेद १८९ मध्ये काहीही असले तरी, असे कामकाज चालू असताना अशा ठरावावर किंवा अन्य कोणत्याही बाबीवर फक्त पहिल्याच फेरीत मतदान करण्यास हक्कदार असेल, परंतु समसमान मते पडल्यास, मतदान करण्यास हक्कदार असणार नाही.

१८६. अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते.—विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांना आणि विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती यांना प्रत्येकी, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे निश्चित करील असे वेतन व भत्ते देण्यात येतील आणि त्याबाबतीत याप्रमाणे तरतूद करण्यात येईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व भत्ते देण्यात येतील.

१८७. राज्य विधानमंडळाचे सचिवालय.—(१) राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाला किंवा दोहोंपैकी प्रत्येक सभागृहाला स्वतंत्र सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग असेल :

परंतु असे की, विधानपरिषद असणाऱ्या राज्य विधानमंडळाच्या बाबतीत, अशा विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांना सामाईक अशा पदांची निर्मिती करण्यास या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) राज्याच्या विधानमंडळाला, कायद्याद्वारे, राज्याच्या विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या किंवा सभागृहांच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती, यांचे विनियमन करता येईल.

(३) खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळ तरतूद करीपर्यंत, राज्यपालास, विधानसभेचा अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, विधानपरिषदेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर, विधानसभेच्या किंवा विधानपरिषदेच्या सचिवालयीन कर्मचारीवर्गात करावयाची भरती व त्यात नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करणारे नियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम, उक्त खंडाअन्वये केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून प्रभावी असतील.

कामकाज चालवणे

१८८. सदस्यांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—राज्याच्या विधानसभेचा किंवा विधानपरिषदेचा प्रत्येक सदस्य, आपले स्थान ग्रहण करण्यापूर्वी, राज्यपालासमोर अथवा त्याने त्याबाबत नियुक्त केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीसमोर, तिसऱ्या अनुसूचीत या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली सही करील.

189. Voting in Houses, Power of Houses to act notwithstanding vacancies and quorum.—(1) Save as otherwise provided in this Constitution, all questions at any sitting of a House of the Legislature of a State shall be determined by a majority of votes of the members present and voting, other than the Speaker or Chairman, or person acting as such.

The Speaker or Chairman, or person acting as such, shall not vote in the first instance, but shall have and exercise a casting vote in the case of an equality of votes.

(2) A House of the Legislature of a State shall have power to act notwithstanding any vacancy in the membership thereof, and any proceedings in the Legislature of a State shall be valid notwithstanding that it is discovered subsequently that some person who was not entitled so to do sat or voted or otherwise took part in the proceedings.

(3) Until the Legislature of the State by law otherwise provides, the quorum to constitute a meeting of a House of the Legislature of a State shall be ten members or one-tenth of the total number of members of the House, whichever is greater.

(4) If at any time during a meeting of the Legislative Assembly or the Legislative Council of a State there is no quorum, it shall be the duty of the Speaker or Chairman, or person acting as such, either to adjourn the House or to suspend the meeting until there is a quorum.

Disqualifications of Members

190. Vacation of seats.—(1) No person shall be a member of both Houses of the Legislature of a State and provision shall be made by the Legislature of the State by law for the vacation by a person who is chosen a member of both Houses of his seat in one house or the other.

(2) No person shall be a member of the Legislatures of two or more States specified in the First Schedule and if a person is chosen a member of the Legislatures of two or more such States, then, at the expiration of such period as may be specified in rules[1] made by the President, that person's seat in the Legislatures of all such States shall become vacant, unless he has previously resigned his seat in the Legislatures of all but one of the States.

(3) If a member of a House of the Legislature of a State—

(*a*) becomes subject to any of the disqualifications mentioned in [2][clause (*1*) or clause (2) of article 191] ; or

[3][(*b*) resigns his seat by writing under his hand addressed to the speaker or the Chairman, as the case may be, and his resignation is accepted by the Speaker or the Chairman, as the case may be,]

his seat shall thereupon become vacant:

[4][Provided that in the case of any resignation referred to in sub-clause (*b*), if from information received or otherwise and after making such inquiry as he thinks fit, the Speaker or the Chairman, as the case may be, is satisfied that such resignation is not voluntary or genuine, he shall not accept such resignation.]

(4) If for a period of sixty days a member of a House of the Legislature of a State is without permission of the House absent from all meetings thereof, the House may declare his seat vacant :

1. *See* the Prohibition of Simulataneous Membership Rules, 1950 published with the Ministry of Law Notification No. F. 46/50-C, dated the 26th January, 1950 *Gazette* of India, Extraordinary, p. 678.
2. Subs. by the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985. s. 4, for "Clause (1) of article 191" (w.e.f. 1-3-1985).
3. Subs. by the Constitution (Thirty-third Amendment) Act, 1974. s. 3, for "sub-clause (*b*)" (w.e.f. 19-5-1974).
4. Ins. by s. 3, *ibid.* (w.e.f. 19-5-1974).

१८९. सभागृहांमधील मतदान, जागा रिक्त असतानाही कार्य करण्याचा सभागृहांचा अधिकार व गणपूर्ती.—

(१) या संविधानात अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत, राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या कोणत्याही बैठकीतील सर्व प्रश्न, अध्यक्ष किंवा सभापती, अथवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती यांच्या व्यतिरिक्त, उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या बहुमताने निर्णीत केले जातील.

अध्यक्ष किंवा सभापती, अथवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, पहिल्या फेरीत मतदान करणार नाही, परंतु, समसमान मते पडल्यास, तिला निर्णायक मत देण्याचा अधिकार असेल व तो अधिकार ती वापरील.

(२) राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या सदस्यत्वाची कोणतीही जागा रिक्त असली तरी, त्या सभागृहाला कार्य करण्याचा अधिकार असेल आणि राज्य विधानमंडळातील कोणतेही कामकाज, त्या कामकाजाच्या वेळी तेथे स्थानापन्न होण्याचा किंवा मतदान करण्याचा किंवा अन्यथा भाग घेण्याचा जिला हक्क नव्हता अशा एखाद्या व्यक्तीने ते केले आहे, असे मागाहून आढळून आले तरीही विधिग्राह्य राहील.

(३) राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची सभा होण्यासाठी गणपूर्ती ही, दहा सदस्य किंवा त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या एक-दशांश यांपैकी जी अधिक असेल, तितकी असेल.

(४) राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सभा चालू असताना, कोणत्याही वेळी गणपूर्ती झालेली नसेल तर, सभागृह तहकूब करणे किंवा गणपूर्ती होईपर्यंत सभा स्थगित करणे हे, अध्यक्षाचे किंवा सभापतीचे, किंवा त्या नात्याने कार्य करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य असेल.

सदस्यांच्या अपात्रता

१९०. जागा रिक्त करणे.——(१) कोणतीही व्यक्ती, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांची सदस्य असणार नाही आणि जी व्यक्ती दोन्ही सभागृहांची सदस्य म्हणून निवडली गेली असेल तिने दोहांपैकी कोणत्याही एका सभागृहातील तिची जागा रिक्त करावी, यासाठी राज्य विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे तरतूद केली जाईल.

(२) कोणतीही व्यक्ती, पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यांपैकी दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांची सदस्य असणार नाही आणि एखादी व्यक्ती, अशा दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांची सदस्य म्हणून निवडली गेल्यास, राष्ट्रपतीने केलेल्या [१] नियमात विनिर्दिष्ट केला जाईल असा कालावधी समाप्त होताच, अशा सर्व राज्यांच्या विधानमंडळातील त्या व्यक्तीची जागा, जर तिने तत्पूर्वीच एक सोडून सर्व राज्यांच्या विधानमंडळातील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला नसेल तर, रिक्त होईल.

(३) राज्याच्या विधानमंडळाच्या एखाद्या सभागृहाचा सदस्य—

(क) [२][अनुच्छेद १९१ चा खंड (१) किंवा खंड (२)] यामध्ये उल्लेखिलेल्यांपैकी कोणत्याही कारणामुळे अपात्र होईल तर, किंवा

[३][(ख) अध्यक्षाला, किंवा, यथास्थिति, सभापतीला संबोधून आपल्या जागेचा स्वतःच्या सहीनिशी लेखी राजीनामा देईल आणि अध्यक्ष, किंवा, यथास्थिति, सभापती त्याचा राजीनामा स्वीकारील तर,]

तद्नंतर त्याची जागा रिक्त होईल :

[४][परंतु असे की, उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राजीनाम्याच्या बाबतीत, मिळालेल्या माहितीवरून किंवा अन्यथा आणि त्याला योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर जर, असा राजीनामा स्वेच्छापूर्वक किंवा प्रामाणिकपणे दिलेला नाही अशी अध्यक्षाची, किंवा, यथास्थिति, सभापतीची खात्री झाली तर, तो असा राजीनामा स्वीकारणार नाही.]

(४) राज्यांच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाचा सदस्य, सभागृहाच्या अनुज्ञेशिवाय साठ दिवसांच्या कालावधीमध्ये त्या सभागृहाच्या सर्व सभांना अनुपस्थित राहिला तर, सभागृहास त्याची जागा रिक्त म्हणून घोषित करता येईल :

---

१. पहा, **भारताचे राजपत्र**, असाधारण, इंग्रजी पृ. ६७८, विधी मंत्रालय, अधिसूचना, क्र. एफ ४६/५० सी, दिनांक २६ जानेवारी, १९५० यासोबत प्रसिद्ध झालेले 'एकसमयावच्छेदी सदस्यत्व प्रतिबंधक नियम, १९५०'.

२. संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ४ द्वारे "अनुच्छेद १९१ चा खंड (१)" या ऐवजी दाखल केला (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (तेहेतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम ३ द्वारे "उप-खंड (ख)" ऐवजी दाखल केला (१९ मे, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१९ मे, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that in computing the said period of sixty days no account shall be taken of any period during which the House is prorogued or is adjourned for more than four consecutive days.

191. Disqualifications for membership.—(1) A person shall be disqualified for being chosen as, and for being, a member of the Legislative Assembly or Legislative Council of a State—

[1][(*a*) if he holds any office of profit under the Government of India or the Government of any State specified in the First Schedule, other than an office declared by the Legislature of the State by law not to disqualify its holder;]

(*b*) if he is of unsound mind and stands so declared by a competent Court;

(*c*) if he is an undischarged insolvent;

(*d*) if he is not a citizen of India, or has voluntarily acquired the citizenship of a foreign State, or is under any acknowledgment of allegiance or adherence to a foreign State;

(*e*) if he is so disqualified by or under any law made by Parliament.

[2][*Explanation.*—For the purposes of this clause], a person shall not be deemed to hold an office of profit under the Government of India or the Government of any State specified in the First Schedule by reason only that he is a Minister either for the Union or for such State.

[3][(2) A person shall be disqualified for being a member of the Legislative Assembly or Legislative Council of a State if he is so disqualified under the Tenth Schedule.]

[4][**192. Decision on questions as to disqualifications of members.**—(1) If any question arises as to whether a member of a House of the Legislature of a State has become subject to any of the disqualifications mentioned in clause (1) of article 191, the question shall be referred for the decision of the Governor and his decision shall be final.

(2) Before giving any decision on any such question, the Governor shall obtain the opinion of the Election Commission and shall act according to such opinion.]

193. Penalty for sitting and voting before making oath or affirmation under article 188 or when not qualified or when disqualified.—If a person sits or votes as a member of the Legislative Assembly or the Legislative Council of a State before he has complied with the requirements of article 188, or when he knows that he is not qualified or that he is disqualified for membership thereof, or that he is prohibited from so doing by the provisions of any law made by Parliament or the Legislature of the State, he shall be liable in respect of each day on which he so sits or votes to a penalty of five hundred rupees to be recovered as a debt due to the State.

Powers, Privileges and Immunities of State Legislatures and their Members

194. Powers, privileges, etc., of the Houses of Legislatures and of the members and committees thereof.—(1) Subject to the provisions of this Constitution and to the rules and standing orders regulating the procedure of the Legislature, there shall be freedom of speech in the Legislature of every State.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s.32, to read as "(*a*) if he holds any such office of profit under the Government of India or the Government of any state specified in the first schedule as is declared by Parliament by law to disqualify its holder" (date of enforcement yet to be notified). This amendment was omitted by the constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s.45 (w.e.f. 20-6-1979).
2. Subs. by the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, s.5, for "(2) For the purposes of this article" (w.e.f. 1-3-1985).
3. Ins. by s. 5, *ibid* (w.e. f. 1-3-1985).
4. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976. s. 33, for art. 192 (w.e.f. 3-1-1977) and further Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 25, for art. 192 (w.e.f. 20-6-1979).

परंतु असे की, साठ दिवसांचा उक्त कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीत सभागृहाची सत्रसमाप्ती झालेली असेल किंवा लागोपाठ चार दिवसांहून अधिक काळ ते तहकूब असेल, असा कोणताही कालावधी हिशेबात घेतला जाणार नाही.

१९१. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास आणि तशी सदस्य म्हणून राहण्यास पुढील कारणास्तव अपात्र होईल, ती अशी—

[१][(क) जे लाभपद त्याच्या धारकास अपात्र करणारे नसल्याचे कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाने कायद्याद्वारे घोषित केले आहे त्या व्यतिरिक्त अन्य असे, भारत सरकारच्या किंवा पहिल्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद तिने धारण केले असेल तर ;]

(ख) ती मनोविकल असेल व सक्षम न्यायालयाकडून तशी घोषित झालेली असेल तर ;

(ग) ती अविमुक्त नादार असेल तर ;

(घ) ती भारताची नागरिक नसेल अथवा तिने स्वेच्छेने परकीय देशाचे नागरिकत्व संपादिले असेल, अथवा ती परकीय देशाला निष्ठा किंवा इमान देण्यास कोणत्याही कबुलीने बद्ध असेल तर ;

(ङ) ती संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याखाली त्यासाठी अपात्र झाली असेल तर.

[२][**स्पष्टीकरण.—**या खंडाच्या प्रयोजनांकरता], एखादी व्यक्ती, संघराज्याचा किंवा पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याचा मंत्री आहे केवळ एवढ्याच कारणाने, ती भारत सरकारच्या किंवा अशा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील लाभपद धारण करते असे मानले जाणार नाही.

[३][(२) एखादी व्यक्ती, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेची किंवा विधानपरिषदेची सदस्य म्हणून राहण्यास दहाव्या अनुसूचीअन्वये अपात्र असेल तर, ती त्यासाठी अपात्र होईल.]

[४][**१९२. सदस्यांच्या अपात्रतेबाबतच्या प्रश्नांवरील निर्णय.**—(१) एखाद्या राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाचा एखादा सदस्य अनुच्छेद १९१ च्या खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या कारणांपैकी कोणत्याही कारणास्तव अपात्र झाला आहे किंवा कसे यासंबंधात कोणताही प्रश्न उद्‌भवल्यास, तो प्रश्न, राज्यपालाकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल आणि त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) अशा कोणत्याही प्रश्नावर कोणताही निर्णय देण्यापूर्वी, राज्यपाल, निवडणूक आयोगाचे मत घेईल आणि अशा मतानुसार कृती करील.]

१९३. अनुच्छेद १८८ अन्वये शपथ घेण्यापूर्वी किंवा प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी अथवा पात्र नसताना अथवा अपात्र झाल्यानंतर स्थानापन्न होण्याबद्दल व मतदान करण्याबद्दल शास्ती.—जर एखाद्या व्यक्तीने अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे अनुपालन करण्यापूर्वी, अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेच्या किंवा विधानपरिषदेच्या सदस्यत्वाला आपण पात्र नाही किंवा अपात्र झालो आहोत किंवा संसदेने अगर त्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींद्वारे त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून स्थानापन्न होण्याची किंवा मतदान करण्याची आपणास मनाई आहे, हे माहीत असताना तसे केले तर, ज्या ज्या दिवशी ती व्यक्ती स्थानापन्न झाली असेल किंवा तिने मतदान केले असेल त्या प्रत्येक दिवसाबद्दल पाचशे रुपये इतक्या शास्तीस ती पात्र होईल व ती शास्ती राज्याला येणे असलेले ऋण म्हणून वसूल केली जाईल.

राज्य विधानमंडळे व त्यांचे सदस्य यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती

१९४. विधानमंडळाची सभागृहे आणि त्यांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार, इत्यादी.——(१) या संविधानाच्या तरतुदी आणि विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणारे नियम व स्थायी आदेश यांना अधीन राहून, प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळात भाषण स्वातंत्र्य असेल.

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३२ द्वारे, " (क) जे लाभपद त्याच्या धारकास अपात्र करणारे असल्याचे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल असे, भारत सरकारच्या किंवा पहिल्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही लाभपद तिने धारण केले असेल तर;" या ऐवजी दाखल केला (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित व्हावयाचा आहे). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ द्वारे ही सुधारणा गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ५ द्वारे, " (२) या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ " या मजकुराऐवजी दाखल केले (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३३ द्वारे अनुच्छेद १९२ ऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २५ द्वारे अनुच्छेद १९२ ऐवजी पुन्हा दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(2) No member of the Legislature of a State shall be liable to any proceedings in any Court in respect of anything said or any vote given by him in the Legislature or any committee thereof, and no person shall be so liable in respect of the publication by or under the authority of a House of such a Legislature of any report, paper, votes or proceedings.

(3) In other respects, the powers, privileges and immunities of a House of the Legislature of a State, and of the members and the committees of a House of such Legislature, shall be such as may from time to time be defined by the Legislature by law, and, until so defined, [1][shall be those of that House and of its members and committees immediately before the coming into force of section 26 of the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978].

(4) The provisions of clauses (1), (2) and (3) shall apply in relation to persons who by virtue of this Constitution have the right to speak in, and otherwise to take part in the proceedings of, a House of the Legislature of a State or any committee thereof as they apply in relation to members of that Legislature.

195. Salaries and allowances of members.—Members of the Legislative Assembly and the Legislative Council of a State shall be entitled to receive such salaries and allowances as may from time to time be determined, by the Legislature of the State by law and, until provision in that respect is so made, salaries and allowances at such rates and upon such conditions as were immediately before the commencement of this Constitution applicable in the case of members of the Legislative Assembly of the corresponding Province.

Legislative Procedure

196. Provisions as to introduction and passing of Bills.—(1) Subject to the provisions of articles 198 and 207 with respect to Money Bills and other financial Bills, a Bill may originate in either House of the Legislature of a State which has a Legislative Council.

(2) Subject to the provisions of articles 197 and 198, a Bill shall not be deemed to have been passed by the Houses of the Legislature of a State having a Legislative Council unless it has been agreed to by both Houses, either without amendment or with such amendments only as are agreed to by both Houses.

(3) A Bill pending in the Legislature of a State shall not lapse by reason of the prorogation of the House or Houses thereof.

(4) A Bill pending in the Legislative Council of a State which has not been passed by the Legislative Assembly shall not lapse on a dissolution of the Assembly.

(5) A Bill which is pending in the Legislative Assembly of a State, or which having been passed by the Legislative Assembly is pending in the Legislative Council, shall lapse on a dissolution of the Assembly.

197. Restriction on powers of Legislative Council as to Bills other than Money Bills.—(1) If after a Bill has been passed by the Legislative Assembly of a State having a Legislative Council and transmitted to the Legislative Council—

(*a*) the Bill is rejected by the Council; or

(*b*) more than three months elapse from the date on which the Bill is laid before the Council without the Bill being passed by it; or

(*c*) the Bill is passed by the Council with amendments to which the Legislative Assembly does not agree,

the Legislative Assembly may, subject to the rules regulating its procedure, pass the Bill again in the same or in any subsequent session with or without such amendments, if any, as have been made, suggested or agreed to by the Legislative Council and then transmit the Bill as so passed to the Legislative Council.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 26, for certain words (w.e.f. 20-6-1979).

(२) राज्य विधानमंडळाचा कोणताही सदस्य, विधानमंडळात किंवा त्याच्या कोणत्याही समितीत त्याने केलेल्या कोणत्याही वक्तव्याच्या किंवा त्याने केलेल्या कोणत्याही मतदानाच्या बाबतीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही आणि कोणतीही व्यक्ती अशा विधानमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये कोणताही अहवाल, कागदपत्र, मतदान किंवा कामकाजवृत्त यांच्या प्रकाशनाबाबत अशा प्रकारे कोणत्याही कार्यवाहीस पात्र होणार नाही.

(३) अन्य बाबतीत, राज्य विधानमंडळाचे सभागृह, आणि अशा विधानमंडळाच्या सभागृहांचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती या, ते विधानमंडळ कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित करील अशा असतील आणि याप्रमाणे निश्चित होईपर्यंत, [१][त्या सभागृहाला आणि त्याच्या सदस्यांना आणि समित्यांना संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याचे कलम २६ अंमलात येण्याच्या लगतपूर्वी जशा होत्या तशा असतील.]

(४) खंड (१), (२) व (३) यांच्या तरतुदी, जशा राज्य विधानमंडळाच्या सदस्यांच्या संबंधात लागू आहेत तशाच त्या या संविधानाच्या आधारे त्या विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा तिच्या कोणत्याही समितीत भाषण करण्याचा आणि तिच्या कामकाजात अन्यथा भाग घेण्याचा हक्क असलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात लागू असतील.

१९५. सदस्यांचे वेतन व भत्ते.—राज्याच्या विधानसभेचे आणि विधानपरिषदेचे सदस्य हे, राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे वेळोवेळी निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते मिळण्यास व त्याबाबत अशा प्रकारे तरतूद करण्यात येईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तत्सम प्रांताच्या विधानसभेच्या सदस्यांच्या बाबतीत जे लागू होते अशा दरांनी व अशा शर्तींवर, वेतन व भत्ते मिळण्यास हक्कदार असतील.

वैधानिक कार्यपद्धती

१९६. विधेयके प्रस्तुत करणे व पारित करणे यासंबंधी तरतुदी.—(१) धन विधेयक व अन्य वित्तीय विधेयके यांच्या बाबतीतील अनुच्छेद १९८ व २०७ च्या तरतुदींस अधीन राहून, विधानपरिषद असलेल्या राज्य विधानमंडळाच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात विधेयकाचा प्रारंभ होऊ शकेल.

(२) अनुच्छेद १९७ व १९८ च्या तरतुदींना अधीन राहून, विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहांनी एखादे विधेयक, सुधारणेशिवाय किंवा दोन्ही सभागृहे सहमत असतील केवळ अशा सुधारणांसह संमत केल्याखेरीज, ते दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) राज्याच्या विधानमंडळामध्ये प्रलंबित असलेले विधेयक, त्याच्या सभागृहाची किंवा सभागृहांची सत्रसमाप्ती झाल्याच्या कारणाने व्यपगत होणार नाही.

(४) राज्याच्या विधानपरिषदेत प्रलंबित असलेले जे विधेयक, विधानसभेने पारित केलेले नसेल ते विधेयक विधानसभेचे विसर्जन झाले असता व्यपगत होणार नाही.

(५) जे विधेयक, राज्याच्या विधानसभेत प्रलंबित असेल, किंवा जे विधेयक विधानसभेकडून पारित होऊन विधानपरिषदेत प्रलंबित असेल ते विधेयक, विधानसभेचे विसर्जन झाले असता, व्यपगत होईल.

१९७. धन विधेयकांहून अन्य विधेयकांसंबंधी विधानपरिषदेच्या अधिकारांवर निर्बंध.—(१) विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानसभेने एखादे विधेयक पारित करून विधानपरिषदेकडे पाठवल्यानंतर जर—

(क) ते विधेयक, विधानपरिषदेने फेटाळले असेल तर; किंवा

(ख) ते विधेयक, विधानपरिषदेसमोर ठेवल्याच्या दिनांकापासून ते तिच्याकडून पारित न होता तीन महिन्यांहून अधिक काळ लोटला असेल तर; किंवा

(ग) ते विधेयक, ज्या सुधारणा विधानसभेने संमत केल्या नसतील त्या सुधारणांसह विधानपरिषदेने पारित केले असेल तर,

विधानसभेला, ते विधेयक, विधानपरिषदेने केलेल्या, सुचवलेल्या किंवा संमत केलेल्या, कोणत्याही असल्यास, सुधारणांसह किंवा त्याशिवाय, त्याच किंवा नंतरच्या कोणत्याही सत्रात, आपल्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करणाऱ्या नियमांस अधीन राहून, पुन्हा पारित करता येईल आणि त्यानंतर अशाप्रकारे पारित झालेले विधेयक विधानपरिषदेकडे पाठवता येईल.

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २६ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी दाखल केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(2) If after a Bill has been so passed for the second time by the Legislative Assembly and transmitted to the Legislative Council—

(*a*) the Bill is rejected by the Council; or

(*b*) more than one month elapses from the date on which the Bill is laid before the Council without the Bill being passed by it; or

(*c*) the Bill is passed by the Council with amendments to which the Legislative Assembly does not agree,

the Bill shall be deemed to have been passed by the Houses of the Legislature of the State in the form in which it was passed by the Legislative Assembly for the second time with such amendments, if any, as have been made or suggested by the Legislative Council and agreed to by the Legislative Assembly.

(3) Nothing in this article shall apply to a Money Bill.

198. Special procedure in respect of Money Bills.—(1) A Money Bill shall not be introduced in a Legislative Council.

(2) After a Money Bill has been passed by the Legislative Assembly of a State having a Legislative Council, it shall be transmitted to the Legislative Council for its recommendations, and the Legislative Council shall within a period of fourteen days from the date of its receipt of the Bill return the Bill to the Legislative Assembly with its recommendations, and the Legislative Assembly may thereupon either accept or reject all or any of the recommendations of the Legislative Council.

(3) If the Legislative Assembly accepts any of the recommendations of the Legislative Council, the Money Bill shall be deemed to have been passed by both Houses with the amendments recommended by the Legislative Council and accepted by the Legislative Assembly.

(4) If the Legislative Assembly does not accept any of the recommendations of the Legislative Council, the Money Bill shall be deemed to have been passed by both Houses in the form in which it was passed by the Legislative Assembly without any of the amendments recommended by the Legislative Council.

(5) If a Money Bill passed by the Legislative Assembly and transmitted to the Legislative Council for its recommendations is not returned to the Legislative Assembly within the said period of fourteen days, it shall be deemed to have been passed by both Houses at the expiration of the said period in the form in which it was passed by the Legislative Assembly.

199. Definition of "Money Bills".—(1) For the purposes of this Chapter, a Bill shall be deemed to be a Money Bill if it contains only provisions dealing with all or any of the following matters, namely:—

(*a*) the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax;

(*b*) the regulation of the borrowing of money or the giving of any guarantee by the State, or the amendment of the law with respect to any financial obligations undertaken or to be undertaken by the State;

(२) याप्रमाणे एखादे विधेयक विधानसभेने दुसऱ्यांदा पारित करून विधानपरिषदेकडे पाठवल्यानंतर जर—

(क) ते विधेयक विधानपरिषदेने फेटाळले असेल तर; किंवा

(ख) ते विधेयक विधानसभेसमोर ठेवल्याच्या दिनांकापासून ते तिच्याकडून पारित न होता एक महिन्यांहून अधिक काळ लोटला असेल तर; किंवा

(ग) ते विधेयक, ज्या सुधारणा विधानसभेने संमत केलेल्या नाहीत त्या सुधारणांसह विधानपरिषदेने पारित केले असेल तर, विधानपरिषदेने केलेल्या किंवा सुचविलेल्या आणि विधानसभेने संमत केलेल्या, अशा कोणत्याही असल्यास, सुधारणांसह विधानसभेने दुसऱ्यांदा ते विधेयक जसे पारित केले असेल त्याच स्वरूपात ते राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(३) या अनुच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, धन विधेयकास लागू असणार नाही.

१९८. धन विधेयकांबाबत विशेष कार्यपद्धती.—(१) धन विधेयक विधानपरिषदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही.

(२) विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानसभेने धन विधेयक पारित केल्यानंतर, ते विधानपरिषदेकडे तिच्या शिफारशींकरिता पाठविले जाईल आणि ते विधेयक मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत, विधानपरिषद, आपल्या शिफारशींसह ते विधेयक विधानसभेकडे परत पाठवील आणि तद्नंतर, विधानसभेला, विधानपरिषदेच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शिफारशी एकतर स्वीकारता येतील किंवा फेटाळता येतील.

(३) जर विधानसभेने, विधानपरिषदेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या तर, धन विधेयक, विधानपरिषदेने शिफारस केलेल्या व विधानसभेने स्वीकारलेल्या सुधारणांसह दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(४) जर विधानसभेने, विधानपरिषदेच्या शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी स्वीकारल्या नाहीत तर, धन विधेयक, विधानपरिषदेने शिफारस केलेल्यांपैकी कोणत्याही सुधारणेशिवाय विधानसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात, दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

(५) जर विधानसभेने पारित केलेले व विधानपरिषदेकडे तिच्या शिफारशींकरिता पाठविलेले धन विधेयक, उक्त चौदा दिवसांच्या कालावधीच्या आत विधानसभेकडे परत पाठवण्यात आले नाही तर, उक्त कालावधी संपल्यावर, ते विधानसभेने जसे पारित केले होते तशा स्वरूपात दोन्ही सभागृहांनी पारित केले असल्याचे मानले जाईल.

१९९. " धन विधेयके " यांची व्याख्या.—(१) या प्रकरणाच्या प्रयोजनार्थ, एखाद्या विधेयकात पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेल्या तरतुदीच केवळ अंतर्भूत असतील तर, ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाईल, त्या बाबी अशा:—

(क) कोणताही कर बसविणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरबदल करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे;

(ख) राज्य शासनाने पैसा कर्जाऊ घेणे किंवा कोणतीही हमी देणे यांचे विनियमन, अथवा राज्य शासनाने पत्करलेल्या, किंवा पत्करावयाच्या कोणत्याही वित्तीय आबंधनाबाबतच्या कायद्याची सुधारणा ;

(*c*) the custody of the Consolidated Fund or the Contingency Fund of the State, the payment of moneys into or the withdrawal of moneys from any such Fund;

(*d*) the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of the State;

(*e*) the declaring of any expenditure to be expenditure charged on the Consolidated Fund of the State, or the increasing of the amount of any such expenditure;

(*f*) the receipt of money on account of the Consolidated Fund of the State or the public account of the State or the custody or issue of such money; or

(*g*) any matter incidental to any of the matters specified in sub-clauses (*a*) to (*f*).

(2) A Bill shall not be deemed to be a Money Bill by reason only that it provides for the imposition of fines or other pecuniary penalties, or for the demand or payment of fees for licences or fees for services rendered, or by reason that it provides for the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax by any local authority or body for local purposes.

(3) If any question arises whether a Bill introduced in the Legislature of a State which has a Legislative Council is a Money Bill or not, the decision of the Speaker of the Legislative Assembly of such State thereon shall be final.

(4) There shall be endorsed on every Money Bill when it is transmitted to the Legislative Council under article 198, and when it is presented to the Governor for assent under article 200, the certificate of the Speaker of the Legislative Assembly signed by him that it is a Money Bill.

200. Assent to Bills.—When a Bill has been passed by the Legislative Assembly of a State or, in the case of a State having a Legislative Council, has been passed by both Houses of the Legislature of the State, it shall be presented to the Governor and the Governor shall declare either that he assents to the Bill or that he withholds assent therefrom or that he reserves the Bill for the consideration of the President:

Provided that the Governor may, as soon as possible after the presentation to him of the Bill for assent, return the Bill if it is not a Money Bill together with a message requesting that the House or Houses will reconsider the Bill or any specified provisions thereof and, in particular, will consider the desirability of introducing any such amendments as he may recommend in his message and, when a Bill is so returned, the House or Houses shall reconsider the Bill accordingly, and if the Bill is passed again by the House or Houses with or without amendment and presented to the Governor for assent, the Governor shall not withhold assent therefrom:

Provided further that the Governor shall not assent to, but shall reserve for the consideration of the President, any Bill which in the opinion of the Governor would, if it became law, so derogate from the powers of the High Court as to endanger the position which that Court is by this Constitution designed to fill.

201. Bills reserved for consideration.—When a Bill is reserved by a Governor for the consideration of the President, the President shall declare either that he assents to the Bill or that he withholds assent therefrom:

Provided that where the Bill is not a Money Bill, the President may direct the Governor to return the Bill to the House or, as the case may be, the Houses of the Legislature of the State together with such a message as is mentioned in the first proviso to article 200 and, when a Bill is so returned, the House or Houses shall reconsider it accordingly within a period of six months from the date of receipt of such message and, if it is again passed by the House or Houses with or without amendment, it shall be presented again to the President for his consideration.

(ग) राज्याचा एकत्रित निधी किंवा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा करणे, अशा कोणत्याही निधीत पैशांचा भरणा करणे किंवा त्यातून पैसे काढणे ;

(घ) राज्याच्या एकत्रित निधीतील पैशांचे विनियोजन ;

(ङ) कोणताही खर्च, राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून घोषित करणे, किंवा अशा कोणत्याही खर्चाची रक्कम वाढवणे ;

(च) राज्याच्या एकत्रित निधीच्या किंवा राज्याच्या लोकलेख्याच्या खाती पैशांची आवक किंवा अशा पैशांची अभिरक्षा किंवा जावक ; किंवा

(छ) उप-खंड (क) ते (च) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीशी आनुषंगिक असलेली कोणतीही बाब.

(२) एखादे विधेयक हे, दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसविण्याकरिता अगर लायसन फीची किंवा दिलेल्या सेवेबद्दलच्या फीची मागणी, किंवा भरणा करण्याकरिता तरतूद करते केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने स्थानिक प्रयोजनाकरिता कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरबदल करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरिता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने ते धन विधेयक असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जेथे विधानपरिषद आहे अशा राज्याच्या विधानमंडळामध्ये प्रस्तुत केलेले एखादे विधेयक हे धन विधेयक आहे किंवा नाही असा प्रश्न उद्‌भवल्यास, अशा राज्याच्या विधानसभेच्या अध्यक्षाचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.

(४) प्रत्येक धन विधेयक, अनुच्छेद १९८ खाली विधानपरिषदेकडे पाठविण्यात येईल तेव्हा आणि अनुच्छेद २०० अन्वये अनुमतीकरिता राज्यपालास सादर करण्यात येईल तेव्हा, ते धन विधेयक आहे, असे विधानसभेच्या अध्यक्षाच्या सहीचे प्रमाणपत्र त्यावर पृष्ठांकित केलेले असेल.

२००. विधेयकांना अनुमती.—जेव्हा एखादे विधेयक राज्याच्या विधानसभेकडून पारित झालेले असेल, किंवा विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, राज्याच्या विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित झालेले असेल तेव्हा, ते राज्यपालास सादर केले जाईल आणि राज्यपाल, एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत किंवा ते विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवीत आहोत असे घोषित करील :

परंतु असे की, राज्यपालास, अनुमतीकरिता विधेयक त्याच्याकडे सादर केल्यानंतर, जर ते धन विधेयक नसेल तर, शक्य तितक्या लवकर, ते विधेयक संदेशासह सभागृहाकडे किंवा सभागृहांकडे परत पाठवून अशी विनंती करता येईल की, त्यांनी त्या विधेयकाचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदींचा फेरविचार करावा आणि विशेषतः, तो आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील अशा कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा आणि विधेयक याप्रमाणे परत पाठविले जाईल तेव्हा, सभागृह किंवा सभागृहे त्या विधेयकावर तदनुसार फेरविचार करतील आणि जर ते विधेयक सभागृहाने किंवा सभागृहांनी सुधारणेसह किंवा त्याविना पुन्हा पारित केले आणि राज्यपालास अनुमतीकरिता सादर केले तर, राज्यपाल त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवणार नाहीः

परंतु आणखी असे की, राज्यपालाच्या मते जे विधेयक कायद्याच्या रूपात आल्यास, त्यामुळे उच्च न्यायालयाच्या अधिकाराचे अशा प्रकारे न्यूनीकरण होईल की त्यायोगे, त्या न्यायालयाला जे स्थान असावे असे या संविधानात संकल्पित आहे, ते धोक्यात येईल, अशा कोणत्याही विधेयकाला राज्यपाल अनुमती देणार नाही, तर ते राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवील.

२०१. विचारार्थ राखून ठेवलेली विधेयके.—जेव्हा राज्यपालाने एखादे विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवले असेल तेव्हा, राष्ट्रपती एकतर आपण त्या विधेयकास अनुमती देत आहोत असे घोषित करील किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत, असे घोषित करील :

परंतु असे की, जेव्हा ते विधेयक धन विधेयक नसेल त्याबाबतीत, राष्ट्रपती, अनुच्छेद २०० च्या पहिल्या परंतुकात उल्लेखिलेल्या अशा संदेशासह ते विधेयक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाकडे, किंवा, यथास्थिति, सभागृहांकडे परत पाठविण्याचा निदेश राज्यपालाला देऊ शकेल आणि एखादे विधेयक याप्रमाणे, परत पाठविले जाईल तेव्हा, असा संदेश मिळाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, सभागृह किंवा सभागृहे त्यावर तदनुसार पुनर्विचार करतील आणि, जर ते विधेयक सभागृहाने किंवा सभागृहांनी सुधारणांसह किंवा त्याविना पुन्हा पारित केले तर, ते राष्ट्रपतीस त्याच्या विचारार्थ पुन्हा सादर केले जाईल.

(*Part VI—The States*)

Procedure in Financial Matters

202. Annual financial statement.—(1) The Governor shall in respect of every financial year cause to be laid before the House or Houses of the Legislature of the State a statement of the estimated receipts and expenditure of the State for that year, in this Part referred to as the " annual financial statement ".

(2) The estimates of expenditure embodied in the annual financial statement shall show separately,—

(*a*) the sums required to meet expenditure described by this Constitution as expenditure charged upon the Consolidated Fund of the State ; and

(*b*) the sums required to meet other expenditure proposed to be made from the Consolidated Fund of the State ;

and shall distinguish expenditure on revenue account from other expenditure.

(3) The following expenditure shall be expenditure charged on the Consolidated Fund of each State,—

(*a*) the emoluments and allowances of the Governor and other expenditure relating to his office ;

(*b*) the salaries and allowances of the Speaker and the Deputy Speaker of the Legislative Assembly and, in the case of a State having a Legislative Council, also of the Chairman and the Deputy Chairman of the Legislative Council ;

(*c*) debt charges for which the State is liable including interest, sinking fund charges and redemption charges, and other expenditure relating to the raising of loans and the service and redemption of debt ;

(*d*) expenditure in respect of the salaries and allowances of Judges of any High Court ;

(*e*) any sums required to satisfy any judgment, decree or award of any Court or arbitral tribunal ;

(*f*) any other expenditure declared by this Constitution, or by the Legislature of the State by law, to be so charged.

203. Procedure in Legislature with respect to estimates.—(1) So much of the estimates as relates to expenditure charged upon the Consolidated Fund of a State shall not be submitted to the vote of the Legislative Assembly, but nothing in this clause shall be construed as preventing the discussion in the Legislature of any of those estimates.

(2) So much of the said estimates as relates to other expenditure shall be submitted in the form of demands for grants to the Legislative Assembly, and the Legislative Assembly shall have power to assent, or to refuse to assent, to any demand, or to assent to any demand subject to a reduction of the amount specified therein.

(3) No demand for a grant shall be made except on the recommendation of the Governor.

204. Appropriation Bills.—(1) As soon as may be after the grants under article 203 have been made by the Assembly, there shall be introduced a Bill to provide for the appropriation out of the Consolidated Fund of the State of all moneys required to meet—

(*a*) the grants so made by the Assembly ; and

(भाग सहा—राज्ये)

वित्तीय बाबींमधील कार्यपद्धती

२०२. वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र.—(१) राज्यपाल, प्रत्येक वित्तीय वर्षाबाबत, राज्याची त्या वर्षाची अंदाजित जमा व खर्च यांचे "वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र" म्हणून या भागात निर्दिष्ट केलेले विवरणपत्र, राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर ठेवावयास लावील.

(२) वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात दिलेल्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकामध्ये,—

(क) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेला खर्च म्हणून या संविधानाने वर्णिलेला खर्च भागवण्याकरिता आवश्यक असलेल्या रकमा ; आणि

(ख) राज्याच्या एकत्रित निधीतून करण्याचे प्रस्तावित केलेला अन्य खर्च भागवण्याकरिता आवश्यक असलेल्या रकमा,

वेगवेगळ्या दाखवण्यात येतील आणि महसुली लेख्यावरील खर्च अन्य खर्चाहून वेगळा दाखविण्यात येईल.

(३) पुढील खर्च प्रत्येक राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असा खर्च असेल :—

(क) राज्यपालाच्या वित्तलब्धी व भत्ते आणि त्याच्या पदासंबंधीचा अन्य खर्च ;

(ख) विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या बाबतीत, विधानपरिषदेचा सभापती व उपसभापती यांचे वेतन व भत्ते ;

(ग) राज्य ज्यांच्याबद्दल दायी आहे असे व्याज, कर्जनिवारण निधी-आकार व विमोचन आकार यांसह ऋण आकार, आणि कर्जाची उभारणी आणि ऋण सेवा व विमोचन यांच्या संबंधीचा अन्य खर्च ;

(घ) कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते याबाबतीतील खर्च ;

(ङ) कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा अथवा निवाडा यांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा ;

(च) जो खर्च याप्रमाणे भारित असल्याचे या संविधानाद्वारे अथवा राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल असा अन्य कोणताही खर्च.

२०३. अंदाजपत्रकाबाबत विधानमंडळातील कार्यपद्धती.—(१) अंदाजपत्रकापैकी जेवढा भाग राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असलेल्या खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, विधानसभेच्या मतास टाकला जाणार नाही, परंतु, त्यांपैकी कोणत्याही अंदाजपत्रकाची विधानमंडळात, चर्चा करण्यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्रतिबंध करणारी आहे, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) उक्त अंदाजपत्रकापैकी जेवढा भाग अन्य खर्चाशी संबंधित असेल तेवढा भाग, अनुदानार्थ मागण्यांच्या रूपाने विधानसभेला सादर केला जाईल आणि विधानसभेला कोणत्याही मागणीस अनुमती देण्याचा, किंवा अनुमती देण्यास नकार देण्याचा, किंवा तीत विनिर्दिष्ट केलेल्या रकमेत कपात करण्यास अधीन राहून कोणत्याही मागणीस अनुमती देण्याचा अधिकार असेल.

(३) कोणतीही अनुदानार्थ मागणी, राज्यपालाची शिफारस असल्याखेरीज केली जाणार नाही.

२०४. विनियोजन विधेयके.—(१) विधानसभेने अनुच्छेद २०३ अन्वये अनुदाने मंजूर केल्यानंतर होईल तितक्या लवकर,—

(क) विधानसभेने याप्रमाणे मंजूर केलेली अनुदाने ; आणि

(*b*) the expenditure charged on the Consolidated Fund of the State but not exceeding in any case the amount shown in the statement previously laid before the House or Houses.

(2) No amendment shall be proposed to any such Bill in the House or either House of the Legislature of the State which will have the effect of varying the amount or altering the destination of any grant so made or of varying the amount of any expenditure charged on the Consolidated Fund of the State, and the decision of the person presiding as to whether an amendment is inadmissible under this clause shall be final.

(3) Subject to the provisions of articles 205 and 206, no money shall be withdrawn from the Consolidated Fund of the State except under appropriation made by law passed in accordance with the provisions of this article.

205. Supplementary, additional or excess grants.—(1) The Governor shall,—

(*a*) if the amount authorised by any law made in accordance with the provisions of article 204 to be expended for a particular service for the current financial year is found to be insufficient for the purposes of that year or when a need has arisen during the current financial year for supplementary or additional expenditure upon some new service not contemplated in the annual financial statement for that year, or

(*b*) if any money has been spent on any service during a financial year in excess of the amount granted for that service and for that year,

cause to be laid before the House or the Houses of the Legislature of the State another statement showing the estimated amount of that expenditure or cause to be presented to the Legislative Assembly of the State a demand for such excess, as the case may be.

(2) The provisions of articles 202, 203 and 204 shall have effect in relation to any such statement and expenditure or demand and also to any law to be made authorising the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of the State to meet such expenditure or the grant in respect of such demand as they have effect in relation to the annual financial statement and the expenditure mentioned therein or to a demand for a grant and the law to be made for the authorisation of appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of the State to meet such expenditure or grant.

206. Votes on account, votes of credit and exceptional grants.—(1) Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Chapter, the Legislative Assembly of a State shall have power,—

(*a*) to make any grant in advance in respect of the estimated expenditure for a part of any financial year pending the completion of the procedure prescribed in article 203 for the voting of such grant and the passing of the law in accordance with the provisions of article 204 in relation to that expenditure ;

(*b*) to make a grant for meeting an unexpected demand upon the resources of the State when on account of the magnitude or the indefinite character of the service the demand cannot be stated with the details ordinarily given in an annual financial statement ;

(*c*) to make an exceptional grant which forms no part of the current service of any financial year ;

and the Legislature of the State shall have power to authorise by law the withdrawal of moneys from the Consolidated Fund of the State for the purposes for which the said grants are made.

(ख) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केलेला, परंतु सभागृहाच्या किंवा सभागृहांच्या समोर यापूर्वी मांडलेल्या विवरणपत्रात दर्शविलेल्या रकमेपेक्षा कोणत्याही बाबतीत, अधिक नसणारा खर्च,

भागवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व पैशांचे राज्याच्या एकत्रित निधीतून विनियोजन करण्याची तरतूद करण्यासाठी एक विधेयक प्रस्तुत केले जाईल.

(२) ज्या सुधारणेच्या परिणामी, याप्रमाणे मंजूर करण्यात आलेल्या कोणत्याही अनुदानाची रक्कम कमीअधिक होईल किंवा त्यांच्या पूर्वोद्दिष्टात फेरफार होईल किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केलेल्या कोणत्याही खर्चाची रक्कम कमीअधिक होईल अशी कोणतीही सुधारणा, राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अशा कोणत्याही विधेयकाला प्रस्तावित केली जाणार नाही आणि या खंडान्वये एखादी सुधारणा अग्राह्य आहे किंवा कसे यासंबंधात, अध्यक्षस्थानी असणाऱ्या व्यक्तीचा निर्णय अंतिम असेल.

(३) अनुच्छेद २०५ व २०६ यांच्या तरतुदींना अधीन राहून, या अनुच्छेदाच्या तरतुदींच्या अनुसार पारित झालेल्या कायद्याद्वारे विनियोजन केले असल्याखेरीज, राज्याच्या एकत्रित निधीतून कोणताही पैसा काढला जाणार नाही.

२०५. पूरक, अतिरिक्त किंवा अधिक अनुदाने.—(१) जर,—

(क) अनुच्छेद २०४ च्या तरतुदींनुसार केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे चालू वित्तीय वर्षात एखाद्या विशिष्ट सेवेकरिता खर्च करावयाची म्हणून अधिकृत मंजुरी दिलेली रक्कम त्या वर्षाच्या प्रयोजनांकरता अपुरी असल्याचे आढळून आले तर, अथवा चालू वित्तीय वर्षाच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात पूर्वकल्पित नसलेल्या एखाद्या नवीन सेवेकरिता पूरक किंवा अतिरिक्त खर्चाची त्या वर्षात गरज उद्‌भवली असेल तर, किंवा

(ख) एखाद्या वित्तीय वर्षात कोणत्याही सेवेवर, त्या सेवेकरिता व त्या वर्षासाठी मंजूर केलेल्या रकमेहून अधिक पैसा खर्च झाला असेल तर,

राज्यपाल, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर त्या खर्चाची अंदाजित रक्कम दर्शविणारे दुसरे विवरणपत्र ठेवण्याची व्यवस्था करील, किंवा, यथास्थिति, राज्याच्या विधानसभेपुढे अशा अधिक रकमेची मागणी सादर करण्याची व्यवस्था करील.

(२) अनुच्छेद २०२, २०३ व २०४ यांच्या तरतुदी, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र व त्यात नमूद केलेला खर्च किंवा अनुदानार्थ मागणी आणि असा खर्च किंवा अनुदान भागवण्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाचा कायदा यांच्या संबंधात जशा प्रभावी आहेत, तशाच, त्या, असे कोणतेही विवरणपत्र आणि खर्च किंवा मागणी याच्या संबंधात, आणि असा खर्च किंवा अशा मागणीच्या बाबतीतील अनुदान भागवण्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैशाच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधातही प्रभावी असतील.

२०६. लेखानुदाने, प्रत्ययानुदाने व अपवादात्मक अनुदाने.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, राज्याच्या विधानसभेला,—

(क) कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागासाठी अंदाजिलेल्या खर्चाबाबतच्या कोणत्याही अनुदानावरील मतदानाकरिता अनुच्छेद २०३ मध्ये विहित केलेली प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्या खर्चाच्या संबंधात अनुच्छेद २०४ च्या तरतुदींच्या अनुसार कायदा पारित होईपर्यंत, असे कोणतेही अनुदान आगाऊ देण्याचा ;

(ख) राज्याच्या साधनसंपत्तीतून पुरी करावयाची एखादी मागणी त्या सेवेचा व्याप किंवा तिचे अनिश्चित स्वरूप यामुळे वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात साधारणतः दिल्या जाणाऱ्या तपशिलांसह नमूद करता येत नसेल तेव्हा, अशी अनपेक्षित मागणी पुरी करण्याकरिता अनुदान देण्याचा ;

(ग) जे कोणत्याही वित्तीय वर्षाच्या चालू सेवेचा भाग होत नाही असे अपवादात्मक अनुदान देण्याचा,

अधिकार असेल आणि राज्य विधानमंडळाला, ज्या प्रयोजनांकरिता उक्त अनुदाने दिली असतील त्याकरिता राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैसे काढण्यास कायद्याद्वारे प्राधिकृत करण्याचा अधिकार असेल.

(*Part VI—The States*)

(2) The provisions of articles 203 and 204 shall have effect in relation to the making of any grant under clause (1) and to any law to be made under that clause as they have effect in relation to the making of a grant with regard to any expenditure mentioned in the annual financial statement and the law to be made for the authorisation of appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of the State to meet such expenditure.

207. Special provisions as to financial Bills.—(1) A Bill or amendment making provision for any of the matters specified in sub-clauses (*a*) to (*f*) of clause (*1*) of article 199 shall not be introduced or moved except on the recommendation of the Governor, and a Bill making such provision shall not be introduced in a Legislative Council:

Provided that no recommendation shall be required under this clause for the moving of an amendment making provision for the reduction or abolition of any tax.

(2) A Bill or amendment shall not be deemed to make provision for any of the matters aforesaid by reason only that it provides for the imposition of fines or other pecuniary penalties, or for the demand or payment of fees for licences or fees for services rendered, or by reason that it provides for the imposition, abolition, remission, alteration or regulation of any tax by any local authority or body for local purposes.

(3) A Bill which, if enacted and brought into operation, would involve expenditure from the Consolidated Fund of a State shall not be passed by a House of the Legislature of the State unless the Governor has recommended to that House the consideration of the Bill.

Procedure Generally

208. Rules of procedure.—(1) A House of the Legislature of a State may make rules for regulating, subject to the provisions of this Constitution, its procedure * and the conduct of its business.

(2) Until rules are made under clause (1), the rules of procedure and standing orders in force immediately before the commencement of this Constitution with respect to the Legislature for the corresponding Province shall have effect in relation to the Legislature of the State subject to such modifications and adaptations as may be made therein by the Speaker of the Legislative Assembly, or the Chairman of the Legislative Council, as the case may be.

(3) In a State having a Legislative Council the Governor, after consultation with the Speaker of the Legislative Assembly and the Chairman of the Legislative Council, may make rules as to the procedure with respect to communications between the two Houses.

209. Regulation by law of procedure in the Legislature of the State in relation to financial business.—The Legislature of a State may, for the purpose of the timely completion of financial business, regulate by law the procedure of, and the conduct of business in, the House or Houses of the Legislature of the State in relation to any financial matter or to any Bill for the appropriation of moneys out of the Consolidated Fund of the State, and, if and so far as any provision of any law so made is inconsistent with any rule made by the House or either House of the Legislature of the State under clause (1) of article 208 or with any rule or standing order having effect in relation to the Legislature of the State under clause (2) of that article, such provision shall prevail.

210. Language to be used in the Legislature.—(1) Notwithstanding anything in Part XVII, but subject to the provisions of article 348, business in the Legislature of a State shall be transacted in the official language or languages of the State or in Hindi or in English:

---

* The brackets and words "(including the quorum to constitute a meeting of the House)"ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 35 (date of enforcement yet to be notified). This amendment was omitted by the constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 45 (w.e.f. 20-6-1979).

(२) अनुच्छेद २०३ व २०४ यांच्या तरतुदी जशा त्या, वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात नमूद केलेल्या कोणत्याही खर्चासंबंधी अनुदान देण्याच्या आणि असा खर्च भागवण्याकरता राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैशांच्या विनियोजनास अधिकृत मंजुरी देण्यासाठी करावयाच्या कायद्याच्या संबंधात प्रभावी आहेत, तशाच त्या, खंड (१) अन्वये कोणतेही अनुदान देण्याच्या आणि त्या खंडान्वये करावयाच्या कोणत्याही कायद्याच्या संबंधात प्रभावी असतील.

२०७. वित्तीय विधेयकासंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) अनुच्छेद १९९ चा खंड (१) चे उप-खंड (क) ते (च) यांत विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींकरता तरतूद करणारे विधेयक किंवा सुधारणा, राज्यपालांची शिफारस असल्याखेरीज प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि अशी तरतूद करणारे विधेयक, विधानपरिषदेत प्रस्तुत केले जाणार नाही :

परंतु असे की, कोणत्याही करात कपात करणे किंवा तो रद्द करणे याबाबत तरतूद करणारी सुधारणा मांडण्याकरता या खंडान्वये कोणत्याही शिफारशींची आवश्यकता असणार नाही.

(२) एखादे विधेयक किंवा सुधारणा ही दंड किंवा अन्य द्रव्यशास्ती बसवण्याकरिता, अथवा लायसन फी किंवा दिलेल्या सेवांबद्दलची फी यांची मागणी किंवा भरणा याकरता तरतूद करते केवळ एवढ्याच कारणाने, अथवा कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा निकायाने, स्थानिक प्रयोजनांकरिता कोणताही कर बसवणे, तो रद्द करणे, तो माफ करणे, त्यात फेरफार करणे किंवा त्याचे विनियमन करणे याकरता तरतूद करते, एवढ्याच कारणाने ती पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही बाबींकरिता तरतूद करत असल्याचे मानले जाणार नाही.

(३) जे विधेयक अधिनियमित केल्यास आणि अंमलात आणल्यास राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च करावा लागेल ते विधेयक राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाकडून, ते विचारात घेण्यासाठी राज्यपालाने त्या सभागृहाला शिफारस केलेली असल्याशिवाय, पारित केले जाणार नाही.

सर्वसाधारण कार्यपद्धती

२०८. कार्यपद्धतीचे नियम.—(१) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहास, आपली कार्यपद्धती* आणि आपले कामकाज चालविणे यांचे विनियमन करण्याकरता नियम करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये नियम केले जाईपर्यंत, तत्सम प्रांताच्या विधानमंडळाच्याबाबतीत या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले कार्यपद्धतीचे नियम व स्थायी आदेश हे, विधानसभेच्या अध्यक्षाकडून, किंवा यथास्थिति, विधानपरिषदेच्या सभापतीकडून त्यात जे केले जातील असे फेरबदल व अनुकूलने यांस अधीन राहून, राज्य विधानमंडळाच्या संबंधात प्रभावी असतील.

(३) विधानपरिषद असलेल्या राज्यांमध्ये, राज्यपालाला, विधानसभेचा अध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर, दोन्ही सभागृहांमधील परस्पर संपर्काबाबतच्या कार्यपद्धतीसंबंधी नियम करता येतील.

२०९. वित्तीय कामकाजासंबंधी राज्य विधानमंडळाच्या कार्यपद्धतीचे कायद्याद्वारे विनियमन.—राज्य विधानमंडळास, वित्तीय कामकाज वेळेवर पूर्ण व्हावे या प्रयोजनासाठी कोणत्याही वित्तीय बाबीच्या संबंधात किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतून पैशांचे विनियोजन करण्यासाठी आणलेल्या कोणत्याही विधेयकाच्या संबंधात राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची किंवा सभागृहांची कार्यपद्धती आणि त्यातील कामकाज चालविणे यांचे कायद्याद्वारे विनियमन करता येईल आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही कायद्याची तरतूद, अनुच्छेद २०८ च्या खंड (१) अन्वये राज्य विधानमंडळाच्या एखाद्या सभागृहाने किंवा त्याच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाने केलेल्या कोणत्याही नियमाशी अथवा त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळाच्या संबंधात प्रभावी असलेल्या कोणत्याही नियमाशी किंवा स्थायी आदेशाशी विसंगत असेल तर व तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, अशी तरतूद अभिभावी ठरेल.

२१०. विधानमंडळात वापरावयाची भाषा.—(१) भाग सतरामध्ये काहीही असले तरी, मात्र अनुच्छेद ३४८ च्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळातील कामकाज, राज्याच्या राजभाषेतून किंवा राजभाषांतून अथवा हिंदीतून किंवा इंग्रजीतून चालवण्यात येईल :

---

* संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३५ द्वारे “(सभागृहाची बैठक घेण्याच्या गणपूर्तीसह)” हा मजकूर समाविष्ट केला. (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित व्हावयाचा आहे). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४५ व्दारे ही सुधारणा गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that the Speaker of the Legislative Assembly or Chairman of the Legislative Council, or person acting as such, as the case may be, may permit any member who cannot adequately express himself in any of the languages aforesaid to address the House in his mother-tongue.

(2) Unless the Legislature of the State by law otherwise provides, this article shall, after the expiration of a period of fifteen years from the commencement of this Constitution, have effect as if the words " or in English" were omitted therefrom:

[1][Provided that, in relation to the [2][Legislatures of the States of Himachal Pradesh, Manipur, Meghalaya and Tripura] this clause shall have effect as if for the words " fifteen " years occurring therein, the words " twenty-five years " were substituted :]

[3][Provided further that, in relation to the [4][Legislatures of the States of [5][Arunachal Pradesh, Goa and Mizoram], this clause shall have effect as if for the words " fifteen years " occurring therein, the words " forty years " were substituted.]

211. Restriction on discussion in the Legislature.—No discussion shall take place in the Legislature of a State with respect to the conduct of any Judge of the Supreme Court or of a High Court in the discharge of his duties.

212. Courts not to inquire into proceedings of the Legislature.—(1) The validity of any proceedings in the Legislature of a State shall not be called in question on the ground of any alleged irregularity of procedure.

(2) No officer or member of the Legislature of a State in whom powers are vested by or under this Constitution for regulating procedure or the conduct of business, or for maintaining order, in the Legislature shall be subject to the jurisdiction of any court in respect of the exercise by him of those powers.

CHAPTER IV—LEGISLATIVE POWER OF THE GOVERNOR

213. Power of Governor to promulgate Ordinances during recess of Legislature.— (1) If at any time, except when the Legislative Assembly of a State is in session, or where there is a Legislative Council in a State, except when both Houses of the Legislature are in session, the Governor is satisfied that circumstances exist which render it necessary for him to take immediate action, he may promulgate such Ordinances as the circumstances appear to him to require :

Provided that the Governor shall not, without instructions from the President, promulgate any such Ordinance if—

(*a*) a Bill containing the same provisions would under this Constitution have required the previous sanction of the President for the introduction thereof into the Legislature ; or

(*b*) he would have deemed it necessary to reserve a Bill containing the same provisions for the consideration of the President ; or

---

1. Ins. by the State of Himachal Pradesh Act, 1970 (53 of 1970), s. 46 (*w.e.f.* 25-1-1971).
2. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71 for " Legislature of the State of Himachal Pradesh" (*w.e.f.* 21-1-1972).
3. Ins. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 39 (*w.e.f.* 20-2-1987).
4. Subs. by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 42, for " Legislature of the State of Mizoram" (*w.e.f.* 20-2-1987).
5. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63 for "Arunachal Pradesh and Mizoram" (*w.e.f.*30-5-1987).

परंतु असे की, यथास्थिति, विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा विधानपरिषदेचा सभापती, किंवा त्या नात्याने कार्य करणारी व्यक्ती, ज्या कोणत्याही सदस्यास पूर्वोक्तांपैकी कोणत्याही भाषेत आपले विचार नीटपणे व्यक्त करता येत नसतील त्याला आपल्या मातृभाषेत सभागृहाला संबोधून भाषण करण्याची अनुज्ञा देऊ शकेल.

(२) राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली नाही तर, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर हा अनुच्छेद, त्यातील " किंवा इंग्रजीतून " हे शब्द जणू काही गाळलेले असावेत त्याप्रमाणे प्रभावी होईल :

[१][परंतु असे की, [२][हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय व त्रिपुरा या राज्यांच्या विधानमंडळांच्या] संबंधात, या खंडात आलेल्या " पंधरा वर्षे " या शब्दोल्लेखाच्या जागी जणू काही " पंचवीस वर्षे " असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे तो खंड प्रभावी होईल :]

[३][परंतु आणखी असे की, [४][[५][अरुणाचल प्रदेश, गोवा व मिझोरम] या राज्यांच्या विधानमंडळांच्या] संबंधात, या खंडात आलेल्या " पंधरा वर्षे " या शब्दोल्लेखाच्या जागी जणू काही " चाळीस वर्षे " असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे तो खंड प्रभावी होईल.]

२११. विधानमंडळातील चर्चेवर निर्बंध.—सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायाधीशाने आपली कर्तव्ये पार पाडताना केलेल्या वर्तणुकीबाबत राज्याच्या विधानमंडळात कोणतीही चर्चा करता येणार नाही.

२१२. न्यायालयांनी विधानमंडळाच्या कामकाजाबाबत चौकशी न करणे.—(१) कार्यपद्धतीत एखादी तथाकथित नियमबाह्य गोष्ट घडली आहे या कारणावरून राज्य विधानमंडळातील कोणत्याही कामकाजाची विधिग्राह्यता प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) राज्य विधानमंडळातील कार्यपद्धतीचे किंवा कामकाजचालनाचे विनियमन करण्याचे, अथवा विधानमंडळात सुव्यवस्था राखण्याचे अधिकार या संविधानाद्वारे किंवा तद्न्वये ज्याच्या ठायी निहित करण्यात आले आहेत अशा, विधानमंडळाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने त्या अधिकारांच्या केलेल्या वापराबाबत, तो कोणत्याही न्यायालयाच्या अधिकारितेस अधीन असणार नाही.

प्रकरण चार—राज्यपालाचे वैधानिक अधिकार

२१३. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा राज्यपालाचा अधिकार.—(१) राज्याची विधानसभा सत्रासीन असेल त्याव्यतिरिक्त अथवा एखाद्या राज्यात विधानपरिषद असेल तेथे विधानमंडळाची दोन्ही सभागृहे सत्रासीन असतील त्याव्यतिरिक्त कोणत्याही वेळी, राज्यपालाने तात्काळ कारवाई करणे जीमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल राज्यपालाची खात्री पटल्यास, त्याला त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील :

परंतु असे की, ज्या अध्यादेशातील तरतुदींसारख्याच तरतुदी,—

(क) अंतर्भूत असणारे कोणतेही विधेयक विधानमंडळात मांडण्यासाठी या संविधानाअन्वये राष्ट्रपतीची पूर्वमंजुरी लागली असती ; किंवा

(ख) अंतर्भूत असणारे कोणतेही विधेयक राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवणे राज्यपालाला आवश्यक वाटले असते ; किंवा

---

१. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४६ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे " हिमाचल प्रदेश या राज्याच्या विधानमंडळाच्या " या शब्दांऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

४. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे " मिझोरम राज्याच्या विधानमंडळाच्या " या शब्दांऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे " अरुणाचल प्रदेश व मिझोरम " या शब्दांऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(*c*) an Act of the Legislature of the State containing the same provisions would under this Constitution have been invalid unless, having been reserved for the consideration of the President, it had received the assent of the President.

(2) An Ordinance promulgated under this article shall have the same force and effect as an Act of the Legislature of the State assented to by the Governor, but every such Ordinance—

(*a*) shall be laid before the Legislative Assembly of the State, or where there is a Legislative Council in the State, before both the Houses, and shall cease to operate at the expiration of six weeks from the reassembly of the Legislature, or if before the expiration of that period a resolution disapproving it is passed by the Legislative Assembly and agreed to by the Legislative Council, if any, upon the passing of the resolution or, as the case may be, on the resolution being agreed to by the Council ; and

(*b*) may be withdrawn at any time by the Governor.

Explanation.—Where the Houses of the Legislature of a State having a Legislative Council are summoned to reassemble on different dates, the period of six weeks shall be reckoned from the later of those dates for the purposes of this clause.

(3) If and so far as an Ordinance under this article makes any provision which would not be valid if enacted in an Act of the Legislature of the State assented to by the Governor, it shall be void :

Provided that, for the purposes of the provisions of this Constitution relating to the effect of an Act of the Legislature of a State which is repugnant to an Act of Parliament or an existing law with respect to a matter enumerated in the Concurrent List, an Ordinance promulgated under this article in pursuance of instructions from the President shall be deemed to be an Act of the Legislature of the State which has been reserved for the consideration of the President and assented to by him.

[1](4)* * * * * *

CHAPTER V—THE HIGH COURTS IN THE STATES

214. High Courts for States.—[2]*** There shall be a High Court for each State.

[3](2)* * * * * *

[3](3)* * * * * *

215. High Courts to be courts of record.—Every High Court shall be a court of record and shall have all the powers of such a court including the power to punish for contempt of itself.

216. Constitution of High Courts.—Every High Court shall consist of a Chief Justice and such other Judges as the President may from time to time deem it necessary to appoint.

[4]* * * * * *

1. CI. (4) was ins. by the Constitution (Thirty-eighth Amendment) Act, 1975, s. 3 (with retrospective effect) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 27 (*w.e.f.* 20-6-1979).
2. The brackets and figure "(1)" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.
3. Cls. (2) and (3) omitted by s. 29 and Sch., *ibid* (w.e.f. 1-11-1956).
4. Proviso omitted by s. 11, *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).

(ग) अंतर्भूत असणारा राज्य विधानमंडळाचा एखादा अधिनियम राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्याला राष्ट्रपतीची अनुमती मिळाली नसती तर, या संविधानाअन्वये तो अधिनियम विधिअग्राह्य झाला असता,

असा कोणताही अध्यादेश, राज्यपाल, राष्ट्रपतीकडून अनुदेश मिळाल्याशिवाय प्रख्यापित करणार नाही.

(२) या अनुच्छेदान्वये प्रख्यापित केलेल्या अध्यादेशाचा अंमल व प्रभाव राज्यपालाने अनुमती दिलेल्या राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमांप्रमाणेच असेल, परंतु असा प्रत्येक अध्यादेश,—

(क) राज्याच्या विधानसभेपुढे, किंवा राज्यात विधानपरिषद असेल तेथे दोन्ही सभागृहांपुढे ठेवला जाईल, आणि विधानमंडळाची पुन्हा सभा भरल्यापासून सहा आठवडे संपताच, अथवा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अमान्य करणारा ठराव विधानसभेने पारित केला आणि विधानपरिषद असल्यास, तिने तो ठराव संमत केला तर, ठराव पारित होताच, किंवा, यथास्थिति, विधानपरिषदेकडून ठराव संमत होताच तो अध्यादेश जारी असण्याचे बंद होईल ; आणि

(ख) राज्यपालास कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

स्पष्टीकरण.—विधानपरिषद असलेल्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहांना पुन्हा सभा भरवण्यासाठी वेगवेगळ्या दिनांकांना अभिनिमंत्रित केलेले असेल तेव्हा, या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, सहा आठवड्यांचा कालावधी त्यापैकी नंतरच्या दिनांकापासून मोजण्यात येईल.

(३) राज्यपालाने अनुमती दिलेल्या राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमात एरव्ही जी तरतूद अंतर्भूत केल्यास विधिग्राह्य ठरणार नाही अशी कोणतीही तरतूद, या अनुच्छेदाखालील अध्यादेशाद्वारे करण्यात आली तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, तो अध्यादेश शून्यवत असेल :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळाचा जो अधिनियम, समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबीसंबंधीच्या संसदेच्या अधिनियमास किंवा विद्यमान कायद्यास प्रतिकूल असेल, त्याच्या प्रभावासंबंधी या संविधानात असलेल्या तरतुदींच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपतीच्या अनुदेशानुसार या अनुच्छेदाअन्वये प्रख्यापित केलेला अध्यादेश हा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवलेला व त्याने अनुमती दिलेला असा राज्य विधानमंडळाचा अधिनियम असल्याचे मानले जाईल.

[१](४)* * * * * *

प्रकरण पाच—राज्यांमधील उच्च न्यायालये

२१४. राज्यांसाठी उच्च न्यायालये.—[२]* * * प्रत्येक राज्यासाठी एक उच्च न्यायालय असेल.

[३](२)* * * * * *

[३](३)* * * * * *

२१५. उच्च न्यायालये ही अभिलेख न्यायालये असणे.—प्रत्येक उच्च न्यायालय हे अभिलेख न्यायालय असेल आणि त्यास आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह अशा न्यायालयाचे सर्व अधिकार असतील.

२१६. उच्च न्यायालये घटित करणे.—प्रत्येक उच्च न्यायालय हे मुख्य न्यायमूर्ती व राष्ट्रपतीला वेळोवेळी जे नियुक्त करणे आवश्यक वाटतील असे अन्य न्यायाधीश मिळून बनलेले असेल.

[४]* * * * * *

---

१. संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावासह) समाविष्ट केलेला खंड (४) हा, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २७ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ (१) ” हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाचे कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे खंड (२) व (३) गाळले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ११ द्वारे परंतुक गाळले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

217. Appointment and conditions of the office of a Judge of a High Court.—(1) Every Judge of a High Court shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal [1][on the recommendation of the National Judicial Appointments Commission referred to in Article 124-A], and [2][shall hold office, in the case of an additional or acting Judge, as provided in article 224, and in any other case, until he attains the age of [3][sixty-two years]] :

Provided that—

(*a*) a Judge may, by writing under his hand addressed to the President, resign his office ;

(*b*) a Judge may be removed from his office by the President in the manner provided in clause (*4*) of article 124 for the removal of a Judge of the Supreme Court ;

(*c*) the office of a Judge shall be vacated by his being appointed by the President to be a Judge of the Supreme Court or by his being transferred by the President to any other High Court within the territory of India.

(2) A person shall not be qualified for appointment as a Judge of a High Court unless he is a citizen of India and—

(*a*) has for at least ten years held a judicial office in the territory of India; or

(*b*) has for at least ten years been an advocate of a High Court [4]*** or of two or more such Courts in succession ; [5]***

[5](c) * * * * * *

Explanation.—For the purposes of this clause—

[6][(*a*) in computing the period during which a person has held judicial office in the territory of India, there shall be included any period, after he has held any judicial office, during which the person has been an advocate of a High Court or has held the office of a member of a tribunal or any post, under the Union or a State, requiring special knowledge of law ;]

[7][(*aa*)] in computing the period during which a person has been an advocate of a High Court, there shall be included any period during which the person [8][has held judicial office or the office of a member of a tribunal or any post, under the Union or a State, requiring special knowledge of law] after he became an advocate ;

---

1. Subs. by the Constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 6. for "after consultation with the Chief Justice of India, the Governor of the state, and, in the case of appointment of a Judge other than the Chief Justice, the Chief Justice of the High Court" (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India in its judgment, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 12, for " shall hold office until he attain the age of sixty years " (w.e.f. 1-11-1956).
3. Subs. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 4, for " sixty years " (w.e.f. 5-10-1963).
4. The words " in any State specified in the First Schedule " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
5. The word "or" and "sub-cl.(c) " were ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act,1976, s. 36 (*w.e.f.* 3-1-1977) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 28 (*w.e.f.* 20-6-1979).
6. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 28 (*w.e.f.* 20-6-1979).
7. CI. (*a*) re-lettered as cl. "(*aa*)" by s. 28, *ibid.* (*w.e.f.* 20-6-1979).
8. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 36, for " has held judicial office " (*w.e.f.* 3-1-1977).

२१७. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची नियुक्ती व त्या पदाच्या शर्ती.—(१) राष्ट्रपती, [१][अनुच्छेद १२४क मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाच्या शिफारशींवरून,] स्वतःच्या सही व मुद्रेनिशी अधिपत्राद्वारे, उच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशाची नियुक्ती करील आणि [२][तो, अतिरिक्त किंवा कार्यकारी न्यायाधीश असेल त्या बाबतीत, अनुच्छेद २२४ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे, आणि अन्य कोणत्याही बाबतीत, तो, [३][बासष्ट वर्षे] वयाचा होईपर्यंत, पद धारण करील] :

परंतु असे की,—

(क) असा न्यायाधीश, राष्ट्रपतीस संबोधून स्वतःच्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास पदावरून दूर करण्यासाठी अनुच्छेद १२४ च्या खंड (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने राष्ट्रपती न्यायाधीशास त्याच्या पदावरून दूर करू शकेल ;

(ग) न्यायाधीशाचे पद, राष्ट्रपतीने त्याची सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती केल्यास किंवा राष्ट्रपतीने त्याची भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयात बदली केल्यास रिक्त होईल.

(२) एखादी व्यक्ती, भारताची नागरिक, आणि,—

(क) तिने भारताच्या राज्यक्षेत्रात कमीत कमी दहा वर्षे न्यायिक पद धारण केलेले ; किंवा

(ख) ती, [४]* * * एखाद्या उच्च न्यायालयात अथवा अशा दोन किंवा अधिक न्यायालयात, लागोपाठ कमीत कमी दहा वर्षे अधिवक्ता राहिलेली ; [५]* * *

[५](ग) * * * * *

असल्याशिवाय, ती, उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीसाठी पात्र असणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ,—

[६][(क) एखाद्या व्यक्तीने भारताच्या राज्यक्षेत्रात जितका काळ न्यायिक पद धारण केलेले असेल तो कालावधी मोजताना, तिने कोणतेही न्यायिक पद धारण केल्यानंतर, ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये ती व्यक्ती उच्च न्यायालयाची अधिवक्ता राहिलेली असेल अथवा एखाद्या न्यायाधिकरणाच्या सदस्याचे पद किंवा कायद्याचे विशेष ज्ञान आवश्यक असणारे असे, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही पद तिने धारण केलेले असेल, तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल ;]

[७][(कक)] एखादी व्यक्ती जितका काळ उच्च न्यायालयाची अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ती व्यक्ती अधिवक्ता झाल्यानंतर तिने ज्या कोणत्याही कालावधीमध्ये [८][कोणतेही न्यायिक पद अथवा एखाद्या न्यायाधिकरणाच्या सदस्याचे पद अथवा कायद्याचे विशेष ज्ञान आवश्यक असणारे असे, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखालील कोणतेही पद धारण केलेले असेल] तो कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल ;

---

१. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ६ द्वारे "भारताचा मुख्य न्यायमूर्ती, राज्याचा राज्यपाल व तसेच मुख्य न्यायमुर्तीहून अन्य न्यायाधीशाची नियुक्ती करावयाची असल्यास उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती यांचा विचार घेतल्यानंतर" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा, सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५ एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १२ द्वारे " तो साठ वर्षे वयाचा होईपर्यंत पद धारण करील " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४ द्वारे " ६० वर्षे " या मजकुराऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्यातील " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३६ द्वारे " अथवा " हा शब्द आणि " खंड (ग) " हा मजकूर समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २८ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २८ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

७. वरील अधिनियमाच्या कलम २८ द्वारे खंड (क) याला " (कक) " असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३६ द्वारे " न्यायिक पद धारण केलेले असेल " या मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(*b*) in computing the period during which a person has held judicial office in the territory of India or been an advocate of a High Court, there shall be included any period before the commencement of this Constitution during which he has held judicial office in any area which was comprised before the fifteenth day of August, 1947, within India as defined by the Government of India Act, 1935, or has been an advocate of any High Court in any such area, as the case may be.

[1][(3) If any question arises as to the age of a Judge of a High Court, the question shall be decided by the President after consultation with the Chief Justice of India and the decision of the President shall be final.]

218. Application of certain provisions relating to Supreme Court to High Courts.— The provisions of clauses (4) and (5) of article 124 shall apply in relation to a High Court as they apply in relation to the Supreme Court with the substitution of references to the High Court for references to the Supreme Court.

219. Oath or affirmation by Judges of High Courts.—Every person appointed to be a Judge of a High Court [2]*** shall, before he enters upon his office, make and subscribe before the Governor of the State, or some person appointed in that behalf by him, an oath or affirmation according to the form set out for the purpose in the Third Schedule.

[3]**[220. Restriction on practice after being a permanent Judge.—**No person who, after the commencement of this Constitution, has held office as a permanent Judge of a High Court shall plead or act in any court or before any authority in India except the Supreme Court and the other High Courts.

Explanation.—In this article, the expression " High Court " does not include a High Court for a State specified in Part B of the First Schedule as it existed before the commencement[4] of the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956.]

221. Salaries, etc., of Judges.—[5][(1) There shall be paid to the Judges of each High Court such salaries as may be determined by Parliament by law and, until provision in that behalf is so made, such salaries as are specified in the Second Schedule.]

(2) Every Judge shall be entitled to such allowances and to such rights in respect of leave of absence and pension as may from time to time be determined by or under law made by Parliament and, until so determined, to such allowances and rights as are specified in the Second Schedule :

Provided that neither the allowances of a Judge nor his rights in respect of leave of absence or pension shall be varied to his disadvantage after his appointment.

222. Transfer of a Judge from one High Court to another.—(1) The President may, [6][on the recommendation of the National Judicial Appointments Commission reffered to in Article 124A] transfer a Judge from one High Court to any other High Court[7]***.

[8][(2) When a Judge has been or is so transferred, he shall, during the period he serves, after the commencement of the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, as a Judge of the other High Court, be entitled to receive in addition to his salary such compensatory allowance as may be determined by Parliament by law and, until so determined, such compensatory allowance as the President may by order fix.]

1. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 4(b) (with retrospective effect).
2. The words "in a State" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956. s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
3. Subs. by s. 13, *ibid.*, for art. 220.
4. 1st November, 1956.
5. Subs. by the Constitution (Fifty-fourth Amendment) Act, 1986, s. 3. for cl. (*1*) (w.e.f. 1-4-1986).
6. Subs. by the Constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 7, for "after consultation with the Chief Justice of India." (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India, in its judgment, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
7. The words "within the territory of India" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956. s. 14 (w.e.f. 1-11-1956).
8. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963. s. 5 (w.e.f. 5-10-1963). Original cl. (2) was omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956. s. 14 (w.e.f. 1-11-1956).

(ख) एखाद्या व्यक्तीने जितका काळ भारताच्या राज्यक्षेत्रात न्यायिक पद धारण केलेले असेल अथवा ती जितका काळ एखाद्या उच्च न्यायालयाची अधिवक्ता असेल तो कालावधी मोजताना, ज्या कालावधीमध्ये, " गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ " यात व्याख्या केलेल्या अशा भारतात, १५ ऑगस्ट, १९४७ या दिवसापूर्वी समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही क्षेत्रात तिने न्यायिक पद धारण केलेले असेल अथवा यथास्थिति, ती अशा कोणत्याही क्षेत्रातील उच्च न्यायालयाची अधिवक्ता असेल असा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वीचा कोणताही कालावधी त्यात समाविष्ट केला जाईल.

[१][(३) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाच्या वयाबाबत एखादा प्रश्न उद्‌भवला तर, राष्ट्रपती, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीशी विचार-विनिमय केल्यानंतर त्या प्रश्नाचा निर्णय करील आणि राष्ट्रपतीचा निर्णय अंतिम असेल.]

२१८. सर्वोच्च न्यायालयासंबंधीच्या विवक्षित तरतुदी उच्च न्यायालयांना लागू असणे.—अनुच्छेद १२४ चे खंड (४) व (५) यांच्या तरतुदी, जशा सर्वोच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू आहेत, तशाच त्या, सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशांच्या जागी उच्च न्यायालयाचे निर्देश दाखल करण्यासह उच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू होतील.

२१९. उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांनी शपथ घेणे किंवा प्रतिज्ञा करणे.—[२]* * * * उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती झालेली प्रत्येक व्यक्ती, आपले पद ग्रहण करण्यापूर्वी, राज्याच्या राज्यपालासमोर अथवा त्याने त्याबाबतीत नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीसमोर, तिसऱ्या अनुसूचीत त्या प्रयोजनार्थ दिलेल्या नमुन्यानुसार शपथ घेऊन किंवा प्रतिज्ञा करून त्याखाली स्वतःची सही करील.

[३][**२२०. स्थायी न्यायाधीश झाल्यानंतर व्यवसायावर निर्बंध.—**जिने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर एखाद्या उच्च न्यायालयाच्या स्थायी न्यायाधीशाचे पद धारण केले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, सर्वोच्च न्यायालय व इतर उच्च न्यायालये याखेरीज भारतातील कोणत्याही न्यायालयात किंवा कोणत्याही प्राधिकाऱ्यासमोर वकिली करता किंवा काम चालवता येणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील " उच्च न्यायालय " या शब्दप्रयोगात, संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभापूर्वी [४]अस्तित्वात असलेल्या पहिल्या अनुसूचीतील भाग ' ख ' मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा समावेश नाही.]

२२१. न्यायाधीशांचे वेतन, इत्यादी.—[५][(१) प्रत्येक उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील असे वेतन दिले जाईल आणि त्या बाबतीत तशी तरतूद केली जाईपर्यंत दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात आलेले वेतन दिले जाईल.]

(२) प्रत्येक न्यायाधीश, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्यान्वये, वेळोवेळी निर्धारित केले जातील असे भत्ते आणि अनुपस्थिती रजा व निवृत्तिवेतन यांबाबतचे असे हक्क आणि ते तसे निर्धारित केले जाईपर्यंत, दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये जे विनिर्दिष्ट केलेले आहेत असे भत्ते व असे हक्क मिळण्यास हक्कदार असेल :

परंतु असे की, न्यायाधीशांचे भत्ते अथवा अनुपस्थिती रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांबाबतचे त्याचे हक्क यांमध्ये त्याला नुकसानकारक होईल असा बदल, त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

२२२. न्यायाधीशांची एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली.——(१)राष्ट्रपतीला,[६][अनुच्छेद १२४क मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाच्या शिफारशीवरून,] एखाद्या न्यायाधीशाची [७]* * * एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या कोणत्याही उच्च न्यायालयात बदली करता येईल.

[८][(२) जेव्हा एखाद्या न्यायाधीशाची याप्रमाणे बदली झाली असेल किंवा होईल त्या बाबतीत, तो, संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या प्रारंभानंतर जेव्हा दुसऱ्या उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून सेवेत असेल त्या कालावधीमध्ये तो, आपल्या वेतनाशिवाय आणखी संसद कायद्याद्वारे निर्धारित करील असा पूरक भत्ता आणि, तो याप्रमाणे निर्धारित होईपर्यंत, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे निश्चित करील असा पूरक भत्ता मिळण्यास हक्कदार असेल.]

---

१. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ४(ख) द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " राज्यातील " हा शब्द गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १३ द्वारे अनुच्छेद २२० ऐवजी दाखल केला.

४. १ नोव्हेंबर, १९५६.

५. संविधान (चोपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ३ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ७ द्वारे "भारताच्या मुख्य न्यामुर्तीचा विचार घेऊन नंतर," या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५ एआयआर २०१६ एससी ११७, या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

७. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १४ द्वारे " भारताच्या राज्यक्षेत्रातील " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १४ द्वारे मूळ खंड (२) गाळला होता (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून). परंतु, संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

223. Appointment of acting Chief Justice.—When the office of Chief Justice of a High Court is vacant or when any such Chief Justice is, by reason of absence or otherwise, unable to perform the duties of his office, the duties of the office shall be performed by such one of the other Judges of the Court as the President may appoint for the purpose.

[1][**224. Appointment of additional and acting Judges.**—(1) If by reason of any temporary increase in the business of a High Court or by reason of arrears of work therein, it appears to the President that the number of the Judges of that Court should be for the time being increased, [2][the President may in consultation with the National Judicial Appointments commission appoint] duly qualified persons to be additional Judges of the Court for such period not exceeding two years as he may specify.

(2) When any Judge of a High Court other than the Chief Justice is by reason of absence or for any other reason unable to perform the duties of his office or is appointed to act temporarily as Chief Justice, [2][the President may in consultation with the National Judicial Appointments commission appoint] a duly qualified person to act as a Judge of that Court until the permanent Judge has resumed his duties.

(3) No person appointed as an additional or acting Judge of a High Court shall hold office after attaining the age of [3][sixty-two years]].

[4][**224A. Appointment of retired Judges at sittings of High Courts.**—Notwithstanding anything in this Chapter, [5][the National Judicial Appointments Commission on a reference made to it by the Chief Justice of a High Court for any State, may with the previous consent of the President] request any person who has held the office of a Judge of that Court or of any other High Court to sit and act as a Judge of the High Court for that State, and every such person so requested shall, while so sitting and acting, be entitled to such allowances as the President may by order determine and have all the jurisdiction, powers and privileges of, but shall not otherwise be deemed to be, a Judge of that High Court :

Provided that nothing in this article shall be deemed to require any such person as aforesaid to sit and act as a Judge of that High Court unless he consents so to do.]

225. Jurisdiction of existing High Courts.—Subject to the provisions of this Constitution and to the provisions of any law of the appropriate Legislature made by virtue of powers conferred on that Legislature by this Constitution, the jurisdiction of, and the law administered in, any existing High Court, and the respective powers of the Judges thereof in relation to the administration of justice in the Court, including any power to make rules of Court and to regulate the sittings of the Court and of members thereof sitting alone or in Division Courts, shall be the same as immediately before the commencement of this Constitution:

[6][Provided that, any restriction to which the exercise of original jurisdiction by any of the High Courts with respect to any matter concerning the revenue or concerning any act ordered or done in the collection thereof was subject immediately before the commencement of this Constitution shall no longer apply to the exercise of such jurisdiction.]

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 15, for art. 224 (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (Ninety-ninth Amendment) Act, 2014, s. 8, for the words "the president may appoint" (*w.e.f.* 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court, in the case of Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India in its judgment, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
3. Subs. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 6, for "sixty years". (w.e.f. 5-10-1963).
4. Ins. by s. 7, *ibid* (w.e.f. 5-10-1963).
5. Subs. by the Constitution (Ninety-ninth Amendment), Act, 2014, s. 9, for the words "the Chief Justice of a High Court for any State may at any time, with previous concent of the President " (*w.e.f.* 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme Court Advocates-on-Record Association and Another *Vs.* Union of India in its judgment, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117.
6. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s.29 (*w.e.f.* 20-6-1979). Original proviso was omitted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 37 (*w.e.f.* 1-2-1977).

२२३. कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीची नियुक्ती.—जेव्हा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीचे पद रिक्त असेल अथवा असा कोणताही मुख्य न्यायमूर्ती अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्यथा आपल्या पदाच्या कर्तव्याचे पालन करण्यास असमर्थ असेल तेव्हा, त्या पदाची कर्तव्ये, त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशांपैकी ज्या एकाची, राष्ट्रपती, त्या प्रयोजनाकरता नियुक्ती करील, तो न्यायाधीश पार पाडील.

[१][**२२४. अतिरिक्त व कार्यकारी न्यायाधीशांची नियुक्ती.—**(१) जर उच्च न्यायालयाच्या कामकाजात तात्पुरती वाढ झाल्याच्या कारणामुळे अथवा त्यातील काम थकीत राहिल्याच्या कारणामुळे त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची संख्या त्या वेळेपुरती वाढवावी असे राष्ट्रपतीला वाटल्यास, [२][राष्ट्रपती, राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाशी विचारविनिमय करून,] यथोचित पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींची, तो विनिर्दिष्ट करील त्याप्रमाणे दोन वर्षांहून अधिक नसेल इतक्या कालावधीकरिता त्या न्यायालयाचे अतिरिक्त न्यायाधीश म्हणून नियुक्त करू शकेल.

(२) जेव्हा उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य न्यायाधीश अनुपस्थितीच्या कारणामुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणामुळे आपल्या पदाच्या कर्तव्यांचे पालन करण्यास असमर्थ असेल किंवा त्याला मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून तात्पुरते कार्य करण्यास नियुक्त केले असेल तेव्हा, स्थायी न्यायाधीश आपल्या कामावर पुन्हा रुजू होईपर्यंत [२][राष्ट्रपती, राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाशी विचारविनिमय करून,] यथोचित पात्रता असणाऱ्या व्यक्तीला त्या न्यायालयाचा न्यायाधीश म्हणून कार्य करण्यासाठी नियुक्त करू शकेल.

(३) उच्च न्यायालयाचा अतिरिक्त किंवा कार्यकारी न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती झालेली कोणतीही व्यक्ती, [३][बासष्ट वर्षे] वयाची झाल्यानंतर पद धारण करणार नाही.]

[४][**२२४क. उच्च न्यायालयांच्या न्यायपीठांमध्ये निवृत्त न्यायाधीशाची नियुक्ती.—**या प्रकरणात काहीही असले तरी, [५][राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोग, कोणत्याही राज्याच्या उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीने त्याच्याकडे केलेल्या निर्देशावरून, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने,] जिने त्या न्यायालयाच्या किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे पद धारण केलेले आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, त्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यासाठी विनंती करू शकेल, आणि याप्रमाणे विनंती केलेली अशी प्रत्येक व्यक्ती, अशा प्रकारे स्थानापन्न होऊन कार्य करीत असताना, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे निर्धारित करील असे भत्ते मिळण्यास, हक्कदार असेल आणि तिला त्या न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची सर्व अधिकारिता, अधिकार आणि विशेषाधिकार असतील, परंतु ती अन्यथा त्या न्यायालयाची न्यायाधीश असल्याचे मानली जाणार नाही :

परंतु असे की, त्या उच्च न्यायालयाची न्यायाधीश म्हणून स्थानापन्न होऊन कार्य करण्यास अशा कोणत्याही पूर्वोक्त व्यक्तीने संमती दिली असल्याशिवाय, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे तिला तसे करणे भाग पडते असे मानले जाणार नाही.]

२२५. विद्यमान उच्च न्यायालयांची अधिकारिता.—या संविधानाच्या तरतुदींच्या आणि या संविधानाद्वारे समुचित विधानमंडळाला प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांच्या आधारे त्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींच्या अधीन राहून, कोणत्याही विद्यमान उच्च न्यायालयाची अधिकारिता व त्यात प्रशासिला जाणारा कायदा, आणि न्यायालयाचे नियम करण्याच्या आणि न्यायालयाच्या व त्याच्या सदस्यांच्या एकेकट्याने किंवा खंड न्यायपीठांवर स्थानापन्न होण्याचे विनियमन करण्याच्या कोणत्याही अधिकारासह त्या न्यायालयातील न्यायदानाच्या संबंधातील त्याच्या न्यायाधीशांचे संबंधित अधिकार, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जसे होते तसेच असतील :

[६][परंतु असे की, महसुलांशी संबंधित असलेल्या अथवा त्याची वसुली करताना आदेश दिलेल्या किंवा केलेल्या कोणत्याही कृतीशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात कोणत्याही उच्च न्यायालयाने करावयाच्या मूळ अधिकारितेच्या वापरावर या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जो निर्बंध होता, असा कोणताही निर्बंध, अशा अधिकारितेच्या वापराला यापुढे लागू असणार नाही.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १५ द्वारे अनुच्छेद २२४ ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ८ द्वारे "राष्ट्रपती" या शब्दाऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

३. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ६ द्वारे " साठ वर्षे " याऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ९ द्वारे "कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने, कोणत्याही राज्याच्या उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती," या मजकुराऐवजी दाखल केला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा, सर्वोच्च न्यायालयाने, सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस्-ऑन-रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५, एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे.

६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३७ द्वारे मूळ परंतुक गाळले होते (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). परंतु, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम २९ द्वारे ते पुन्हा समाविष्ट केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**226. Power of High Courts to issue certain writs.**—(1) Notwithstanding anything in article 32 [2] ***, every High Court shall have power, throughout the territories in relation to which it exercises jurisdiction, to issue to any person or authority, including in appropriate cases, any Government, within those territories directions, orders or writs, including [3][writs in the nature of *habeas corpus, mandamus,* prohibition, *quo warranto and certiorari,* or any of them, for the enforcement of any of the rights conferred by Part III and for any other purpose.]

(2) The power conferred by clause (1) to issue directions, orders or writs to any Government, authority or person may also be exercised by any High Court exercising jurisdiction in relation to the territories within which the cause of action, wholly or in part, arises for the exercise of such power, notwithstanding that the seat of such Government or authority or the residence of such person is not within those territories.

[4][(3) Where any party against whom an interim order, whether by way of injunction or stay or in any other manner, is made on, or in any proceedings relating to, a petition under clause (1), without—

(*a*) furnishing to such party copies of such petition and all documents in support of the plea for such interim order; and

(*b*) giving such party an opportunity of being heard,

makes an application to the High Court for the vacation of such order and furnishes a copy of such application to the party in whose favour such order has been made or the counsel of such party, the High Court shall dispose of the application within a period of two weeks from the date on which it is received or from the date on which the copy of such application is so furnished, whichever is later, or where the High Court is closed on the last day of that period, before the expiry of the next day afterwards on which the High Court is open; and if the application is not so disposed of, the interim order shall, on the expiry of that period, or, as the case may be, the expiry of the said next day, stand vacated.]

[5][(4)] The power conferred on a High Court by this article shall not be in derogation of the power conferred on the Supreme Court by clause (2) of article 32.]

[6] **226A.** [*Constitutional validity of Central laws not to be considered in proceedings under article 226.*] *Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s.* 8 *(w.e.f.* 13-4-1978).

227. Power of superintendence over all courts by the High Court.—[7][(1) Every High Court shall have superintendence over all courts and tribunals throughout the territories in relation to which it exercises jurisdiction.]

(2) Without prejudice to the generality of the foregoing provision, the High Court may—

(*a*) call for returns from such courts ;

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 38. for art. 226 (w.e.f. 1-2-1977).
2. The words, figures and letters "but subject to the provisions of article 131A and article 226A" omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 7 (w.e.f. 13-4-1978).
3. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 30 for the portion beginning with the words "writs in the nature of *habeas corpus, mandamus,* prohibition, *quo warranto and certiorari,* or any of them" and ending with the words "such illegality has resulted in substantial failure of justice" (w.e.f. 1-8-1979).
4. Subs. by s. 30, *ibid,* for cls. (3), (4), (5) and (6) (w.e.f. 1-8-1979).
5. Cl. (7) renumbered as cl. (4) by s. 30, *ibid* (w.e.f. 1-8-1979).
6. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 39 (w.e.f. 1-2-1977).
7. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 40, for cl. (1) (w.e.f. 1-2-1977) and further subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 31, for cl. (1) (w.e.f. 20-6-1979).

[१][**२२६. विवक्षित प्राधिलेख काढण्याचे उच्च न्यायालयांचे अधिकार.—**(१) अनुच्छेद ३२ मध्ये काहीही असले तरी, [२]* * * प्रत्येक उच्च न्यायालयाला, ज्यांच्यासंबधी ते अधिकारिता वापरते त्या राज्यक्षेत्रांमध्ये सर्वत्र, [३][भाग तीनद्वारे प्रदान केलेल्यांपैकी कोणत्याही हक्काची बजावणी करण्यासाठी आणि इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी त्या राज्यक्षेत्रांतील योग्य प्रकरणी, कोणत्याही शासनासह कोणत्याही व्यक्तीला किंवा प्राधिकाऱ्याला, उद्देशून निदेश, आदेश अथवा देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस), महादेश (मँडॅमस), प्रतिषेध (प्रोहिबिशन), क्वाधिकार (को-वॉरंटो) व प्राकर्षण (सर्शिओराराय) या स्वरूपाच्या प्राधिलेखांसह प्राधिलेख किंवा त्यांपैकी कोणतेही प्राधिलेख काढण्याचा अधिकार असेल.]

(२) कोणत्याही शासनाला, प्राधिकाऱ्याला किंवा व्यक्तीला उद्देशून निदेश, आदेश किंवा प्राधिलेख काढण्याचा खंड (१) द्वारा प्रदान केलेला अधिकार, अशा अधिकाराच्या वापरासाठी लागणारे वादकारण पूर्णत: किंवा अंशत: जेथे उद्‌भवते, त्या राज्यक्षेत्रांच्या संबंधात अधिकारिता वापरणाऱ्या कोणत्याही उच्च न्यायालयालाही वापरता येण्यासारखे असेल—मग असे शासन किंवा प्राधिकारी यांचे कार्यस्थान किंवा अशा व्यक्तीचे निवासस्थान त्या राज्यक्षेत्रांमध्ये नसले तरी हरकत नाही.

[४][(३) ज्या कोणत्याही पक्षकाराविरुद्ध, खंड (१) अन्वये विनंती अर्जावर किंवा त्यासंबंधातील कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये, अंतरिम आदेश,– मग तो व्यादेशाच्या किंवा स्थगितीच्या रूपात किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने असो,–

(क) अशा पक्षकाराला, अशा विनंतीअर्जाच्या व अशा अंतरिम आदेशाच्या प्रतिकथनाच्या पुष्ट्यर्थ असणाऱ्या सर्व दस्तऐवजांच्या प्रती न पुरविता ; आणि

(ख) अशा पक्षकाराला आपले म्हणणे मांडण्याची संधी न देता,

काढलेला असेल, त्या पक्षकाराने, अशा आदेशाच्या विलोपनासाठी उच्च न्यायालयाकडे अर्ज केला असेल, आणि अशा अर्जाची एक प्रत, ज्याच्या बाजूने असा आदेश काढण्यात आलेला असेल त्या पक्षकाराला किंवा अशा पक्षकाराच्या समुपदेशीला पुरवली असेल त्या बाबतीत, उच्च न्यायालय, ज्या दिनांकास अर्ज मिळेल तो दिनांक किंवा ज्या दिनांकास अशा अर्जाची प्रत अशा रीतीने पुरविली असेल तो दिनांक, यांपैकी जो नंतरचा असेल त्या दिनांकापासून दोन आठवड्यांच्या कालावधीच्या आत, अथवा जेव्हा त्या कालावधीच्या शेवटच्या दिवशी उच्च न्यायालय बंद असेल त्याबाबतीत, त्यानंतर ज्या दिवशी उच्च न्यायालय उघडेल त्या दिवसाचा पुढचा दिवस समाप्त होण्यापूर्वी तो अर्ज निकालात काढील ; आणि जर अर्ज अशा रीतीने निकालात काढण्यात आला नाही तर, अंतरिम आदेश, तो कालावधी समाप्त होताच, किंवा यथास्थिति, उक्त पुढचा दिवस समाप्त होताच विलोपित होईल.]

[५][(४)] या अनुच्छेदाद्वारे उच्च न्यायालयाला प्रदान करण्यात आलेला अधिकार हा, अनुच्छेद ३२ च्या, खंड (२) द्वारे सर्वोच्च न्यायालयाला प्रदान केलेल्या अधिकाराला न्यूनकारी असणार नाही.]

[६]**२२६क. [केंद्रीय कायद्यांची घटनात्मक वैधता अनुच्छेद २२६क खालील कार्यवाहीमध्ये विचारात न घेणे].—** संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ८ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

२२७. सर्व न्यायालयांवर देखरेख करण्याचा उच्च न्यायालयाचा अधिकार.—[७][(१) प्रत्येक उच्च न्यायालय ज्या राज्यक्षेत्रांच्या संबंधात अधिकारिता वापरते त्या राज्यक्षेत्रांमधील सर्व न्यायालयांवर व न्यायाधिकरणांवर त्याची देखरेख राहील.]

(२) पूर्वगामी तरतुदींच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येता, उच्च न्यायालयाला,—

(क) अशा न्यायालयांकडून प्रतिवेदने मागवता येतील ;

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३८ द्वारे अनुच्छेद २२६ ऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ७ द्वारे "मात्र अनुच्छेद १३१क व अनुच्छेद २२६क च्या उपबंधाच्या अधीनतेने" हे शब्द गाळले (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३० द्वारे मूळ मजकुराऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३० द्वारे खंड (३), (४), (५) व (६) यांच्याऐवजी दाखल केला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम ३० द्वारे खंड (७) याला खंड (४) असा नवीन क्रमांक दिला (१ ऑगस्ट, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४० द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि, संविधान (चव्वेचाळीसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३१ द्वारे खंड (१) ऐवजी पुन्हा दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(*b*) make and issue general rules and prescribe forms for regulating the practice and proceedings of such courts; and

(*c*) prescribe forms in which books, entries and accounts shall be kept by the officers of any such courts.

(3) The High Court may also settle tables of fees to be allowed to the sheriff and all clerks and officers of such courts and to attorneys, advocates and pleaders practising therein:

Provided that any rules made, forms prescribed or tables settled under clause (2) or clause (3) shall not be inconsistent with the provision of any law for the time being in force, and shall require the previous approval of the Governor.

(4) Nothing in this article shall be deemed to confer on a High Court powers of superintendence over any court or tribunal constituted by or under any law relating to the Armed Forces.

[1](5) * * * * * *

228. Transfer of certain cases to High Court.—If the High Court is satisfied that a case pending in a court subordinate to it involves a substantial question of law as to the interpretation of this Constitution the determination of which is necessary for the disposal of the case, [2][it shall withdraw the case and [3]*** may—]

(*a*) either dispose of the case itself, or

(*b*) determine the said question of law and return the case to the court from which the case has been so withdrawn together with a copy of its judgment on such question, and the said court shall on receipt thereof proceed to dispose of the case in conformity with such judgment.

[4]**228A.** [*Special provisions as to disposal of questions relating to constitutional validity of State laws.*] *Omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 10* (*w.e.f.* 13-4-1978).

229. Officers and servants and the expenses of High Courts.—(1) Appointments of officers and servants of a High Court shall be made by the Chief Justice of the Court or such other Judge or officer of the Court as he may direct :

Provided that the Governor of the State [5]*** may by rule require that in such cases as may be specified in the rule no person not already attached to the Court shall be appointed to any office connected with the Court save after consultation with the State Public Service Commission.

(2) Subject to the provisions of any law made by the Legislature of the State, the conditions of service of officers and servants of a High Court shall be such as may be prescribed by rules made by the Chief Justice of the Court or by some other Judge or officer of the Court authorised by the Chief Justice to make rules for the purpose :

1. Cl. (5) was ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 40 (w.e.f. 1-2-1977) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 31 (w.e.f. 20-6-1979).
2. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 41 for certain words (w.e.f. 1-2-1977).
3. The words, figures and letters "subject to the provisions of article 131A," omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 9 (w.e.f. 13-4-1978).
4. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 42 (w.e.f. 1-2-1977).
5. The words "in which the High Court has its principal seat" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

(ख) अशा न्यायालयांची प्रथा व कार्यवाही विनियमित करण्यासाठी सर्वसाधारण नियम करून ते प्रसृत करता येतील आणि नमुने विहित करता येतील ; आणि

(ग) अशा कोणत्याही न्यायालयांच्या अधिकाऱ्यांनी पुस्तके, नोंदी व लेखे कोणत्या नमुन्यानुसार ठेवले पाहिजेत ते विहित करता येईल.

(३) उच्च न्यायालयास, अशा न्यायालयांचे शेरीफ व सर्व लिपिक व अधिकारी आणि त्यात व्यवसाय करणारे न्यायवादी, अधिवक्ते व वकील यांना द्यावयाच्या फीची कोष्टके देखील ठरविता येतील :

परंतु असे की, खंड (२) किंवा खंड (३) अन्वये केलेले कोणतेही नियम, विहित केलेले नमुने किंवा ठरवलेली कोष्टके त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींशी विसंगत असणार नाहीत, आणि त्यांस राज्यपालाची पूर्वमान्यता आवश्यक असेल.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, सशस्त्र सेना दलांशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्यान्वये घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयावर किंवा न्यायाधिकरणावर देखरेख करण्याचे अधिकार, उच्च न्यायालयास प्रदान होतात, असे मानले जाणार नाही.

[१](५) * * * *

२२८. विवक्षित प्रकरणे उच्च न्यायालयाकडे वर्ग करणे.——आपणास दुय्यम असलेल्या न्यायालयात प्रलंबित असलेले एखादे प्रकरण निकालात काढण्यासाठी, ज्याचा निर्णय होणे आवश्यक आहे असा या संविधानाचा अर्थ लावण्यासंबंधीचा सारभूत कायदेविषयक प्रश्न त्या प्रकरणात गुंतलेला आहे, अशी उच्च न्यायालयाची खात्री झाली तर, [२][ते न्यायालय, ते प्रकरण काढून घेईल, आणि, [३] * * *,—]

(क) एकतर स्वतःच ते प्रकरण निकालात काढू शकेल, किंवा

(ख) उक्त कायदेविषयक प्रश्न निर्णीत करून, ज्या न्यायालयातून ते प्रकरण काढून घेण्यात आलेले आहे त्याच्याकडे अशा प्रश्नावरील आपल्या न्यायनिर्णयाच्या एका प्रतीसह ते प्रकरण परत पाठवू शकेल, आणि ती प्रत मिळाल्यावर, उक्त न्यायालय, अशा न्यायनिर्णयानुरूप प्रकरण निकालात काढण्याची कार्यवाही करील.

[४]**२२८क. [राज्य कायद्यांच्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित असणारे प्रश्न निकालात काढण्यासंबंधीच्या विशेष तरतुदी].**— संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम १० द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

२२९. उच्च न्यायालयांचे अधिकारी व सेवक आणि खर्च.—(१) उच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांच्या नियुक्त्या, त्या न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती अथवा तो निर्देशित करील असा त्या न्यायालयाचा अन्य न्यायाधीश किंवा अधिकारी यांच्याकडून केल्या जातील :

परंतु असे की,[५] * * * राज्याचा राज्यपाल नियमाद्वारे असे आवश्यक करू शकेल की, त्या नियमात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रकरणी, त्या न्यायालयाशी आधीपासून संलग्न नसलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस त्या न्यायालयाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही पदावर राज्य लोकसेवा आयोगाशी विचारविनिमय केल्याशिवाय नियुक्त केले जाणार नाही.

(२) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, उच्च न्यायालयाचे अधिकारी व सेवक यांच्या सेवाशर्ती, त्या न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीने अथवा त्याने त्या प्रयोजनार्थ नियम करण्यासाठी प्राधिकार दिलेल्या त्या न्यायालयाच्या अन्य न्यायाधीशाने किंवा अधिकाऱ्याने केलेल्या नियमांद्वारे विहित करण्यात येतील, अशा असतील :

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४० द्वारे खंड (५) समाविष्ट केला होता (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३१ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४१ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ९ द्वारे "अनुच्छेद १३१ क च्या तरतुदींस अधीन राहून," हा मजकूर गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केला (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "जेथे त्या उच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्यस्थान असेल त्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that the rules made under this clause shall, so far as they relate to salaries, allowances, leave or pensions, require the approval of the Governor of the State [1]***.

(3) The administrative expenses of a High Court, including all salaries, allowances and pensions payable to or in respect of the officers and servants of the Court, shall be charged upon the Consolidated Fund of the State, and any fees or other moneys taken by the Court shall form part of that Fund.

[2][**230. Extension of Jurisdiction of High Courts to Union Territories.**—(1) Parliament may by law extend the jurisdiction of a High Court to, or exclude the jurisdiction of a High Court from, any Union Territory.

(2) Where the High Court of a State exercises jurisdiction in relation to a Union territory,—

(*a*) nothing in this Constitution shall be construed as empowering the Legislature of the State to increase, restrict or abolish that Jurisdiction ; and

(*b*) the reference in article 227 to the Governor shall, in relation to any rules, forms or tables for subordinate Courts in that territory, be construed as a reference to the President.

231. Establishment of a Common High Court for two or more States.—(1) Notwithstanding anything contained in the preceding provisions of this Chapter, Parliament may by law establish a common High Court for two or more States or for two or more States and a Union Territory.

(2) In relation to any such High Court,—

[3](*a*) * * * * * *

(*b*) the reference in article 227 to the Governor shall, in relation to any rules, forms or tables for subordinate courts, be construed as a reference to the Governor of the State in which the subordinate Courts are situate; and

(*c*) the references in articles 219 and 229 to the State shall be construed as a reference to the State in which the High Court has its principal seat:

Provided that if such principal seat is in a Union Territory, the references in articles 219 and 229 to the Governor, Public Service Commission, Legislature and Consolidated Fund of the State shall be construed respectively as references to the President, Union Public Service Commission, Parliament and Consolidated Fund of India.]

[232. Interpretation.— Articles 230, 231, and 232 substituted by articles 230 and 231 by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s.16 (w.e.f. 1-11-1956).**]**

CHAPTER VI—SUBORDINATE COURTS

233. Appointment of District Judges.—(1) Appointments of persons to be, and the posting and promotion of, District Judges in any State shall be made by the Governor of the State in consultation with the High Court exercising jurisdiction in relation to such State.

(2) A person not already in the service of the Union or of the State shall only be eligible to be appointed a district judge if he has been for not less than seven years an advocate or a pleader and is recommended by the High Court for appointment.

1. The words "in which the High Court has its principal seat" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by s. 16, ibid, for arts. 230, 231 and 232 (w.e.f. 1-11-1956).
3. Sub-clause (*a*) omitted by the Constitution (Ninety-nineth Amendment) Act, 2014, s. 10 (w.e.f. 13-4-2015). This amendment has been struck down by the Supreme Court in the case of Supreme Court Advocates' on Record Association and Another Vs. Union of India, in its judgement, dated the 16th October, 2015 AIR 2016 SC 117. Before Amendment, sub-clause (a) was as follows:—"(a) the reference in article 217 to the Governor of the state shall be construed as to the reference to the Governers of all the State's in relation to which the High Court exercises jurisdiction ;".

परंतु असे की, या खंडान्वये केलेल्या नियमांना, जेथवर ते वेतन, भत्ते, रजा किंवा निवृत्तिवेतन यांच्याशी संबंधित असतील तेथवर, [१] * * * राज्याच्या राज्यपालाची मान्यता आवश्यक असेल.

(३) उच्च न्यायालयाचे अधिकारी आणि सेवक यांना किंवा त्यांच्या बाबतीत द्यावयाचे सर्व वेतन, भत्ते आणि निवृत्तिवेतन यांसह त्या न्यायालयाचा प्रशासकीय खर्च, राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केला जाईल, आणि त्या न्यायालयाने घेतलेली कोणतीही फी किंवा अन्य पैसे त्या निधीचा भाग बनतील.

[२][**२३०. उच्च न्यायालयांच्या अधिकारितेचा संघ राज्यक्षेत्रांवर विस्तार करणे.**—(१) संसदेला कायद्याद्वारे उच्च न्यायालयाची अधिकारिता, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर विस्तारित करता येईल किंवा त्यातून उच्च न्यायालयाची अधिकारिता काढून घेता येईल.

(२) जेव्हा एखाद्या राज्याचे उच्च न्यायालय एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अधिकारिता वापरत असेल त्या बाबतीत,–

(क) या संविधानातील कोणत्याही गोष्टींचा, त्या राज्याच्या विधानमंडळास ती अधिकारिता वाढविण्याचा, निर्बंधित करण्याचा किंवा नाहीशी करण्याचा अधिकार असल्याचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही ; आणि

(ख) त्या राज्यक्षेत्रातील दुय्यम न्यायालयाचे कोणतेही नियम, नमुने किंवा कोष्टके यांच्या संबंधातील, अनुच्छेद २२७ मधील राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा, राष्ट्रपतीसंबंधीचा निर्देश म्हणून अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

२३१. दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी एका सामाईक उच्च न्यायालयाची स्थापना.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी अथवा दोन किंवा अधिक राज्ये व एखादे संघ राज्यक्षेत्र यांच्यासाठी एक सामाईक उच्च न्यायालय स्थापन करता येईल.

(२) अशा कोणत्याही उच्च न्यायालयाच्या संबंधात,—

[३](क) * * * * * *

(ख) दुय्यम न्यायालयांचे कोणतेही नियम, नमुने किंवा कोष्टके यांच्या संबंधातील, अनुच्छेद २२७ मधील राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा, ती दुय्यम न्यायालये ज्या राज्यात असतील त्या राज्याच्या राज्यपालासंबंधीचा निर्देश म्हणून अन्वयार्थ लावण्यात येईल ; आणि

(ग) अनुच्छेद २१९ व २२९ मधील राज्यासंबंधीच्या निर्देशांचा, जेथे उच्च न्यायालयाचे मुख्य कार्यस्थान असेल त्या राज्यासंबंधीचा निर्देश म्हणून अन्वयार्थ लावण्यात येईल :

परंतु असे की, असे मुख्य कार्यस्थान संघ राज्यक्षेत्रात असेल तर, अनुच्छेद २१९ व २२९ मधील राज्यपाल, राज्य लोकसेवा आयोग, राज्य विधानमंडळ व राज्याचा एकत्रित निधी यासंबंधीच्या निर्देशांचा अनुक्रमे राष्ट्रपती, संघ लोकसेवा आयोग, संसद व भारताचा एकत्रित निधी यासंबंधीचे निर्देश म्हणून अन्वयार्थ, लावण्यात येईल ;

[**२३२. अर्थ लावणे.**—संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १६ द्वारे अनुच्छेद २३०, २३१ आणि २३२ यांऐवजी अनुच्छेद २३० व २३१ दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी तेव्हापासून).]

प्रकरण सहा—दुय्यम न्यायालये

२३३. जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती.—(१) कोणत्याही राज्यातील जिल्हा न्यायाधीशांच्या पदांवर व्यक्तींच्या करावयाच्या नियुक्त्या अणि त्यांची पदस्थापना व पदोन्नती, अशा राज्यांच्या संबंधात अधिकारितेचा वापर करणाऱ्या उच्च न्यायालयाशी विचारविनिमय करून त्या राज्याच्या राज्यपालाद्वारे करण्यात येईल.

(२) आधीपासून संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवेत नसलेली व्यक्ती, जर ती, सात वर्षापेक्षा कमी नसेल इतका काळ अधिवक्ता किंवा वकील असेल आणि उच्च न्यायालयाने नियुक्तीकरता तिची शिफारस केलेली असेल तरच केवळ ती जिल्हा न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यास पात्र असेल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " जेथे त्या उच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्यस्थान असेल त्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम १६ द्वारे अनुच्छेद २३०, २३१ व २३२ यांऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (नव्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१४ याच्या कलम १० द्वारे उपखंड (क) गाळला (१३ एप्रिल, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). ही सुधारणा सर्वोच्च न्यायालयाने सुप्रिम कोर्ट ॲडव्होकेटस् ऑन रेकॉर्ड असोशिएशन आणि इतर विरूद्ध भारताचे संघराज्य या प्रकरणामधील आपल्या दिनांक १६ ऑक्टोबर, २०१५ एआयआर २०१६ एससी ११७ या न्यायनिर्णयाद्वारे रद्दबातल केली आहे. सुधारणा करण्यापूर्वी, उपखंड (क) पुढीलप्रमाणे होता:–"(क) अनुच्छेद २१७ मधील राज्याच्या राज्यपालासंबंधीच्या निर्देशाचा अर्थ, ते उच्च न्यायालय ज्यांच्या संबंधात अधिकारिता वापरत असेल त्या सर्व राज्यांच्या राज्यपालासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल ;".

[1][**233A. Validation of appointments of, and judgments, etc., delivered by, certain district judges.**—Notwithstanding any judgment, decree or order of any court,—

(*a*) (*i*) no appointment of any person already in the judicial service of a State or of any person who has been for not less than seven years an advocate or a pleader, to be a district judge in that State, and

(*ii*) no posting, promotion or transfer of any such person as a district judge,

made at any time before the commencement of the Constitution (Twentieth Amendment) Act, 1966, otherwise than in accordance with the provisions of article 233 or article 235 shall be deemed to be illegal or void or ever to have become illegal or void by reason only of the fact that such appointment, posting, promotion or transfer was not made in accordance with the said provisions ;

(*b*) no jurisdiction exercised, no judgment, decree, sentence or order passed or made, and no other act or proceedings done or taken, before the commencement of the Constitution (Twentieth Amendment) Act, 1966 by, or before, any person appointed, posted, promoted or transferred as a district judge in any State otherwise than in accordance with the provisions of article 233 or article 235 shall be deemed to be illegal or invalid or ever to have become illegal or invalid by reason only of the fact that such appointment, posting, promotion or transfer was not made in accordance with the said provisions.]

234. Recruitment of persons other than district judges to the judicial service.—Appointments of persons other than district judges to the judicial service of a State shall be made by the Governor of the State in accordance with rules made by him in that behalf after consultation with the State Public Service Commission and with the High Court exercising jurisdiction in relation to such State.

235. Control over subordinate courts.—The control over district courts and courts subordinate thereto including the posting and promotion of, and the grant of leave to, persons belonging to the judicial service of a State and holding any post inferior to the post of district judge shall be vested in the High Court, but nothing in this article shall be construed as taking away from any such person any right of appeal which he may have under the law regulating the conditions of his service or as authorising the High Court to deal with him otherwise than in accordance with the conditions of his service prescribed under such law.

236. Interpretation.— In this Chapter—

(*a*) the expression "district judge" includes judge of a city civil court, additional district judge, joint district judge, assistant district judge, chief judge of a small cause court, chief presidency magistrate, additional chief presidency magistrate, sessions judge, additional sessions judge and assistant sessions Judge ;

(*b*) the expression "judicial service" means a service consisting exclusively of persons intended to fill the post of district judge and other civil judicial posts inferior to the post of district judge.

237. Application of the provisions of this Chapter to certain class or classes of magistrates.—The Governor may by public notification direct that the foregoing provisions of this Chapter and any rules made thereunder shall with effect from such date as may be fixed by him in that behalf apply in relation to any class or classes of magistrates in the State as they apply in relation to persons appointed to the judicial service of the State subject to such exceptions and modifications as may be specified in the notification.

---

[1] Ins. by the Constitution (Twentieth Amendment) Act, 1966, s. 2 (w.e.f. 22-12-1966).

[1][**२३३क. विवक्षित जिल्हा न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि त्यांनी दिलेले न्यायनिर्णय, इत्यादी विधिग्राह्य असणे.**—कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश काहीही असला तरी,—

(क) संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, अनुच्छेद २३३ किंवा अनुच्छेद २३५ याच्या तरतुदींचे अनुसरण न करता अन्यथा,—

(एक) आधीपासून राज्याच्या न्यायिक सेवेत असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची, किंवा जी सात वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतका काळ अधिवक्ता किंवा वकील असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीची, त्या राज्यातील जिल्हा न्यायाधीश म्हणून केलेली कोणतीही नियुक्ती, आणि

(दोन) अशा कोणत्याही व्यक्तीचे जिल्हा न्यायाधीश म्हणून केलेले कोणतेही पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली,

उक्त तरतुदींनुसार केलेली नव्हती केवळ याच वस्तुस्थितीच्या कारणास्तव अशी नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली अवैध किंवा शून्यवत आहे अथवा कधी काळी अवैध किंवा शून्यवत होती, असे मानले जाणार नाही ;

(ख) अनुच्छेद २३३ किंवा अनुच्छेद २३५ याच्या तरतुदींचे अनुसरण न करता अन्यथा कोणत्याही राज्यातील जिल्हा न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीने संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या प्रारंभापूर्वी वापरलेली कोणतीही अधिकारिता, दिलेला कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा, शिक्षादेश किंवा आदेश आणि तिने किंवा तिच्यासमोर केलेली अन्य कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही, अशी नियुक्ती, पदस्थापन, पदोन्नती किंवा बदली उक्त तरतुदींनुसार केलेली नव्हती, केवळ याच वस्तुस्थितीच्या कारणास्तव अवैध किंवा विधिबाह्य आहे, अथवा कधी काळी अवैध किंवा विधिबाह्य होती, असे मानले जाणार नाही.]

२३४. जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची न्यायिक सेवेतील भरती.—जिल्हा न्यायाधीशांव्यतिरिक्त अन्य व्यक्तींची राज्याच्या न्यायिक सेवेतील नियुक्ती, राज्य लोकसेवा आयोग व त्या राज्याच्या संबंधात अधिकारिता वापरणारे उच्च न्यायालय यांच्याशी विचार-विनिमय करून, राज्याचा राज्यपाल, याबाबतीत त्याने केलेल्या नियमांनुसार करील.

२३५. दुय्यम न्यायालयांवरील नियंत्रण.—जिल्हा न्यायालये व त्यांना दुय्यम असणारी न्यायालये यांच्यावर तसेच राज्याच्या न्यायिक सेवेत असलेल्या आणि जिल्हा न्यायाधीश पदाहून कनिष्ठ पद धारण करणाऱ्या व्यक्तींची पदस्थापना, व पदोन्नती आणि रजा मंजुरी यांवर उच्च न्यायालयाचे नियंत्रण असेल, परंतु, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीचा अन्वयार्थ, त्यामुळे अशा कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या सेवाशर्तींचे विनियमन करणाऱ्या कायद्यानुसार असेल असा कोणताही अपिलाधिकार तिच्यापासून हिरावला जातो अथवा अशा कायद्याअन्वये विहित केलेल्या तिच्या सेवाशर्तींचे अनुसरण न करता अन्यथा जिच्या बाबतीत काहीही करण्यास त्यामुळे उच्च न्यायालयास प्राधिकार प्राप्त होतो, असा लावला जाणार नाही.

२३६. अर्थ लावणे.—या प्रकरणातील,—

(क) “ जिल्हा न्यायाधीश ” या शब्दप्रयोगात, नगर दिवाणी न्यायालयाचा न्यायाधीश, अपर जिल्हा न्यायाधीश, सह जिल्हा न्यायाधीश, सहायक जिल्हा न्यायाधीश, लघुवाद न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश, मुख्य इलाखा शहर दंडाधिकारी, अपर मुख्य इलाखा शहर दंडाधिकारी, सत्र न्यायाधीश, अपर सत्र न्यायाधीश व सहायक सत्र न्यायाधीश यांचा समावेश आहे ;

(ख) “ न्यायिक सेवा ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, केवळ जिल्हा न्यायाधीशाचे पद आणि जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदाहून कनिष्ठ अशी अन्य दिवाणी न्यायिक पदे ज्या व्यक्तींमधून भरली जातील अशाच व्यक्तींची सेवा, असा आहे.

२३७. दंडाधिकाऱ्यांच्या विवक्षित वर्गाला किंवा वर्गांना या प्रकरणाच्या तरतुदी लागू असणे.—राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदी व त्याअन्वये केलेले कोणतेही नियम राज्याच्या न्यायिक सेवेत नियुक्त केलेल्या व्यक्तींच्या संबंधात जसे लागू होतात, तसेच ते, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केले जातील अशा अपवादांसह व फेरबदलांसह, राज्यातील दंडाधिकाऱ्यांच्या कोणत्याही वर्गाला किंवा वर्गांना, त्यासंबंधात राज्यपाल निश्चित करील अशा दिनांकापासून लागू होतील.

---

१. संविधान (विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२२ डिसेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

**PART VII*

[The States in Part B of the First Schedule.]

---

* Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

* भाग सात

[पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्ये]

* संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

PART VIII

[1][THE UNION TERRITORIES]

[2][**239. Administration of Union territories.**—(1) Save as otherwise provided by Parliament by law, every Union territory shall be administered by the President acting, to such extent as he thinks fit, through an administrator to be appointed by him with such designation as he may specify.

(2) Notwithstanding anything contained in Part VI, the President may appoint the Governor of a State as the administrator of an adjoining Union territory, and where a Governor is so appointed, he shall exercise his functions as such administrator independently of his Council of Ministers.

[3]*[**239A. Creation of local Legislatures or Council of Ministers or both for certain Union territories.**—(1) Parliament may by law create [4][for the Union territory of [5][Puducherry]]—

(*a*) a body, whether elected or partly nominated and partly elected, to function as a Legislature for the Union territory, or

(*b*) a Council of Ministers,

or both with such constitution, powers and functions, in each case, as may be specified in the law.

(2) Any such law as is referred to in clause (1) shall not be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368 notwithstanding that it contains any provision which amends or has the effect of amending this Constitution.]

[6][**239AA. Special provisions with respect to Delhi.**—(1) As from the date of commencement of the Constitution (Sixty-ninth Amendment) Act, 1991, the Union territory of Delhi shall be called the National Capital Territory of Delhi (hereafter in this Part referred to as the National Capital Territory) and the administrator thereof appointed under article 239 shall be designated as the Lieutenant Governor.

(2)(*a*) There shall be a Legislative Assembly for the National Capital Territory and the seats in such Assembly shall be filled by members chosen by direct election from territorial constituencies in the National Capital Territory.

(*b*) The total number of seats in the Legislative Assembly, the number of seats reserved for Scheduled Castes, the division of the National Capital Territory into territorial constituencies (including the basis for such division) and all other matters relating to the functioning of the Legislative Assembly shall be regulated by law made by Parliament.

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s.17, for the heading "THE STATES IN PART C OF THE FIRST SCHEDULE" (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by s. 17, *ibid*., for Arts. 239.
3. Ins. by the Constitution (Fourteenth Amendment) Act, 1962, s. 4 (*w.e.f.* 28-12-1962). This article 239A has been made applicable to Union Territory of Jammu and Kashmir by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act., 2019 (34 of 2019) s. 13 (w.e.f. 31-10-2019).
4. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63, for "for any of the Union territories of Goa, Daman and Diu and Pondicherry" (w.e.f. 30-5-1987).
5. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 4, for "Pondicherry" (w.e.f. 1-10-2006).
6. Arts 239AA and 239AB Ins. by the Constitution (Sixty-ninth Amendment) Act, 1991, s. 2. (w.e.f. 1-2-1992).

* Article 239A has been made applicable to Union Territory of Jammu and Kashmir by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019) s. 13 (w.e.f. 31-10-2019).

भाग आठ

[१][संघ राज्यक्षेत्रे]

[२][**२३९. संघ राज्यक्षेत्रांचे प्रशासन.**—(१) संसदेने कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद केली असेल ती खेरीजकरून, राष्ट्रपती, स्वतः विनिर्दिष्ट करील अशा पदनामासह त्याने नियुक्त करावयाच्या प्रशासकामार्फत कृती करून, त्यास योग्य वाटेल अशा मर्यादेपर्यंत, प्रत्येक संघ राज्यक्षेत्राचे प्रशासन करील.

(२) भाग सहामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राष्ट्रपतीस, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालास लगतच्या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक म्हणून नियुक्त करू शकेल, आणि राज्यपालाची अशा प्रकारे प्रशासक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली असेल त्याबाबतीत, तो आपल्या मंत्रिपरिषदेविना स्वतंत्रपणे आपली कार्ये पार पाडील.

[३]*[**२३९क. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी स्थानिक विधानमंडळांची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हींची निर्मिती.**—(१) संसदेला कायद्याद्वारे [४][[५][पुदुचेरी] संघ राज्यक्षेत्राकरता]—

(क) त्या संघ राज्यक्षेत्राचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करण्याकरता एखादा निकाय—मग तो निवडून द्यावयाचा असो किंवा अंशतः नामनिर्देशित करावयाचा व अंशतः निवडून द्यावयाचा असो, किंवा

(ख) एखादी मंत्रिपरिषद,

किंवा दोन्हीची निर्मिती करता येईल व प्रत्येक बाबतीत, कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट केली जाईल अशी त्यांची रचना, अधिकार व कार्ये राहतील.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात, जी या संविधानात सुधारणा करते किंवा जिचा सुधारणा करण्याचा प्रभाव आहे अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असली तरीही, असा कायदा अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांसाठी या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

[६][**२३९कक. दिल्लीच्या संबंधात विशेष तरतुदी.**—(१) संविधान (एकोणसत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून, दिल्ली संघ राज्यक्षेत्राला, दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र (या भागात यापुढे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र म्हणून निर्देश केलेले) म्हणण्यात येईल आणि अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेला त्याचा प्रशासक हा, उपराज्यपाल म्हणून पदनिर्देशित करण्यात येईल.

(२) (क) राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रासाठी विधानसभा असेल आणि अशा विधानसभेतील जागा, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघातून प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे निवडण्यात आलेल्या सदस्यांमधून भरण्यात येतील.

(ख) विधानसभेतील जागांची एकूण संख्या, अनुसूचित जातींसाठी राखीव जागांची संख्या, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राची प्रादेशिक मतदारसंघामध्ये विभागणी (तसेच अशा विभागणीचे आधारतत्त्व) आणि विधानसभेच्या कामकाजासंबंधीच्या इतर सर्व बाबी, संसदेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित करण्यात येतील.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १७ द्वारे " **पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग मधील राज्ये** " या शीर्षाऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम १७ द्वारे अनुच्छेद २३९ याच्याऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२८ डिसेंबर, १९६२ रोजी व तेव्हापासून). जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम १३ द्वारे अनुच्छेद २३९क हा, जम्मू व काश्मीर संघराज्यक्षेत्रास लागू करण्यात आला (३१ जानेवारी, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

४. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे " गोवा, दमण व दीव आणि पाँडिचेरी यांपैकी कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रांकरिता" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे "पाँडिचेरी" याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (एकोणसत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद २३९ कक व २३९कख समाविष्ट केले (१ फेब्रुवारी, १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

* जम्मू व काश्मीर पुनर्चना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम १३ द्वारे, अनुच्छेद २३९क हा, जम्मू व काश्मीर संघराज्य क्षेत्रास लागू करण्यात आला (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(*ba*) Seats shall be reserved for women in the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi.

(*bb*) As nearly as may be, one-third of the seats reserved for the Scheduled Castes in the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi shall be reserved for women.

(*bc*) As nearly as may be, one-third of the total number of seats to be filled by direct election in the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi (including the numbers of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes) shall be reserved for women in such manner as Parliament may by law determine.]

(*c*) The provisions of articles 324 to 327 and 329 shall apply in relation to the National Capital Territory, the Legislative Assembly of the National Capital Territory and the members thereof as they apply, in relation to a State, the Legislative Assembly of a State and the members thereof respectively; and any reference in articles 326 and 329 to "appropriate Legislature" shall be deemed to be a reference to Parliament.

(3) (*a*) Subject to the provisions of this Constitution, the Legislative Assembly shall have power to make laws for the whole or any part of the National Capital Territory with respect to any of the matters enumerated in the State List or in the Concurrent List in so far as any such matter is applicable to Union territories except matters with respect to Entries 1, 2 and 18 of the State List and Entries 64, 65 and 66 of that List in so far as they relate to the said Entries 1, 2 and 18.

(*b*) Nothing in sub-clause (a) shall derogate from the powers of Parliament under this Constitution to make laws with respect to any matter for a Union territory or any part thereof.

(*c*) If any provision of a law made by the Legislative Assembly with respect to any matter is repugnant to any provision of a law made by Parliament with respect to that matter, whether passed before or after the law made by the Legislative Assembly, or of an earlier law, other than a law made by the Legislative Assembly, then, in either case, the law made by Parliament, or, as the case may be, such earlier law, shall prevail and the law made by the Legislative Assembly shall, to the extent of the repugnancy, be void:

Provided that, if any such law made by the Legislative Assembly has been reserved for the consideration of the President and has received his assent, such law shall prevail in the National Capital Territory:

Provided further that, nothing in this sub-clause shall prevent Parliament from enacting at any time any law with respect to the same matter including a law adding to, amending, varying or repealing the law so made by the Legislative Assembly.

(4) There shall be a Council of Ministers consisting of not more than ten percent of the total number of members in the Legislative Assembly, with the Chief Minister at the head to aid and advise the Lieutenant Governor in the exercise of his functions in relation to matters with respect to which the Legislative Assembly has power to make laws, except in so far as he is, by or under any law required to act in his discretion:

Provided that, in the case of difference of opinion between the Lieutenant Governor and his Ministers on any matter, the Lieutenant Governor shall refer it to the President for decision and act according to the decision given thereon by the President and pending such decision it shall be competent for the Lieutenant Governor in any case where the matter, in his opinion, is so urgent that it is necessary for him to take immediate action, to take such action or to give such direction in the matter as he deems necessary.

(5) The Chief Minister shall be appointed by the President and other Ministers shall be appointed by the President on the advice of the Chief Minister and the Ministers shall hold office during the pleasure of the President.

(6) The Council of Ministers shall be collectively responsible to the Legislative Assembly.

1. Ins. by the Constitution (One-hundred and Sixth Ammendment) Act, 2023, S.2 (date yet to be notified).

(भाग आठ—संघ राज्यक्षेत्रे)

[१][(खक) दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत, महिलांसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील.

(खख) दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत अनुसूचित जातींसाठी राखीव असलेल्या जागांपैकी, शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(खग) दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी (अनुसूचित जातींतील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांच्या संख्येसह), शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा, संसद, कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा रीतीने, महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.]

(ग) अनुच्छेद ३२४ ते ३२७ आणि ३२९ च्या तरतुदी, एखादे राज्य, राज्याची विधानसभा आणि तिचे सदस्य यांच्या संबंधात जशा लागू होतात तशाच त्या अनुक्रमे, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र, राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राची विधानसभा आणि तिचे सदस्य यांच्या संबंधात लागू होतील ; आणि अनुच्छेद ३२६ व ३२९ मधील " समुचित विधानमंडळ " याचा निर्देश, म्हणजे संसदेचा निर्देश असल्याचे समजण्यात येईल.

(३) (क) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, विधानसभेला, संपूर्ण राष्ट्रीय राज्यक्षेत्रासाठी किंवा त्याच्या कोणत्याही भागासाठी, राज्य सूचीमध्ये किंवा समवर्ती सूचीमध्ये नमूद करण्यात आलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधात, अशी कोणतीही बाब संघ राज्यक्षेत्राला लागू असेल तेथवर, राज्य सूचीच्या नोंद १, २ व १८ यांच्याशी आणि त्या सूचीच्या नोंदी ६४, ६५ व ६६ या जेथवर उक्त नोंद १, २ व १८ शी संबंधित असतील तेथवर, त्या नोंदींशी संबंधित बाबी वगळता, कायदे करण्याचा अधिकार असेल.

(ख) उप-खंड (क) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संघ राज्यक्षेत्र किंवा त्याचा कोणताही भाग यासाठी कोणत्याही बाबीसंबंधी या संविधानान्वये कायदा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारास न्यूनता येणार नाही.

(ग) कोणत्याही बाबीसंबंधात विधानसभेकडून करण्यात आलेली कायद्याची कोणतीही तरतूद, त्या बाबीसंबंधात संसदेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याच्या—मग तो विधानसभेने केलेल्या कायद्यापूर्वी किंवा नंतर संमत केलेला असो-अथवा विधानसभेकडून करण्यात आलेल्या कायद्याव्यतिरिक्त अन्य पूर्वीच्या कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीशी विसंगत असेल तर, दोन्ही प्रकरणी, संसदेकडून करण्यात आलेला कायदा, किंवा, यथास्थिति, असा पूर्वीचा कायदा, अभिभावी असेल आणि विधानसभेकडून करण्यात आलेला कायदा, विसंगत असेल तेथवर, शून्यवत ठरेलः

परंतु असे की, विधानसभेकडून करण्यात आलेला असा कोणताही कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवण्यात आला असेल आणि त्याला त्याची मान्यता मिळाली असेल तर, असा कायदा राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्रात अधिक प्रभावी असेल :

परंतु आणखी असे की, या उप-खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे त्याच बाबींशी संबंधित, विधानसभेकडून अशा तऱ्हेने करण्यात आलेल्या कायद्यात भर घालणारा, सुधारणा करणारा, बदल करणारा किंवा निरसन करणारा कायदा धरून कोणताही कायदा कोणत्याही वेळी अधिनियमित करण्यास, संसदेस प्रतिबंध होणार नाही.

(४) कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा अन्वये उपराज्यपालाने आपल्या विवेकाधिकारानुसार कृती करणे अपेक्षित असेल अशा बाबी वगळता ज्यांच्या संबंधात कायदा करण्याचा विधानसभेला अधिकार असेल त्या बाबींशी संबंधित आपली कर्तव्ये पार पाडण्यास उपराज्यपालाला मदत करण्याकरिता व सल्ला देण्याकरिता, विधानसभेतील एकूण सदस्य संख्येच्या दहा टक्क्यांपेक्षा अधिक नाही इतके सदस्य असलेली एक मंत्रिपरिषद असेल आणि मुख्यमंत्री तिचा प्रमुख असेल :

परंतु असे की, उपराज्यपाल आणि त्याचे मंत्री यांच्यात कोणत्याही बाबीवर मतभेद असेल त्या बाबतीत, उपराज्यपाल ती बाब निर्णयासाठी राष्ट्रपतीकडे सोपवील आणि त्यावरील राष्ट्रपतीने दिलेल्या निर्णयानुसार कृती करील आणि असा निर्णय होईपर्यंत, जर ती बाब त्याच्या मते, त्याने तात्काळ कृती करणे आवश्यक ठरावे इतकी निकडीची असेल तर, त्याबाबतीत उपराज्यपाल, त्याला आवश्यक वाटेल अशी कार्यवाही करण्यास किंवा तसा निदेश देण्यास सक्षम असेल.

(५) राष्ट्रपतीकडून मुख्यमंत्र्याची नियुक्ती करण्यात येईल आणि मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपतीकडून अन्य मंत्र्यांची नियुक्ती करण्यात येईल आणि राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत ते मंत्री पद धारण करतील.

(६) मंत्रिपरिषद विधानसभेला सामुदायिकपणे जबाबदार असेल.

---

१. संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (दिनांक अद्याप अधिसूचित करावयाचा आहे).

[1][(7) (*a*)] Parliament may, by law, make provisions for giving effect to, or supplementing the provisions contained in the foregoing clauses and for all matters incidental or consequential thereto.

[2][(b) Any such law as is referred to in sub-clause (*a*) shall not be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368 notwithstanding that it contains any provision which amends or has the effect of amending, this Constitution.]

(8) The provisions of article 239B shall, so far as may be, apply in relation to the National Capital Territory, the Lieutenant Governor and the Legislative Assembly, as they apply in relation to the Union territory of [3][Puducherry], the administrator and its Legislature, respectively; and any reference in that article to "clause (1) of article 239A" shall be deemed to be a reference to this article or article 239AB, as the case may be.

239AB. Provision in case of failure of constitutional machinery.—If the President, on receipt of a report from the Lieutenant Governor or otherwise, is satisfied—

(a) that a situation has arisen in which the administration of the National Capital Territory cannot be carried on in accordance with the provisions of article 239AA or of any law made in pursuance of that article ; or

(b) that for the proper administration of the National Capital Territory it is necessary or expedient so to do,

the President may by order suspend the operation of any provision of article 239AA or of all or any of the provisions of any law made in pursuance of that article for such period and subject to such conditions as may be specified in such law and make such incidental and consequential provisions as may appear to him to be necessary or expedient for administering the National Capital Territory in accordance with the provisions of article 239 and article 239AA.]

[4][**239B. Power of administrator to promulgate Ordinances during recess of Legislature.—**(1) If at any time, except when the Legislature of [5][the Union territory of [3][Puducherry]] is in session, the administrator thereof is satisfied that circumstances exist which render it necessary for him to take immediate action, he may promulgate such Ordinances as the circumstances appear to him to require :

Provided that no such Ordinance shall be promulgated by the administrator except after obtaining instructions from the President in that behalf :

Provided further that whenever the said Legislature is dissolved, or its functioning remains suspended on account of any action taken under any such law as is referred to in clause (1) of article 239A, the administrator shall not promulgate any Ordinance during the period of such dissolution or suspension.

(2) An Ordinance promulgated under this article in pursuance of instructions from the President shall be deemed to be an Act of the Legislature of the Union territory which has been duly enacted after complying with the provisions in that behalf contained in any such law as is referred to in clause (1) of article 239A, but every such Ordinance—

---

1. Subs. by the Constitution (Seventieth Amendment) Act, 1992, s. 3, for "(7)" (w.e.f. 21-12-1991).
2. Ins. by s. 3, *ibid,* (w.e.f. 21-12-1991).
3. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 4, for " Pondicherry " (w.e.f 1-10-2006).
4. Ins. by the Constitution (Twenty-seventh Amendment) Act, 1971, s. 3 (w.e.f. 30-12-1971).
5. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63, for "a Union territory referred to in clause (1) of article 239A" (w.e.f. 30-5-1987).

[१][(७)(क)] संसदेला, पूर्वगामी खंडांमध्ये समाविष्ट असलेल्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी, किंवा त्यात भर घालण्यासाठी आणि त्यांच्या आनुषंगिक किंवा परिणामस्वरूप अशा सर्व बाबींसाठी कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील.

[२][(ख) उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही कायदा हा, जी तरतूद या संविधानात सुधारणा करते किंवा जिच्या परिणामी सुधारणा घडून येते अशी कोणतीही तरतूद त्यात समाविष्ट असली तरी, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

(८) अनुच्छेद २३९ख च्या तरतुदी, जेथवर [३][पुदुचेरी] संघ राज्यक्षेत्र, प्रशासक आणि तिचे विधानमंडळ यांच्या संबंधात लागू होतात तेथवर त्या, अनुक्रमे राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्र, उपराज्यपाल आणि विधानसभा यांच्या संबंधात लागू होतील; आणि त्या अनुच्छेदातील "अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१)" चा निर्देश हा, या अनुच्छेदाचा, किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद २३९कख चा निर्देश असल्याचे मानण्यात येईल.

२३९कख. सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास तरतूद.—उपराज्यपालाकडील अहवाल आल्यावर किंवा अन्यथा, राष्ट्रपतीची जर अशी खात्री झाली की,—

(क) अनुच्छेद २३९कक किंवा त्या अनुच्छेदानुसार करण्यात आलेला कोणताही कायदा याच्या तरतुदींनुसार राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राचे प्रशासन चालवणे अशक्य झाले आहे, अशी परिस्थिती उद्‌भवली आहे; किंवा

(ख) राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या योग्य प्रशासनासाठी तसे करणे आवश्यक किंवा इष्ट आहे,

तर राष्ट्रपतीला, अनुच्छेद २३९ कक ची कोणतीही तरतूद किंवा त्या अनुच्छेदानुसार करण्यात आलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या सर्व किंवा कोणत्याही तरतुदी यांचे प्रवर्तन, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीसाठी आणि अशा शर्तींना अधीन राहून, आदेशाद्वारे निलंबित करता येईल आणि अनुच्छेद २३९ व अनुच्छेद २३९कक यांच्या तरतुदींनुसार राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी त्याला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी करता येतील.]

[४][**२३९ख. विधानमंडळाच्या विरामकाळात अध्यादेश प्रख्यापित करण्याचा प्रशासकाचा अधिकार.—**(१) [५][[३][पुदुचेरी] संघ राज्यक्षेत्राचे] विधानमंडळ सत्रासीन असेल त्याव्यतिरिक्त कोणत्याही वेळी, त्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने तात्काळ कारवाई करणे जीमुळे आवश्यक व्हावे अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्याबद्दल त्याची खात्री पटल्यास, त्याला, त्या परिस्थितीनुसार आवश्यक वाटतील असे अध्यादेश प्रख्यापित करता येतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीकडून त्या संबंधात अनुदेश मिळविल्याखेरीज प्रशासक असा कोणताही अध्यादेश, प्रख्यापित करणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जेव्हा जेव्हा उक्त विधानमंडळ विसर्जित झालेले असेल, अथवा अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यान्वये केलेल्या कोणत्याही कारवाईमुळे त्याचे कार्य निलंबित झाले असेल तेव्हा तेव्हा, प्रशासक, अशा विसर्जनाच्या किंवा स्थगितीच्या कालावधीमध्ये कोणताही अध्यादेश प्रख्यापित करणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीच्या अनुदेशांच्या अनुरोधाने या अनुच्छेदाअन्वये प्रख्यापित केलेला अध्यादेश हा, अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात त्यासंबंधी अंतर्भूत असलेल्या तरतुदींचे अनुपालन करून रीतसर अधिनियमित करण्यात आलेला संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळाचा अधिनियम असल्याचे मानले जाईल, मात्र असा प्रत्येक अध्यादेश,—

---

१. संविधान (सत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे "(७)" ऐवजी दाखल केला (२१ डिसेंबर, १९९१ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२१ डिसेंबर, १९९१ रोजी व तेव्हापासून).

३. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे "पाँडिचेरी" याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३० डिसेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

५. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे "अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संघ राज्यक्षेत्राचे " या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

(*a*) shall be laid before the Legislature of the Union territory and shall cease to operate at the expiration of six weeks from the reassembly of the Legislature or if, before the expiration of that period, a resolution disapproving it is passed by the Legislature, upon the passing of the resolution; and

(*b*) may be withdrawn at any time by the administrator after obtaining instructions from the President in that behalf.

(3) If and so far as an Ordinance under this article makes any provision which would not be valid if enacted in an Act of the Legislature of the Union territory made after complying with the provisions in that behalf contained in any such law as is referred to in clause (1) of article 239A, it shall be void.]

[1](4) * * * * * * * *

[2][**240. Power of President to make regulations for certain Union territories.—** (1) The President may make regulations for the peace, progress and good government of the Union territory of—

(*a*) the Andaman and Nicobar Islands;

[3][(*b*) Lakshadweep;]

[4][(*c*) Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu ;]

[5][(*d*) ***;]

[6][(*e*) [7][Puducherry:]]

[8][(*f*) ***

[9][(*g*) ***

[10][Provided that, when any body is created under article 239A to function as a Legislature for the [11][Union territory of [12][[13][[14][[7][Puducherry]][15]***]], the President shall not make any regulation for the peace, progress and good government of that Union territory with effect from the date appointed for the first meeting of the Legislature :]

---

1. Cl. (4) was ins. by the Constitution (Thirty-eighth Amendment) Act, 1975, s. 4, (with retrospective effect) This amendment was omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s . 32 (w.e.f. 20-6-1979).
2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s.17, for art. 240 (w.e.f. 1-11-1956).
3. Subs. by the Laccadive, Minicoy and Amindivi Islands (Alteration of Name) Act, 1973 (34 of 1973), s. 4, for entry (*b*) (w.e.f. 1-11-1973).
4. Sub. by the Dadra and Nagar Haveli and Daman Diu (Merger of Union Territories) Act, 2019 (44 of 2019), s.4 (i) (w.e.f. 26-01-2020) for entry (c) was ins. by the (Tenth Amendment) Act, 1961, s. 3 (w.e.f. 11-8-1961).
5. Omitted by the Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu (Merger of Union territories) Act, 2019 (44 of 2019) s.4 (ii) (w.e.f. 26-1-2020).
6. Ins. by the Constitution (Fourteenth Amendment) Act, 1962, s. 5 (w.e.f. 16-8-1962).
7. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 4, for "Pondicherry" (w.e.f. 1-10-2006).
8. The entry (*f*) relating to Mizoram omitted by the State of Mizoram Act. 1986 (34 of 1986), s. 39 (w.e.f. 20-2-1987).
9. The entry (*g*) relating to Arunachal Pradesh omitted by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 42 (w.e.f. 20-2-1987).
10. Ins. by the Constitution (Fourteenth Amendment) Act, 1962, s. 5. (w.e.f. 28-12-1962).
11. Subs. by the Constitution (Twenty-seventh Amendment) Act, 1971, s. 4, for "Union territory of Goa, Daman and Diu or Pondicherry" (w.e.f. 15-2-1972).
12. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63, for "Goa, Daman and Diu or Pondicherry" (w.e.f. 30-5-1987).
13. Subs. by the Constitution (Thirty-seventh Amendment) Act, 1975, s. 3, for "Pondicherry or Mizoram".
14. Subs. by the State of Arunachal Pradesh, Act, 1986 (69 of 1986), s. 42, for "Pondicherry or Arunachal Pradesh" (w.e.f. 20-2-1987)
15. The word, " Mizoram" omitted by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s.39 (w.e.f. 20-2-1987).

(क) संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल व विधानमंडळाचे सत्र पुन्हा भरल्यानंतर सहा आठवडे संपताच, किंवा तो कालावधी संपण्यापूर्वी तो अध्यादेश अमान्य करणारा ठराव विधानमंडळाने पारित केल्यास तो ठराव पारित होताच, अंमलात असण्याचे बंद होईल ; आणि

(ख) त्या संबंधात राष्ट्रपतीकडून अनुदेश मिळविल्यानंतर प्रशासकाला कोणत्याही वेळी मागे घेता येईल.

(३) अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात अंतर्भूत असलेल्या त्या कायद्यासंबंधीच्या तरतुदींचे अनुपालन करून केलेल्या, संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमात जी तरतूद अधिनियमित केली असता, जी विधिग्राह्य होणार नाही, अशी कोणतीही तरतूद, या अनुच्छेदाअन्वये अध्यादेश करीत असेल तर व तेथवर, तो अध्यादेश शून्यवत होईल.]

[१](४) * * * * * * * *

[२][**२४०. विवक्षित संघ राज्यक्षेत्रांसाठी विनियम करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—**(१) राष्ट्रपतीला,—

(क) अंदमान व निकोबार बेटे;

[३][(ख) लक्षद्वीप;]

[४][(ग) दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दीव;]

[५][(घ) * * * ;]

[६][(ङ) [७][पुदुचेरी];]

[८](च)* * * * *

[९](छ)* * * * *

या संघ राज्यक्षेत्रामध्ये शांतता नांदावी आणि त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे, यासाठी विनियम करता येतील :

[१०][परंतु असे की, जेव्हा अनुच्छेद २३९क अन्वये [११][[१२][[१३][[१४][[७][पुदुचेरी]] [१५]* * * *] संघ राज्यक्षेत्रासाठी]] विधानमंडळ म्हणून कार्य करण्याकरता कोणताही निकाय निर्मिला जाईल तेव्हा, राष्ट्रपती, त्या संघ राज्यक्षेत्रातली शांतता, आणि त्याची प्रगती व त्याचे सुविहित शासन यासाठी विधानमंडळाच्या पहिल्या सभेकरता नियत केलेल्या दिनांकापासून कोणताही विनियम करणार नाही :]

---

१. संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावासह) समाविष्ट केलेला खंड (४) हा, संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३२ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १७ द्वारे अनुच्छेद २४० ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे नोंद (ख) ऐवजी दाखल केली (१ नोव्हेंबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

४. दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दीव (संघ राज्यक्षेत्रांचे विलीनीकरण) अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ४४) याच्या कलम ४ (एक) द्वारे दाखल केली (२६ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून). संविधान (दहावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम ३ द्वारे नोंद (ग) समाविष्ट केली होती (११ ऑगस्ट, १९६१ रोजी व तेव्हापासून).

५. दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दीव (संघ राज्यक्षेत्रांचे विलीनीकरण) अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ४४ याच्या कलम ४ चा खंड (२) द्वारे नोंद (घ) गाळली (२६ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याची कलमे ५ व ७ यांद्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (१६ ऑगस्ट, १९६२ रोजी व तेव्हापासून).

७. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे "पाँडिचेरी" याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

८. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे मिझोरमशी संबंधित असणारी नोंद (च) गाळली (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

९. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे अरुणाचल प्रदेशाशी संबंधित असणारी नोंद (छ) गाळली (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१०. संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले (२८ डिसेंबर, १९६२ रोजी व तेव्हापासून).

११. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे "गोवा, दमण व दीव किंवा पाँडिचेरी या संघ राज्यक्षेत्रासाठी" या ऐवजी दाखल केला (१५ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

१२. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे "गोवा, दमण व दीव किंवा पाँडिचेरी" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१३. संविधान (सदतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे "पाँडिचेरी किंवा मिझोरम" या ऐवजी दाखल केला.

१४. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे "पाँडिचेरी किंवा अरुणाचल प्रदेश" याऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१५. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे "मिझोरम" हा शब्द गाळला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

[1][Provided further that, whenever the body functioning as a Legislature for the Union territory of [2][[3][[4][[5][Puducherry]][6]***]] is dissolved, or the functioning of that body as such Legislature remains suspended on account of any action taken under any such law as is referred to in clause (1) of article 239A, the President may, during the period of such dissolution or suspension, make regulations for the peace, progress and good government of that Union territory.]

(2) Any regulation so made may repeal or amend any Act made by Parliament or [7][any other law], which is for the time being applicable to the Union territory and, when promulgated by the President, shall have the same force and effect as an Act of Parliament which applies to that territory.]

241. High Courts for Union territories.—(1) Parliament may by law constitute a High Court for a [8][Union territory] or declare any court in any [9][such territory] to be a High Court for all or any of the purposes of this Constitution.

(2) The provisions of Chapter V of Part VI shall apply in relation to every High Court referred to in clause (1) as they apply in relation to a High Court referred to in article 214 subject to such modifications or exceptions as Parliament may by law provide.

[10][(3) Subject to the provisions of this Constitution and to the provisions of any law of the appropriate Legislature made by virtue of powers conferred on that Legislature by or under this Constitution, every High Court exercising jurisdiction immediately before the commencement of the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, in relation to any Union territory shall continue to exercise such jurisdiction in relation to that territory after such commencement.

(4) Nothing in this article derogates from the power of Parliament to extend or exclude the jurisdiction of a High Court for a State to, or from, any Union territory or part thereof.]

242. [Coorg.] Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

---

1. Ins. by the Constitution (Twenty-seventh Amendment) Act, 1971, s. 4 (w.e.f. 15-2-1972).
2. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 63, for "Goa, Daman and Diu or Pondicherry" (w.e.f. 30-5-1987).
3. Subs. by the Constitution (Thirty-seventh Amendment) Act, 1975, s. 3, for "Pondicherry or Mizoram".
4. Subs. by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 42, for "Pondicherry or Arunachal Pradesh" (w.e.f .20-2-1987).
5. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 4, for "Pondicherry" (w.e.f. 1-10-2006).
6. The word ", Mizoram" omitted by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 39 (w.e.f. 20-2-1987).
7. Subs. by the Constitution (Twenty-seventh Amendment) Act, 1971, s. 4. for" any existing law" (w.e.f. 15-2-1972).
8. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for " State specified in Part C of the First Schedule" (w.e.f. 1-11-1956).
9. Subs. by s. 29 and Sch. *ibid*., for "such State".
10. Subs. by s. 29 and Sch. *ibid*., for cls. (3) and (4).

[१][परंतु आणखी असे की, जेव्हा जेव्हा [२][[३][[४][[५][पुदुचेरी]] [६] * * *]] या संघ राज्यक्षेत्राचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करणारा निकाय विसर्जित होईल, अथवा त्या निकायाचे अशा विधानमंडळाच्या नात्याने असलेले कार्य अनुच्छेद २३९क च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यान्वये केलेल्या कोणत्याही कारवाईमुळे स्थगित होईल तेव्हा तेव्हा, राष्ट्रपतीला अशा विसर्जनाच्या किंवा स्थगितीच्या कालावधीमध्ये, त्या संघ राज्यक्षेत्रात शांतता नांदावी आणि त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील.]

(२) याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनियमाद्वारे त्या संघ राज्यक्षेत्रास त्या त्या वेळी लागू असेल असा संसदेने केलेला कोणताही अधिनियम किंवा [७][अन्य कोणताही कायदा] याचे निरसन किंवा त्यात सुधारणा करता येईल आणि जेव्हा तो विनियम राष्ट्रपतीकडून प्रख्यापित होईल तेव्हा, त्या राज्यक्षेत्रास लागू असलेल्या संसदीय अधिनियमाइतकाच त्याचा अंमल व प्रभाव असेल.]

२४१. संघ राज्यक्षेत्रांसाठी उच्च न्यायालये.—(१) संसदेला कायद्याद्वारे कोणत्याही [८][संघ राज्यक्षेत्रासाठी] उच्च न्यायालय घटित करता येईल किंवा [९][अशा कोणत्याही राज्यक्षेत्रातील] कोणतेही न्यायालय या संविधानाच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनार्थ उच्च न्यायालय असल्याचे घोषित करता येईल.

(२) सहाव्या भागाच्या प्रकरण पाचच्या तरतुदी, अनुच्छेद २१४ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या उच्च न्यायालयाच्या संबंधात जशा लागू होतात, तशाच त्या संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील असे फेरबदल किंवा अपवाद यांसह, खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक उच्च न्यायालयाच्या संबंधात लागू असतील.

[१०][(३) या संविधानाच्या तरतुदी आणि समुचित विधानमंडळाने या संविधानाद्वारे किंवा त्याअन्वये त्या विधानमंडळास प्रदान केलेल्या अधिकाराच्या आधारे केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी यांना अधीन राहून, संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अधिकारिता वापरणारे प्रत्येक उच्च न्यायालय, त्या राज्यक्षेत्राच्या संबंधात अशा प्रारंभानंतर अशा अधिकारितेचा वापर चालू ठेवील.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाची अधिकारिता, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर किंवा त्याच्या कोणत्याही भागावर विस्तारित करण्याच्या अथवा त्यापासून वर्जित करण्याच्या संसदेच्या अधिकारांचे न्यूनीकरण होणार नाही.]

२४२. [कूर्ग.].—"संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६" याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

---

१. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केले (१५ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६३ द्वारे 'गोवा, दमण व दीव किंवा पाँडिचेरी' या मजकुराऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सदतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे 'पाँडिचेरी किंवा मिझोरम' या मजकुराऐवजी दाखल केला.

४. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४२ द्वारे " पाँडिचेरी किंवा अरुणाचल प्रदेश " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे " पाँडिचेरी " याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

६. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे " मिझोरम " हा शब्दोल्लेख गाळला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे " कोणताही विद्यमान कायदा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१५ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग ग यात उल्लेखिलेल्या एखाद्या राज्यासाठी " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

९. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " अशा कोणत्याही राज्यातील " या मजकुराऐवजी दाखल केला.

१०. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे खंड (३) व (४) यांऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[1][PART IX

THE PANCHAYATS

243. Definitions.—In this Part, unless the context otherwise requires,—

(a) "district" means a district in a State ;

(b) "Gram Sabha" means a body consisting of persons registered in the electoral rolls relating to a village comprised within the area of Panchayat at the village level ;

(c) "intermediate level" means a level between the village and district levels specified by the Governor of a State by public notification to be the intermediate level for the purposes of this Part ;

(d) "Panchayat" means an institution (by whatever name called) of self-government constituted under article 243B, for the rural areas ;

(e) "Panchayat area" means the territorial area of a Panchayat;

(f) "Population" means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published ;

(g) "village" means a village specified by the Governor by public notification to be a village for the purposes of this Part and includes a group of villages so specified.

243A. Gram Sabha.—A Gram Sabha may exercise such powers and perform such functions at the village level as the Legislature of a State may, by law, provide.

243B. Constitution of Panchayats.—(1) There shall be constituted in every State, Panchayats at the village, intermediate and district levels in accordance with the provisions of this Part.

(2) Notwithstanding anything in clause (1), Panchayats at the intermediate level may not be constituted in a State having a population not exceeding twenty lakhs.

243C. Composition of Panchayats.—(1) Subject to the provisions of this Part, the Legislature of a State may, by law, make provisions with respect to the composition of Panchayats :

Provided that, the ratio between the population of the territorial area of a Panchayat at any level and the number of seats in such Panchayat to be filled by election shall, so far as practicable, be the same throughout the State.

(2) All the seats in a Panchayat shall be filled by persons chosen by direct election from territorial constituencies in the Panchayat area and, for this purpose, each Panchayat area shall be divided into territorial constituencies in such manner that the ratio between the population of each constituency and the number of seats allotted to it shall, so far as practicable, be the same throughout the Panchayat area.

---

1. Original Part IX relating to “the territories in Part D of the First schedule and other territories not specified in that Schedule” was omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956) and subsequently ins. by the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992, s. 2 (w.e.f. 24 -4-1993).

[1][भाग नऊ

पंचायती

२४३. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) " जिल्हा " याचा अर्थ, एखाद्या राज्यातील जिल्हा, असा आहे ;

(ख) " ग्राम सभा " याचा अर्थ, ग्राम पातळीवरील पंचायत क्षेत्रांमध्ये समाविष्ट असलेल्या एखाद्या गावाशी संबंधित असणाऱ्या मतदार याद्यांमध्ये नावे नोंदविलेल्या व्यक्तींचा मिळून बनलेला निकाय, असा आहे ;

(ग) " मधली पातळी " याचा अर्थ, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाने, या भागाच्या प्रयोजनांसाठी मधली पातळी म्हणून जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेली, ग्राम व जिल्हा पातळी यांमधील पातळी, असा आहे ;

(घ) " पंचायत " याचा अर्थ, ग्रामीण क्षेत्रांसाठी, अनुच्छेद २४३ख अन्वये घटित केलेली स्वराज्य संस्था (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो), असा आहे ;

(ङ) " पंचायत क्षेत्र " याचा अर्थ, एखाद्या पंचायतीचे प्रादेशिक क्षेत्र, असा आहे;

(च) " लोकसंख्या " याचा अर्थ, जिची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली असेल अशा लगतपूर्वीच्या जनगणनेद्वारे निश्चित केलेली लोकसंख्या, असा आहे ;

(छ) " ग्राम " याचा अर्थ, राज्यपालाने, या भागाच्या प्रयोजनांसाठी ग्राम असल्याचे जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेले एखादे ग्राम, असा आहे आणि यात अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेल्या ग्रामांच्या गटाचा समावेश होतो.

२४३क. ग्रामसभा.—ग्रामसभा, ग्रामपातळीवर राज्याचे विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा अधिकारांचा वापर करू शकेल व अशी कार्ये करू शकेल.

२४३ख. पंचायती घटित करणे.—(१) या भागाच्या तरतुदींनुसार प्रत्येक राज्यामध्ये ग्रामपातळीवर, मधल्या पातळीवर व जिल्हा पातळीवर पंचायती घटित करण्यात येतील.

(२) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, वीस लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या नसेल अशा एखाद्या राज्यात मधल्या पातळीवरील पंचायती घटित करण्यात येणार नाहीत.

२४३ग. पंचायतींची रचना.—(१) या भागाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळास, पंचायतींच्या रचनेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीच्या प्रादेशिक क्षेत्राची लोकसंख्या आणि निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या अशा पंचायतीमधील जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य होईल तेथवर, संपूर्ण राज्यभर सारखेच राहील.

(२) पंचायतीमधील सर्व जागा, पंचायत क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघांमधून थेट निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या व्यक्तींद्वारे भरण्यात येतील आणि या प्रयोजनासाठी, प्रत्येक पंचायत क्षेत्राची प्रादेशिक मतदारसंघामध्ये अशा रीतीने विभागणी करण्यात येईल की, प्रत्येक मतदारसंघातील लोकसंख्या आणि त्या मतदारसंघासाठी नेमून दिलेल्या जागांची संख्या यांचे गुणोत्तर, व्यवहार्य होईल तेथवर, संपूर्ण पंचायत क्षेत्रामध्ये सारखेच राहील.

---

१. "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग घ मधील राज्यक्षेत्रे व त्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट न केलेली अन्य राज्यक्षेत्रे" यांच्याशी संबंधित असणारा मूळ भाग नऊ संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून) आणि त्यानंतर संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२४ एप्रिल, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

(3) The Legislature of a State may, by law, provide for the representation—

(*a*) of the Chairpersons of the Panchayats at the village level, in the Panchayats at the intermediate level or, in the case of a State not having Panchayats at the intermediate level, in the Panchayats at the district level ;

(*b*) of the Chairpersons of the Panchayats at the intermediate level, in the Panchayats at the district level ;

(*c*) of the members of the House of the People and the members of the Legislative Assembly of the State representing constituencies which comprise wholly or partly a Panchayat area at a level other than the village level, in such Panchayat ;

(*d*) of the members of the Council of States and the members of the Legislative Council of the State, where they are registered as electors within—

(*i*) a Panchayat area at the intermediate level, in Panchayat at the intermediate level ;

(*ii*) a Panchayat area at the district level, in Panchayat at the district level.

(4) The Chairperson of a Panchayat and other members of a Panchayat whether or not chosen by direct election from territorial constituencies in the Panchayat area shall have the right to vote in the meetings of the Panchayats.

(5) The Chairperson of—

(*a*) a panchayat at the village level shall be elected in such manner as the Legislature of a State may, by law, provide; and

(*b*) a Panchayat at the intermediate level or district level shall be elected by, and from amongst, the elected members thereof.

243D. Reservation of seats.—(1) Seats shall be reserved for—

(*a*) the Scheduled Castes; and

(*b*) the Scheduled Tribes,

in every Panchayat and the number of seats so reserved shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total number of seats to be filled by direct election in that Panchayat as the population of the Scheduled Castes in that Panchayat area or of the Scheduled Tribes in that Panchayat area bears to the total population of that area and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat.

(2) Not less than one-third of the total number of seats reserved under clause (1) shall be reserved for women belonging to the Scheduled Castes or, as the case may be, the Scheduled Tribes.

(3) Not less than one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat.

(4) The offices of the Chairpersons in the Panchayats at the village or any other level shall be reserved for the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and women in such manner as the Legislature of a State may, by law, provide :

(३) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे—

(क) ग्राम पातळीवरील पंचायतींच्या अध्यक्षांना, मधल्या पातळीवरील पंचायतींमध्ये किंवा, जेथे मधल्या पातळीवरील पंचायती नसतील अशा एखाद्या राज्याच्या बाबतीत, जिल्हा पातळीवरील पंचायतींमध्ये ;

(ख) मधल्या पातळीवरील पंचायतींच्या अध्यक्षांना, जिल्हा पातळीवरील पंचायतींमध्ये ;

(ग) जो मतदारसंघ ग्राम पातळीव्यतिरिक्त अन्य पातळीवरील पूर्ण किंवा आंशिक पंचायत क्षेत्र मिळून बनलेला आहे त्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, लोकसभा सदस्यांना आणि राज्याच्या विधानसभा सदस्यांना अशा पंचायतींमध्ये ;

(घ) राज्यसभा सदस्यांना व राज्याच्या विधानपरिषद सदस्यांना जेव्हा त्यांची,—

(एक) मधल्या पातळीवरील एखाद्या पंचायत क्षेत्रामध्ये, मतदार म्हणून नोंदणी झालेली असेल तेव्हा, मधल्या पातळीवरील पंचायतीमध्ये,

(दोन) जिल्हा पातळीवरील पंचायत क्षेत्रामध्ये मतदार म्हणून नोंदणी झालेली असेल तेव्हा, जिल्हा पातळीवरील पंचायतीमध्ये,

प्रतिनिधित्व देण्यासाठी तरतूद करू शकेल.

(४) पंचायतीच्या अध्यक्षाला आणि पंचायतीच्या इतर सदस्यांना—मग ते पंचायत क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघातून थेट निवडणुकीद्वारे निवडून आलेले असोत वा नसोत—पंचायतीच्या बैठकींमध्ये मतदान करण्याचा हक्क असेल.

(५) (क) ग्राम पातळीवरील पंचायतीचा अध्यक्ष हा, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने निवडण्यात येईल;

(ख) मधल्या पातळीवरील किंवा जिल्हा पातळीवरील पंचायतीचा अध्यक्ष, तिच्या निर्वाचित सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून निवडण्यात येईल.

२४३घ. जागांचे आरक्षण.—(१) प्रत्येक पंचायतीमध्ये,—

(क) अनुसूचित जातींसाठी ; आणि

(ख) अनुसूचित जनजातींसाठी,

जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा प्रकारे राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या पंचायतीमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, त्या पंचायत क्षेत्रामधील अनुसूचित जातीच्या किंवा त्या पंचायत क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातीच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रामधील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेच असेल आणि अशा जागा, पंचायतीमधील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा, अनुसूचित जातीच्या, किंवा, यथास्थिति, अनुसूचित जनजातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) प्रत्येक पंचायतीमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जातीच्या व अनुसूचित जनजातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येसह), महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा जागा, पंचायतीमधील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करता येतील.

(४) ग्राम किंवा अन्य कोणत्याही पातळीवरील पंचायतींमधील अध्यक्षांची पदे, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील :

Provided that, the number of offices of Chairpersons reserved for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes in the Panchayats at each level in any State shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total number of such offices in the Panchayats at each level as the population of the Scheduled Castes in the State or of the Scheduled Tribes in the State bears to the total population of the State:

Provided further that, not less than one-third of the total number of offices of Chairpersons in the Panchayats at each level shall be reserved for women:

Provided also that, the number of offices reserved under this clause shall be allotted by rotation to different Panchayats at each level.

(5) The reservation of seats under clauses (1) and (2) and the reservation of offices of Chairpersons (other than the reservation for women) under clause (4) shall cease to have effect on the expiration of the period specified in article 334.

(6) Nothing in this Part shall prevent the Legislature of a State from making any provision for reservation of seats in any Panchayat or offices of Chairpersons in the Panchayats at any level in favour of backward class of citizens.

243E. Duration of Panchayats, etc.—(1) Every Panchayat, unless sooner dissolved under any law for the time being in force, shall continue for five years from the date appointed for its first meeting and no longer.

(2) No amendment of any law for the time being in force shall have the effect of causing dissolution of a Panchayat at any level, which is functioning immediately before such amendment, till the expiration of its duration specified in clause (1).

(3) An election to constitute a Panchayat shall be completed—

(*a*) before the expiry of its duration specified in clause (1);

(*b*) before the expiration of a period of six months from the date of its dissolution:

Provided that, where the remainder of the period for which the dissolved Panchayat would have continued is less than six months, it shall not be necessary to hold any election under this clause for constituting the Panchayat for such period.

(4) A Panchayat constituted upon the dissolution of a Panchayat before the expiration of its duration shall continue only for the remainder of the period for which the dissolved Panchayat would have continued under clause (1) had it not been so dissolved.

243F. Disqualifications for membership.—(1) A person shall be disqualified for being chosen as, and for being, a member of a Panchayat—

(*a*) if he is so disqualified by or under any law for the time being in force for the purposes of elections to the Legislature of the State concerned:

Provided that, no person shall be disqualified on the ground that he is less than twenty-five years of age, if he has attained the age of twenty-one years;

(*b*) if he is so disqualified by or under any law made by the Legislature of the State.

(2) If any question arises as to whether a member of a Panchayat has become subject to any of the disqualifications mentioned in clause (1), the question shall be referred for the decision of such authority and in such manner as the Legislature of a State may, by law, provide.

परंतु असे की, कोणत्याही राज्यामधील प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जनजाती यांच्यासाठी राखून ठेवलेल्या अध्यक्षांच्या पदांच्या संख्येचे प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अशा पदांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, राज्यामधील अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जनजातीच्या लोकसंख्येचे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल त्याच प्रमाणाएवढे असेल :

परंतु आणखी असे की, प्रत्येक पातळीवरील पंचायतींमधील अध्यक्षांच्या पदांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढी पदे, महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील :

परंतु तसेच, या खंडान्वये राखून ठेवलेल्या या पदांचे प्रत्येक पातळीवरील विविध पंचायतींमध्ये आळीपाळीने वाटप करण्यात येईल.

(५) खंड (१) आणि (२) अन्वये जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) अन्वये अध्यक्षांच्या पदांचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त), अनुच्छेद ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर निष्प्रभावी होईल;

(६) या भागामधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या विधानमंडळास, नागरिकांच्या मागास वर्गासाठी कोणत्याही पंचायतीमध्ये जागा राखून ठेवण्याकरिता किंवा कोणत्याही पातळीवरील पंचायतींमध्ये अध्यक्षांची पदे राखून ठेवण्याकरिता कोणतीही तरतूद करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२४३ङ. पंचायतींचा कालावधी, इत्यादी.—(१) प्रत्येक पंचायत त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ती तत्पूर्वीच विसर्जित झाली नसेल तर, तिच्या पहिल्या बैठकीकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही.

(२) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामधील कोणतीही सुधारणा, अशा सुधारणेच्या लगतपूर्वी कार्यरत असलेल्या कोणत्याही पातळीवरील कोणत्याही पंचायतीचे, खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत, विसर्जन करण्याकरिता परिणामक होणार नाही.

(३) एखादी पंचायत घटित करण्याची निवडणूक,—

(क) खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

(ख) तिचे विसर्जन झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

पूर्ण करण्यात येईल :

परंतु असे की, ज्या कालावधीसाठी विसर्जित पंचायत चालू राहिली असती तो उर्वरित कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी असेल त्या बाबतीत, अशा कालावधीसाठी पंचायत घटित करण्याकरिता या खंडान्वये कोणतीही निवडणूक घेण्याची आवश्यकता असणार नाही.

(४) एखाद्या पंचायतीचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी, तिचे विसर्जन झाल्यामुळे घटित केलेली पंचायत ही, खंड (१) अन्वये ज्या कालावधीसाठी ती विसर्जित पंचायत, तिचे विसर्जन झाले नसते तर अस्तित्वात राहिली असती, तेवढ्याच उर्वरित कालावधीसाठी अस्तित्वात राहील.

२४३च. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती, एखाद्या पंचायतीची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास किंवा सदस्य असण्यास पुढील बाबतीत अपात्र असेल:—

(क) जर संबंधित राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर :

परंतु असे की, कोणत्याही व्यक्तीस, जर तिने वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण केलेली असतील तर, ती पंचवीस वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे या कारणास्तव अपात्र ठरविण्यात येणार नाही ;

(ख) जर राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर,

(२) पंचायतीचा एखादा सदस्य, खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रतांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न उद्‌भवल्यास, तो प्रश्न, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकाऱ्याकडे व अशा रीतीने निर्णयार्थ सोपविण्यात येईल.

243G. Powers, authority and responsibilities of Panchayats.—Subject to the provisions of this Constitution, the Legislature of a State may, by law, endow the Panchayats with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as institutions of self-government and such law may contain provisions for the devolution of powers and responsibilities upon Panchayats at the appropriate level, subject to such conditions as may be specified therein, with respect to,—

(*a*) the preparation of plans for economic development and social justice;

(*b*) the implementation of schemes for economic development and social justice as may be entrusted to them including those in relation to the matters listed in the Eleventh Schedule.

243H. Powers to impose taxes by, and Funds of, the Panchayats.—The Legislature of a State may, by law,—

(*a*) authorise a Panchayat to levy, collect and appropriate such taxes, duties, tolls and fees in accordance with such procedure and subject to such limits;

(*b*) assign to a Panchayat such taxes, duties, tolls and fees levied and collected by the State Government for such purposes and subject to such conditions and limits;

(*c*) provide for making such grants-in-aid to the Panchayats from the Consolidated Fund of the State; and

(*d*) provide for constitution of such Funds for crediting all moneys received, respectively, by or on behalf of the Panchayats and also for the withdrawal of such moneys therefrom,

as may be specified in the law.

243I. Constitution of Finance Commission to review financial position.—(1) The Governor of a State shall, as soon as may be within one year from the commencement of the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992, and thereafter at the expiration of every fifth year, constitute a Finance Commission to review the financial position of the Panchayats and to make recommendations to the Governor as to-—

(*a*) the principles which should govern,—

(*i*) the distribution between the State and the Panchayats of the net proceeds of the taxes, duties, tolls and fees leviable by the State, which may be divided between them under this Part and the allocation between the Panchayats at all levels of their respective shares of such proceeds;

(*ii*) the determination of the taxes, duties, tolls and fees which may be assigned to, or appropriated by, the Panchayats;

(*iii*) the grants-in-aid to the Panchayats from the Consolidated Fund of the State;

(b) the measures needed to improve the financial position of the Panchayats;

(c) any other matter referred to the Finance Commission by the Governor in the interests of sound finance of the Panchayats.

(2) The Legislature of a State may, by law, provide for the composition of the Commission, the qualifications which shall be requisite for appointment as members thereof and the manner in which they shall be selected.

२४३छ. पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पंचायतींना स्वराज्य संस्था म्हणून कामे पार पाडणे शक्य व्हावे या दृष्टीने, त्यांना आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार देऊ शकेल आणि,—

(क) आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय यांसाठी योजना तयार करण्याच्या ;

(ख) अकराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबींच्या संबंधातील योजनांसहित त्यांच्याकडे सोपविण्यात येतील अशा, आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायविषयक योजनांची अंमलबजावणी करण्याच्या,

बाबतीत या कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तींना अधीन राहून, समुचित पातळीवरील पंचायतींना अधिकार व जबाबदाऱ्या सोपविण्याच्या तरतुदींचा अशा कायद्यामध्ये अंतर्भाव करू शकेल.

२४३ज. पंचायतींचा कर लादण्याचा अधिकार आणि पंचायतींचे निधी.—राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल,—

(क) अशा कार्यपद्धतीनुसार आणि अशा मर्यादांना अधीन राहून असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी आकारण्यास, वसूल करण्यास आणि विनियोजित करण्यास पंचायतीला प्राधिकार देऊ शकेल ;

(ख) अशा प्रयोजनांसाठी आणि अशा शर्तींना आणि मर्यादांना अधीन राहून, राज्य शासनाने आकारलेला व वसूल केलेला असा कर, शुल्क, पथकर आणि फी पंचायतीकडे नेमून देऊ शकेल ;

(ग) असे सहायक अनुदान राज्याच्या एकत्रित निधीतून पंचायतींना देण्याची तरतूद करू शकेल ; आणि

(घ) असा निधी, अनुक्रमे पंचायतींद्वारे किंवा पंचायतींच्या वतीने स्वीकारलेला सर्व पैसा जमाखाती टाकण्यासाठी आणि तसेच त्यातून तो काढून घेण्यासाठी स्थापन करण्याची तरतूद करू शकेल.

२४३झ. आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी वित्त आयोग घटित करणे.—(१) राज्याचा राज्यपाल, संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या प्रारंभापासून, शक्य होईल तितक्या लवकर, एक वर्षाच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्ष संपताच, पंचायतींच्या आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी एक वित्त आयोग घटित करील आणि तो पुढील बाबींच्या संबंधात राज्यपालाकडे शिफारशी करील :—

(क) (एक) या भागाअन्वये राज्य आणि पंचायतींमध्ये ज्यांची विभागणी करता येईल असे, राज्याकडून आकारण्याजोगे असलेले कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांपासून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाचे राज्य आणि पंचायतींमध्ये वितरण आणि अशा उत्पन्नाच्या त्यांच्या त्यांच्या हिश्शांचे सर्व पातळ्यांवरील पंचायतींमध्ये वाटप ;

(दोन) पंचायतीकडे नेमून देण्यात येतील किंवा पंचायतीकडून विनियोजित केले जातील असे कर, शुल्क आणि फी यांचे निर्धारण ;

(तीन) राज्याच्या एकत्रित निधीतून पंचायतींना द्यावयाचे सहायक अनुदान,

यांचे नियमन करणारी तत्त्वे ;

(ख) पंचायतींची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;

(ग) पंचायतीची आर्थिक स्थिती बळकट राहावी म्हणून, राज्यपालाने वित्त आयोगाकडे निर्देशिलेली अन्य कोणतीही बाब.

(२) राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, आयोगाची रचना, त्याचे सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यासाठी ज्या आवश्यक असतील अशा पात्रता आणि ज्या रीतीने त्याची निवड करण्यात येईल ती रीत, याबाबत तरतूद करू शकेल.

(3) The Commission shall determine their procedure and shall have such powers in the performance of their functions as the Legislature of the State may, by law, confer on them.

(4) The Governor shall cause every recommendation made by the Commission under this article together with an explanatory memorandum as to the action taken thereon to be laid before the Legislature of the State.

243J. Audit of accounts of Panchayats.—The Legislature of a State may, by law, make provisions with respect to the maintenance of accounts by the Panchayats and the auditing of such accounts.

243K. Elections to the Panchayats.—(1) The superintendence, direction and control of the preparation of electoral rolls for, and the conduct of, all elections to the Panchayats shall be vested in a State Election Commission consisting of a State Election Commissioner to be appointed by the Governor.

(2) Subject to the provisions of any law made by the Legislature of a State, the conditions of service and tenure of office of the State Election Commissioner shall be such as the Governor may by rule determine:

Provided that the State Election Commissioner shall not be removed from his office except in like manner and on the like grounds as a Judge of a High Court and the conditions of service of the State Election Commissioner shall not be varied to his disadvantage after his appointment.

(3) The Governor of a State shall, when so requested by the State Election Commission, make available to the State Election Commission such staff as may be necessary for the discharge of the functions conferred on the State Election Commission by clause (1).

(4) Subject to the provisions of this Constitution, the Legislature of a State may, by law, make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, elections to the Panchayats.

243L. Application to Union territories.—The provisions of this Part shall apply to the Union territories and shall, in their application to a Union territory, have effect as if the references to the Governor of a State were references to the Administrator of the Union territory appointed under article 239 and references to the Legislature or the Legislative Assembly of a State were references, in relation to a Union territory having a Legislative Assembly, to that Legislative Assembly :

Provided that the President may, by public notification, direct that the provisions of this Part shall apply to any Union territory or part thereof subject to such exceptions and modifications as he may specify in the notification.

243M. Part not to apply to certain areas.—(1) Nothing in this Part shall apply to the Scheduled Areas referred to in clause (1), and the tribal areas referred to in clause (2), of article 244.

(2) Nothing in this Part shall apply to—

(*a*) the States of Nagaland, Meghalaya and Mizoram;

(*b*) the hill areas in the State of Manipur for which District Councils exist under any law for the time being in force.

(३) आयोग, त्याची कार्यपद्धती निश्चित करील आणि त्याची कार्ये पार पाडण्यासाठी त्याला राज्याचे विधानमंडळ कायद्याने प्रदान करील असे अधिकार असतील.

(४) राज्यपाल, या अनुच्छेदान्वये आयोगाने केलेली प्रत्येक शिफारस, त्यावर केलेल्या कारवाईसंबंधीच्या स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनासह राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची व्यवस्था करील.

२४३ञ. पंचायतींच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.—राज्याच्या विधानमंडळास, पंचायतींकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संबंधात आणि अशा लेख्यांच्या लेखापरीक्षेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

२४३ट. पंचायतींच्या निवडणुका.—(१) पंचायतींच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या, आणि निवडणुका घेण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण, राज्यपालांकडून नियुक्त केल्या जाणाऱ्या राज्य निवडणूक आयुक्ताचा समावेश असणाऱ्या राज्य निवडणूक आयोगाकडे निहित असेल.

(२) राज्याच्या विधानमंडळाकडून केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य निवडणूक आयुक्ताच्या पदाच्या सेवाशर्ती आणि पदावधी, राज्यपाल नियमाद्वारे निश्चित करील, त्याप्रमाणे असेल :

परंतु असे की, उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला त्याच्या पदावरून ज्या रीतीने व ज्या कारणावरून दूर केले जाते त्या व्यतिरिक्त अन्य रीतीने व अन्य कारणावरून राज्य निवडणूक आयुक्ताला दूर केले जाणार नाही, आणि राज्य निवडणूक आयुक्ताच्या सेवाशर्तींमध्ये त्याच्या नियुक्तीनंतर, त्याला अहितकारक होतील अशा प्रकारे बदल केला जाणार नाही.

(३) खंड (१) द्वारे राज्य निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल असा कर्मचारीवर्ग उपलब्ध करून द्यावा, अशी विनंती राज्य निवडणूक आयोगाने केल्यास, राज्याचा राज्यपाल, राज्य निवडणूक आयोगास असा कर्मचारीवर्ग उपलब्ध करून देईल.

(४) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पंचायतींच्या निवडणुकांशी संबंधित किंवा निगडित असणाऱ्या सर्व बाबींसाठी तरतूद करू शकेल.

२४३ठ. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी, संघ राज्यक्षेत्रांना लागू होतील आणि, एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या राज्यपालांचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाचे किंवा विधानसभेचे निर्देश हे, जणू काही विधानसभा असलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील त्या विधानसभेचे निर्देश असल्याप्रमाणे, त्या तरतुदी प्रभावी होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, असा निदेश देऊ शकेल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांना आणि फेरबदलांना अधीन राहून, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या भागाला लागू होतील.

२४३ड. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.—(१) या भागातील कोणतीही बाब, अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांना, आणि खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या जनजाती क्षेत्रांना लागू होणार नाही.

(२) या भागातील कोणतीही बाब,—

(क) नागालँड, मेघालय आणि मिझोरम ही राज्ये ;

(ख) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ज्यासाठी जिल्हा परिषदा अस्तित्वात आहेत अशी मणिपूर राज्यातील पहाडी क्षेत्रे,

यांस लागू होणार नाही.

(3) Nothing in this Part—

(*a*) relating to Panchayats at the district level shall apply to the hill areas of the District of Darjeeling in the State of West Bengal for which Darjeeling Gorkha Hill Council exists under any law for the time being in force ;

(*b*) shall be construed to affect the functions and powers of the Darjeeling Gorkha Hill Council constituted under such law.

[1][(3A) Nothing in article 243D, relating to reservation of seats for the Scheduled Castes, shall apply to the State of Arunachal Pradesh.]

(4) Notwithstanding anything in this Constitution, —

(*a*) the Legislature of a State referred to in sub-clause (*a*) of clause (2) may, by law, extend this part to that State, except the areas, if any, referred to in clause (1), if the Legislative Assembly of that State passes a resolution to that effect by a majority of the total membership of that House and by a majority of not less than two-thirds of the members of that House present and voting ;

(*b*) Parliament may, by law, extend the provisions of this Part to the Scheduled Areas and the tribal areas referred to in clause (1) subject to such exceptions and modifications as may be specified in such law, and no such law shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

243N. Continuance of existing laws and Panchayats.—Notwithstanding anything in this Part, any provision of any law relating to Panchayats in force in a State immediately before the commencement of the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992, which is inconsistent with the provisions of this Part, shall continue to be in force until amended or repealed by a competent Legislature or other competent authority or until the expiration of one year from such commencement, whichever is earlier :

Provided that all the Panchayats existing immediately before such commencement shall continue till the expiration of their duration, unless sooner dissolved by a resolution passed to that effect by the Legislative Assembly of that State or, in the case of a State having a Legislative Council, by each House of the Legislature of that State.

243O. Bar to interference by courts in electoral matters.—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) the validity of any law relating to the delimitation of constituencies or the allotment of seats to such constituencies, made or purporting to be made under article 243K, shall not be called in question in any court;

(*b*) no election to any Panchayat shall be called in question except by an election petition presented to such authority and in such manner as is provided for by or under any law made by the Legislature of a State.]

1. Ins. by the Constitution (Eighty-third Amendment) Act, 2000, s. 2 (*w.e.f.* 8-9-2000).

(३) या भागातील,—

(क) जिल्हा स्तरावरील पंचायतींशी संबंधित कोणतीही बाब, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये ज्यासाठी दार्जिलिंग गोरखा पहाडी परिषद अस्तित्वात आहे अशा पश्चिम बंगाल राज्यातील दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या पहाडी क्षेत्रांना लागू होणार नाही ;

(ख) कोणत्याही बाबीचा अन्वयार्थ, ज्यामुळे अशा कायद्यान्वये घटित केलेल्या दार्जिलिंग गोरखा पहाडी परिषदेची कार्ये व अधिकार यांना बाधा पोहोचेल, अशा प्रकारे लावण्यात येणार नाही.

[१][(३क) अनुसूचित जातींसाठी जागा राखून ठेवण्याशी संबंधित असणारी अनुच्छेद २४३घ मधील कोणतीही गोष्ट, अरुणाचल प्रदेश राज्याला लागू होणार नाही.]

(४) या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) खंड (२) च्या उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्य विधानमंडळास, जर त्या राज्याच्या विधानसभेने त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्यांच्या बहुमताने आणि त्या सभागृहात उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशापेक्षा कमी असणार नाही एवढ्या बहुमताने, तशा आशयाचा ठराव मंजूर केला तर, खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या क्षेत्रांखेरीज, कोणतेही असल्यास, त्या राज्यामध्ये या भागाचा कायद्याद्वारे विस्तार करता येईल ;

(ख) संसदेला, कायद्याद्वारे, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील असे अपवाद व फेरबदल यांना अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्देशिलेल्या अनुसूचित क्षेत्रामध्ये व जनजाति क्षेत्रामध्ये या भागातील तरतुदींचा विस्तार करता येईल, आणि कोणताही असा कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांसाठी या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.

२४३ढ. विद्यमान कायदे व पंचायती अस्तित्त्वात राहणे.—या भागामध्ये काहीही असले तरी, संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी एखाद्या राज्यामध्ये अंमलात असलेल्या पंचायतींशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्यातील, या भागातील तरतुदींशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा इतर सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारित किंवा निरसित केली जाईपर्यंत किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदरचे असेल तेथवर, अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु असे की, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अस्तित्त्वात असलेल्या सर्व पंचायती, त्या राज्याच्या विधानसभेकडून किंवा, त्या राज्याची विधानपरिषद असल्यास, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाकडून तशा आशयाचा ठराव मंजूर करून त्याद्वारे तत्पूर्वी विसर्जित केलेल्या नसल्यास, त्यांचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत अस्तित्वात राहतील.

२४३ण. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) अनुच्छेद २४३ट अन्वये केलेल्या किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेल्या, मतदारसंघाचे परिसीमन करणे किंवा अशा मतदारसंघामध्ये जागांचे वाटप करणे यांच्याशी संबंधित कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) कोणत्याही पंचायतीची कोणतीही निवडणूक राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा तद्न्वये, तरतूद केलेल्या अशा प्राधिकाऱ्याकडे आणि तशा रीतीने, निवडणूक विनंतीअर्ज सादर केल्याखेरीज अन्य रीतीने प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

१. संविधान (त्र्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (८ सप्टेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

[1][PART IXA

THE MUNICIPALITIES

243P. Definitions.—In this Part, unless the context otherwise requires,—

(*a*) "Committee" means a Committee constituted under article 243 S ;

(*b*) "district" means a district in a State ;

(*c*) "Metropolitan area" means an area having a population of ten lakhs or more, comprised in one or more districts and consisting of two or more Municipalities or Panchayats or other contiguous areas, specified by the Governor by public notification to be a Metropolitan area for the purposes of this Part;

(*d*) "Municipal area" means the territorial area of a Municipality as is notified by the Governor;

(*e*) "Municipality" means an institution of self-government constituted under article 243Q;

(*f*) "Panchayat" means a Panchayat constituted under article 243B;

(*g*) "population" means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published.

243Q. Constitution of Municipalities.—(1) There shall be constituted in every State,—

(*a*) a Nagar Panchayat (by whatever name called) for a transitional area, that is to say, an area in transition from a rural area to an urban area;

(*b*) a Municipal Council for a smaller urban area; and

(*c*) a Municipal Corporation for a larger urban area,

in accordance with the provisions of this Part :

Provided that a Municipality under this clause may not be constituted in such urban area or part thereof as the Governor may, having regard to the size of the area and the municipal services being provided or proposed to be provided by an industrial establishment in that area and such other factors as he may deem fit, by public notification, specify to be an industrial township.

(2) In this article, "a transitional area", "a smaller urban area" or "a larger urban area" means such area as the Governor may, having regard to the population of the area, the density of the population therein, the revenue generated for local administration, the percentage of employment in non-agricultural activities, the economic importance or such other factors as he may deem fit, specify by public notification for the purposes of this Part.

243R. Composition of Municipalities.—(1) Save as provided in clause (2), all the seats in a Municipality shall be filled by persons chosen by direct election from the territorial constituencies in the Municipal area and for this purpose each Municipal area shall be divided into territorial constituencies to be known as wards.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventy-fourth Amendment) Act, 1992, s. 2 (*w.e.f.* 1-6-1993).

[1][भाग नऊ क

नगरपालिका

२४३त. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) "समिती" याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३ध अन्वये घटित केलेली समिती, असा आहे ;

(ख) "जिल्हा" याचा अर्थ, एखाद्या राज्यातील जिल्हा, असा आहे ;

(ग) "महानगर क्षेत्र" याचा अर्थ, या भागाच्या प्रयोजनासाठी महानगर क्षेत्र म्हणून जाहीर अधिसूचनेद्वारे राज्यपालाने विनिर्दिष्ट केलेले दहा लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेले, एक किंवा अधिक जिल्हे समाविष्ट असलेले आणि दोन किंवा अधिक नगरपालिका किंवा पंचायती किंवा इतर लगतचे क्षेत्र मिळून बनलेले क्षेत्र, असा आहे ;

(घ) "नगरपालिका क्षेत्र" याचा अर्थ, राज्यपालाने अधिसूचित केले असेल असे एखाद्या नगरपालिकेचे प्रादेशिक क्षेत्र, असा आहे ;

(ङ) "नगरपालिका" याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३थ अन्वये घटित केलेली स्वराज्य संस्था, असा आहे ;

(च) "पंचायत" याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३ख अन्वये घटित केलेली पंचायत, असा आहे ;

(छ) "लोकसंख्या" याचा अर्थ, जिची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध करण्यात आली असेल अशा लगतपूर्वीच्या जनगणनेद्वारे निश्चित केलेली लोकसंख्या, असा आहे.

२४३थ. नगरपालिका घटित करणे.—(१) या भागाच्या तरतुदीनुसार, प्रत्येक राज्यामध्ये,—

(क) संक्रमणशील क्षेत्रासाठी म्हणजेच, ग्रामीण क्षेत्रामधून नागरी क्षेत्रामध्ये संक्रमण होत असेल अशा क्षेत्रासाठी एक नगर पंचायत (मग तिला कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो);

(ख) थोड्या लहान नागरी क्षेत्रासाठी एखादी नगरपरिषद ; आणि

(ग) अधिक मोठ्या नागरी क्षेत्रासाठी एखादी महानगरपालिका,

घटित करण्यात येईल :

परंतु असे की, क्षेत्राचा आकार आणि त्या क्षेत्रातील औद्योगिक आस्थापनांकडून पुरविण्यात येणाऱ्या किंवा पुरविण्याचे प्रस्तावित केलेल्या नगरपालिका सेवा आणि राज्यपालाला योग्य वाटतील असे इतर घटक विचारात घेऊन, राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे जे क्षेत्र औद्योगिक वसाहत म्हणून घोषित करील अशा नागरी क्षेत्रात किंवा त्याच्या भागात या खंडान्वये नगरपालिका घटित करता येणार नाही.

(२) या अनुच्छेदामधील "संक्रमणशील क्षेत्र", "थोडे लहान नागरी क्षेत्र" किंवा "अधिक मोठे नागरी क्षेत्र" याचा अर्थ, त्या क्षेत्राची लोकसंख्या, तेथील लोकसंख्येची घनता, स्थानिक प्रशासनासाठी निर्माण होणारा महसूल, कृषीतर कार्यक्रमांमधील रोजगाराची टक्केवारी व आर्थिक महत्त्वाचे किंवा राज्यपालाला योग्य वाटतील असे इतर घटक विचारात घेऊन, राज्यपाल या भागाच्या प्रयोजनांसाठी जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील असे क्षेत्र, असा होतो.

२४३द. नगरपालिकांची रचना.—(१) खंड (२) मध्ये तरतूद करण्यात आली असेल ती खेरीजकरून, नगरपालिकेतील सर्व जागा, नगरपालिका क्षेत्रातील प्रादेशिक मतदारसंघांमधून थेट निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या व्यक्तींद्वारे भरण्यात येतील आणि या प्रयोजनासाठी प्रत्येक नगरपालिका क्षेत्राची, प्रभाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रादेशिक मतदारसंघांमध्ये विभागणी करण्यात येईल.

---

१. संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ जून, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

(2) The Legislature of a State may, by law, provide—

(*a*) for the representation in a Municipality of—

(*i*) persons having special knowledge or experience in Municipal administration ;

(*ii*) the members of the House of the People and the members of the Legislative Assembly of the State representing constituencies which comprise wholly or partly the Municipal area ;

(*iii*) the members of the Council of States and the members of the Legislative Council of the State registered as electors within the Municipal area ;

(*iv*) the Chairpersons of the Committees constituted under clause (5) of article 243 S :

Provided that the persons referred to in paragraph (*i*) shall not have the right to vote in the meetings of the Municipality ;

(*b*) the manner of election of the Chairperson of a Municipality.

243S. Constitution and composition of Wards Committees, etc.— (1) There shall be constituted Wards Committees, consisting of one or more wards, within the territorial area of a Municipality having a population of three lakhs or more.

(2) The Legislature of a State may, by law, make provision with respect to—

(*a*) the composition and the territorial area of a Wards Committee ;

(*b*) the manner in which the seats in a Wards Committee shall be filled.

(3) A member of a Municipality representing a ward within the territorial area of the Wards Committee shall be a member of that Committee.

(4) Where a Wards Committee consists of—

(*a*) one ward, the member representing that ward in the Municipality ; or

(*b*) two or more wards, one of the members representing such wards in the Municipality elected by the members of the Wards Committee,

shall be the Chairperson of that Committee.

(5) Nothing in this article shall be deemed to prevent the Legislature of a State from making any provision for the constitution of Committees in addition to the Wards Committees.

243T. Reservation of seats.—(1) Seats shall be reserved for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes in every Municipality and the number of seats so reserved shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total number of seats to be filled by direct election in that Municipality as the population of the Scheduled Castes in the Municipal area or of the Scheduled Tribes in the Municipal area bears to the total population of that area and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality.

(2) Not less than one-third of the total number of seats reserved under clause (1) shall be reserved for women belonging to the Scheduled Castes or, as the case may be, the Scheduled Tribes.

(२) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे—

(क) (एक) नगरपालिका प्रशासनामध्ये विशेष ज्ञान किंवा अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींना ;

(दोन) पूर्ण किंवा आंशिक नगरपालिका क्षेत्र समाविष्ट असलेल्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लोकसभा सदस्यांना आणि राज्याच्या विधानसभेच्या सदस्यांना ;

(तीन) नगरपालिका क्षेत्रामध्ये मतदार म्हणून नोंदणी झालेल्या राज्यसभा सदस्यांना आणि विधानपरिषद सदस्यांना ;

(चार) अनुच्छेद २४३ध च्या खंड (५) अन्वये घटित करण्यात आलेल्या समित्यांच्या अध्यक्षांना,

नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व देण्यासाठी तरतूद करू शकेल :

परंतु असे की, परिच्छेद (एक) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तींना, नगरपालिकेच्या बैठकीमध्ये मतदान करण्याचा अधिकार असणार नाही ;

(ख) नगरपालिकेच्या अध्यक्षाची निवड करण्याच्या रीतीसाठी तरतूद करू शकेल.

२४३ध. प्रभाग समित्या, इत्यादी घटित करणे व त्यांची रचना.—(१) तीन लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपालिकेच्या प्रादेशिक क्षेत्रामध्ये, एका किंवा अधिक प्रभागांचा समावेश असलेल्या प्रभाग समित्या घटित करण्यात येतील.

(२) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे,—

(क) प्रभाग समित्यांची रचना व त्यांचे प्रादेशिक क्षेत्र ;

(ख) प्रभाग समितीमधील जागा ज्या रीतीने भरावयाच्या ती रीत,

या संबंधात तरतूद करू शकेल.

(३) प्रभाग समितीच्या प्रादेशिक क्षेत्रामधील प्रभागाचे प्रतिनिधित्व करणारा नगरपालिका सदस्य हा, त्या समितीचा सदस्य असेल.

(४) जेव्हा प्रभाग समिती,—

(क) एका प्रभागाची मिळून बनलेली असेल अशा बाबतीत, त्या प्रभागाचे नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व करणारा सदस्य ; किंवा

(ख) दोन किंवा अधिक प्रभागांची मिळून बनलेली असेल अशा बाबतीत, अशा प्रभागांचे नगरपालिकेमध्ये प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सदस्यांमधून प्रभाग समितीच्या सदस्यांनी निवडला असेल असा एक सदस्य,

हा त्या समितीचा अध्यक्ष असेल.

(५) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, प्रभाग समित्यांव्यतिरिक्त आणखी कोणत्याही समित्या घटित करण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्य विधानमंडळास प्रतिबंध होतो, असे मानण्यात येणार नाही.

२४३न. जागांचे आरक्षण.—(१) प्रत्येक नगरपालिकेमध्ये अनुसूचित जातींसाठी आणि अनुसूचित जनजातींसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा प्रकारे राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या नगरपालिकेमध्ये थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण हे, शक्य होईल तेथवर, त्या नगरपालिका क्षेत्रामधील अनुसूचित जातींच्या किंवा त्या नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल, तेच असेल आणि अशा जागा, नगरपालिकेतील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करता येतील.

(२) खंड (१) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा, अनुसूचित जातींच्या, किंवा, यथास्थिति, अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(3) Not less than one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filled by direct election in every Municipality shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality.

(4) The offices of Chairpersons in the Municipalities shall be reserved for the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and women in such manner as the Legislature of a State may, by law, provide.

(5) The reservation of seats under clauses (1) and (2) and the reservation of offices of Chairpersons (other than the reservation for women) under clause (4) shall cease to have effect on the expiration of the period specified in article 334.

(6) Nothing in this Part shall prevent the Legislature of a State from making any provision for reservation of seats in any Municipality or offices of Chairpersons in the Municipalities in favour of backward class of citizens.

243U. Duration of Municipalities, etc.— (1) Every Municipality, unless sooner dissolved under any law for the time being in force, shall continue for five years from the date appointed for its first meeting and no longer:

Provided that a Municipality shall be given a reasonable opportunity of being heard before its dissolution.

(2) No amendment of any law for the time being in force shall have the effect of causing dissolution of a Municipality at any level, which is functioning immediately before such amendment, till the expiration of its duration specified in clause (1).

(3) An election to constitute a Municipality shall be completed,—

(*a*) before the expiry of its duration specified in clause (1);

(*b*) before the expiration of a period of six months from the date of its dissolution:

Provided that where the remainder of the period for which the dissolved Municipality would have continued is less than six months, it shall not be necessary to hold any election under this clause for constituting the Municipality for such period.

(4) A Municipality constituted upon the dissolution of a Municipality before the expiration of its duration shall continue only for the remainder of the period for which the dissolved Municipality would have continued under clause (1) had it not been so dissolved.

243V. Disqualifications for membership.— (1) A person shall be disqualified for being chosen as, and for being, a member of a Municipality—

(*a*) if he is so disqualified by or under any law for the time being in force for the purposes of elections to the Legislature of the State concerned:

Provided that no person shall be disqualified on the ground that he is less than twenty-five years of age, if he has attained the age of twenty-one years;

(*b*) if he is so disqualified by or under any law made by the Legislature of the State.

(३) प्रत्येक नगरपालिकेमधील थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जातींच्या व अनुसूचित जनजातींच्या महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागांच्या संख्येसह) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा जागा, नगरपालिकेतील विविध मतदारसंघांमध्ये आळीपाळीने वाटप करता येतील.

(४) नगरपालिकांमधील अध्यक्षांची पदे, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, तरतूद करील अशा रीतीने अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती व महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(५) खंड (१) आणि (२) अन्वये जागांचे आरक्षण आणि खंड (४) अन्वये अध्यक्षांच्या पदांचे आरक्षण हे (महिलांसाठी असलेल्या आरक्षणाव्यतिरिक्त), अनुच्छेद ३३४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला कालावधी समाप्त झाल्यावर निष्प्रभावी होईल.

(६) या भागातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास नागरिकांच्या मागासवर्गासाठी कोणत्याही नगरपालिकेमध्ये जागा राखून ठेवण्यासाठी किंवा नगरपालिकांमध्ये अध्यक्षांची पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२४३प. नगरपालिकांचा कालावधी, इत्यादी.—(१) प्रत्येक नगरपालिका, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये ती तत्पूर्वीच विसर्जित झाली नसेल तर, तिच्या पहिल्या बैठकीकरिता नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांपर्यंत अस्तित्वात राहील, त्यापेक्षा अधिक काळ नाही :

परंतु असे की, नगरपालिकेचे विसर्जन करण्यापूर्वी, तिला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात येईल.

(२) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामधील कोणतीही सुधारणा, अशा सुधारणेच्या लगतपूर्वी कार्यरत असलेल्या कोणत्याही पातळीवरील कोणत्याही नगरपालिकेचे विसर्जन करण्याकरिता कारणीभूत होण्याच्या दृष्टीने, खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत प्रभावी होणार नाही.

(३) एखादी नगरपालिका घटित करण्यासाठीची निवडणूक,—

(क) खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला तिचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी ;

(ख) तिचे विसर्जन झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी,

पूर्ण करण्यात येईल :

परंतु असे की, ज्या कालावधीसाठी विसर्जित नगरपालिका चालू राहिली असती तो उर्वरित कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी असेल त्या बाबतीत, अशा कालावधीसाठी नगरपालिका घटित करण्याकरिता या खंडाअन्वये कोणतीही निवडणूक घेण्याची आवश्यकता असणार नाही.

(४) एखाद्या नगरपालिकेचा कालावधी समाप्त होण्यापूर्वी तिचे विसर्जन झाल्यामुळे घटित करण्यात आलेली नगरपालिका ही, जर विसर्जित नगरपालिकेचे विसर्जन झाले नसते तर, खंड (१) अन्वये ज्या उर्वरित कालावधीसाठी ती नगरपालिका अस्तित्वात राहिली असती, तेवढ्याच उर्वरित कालावधीसाठी अस्तित्वात राहील.

२४३फ. सदस्यत्वाबाबत अपात्रता.—(१) एखादी व्यक्ती, एखाद्या नगरपालिकेची सदस्य म्हणून निवडली जाण्यास किंवा सदस्य असण्यास, पुढील बाबतीत अपात्र असेल :—

(क) संबंधित राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरविण्यात आलेले असेल तर :

परंतु असे की, कोणत्याही व्यक्तीस, तिने वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण केलेली असल्यास, ती पंचवीस वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे, या कारणास्तव अपात्र ठरवण्यात येणार नाही ;

(ख) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तिला अशा प्रकारे अपात्र ठरवण्यात आलेले असेल तर.

(2) If any question arises as to whether a member of a Municipality has become subject to any of the disqualifications mentioned in clause (1), the question shall be referred for the decision of such authority and in such manner as the Legislature of a State may, by law, provide.

243W. Powers, authority and responsibilities of Municipalities, etc.— Subject to the provisions of this Constitution, the Legislature of a State may, by law, endow—

(*a*) the Municipalities with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as institutions of self-government and such law may contain provisions for the devolution of powers and responsibilities upon Municipalities, subject to such conditions as may be specified therein, with respect to—

(*i*) the preparation of plans for economic development and social justice ;

(*ii*) the performance of functions and the implementation of schemes as may be entrusted to them including those in relation to the matters listed in the Twelfth Schedule ;

(*b*) the Committees with such powers and authority as may be necessary to enable them to carry out the responsibilities conferred upon them including those in relation to the matters listed in the Twelfth Schedule.

243X. Power to impose taxes by, and Funds of, the Municipalities.— The Legislature of a State may, by law,—

(*a*) authorise a Municipality to levy, collect and appropriate such taxes, duties, tolls and fees in accordance with such procedure and subject to such limits ;

(*b*) assign to a Municipality such taxes, duties, tolls and fees levied and collected by the State Government for such purposes and subject to such conditions and limits ;

(*c*) provide for making such grants-in-aid to the Municipalities from the Consolidated Fund of the State ; and

(*d*) provide for constitution of such Funds for crediting all moneys received, respectively, by or on behalf of the Municipalities and also for the withdrawal of such moneys therefrom,

as may be specified in the law.

243Y. Finance Commission.— (1) The Finance Commission constituted under article 243-I shall also review the financial position of the Municipalities and make recommendations to the Governor as to—

(*a*) the principles which should govern—

(*i*) the distribution between the State and the Municipalities of the net proceeds of the taxes, duties, tolls and fees leviable by the State, which may be divided between them under this Part and the allocation between the Municipalities at all levels of their respective shares of such proceeds ;

(*ii*) the determination of the taxes, duties, tolls and fees which may be assigned to, or appropriated by, the Municipalities ;

(२) नगरपालिकेचा एखादा सदस्य, खंड (१) मध्ये नमूद केलेल्या अपात्रतांपैकी कोणत्याही अपात्रतेस अधीन झाला आहे किंवा कसे याबाबत कोणताही प्रश्न उद्भवल्यास, तो प्रश्न, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकाऱ्याकडे व अशा रीतीने निर्णयार्थ सोपविण्यात येईल.

२४३ब. नगरपालिका, इत्यादींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे,—

(क) नगरपालिकांना स्वराज्य संस्था म्हणून कामे पार पाडणे शक्य व्हावे यादृष्टीने आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार त्यांना देऊ शकेल आणि,—

(एक) आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यासाठी योजना तयार करण्याच्या ;

(दोन) बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबींसंबंधातील कार्यांसह त्यांच्याकडे सोपविण्यात येतील अशी कार्ये पार पाडण्याच्या व अशा योजनांची अंमलबजावणी करण्याच्या,

बाबतीत, या कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तींना अधीन राहून, या नगरपालिकांना अधिकार व जबाबदाऱ्या सोपविण्याच्या तरतुदींचा अशा कायद्यामध्ये अंतर्भाव करू शकेल ;

(ख) बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेल्या बाबींसंबंधातील जबाबदाऱ्यांसह त्यांना प्रदान केलेल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे शक्य व्हावे, यासाठी आवश्यक असतील असे अधिकार व प्राधिकार समित्यांना देऊ शकेल.

२४३भ. नगरपालिकांचा कर लादण्याचा अधिकार आणि नगरपालिकांचे निधी.— राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल,—

(क) अशा कार्यपद्धतीनुसार आणि अशा मर्यादांना अधीन राहून, असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी आकारण्यास, वसूल करण्यास आणि विनियोजित करण्यास नगरपालिकांना प्राधिकार देऊ शकेल ;

(ख) अशा प्रयोजनांसाठी आणि अशा शर्तींना आणि मर्यादांना अधीन राहून, राज्य शासनाने आकारलेला आणि वसूल केलेला असा कर, शुल्क, पथकर आणि फी नगरपालिकेकडे नेमून देऊ शकेल ;

(ग) असे सहायक अनुदान राज्याच्या एकत्रित निधीतून नगरपालिकांना देण्याची तरतूद करू शकेल ; आणि

(घ) असा निधी, अनुक्रमे नगरपालिकांद्वारे किंवा नगरपालिकांच्या वतीने स्वीकारलेला सर्व पैसा जमाखाती टाकण्यासाठी आणि तसेच त्यातून तो काढून घेण्यासाठी स्थापन करण्याची तरतूद करू शकेल.

२४३म. वित्त आयोग.—(१) अनुच्छेद २४३झ अन्वये घटित केलेला वित्त आयोग, नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचेही पुनर्विलोकन करील आणि पुढील बाबींच्या संबंधात राज्यपालाकडे शिफारशी करील :—

(क) पुढील गोष्टींचे नियमन करणारी तत्त्वे—

(एक) या भागान्वये राज्य आणि नगरपालिका यांच्यामध्ये ज्यांची विभागणी करता येईल असे, राज्याकडून आकारले जाणारे कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांपासून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाचे, राज्य आणि नगरपालिकांमध्ये वितरण आणि अशा उत्पन्नातील त्यांच्या त्यांच्या हिश्शाचे सर्व पातळीवरील नगरपालिकांमध्ये नियतवाटप ;

(दोन) नगरपालिकांकडे नेमून देण्यात येतील किंवा नगरपालिकांकडून विनियोजित केले जातील असे कर, शुल्क, पथकर आणि फी यांचे निर्धारण ;

(*iii*) the *grants-in-aid* to the Municipalities from the Consolidated Fund of the State;

(*b*) the measures needed to improve the financial position of the Municipalities;

(*c*) any other matter referred to the Finance Commission by the Governor in the interests of sound finance of the Municipalities.

(2) The Governor shall cause every recommendation made by the Commission under this article together with an explanatory memorandum as to the action taken thereon to be laid before the Legislature of the State.

243Z. Audit of accounts of Municipalities.—The Legislature of a State may, by law, make provisions with respect to the maintenance of accounts by the Municipalities and the auditing of such accounts.

243ZA. Elections to the Municipalities.—(1) The superintendence, direction and control of the preparation of electoral rolls for, and the conduct of, all elections to the Municipalities shall be vested in the State Election Commission referred to in article 243K.

(2) Subject to the provisions of this Constitution, the Legislature of a State may, by law, make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, elections to the Municipalities.

243ZB. Application to Union territories.—The provisions of this Part shall apply to the Union territories and shall, in their application to a Union territory, have effect as if the references to the Governor of a State were references to the Administrator of the Union territory appointed under article 239 and references to the Legislature or the Legislative Assembly of a State were references in relation to a Union territory having a Legislative Assembly, to that Legislative Assembly :

Provided that the President may, by public notification, direct that the provisions of this Part shall apply to any Union territory or part thereof subject to such exceptions and modifications as he may specify in the notification.

243ZC. Part not to apply to certain areas.—(1) Nothing in this Part shall apply to the Scheduled Areas referred to in clause (1), and the tribal areas referred to in clause (2), of article 244.

(2) Nothing in this Part shall be construed to affect the functions and powers of the Darjeeling Gorkha Hill Council constituted under any law for the time being in force for the hill areas of the district of Darjeeling in the State of West Bengal.

(3) Notwithstanding anything in this Constitution, Parliament may, by law, extend the provisions of this Part to the Scheduled Areas and the tribal areas referred to in clause (1) subject to such exceptions and modifications as may be specified in such law, and no such law shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

243ZD. Committee for district planning.—(1) There shall be constituted in every State at the district level a District Planning Committee to consolidate the plans prepared by the Panchayats and the Municipalities in the district and to prepare a draft development plan for the district as a whole.

(तीन) राज्याच्या एकत्रित निधीतून नगरपालिकांना द्यावयाचे सहायक अनुदान ;

(ख) नगरपालिकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना ;

(ग) नगरपालिकांची आर्थिक स्थिती बळकट राहावी म्हणून राज्यपालाने वित्त आयोगाकडे निर्दिष्ट केलेली अन्य कोणतीही बाब.

(२) राज्यपाल, या अनुच्छेदाअन्वये आयोगाने केलेली प्रत्येक शिफारस, त्यावर केलेल्या कारवाईसंबंधीच्या स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनासह राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची व्यवस्था करील.

२४३य. नगरपालिकांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.—राज्याच्या विधानमंडळास, नगरपालिकांकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संबंधात आणि अशा लेख्यांच्या लेखापरीक्षेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील.

२४३यक. नगरपालिकांच्या निवडणुका.—(१) नगरपालिकांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या आणि अशा निवडणुका घेण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण या बाबी, अनुच्छेद २४३ट मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्य निवडणूक आयोगाकडे निहित असतील.

(२) संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, नगरपालिकांच्या निवडणुकांशी संबंधित किंवा निगडित असणाऱ्या सर्व बाबींसाठी तरतूद करील.

२४३यख. संघ राज्यक्षेत्राला लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी, संघराज्य क्षेत्रांना लागू होतील आणि एखाद्या संघराज्य क्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या राज्यपालाचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त करण्यात आलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि राज्याच्या विधानमंडळाचे किंवा विधानसभेचे निर्देश हे, जणू काही, विधानसभा असलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील त्या विधानसभेचे निर्देश असल्याप्रमाणे प्रभावी होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपती, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, असा निदेश देऊ शकेल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांना आणि फेरबदलांना अधीन राहून, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या भागाला लागू होतील.

२४३यग. विवक्षित क्षेत्रांना हा भाग लागू नसणे.—(१) या भागातील कोणतीही बाब, अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांना आणि खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या जनजाति क्षेत्रांना लागू होणार नाही.

(२) या भागातील कोणत्याही बाबीचा अन्वयार्थ, पश्चिम बंगाल राज्यातील दार्जिलिंग जिल्ह्याच्या पहाडी क्षेत्रांसाठी त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये घटित केलेल्या दार्जिलिंग गुरखा पहाडी परिषदेची कार्ये व अधिकार यांना बाधा पोहोचेल, अशा प्रकारे लावण्यात येणार नाही.

(३) या संविधानामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे, अशा कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येतील असे अपवाद व फेरबदल यांना अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये व जनजाती क्षेत्रांमध्ये या भागातील तरतुदींचा विस्तार करता येईल आणि असा कोणताही कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांसाठी या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.

२४३यघ. जिल्हा नियोजन समिती.—(१) प्रत्येक राज्यामध्ये जिल्हा पातळीवर, त्या जिल्ह्यातील पंचायती आणि नगरपालिका यांनी तयार केलेल्या योजना एकत्रित करण्यासाठी आणि संपूर्ण जिल्ह्यासाठी एक प्रारूप विकास योजना तयार करण्यासाठी, एक जिल्हा नियोजन समिती घटित करण्यात येईल.

(2) The Legislature of a State may, by law, make provision with respect to—

(*a*) the composition of the District Planning Committees ;

(*b*) the manner in which the seats in such Committees shall be filled :

Provided that not less than four-fifths of the total number of members of such Committee shall be elected by, and from amongst, the elected members of the Panchayat at the district level and of the Municipalities in the district in proportion to the ratio between the population of the rural areas and of the urban areas in the district ;

(*c*) the functions relating to district planning which may be assigned to such Committees ;

(*d*) the manner in which the Chairpersons of such Committees shall be chosen.

(3) Every District Planning Committee shall, in preparing the draft development plan,—

(*a*) have regard to—

(*i*) matters of common interest between the Panchayats and the Municipalities including spatial planning, sharing of water and other physical and natural resources, the integrated development of infrastructure and environmental conservation ;

(*ii*) the extent and type of available resources whether financial or otherwise ;

(*b*) consult such institutions and organisations as the Governor may, by order, specify.

(4) The Chairperson of every District Planning Committee shall forward the development plan, as recommended by such Committee, to the Government of the State.

243ZE. Committee for Metropolitan planning.—(1) There shall be constituted in every Metropolitan area a Metropolitan Planning Committee to prepare a draft development plan for the Metropolitan area as a whole.

(2) The Legislature of a State may, by law, make provision with respect to—

(*a*) the composition of the Metropolitan Planning Committees ;

(*b*) the manner in which the seats in such Committees shall be filled :

Provided that not less than two-thirds of the members of such Committee shall be elected by, and from amongst, the elected members of the Municipalities and Chairpersons of the Panchayats in the Metropolitan area in proportion to the ratio between the population of the Municipalities and of the Panchayats in that area ;

(*c*) the representation in such Committees of the Government of India and the Government of the State and of such organisations and Institutions as may be deemed necessary for carrying out the functions assigned to such Committees ;

(*d*) the functions relating to planning and coordination for the Metropolitan area which may be assigned to such Committees ;

(*e*) the manner in which the Chairpersons of such Committees shall be chosen.

(२) एखाद्या राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पुढील बाबींच्या संबंधात तरतूद करू शकेल :—

(क) जिल्हा नियोजन समित्यांची रचना ;

(ख) अशा समित्यांमधील जागा ज्या रीतीने भरण्यात येतील ती रीत :

परंतु असे की, अशा समितीच्या सदस्यांच्या एकूण संख्येच्या चार-पंचमांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य जिल्हा पातळीवर पंचायतीच्या आणि त्या जिल्ह्यामधील नगरपालिकांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून, त्या जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्रांच्या आणि नागरी क्षेत्रांच्या लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडण्यात येतील ;

(ग) जिल्हा नियोजनाच्या संबंधातील जी कामे अशा समित्यांना नेमून देता येतील ती कामे ;

(घ) अशा समित्यांचे अध्यक्ष ज्या रीतीने निवडण्यात येतील ती रीत.

(३) प्रत्येक जिल्हा नियोजन समिती, प्रारूप विकास योजना तयार करताना,—

(क) पुढील बाबी विचारात घेईल :—

(एक) स्थलीय नियोजन, पाण्याचे वाटप आणि इतर भौतिक व नैसर्गिक साधनसंपत्ती, मूलभूत सोयींचा एकात्मीकृत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांसह पंचायती आणि नगरपालिका यांच्यामधील सामाईक हितसंबंधाच्या बाबी ;

(दोन) उपलब्ध साधनसंपत्तीची—मग ती वित्तीय असो अथवा अन्य असो— व्याप्ती व प्रकार ;

(ख) राज्यपाल, आदेशाद्वारे, विनिर्दिष्ट करील, अशा संस्था आणि संघटना यांच्याशी सल्लामसलत करील.

(४) प्रत्येक जिल्हा नियोजन समितीचे अध्यक्ष, अशा समितीने शिफारस केल्याप्रमाणे असलेली विकास योजना राज्य शासनाकडे पाठवील.

२४३यङ. महानगर नियोजन समिती.—(१) प्रत्येक महानगर क्षेत्रामध्ये, संपूर्ण महानगर क्षेत्रासाठी एक प्रारूप विकास योजना तयार करण्याकरिता एक महानगर नियोजन समिती घटित करण्यात येईल.

(२) राज्याचे विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, पुढील बाबींच्या संबंधात तरतूद करू शकेल :—

(क) महानगर नियोजन समित्यांची रचना ;

(ख) अशा समित्यांमधील जागा ज्या रीतीने भरण्यात येतील ती रीत :

परंतु असे की, अशा समितीच्या सदस्यांच्या दोन-तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील इतके सदस्य, त्या महानगर क्षेत्रांमधील नगरपालिकांच्या निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे व त्यांच्यामधून आणि पंचायतीच्या सभाध्यक्षांद्वारे व त्यांच्यामधून, त्या क्षेत्राच्या नगरपालिकांच्या आणि पंचायतींच्या लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडण्यात येतील ;

(ग) अशा समित्यांना नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक वाटेल असे, भारत सरकारचे व राज्य शासनाचे आणि अशा संघटनांचे व संस्थांचे अशा समित्यांमधील प्रतिनिधित्व ;

(घ) अशा समित्यांना नेमून देण्यात येतील अशी, त्या महानगर क्षेत्रांचे नियोजन व समन्वय यांच्या संबंधातील कार्ये ;

(ङ) अशा समित्यांचे अध्यक्ष ज्या रीतीने निवडण्यात येतील ती रीत ;

(3) Every Metropolitan Planning Committee shall, in preparing the draft development plan,—

(*a*) have regard to—

(*i*) the plans prepared by the Municipalities and the Panchayats in the Metropolitan area;

(*ii*) matters of common interest between the Municipalities and the Panchayats, including co-ordinated spatial planning of the area, sharing of water and other physical and natural resources, the integrated development of infrastructure and environmental conservation;

(*iii*) the overall objectives and priorities set by the Government of India and the Government of the State;

(*iv*) the extent and nature of investments likely to be made in the Metropolitan area by agencies of the Government of India and of the Government of the State and other available resources whether financial or otherwise;

(*b*) consult such institutions and organisations as the Governor may, by order, specify.

(4) The Chairperson of every Metropolitan Planning Committee shall forward the development plan, as recommended by such Committee, to the Government of the State.

243ZF. Continuance of existing laws and Municipalities.—Notwithstanding anything in this Part, any provision of any law relating to Municipalities in force in a State immediately before the commencement of the Constitution (Seventy-fourth Amendment) Act, 1992, which is inconsistent with the provisions of this Part, shall continue to be in force until amended or repealed by a competent Legislature or other competent authority or until the expiration of one year from such commencement, whichever is earlier :

Provided that, all the Municipalities existing immediately before such commencement shall continue till the expiration of their duration, unless sooner dissolved by a resolution passed to that effect by the Legislative Assembly of that State or, in the case of a State having a Legislative Council, by each House of the Legislature of that State.

243ZG. Bar to interference by courts in electoral matters.—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) the validity of any law relating to the delimitation of constituencies or the allotment of seats to such constituencies, made or purporting to be made under article 243ZA shall not be called in question in any court;

(*b*) no election to any Municipality shall be called in question except by an election petition presented to such authority and in such manner as is provided for by or under any law made by the Legislature of a State.]

(३) प्रत्येक महानगर नियोजन समिती, प्रारूप विकास योजना तयार करताना,—

(क) पुढील गोष्टी विचारात घेईल :—

(एक) महानगर क्षेत्रातील नगरपालिका आणि पंचायती यांनी तयार केलेल्या योजना ;

(दोन) त्या क्षेत्रांचे समन्वित स्थलीय नियोजन, पाण्याचे वाटप आणि इतर भौतिक व नैसर्गिक साधनसंपत्ती, मूलभूत सोयींचा एकात्मीकृत विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांसह, नगरपालिका आणि पंचायती यांच्यामधील सामाईक हितसंबंधाच्या बाबी ;

(तीन) भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने ठरवून दिलेली एकूण उद्दिष्टे आणि अग्रक्रम ;

(चार) भारत सरकारच्या आणि राज्य शासनाच्या अभिकरणांद्वारे महानगर क्षेत्रात करण्यात येण्याचा संभव असलेल्या गुंतवणुकीची आणि इतर उपलब्ध साधनसंपत्तीची—मग ती वित्तीय असो अथवा अन्य असो— व्याप्ती व स्वरूप ;

(ख) राज्यपाल, आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा संस्था व संघटना यांच्याशी सल्लामसलत करील.

(४) प्रत्येक महानगर नियोजन समितीचा अध्यक्ष, अशा समितीने शिफारस केल्याप्रमाणे असलेली विकास योजना राज्य शासनाकडे पाठवील.

२४३यच. विद्यमान कायदे व नगरपालिका अस्तित्वात राहणे.—या भागामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी एखाद्या राज्यामध्ये अंमलात असलेल्या, नगरपालिकांशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्याची, या भागाच्या तरतुदींशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद ही, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा, इतर सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारित किंवा निरसित केली जाईपर्यंत, किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्ष पूर्ण होईपर्यंत, यापैकी जे अगोदरचे असेल तोपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु असे की, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या सर्व नगरपालिका, त्या राज्याच्या विधानसभेकडून किंवा त्या राज्याची विधानपरिषद असल्यास, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहाकडून, तशा आशयाचा ठराव मंजूर करून त्याद्वारे, तत्पूर्वीच विसर्जित केलेल्या नसल्यास, त्यांचा कालावधी समाप्त होईपर्यंत अस्तित्वात राहतील.

२४३यछ. निवडणुकीसंबंधीच्या बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—या संविधानात काहीही अंतर्भूत असले तरी,–

(क) अनुच्छेद २४३यक अन्वये केलेले किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेले, मतदारसंघांचे परिसीमन किंवा अशा मतदारसंघांमध्ये जागांचे वाटप यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता, कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) कोणत्याही नगरपालिकेची कोणतीही निवडणूक, एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्यान्वये, तरतूद केली असेल अशा प्राधिकाऱ्याकडे आणि तशा रीतीने, निवडणूक विनंती अर्ज सादर केल्याखेरीज, प्रश्नास्पद करता येणार नाही.]

[1][PART IX B

THE CO-OPERATIVE SOCIETIES

243ZH. Definitions.—In this Part, unless the context otherwise requires,—

(*a*) "authorised person" means a person referred to as such in article 243ZQ ;

(*b*) "board" means the board of directors or the governing body of a co-operative society, by whatever name called, to which the direction and control of the management of the affairs of society is entrusted to ;

(*c*) "co-operative society" means a society registered or deemed to be registered under any law relating to co-operative societies for the time being in force in any State ;

(*d*) "multi-State co-operative society" means a society with objects not confined to one State and registered or deemed to be registered under any law for the time being in force relating to such Co-operatives ;

(*e*) "officer-bearer" means a President, Vice-President, Chairperson, Vice-Chairperson, Secretary or Treasurer of a co-operative society and includes any other Person to be elected by the board of any co-operative society ;

(*f*) "Registrar" means the Central Registrar appointed by the Central Government in relation to the multi-State co-operative societies and Registrar for co-operative societies appointed by the State Government under the law made by the Legislature of a State in relation to co-operative societies ;

(*g*) "State Act" means any law made by the Legislature of a State ;

(*h*) "State level co-operative society" means a co-operative society having its area of operation extending to the whole of a State and defined as such in any law made by the Legislature of a State.

243ZI. Incorporation of co-operative societies.—Subject to the provisions of this Part, the Legislature of a State may, by law, make provisions with respect to the incorporation, regulation and winding up of co-operative societies based on the principles of voluntary formation, democratic member-control, member-economic participation and autonomous functioning.

243ZJ. Number and term of members of board and its office bearers.— (*1*) The board shall consist of such number of directors as may be provided by the Legislature of a State, by law :

Provided that the maximum number of directors of a Co-operative society shall not exceed twenty-one :

Provided further that the Legislature of a State shall, by law, provide for the reservation of one seat for the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes and two seats for women on board of every co-operative society consisting of individuals as members and having members from such class or category of persons.

(*2*) The term of office of elected members of the board and its office bearers shall be five years from the date of election and the term of office bearers shall be conterminous with the term of the board :

Provided that the Board may fill a casual vacancy on the board by nomination out of the same class of members in respect of which the casual vacancy has arisen, if the term of the office of the board is less than half of its original term.

---

1. Ins. by the Constitution (Ninety-Seventh Amendment) Act, 2011, s. 4. (w.e.f. 15-2-2012).

[1][भाग नऊ ख
सहकारी संस्था

२४३यज. व्याख्या.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) " प्राधिकृत व्यक्ती " याचा अर्थ, अनुच्छेद २४३यथ मध्ये त्या अर्थाने निर्दिष्ट केलेली व्यक्ती, असा आहे.

(ख) " मंडळ " याचा अर्थ, ज्याच्याकडे एखाद्या सहकारी संस्थेच्या कारभाराच्या व्यवस्थापनाचे संचालन व नियंत्रण सोपविण्यात आलेले असेल, असे त्या सहकारी संस्थेचे संचालक मंडळ किंवा नियामक मंडळ—मग ते कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येवो— असा आहे ;

(ग) " सहकारी संस्था " याचा अर्थ, कोणत्याही राज्यात त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली किंवा नोंदणी केली असल्याचे मानण्यात आलेली संस्था, असा आहे ;

(घ) " बहुराज्यीय सहकारी संस्था " याचा अर्थ, एका राज्यापुरती उद्दिष्टे मर्यादित नसलेली आणि अशा सहकारी संस्थांशी संबंधित, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये नोंदणी केलेली किंवा नोंदणी केली असल्याचे मानण्यात आलेली संस्था, असा आहे ;

(ङ) " पदाधिकारी " याचा अर्थ, सहकारी संस्थेचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सभाध्यक्ष, उप सभाध्यक्ष, सचिव किंवा कोषापाल, असा आहे आणि त्यात, कोणत्याही सहकारी संस्थेच्या मंडळाने निवडून द्यावयाच्या अन्य कोणत्याही व्यक्तीचा समावेश होतो ;

(च) " निबंधक " याचा अर्थ, बहुराज्यीय सहकारी संस्थांच्या संबंधात, केंद्र सरकारने नियुक्त केलेला केंद्रीय निबंधक आणि सहकारी संस्थांच्या संबंधात, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्यान्वये राज्य शासनाने नियुक्त केलेला सहकारी संस्थांचा निबंधक, असा आहे ;

(छ) " राज्य अधिनियम " याचा अर्थ, राज्य विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा, असा आहे ;

(ज) " राज्य स्तरीय सहकारी संस्था " याचा अर्थ, संपूर्ण राज्यभर कार्यक्षेत्र असलेली आणि राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात, त्या अर्थाने व्याख्या केलेली सहकारी संस्था, असा आहे.

२४३यझ. सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन.—या भागाच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, स्वेच्छापूर्वक निर्मिती, लोकशाही पद्धतीचे सदस्यीय नियंत्रण, सदस्यांचा आर्थिक सहभाग आणि स्वायत्त कारभार या तत्त्वांवर आधारित सहकारी संस्थांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व समापन यांबाबत तरतुदी करता येतील.

२४३यञ. मंडळाच्या सदस्यांची व त्याच्या पदाधिकाऱ्यांची संख्या व त्यांचा पदावधी.—(१) राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील इतक्या संचालकांचा, मंडळात अंतर्भाव असेल :

परंतु असे की, सहकारी संस्थेच्या संचालकांची कमाल संख्या एकवीसपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे, व्यक्तिगत सदस्यांचा आणि अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जनजातीच्या वर्गातील व महिला प्रवर्गातील सदस्यांचा अंतर्भाव असलेल्या प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या मंडळावर, अशा अनुसूचित जातींच्या किंवा अनुसूचित जनजातींच्या सदस्यांकरिता एक जागा आणि महिला सदस्यांकरिता दोन जागा राखून ठेवण्याची तरतूद करील.

(२) मंडळाच्या निवडून आलेल्या सदस्यांचा व त्याच्या पदाधिकाऱ्यांचा पदावधी, निवडून आल्याच्या दिनांकापासून पाच वर्षे इतका असेल आणि पदाधिकाऱ्यांचा पदावधी हा, मंडळाच्या अवधी बरोबरच संपेल :

परंतु असे की, मंडळ, ज्या वर्गातील सदस्याच्या बाबतीत नैमित्तिक रिक्त पद निर्माण झाले असेल ते नैमित्तिक रिक्त पद, जर मंडळाचा अवधी त्याच्या मूळ अवधीच्या निम्म्यापेक्षा कमी राहिला असेल तर, त्याच वर्गातील सदस्यांमधून नामनिर्देशनाद्वारे भरू शकेल.

---

१. संविधान (सत्त्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१५ फेब्रुवारी, २०१२ रोजी व तेव्हापासून).

(*3*) The Legislature of a State shall, by law, make provisions for co-option of persons to be members of the board having experience in the field of banking, management, finance or specialisation in any other field relating to the objects and activities undertaken by the co-operative society, as members of the board of such society :

Provided that the number of such co-opted members shall not exceed two in addition to twenty-one directors specified in the first proviso to clause (1) :

Provided further that such co-opted members shall not have the right to vote in any election of the co-operative society in their capacity as such member or to be eligible to be elected as office beares of the board :

Provided also that the functional directors of a co-operative society shall also be the members of the board and such members shall be excluded for the purpose of counting the total number of directors specified in the first proviso to clause (*1*).

243ZK. Election of members of board.—(*1*) Notwithstanding anything contained in any law made by the Legislature of a State, the election of a board shall be conducted before the expiry of the term of the board so as to ensure that the newly elected members of the board assume office immediately on the expiry of the office of members of the outgoing board.

(*2*) The Superintendence, direction and control of the preparation of electoral rolls for, and the conduct of, all elections to a co-operative society shall vest in such an authority or body as may be provided by the Legislature of a State, by law :

Provided that the Legislature of a State may, by law, provide for the procedure and guidelines for the conduct of such elections.

243ZL. Supersession and suspension of board and interim management.— (*1*) Notwithstanding anything contained in any law for the time being in force, no board shall be superseded or kept under suspension for a period exceeding six months :

Provided that the Board may be superseded or kept under suspension in case–

(i) of its persistent default ; or

(ii) of negligence in the performance of its duties ; or

(iii) the board has committed any act prejudicial to the interests of the co-operative society or its members ; or

(iv) there is stalemate in the constitutions or functions of the board; or

(v) the authority or body as provided by the Legislature of a State, by law, under clause (*2*) of article 243ZK, has failed to conduct elections in accordance with the provisions of the State Act :

Provided further that the board of any such co-operative society shall not be superseded or kept under suspension where there is no Government shareholding or loan or financial assistance or any guarantee by the Government :

Provided also that in case of a co-operative society carrying on the business of banking, the provisions of the Banking Regulation Act, 1949 shall also apply :

Provided also that in case of a co-operative society, other than a multi-State co-operative society, carrying on the business of banking, the provisions of this clause shall have the effect as if for the words "six months" the words "one year" had been substituted.

(*2*) In case of supersession of a board, the administrator appointed to manage the affairs of such co-operative society shall arrange for conduct of elections within the period specified in clause (1) and handover the management to the elected board.

(*3*) The Legislature of a State may, by law, make provisions for the conditions of service of the administrator.

(३) राज्य विधानमंडळ, बँक व्यवसाय, व्यवस्थापन, वित्तव्यवस्था या क्षेत्रांमधील अनुभव असलेल्या किंवा सहकारी संस्थेच्या मंडळाचे सदस्य म्हणून, अशा संस्थेने हाती घेतलेल्या उद्दिष्टांशी आणि कार्याशी संबंधित अन्य कोणत्याही क्षेत्रातील विशेष ज्ञान असलेल्या व्यक्तींना, मंडळाचे सदस्य म्हणून स्वीकृत करण्यासाठी कायद्याद्वारे, तरतुदी करील :

परंतु असे की, खंड (१) च्या पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या एकवीस संचालकांव्यतिरिक्त, अशा स्वीकृत केलेल्या सदस्यांची संख्या, दोनपेक्षा अधिक असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, अशा स्वीकृत सदस्यांना, सहकारी संस्थेच्या कोणत्याही निवडणुकीत, असा सदस्य म्हणून त्यांच्या क्षमतेत मतदान करण्याचा किंवा मंडळाचे पदाधिकारी म्हणून निवडून येण्यास पात्र होण्याचा हक्क असणार नाही :

परंतु तसेच, सहकारी संस्थेचे कार्यलक्षी संचालक हे, मंडळाचेदेखील सदस्य असतील आणि असे सदस्य, खंड (१) च्या पहिल्या परंतुकामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या संचालकांच्या एकूण संख्येची गणना करण्याच्या प्रयोजनार्थ वगळण्यात येतील.

२४३यट. मंडळाच्या सदस्यांची निवडणूक.——(१) राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, मावळत्या मंडळाच्या सदस्यांचा पदावधी समाप्त झाल्यावर, नव्याने निवडून आलेले मंडळाचे सदस्य तात्काळ पदग्रहण करतील, याची सुनिश्चिती होण्यासाठी मंडळाचा अवधी संपण्यापूर्वी मंडळाची निवडणूक घेण्यात येईल.

(२) सहकारी संस्थांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन व नियंत्रण करणे आणि अशा निवडणुका घेणे या बाबी, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा प्राधिकरणाकडे किंवा निकायाकडे निहित असतील :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळास, अशा निवडणुका घेण्याच्या कार्यपद्धतीची व मार्गदर्शक तत्त्वांची कायद्याद्वारे, तरतूद करता येईल.

२४३यठ. मंडळाचे निष्प्रभावन व निलंबन आणि अंतरिम व्यवस्थापन.——(१) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, कोणत्याही मंडळास, सहा महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीकरिता निष्प्रभावित केले जाणार नाही किंवा त्यास निलंबनाधीन ठेवले जाणार नाही :

परंतु असे की,—

(एक) मंडळाने कसूर करणे सातत्याने चालू ठेवले असेल ; किंवा

(दोन) आपल्या कर्तव्यपालनात निष्काळजीपणा केला असेल ; किंवा

(तीन) त्या मंडळाने, सहकारी संस्थेच्या किंवा तिच्या सदस्यांच्या हितास बाधा पोहचवणारी कोणतीही कृती केली असेल; किंवा

(चार) त्या मंडळाच्या रचनेत किंवा कार्यात कोणतीही कोंडी निर्माण झाली असेल ; किंवा

(पाच) अनुच्छेद २४३यट च्या खंड (२) अन्वये राज्य विधानमंडळाने कायद्याद्वारे तरतूद केलेल्या प्राधिकरणाने किंवा निकायाने राज्य अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार निवडणुका घेण्यात कसूर केली असेल तर,

अशा मंडळाला निष्प्रभावित करता येईल किंवा त्याला निलंबनाधीन ठेवता येईल :

परंतु आणखी असे की, शासनाने कोणतेही भाग धारण केलेले नसतील किंवा कर्ज किंवा वित्तीय सहाय्य किंवा कोणतीही हमी दिलेली नसेल त्याबाबतीत, अशा कोणत्याही सहकारी संस्थेचे मंडळ निष्प्रभावित केले जाणार नाही किंवा ते निलंबनाधीन ठेवले जाणार नाही :

परंतु तसेच, बँक व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या सहकारी संस्थेच्या बाबतीत, बँक व्यवसाय विनियमन अधिनियम, १९४९ याच्या तरतुदीदेखील लागू असतील :

परंतु असेही की, बहुराज्यीय सहकारी संस्था वगळता, बँक व्यवसाय करणाऱ्या एखाद्या सहकारी संस्थेच्या बाबतीत, या खंडाच्या तरतुदी, जणू काही " सहा महिने " या मजकुराऐवजी " एक वर्ष " हा मजकूर दाखल करण्यात आला असल्याप्रमाणे, अंमलात येतील.

(२) एखादे मंडळ निष्प्रभावित केल्यास, अशा सहकारी संस्थेचा कारभार पाहण्यासाठी नियुक्त केलेला प्रशासक, खंड (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीच्या आत निवडणुका घेण्याची व्यवस्था करील आणि निवडून आलेल्या मंडळाकडे व्यवस्थापन सुपूर्द करील.

(३) राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, प्रशासकाच्या सेवाशर्तींची तरतूद करता येईल.

243ZM. Audit of accounts of co-operative societies.—(*1*) The Legislature of a State may by law, make provisions with respect to the maintenance of accounts by the co-operative societies and the auditing of such accounts atleast once in each financial year.

(*2*) The Legislature of a State shall by law, lay down the minimum qualification and experience of auditors and auditing firms that shall be eligible for auditing accounts of the co-operative societies.

(*3*) Every co-operative society shall cause to be audited by an auditor or auditing firms referred to in clause (2) appointed by the general body of the co-operative society :

Provided that such auditors or auditing firms shall be appointed from a panel approved by a State Government or an authority authorised by the State Government in this behalf.

(*4*) The account of every co-operative society shall be audited within six months of the close of the financial year to which such accounts relate.

(*5*) The audit report of the accounts of an apex co-operative society, as may be defined by the State Act, shall be laid before the State Legislature in the manner, as may be provided by the State Legislature, by law.

243ZN. Convening of general body meetings.—The Legislature of a State may, by law, make provisions that the annual general body meeting of every co-operative society shall be convened within a period of six months of close of the financial year to transact the business as may be provided in such law.

243ZO. Right of a member to get information.—(*1*) The Legislature of a State may, by law, provide for access to every member of a co-operative society to the books, information and accounts of the co-operative society kept in regular transaction of its business with such member.

(*2*) The Legislature of a State may, by law, make provisions to ensure the participation of members in the management of the co-operative society providing minimum requirement of attending meetings by the members and utilising the minimum level of services as may be provided in such law.

(*3*) The Legislature of a State may, by law, provide for co-operative education and training for its members.

243ZP. Returns.—Every co-operative society shall file returns, within six months of the close of every financial year, to the authority designated by the State Government including the following matters, namely :–

(*a*) annual report of its activities ;

(*b*) its audited statement of accounts ;

(*c*) plan for surplus disposal as approved by the general body of the co-operative society ;

(*d*) list of amendments to the by-laws of the co-operative society, if any ;

(*e*) declaration regarding date of holding of its general body meeting and conduct of elections when due; and

(*f*) any other information required by the Registrar in pursuance of any of the provisions of the State Act.

243ZQ. Offences and penalties.—(*1*) The Legislature of a State may, by law, make provisions for the offences relating to the co-operative societies and penalties for such offences.

(भाग नऊ ख-सहकारी संस्था)

२४३यड. सहकारी संस्थेच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.——(१) एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास, सहकारी संस्थेकडून लेखे ठेवण्याच्या आणि प्रत्येक वित्तीय वर्षात किमान एकदा अशा लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्याच्या, बाबतीत कायद्याद्वारे, तरतुदी करता येतील.

(२) राज्य विधानमंडळ, सहकारी संस्थांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्यासाठी पात्र असतील असे लेखापरीक्षक व लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्था यांची किमान अर्हता व अनुभव कायद्याद्वारे, निर्धारित करील.

(३) प्रत्येक सहकारी संस्था, त्या सहकारी संस्थेच्या सर्वसदस्य मंडळाने नियुक्त केलेल्या, खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या लेखापरीक्षकाकडून किंवा लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्थेकडून लेखापरीक्षा करून घेईल :

परंतु असे की, राज्य शासनाने किंवा याबाबतीत राज्य शासनाकडून प्राधिकृत करण्यात आलेल्या प्राधिकाऱ्याने मान्यता दिलेल्या नामिकेवरील लेखापरीक्षकांची किंवा लेखापरीक्षा करणाऱ्या संस्थांची नियुक्ती करण्यात येईल.

(४) प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या लेख्यांची, असे लेखे ज्या वित्तीय वर्षाशी संबंधित असतील ते वित्तीय वर्ष संपल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत लेखापरीक्षा केली जाईल.

(५) राज्य अधिनियमाद्वारे व्याख्या करण्यात येईल अशा शिखर सहकारी संस्थेच्या लेख्यांचा लेखापरीक्षा अहवाल, राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रीतीने, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येईल.

२४३यढ. सर्वसदस्य मंडळाची सभा बोलावणे.——एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास, कायद्यात तरतूद करण्यात येईल त्याप्रमाणे कामकाज चालविण्यासाठी, वित्तीय वर्ष संपल्यापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, प्रत्येक सहकारी संस्थेच्या, सर्वसदस्य मंडळाची वार्षिक सभा बोलावता येईल, अशा तरतुदी कायद्याद्वारे करता येतील.

२४३यण. सदस्याचा माहिती मिळण्याचा अधिकार.——(१) एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास, सहकारी संस्थेने तिच्या सदस्यांबरोबर नियमित कामकाज करताना ठेवलेली पुस्तके, माहिती व लेखे, त्या सहकारी संस्थेच्या प्रत्येक सदस्याला पहावयास मिळण्याची तरतूद, कायद्याद्वारे, करता येईल.

(२) एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, सदस्यांनी बैठकींस उपस्थित राहण्याची किमान आवश्यक तरतूद करून आणि अशा कायद्यात तरतूद करण्यात येईल त्याप्रमाणे सेवांचा किमान स्तरावरील वापर करून, सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनामधील सदस्यांच्या सहभागाची सुनिश्चिती करण्यासाठी तरतुदी करता येतील.

(३) राज्य विधानमंडळास, कायद्याद्वारे, सहकारी संस्थेच्या सदस्यांसाठी सहकार शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची तरतूद करता येईल.

२४३यत. विवरणे.—प्रत्येक सहकारी संस्था, राज्य शासनाने पदनिर्देशित केलेल्या प्राधिकाऱ्याकडे प्रत्येक वित्तीय वर्ष संपल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत, पुढील बाबींसह विवरणे सादर करील :

(क) तिच्या कार्याचा वार्षिक अहवाल ;

(ख) तिच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षित विवरणपत्र ;

(ग) सहकारी संस्थेच्या सर्वसदस्य मंडळाने मान्यता दिल्याप्रमाणे शिल्लक रकमेच्या विनियोगासंबंधीची योजना ;

(घ) सहकारी संस्थेच्या उप-विधीच्या सुधारणांची सूची, कोणतीही असल्यास ;

(ङ) तिच्या सर्वसदस्य मंडळाची सभा घेण्याच्या दिनांकासंबंधीची घोषणा आणि नियत होतील तेव्हा निवडणुका घेणे ; आणि

(च) राज्य अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतुदींनुसार निबंधकाने मागितलेली इतर कोणतीही माहिती.

२४३यथ. अपराध व शास्ती.——(१) एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळास, सहकारी संस्थांशी संबंधित असणाऱ्या अपराधांकरिता आणि अशा अपराधांच्या शास्तीकरिता कायद्याद्वारे, तरतुदी करता येतील.

(*2*) A law made by the Legislature of a State under clause (*1*) shall include the commission of the following act or omission as offences, namely :—

(a) a co-operative society or an officer or member thereof wilfully make a false return or furnishes false information, or any person wilfully not furnishes any information required from him by a person authorised in this behalf under the provisions of the State Act ;

(b) any person wilfully or without any reasonable excuse disobeys any summons, requisition or lawful written order issued under the provisions of the State Act ;

(c) any employer who, without sufficient cause, fails to pay to a co-operative society amount deducted by him from its employee within a period of fourteen days from the date on which such deduction is made ;

(d) any officer or custodian who wilfully fails to handover custody of books, accounts, documents, records, cash, security and other property belonging to a co-operative society of which he is an officer or custodian, to an authorised person; and

(e) whoever, before, during or after the election of members of the board or office bearers, adopts any corrupt practice.

243ZR. Application to multi-State co-operative societies.—The provisions of this Part shall apply to the multi-State co-operative societies subject to the modification that any reference to "Legislature of a State", "State Act" or "State Government" shall be construed as a reference to "Parliament", "Central Act" or "the Central Government" respectively.

243ZS. Application to Union territories.—The provisions of this Part shall apply to the Union territories and shall, in their application to a Union territory, having no Legislative Assembly as if the references to the Legislature of a State were a reference to the administrator thereof appointed under article 239 and, in relation to a Union territory having a Legislative Assembly, to that Legislative Assembly :

Provided that the President may, by notification in the *Official Gazette*, direct that the provisions of this Part shall not apply to any Union territory or part thereof as he may specify in the notification.

243ZT. Continuance of existing laws.—Notwithstanding anything in this Part, any provision of any law relating to co-operative societies in force in a State immediately before the commencement of the Constitution (Ninety-Seventh Amendment) Act, 2011, which is inconsistent with the provisions of this Part, shall continue to be in force until amended or repealed by a competent Legislature or other competent authority or until the expiration of one year from such commencement, whichever is less.]

(२) राज्य विधानमंडळाने खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्यात, पुढील कृती वा अकृतींचा अपराध म्हणून समावेश असेल :—

(क) सहकारी संस्थेने किंवा तिच्या अधिकाऱ्याने किंवा सदस्याने हेतूपुरस्सर खोटे विवरणपत्र करणे किंवा खोटी माहिती पुरवणे किंवा राज्य अधिनियमाच्या तरतुदींन्वये यासंबंधात प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीने, कोणत्याही व्यक्तीकडून मागविलेली कोणतीही माहिती त्या कोणत्याही व्यक्तीने हेतुपुरस्सर न पुरवणे ;

(ख) कोणत्याही व्यक्तीने हेतुपुरस्सर किंवा कोणत्याही वाजवी सबबीशिवाय, राज्य अधिनियमाच्या तरतुदींन्वये काढलेले कोणतेही समन्स, मागणीपत्र किंवा कायदेशीर लेखी आदेश, यांची अवज्ञा करणे ;

(ग) कोणत्याही नियोक्त्याने, सहकारी संस्थेच्या कर्मचाऱ्याकडून त्याने वजात केलेली रक्कम, ज्या दिनांकास ती वजात केली असेल त्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या कालावधीत सहकारी संस्थेकडे भरणा करण्यात पुरेशा कारणाशिवाय कसूर करणे ;

(घ) सहकारी संस्थेचा अधिकारी किंवा परिरक्षक असलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने किंवा परिरक्षकाने सहकारी संस्थेच्या मालकीची पुस्तके, लेखे, दस्तऐवज, अभिलेख, रोकड, प्रतिभूती व इतर मालमत्ता प्राधिकृत व्यक्तीच्या हवाली करण्यात हेतुपुरस्सर कसूर करणे ; आणि

(ङ) कोणत्याही व्यक्तीने मंडळाच्या सदस्यांच्या किंवा पदाधिकाऱ्यांच्या निवडणुकीपूर्वी, निवडणुकीदरम्यान किंवा निवडणुकीनंतर, कोणत्याही भ्रष्ट आचरणाचा अवलंब करणे.

२४३यद. बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू असणे.—" राज्य विधानमंडळ, ", " राज्य अधिनियम " किंवा " राज्य शासन " यांच्या कोणत्याही निर्देशांचा, अनुक्रमे " संसद ", " केंद्रीय अधिनियम " किंवा " केंद्र सरकार " असा निर्देश असल्याप्रमाणे अन्वयार्थ लावण्यात येईल, या फेरबदलास अधीन राहून या भागाच्या तरतुदी, बहुराज्यीय सहकारी संस्थांना लागू होतील.

२४३यध. संघ राज्यक्षेत्रांना लागू असणे.—या भागाच्या तरतुदी, संघ राज्यक्षेत्रांना लागू होतील आणि विधानसभा नसलेल्या एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राला त्या लागू करताना, राज्याच्या विधानमंडळासंबंधीचे निर्देश हे, जणू काही अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेल्या त्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असल्याप्रमाणे आणि विधानसभा असलेल्या एखाद्या संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात, त्या विधानसभेसंबंधीचे निर्देश असल्याप्रमाणे लागू होतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीस, **शासकीय राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, असा निदेश देता येईल की, या भागाच्या तरतुदी, त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील त्याप्रमाणे, कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्राला किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाला लागू होणार नाहीत.

२४३यन. विद्यमान कायदे पुढे चालू राहणे.—या भागामध्ये काहीही असले तरीही, संविधान (सत्त्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी राज्यामध्ये अंमलात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही कायद्याची, या भागाच्या तरतुदींशी विसंगत असलेली कोणतीही तरतूद, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा इतर सक्षम प्राधिकरणाकडून सुधारित किंवा निरसित करण्यात येईपर्यंत किंवा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून एक वर्षाच्या समाप्तीपर्यंत, यांपैकी जो कमी असेल तोपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.]

PART X

THE SCHEDULED AND TRIBAL AREAS

244. Administration of Scheduled Areas and Tribal areas.—(1) The provisions of the Fifth Schedule shall apply to the administration and control of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes in any State [1]*** other than [2][the States of Assam [3][, [4][Meghalaya, Tripura and Mizoram]]].

(2) The provisions of the Sixth Schedule shall apply to the administration of the tribal areas in [2][the States of Assam [3][, [5][Meghalaya, Tripura and Mizoram]]].

[6][**244A. Formation of an autonomous State comprising certain tribal areas in Assam and creation of local Legislature or Council of Ministers or both therefor.—**(1) Notwithstanding anything in this Constitution, Parliament may, by law, form within the State of Assam an autonomous State comprising (whether wholly or in part) all or any of the tribal areas specified in [7][Part I] of the table appended to paragraph 20 of the Sixth Schedule and create therefor—

(*a*) a body, whether elected or partly nominated and partly elected, to function as a Legislature, for the autonomous State, or

(*b*) a Council of Ministers,

or both with such constitution, powers and functions, in each case, as may be specified in the law.

(2) Any such law as is referred to in clause (1) may, in particular,—

(*a*) specify the matters enumerated in the State List or the Concurrent List with respect to which the Legislature of the autonomous State shall have power to make laws for the whole or any part thereof, whether to the exclusion of the Legislature of the State of Assam or otherwise ;

(*b*) define the matters with respect to which the executive power of the autonomous State shall extend ;

(*c*) provide that any tax levied by the State of Assam shall be assigned to the autonomous State in so far as the proceeds thereof are attributable to the autonomous State ;

(*d*) provide that any reference to a State in any article of this Constitution shall be construed as including a reference to the autonomous State ; and

(*e*) make such supplemental, incidental and consequential provisions as may be deemed necessary.

---

1. The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
2. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71, for "the State of Assam" (*w.e.f.* 21-1-1972).
3. Subs. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 2, for "and Meghalaya" (*w.e.f.* 1-4-1985).
4. Subs. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 39, for "Meghalaya and Tripura" (*w.e.f.* 20-2-1987).
5. Subs. by s. 39, *ibid.,* for "Meghalaya and Tripura and the Union territory of Mizoram" (*w.e.f.* 20-2-1987).
6. Ins. by the Constitution (Twenty-second Amendment) Act, 1969, s. 2 (*w.e.f.* 25-9-1969).
7. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71, for "Part A" (*w.e.f.* 21-1-1972).

भाग दहा

अनुसूचित व जनजाती क्षेत्रे

२४४. अनुसूचित क्षेत्रे व जनजाती क्षेत्रे यांचे प्रशासन.—(१) पाचव्या अनुसूचीच्या तरतुदी, [२][आसाम, [३][, [४][मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम]] ही राज्ये] वगळता [१]*** अन्य कोणत्याही राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांच्या बाबतीत लागू असतील.

(२) सहाव्या अनुसूचीच्या तरतुदी, [२][आसाम [३][, [५][मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम]] या राज्यांतील] जनजाती क्षेत्रांच्या प्रशासनास लागू असतील.

[६][**२४४क. आसाममधील विवक्षित जनजाती क्षेत्रे समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवणे आणि त्याकरता स्थानिक विधानमंडळाची किंवा मंत्रिपरिषदेची किंवा दोन्हींची निर्मिती.—**(१) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेला, कायद्याद्वारे, आसाम राज्यात, सहाव्या अनुसूचीतील २० व्या परिच्छेदासोबत जोडलेल्या तक्त्यातील [७][भाग एक] यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेली सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही जनजाती क्षेत्रे (संपूर्णतः किंवा अंशतः) समाविष्ट असलेले स्वायत्त राज्य बनवता येईल आणि त्याकरता—

(क) त्या स्वायत्त राज्याचे विधानमंडळ म्हणून कार्य करणारा एक निकाय,-मग तो निवडून द्यावयाचा असो किंवा अंशतः नामनिर्देशित करावयाचा व अंशतः निवडून द्यावयाचा असो ; किंवा

(ख) एक मंत्रिपरिषद,

किंवा दोन्ही निर्माण करता येतील व प्रत्येक बाबतीत, कायद्यामध्ये विनिर्दिष्ट केली जाईल अशी त्यांची घटना, अधिकार व कार्ये राहतील.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्याद्वारे, विशेषतः,—

(क) राज्य सूचीत किंवा समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या ज्या बाबींसंबंधी स्वायत्त राज्याच्या विधानमंडळास, त्याच्या संपूर्ण किंवा कोणत्याही भागाकरता कायदे करण्याचा अधिकार असेल, त्या बाबी विनिर्दिष्ट करता येतील—मग तो अधिकार आसाम राज्याच्या विधानमंडळास वगळून असो किंवा अन्यथा असो ;

(ख) स्वायत्त राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत ज्या बाबी येतील, त्या बाबी निश्चित करता येतील ;

(ग) आसाम राज्याने बसवलेला कोणताही कर, जेथवर त्याचे उत्पन्न स्वायत्त राज्याकडून प्राप्त झाल्याचे मानता येईल तेथवर, त्या स्वायत्त राज्यास नेमून देण्यात यावा, अशी तरतूद करता येईल ;

(घ) या संविधानाच्या कोणत्याही अनुच्छेदातील एखाद्या राज्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशामध्ये त्या स्वायत्त राज्यासंबंधीच्या निर्देशाचा समावेश आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जावा, अशी तरतूद करता येईल ; आणि

(ङ) आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी करता येतील.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे " आसाम राज्य " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे "व मेघालय" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

४. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे "मेघालय व त्रिपुरा" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम ३९ द्वारे "मेघालय व त्रिपुरा ही राज्ये व मिझोरम संघ राज्यक्षेत्र यांतील" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२५ सप्टेंबर, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

७. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे "भाग क" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(3) An amendment of any such law as aforesaid in so far as such amendment relates to any of the matters specified in sub-clause (*a*) or sub-clause (*b*) of clause (2) shall have no effect unless the amendment is passed in each House of Parliament by not less than two-thirds of the members present and voting.

(4) Any such law as is referred to in this article shall not be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368 notwithstanding that it contains any provision which amends or has the effect of amending this Constitution.]

(३) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही कायद्याची सुधारणा ही, खंड (२) च्या उप-खंड (क) किंवा उप-खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असेल तेथवर, ती संसदेच्या प्रत्येक सभागृहात उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांनी पारित केल्याशिवाय, प्रभावी होणार नाही.

(४) या अनुच्छेदात निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही कायद्यात, जी या संविधानात सुधारणा करते किंवा जिचा सुधारणा करण्याचा प्रभाव आहे अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असली तरीही, तो कायदा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनांकरिता, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.]

PART XI

RELATIONS BETWEEN THE UNION AND THE STATES

CHAPTER I— LEGISLATIVE RELATIONS

Distribution of Legislative Powers

245. Extent of laws made by Parliament and by the Legislatures of States.— (1) Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may make laws for the whole or any part of the territory of India, and the Legislature of a State may make laws for the whole or any part of the State.

(2) No law made by Parliament shall be deemed to be invalid on the ground that it would have extra-territorial operation.

246. Subject-matter of laws made by Parliament and by the Legislatures of States.—

(1) Notwithstanding anything in clauses (2) and (3), Parliament has exclusive power to make laws with respect to any of the matters enumerated in List I in the Seventh Schedule (in this Constitution referred to as the "Union List").

(2) Notwithstanding anything in clause (3), Parliament, and, subject to clause (1), the Legislature of any State [1]*** also, have power to make laws with respect to any of the matters enumerated in List III in the Seventh Schedule (in this Constitution referred to as the "Concurrent List").

(3) Subject to clauses (1) and (2), the Legislature of any State [1]*** has exclusive power to make laws for such State or any part thereof with respect to any of the matters enumerated in List II in the Seventh Schedule (in this Constitution referred to as the "State List").

(4) Parliament has power to make laws with respect to any matter for any part of the territory of India not included [2][in a State] notwithstanding that such matter is a matter enumerated in the State List.

[3]**[246A. Special provision with respect to goods and services tax.—**(1) Notwithstanding anything contained in articles 246 and 254, Parliament, and, subject to clause (2), the Legislature of every State, have power to make laws with respect to goods and services tax imposed by the Union or by such State.

(2) Parliament has exclusive power to make laws with respect to goods and services tax where the supply of goods, or of services, or both takes place in the course of inter-State trade or commerce.

Explanation.—The provisions of this article, shall, in respect of goods and services tax referred to in clause (5) of articles 279A, take effect from the date recommended by the Goods and Services Tax Council].

247. Power of Parliament to provide for the establishment of certain additional courts.— Notwithstanding anything in this Chapter, Parliament may by law provide for the establishment of any additional courts for the better administration of laws made by Parliament or of any existing laws with respect to a matter enumerated in the Union-List.

---

1. The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
2. Subs. by s. 29 and Sch., *ibid.,* for " in Part A or Part B of the First Schedule " . (*w.e.f.* 1-11-1956).
3. Ins. by the Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 2 (*w.e.f.* 16-9-2016).

भाग अकरा

संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध

प्रकरण एक—वैधानिक संबंध

वैधानिक अधिकारांची विभागणी

२४५. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांची व्याप्ती.— (१) या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, संसदेला, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरिता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करता येतील आणि राज्याच्या विधानमंडळाला, त्या संपूर्ण राज्याकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करता येतील.

(२) संसदेने केलेला कोणताही कायदा, राज्यक्षेत्राबाहेर अंमलात येऊ शकेल या कारणावरून तो विधिअग्राह्य असल्याचे मानले जाणार नाही.

२४६. संसदेने आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेल्या कायद्यांचे विषय.— (१) खंड (२) आणि (३) मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात " संघसूची " म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची एकमध्ये नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(२) खंड (३) मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला, आणि खंड (१) ला अधीन राहून [१] * * * कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळालाही, सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात "समवर्ती सूची" म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची तीनमध्ये नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

(३) खंड (१) आणि (२) ला अधीन राहून [१] * * * कोणत्याही राज्याच्या विधानमंडळाला, अशा राज्याकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता, सातव्या अनुसूचीतील (या संविधानात " राज्य सूची " म्हणून निर्देशिलेल्या) सूची दोनमध्ये नमूद केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदे करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(४) संसदेला, [२][एखाद्या राज्यामध्ये] समाविष्ट नसलेल्या अशा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाकरता कोणत्याही बाबीसंबंधी,— मग अशी बाब राज्य सूचीत नमूद केलेली बाब असली तरी–कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

[३][**२४६क. वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीत विशेष तरतूद.**— (१) अनुच्छेद २४६ व २५४ यांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेस, आणि खंड (२) ला अधीन राहून, प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळास, संघराज्याने किंवा अशा राज्याने बसविलेल्या वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

(२) जेव्हा वस्तूंचा, किंवा सेवांचा, अथवा दोन्हींचा पुरवठा, आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात घडून येतो तेव्हा, संसदेला, वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीत कायदे करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या तरतुदी, अनुच्छेद २७९क च्या खंड (५) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वस्तू व सेवा कराच्या बाबतीत, वस्तू व सेवा कर परिषदेने शिफारस केलेल्या दिनांकापासून अंमलात येतील.]

२४७. विवक्षित अतिरिक्त न्यायालयांची स्थापना करण्यासाठी तरतूद करण्याचा संसदेचा अधिकार.— या प्रकरणात काहीही असले तरी, संघ सूचीत नमूद केलेल्या बाबीसंबंधी संसदेने केलेल्या कायद्यांचे अथवा कोणत्याही विद्यमान कायद्यांचे अधिक चांगल्या तऱ्हेने प्रशासन व्हावे याकरता संसदेला कोणतीही अतिरिक्त न्यायालये स्थापन करण्यासाठी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख मध्ये " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

248. Residuary powers of legislation.— (1) [1][Subject to article 246A, Parliament] has exclusive power to make any law with respect to any matter not enumerated in the Concurrent List or State List.

(2) Such power shall include the power of making any law imposing a tax not mentioned in either of those Lists.

249. Power of Parliament to legislate with respect to a matter in the State List in the national interest.— (1) Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Chapter, if the Council of States has declared by resolution supported by not less than two-thirds of the members present and voting that it is necessary or expedient in the national interest that Parliament should make laws with respect to [2][goods and services tax provided under article 246A or] any matter enumerated in the State List specified in the resolution, it shall be lawful for Parliament to make laws for the whole or any part of the territory of India with respect to that matter while the resolution remains in force.

(2) A resolution passed under clause (1) shall remain in force for such period not exceeding one year as may be specified therein:

Provided that if and so often as a resolution approving the continuance in force of any such resolution is passed in the manner provided in clause (1), such resolution shall continue in force for a further period of one year from the date on which under this clause it would otherwise have ceased to be in force.

(3) A law made by Parliament which Parliament would not but for the passing of a resolution under clause (1) have been competent to make shall, to the extent of the incompetency, cease to have effect on the expiration of a period of six months after the resolution has ceased to be in force, except as respects things done or omitted to be done before the expiration of the said period.

250. Power of Parliament to legislate with respect to any matter in the State List if a Proclamation of Emergency is in operation.— (1) Notwithstanding anything in this Chapter, Parliament shall, while a Proclamation of Emergency is in operation, have power to make laws for the whole or any part of the territory of India with respect to [3][goods and services tax provided under article 246A or] any of the matters enumerated in the State List.

(2) A law made by Parliament which Parliament would not but for the issue of a Proclamation of Emergency have been competent to make shall, to the extent of the incompetency, cease to have effect on the expiration of a period of six months after the Proclamation has ceased to operate, except as respects things done or omitted to be done before the expiration of the said period.

---

1. The Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016 by s. 3 for "Parliament" (*w.e.f.* 16-9-2016).
2. Ins. by s. 4, *ibid* (*w.e.f.* 16-9-2016).
3. Ins. by s. 5, *ibid* (*w.e.f.* 16-9-2016).

२४८. विधिविधानाचे अवशिष्ट अधिकार.— (१) [१][अनुच्छेद २४६क च्या अधीन राहून, संसदेला,] समवर्ती सूची किंवा राज्य सूची यामध्ये नमूद न केलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधी कोणताही कायदा करण्याचा अनन्य अधिकार आहे.

(२) अशा अधिकारामध्ये, त्या दोहोंपैकी कोणत्याही सूचीत न उल्लेखिलेला कर बसवणारा कोणताही कायदा करण्याच्या अधिकाराचा समावेश असेल.

२४९. राष्ट्रीय हितासाठी राज्य सूचीतील बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.— (१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, जर राज्यसभेने, तिच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या दोन-तृतियांशपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांनी पाठिंबा दिलेल्या ठरावाद्वारे, [२][अनुच्छेद २४६क अन्वये तरतूद केलेला वस्तू व सेवा कर किंवा] त्या ठरावात विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्य सूचीत नमूद केलेल्या कोणत्याही बाबी यासंबंधी संसदेने कायदे करावे हे राष्ट्रीय हितार्थ आवश्यक किंवा इष्ट आहे, असे घोषित केले असेल तर, तो ठराव अंमलात असेतोवर संसदेने भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता त्या बाबीसंबंधी कायदे करणे, हे विधिसंमत होईल.

(२) खंड (१) अन्वये पारित केलेला ठराव, त्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा एक वर्षापेक्षा अधिक नसणाऱ्या कालावधीपर्यंत अंमलात राहील :

परंतु असे की, जर व जेव्हा जेव्हा अशा कोणत्याही ठरावाचा अंमल चालू ठेवण्यास मान्यता देणारा ठराव, खंड (१) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, अशा ठरावाचा अंमल या खंडान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास संपुष्टात आला असता त्या दिनांकापासून पुढे एक वर्षाच्या कालावधीपर्यंत तो चालू राहील.

(३) खंड (१) अन्वये ठराव पारित झाला नसता तर, जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती, असा संसदेने केलेला कायदा, ठरावाचा अंमल संपुष्टात आल्यापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपताच अक्षमतेच्या मर्यादेपुरता निष्प्रभावी होईल, मात्र, उक्त कालावधी संपण्यापूर्वी त्या कायद्यान्वये केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

२५०. आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना राज्य सूचीतील कोणत्याही बाबीसंबंधी विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार.— (१) या प्रकरणात काहीही असले तरी, संसदेला, आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना, [३][अनुच्छेद २४६क अन्वये तरतूद केलेला वस्तू व सेवा कर किंवा] राज्य सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबी यासंबंधी भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कायदे करण्याचा अधिकार असेल.

(२) आणीबाणीची उद्घोषणा करण्यात आली नसती तर, जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती, असा संसदेने केलेला कायदा, उद्घोषणा जारी असण्याचे संपुष्टात आल्यापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपताच, अक्षमतेच्या मर्यादेपुरता निष्प्रभावी होईल, मात्र उक्त कालावधी संपण्यापूर्वी त्या कायद्यान्वये केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

---

१. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ३ द्वारे "संसदेला" याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

251. Inconsistency between laws made by Parliament under articles 249 and 250 and laws made by the Legislatures of States.— Nothing in articles 249 and 250 shall restrict the power of the Legislature of a State to make any law which under this Constitution it has power to make, but if any provision of a law made by the Legislature of a State is repugnant to any provision of a law made by Parliament which Pailiament has under either of the said articles power to make, the law made by Parliament, whether passed before or after the law made by the Legislature of the State, shall prevail, and the law made by the Legislature of the State shall to the extent of the repugnancy, but so long only as the law made by Parliament continues to have effect, be inoperative.

252. Power of Parliament to legislate for two or more States by consent and adoption of such legislation by any other State.— (1) If it appears to the Legislatures of two or more States to be desirable that any of the matters with respect to which Parliament has no power to make laws for the States except as provided in articles 249 and 250 should be regulated in such States by Parliament by law, and if resolutions to that effect are passed by all the Houses of the Legislatures of those States, it shall be lawful for Parliament to pass an act for regulating that matter accordingly, and any Act so passed shall apply to such States and to any other State by which it is adopted afterwards by resolution passed in that behalf by the House or, where there are two Houses, by each of the Houses of the Legislature of that State.

(2) Any Act so passed by Parliament may be amended or repealed by an Act of Parliament passed or adopted in like manner but shall not, as respects any State to which it applies, be amended or repealed by an Act of the Legislature of that State.

253. Legislation for giving effect to international agreements.— Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Chapter, Parliament has power to make any law for the whole or any part of the territory of India for implementing any treaty, agreement or convention with any other country or countries or any decision made at any international conference, association or other body.

२५१. संसदेने अनुच्छेद २४९ आणि २५० अन्वये केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.— या संविधानान्वये राज्य विधानमंडळाला जो कायदा करण्याचा अधिकार आहे, असा कोणताही कायदा करण्याच्या त्याच्या अधिकारावर, अनुच्छेद २४९ व २५० मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे निर्बंध येणार नाही, मात्र जर राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद ही, उक्त अनुच्छेदांपैकी कोणत्याही अनुच्छेदाअन्वये जो कायदा करण्याचा संसदेला अधिकार आहे, अशा संसदीय कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस प्रतिकूल असेल तर, संसदेने केलेला कायदा – मग तो राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या अगोदर पारित झालेला असो किंवा नंतर झालेला असो-अभिभावी ठरेल, आणि राज्य विधानमंडळाने केलेला कायदा, प्रतिकुलतेच्या मर्यादेपुरता, मात्र संसदेने केलेला कायदा प्रभावी असे तोवरच, अप्रवर्ती असेल.

२५२. दोन किंवा अधिक राज्यांकरिता त्यांच्या संमतीने विधिविधान करण्याचा संसदेचा अधिकार आणि अशा विधिविधानाचा अन्य कोणत्याही राज्याकडून अंगीकार.— (१) जर दोन किंवा अधिक राज्यांच्या विधानमंडळांना, अनुच्छेद २४९ व २५० मध्ये तरतूद केली आहे त्याखेरीज, ज्यांच्याबाबत संसदेला राज्यांकरता कायदे करण्याचा अधिकार नाही अशा बाबींपैकी कोणत्याही बाबीचे अशा राज्यांमध्ये, संसदेने कायद्याद्वारे विनियमन करणे इष्ट आहे, असे दिसून आले असेल तर आणि त्या राज्यांच्या विधानमंडळाच्या सर्व सभागृहांनी त्या आशयाचे ठराव पारित केले तर, तद्नुसार त्या बाबीचे विनियमन करण्याकरता संसदेने अधिनियम पारित करणे, हे विधिसंमत होईल, आणि याप्रमाणे पारित केलेला कोणताही कायदा, अशा राज्यांना आणि जे राज्य, त्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाने किंवा दोन सभागृहे असतील तेथे त्यांपैकी प्रत्येक सभागृहाने, तद्नंतर त्यासंबंधात पारित केलेल्या ठरावाद्वारे तो कायदा अंगीकृत करील, अशा अन्य कोणत्याही राज्यास लागू होईल.

(२) संसदेने याप्रमाणे पारित केलेला कोणताही अधिनियम, तशाच रीतीने पारित केलेल्या किंवा अंगीकृत केलेल्या संसदीय अधिनियमाद्वारे निरसित करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल, मात्र ज्याला तो लागू आहे अशा कोणत्याही राज्याच्या बाबतीत, त्या राज्याच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमाद्वारे त्यात सुधारणा करता येणार नाही किंवा तो निरसित करता येणार नाही.

२५३. आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी करण्याकरता विधिविधान.— या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, संसदेला अन्य कोणत्याही देशाशी किंवा देशांशी झालेला कोणताही तह, करार किंवा संकेत अथवा कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय परिषदेत, अधिसंघात किंवा अन्य निकायात झालेला कोणताही निर्णय कार्यान्वित करण्यासाठी, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्राकरता किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाकरता कोणताही कायदा करण्याचा अधिकार आहे.

254. Inconsistency between laws made by Parliament and laws made by the Legislatures of States.—(1) If any provision of a law made by the Legislature of a State is repugnant to any provision of a law made by Parliament which Parliament is competent to enact, or to any provision of an existing law with respect to one of the matters enumerated in the Concurrent List, then, subject to the provisions of clause (2), the law made by Parliament, whether passed before or after the law made by the Legislature of such State, or, as the case may be, the existing law, shall prevail and the law made by the Legislature of the State shall, to the extent of the repugnancy, be void. ,

(2) Where a law made by the Legislature of a State [1]*** with respect to one of the matters enumerated in the Concurrent List contains any provision repugnant to the provisions of an earlier law made by Parliament or an existing law with respect to that matter, then, the law so made by the Legislature of such State shall, if it has been reserved for the consideration of the President and has received his assent, prevail in that State:

Provided that nothing in this clause shall prevent Parliament from enacting at any time any law with respect to the same matter including a law adding to, amending, varying or repealing the law so made by the Legislature of the State.

255. Requirements as to recommendations and previous sanctions to be regarded as matters of procedure only.—No Act of Parliament or of the Legislature of a State [1]***, and no provision in any such Act, shall be invalid by reason only that some recommendation or previous sanction required by this Constitution was not given, if assent to that Act was given—

(a) where the recommendation required was that of the Governor, either by the Governor or by the President;

(b) where the recommendation required was that of the Rajpramukh, either by the Rajpramukh or by the President;

(c) where the recommendation or previous sanction required was that of the President, by the President.

CHAPTER II–*ADMINISTRATIVE RELATIONS*

General

256. Obligation of States and the Union.—The executive power of every State shall be so exercised as to ensure compliance with the laws made by Parliament and any existing laws which apply in that State, and the executive power of the Union shall extend to the giving of such directions to a State as may appear to the Government of India to be necessary for that purpose.

257. Control of the Union over States in certain cases.—(1) The executive power of every State shall be so exercised as not to impede or prejudice the exercise of the executive power of the Union, and the executive power of the Union shall extend to the giving of such directions to a State as may appear to the Government of India to be necessary for that purpose.

(2) The executive power of the Union shall also extend to the giving of directions to a State as to the construction and maintenance of means of communication declared in the direction to be of national or military importance :

---

[1] The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

२५४. संसदेने केलेले कायदे आणि राज्यांच्या विधानमंडळांनी केलेले कायदे यांमधील विसंगती.—(१) राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद जर, संसद, जो कायदा अधिनियमित करण्यास सक्षम आहे, अशा संसदीय कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस किंवा समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी एखाद्या बाबीसंबंधी विद्यमान असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस प्रतिकूल असेल तर, संसदेने केलेला कायदा,—मग तो अशा राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या अगोदर पारित झालेला असो, किंवा नंतर झालेला असो– किंवा, यथास्थिति, विद्यमान कायदा, खंड (२) च्या तरतुदींना अधीन राहून, अभिभावी ठरेल आणि राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा प्रतिकूलतेच्या मर्यादेपुरता शून्यवत् होईल.

(२) जेव्हा [१]*** राज्याच्या विधानमंडळाने समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी एखाद्या बाबीसंबंधी केलेल्या कायद्यात, त्या बाबीसंबंधी संसदेने पूर्वी केलेल्या कायद्यातील किंवा विद्यमान कायद्यातील तरतुदीस प्रतिकूल अशी कोणतीही तरतूद अंतर्भूत असेल त्याबाबतीत, अशा राज्याच्या विधानमंडळाने याप्रमाणे केलेला कायदा, जर तो राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्यास त्याची अनुमती मिळाली असेल तर, त्या राज्यात अभिभावी ठरेल :

परंतु असे की, या खंडातील कोणत्याही गोष्टींमुळे, संसदेला त्याच बाबीसंबंधी कोणताही कायदा व तसेच, राज्याच्या विधानमंडळाने याप्रमाणे केलेल्या कायद्यात भर घालणारा, त्यात सुधारणा करणारा, त्यात बदल करणारा किंवा त्याचे निरसन करणारा कायदा, कोणत्याही वेळी करण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

२५५. शिफारशी व पूर्वमंजुरी यासंबंधीच्या आवश्यकता केवळ कार्यपद्धतीच्या बाबी मानणे.—संसदेच्या किंवा [१]*** राज्याच्या विधानमंडळाच्या एखाद्या अधिनियमाला,—

(क) राज्यपालाची शिफारस आवश्यक असलेल्या बाबतीत, एकतर राज्यपालाने किंवा राष्ट्रपतीने ;

(ख) राजप्रमुखाची शिफारस आवश्यक असलेल्या बाबतीत, एकतर राजप्रमुखाने किंवा राष्ट्रपतीने ;

(ग) राष्ट्रपतीची शिफारस किंवा पूर्वमंजुरी आवश्यक असलेल्या बाबतीत, राष्ट्रपतीने,

अनुमती दिली असेल तर, या संविधानाद्वारे आवश्यक केल्याप्रमाणे तशी शिफारस करण्यात आलेली नव्हती किंवा पूर्वमंजुरी देण्यात आलेली नव्हती, केवळ एवढ्याच कारणास्तव असा कोणताही अधिनियम आणि अशा कोणत्याही अधिनियमातील कोणतीही तरतूद विधिअग्राह्य ठरणार नाही.

प्रकरण दोन—प्रशासनिक संबंध

सर्वसाधारण

२५६. राज्ये व संघराज्य यांचे आबंधन.—प्रत्येक राज्याचा कार्यकारी अधिकार अशा प्रकारे वापरला जाईल की, त्यायोगे, संसदेने केलेल्या कायद्यांचे आणि त्या राज्यात जे लागू असतील अशा कोणत्याही विद्यमान कायद्यांचे पालन सुनिश्चित होईल आणि त्या प्रयोजनाकरता भारत सरकारला आवश्यक वाटतील असे निदेश राज्याला देणे हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

२५७. विवक्षित प्रकरणी संघराज्याचे राज्यांवर नियंत्रण.—(१) प्रत्येक राज्याचा कार्यकारी अधिकार अशा प्रकारे वापरला जाईल की, त्यायोगे, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या वापराला प्रत्यवाय किंवा बाध येणार नाही आणि त्या प्रयोजनाकरता भारत सरकारला आवश्यक वाटतील असे निदेश राज्याला देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

(२) एखाद्या राज्याला निदेश देऊन त्यामध्ये राष्ट्रीय किंवा लष्करीदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण म्हणून घोषित केलेल्या दळणवळण-साधनांची उभारणी व देखभाल यासंबंधी निदेशन करणे, हे सुद्धा संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल :

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that nothing in this clause shall be taken as restricting the power of Parliament to declare highways or waterways to be national highways or national waterways or the power of the Union with respect to the highways or waterways so declared or the power of the Union to construct and maintain means of communication as part of its functions with respect to naval, military and air force works.

(3) The executive power of the Union, shall also extend to the giving of directions to a State as to the measures to be taken for the protection of the railways within the State.

(4) Where in carrying out any direction given to a State under clause (2) as to the construction or maintenance of any means of communication or under clause (3) as to the measures to be taken for the protection of any railway, costs have been incurred in excess of those which would have been incurred in the discharge of the normal duties of the State if such direction had not been given, there shall be paid by the Government of India to the State such sum as may be agreed, or, in default of agreement, as may be determined by an arbitrator appointed by the Chief Justice of India, in respect of the extra costs so incurred by the State.

[1][**257A.** [*Assistance to States by deployment of armed forces or other forces of the Union].— Omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act. 1978, s. 33 (w.e.f. 20-6-1979).]*

258. Power of the Union to confer powers, etc., on States in certain cases.—

(1) Notwithstanding anything in this Constitution, the President may, with the consent of the Government of a State, entrust either conditionally or unconditionally to that Government or to its officers functions in relation to any matter to which the executive power of the Union extends.

(2) A law made by Parliament which applies in any State may, notwithstanding that it relates to a matter with respect to which the Legislature of the State has no power to make laws, confer powers and impose duties, or authorise the conferring of powers and the imposition of duties, upon the State or officers and authorities thereof.

(3) Where by virtue of this article powers and duties have been conferred or imposed upon a State or officers or authorities thereof, there shall be paid by the Government of India to the State such sum as may be agreed, or, in default of agreement, as may be determined by an arbitrator appointed by the Chief Justice of India, in respect of any extra costs of administration incurred by the State in connection with the exercise of those powers and duties.

[2][**258A. Power of the States to entrust functions to the Union.—**Notwithstanding anything in this Constitution, the Governor of a State may, with the consent of the Government of India, entrust either conditionally or unconditionally to that Government or to its officers functions in relation to any matter to which the executive power of the State extends.]

[259. *Armed Forces in States in Part B of the First Schedule].— Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).*

260. Jurisdiction of the Union in relation to territories outside India.—The Government of India may by agreement with the Government of any territory not being part of the territory of India undertake any executive, legislative or judicial functions vested in the Government of such territory, but every such agreement shall be subject to, and governed by, any law relating to the exercise of foreign jurisdiction for the time being in force.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 43 (w.e.f. 3-1-1977).
2. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 18 (w.e.f. 1-11-1956).

परंतु असे की, महामार्ग किंवा जलमार्ग हे राष्ट्रीय महामार्ग किंवा राष्ट्रीय जलमार्ग म्हणून घोषित करण्याच्या संसदेच्या अधिकारास अथवा याप्रमाणे घोषित केलेल्या महामार्गाच्या किंवा जलमार्गाच्या बाबतीतील संघराज्याच्या अधिकारास अथवा नौसैनिकी, भूसैनिकी व वायुसैनिकी बांधकामांबाबतच्या आपल्या कार्याचा भाग म्हणून दळणवळण साधने उभारण्याच्या आणि त्यांची देखभाल करण्याच्या संघराज्याच्या अधिकारास या खंडातील कोणतीही गोष्ट निर्बंधित करीत असल्याचे समजले जाणार नाही.

(३) एखाद्या राज्यामधील रेल्वेमार्गाच्या रक्षणाकरता योजावयाच्या उपायांबाबत त्या राज्याला निदेश देणे हेही संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल.

(४) कोणत्याही दळणवळण साधनांची उभारणी किंवा देखभाल यासंबंधी खंड (२) अन्वये अथवा कोणत्याही रेल्वेमार्गाच्या रक्षणार्थ योजावयाच्या उपायांबाबत खंड (३) अन्वये राज्याला दिलेल्या कोणत्याही निदेशांची अंमलबजावणी करताना, असा निदेश देण्यात आला नसता तर, राज्याला आपली नित्य कर्तव्ये पार पाडताना जितका खर्च आला असता त्याहून अधिक खर्च आलेला असेल त्याबाबतीत, याप्रमाणे राज्याला आलेल्या जादा खर्चाबाबत एकमताने ठरेल अथवा एकमत न झाल्यास भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केली जाईल अशी रक्कम भारत सरकारकडून राज्याला दिली जाईल.

[१][**२५७क. [संघराज्याच्या सशस्त्र सेनादलाच्या किंवा इतर दलांच्या तैनातीद्वारे राज्यांना सहाय्य].**—संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३३ द्वारे गाळला (२० जून, १९७६ रोजी व तेव्हापासून).]

२५८. विवक्षित प्रकरणी राज्यांना अधिकार, इत्यादी प्रदान करण्याचा संघराज्याचा अधिकार.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राष्ट्रपतीला, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येईल अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीची कार्ये राज्य शासनाच्या संमतीने त्या शासनाकडे किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांकडे सशर्त अथवा बिनशर्त सोपवता येतील.

(२) एखाद्या राज्यात जो लागू आहे असा संसदेने केलेला कायदा, राज्य विधानमंडळास ज्या बाबीसंबंधी कायदा करण्याचा अधिकार नाही तिच्याशी संबंधित असला तरी, त्याअन्वये त्या राज्याला किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना व प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करता येतील आणि त्यांच्याकडे कर्तव्ये सोपवता येतील अथवा अधिकारांचे प्रदान आणि कर्तव्यांची सोपवणूक प्राधिकृत करता येईल.

(३) जेथे या अनुच्छेदाच्या आधारे राज्याला किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना किंवा प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करण्यात आले असतील किंवा त्यांच्याकडे कर्तव्ये सोपवलेली असतील तेथे, राज्याला त्या अधिकारांच्या किंवा कर्तव्यांच्या बजावणीसंबंधात येणाऱ्या जादा प्रशासकीय खर्चाबाबत, एकमताने ठरेल किंवा एकमत न झाल्यास भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त केलेल्या लवादाकडून निर्धारित केली जाईल अशी रक्कम, भारत सरकारकडून राज्य शासनाला दिली जाईल.

[२][**२५८क. संघराज्याकडे कार्ये सोपवण्याचा राज्यांचा अधिकार.**—या संविधानात काहीही असले तरी, एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाला, राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येत असेल अशा कोणत्याही बाबीसंबंधीची कार्ये, भारत सरकारच्या संमतीने, त्या सरकारकडे किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांकडे सशर्त किंवा बिनशर्त सोपवता येतील.]

[**२५९. पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांतील सशस्त्र सेनादले].**—संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ आणि अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२६०. भारताबाहेरील राज्यक्षेत्रांसंबंधी संघराज्याची अधिकारिता.—भारत सरकारला, भारताच्या राज्यक्षेत्राचा भाग नसलेल्या कोणत्याही राज्यक्षेत्राच्या सरकारबरोबर करार करून त्याअन्वये अशा राज्यक्षेत्राच्या सरकारकडे निहित असलेली कोणतीही कार्यकारी, वैधानिक किंवा न्यायिक कार्ये हाती घेता येतील, पण, असा प्रत्येक करार, विदेशविषयक अधिकारितेच्या वापरासंबंधी त्या त्या काळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यास अधीन असेल आणि त्याद्वारे नियंत्रित होईल.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४३ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १८ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

261. Public acts, records and judicial proceedings.—(1) Full faith and credit shall be given throughout the territory of India to public acts, records and judicial proceedings of the Union and of every State.

(2) The manner in which and the conditions under which the acts, records and proceedings referred to in clause (1) shall be proved and the effect thereof determined shall be as provided by law made by Parliament.

(3) Final judgments or orders delivered or passed by civil courts in any part of the territory of India shall be capable of execution anywhere within that territory according to law.

Disputes relating to Waters

262. Adjudication of disputes relating to waters of inter-State rivers or river valleys.—(1) Parliament may by law provide for the adjudication of any dispute or complaint with respect to the use, distribution or control of the waters of, or in, any inter-State river or river valley.

(2) Notwithstanding anything in this Constitution, Parliament may by law provide that neither the Supreme Court nor any other court shall exercise jurisdiction in respect of any such dispute or complaint as is referred to in clause (1).

Co-ordination between States

263. Provisions with respect to an inter-State Council.—If at any time it appears to the President that the public interests would be served by the establishment of a Council charged with the duty of—

(*a*) inquiring into and advising upon disputes which may have arisen between States;

(*b*) investigating and discussing subjects in which some or all of the States, or the Union and one or more of the States, have a common interest; or

(*c*) making recommendations upon any such subject and, in particular, recommendations for the better co-ordination of policy and action with respect to that subject,

it shall be lawful for the President by order to establish such a Council, and to define the nature of the duties to be performed by it and its organisation and procedure.

(भाग अकरा—संघराज्य आणि राज्ये यांमधील संबंध)

२६१. सार्वजनिक कृती, अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही.—(१) संघराज्याच्या आणि प्रत्येक राज्याच्या सार्वजनिक कृती, अभिलेख व न्यायिक कार्यवाही यांना भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र संपूर्ण विश्वासार्हता आणि पूर्ण मान्यता दिली जाईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कृती, अभिलेख व कार्यवाही कशा रीतीने आणि कोणत्या शर्तीवर शाबीत केल्या जाव्यात आणि त्यांचा परिणाम कसा ठरवला जावा या बाबी, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे तरतूद केल्याप्रमाणे असतील.

(३) भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील दिवाणी न्यायालयांनी दिलेले अंतिम न्यायनिर्णय किंवा दिलेले आदेश, त्या राज्यक्षेत्रात कोठेही कायद्यानुसार अंमलबजावणीयोग्य असतील.

पाण्यासंबंधी तंटे

२६२. आंतरराज्यीय नद्यांच्या किंवा नदीखोऱ्यांतील पाण्यासंबंधीच्या तंट्यांचा अभिनिर्णय.—(१) संसदेला, कायद्याद्वारे कोणत्याही आंतरराज्यीय नदीच्या किंवा नदीखोऱ्यातील पाण्याचा वापर, वाटप किंवा त्यावरील नियंत्रण याबाबतच्या कोणत्याही तंट्याच्या किंवा तक्रारीच्या अभिनिर्णयाकरता तरतूद करता येईल.

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेस, कायद्याद्वारे, खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही तंट्याच्या किंवा तक्रारीच्या बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता वापरता येणार नाही, अशी तरतूद करता येईल.

राज्या-राज्यांमधील समन्वय

२६३. आंतरराज्यीय परिषदेबाबतच्या तरतुदी.—(क) राज्या-राज्यांमध्ये जे विवाद उद्‌भवले असतील त्यांबाबत चौकशी करणे आणि त्यांवर सल्ला देणे ;

(ख) राज्यांपैकी सर्वांचा किंवा काहींचा अथवा संघराज्य व एक किंवा अधिक राज्ये यांचा ज्यांत सामाईक हितसंबंध आहे अशा विषयांबाबत अन्वेषण करणे आणि चर्चा करणे ; अथवा

(ग) अशा कोणत्याही विषयावर शिफारशी आणि विशेषतः, त्या विषयाबाबतचे धोरण आणि कारवाई यांचा अधिक चांगल्या प्रकारे समन्वय साधण्याकरता शिफारशी करणे,

ही कर्तव्ये सोपवता येण्यासारख्या एखाद्या परिषदेची स्थापना केल्याने लोकहित साधले जाईल, असे केव्हाही राष्ट्रपतीला वाटले तर, राष्ट्रपतीने आदेशाद्वारे अशी परिषद स्थापन करणे आणि तिने करावयाच्या कर्तव्यांचे स्वरूप व तिची रचना आणि कार्यपद्धती निश्चित करणे, हे विधिसंमत असेल.

PART XII

FINANCE, PROPERTY, CONTRACTS AND SUITS

CHAPTER I—FINANCE

General

[1][**264. Interpretation.**—In this Part, "Finance Commission" means a Finance Commission constituted under article 280.]

265. Taxes not to be imposed save by authority of law.—No tax shall be levied or collected except by authority of law.

266. Consolidated Funds and public accounts of India and of the States.—(1) Subject to the provisions of article 267 and to the provisions of this Chapter with respect to the assignment of the whole or part of the net proceeds of certain taxes and duties to States, all revenues received by the Government of India, all loans raised by the Government by the issue of treasury bills, loans or ways and means advances and all moneys received by that Government in repayment of loans shall form one consolidated fund to be entitled "the Consolidated Fund of India", and all revenues received by the Government of a State, all loans raised by that Government by the issue of treasury bills, loans or ways and means advances and all moneys received by that Government in repayment of loans shall form one consolidated fund to be entitled "the Consolidated Fund of the State".

(2) All other public moneys received by or on behalf of the Government of India or the Government of a State shall be credited to the public account of India or the public account of the State, as the case may be.

(3) No moneys out of the Consolidated Fund of India or the Consolidated Fund of a State shall be appropriated except in accordance with law and for the purposes and in the manner provided in this Constitution.

267. Contingency Fund.—(1) Parliament may by law establish a Contingency Fund in the nature of an imprest to be entitled "the Contingency Fund of India" into which shall be paid from time to time such sums as may be determined by such law, and the said Fund shall be placed at the disposal of the President to enable advances to be made by him out of such Fund for the purposes of meeting unforeseen expenditure pending authorisation of such expenditure by Parliament by law under article 115 or article 116.

(2) The Legislature of a State may by law establish a Contingency Fund in the nature of an imprest to be entitled "the Contingency Fund of the State" into which shall be paid from time to time such sums as may be determined by such law, and the said Fund shall be placed at the disposal of Governor [2]*** of the State to enable advances to be made by him out of such Fund for the purposes of meeting unforeseen expenditure pending authorisation of such expenditure by the Legislature of the State by law under article 205 or article 206.

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for Art. 264 (w.e.f. 1-11-1956).

2. The words "or Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid* (*w.e.f.* 1-11-1956).

भाग बारा

वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे

प्रकरण एक—वित्तव्यवस्था

सर्वसाधारण

[१][**२६४. अर्थ लावणे.**——या भागातील, “ वित्त आयोग ” याचा अर्थ, अनुच्छेद २८० अन्वये घटित केलेला वित्त आयोग, असा आहे.]

२६५. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज कर न बसवणे.——कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज, कोणताही कर आकारला किंवा वसूल केला जाणार नाही.

२६६. भारताचे आणि राज्यांचे एकत्रित निधी व लोक लेखे.——(१) अनुच्छेद २६७ च्या तरतुदींना आणि विवक्षित कर व शुल्के यांचे निव्वळ उत्पन्न पूर्णतः किंवा अंशतः राज्यांना नेमून देण्याबाबतच्या या प्रकरणाच्या तरतुदींना अधीन राहून, भारत सरकारला मिळालेला सर्व महसूल, त्या सरकारने राजकोष पत्रे, कर्जे किंवा अर्थोपाय अग्रिमे काढून उभारलेली सर्व कर्जे आणि कर्जाच्या परतफेडीदाखल त्या सरकारला मिळालेला सर्व पैसा मिळून “ भारताचा एकत्रित निधी ” या नावाचा एक एकत्रित निधी तयार होईल, आणि राज्य शासनाला मिळालेला सर्व महसूल, त्या शासनाने राजकोष पत्रे, कर्जे किंवा अर्थोपाय अग्रिमे काढून उभारलेली सर्व कर्जे आणि कर्जाच्या परतफेडीदाखल त्या शासनाला मिळालेला सर्व पैसा मिळून “ राज्याचा एकत्रित निधी ” या नावाचा एक एकत्रित निधी तयार होईल.

(२) भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने अथवा त्याच्या वतीने स्वीकारलेला अन्य सर्व सार्वजनिक पैसा, भारताच्या लोक लेख्यात, किंवा, यथास्थिति, राज्याच्या लोक लेख्यात जमा करण्यात येईल.

(३) भारताच्या एकत्रित निधीतील किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतील कोणत्याही पैशांचे विनियोजन, ते कायद्याला अनुसरून असल्याखेरीज आणि या संविधानात तरतूद केलेल्या प्रयोजनांकरता व तशा रीतीने असल्याखेरीज, केले जाणार नाही.

२६७. आकस्मिकता निधी.——(१) संसदेला कायद्याद्वारे अग्रधनाच्या स्वरूपात “ भारताचा आकस्मिकता निधी ” या नावाचा एक आकस्मिकता निधी स्थापन करता येईल व त्या निधीत, अशा कायद्याद्वारे निर्धारित केल्या जातील अशा रकमा वेळोवेळी भरल्या जातील आणि अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी, अनुच्छेद ११५ किंवा ११६ अन्वये संसदेकडून कायद्याद्वारे असा खर्च प्राधिकृत होईतोपर्यंत, अशा निधीतून अग्रिमे देणे राष्ट्रपतीस शक्य व्हावे याकरता, उक्त निधी विनियोगासाठी त्याला उपलब्ध राहील.

(२) राज्य विधानमंडळाला कायद्याद्वारे अग्रधनाच्या स्वरूपात “ राज्याचा आकस्मिकता निधी ” या नावाचा एक आकस्मिकता निधी स्थापन करता येईल व अशा कायद्याद्वारे निर्धारित केल्या जातील अशा रकमा त्यात वेळोवेळी भरल्या जातील आणि अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी अनुच्छेद २०५ किंवा २०६ अन्वये राज्य विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे असा खर्च प्राधिकृत होईतोपर्यंत, अशा निधीतून अग्रिमे देणे राज्यपालास [२]* * * शक्य व्हावे याकरता, उक्त निधी विनियोगासाठी त्याला उपलब्ध राहील.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे अनुच्छेद २६४ ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ किंवा राजप्रमुखास ” हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(Part XII—Finance, Property, Contracts and Suits)

Distribution of Revenues between the Union and the States

268. Duties levied by the Union but collected and appropriated by the States.—(1) Such stamp duties [1]* * * as are mentioned in the Union List shall be levied by the Government of India but shall be collected—

(*a*) in the case where such duties are leviable within any [2][Union territory], by the Government of India, and

(*b*) in other cases, by the States within which such duties are respectively leviable.

(2) The proceeds in any financial year of any such duty leviable within any State shall not form part of the Consolidated Fund of India, but shall be assigned to that State.

[3]**268A. [Service tax levied by Union and collected and appropriated by the Union and the States].—**Ommitted by the Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, s. 7 (*w.e.f.* 16-9-2016).

269. Taxes levied and collected by the Union but assigned to the States.— [4][(1) Taxes on the sale or purchase of goods and taxes on the consignment of goods [5][except as provided in article 269A] shall be levied and collected by the Government of India but shall be assigned and shall be deemed to have been assigned to the States on or after the 1st day of April, 1996 in the manner provided in clause (2).

Explanation.—For the purposes of this clause,—

(*a*) The expression "taxes on the sale or purchase of goods " shall mean taxes on sale or purchase of goods other than newspapers, where such sale or purchase takes place in the course of Inter-State trade or commerce ;

(*b*) the expression " taxes on the consignment of goods " shall mean taxes on the consignment of goods (whether the consignment is to the person making it or to any other person), where such consignment takes place in the course of Inter-State trade or commerce.

(2) The net proceeds in any financial year of any such tax, except in so far as those proceeds represent proceeds attributable to Union territories, shall not form part of the Consolidated Fund of India, but shall be assigned to the States within which that tax is leviable in that year, and shall be distributed among those States in accordance with such principles of distribution as may be formulated by parliament by law.]

---

1. The words "and such duties of excise on medicinal and toilet preparations" omitted by the Constitution (one hundred and first Amendement) Act, 2016, s. 6 (w.e.f. 16-9-2016).

2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for " State specified in Part C of the First Schedule " (w.e.f. 1-11-1956).

3. Art. 268A was ins. by the Constitution (Eighty-eighth Amendment) Act, 2003, s. 2 (date of enforcement yet to be notified).

4. Subs. by the Constitution (Eightieth Amendment) Act, 2000, s. 2, for cls. (1) and (2) (w.e.f. 9-6-2000).

5. Ins. by the Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, s. 8 (*w.e.f.* 16-9-2016).

(भाग बारा—वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

संघराज्य आणि राज्ये यांच्यामध्ये महसुलांचे वाटप

२६८. संघराज्याने आकारणी केलेली पण राज्यांनी वसूल केलेली आणि विनियोजन केलेली शुल्के.—(१) संघ सूचीत उल्लेखिलेली आहेत अशी मुद्रांक शुल्के [१]* * * यांची आकारणी भारत सरकार करील, परंतु त्यांची वसुली,–

(क) अशी शुल्के कोणत्याही [२][संघ राज्यक्षेत्रात] आकारण्यायोग्य असतील त्या बाबतीत, भारत सरकारद्वारे, आणि

(ख) अन्य बाबतीत, अशी शुल्के ज्या राज्यांमध्ये आकारण्यायोग्य असतील अनुक्रमे त्या राज्याद्वारे,

करण्यात येईल.

(२) कोणत्याही राज्यात आकारण्यायोग्य असलेल्या अशा कोणत्याही शुल्काचे कोणत्याही वित्तीय वर्षातील उत्पन्न, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होणार नाही, तर ते त्या राज्याला नेमून दिले जाईल.

[३]**२६८क. [संघराज्याने आकारणी केलेला आणि संघराज्य व राज्य यांनी वसूल केलेला व विनियोजन केलेला सेवा कर].—**संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ६ द्वारे गाळला (१६ सप्टेंबर २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२६९. संघराज्याने आकारणी व वसुली केलेले परंतु राज्यांना नेमून दिलेले कर.—[४][(१) [५][अनुच्छेद २६९क मध्ये तरतूद केली असेल त्याखेरीज] मालाच्या विक्रीवरील किंवा खरेदीवरील कर आणि मालाच्या पाठवणीवरील कर, यांची भारत सरकारकडून आकारणी व वसुली करण्यात येईल परंतु, खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने ते, दिनांक १ एप्रिल, १९९६ रोजी किंवा त्यानंतर राज्यांना नेमून दिले जातील आणि नेमून दिले असल्याचे मानण्यात येतील.

स्पष्टीकरण.—या खंडाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) “ मालाच्या विक्रीवरील किंवा खरेदीवरील कर ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, वृत्तपत्रांव्यतिरिक्त अन्य मालाची विक्री किंवा खरेदी, जेव्हा आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात घडते तेव्हा अशी विक्री किंवा खरेदी यांवरील कर, असा आहे ;

(ख) “ मालाच्या पाठवणीवरील कर ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, जेव्हा आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात मालाची पाठवणी केली जाते तेव्हा, अशा मालाच्या पाठवणीवरील कर (मग असा माल तो पाठवणाऱ्या व्यक्तीकडेच पाठवण्यात आलेला असो वा अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे पाठवण्यात आलेला असो), असा आहे.

(२) अशा कोणत्याही कराचे कोणत्याही वित्तीय वर्षातील निव्वळ उत्पन्न, जेथवर ते संघ राज्यक्षेत्रांशी संबंध जोडता येण्याजोगे उत्पन्न दर्शविणारे उत्पन्न असेल ते खेरीजकरून, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग बनणार नाही, परंतु ते, त्यावर्षी ज्या राज्यांमध्ये तो कर आकारण्याजोगा असेल त्या राज्यांना नेमून देण्यात येईल, आणि संसदेकडून कायद्याद्वारे सूत्रबद्ध करण्यात येईल अशा वितरण तत्त्वांनुसार ते त्या राज्यांमध्ये वितरित करण्यात येईल.]

---

१. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ६ द्वारे “ आणि औषधीय व प्रसाधन पदार्थावरील अशी उत्पादन शुल्के ” हा मजकूर गाळला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ग मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यात ” या मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (अठ्ठ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद २६८ क समाविष्ट केला होता (अंमलात येण्याचा दिनांक अजून अधिसूचित व्हावयाचा आहे).

४. संविधान (ऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे मूळ खंड (१) व (२) यांऐवजी दाखल केले (९ जून, २००० रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ८ द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(3) Parliament may by law formulate principles for determining when a [2][sale or purchase of, or consignement of, goods] takes place in the course of inter-State trade or commerce.]

[3][**269A. Levy and collection of goods and services tax in course of inter-State trade or commerce.—**(1) Goods and services tax on supplies in the course of inter-State trade or commerce shall be levied and collected by the Government of India and such tax shall be apportioned between the Union and the States in the manner as may be provided by Parliament by law on the recommendations of the Goods and Services Tax Council.

Explanation.—For the purpose of this clause, supply of goods, or of services, or both in the course of import into the territory of India shall be deemed to be supply of goods, or of services, or both in the course of inter-State trade or commerce.

(*2*) The amount apportioned to a State under clause (1) shall not form part of the Consolidated Fund in India.

(*3*) Where an amount collected as tax levied under clause (1) has been used for payment of the tax levied by a State under article 246A, such amount shall not form part of the Consolidated Fund of India.

(*4*) Where an amount collected as tax levied by a State under article 246A has been used for payment of the tax levied under clause (1), such amount shall not form part of the Consolidated Fund of the State.

(*5*) Parliament may, by law, formulate the principles for determining the place of supply, and when a supply of goods, or of services, or both takes place in the course of inter-State trade or commerce.]

[4][**270. Taxes levied and distributed between the Union and the States.—**(1) All taxes and duties referred to in the Union List, except the duties and taxes referred to in [5][articles 268, 269 and 269A], respectively, surcharge on taxes and duties referred to in article 271 and any cess levied for specific purposes under any law made by Parliament shall be levied and collected by the Government of India and shall be distributed between the Union and the States in the manner provided in clause (2).

[6][(1A) The tax collected by the Union under clause (1) of article 246A shall also be distributed between the Union and the States in the manner provided in clause (2).

(1B) The tax levied and collected by the Union under clause (2) of article 246A and article 269A, which has been used for payment of the tax levied by the Union under clause (1) of article 246A, and the amount apportioned to the Union under clause (1) of article 269A, shall also be distributed between the Union and the States in the manner provided in clause (2).]

(2) Such percentage, as may be prescribed, of the-net proceeds of any such tax or duty in any financial year shall not form part of the Consolidated Fund of India, but shall be assigned to the States within which that tax or duty is leviable in that year, and shall be distributed among those States in such manner and from such time as may be prescribed in the manner provided in clause (3).

(3) In this article, " prescribed " means,—

(*i*) until Finance Commission has been constituted, prescribed by the President by order, and

(*ii*) after a Finance Commission has been constituted, prescribed by the President by order after considering the recommendations of the Finance Commission.]

---

1. Ins. by the Constitution (Sixth Amendment) Act, 1956, s. 3 (w.e.f. 11-9-1956).
2. Subs. by the Constitution (Forty-sixth Amendment) Act, 1982, s. 2 for " sale or purchase of goods " (w.e.f. 2-2-1983).
3. Ins. by the Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, s. 9 (*w.e.f.* 16-9-2016).
4. Subs. by the Constitution (Eightieth Amendment) Act, 2000, s. 3 for art. 270 (*w.e.f.* 1-4-1996).
5. Subs. by the Constitution (Eighty-eight Amendment) Act 2003, s. 3, for " articles 268 and 269 " (not enforced) and further Subs. by the Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, s. 10 for " arts. 268 and 269 " (*w.e.f.* 16-9-2016).
6. Ins. by s. 10, *ibid* (w.e.f. 16-9-2016).

[१][(३) [२][मालाची विक्री किंवा खरेदी किंवा त्याची पाठवणी ही] आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्यव्यवहार यांच्या ओघात केव्हा घडते, हे ठरविण्यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे तत्त्वे तयार करता येतील.]

[३][**२६९क. आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात वस्तू व सेवा कराची आकारणी व वसुली.—**(१) आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात केल्या जाणाऱ्या पुरवठ्यावरील वस्तू व सेवा कर, भारत सरकारकडून आकारण्यात येईल व वसूल करण्यात येईल आणि असा कर, वस्तू व सेवा कर परिषदेच्या शिफारशींवरून, कायद्याद्वारे, संसद तरतूद करील अशा रीतीने, संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये संविभाजित करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, भारताच्या राज्यक्षेत्रामध्ये आयात करण्याच्या ओघात केला जाणारा वस्तूंचा, किंवा सेवांचा, अथवा दोन्हींचा पुरवठा हा, आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात केला जाणारा वस्तूंचा, किंवा सेवांचा, अथवा दोन्हींचा पुरवठा असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) खंड (१) अन्वये एखाद्या राज्याला संविभाजित केलेली रक्कम, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग बनणार नाही.

(३) जेव्हा खंड (१) अन्वये आकारलेला कर म्हणून वसूल केलेली रक्कम, अनुच्छेद २४६क अन्वये एखाद्या राज्याने आकारलेल्या कराचे प्रदान करण्यासाठी वापर करण्यात आली असेल तेव्हा, अशी रक्कम, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग बनणार नाही.

(४) जेव्हा अनुच्छेद २४६क अन्वये, एखाद्या राज्याने आकारलेला कर म्हणून वसूल केलेली रक्कम, खंड (१) अन्वये आकारलेल्या कराचे प्रदान करण्यासाठी वापर करण्यात आली असेल तेव्हा, अशी रक्कम, राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग बनणार नाही.

(५) संसदेला, कायद्याद्वारे, पुरवठ्याचे ठिकाण, आणि आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात वस्तूंचा, किंवा सेवांचा अथवा दोन्हींचा पुरवठा केव्हा घडून येतो हे निर्धारित करण्याची तत्त्वे तयार करता येतील.]

[४][**२७०. आकारणी केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येणारे कर.—** (१) अनुक्रमे, [५][अनुच्छेद २६८, २६९ व २६९क] मध्ये निर्दिष्ट केलेले शुल्क व कर यांखेरीज, संघ सूचीमध्ये निर्दिष्ट केलेले सर्व कर व शुल्क, अनुच्छेद २७१ मध्ये निर्दिष्ट केलेले कर व शुल्क यांवरील अधिभार आणि संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये विशिष्ट प्रयोजनांसाठी आकारलेला कोणताही उपकर यांची, भारत सरकारकडून आकारणी व वसुली, करण्यात येईल आणि खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने ते संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येतील.

[६][(१क) अनुच्छेद २४६क च्या खंड (१) अन्वये संघराज्याने वसूल केलेला कर देखील, खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येईल.

(१ख) अनुच्छेद २४६क च्या खंड (१) अन्वये संघराज्याने आकारलेल्या कराचे प्रदान करण्यासाठी ज्याचा वापर करण्यात आला आहे असा, अनुच्छेद २४६क च्या खंड (२) व अनुच्छेद २६९क यांअन्वये संघराज्याने आकारलेला व वसूल केलेला कर, आणि अनुच्छेद २६९क च्या खंड (१) अन्वये संघराज्याला संविभाजित केलेली रक्कमदेखील, खंड (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करण्यात येईल.]

(२) कोणत्याही वित्तीय वर्षातील अशा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या निव्वळ उत्पन्नाची, विहित करण्यात येईल अशी टक्केवारी, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग बनणार नाही, तर ती, ज्या राज्यांमध्ये त्या वर्षात तो कर किंवा ते शुल्क आकारण्यायोग्य असेल त्या राज्यांना नेमून दिली जाईल आणि खंड (३) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने विहित करण्यात येईल अशा रीतीने व अशा वेळेपासून त्या राज्यांमध्ये वितरित केली जाईल.

(३) या अनुच्छेदात, " विहित " याचा अर्थ,—

(एक) वित्त आयोग घटित करण्यात येईपर्यंत, राष्ट्रपतीने, आदेशाद्वारे विहित केलेले, आणि

(दोन) वित्त आयोग घटित करण्यात आल्यानंतर, वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा विचार करून, राष्ट्रपतीने आदेशाद्वारे विहित केलेले,

[असा आहे.]

---

१. संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (११ सप्टेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम २ द्वारे " मालाची विक्री किंवा खरेदी ही " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२ फेब्रुवारी, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (ऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ द्वारे अनुच्छेद २७० ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९९६ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (अठ्ठ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे " अनुच्छेद २६८ व २६९" या मजकुराऐवजी दाखल केला (अंमलात आला नाही) आणि संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १० द्वारे " अनुच्छेद २६८, २६८क आणि २६९" या मजकुराऐवजी आणखी दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम १० द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

271. Surcharge on certain duties and taxes for purposes of the Union.– Notwithstanding anything in articles 269 and 270, Parliament may at any time increase any of the duties or taxes referred to in those articles [1][except the goods and services tax under article 246A] by a surcharge for purposes of the Union and the whole proceeds of any such surcharge shall form part of the Consolidated Fund of India.

272. [*Taxes which are levied and collected by the Union and may be distributed between the Union and the States*].—*Omitted by the Constitution (Eightieth Amendment) Act,* 2000, *s.* 4 (w.e.f. 9-6-2000).

273. Grants in lieu of export duty on Jute and jute products.—(1) There shall be charged on the Consolidated Fund of India in each year as grants-in-aid of the revenues of the States of Assam, Bihar, [2][Odisha] and West Bengal, in lieu of assignment of any share of the net proceeds in each year of export duty on jute and jute products to those States, such sums as may be prescribed.

(2) The sums so prescribed shall continue to be charged on the Consolidated Fund of India so long as any export duty on jute or jute products continues to be levied by the Government of India or until the expiration of ten years from the commencement of this Constitution whichever is earlier.

(3) In this article, the experssion " prescribed " has the same meaning as in article 270.

274. Prior recommendation of President required to Bills affecting taxation in which States are interested.—(1) No Bill or amendment which imposes or varies any tax or duty in which States are interested, or which varies the meaning of the expression " agricultural income " as defined for the purposes of the enactments relating to Indian income-tax, or which affects the principles on which under any of the foregoing provisions of this Chapter moneys are or may be distributable to States, or which imposes any such surcharge for the purposes of the Union as is mentioned in the foregoing provisions of this Chapter, shall be introduced or moved in either House of Parliament except on the recommendation of the President.

---

1. Ins. by the Consitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, s. 11 (w.e.f. 16-9-2016).
2. Subs. by the Orissa (Alteration of Name) Act, 2011, (15 of 2011), s. 5 for 'Orrissa' (w.e.f. 1-1-2011).

२७१. संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी विवक्षित शुल्के आणि कर यांवर अधिभार.—अनुच्छेद २६९ व २७० मध्ये काहीही असले तरी, संसदेला, कोणत्याही वेळी [१][अनुच्छेद २४६क खालील वस्तू व सेवा कराखेरीज] त्या अनुच्छेदात निर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणतेही शुल्क किंवा कर संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी, अधिभार आकारून वाढवता येईल आणि अशा कोणत्याही अधिभाराचे संपूर्ण उत्पन्न, भारताच्या एकत्रित निधीचा भाग होईल.

२७२. [संघराज्याने आकारणी व वसूल केलेले आणि संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये वितरित करता येतील असे कर].— संविधान (ऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम ४ द्वारे गाळला (९ जून, २००० रोजी व तेव्हापासून).

२७३. ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काऐवजी अनुदाने.—(१) ताग आणि तागोत्पादित वस्तू यांवरील निर्यात शुल्काच्या प्रत्येक वर्षातील निव्वळ उत्पन्नाचा कोणताही हिस्सा आसाम, बिहार, [२][ओडिशा] आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांना नेमून देण्याऐवजी, त्या राज्यांच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून, विहित करण्यात येतील अशा रकमा भारताच्या एकत्रित निधीवर प्रत्येक वर्षी भारित केल्या जातील.

(२) याप्रमाणे विहित केलेल्या रकमा या, ताग किंवा तागोत्पादित वस्तू यांवर भारत सरकार कोणतेही निर्यात शुल्क आकारण्याचे जितका काळ चालू ठेवील तितका काळ अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांचा काळ, यांपैकी जो अगोदर संपेल त्या कालावधीपर्यंत भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित करण्याचे चालू राहील.

(३) या अनुच्छेदातील " विहित " या शब्दप्रयोगाला, अनुच्छेद २७० मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

२७४. राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत अशा कर आकारणीवर परिणाम करणाऱ्या विधेयकांना राष्ट्रपतीची पूर्वशिफारस आवश्यक.—(१) राज्ये हितसंबंधित आहेत असा कोणताही कर किंवा शुल्क बसवणारे किंवा त्यात बदल करणारे, अथवा भारतीय प्राप्तिकरासंबंधीच्या अधिनियमितींच्या प्रयोजनांकरिता व्याख्या केलेल्या " कृषि उत्पन्न " या शब्दप्रयोगाच्या अर्थामध्ये बदल करणारे अथवा या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदींअन्वये राज्यांना ज्या तत्त्वांवर पैसा वितरित करता येतो किंवा येईल त्यांवर परिणाम करणारे अथवा या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही अधिभार संघराज्याच्या प्रयोजनार्थ बसवणारे असे कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, राष्ट्रपतीची शिफारस असल्याखेरीज संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही.

---

[१] संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) कलम ५ द्वारे 'ओरिसा' या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २०११ रोजी व तेव्हापासून).

(2) In this article, the expression " tax or duty in which States are interested " means—

(*a*) a tax or duty the whole or part of the net proceeds whereof are assigned to any State ; or

(*b*) a tax or duty by reference to the net proceeds whereof sums are for the time being payable out of the Consolidated Fund of India to any State.

275. Grants from the Union to certain States.—(1) Such sums as Parliament may by law provide shall be charged on the Consolidated Fund of India in each year as grants-in-aid of the revenues of such States as Parliament may determine to be in need of assistance, and different sums may be fixed for different States :

Provided that there shall be paid out of the Consolidated Fund of India as grants-in-aid of the revenues of a State such capital and recurring sums as may be necessary to enable that State to meet the costs of such schemes of development as may be undertaken by the State with the approval of the Government of India for the purpose of promoting the welfare of the Scheduled Tribes in that State or raising the level of administration of the Scheduled Areas therein to that of the administration of the rest of the areas of that State :

Provided further that there shall be paid out of the Consolidated Fund of India as Grants-in-aid of the revenues of the State of Assam sums, capital and recurring, equivalent to—

(*a*) the average excess of expenditure over the revenues during the two years immediately preceding the commencement of this Constitution in respect of the administration of the tribal areas specified in [1][Part I] of the table appended to paragraph 20 of the Sixth Schedule ; and

(*b*) the costs of such schemes of development as may be undertaken by that State with the approval of the Government of India for the purpose of raising the level of administration of the said areas to that of the administration of the rest of the areas of that State.

[2][(1A) On and from the formation of the autonomous State under article 244A,—

(*i*) any sums payable under clause (*a*) of the second proviso to clause (1) shall, if the autonomous State comprises all the tribal areas referred to therein, be paid to the autonomous State, and, if the autonomous State comprises only some of those tribal areas, be apportioned between the State of Assam and the autonomous State as the President may, by order, specify ;

(*ii*) there shall be paid out of the Consolidted Fund of India as grants-in-aid of the revenues of the autonomous State sums, capital and recurring, equivalent to the costs of such schemes of development as may be undertaken by the autonomous State with the approval of the Government of India for the purpose of raising the level of administration of that State to that of the administration of the rest of the State of Assam.]

(2) Until provision is made by Parliament under clause (1), the powers conferred on Parliament under that clause shall be exercisable by the President by order and any order made by the President under this clause shall have effect subject to any provision so made by Parliament :

---

1. Subs. by the North-Eastern areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71, for " Part A " (w.e.f. 21-1-1972).

2. Ins. by the Constitution (Twenty-second Amendment) Act, 1969, s. 3 (w.e.f. 25-9-1969).

(२) या अनुच्छेदातील, " राज्ये ज्यात हितसंबंधित आहेत असा कर किंवा शुल्क " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ,—

(क) ज्याचे निव्वळ उत्पन्न पूर्णतः किंवा अंशतः कोणत्याही राज्यास नेमून दिले जाते, असा कर किंवा शुल्क ; किंवा

(ख) ज्याच्या निव्वळ उत्पन्नाच्या संदर्भात कोणत्याही राज्यास भारताच्या एकत्रित निधीतून त्या त्या वेळी रकमा प्रदेय असतील, असा कर किंवा शुल्क,

असा आहे.

२७५. विवक्षित राज्यांना संघराज्याकडून अनुदाने.—(१) संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रकमा, ज्यांना सहाय्याची गरज आहे असे संसद ठरवील अशा राज्यांच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून दरवर्षी भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केल्या जातील आणि वेगवेगळ्या राज्यांकरता वेगवेगळ्या रकमा निश्चित करता येतील :

परंतु असे की, एखाद्या राज्यातील अनुसूचित जनजातींच्या कल्याणवृद्धीसाठी किंवा त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांची प्रशासन पातळी त्या राज्याच्या उर्वरित क्षेत्रांच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्यासाठी ते राज्य भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांचा खर्च भागवणे राज्याला शक्य व्हावे यासाठी, आवश्यक असतील अशा भांडवली व आवर्ती रकमा त्या राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील :

परंतु आणखी असे की, आसाम राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून,—

(क) सहाव्या अनुसूचीच्या २० व्या परिच्छेदासोबत जोडलेल्या तक्त्याच्या [१][भाग एक] मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाति क्षेत्राच्या प्रशासनाबाबत या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वीच्या दोन वर्षातील महसुलाहून अधिक झालेल्या खर्चाच्या सरासरीएवढ्या; आणि

(ख) त्या राज्यातील उक्त क्षेत्रांची प्रशासन पातळी उर्वरित क्षेत्राच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्याच्या प्रयोजनार्थ, ते राज्य भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांच्या खर्चाएवढ्या,

भांडवली व आवर्ती रकमा भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील.

[२][(१क) अनुच्छेद २४४क अन्वये स्वायत्त राज्य बनेल तेव्हा व तेव्हापासून,—

(एक) खंड (१) च्या दुसऱ्या परंतुकातील खंड (क) अन्वये प्रदेय असलेल्या कोणत्याही रकमा, जर स्वायत्त राज्य त्या खंडात निर्दिशिलेली सर्व जनजाति क्षेत्रे मिळून झालेले असेल तर, स्वायत्त राज्यास दिल्या जातील आणि जर स्वायत्त राज्य त्या जनजाति क्षेत्रांपैकी केवळ काही क्षेत्रांचे मिळून झाले असेल तर, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील त्यानुसार आसाम राज्य व स्वायत्त राज्य यांच्यामध्ये संविभाजित केल्या जातील ;

(दोन) स्वायत्त राज्याची प्रशासन पातळी उर्वरित आसाम राज्याच्या प्रशासन पातळीइतकी उंचावण्याच्या प्रयोजनार्थ, स्वायत्त राज्य, भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांच्या खर्चाएवढ्या भांडवली व आवर्ती रकमा, त्या राज्याच्या महसुलास सहायक अनुदाने म्हणून भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील.]

(२) संसदेकडून खंड (१) अन्वये तरतूद करण्यात येईपर्यंत, त्या खंडाअन्वये संसदेला प्रदान केलेले अधिकार, राष्ट्रपतीला आदेशाद्वारे वापरता येण्यासारखे असतील आणि या खंडान्वये राष्ट्रपतीने केलेला कोणताही आदेश, संसदेने याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही तरतुदीला अधीन राहून प्रभावी होईल :

---

[१] ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे " भाग क " याऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२५ सप्टेंबर, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that after a Finance Commission has been constituted no order shall be made under this clause by the President except after considering the recommendations of the Finance Commission.

276. Taxes on professions, trades, callings and employments.—(1) Notwithstanding anything in article 246, no law of the Legislature of a State relating to taxes for the benefit of the State or of a municipality, district board, local board or other local authority therein in respect of professions, trades, callings or employments shall be invalid on the ground that it relates to a tax on income.

(2) The total amount payable in respect of any one person to the State or to any one municipality, district board, local board or other local authority in the State by way of taxes on professions, trades, callings and employments shall not exceed [1][two thousand and five hundred rupees] per annum.

[2]* * * * * *

(3) The power of the Legislature of a State to make laws as aforesaid with respect to taxes on professions, trades, callings and employments shall not be construed as limiting in any way the power of Parliament to make laws with respect to taxes on income accruing from or arising out of professions, trades, callings and employments.

277. Savings.—Any taxes, duties, cesses or fees which, immediately before the commencement of this Constitution, were being lawfully levied by the Government of any State or by any municipality or other local authority or body for the purposes of the State, municipality, district or other local area may, notwithstanding that those taxes, duties, cesses or fees are mentioned in the Union List, continue to be levied and to be applied to the same purposes until provision to the contrary is made by Parliament by law.

278. [*Agreement with States in Part B of the First Schedule with regard to certain financial matters*].*—Omitted by the Constitution* (*Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch (w.e.f. 1-11-1956).*

279. Calculation of " net proceeds ", etc.—(1) In the foregoing provisions of this Chapter, " net proceeds " means in relation to any tax or duty the proceeds thereof reduced by the cost of collection, and for the purposes of those provisions the net proceeds of any tax or duty, or of any part of any tax or duty, in or attributable to any area shall be ascertained and certified by the Comptroller and Auditor-General of lndia, whose certificate shall be final.

(2) Subject as aforesaid, and to any other express provision of this Chapter, a law made by Parliament or an order of the President may, in any case where under this Part the proceeds of any duty or tax are, or may be, assigned to any State, provide for the manner in which the proceeds are to be calculated, for the time from or at which and the manner in which any payments are to be made, for the making of adjustments between one financial year and another, and for any other incidental or ancillary matters.

[3][**279A. Goods and Services Tax Council.—**(1) The President shall, within sixty days from the date of commencement of the constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016, by order, constitute a Council to be called the Goods and Services Tax Council.

(2) The Goods and Services Tax Council shall consist of the following members, namely :—

(a) the Union Finance Minister.................................... Chairperson;

(b) the "Union Minister of State in charge of Revenue or Finance.................................. Member;

(c) the Minister in charge of Finance or Taxation or any other Minister nominated by each State Government .... Members.

1. Subs. by the Constitution (Sixtieth Amendment) Act, 1988. s. 2, for "two hundred and fifty rupees" (w.e.f. 20-12-1988).
2. Proviso omitted by s. 2, ibid (w.e.f. 20-12-1988).
3. Ins. by the Constitution (One hundered and First Amendment) Act, 2016, s. 12 (w.e.f. 12-9-2016).

परंतु असे की, वित्त आयोग घटित झाल्यानंतर, वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा विचार केल्याखेरीज, राष्ट्रपती या खंडाअन्वये कोणताही आदेश करणार नाही.

२७६. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकऱ्या यांवरील कर.—(१) अनुच्छेद २४६ मध्ये काहीही असले तरी, व्यवसाय, व्यापार, आजीविका किंवा नोकऱ्या याबाबत एखाद्या राज्याच्या अथवा त्यातील नगरपालिका, जिल्हा मंडळ, स्थानिक मंडळ किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरण यांच्या लाभार्थ असलेल्या करांसंबंधीचा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही कायदा, तो प्राप्तीवरील कराशी संबंधित आहे, या कारणावरून विधिग्राह्य ठरणार नाही.

(२) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकऱ्या यांवरील करांच्या रूपाने कोणत्याही एका व्यक्तीच्या बाबतीत राज्याला अथवा त्यातील कोणत्याही एका नगरपालिकेला, जिल्हा मंडळाला, स्थानिक मंडळाला किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरणाला द्यावयाची एकूण रक्कम, प्रतिवर्षी [१][दोन हजार पाचशे रुपयांपेक्षा] अधिक असणार नाही :

[२]* * * * * * *

(३) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकऱ्या यांवरील करांबाबत पूर्वोक्तप्रमाणे कायदे करण्याचा राज्य विधानमंडळाचा अधिकार हा, व्यवसाय, व्यापार, आजीविका आणि नोकऱ्या यांतून उपार्जित होणाऱ्या किंवा उद्भवणाऱ्या प्राप्तीवरील करांबाबत कायदा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारावर, कोणत्याही प्रकारे मर्यादा घालतो, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

२७७. व्यावृत्ती.—या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी कोणत्याही राज्याचे शासन अथवा कोणतीही नगरपालिका किंवा अन्य स्थानिक प्राधिकरण किंवा निकाय यांच्याकडून राज्य, नगरपालिका, जिल्हा किंवा अन्य स्थानिक क्षेत्र यांच्या प्रयोजनांकरता कायदेशीरपणे आकारले जात होते, असे कोणतेही कर, शुल्क, उपकर किंवा फी, जरी संघ सूचीत उल्लेखिलेली असली तरीही, ते कर शुल्क, उपकर किंवा फी यांची आकारणी व त्या प्रयोजनांकरता होणारा त्यांचा विनियोग, संसदेकडून कायद्याद्वारे त्याविरूद्ध तरतूद केली जाईपर्यंत, चालू ठेवता येईल.

२७८. [विवक्षित वित्तीय बाबींसंबंधी पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मधील राज्यांबरोबर करार].—संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याचे कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२७९. "निव्वळ उत्पन्न", इत्यादींची परिगणना.—(१) या प्रकरणाच्या पूर्वगामी तरतुदींमधील "निव्वळ उत्पन्न" याचा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या संबंधातील अर्थ, वसुलीचा खर्च वजा जाता राहिलेले उत्पन्न, असा आहे आणि त्या तरतुदींच्या प्रयोजनांकरता, कोणत्याही क्षेत्रातील किंवा क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या कराचे किंवा शुल्काचे अथवा कोणत्याही कराच्या किंवा शुल्काच्या कोणत्याही भागाचे निव्वळ उत्पन्न, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याकडून सुनिश्चित व प्रमाणित केले जाईल आणि त्याचे प्रमाणपत्र अंतिम असेल.

(२) पूर्वोक्त तरतुदीला आणि या प्रकरणाच्या अन्य कोणत्याही व्यक्त तरतुदीला अधीन राहून, या भागाखाली कोणत्याही शुल्काचे किंवा कराचे उत्पन्न, कोणत्याही राज्याला नेमून देण्यात आले असेल, किंवा देता येईल अशा कोणत्याही बाबतीत, त्या उत्पन्नाची कशा रीतीने परिगणना करावयाची, कोणतीही प्रदाने कोणत्या वेळेपासून अथवा कोणत्या वेळी आणि कशा रीतीने करावयाची यासंबंधी, एक वित्तीय वर्ष व अन्य वित्तीय वर्ष यांच्यात समायोजने करण्यासंबंधी आणि अन्य कोणत्याही आनुषंगिक किंवा सहाय्यभूत बाबींसंबंधी, संसदेने केलेला कायदा किंवा राष्ट्रपतीचा आदेश याद्वारे तरतूद करता येईल.

[३]**[२७९क. वस्तू व सेवा कर परिषद.**—(१) राष्ट्रपती, संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत, आदेशाद्वारे, वस्तू व सेवा कर परिषद म्हणून संबोधली जाणारी एक परिषद घटित करील.

(२) वस्तू व सेवा कर परिषद, पुढील सदस्यांची मिळून बनलेली असेल:—

(क) केंद्रीय वित्त मंत्री .... अध्यक्ष ;

(ख) प्रभारी महसूल किंवा वित्त केंद्रीय राज्यमंत्री .... सदस्य ;

(ग) प्रत्येक राज्य शासनाने नामनिर्देशित केलेला प्रभारी वित्त किंवा कराधान मंत्री किंवा इतर कोणताही मंत्री .... सदस्य.

---

१. संविधान (साठावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम २ द्वारे " दोनशे पन्नास रुपयांपेक्षा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे परंतुक गाळले (२० डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १२ द्वारे समाविष्ट केला (१२ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

(3) The Members of the Goods and Services Tax Council referred to in sub-clause (c) of clause (2) shall, as soon as may be, choose one amongst themselves to be the Vice-Chairperson of the Council for such period as they may decide.

(4) The Goods and Services Tax Council shall make recommendations to the Union and the States on—

(*a*) the taxes, cesses and surcharges levied by the Union, the States and the local bodies which may be subsumed in the goods and services tax;

(*b*) the goods and services that may be subjected to, or exempted from the goods and services tax;

(*c*) model Goods and Services Tax Laws, principles of levy, apportionment of Goods and Services Tax levied on supplies in the course of inter-State trade or commerce under article 269A and the principles that govern the place of supply;

(*d*) the threshold limit of turnover below which goods and services may be exempted from goods and services tax;

(*e*) the rates including floor rates with bands of goods and services tax;

(*f*) any special rate or rates for a specified period, to raise additional resources during any natural calamity or disaster;

(*g*) special provision with respect to the States of Arunachal Pradesh, Assam, Jammu and Kashmir, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Sikkim, Tripura, Himachal Pradesh and Uttarakhand; and

(*h*) any other matter relating to the goods and services tax, as the Council may decide.

(5) The Goods and Services Tax Council shall recommend the date on which the goods and services tax be levied on petroleum crude, high speed diesel, motor spirit (commonly known as petrol), natural gas and aviation turbine fuel.

(6) While discharging the functions conferred by this article, the Goods and Services Tax Council shall be guided by the need for a harmonised structure of goods and services tax and for the development of a harmonised national market for goods and services.

(7) One-half of the total number of Members of the Goods and Services Tax Council shall constitute the quorum at its meetings.

(8) The Goods and Services Tax Council shall determine the procedure in the performance of its functions.

(9) Every decision of the Goods and Services Tax Council shall be taken at a meeting, by a majority of not less than three-fourths of the weighted votes of the members present and voting, in accordance with the following principles, namely:—

(*a*) the vote of the Central Government shall have a weightage of one-third of the total votes cast, and

(*b*) the votes of all the State Governments taken together shall have a weightage of two-thirds of the total votes cast,

in that meeting.

(10) No act or proceedings of the Goods and Services Tax Council shall be invalid merely by reason of—

(a) any vacancy in, or any defect in, the constitution of the Council; or

(b) any defect in the appointment of a person as a Member of the Council; or

(c) any procedural irregularity of the Council not affecting the merits of the case.

(३) खंड (२) च्या उप-खंड (ग) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वस्तू व सेवा कर परिषदेचे सदस्य, ते ठरवतील अशा कालावधीसाठी त्यांच्यामधील एका सदस्याची परिषदेचा उपाध्यक्ष म्हणून, शक्य तितक्या लवकर, निवड करतील.

(४) वस्तू व सेवा कर परिषद,—

(क) जे, वस्तू व सेवा करामध्ये अंतर्भूत करण्यात येतील असे संघराज्याने, राज्यांनी व स्थानिक संस्थांनी, आकारलेले कर, उपकर व अधिभार ;

(ख) ज्या, वस्तू व सेवा करास अधीन असतील, किंवा ज्यांना वस्तू व सेवा करातून सूट असेल अशा वस्तू व सेवा ;

(ग) आदर्श वस्तू व सेवा कर कायदे, अनुच्छेद २६९क अन्वये आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात केलेल्या पुरवठ्यांवरील वस्तू व सेवा कर आकारण्याची तत्वे, आकारलेल्या वस्तू व सेवा कराचे संविभाजन आणि पुरवठ्याच्या ठिकाणाचे नियमन करणारी तत्वे ;

(घ) ज्या सीमेखाली वस्तू व सेवा यांना, वस्तू व सेवा करातून सूट देता येईल ती उलाढालीची अधःसीमा ;

(ङ) वस्तू व सेवा कराच्या पट्ट्यांसह किमान दरांचा समावेश असलेले दर ;

(च) कोणत्याही नैसर्गिक विपत्तीमध्ये किंवा आपत्तीमध्ये अतिरिक्त साधनसंपती उभारण्यासाठी, एखाद्या विनिर्दिष्ट कालावधीकरिता कोणताही विशेष दर किंवा कोणतेही विशेष दर ;

(छ) अरूणाचल प्रदेश, आसाम, जम्मू व काश्मीर, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, सिक्कीम, त्रिपुरा, हिमाचल प्रदेश व उत्तराखंड या राज्यांच्या बाबतीत विशेष तरतूद ; आणि

(ज) परिषद ठरवील त्याप्रमाणे, वस्तू व सेवा कराशी संबंधित असणारी इतर कोणतीही बाब,

याबाबतीत संघराज्य व राज्ये यांना शिफारशी करील.

(५) वस्तू व सेवा कर परिषद, पेट्रोलियम क्रूड, हाय स्पीड डिझेल, मोटार स्पिरिट (सामान्यातः पेट्रोल म्हणून ओळखले जाणारे), नैसर्गिक वायू व विमानचालन टर्बाइन इंधन यांवर, ज्या दिनांकास वस्तू व सेवा कर आकारण्यात येईल त्या दिनांकाची शिफारस करील.

(६) या अनुच्छेदाद्वारे प्रदान केलेली कामे पार पाडताना, वस्तू व सेवा कर परिषदेला, वस्तू व सेवा कराच्या सामंजस्यपूर्ण संरचनेच्या आणि वस्तू व सेवांकरिता सामंजस्यपूर्ण राष्ट्रीय बाजारपेठेचा विकास करण्याच्या गरजेनुरूप मार्गदर्शन करण्यात येईल.

(७) वस्तू व सेवा कर परिषदेच्या एकूण सदस्य संख्येपैकी अर्ध्या सदस्य संख्येने, तिच्या बैठकींची गणपूर्ती होईल.

(८) वस्तू व सेवा कर परिषद, तिची कामे पार पाडण्याची कार्यपद्धती निर्धारित करील.

(९) वस्तू व सेवा कर परिषदेचा प्रत्येक निर्णय, बैठकीत उपस्थित असणाऱ्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांच्या अधिमान प्राप्त मतांच्या तीन-चतुर्थांशपेक्षा कमी नसेल इतक्या बहुमताने, पुढील तत्वांनुसार, घेण्यात येईल :—

त्या बैठकीत,—

(क) केंद्र सरकारच्या मताला, एकूण दिलेल्या मतांच्या एक-तृतीयांश इतके अधिमान असेल, आणि

(ख) सर्व राज्य शासनांच्या एकत्रित केलेल्या मतांना, एकूण दिलेल्या मतांच्या दोन-तृतीयांश इतके अधिमान असेल.

(१०) वस्तू व सेवा कर परिषदेची कोणतीही कृती किंवा कार्यवाही ही,—

(क) परिषदेतील कोणतेही पद रिक्त असणे, किंवा तिच्या रचनेत कोणताही दोष असणे ; किंवा

(ख) परिषदेचा सदस्य म्हणून एखाद्या व्यक्तीच्या नियुक्तीत कोणताही दोष असणे ; किंवा

(ग) प्रकरणाच्या गुणवत्तेस बाधक न ठरणारी परिषदेची कोणतीही कार्यपद्धतीविषयक अनियमितता असणे,

केवळ या कारणांमुळे विधिअग्राह्य ठरणार नाही.

(11) The Goods and Services Tax Council shall establish a mechanism to adjudicate any dispute —

(*a*) between the Government of India and one or more States ; or

(*b*) between the Government of India and any State or States on one side and one or more other States on the other side; or

(*c*) between two or more States,

arising out of the recommendations of the Council or implementation thereof.]

280. Finance Commission.—(1) The President shall, within two years from the commencement of this Constitution and thereafter at the expiration of every fifth year or at such earlier time as the President considers necessary, by order constitute a Finance Commission which shall consist of a Chairman and four other members to be appointed by the President.

(2) Parliament may by law determine the qualifications which shall be requisite for appointment as members of the Commission and the manner in which they shall be selected.

(3) It shall be the duty of the Commission to make recommendations to the President as to—

(*a*) the distribution between the Union and the States of the net proceeds of taxes which are to be, or may be, divided between them under this Chapter and the allocation between the States of the respective shares of such proceeds;

(*b*) the principles which should govern the grants-in-aid of the revenues of the States out of the Consolidated Fund of India;

[1][(*bb*) the measures needed to augment the Consolidated Fund of a State to supplement the resources of the Panchayats in the State on the basis of the recommendations made by the Finance Commission of the State;]

[2][(*c*) the measures needed to augment the Consolidated Fund of a State to supplement the resources of the Municipalities in the State on the basis of the recommendations made by the Finance Commission of the State;]

[3][(d)] any other matter referred to the Commission by the President in the interests of sound finance.

(4) The Commission shall determine their procedure and shall have such powers in the performance of their functions as Parliament may by law confer on them.

281. Recommendations of the Finance Commission.—The President shall cause every recommendation made by the Finance Commission under the provisions of this Constitution together with an explanatory memorandum as to the action taken thereon to be laid before each House of Parliament.

Miscellaneous Financial Provisions

282. Expenditure defrayable by the Union or a State out of its revenues.—The Union or a State may make any grants for any public purpose, notwithstanding that the purpose is not one with respect to which Parliament or the Legislature of the State, as the case may be, may make laws.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992. s. 3 (w.e.f. 24-4-1993).

2. Ins. by the Constitution (Seventy-fourth Amendment) Act, 1992, s. 3 (w.e.f. 1-6-1993).

3. Sub-clause (c) re-lettered as sub-clause (d) by s. 3, *ibid.* (w.e.f. 1-6-1993).

(११) वस्तू व सेवा कर परिषद,—

(क) भारत सरकार आणि एक किंवा अधिक राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ख) एका बाजूला भारत सरकार व कोणतेही राज्य किंवा राज्ये आणि दुसऱ्या बाजूला एक किंवा इतर अधिक राज्ये यांच्यामधील ; किंवा

(ग) दोन किंवा अधिक राज्ये यांच्यामधील,

परिषदेच्या शिफारशी किंवा त्यांची अंमलबजावणी यातून उद्‌भवणाऱ्या, कोणत्याही विवादाचा अधिनिर्णय करण्यासाठी एक यंत्रणा स्थापन करील.]

२८०. वित्त आयोग.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्ष संपताच किंवा राष्ट्रपतीस आवश्यक वाटेल अशा अगोदरच्या वेळी, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे, वित्त आयोग घटित करील व राष्ट्रपती नियुक्त करील असा अध्यक्ष व असे अन्य चार सदस्य मिळून तो बनलेला असेल.

(२) आयोगाचे सदस्य म्हणून नियुक्ती होण्यासाठी कोणत्या पात्रता आवश्यक असतील आणि ते कशा रीतीने निवडले जातील, ते संसदेला कायद्याद्वारे निर्धारित करता येईल.

(३) पुढील गोष्टींसंबंधी राष्ट्रपतीला शिफारशी करणे हे आयोगाचे कर्तव्य असेल, त्या अशा :—

(क) या प्रकरणाखाली संघराज्य व राज्ये यांच्यामध्ये जे विभागून द्यावयाचे आहे, किंवा विभागून देता येईल असे करांचे निव्वळ उत्पन्न त्यांच्यामध्ये वितरित करणे आणि राज्यांमध्ये अशा उत्पन्नातील त्यांचे हिस्से वाटून देणे ;

(ख) भारताच्या एकत्रित निधीतून द्यावयाची राज्य महसुलास सहायक अशी अनुदाने ज्यानुसार नियंत्रित व्हावीत ती तत्त्वे ;

[१][(खख) राज्याच्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींच्या आधारे राज्यातील पंचायतीच्या साधनसंपत्तीस पूरक ठरण्यासाठी राज्याच्या एकत्रित निधीत वाढ करण्याची गरज असलेल्या उपाययोजना ;]

[२][(ग) राज्याच्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींच्या आधारे राज्याच्या नगरपालिकेच्या साधनसंपत्तीस पूरक ठरण्यासाठी राज्याच्या एकत्रित निधीत वाढ करण्याची गरज असलेल्या उपाययोजना ;]

[३][(घ)] आर्थिक स्थिती बळकट राहावी म्हणून राष्ट्रपतीने आयोगाकडे निर्दिष्ट केलेली अन्य कोणतीही बाब.

(४) आयोग, आपली कार्यपद्धती निर्धारित करील आणि आपली कार्ये पार पडताना, संसद कायद्याद्वारे त्याला प्रदान करील असे अधिकार असतील.

२८१. वित्त आयोगाच्या शिफारशी.—राष्ट्रपती, या संविधानाच्या तरतुदींअन्वये वित्त आयोगाने केलेली प्रत्येक शिफारस, तीवर कोणती कारवाई केली त्याचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या निवेदनासहित, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

संकीर्ण वित्तीय तरतुदी

२८२. संघराज्याने किंवा राज्याने आपल्या महसुलातून भागविण्याजोगा खर्च.—एखादे सार्वजनिक प्रयोजन, ज्याच्याबाबत संसदेला, किंवा, यथास्थिति, राज्य विधानमंडळाला कायदा करता येईल अशा प्रकारचे नसले तरी, संघराज्य किंवा ते राज्य त्या प्रयोजनासाठी कोणतीही अनुदाने देऊ शकेल.

---

[१] संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२४ एप्रिल, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१ जून, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे उप-खंड (ग) ला उप-खंड (घ) असा नवीन क्रमांक दिला (१ जून, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

283. Custody, etc., of Consolidated Funds, Contingency Funds and moneys credited to the public accounts.—(1) The custody of the Consolidated Fund of India and the Contingency Fund of India, the payment of moneys into such Funds, the withdrawal of moneys therefrom, the custody of public moneys other than those credited to such Funds received by or on behalf of the Government of India, their payment into the public account of India and the withdrawal of moneys from such account and all other matters connected with or ancillary to matters aforesaid shall be regulated by law made by Parliament, and, until provision in that behalf is so made, shall be regulated by rules made by the President.

(2) The custody of the Consolidated Fund of a State and the Contingency Fund of a State, the payment of moneys into such Funds, the withdrawal of moneys therefrom, the custody of public moneys other than those credited to such Funds received by or on behalf of the Government of the State, their payment into the public account of the State and the withdrawal of moneys from such account and all other matters connected with or ancillary to matters aforesaid shall be regulated by law made by the Legislature of the State, and, until provision in that behalf is so made, shall be regulated by rules made by the Governor [1]*** of the State.

284. Custody of suitors' deposits and other moneys received by public servants and courts.—All moneys received by or deposited with-—

(*a*) any officer employed in connection with the affairs of the Union or of a State in his capacity as such, other than revenues or public moneys raised or received by the Government of India or the Government of the State, as the case may be ; or

(*b*) any court within the territory of India to the credit of any cause, matter, account or persons,

shall be paid into the public account of India or the public account of State, as the case may be.

285. Exemption of property of the Union from State taxation.—(l) The property of the Union shall, save in so far as Parliament may by law otherwise provide, be exempt from all taxes imposed by a State or by any authority within a State.

(2) Nothing in clause (1) shall, until Parliament by law otherwise provides, prevent any authority within a State from levying any tax on any property of the Union to which such property was immediately before the commencement of this Constitution liable or treated as liable, so long as that tax continues to be levied in that State.

286. Restrictions as to imposition of tax on the sale or purchase of goods.—(1) No law of a State shall impose, or authorise the imposition of, a tax on [2][the supply of goods or of serices or both, where such supply takes place–]

(*a*) outside the State; or

(*b*) in the course of the import of the [3][goods or services or both] into, or export of the [3][goods or services or both] out of, the territory of India.

[4]* * * * * * *

---

1. The words " or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016, s.13(*i*)(A), for the words " the sale or purchase of goods where such sale or purchase takes place. " (*w.e.f.* 16-9-2016).
3. Subs. by s.13(*i*)(B), *ibid,* for the " goods ". (w.e.f. 16-9-2016).
4. *Explanation* to cl. (1) omitted by the Constitution (Sixth Amendment) Act, 1956, s. 4 (*w.e.f.* 11-9-1956).

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

२८३. एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी आणि लोक लेख्यांच्या खाती जमा केलेले पैसे यांची अभिरक्षा, इत्यादी.— (१) भारताचा एकत्रित निधी व भारताचा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा, अशा निधींमध्ये पैशांचा भरणा करणे, त्यामधून पैसे काढणे, निधीत जमा झालेल्यांहून अन्य अशा, भारत सरकारने किंवा त्याच्या वतीने स्वीकारलेल्या सार्वजनिक पैशाची अभिरक्षा, त्यांचा भारताच्या लोक लेख्याच्या खाती भरणा करणे व अशा खात्यामधून पैसे काढणे या आणि पूर्वोक्त बाबींशी निगडित किंवा त्यांना सहाय्यभूत अशा अन्य सर्व बाबी, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित होतील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत राष्ट्रपतीने केलेल्या नियमांद्वारे विनियमित होतील.

(२) राज्याचा एकत्रित निधी व राज्याचा आकस्मिकता निधी यांची अभिरक्षा, अशा निधींमध्ये पैशांचा भरणा करणे, त्यामधून पैसे काढणे, निधीत जमा झालेल्यांहून अन्य अशा, राज्य शासनाने किंवा त्यांच्या वतीने स्वीकारलेल्या सार्वजनिक पैशांची अभिरक्षा, त्याचा राज्याच्या लोक लेख्याच्या खाती भरणा करणे व अशा खात्यामधून पैसे काढणे या आणि पूर्वोक्त बाबींशी निगडित किंवा त्यांना सहाय्यभूत अशा अन्य सर्व बाबी, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याद्वारे विनियमित होतील आणि त्यासंबंधात याप्रमाणे तरतूद केली जाईपर्यंत, त्या राज्याच्या राज्यपालाने [१]***** केलेल्या नियमांद्वारे विनियमित होतील.

२८४. लोकसेवक आणि न्यायालये यांना मिळालेल्या वादपक्षकारांच्या ठेवी व इतर पैसे यांची अभिरक्षा.—

(क) संघराज्याच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या कारभाराच्या संबंधात नेमलेला कोणताही अधिकारी, या नात्याने कोणत्याही अधिकाऱ्यास, भारत सरकारने, किंवा, यथास्थिति, राज्य शासनाने उभारलेल्या किंवा त्यास मिळालेला महसूल किंवा सार्वजनिक पैसा याव्यतिरिक्त अन्य स्वरूपात ; किंवा

(ख) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाकडे, कोणतेही काम, बाब, लेखा किंवा व्यक्ती यांच्या नावे,

मिळालेल्या किंवा त्याकडे जमा केलेल्या सर्व पैशांचा भरणा, भारताच्या लोक लेख्यामध्ये, किंवा, यथास्थिति, राज्याच्या लोक लेख्यामध्ये केला जाईल.

२८५. संघराज्याच्या मालमत्तेस राज्याच्या कर आकारणीपासून सूट.—(१) राज्याने किंवा राज्यातील कोणत्याही प्राधिकरणाने बसविलेल्या सर्व करांपासून संघराज्याच्या मालमत्तेला, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत सूट असेल.

(२) संघराज्याची कोणतीही मालमत्ता, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ज्या करास पात्र होती किंवा पात्र म्हणून मानली जात होती असा कोणताही कर, अशा मालमत्तेवर एखाद्या राज्यात आकारला जाण्याचे चालू असेल तोवर, त्या राज्यातील कोणत्याही प्राधिकरणास अशा मालमत्तेवर तो कर आकारण्यास, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

२८६. मालाची विक्री किंवा खरेदी यांवर कर बसविण्यासंबंधी निर्बंध.—(१) [२][वस्तूंचा किंवा सेवांचा किंवा दोन्हींचा पुरवठा, जेव्हा असा पुरवठा]—

(क) राज्याच्या बाहेर ; किंवा

(ख) भारताच्या राज्यक्षेत्रात [३][वस्तूंची किंवा सेवांची किंवा दोन्हींची] आयात करण्याच्या किंवा त्याच्याबाहेर [३][वस्तूंची किंवा सेवांची किंवा दोन्हींची] निर्यात करण्याच्या ओघात,

घडून येतो तेव्हा त्या बाबतीत, राज्याचा कोणताही कायदा अशा विक्रीवर किंवा खरेदीवर कर बसविणार नाही किंवा बसवण्यास प्राधिकृत करणार नाही.

[४]* * * * * * *

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाने " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १३(एक)(क) द्वारे " मालाची विक्री किंवा खरेदी " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम १३(एक)(ख) द्वारे " मालाची " याऐवजी दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

[४] संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ४ द्वारे खंड (१) चे स्पष्टीकरण गाळले (११ सप्टेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(2) Parliament may by law formulate principles for determining when a [2][supply of goods or of services or both] in any of the ways mentioned in clause (1).]

[3][(3) * * * * * * *]

287. Exemption from taxes on electricity.—Save in so far as Parliament may by law otherwise provide, no law of a State shall impose, or authorise the imposition of, a tax on the consumption or sale of electricity (whether produced by a Government or other persons) which is—

(*a*) consumed by the Government of India, or sold to the Government of India for consumption by that Government; or

(*b*) consumed in the construction, maintenance or operation of any railway by the Government of India or a railway company operating that railway, or sold to that Government or any such railway company for consumption in the construction, maintenance or operation of any railway,

and any such law imposing, or authorising the imposition of, a tax on the sale of electricity shall secure that the price of electricity sold to the Government of India for consumption by that Government, or to any such railway company as aforesaid for consumption in the construction, maintenance or operation of any railway, shall be less by the amount of the tax than the price charged to other consumers of a substantial quantity of electricity.

288. Exemption from taxation by States in respect of water or electricity in certain cases.—(1) Save in so far as the President may by order otherwise provide, no law of a State in force immediately before the commencement of this Constitution shall impose, or authorise the imposition of, a tax in respect of any water or electricity stored, generated, consumed, distributed or sold by any authority established by any existing law or any law made by Parliament for regulating or developing any inter-State river or river-valley.

Explanation.—The expression "law of a State in force" in this clause shall include a law of a State passed or made before the commencement of this Constitution and not previously repealed, notwithstanding that it or parts of it may not be then in operation either at all or in particular areas.

(2) The Legislature of a State may by law impose, or authorise the imposition of, any such tax as is mentioned in clause (1), but no such law shall have any effect unless it has, after having been reserved for the consideration of the President, received his assent; and if any such law provides for the fixation of the rates and other incidents of such tax by means of rules or orders to be made under the law by any authority, the law shall provide for the previous consent of the President being obtained to the making of any such rule or order.

289. Exemption of property and income of a State from Union taxation.—(1) The property and income of a State shall be exempt from Union taxation.

(2) Nothing in clause (1) shall prevent the Union from imposing, or authorising the imposition of, any tax to such extent, if any, as Parliament may by law provide in respect of a trade or business of any kind carried on by, or on behalf of, the Government of a State, or any operations connected therewith, or any property used or occupied for the purposes of such trade or business, or any income accruing or arising in connection therewith.

---

1. Subs. by the constitution (Sixth Amendment) Act, 1956, s. 4. for cls. (2) and (3) (*w.e.f.* 11-9-1956).
2. Subs. by the Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 13(ii), for the words " Sale or purchase of goods takes place " (*w.e.f.* 16-9-2016).
3. Cl. (3) omitted by s. 13 (iii), ibid (w.e.f. 16-9-2016).

[१][(२) [२][वस्तूंचा किंवा सेवांचा किंवा दोन्हींचा पुरवठा हा,] खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेल्या प्रकारांपैकी कोणत्याही प्रकारे केव्हा घडतो हे ठरविण्यासाठी संसदेला, कायद्याद्वारे तत्त्वे सूत्रबद्ध करता येतील.]

[३][(३) * * * * * * *]

२८७. विजेवरील करांपासून सूट.—जी वीज,–

(क) भारत सरकारकडून वापरली जाते किंवा भारत सरकारच्या वापराकरता त्या सरकारला विकली जाते ; अथवा

(ख) कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा ती चालविणे या कामी भारत सरकारकडून किंवा ती रेल्वे चालविणाऱ्या रेल्वे कंपनीकडून वापरली जाते, अथवा कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा चालविणे या कामी वापरण्याकरता त्या सरकारला किंवा अशा कोणत्याही रेल्वे कंपनीला विकली जाते,

अशा विजेच्या वापरावर किंवा विक्रीवर (मग तिचे उत्पादन सरकारने केलेले असो किंवा अन्य व्यक्तींनी केलेले असो) संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याखेरीज राज्याच्या कोणत्याही कायद्याद्वारे कर बसवता येणार नाही, किंवा कर बसविणे प्राधिकृत करता येणार नाही, आणि विजेच्या विक्रीवर कर बसविणाऱ्या किंवा बसवणे प्राधिकृत करणाऱ्या अशा कोणत्याही कायद्याद्वारे, भारत सरकारला त्या सरकारच्या वापराकरता किंवा पूर्वोक्त अशा कोणत्याही रेल्वे कंपनीला कोणतीही रेल्वे बांधणे, तिची देखभाल करणे किंवा ती चालविणे या कामी वापरण्याकरता विकलेल्या विजेची किंमत ही, विजेचा भरीव प्रमाणात वापर करणाऱ्या अन्य उपभोक्त्यांवर आकारल्या जाणाऱ्या किंमतीपेक्षा कराच्या रकमेइतकी कमी असेल, याची सुनिश्चिती करण्यात येईल.

२८८. पाणी किंवा वीज यांच्याबाबत राज्यांनी केलेल्या कर आकारणीपासून विवक्षित बाबतीत सूट.—(१) राष्ट्रपती आदेशाद्वारे अन्यथा तरतूद करील त्याव्यतिरिक्त, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेल्या राज्याचा कोणताही कायदा हा, कोणतीही आंतरराज्यीय नदी किंवा नदी-खोरे याचे विनियमन किंवा विकास करण्याकरिता कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे किंवा संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे स्थापन केलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाने साठविलेल्या, निर्माण केलेल्या, वापर केलेल्या, वितरित केलेल्या किंवा विक्री केलेल्या कोणत्याही पाण्याच्या किंवा विजेच्या बाबतीत कर बसवणार नाही किंवा बसविणे प्राधिकृत करणार नाही.

स्पष्टीकरण.—या खंडातील, "अंमलात असलेला राज्याचा कायदा" या शब्दप्रयोगात या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पारित केलेला किंवा केलेला आणि तत्पूर्वी निरसित न केलेला राज्याचा कायदा, तो किंवा त्याचे भाग त्यावेळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये अंमलात नसले तरीही, समाविष्ट असेल.

(२) राज्य विधानमंडळाला खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कर, कायद्याद्वारे बसवता येईल किंवा बसविणे प्राधिकृत करता येईल, पण असा कोणताही कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जाऊन त्यास त्याची अनुमती मिळाल्याशिवाय तो कोणत्याही प्रकारे प्रभावी होणार नाही आणि जर कोणत्याही कायद्यामध्ये, अशा कराचे दर व अन्य आनुषंगिक गोष्टी कोणत्याही प्राधिकरणाने त्या कायद्यान्वये करावयाच्या नियमांच्या किंवा आदेशांच्या द्वारे निश्चित कराव्यात, अशी तरतूद केलेली असेल तर, त्या कायद्यामध्ये, असा कोणताही नियम किंवा आदेश करण्यासाठी राष्ट्रपतीची पूर्वसंमती मिळवली जाण्याची तरतूद करावी लागेल.

२८९. राज्याची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय कर आकारणीपासून सूट.—(१) राज्याची मालमत्ता आणि प्राप्ती यांना संघीय कर आकारणीपासून सूट असेल.

(२) राज्य शासनाने किंवा त्याच्या वतीने चालविलेला कोणत्याही प्रकारचा व्यापार किंवा धंदा अथवा त्याच्याशी निगडित असलेले कोणतेही व्यवहार अथवा अशा व्यापाराच्या किंवा धंद्याच्या प्रयोजनार्थ वापरलेली किंवा ताब्यात असलेली कोणतीही मालमत्ता अथवा तिच्या संबंधात उपार्जित होणारी किंवा उद्भवणारी कोणतीही प्राप्ती यांच्याबाबत संसदेने कायद्याद्वारे जर काही मर्यादा घालून दिली तर तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, संघराज्याला कोणताही कर बसवण्यास किंवा बसवणे प्राधिकृत करण्यास, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

---

[१]. संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ४ द्वारे खंड (२) व (३) यांऐवजी दाखल केला (११ सप्टेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२]. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १३(दोन) द्वारे "मालाची विक्री किंवा खरेदी ही" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

[३]. वरील अधिनियमाच्या कलम १३ (तीन) द्वारे खंड (३) गाळला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

(3) Nothing in clause (2) shall apply to any trade or business, or to any class of trade or business, which Parliament may by law declare to be incidental to the ordinary functions of Government.

290. Adjustment in respect of certain expenses and pensions.—Where under the provisions of this Constitution the expenses of any court or Commission, or the pension payable to or in respect of a person who has served before the commencement of this Constitution under the Crown in India or after such commencement in connection with the affairs of the Union or of a State, are charged on the Consolidated Fund of India or the Consolidated Fund of a State, then, if—

(*a*) in the case of a charge on the Consolidaied Fund of India, the court or Commission serves any of the separate needs of a State, or the person has served wholly or in part in connection with the affairs of a State; or

(*b*) in the case of a charge on the Consolidated Fund of a State, the court or Commission serves any of the separate needs of the Union or another State, or the person has served wholly or in part in connection with the affairs of the Union or another State,

there shall be charged on and paid out of the Consolidated Fund of the State or, as the case may be, the Consolidated Fund of India or the Consolidated Fund of the other State, such contribution in respect of the expenses or pension as may be agreed, or as may in default of agreement be determined by an arbitrator to be appointed by the Chief Justice of India.

[1][**290A. Annual payment to certain Devaswom Funds**.—A sum of forty-six lakhs and fifty thousand rupees shall be charged on, and paid out of, the Consolidated Fund of the State of Kerala every year to the Travancore Devaswom Fund; and a sum of thirteen lakhs and fifty thousand rupees shall be charged on, and paid out of, the Consolidated Fund of the State of [2][Tamil Nadu] every year to the Devaswom Fund established in that State for the maintenance of Hindu temples and shrines in the territories transferred to that State on the 1st day of November, 1956, from the State of Travancore-Cochin.]

291. [*Privy purse sums of Rulers.*] *Omitted by the Constitution* (*Twenty-sixth Amendment*) Act, 1971, s. 2 (w.e.f. 28-12-1971).

CHAPTER II—BORROWING

292. Borrowing by the Government of lndia.—The executive power of the Union extends to borrowing upon the security of the Consolidated Fund of India within such limits, if any, as may from time to time be fixed by Parliament by law and to the giving of guarantees within such limits, if any, as may be so fixed.

293. Borrowing by States.—(1) Subject to the provisions of this article, the executive power of a State extends to borrowing within the territory of India upon the security of the Consolidated Fund of the State within such limits, if any, as may from time to time be fixed by the Legislature of such State by law and to the giving of guarantees within such limits, if any, as may be so fixed.

(2) The Government of India may, subject to such conditions as may be laid down by or under any law made by Parliament, make loans to any State or, so long as any limits fixed under article 292 are not exceeded, give guarantees in respect of loans raised by any State, and any sums required for the purpose of making such loans shall be charged on the Consolidated Fund of India.

(3) A State may not without the consent of the Government of India raise any loan if there is still outstanding any part of a loan which has been made to the State by the Government of India or by its predecessor Government, or in respect of which a guarantee has been given by the Government of India or by its predecessor Government.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 19 (w.e.f 1-11-1956).

2. Subs. by Madras State (Alteration of Names) Act, 1968 (53 of 1968), s. 4, for " Madras " (w.e.f 14-1-1969).

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

(३) खंड (२) मधील कोणतीही गोष्ट, संसद कायद्याद्वारे जो व्यापार किंवा धंदा किंवा त्यांचा वर्ग हा शासनाच्या सर्वसाधारण कार्यांना आनुषंगिक म्हणून घोषित करील, अशा कोणत्याही व्यापाराला किंवा धंद्याला अथवा व्यापार किंवा धंदा याच्या कोणत्याही वर्गाला लागू असणार नाही.

२९०. विवक्षित खर्च आणि पेन्शने यांच्याबाबत समायोजन.—जेव्हा या संविधानाच्या तरतुदींअन्वये कोणत्याही न्यायालयाचा किंवा आयोगाचा खर्च अथवा या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ब्रिटीश राजसत्तेखाली भारतात किंवा अशा प्रारंभानंतर संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कारभारासंबंधात, ज्या व्यक्तीने सेवा केलेली आहे तिला किंवा तिच्याबाबत द्यावयाचे पेन्शन, भारताच्या एकत्रित निधीवर किंवा एखाद्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित असेल तेव्हा, जर,—

(क) भारताच्या एकत्रित निधीवरील भाराच्या बाबतीत, त्या न्यायालयाने किंवा आयोगाने एखाद्या राज्याच्या स्वतंत्र कामांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागविली असेल, अथवा त्या व्यक्तीने एखाद्या राज्याच्या कारभारासंबंधात पूर्णतः किंवा अंशतः सेवा केलेली असेल तर ; किंवा

(ख) एखाद्या राज्याच्या एकत्रित निधीवरील भाराच्या बाबतीत, त्या न्यायालयाने किंवा आयोगाने संघराज्याच्या किंवा दुसऱ्या राज्याच्या स्वतंत्र कामांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागवली असेल, अथवा त्या व्यक्तीने संघराज्याच्या किंवा दुसऱ्या राज्याच्या कारभारासंबंधात पूर्णतः किंवा अंशतः सेवा केलेली असेल तर,

त्यांच्यामध्ये एकमताने ठरेल, किंवा एकमत न झाल्यास, भारताच्या मुख्य न्यायमूर्तीने नियुक्त करावयाच्या लवादाकडून निर्धारित केले जाईल असे खर्चाबाबतचे किंवा पेन्शनबाबतचे अंशदान, त्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर, किंवा यथास्थिति, भारताच्या एकत्रित निधीवर किंवा त्या दुसऱ्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित केले जाईल आणि त्यामधून दिले जाईल.

[१][**२९०क. विवक्षित देवस्वम् निधींमध्ये वार्षिक भरणा.**—दरवर्षी शेहेचाळीस लक्ष पन्नास हजार रुपयांची रक्कम, केरळ राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित करून ती त्या निधीतून त्रावणकोर देवस्वम् निधीस दिली जाईल ; आणि दरवर्षी तेरा लक्ष पन्नास हजार रुपयांची रक्कम [२][तामिळनाडू] राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारित करून ती त्या निधीतून १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी त्रावणकोर-कोचीन राज्यातून त्या राज्याकडे हस्तांतरित झालेल्या राज्य क्षेत्रांतील हिंदू देवालयांच्या आणि पवित्र स्थानाच्या देखभालीकरता त्या राज्यात स्थापन झालेल्या देवस्वम् निधीस दिली जाईल.]

२९१. [अधिपतींच्या खासगत तनख्यांच्या रकमा].—संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ द्वारे गाळला (२८ डिसेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण दोन—कर्जे काढणे

२९२. भारत सरकारने कर्जे काढणे.—संसदेकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये, भारताच्या एकत्रित निधीच्या प्रतिभूतीवर कर्जे काढणे आणि अशा प्रकारे निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये हमी देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

२९३. राज्यांनी कर्जे काढणे.—(१) या अनुच्छेदाच्या तरतुदींना अधीन राहून, अशा राज्याच्या विधानमंडळाकडून कायद्याद्वारे वेळोवेळी निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये, राज्याच्या एकत्रित निधीच्या प्रतिभूतीवर भारताच्या राज्यक्षेत्रात कर्जे काढणे आणि अशा प्रकारे निश्चित केल्या जातील अशा जर काही मर्यादा असतील तर त्या मर्यादांमध्ये हमी देणे, हे राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

(२) भारत सरकार, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये घालून दिल्या जातील अशा शर्तींना अधीन राहून, कोणत्याही राज्याला कर्जे देऊ शकेल अथवा, अनुच्छेद २९२ अन्वये निश्चित केलेल्या कोणत्याही मर्यादा ओलांडल्या जात नाहीत तेथवर, कोणत्याही राज्याने उभारलेल्या कर्जासंबंधी हमी देऊ शकेल आणि अशी कर्जे देण्याच्या प्रयोजनार्थ आवश्यक असलेल्या कोणत्याही रकमा भारताच्या एकत्रित निधीवर प्रभारित केल्या जातील.

(३) भारत सरकारने किंवा त्याच्या पूर्ववर्ती सरकारने राज्यास जे कर्ज दिलेले असेल किंवा ज्याच्याबाबत भारत सरकारने किंवा त्याच्या पूर्ववर्ती सरकारने हमी दिलेली असेल, त्या कर्जाचा कोणताही भाग अजून येणे बाकी असेल तर त्या राज्याला भारत सरकारच्या संमतीशिवाय कोणतेही कर्ज उभारता येणार नाही.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १९ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे "मद्रास" या शब्दाऐवजी दाखल केला (१४ जानेवारी, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

(4) A consent under clause (3) may be granted subject to such conditions, if any, as the Government of India may think fit to impose.

CHAPTER III—PROPERTY, CONTRACTS, RIGHTS, LIABILITIES, OBLIGATIONS AND SUITS

294. Succession to property, assets, rights, liabilities and obligations in certain cases.—As from the commencement of this Constitution—

(*a*) all property and assets which immediately before such commencement were vested in His Majesty for the purposes of the Government of the Dominion of India and all property and assets which immediately before such commencement were vested in His Majesty for the purposes of the Government of each Governor's Province shall vest respectively in the Union and the corresponding State ; and

(*b*) all rights, liabilities and obligations of the Government of the Dominion of India and of the Government of each Governor's Province, whether arising out of any contract or otherwise, shall be the rights, liabilities and obligations respectively of the Government of India and the Government of each corresponding State,

subject to any adjustment made or to be made by reason of the creation before the commencement of this Constitution of the Dominion of Pakistan or of the Provinces of West Bengal, East Bengal, West Punjab and East Punjab.

295. Succession to property, assets, rights, liabilities and obligations in other cases.—(1) As from the commencement of this Constitution—

(*a*) all property and assets which immediately before such commencement were vested in any Indian State corresponding to a State specified in Part B of the First Schedule shall vest in the Union, if the purposes for which such property and assets were held immediately before such commencement will thereafter be purposes of the Union relating to any of the matters enumerated in the Union List, and

(*b*) all rights, liabilities and obligations of the Government of any Indian State corresponding to a State specified in Part B of the First Schedule, whether arising out of any contract or otherwise, shall be the rights, liabilities and obligations of the Government of India, if the purposes for which such rights were acquired or liabilities or obligations were incurred before such commencement will thereafter be purposes of the Government of India relating to any of the matters enumerated in the Union List,

subject to any agreement entered into in that behalf by the Government of India with the Government of that State.

(2) Subject as aforesaid, the Government of each State specified in Part B of the First Schedule shall, as from the commencement of this Constitution, be the successor of the Government of the corresponding Indian State as regards all property and assets and all rights, liabilities and obligations, whether arising out of any contract or otherwise, other than those referred to in clause (1).

296. Property accruing by escheat or lapse or as *bona vacantia*.—Subject as hereinafter provided, any property in the territory of India which, if this Constitution had not come into operation, would have accrued to His Majesty or, as the case may be, to the Ruler of an Indian State by escheat or lapse, or as *bona vacantia* for want of a rightful owner, shall, if it is property situate in a State, vest in such State, and shall, in any other case, vest in the Union :

(४) खंड (३) खालील संमती, भारत सरकारला योग्य वाटेल अशा, जर काही शर्ती लादावयाच्या असतील तर, त्यांना अधीन राहून देता येईल.

प्रकरण तीन— मालमत्ता, संविदा, हक्क, दायित्वे, आबंधने आणि दावे

२९४. विवक्षित प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व आबंधने यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.—या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच—

(क) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी, ज्या डोमिनिअन ऑफ इंडिया सरकारच्या प्रयोजनांकरता हिज मॅजेस्टीच्या ठायी निहित होत्या अशा सर्व मालमत्ता व मत्ता आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ज्या, प्रत्येक गव्हर्नरच्या प्रांताच्या सरकारच्या प्रयोजनांकरता हिज मॅजेस्टीच्या ठायी निहित होत्या अशा सर्व मालमत्ता व मत्ता, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पाकिस्तान डोमिनिअनची किंवा पश्चिम बंगाल, पूर्व बंगाल, पश्चिम पंजाब व पूर्व पंजाब या प्रांतांची निर्मिती झाल्याकारणाने केलेल्या किंवा करावयाच्या कोणत्याही समायोजनाला अधीन राहून, अनुक्रमे संघराज्याच्या व तत्स्थानी असणाऱ्या राज्याच्या ठायी निहित होतील ; आणि

(ख) डोमिनिअन ऑफ इंडिया सरकारचे आणि गव्हर्नर असलेल्या प्रत्येक प्रांताच्या सरकारचे सर्व हक्क, दायित्वे व आबंधने ही,—मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्‌भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्‌भवलेली असोत— या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पाकिस्तान डोमिनिअनची किंवा पश्चिम बंगाल, पूर्व बंगाल, पश्चिम पंजाब व पूर्व पंजाब या प्रांतांची निर्मिती झाल्याकारणाने केलेल्या किंवा करावयाच्या कोणत्याही समायोजनाला अधीन राहून, अनुक्रमे भारत सरकारचे व तत्स्थानी असणाऱ्या प्रत्येक राज्य शासनाचे हक्क, दायित्वे व आबंधने ठरतील.

२९५. अन्य प्रकरणांमध्ये मालमत्ता, मत्ता, हक्क, दायित्वे व आबंधने यांच्याबाबतचा उत्तराधिकार.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच—

(क) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी, ज्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या तत्स्थानी असणाऱ्या कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या ठायी निहित होत्या अशा सर्व मालमत्ता व मत्ता, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशी मालमत्ता व मत्ता ज्यांकरता धारण केल्या होत्या ती प्रयोजने, त्यानंतर संघ सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असणारी संघराज्याची प्रयोजने झाली तर, भारत सरकारने त्या बाबतीत त्या संस्थानाच्या सरकारशी केलेल्या कोणत्याही कराराला अधीन राहून संघराज्याच्या ठायी निहित होतील, आणि

(ख) पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या तत्स्थानी असणाऱ्या कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या सरकारचे सर्व हक्क, दायित्वे व आबंधने ही,-मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्‌भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्‌भवलेली असोत,— अशा प्रारंभापूर्वी ज्यांकरता असे हक्क संपादित केले होते अथवा अशी दायित्वे किंवा आबंधने ओढवली होती ती प्रयोजने, त्यानंतर संघ सूचीत नमूद केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असणारी भारत सरकारची प्रयोजने झाली तर, भारत सरकारने त्या संबंधात त्या संस्थानाच्या सरकारशी केलेल्या कोणत्याही कराराला अधीन राहून, भारत सरकारचे हक्क, दायित्वे व आबंधने ठरतील.

(२) उपरोक्तप्रमाणे अधीन राहून, खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या व्यतिरिक्त अन्य सर्व मालमत्ता व मत्ता आणि असे सर्व हक्क, दायित्वे व आबंधने,—मग ती कोणत्याही संविदेतून उद्‌भवलेली असोत किंवा अन्यथा उद्‌भवलेली असोत,—यांच्या संबंधात, पहिल्या अनुसूचीच्या भाग-ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक राज्याचे शासन हे, या संविधानाच्या प्रारंभापासूनच तत्स्थानी असणाऱ्या भारतीय संस्थानाच्या सरकारचे उत्तराधिकारी होईल.

२९६. सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा बेवारशी मालमत्ता म्हणून उपार्जित होणारी मालमत्ता.—यात यापुढे तरतूद केली आहे त्यास अधीन राहून, हे संविधान अंमलात आले नसते तर जी मालमत्ता सरकारजमा किंवा व्यपगत झाल्याने अथवा हक्कदार मालकाच्या अभावी बेवारशी मालमत्ता म्हणून, हिज मॅजेस्टीला, किंवा, यथास्थिति, कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीला उपार्जित झाली असती अशी भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणतीही मालमत्ता, जर ती एखाद्या राज्यात स्थित असलेली मालमत्ता असेल तर, त्या राज्याच्या ठायी निहित होईल, आणि अन्य कोणत्याही बाबतीत, संघराज्याच्या ठायी निहित होईल :

Provided that any property which at the date when it would have so accrued to His Majesty or to the Ruler of an Indian State was in the possession or under the control of the Government of India or the Government of a State shall, according as the purposes for which it was then used or held were purposes of the Union or of a State, vest in the Union or in that State.

Explanation.—In this article, the expressions "Ruler" and "Indian State" have the same meanings as in article 363.

[1][**297. Things of value within territorial waters or continental shelf and resources of the exclusive economic zone to vest in the Union.**—(1) All lands, minerals and other things of value underlying the ocean within the territorial waters, or the continental shelf, or the exclusive economic zone, of India shall vest in the Union and be held for the purposes of the Union.

(2) All other resources of the exclusive economic zone of India shall also vest in the Union and be held for the purposes of the Union.

(3) The limits of the territorial waters, the continental shelf, the exclusive economic zone, and other maritime zones, of India shall be such as may be specified, from time to time, by or under any law made by Parliament.]

[2][**298. Power to carry on trade, etc.**—The executive power of the Union and of each State shall extend to the carrying on of any trade or business and to the acquisition, holding and disposal of property and the making of contracts for any purpose:

Provided that—

(*a*) the said executive power of the Union shall, in so far as such trade or business or such purpose is not one with respect to which Parliament may make laws, be subject in each State to legislation by the State; and

(*b*) the said executive power of each State shall, in so far as such trade or business or such purpose is not one with respect to which the State Legislature may make laws, be subject to legislation by Parliament.]

299. Contracts.—(1) All contracts made in the exercise of the executive power of the Union or of a State shall be expressed to be made by the President, or by the Governor [3]*** of the State, as the case may be, and all such contracts and all assurances of property made in the exercise of that power shall be executed on behalf of the President or the Governor [3]*** by such persons and in such manner as he may direct or authorise.

(2) Neither the President nor the Governor [4]*** shall be personally liable in respect of any contract or assurance made or executed for the purposes of this Constitution, or for the purposes of any enactment relating to the Government of India heretofore in force, nor shall any person making or executing any such contract or assurance on behalf of any of them be personally liable in respect thereof.

300. Suits and proceedings.—(1) The Government of India may sue or be sued by the name of the Union of India and the Government of a State may sue or be sued by the name of the State and may, subject to any provisions which may be made by Act of Parliament or of the Legislature of

---

1. Subs. by the Constitution (Fortieth Amendment) Act, 1976, s. 2, for art. 297 (w.e.f. 27-5-1976).

2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 20, for art. 298 (w.e.f. 1-11-1956).

3. The words " or the Rajpramukh " omitted by s. 29 and Sch., *ibid* (w.e.f. 1-11-1956).

4. The words " nor the Rajpramukh " omitted by s. 29 and Sch., *ibid* (w.e.f. 1-11-1956).

(भाग बारा — वित्तव्यवस्था, मालमत्ता, संविदा आणि दावे)

परंतु असे की, अशा प्रकारे जर एखादी मालमत्ता, हिज मॅजेस्टीला किंवा एखाद्या भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीला ज्या दिनांकास उपार्जित झाली असती त्या दिनांकास ती, भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या शासनाच्या कब्जात किंवा नियंत्रणाखाली असेल तर, अशी कोणतीही मालमत्ता, ज्या प्रयोजनांकरता ती त्यावेळी वापरली गेली किंवा धारण केली गेली असेल, ती प्रयोजने संघराज्याची किंवा राज्याची असतील त्यानुसार, संघराज्याच्या किंवा त्या राज्याच्या ठायी निहित होईल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदात "अधिपती" आणि "भारतीय संस्थान" या शब्दप्रयोगांना अनुच्छेद ३६३ मध्ये असलेलाच अर्थ आहे.

[१][**२९७. भारताचा क्षेत्रीय जलधी किंवा सागरमग्न खंडभूमी यांच्या आतील मौल्यवान वस्तू आणि अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील साधनसंपत्ती संघराज्याच्या ठायी निहित होणे.**—(१) भारताचा क्षेत्रीय जलधी, त्याची सागरमग्न खंडभूमी किंवा त्याचे अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र याच्या आतील सागराखाली असलेल्या सर्व जमिनी, खनिजे व इतर मौल्यवान वस्तू संघराज्याच्या ठायी निहित होतील आणि संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी धारण केल्या जातील.

(२) भारताच्या अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्रातील इतर सर्व साधनसंपत्ती ही देखील संघराज्याच्या ठायी निहित होईल आणि संघराज्याच्या प्रयोजनांसाठी धारण केली जाईल.

(३) भारताचा क्षेत्रीय जलधी, त्याची सागरमग्न खंडभूमी, त्याचे अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र व इतर सागरी परिक्षेत्रे यांच्या मर्यादा या, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये वेळोवेळी विनिर्दिष्ट करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.]

[२][**२९८. व्यापार, इत्यादी करण्याचा अधिकार.**—कोणताही व्यापार किंवा धंदा करणे आणि मालमत्ता संपादन करणे, धारण करणे व तिची विल्हेवाट करणे आणि कोणत्याही प्रयोजनाकरता संविदा करणे, हे संघराज्याच्या व प्रत्येक राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल :

परंतु असे की,—

(क) संघराज्याचा उक्त कार्यकारी अधिकार, जेथवर असा व्यापार किंवा धंदा किंवा असे प्रयोजन हे, ज्याबाबत संसदेला कायदे करता येतील अशांपैकी नसेल तेथवर, प्रत्येक राज्यात त्या राज्याने केलेल्या विधिविधानाच्या अधीन असेल ; आणि

(ख) प्रत्येक राज्याचा उक्त कार्यकारी अधिकार, जेथवर असा व्यापार किंवा धंदा किंवा असे प्रयोजन हे, ज्याबाबत राज्य विधानमंडळाला कायदे करता येतील अशांपैकी नसेल तेथवर, संसदेने केलेल्या विधिविधानाच्या अधीन असेल.]

२९९. संविदा.—(१) संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर करून केलेल्या सर्व संविदा, यथास्थिति, राष्ट्रपतीकडून किंवा राज्याच्या राज्यपालाकडून [३] * * * करण्यात येत असल्याचे म्हटले जाईल, आणि त्या अधिकाराचा वापर करून केलेल्या अशा सर्व संविदा व मालमत्तेची सर्व हस्तांतरणपत्रे राष्ट्रपतीच्या किंवा राज्यपालाच्या [३] * * * वतीने, तो निदेशित किंवा प्राधिकृत करील अशा व्यक्तीकडून आणि अशा रीतीने निष्पादित केली जातील.

(२) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ किंवा याच्या पूर्वीपर्यंत अंमलात असलेल्या भारत सरकारसंबंधीच्या कोणत्याही अधिनियमितीच्या प्रयोजनार्थ केलेली किंवा निष्पादिलेली कोणतीही संविदा किंवा हस्तांतरणपत्र याबाबत, राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल [४] * * * यांपैकी कोणीही व्यक्तिशः दायी असणार नाही, तसेच त्यांच्यापैकी कोणाच्याही वतीने अशी कोणतीही संविदा किंवा हस्तांतरणपत्र करणारी किंवा निष्पादित करणारी कोणतीही व्यक्ती त्याबाबत व्यक्तिशः दायी होणार नाही.

३००. दावे आणि कार्यवाही.—(१) भारत सरकारला किंवा त्याच्याविरूद्ध भारतीय संघराज्याच्या नावे दावा करता येईल व राज्याच्या शासनाला किंवा त्याच्याविरूद्ध त्या राज्याच्या नावे दावा करता येईल आणि या संविधानाने प्रदान केलेल्या अधिकारांच्या

---

[१] संविधान (चाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे अनुच्छेद २९७ ऐवजी दाखल केला (२७ मे, १९७६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २० द्वारे अनुच्छेद २९८ ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे अनुक्रमे "किंवा राजप्रमुखांकडून" आणि "किंवा राजप्रमुखाच्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[४] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुख" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

such State enacted by virtue of powers conferred by this Constitution, sue or be sued in relation to their respective affairs in the like cases as the Dominion of India and the corresponding Provinces or the corresponding Indian States might have sued or been sued if this Constitution had not been enacted.

(2) If at the commencement of this Constitution—

(*a*) any legal proceedings are pending to which the Dominion of India is a party, the Union of India shall be deemed to be substituted for the Dominion in those proceedings; and

(*b*) any legal proceedings are pending to which a Province or an Indian State is a party, the corresponding State shall be deemed to be substituted for the Province or the Indian State in those proceedings.

[1][CHAPTER IV—RIGHT TO PROPERTY

300A. Persons not to be deprived of property save by authority of law.—No person shall be deprived of his property save by authority of law.]

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 34 (w.e.f. 20-6-1979).

आधारे अधिनियमित केलेल्या संसदेच्या किंवा अशा राज्य विधानमंडळाच्या अधिनियमांद्वारे करण्यात येतील अशा कोणत्याही तरतुदींना अधीन राहून, त्यांच्या आपापल्या कारभारासंबंधात त्यांना किंवा त्यांच्याविरूद्ध जर हे संविधान अधिनियमित झाले नसते तर, डोमिनिअन ऑफ इंडिया आणि तत्स्थानी असणारे प्रांत किंवा तत्स्थानी असणारी भारतीय संस्थाने यांना किंवा त्यांच्याविरूद्ध ज्या प्रकरणांमध्ये दावा करता आला असता, त्या सारख्याच प्रकरणांमध्ये दावा करता येईल.

(२) जर या संविधानाच्या प्रारंभी,—

(क) ज्यामध्ये डोमिनिअन ऑफ इंडिया हा एक पक्षकार आहे, अशी कोणतीही विधिविषयक कार्यवाही प्रलंबित असेल तर, त्या कार्यवाहीत डोमिनिअनच्या जागी भारतीय संघराज्य आले असल्याचे मानले जाईल ; आणि

(ख) ज्यामध्ये एखादा प्रांत किंवा भारतीय संस्थान हा एक पक्षकार आहे, अशी कोणतीही विधिविषयक कार्यवाही प्रलंबित असेल तर, त्या कार्यवाहीत प्रांताच्या किंवा भारतीय संस्थानाच्या जागी तत्स्थानी असणारे राज्य दाखल केले असल्याचे मानले जाईल.

[१][प्रकरण चार—मालमत्तेचा हक्क

३००क. कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज व्यक्तींना मालमत्तेपासून वंचित न करणे.—कायद्याने प्राधिकार दिल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीला तिच्या मालमत्तेपासून वंचित करण्यात येणार नाही.]

---

[१] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३४ द्वारे हे प्रकरण समाविष्ट केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

PART XIII

TRADE, COMMERCE AND INTERCOURSE WITHIN THE TERRITORY OF INDIA

301. Freedom of trade, commerce and intercourse.—Subject to the other provisions of this Part, trade, commerce and intercourse throughout the territory of India shall be free.

302. Power of Parliament to impose restrictions on trade, commerce and intercourse.—Parliament may by law impose such restrictions on the freedom of trade, commerce or intercourse between one State and another or within any part of the territory of India as may be required in the public interest.

303. Restrictions on the legislative powers of the Union and of the States with regard to trade and commerce.—(1) Notwithstanding anything in article 302, neither Parliament nor the Legislature of a State shall have power to make any law giving, or authorising the giving of, any preference to one State over another, or making, or authorising the making of, any discrimination between one State and another, by virtue of any entry relating to trade and commerce in any of the Lists in the Seventh Schedule.

(2) Nothing in clause (1) shall prevent Parliament from making any law giving, or authorising the giving of any preference or making, or authorising the making of, any discrimination if it is declared by such law that it is necessary to do so for the purpose of dealing with a situation arising from scarcity of goods in any part of the territory of India.

304. Restrictions on trade, commerce and intercourse among States.— Notwithstanding anything in article 301 or article 303, the Legislature of a State may by law—

(*a*) impose on goods imported from other States [1][or the Union territories] any tax to which similar goods manufactured or produced in that State are subject, so, however, as not to discriminate between goods so imported and goods so manufactured or produced; and

(*b*) impose such reasonable restrictions on the freedom of trade, commerce or intercourse with or within that State as may be required in the public interest:

Provided that no Bill or amendment for the purposes of clause (*b*) shall be introduced or moved in the Legislature of a State without the previous sanction of the President.

[2][**305. Saving of existing laws and laws providing for State monopolies.—**Nothing in articles 301 and 303 shall affect the provisions of any existing law except in so far as the President may by order otherwise direct; and nothing in article 301 shall affect the operation of any law made before the commencement of the Constitution (Fourth Amendment) Act, 1955, in so far as it relates to, or prevent Parliament or the Legislature of a State from making any law relating to, any such matter as is referred to in sub-clause (*ii*) of clause (6) of article 19.]

306. [*Power of certain States in Part B of the First Schedule to impose restrictions on trade and commerce*].—*Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.* (*w.e.f.* 1-11-1956)

307. Appointment of authority for carrying out the purposes of articles 301 to 304.— Parliament may by law appoint such authority as it considers appropriate for carrying out the purposes of articles 301, 302, 303 and 304, and confer on the authority so appointed such powers and such duties as it thinks necessary.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (Fourth Amendment) Act, 1955, s. 4, for art. 305 (w.e.f. 27-4-1955).

भाग तेरा

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध

३०१. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य.—या भागातील अन्य तरतुदींना अधीन राहून, भारताच्या राज्यक्षेत्रात सर्वत्र व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांचे स्वातंत्र्य असेल.

३०२. व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध घालावयाचा संसदेचा अधिकार.—संसदेस, कायद्याद्वारे, राज्या-राज्यांमधील अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवहारसंबंध यांच्या स्वातंत्र्यावर सार्वजनिक हितार्थ आवश्यक असतील असे निर्बंध घालता येतील.

३०३. व्यापार आणि वाणिज्य यासंबंधीच्या संघराज्याच्या व राज्यांच्या वैधानिक अधिकारांवर निर्बंध.—(१) अनुच्छेद ३०२ मध्ये काहीही असले तरी, सातव्या अनुसूचीमधील कोणत्याही सूचीतील व्यापार आणि वाणिज्य यांसंबंधीच्या कोणत्याही नोंदीच्या आधारे, एका राज्याला दुसऱ्यापेक्षा अग्रक्रम देणारा, किंवा तसे देणे प्राधिकृत करणारा, अथवा राज्या-राज्यांमध्ये भेदभाव करणारा किंवा तसे करणे प्राधिकृत करणारा कोणताही कायदा करण्याचा संसद किंवा राज्य विधानमंडळ यांपैकी कोणासही अधिकार असणार नाही.

(२) कोणताही अग्रक्रम देणारा, किंवा तसे देणे प्राधिकृत करणारा, अथवा कोणताही भेदभाव करणारा किंवा तसे करणे प्राधिकृत करणारा कोणताही कायदा करणे, हे भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागातील माल-टंचाईतून उद्‌भवणारी परिस्थिती हाताळण्याच्या प्रयोजनार्थ आवश्यक आहे, असे अशा कायद्याद्वारे घोषित करण्यात आले असेल तर, असा कायदा करण्यास संसदेला खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होणार नाही.

३०४. राज्या-राज्यांमधील व्यापार, वाणिज्य आणि व्यवहारसंबंध यांवर निर्बंध.—अनुच्छेद ३०१ किंवा अनुच्छेद ३०३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्याच्या विधानमंडळाला कायद्याद्वारे,—

(क) अन्य राज्ये [१][किंवा संघ राज्यक्षेत्रे] यांमधून आयात केलेल्या मालावर, त्या राज्यात निर्मिलेला किंवा उत्पादित केलेला त्यासारखा माल ज्या करास पात्र असेल असा कोणताही कर अशा प्रकारे बसवता येईल की, जेणेकरून असा आयात केलेला माल आणि असा निर्मित किंवा उत्पादित माल यांच्यामध्ये भेदभाव होणार नाही ; आणि

(ख) त्या राज्याशी किंवा राज्यामध्ये होणारा व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवहारसंबंध यांच्या स्वातंत्र्यावर सार्वजनिक हितार्थ आवश्यक असतील असे वाजवी निर्बंध घालता येतील :

परंतु असे की, खंड (ख) च्या प्रयोजनार्थ कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, राज्याच्या विधानमंडळात राष्ट्रपतीच्या पूर्वमंजुरीशिवाय प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही.

[२][**३०५. विद्यमान कायदे आणि राज्याच्या एकाधिकाराची तरतूद करणारे कायदे यांची व्यावृत्ती.—**अनुच्छेद ३०१ व ३०३ यांमधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही विद्यमान कायद्याच्या तरतुदींवर, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे अन्यथा निदेश देईल तेवढे खेरीजकरून एरव्ही, प्रभावी होणार नाही आणि अनुच्छेद ३०१ मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या प्रारंभापूर्वी केलेला कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद १९, खंड (६), उप-खंड (दोन) मध्ये निर्देशिलेल्या अशा कोणत्याही बाबीशी संबंधित असेल तेथवर, त्याच्या प्रवर्तनावर प्रभावित होणार नाही, अथवा त्या बाबीशी संबंधित असा कोणताही कायदा करण्यास संसदेला किंवा राज्याच्या विधानमंडळाला प्रतिबंध होणार नाही.]

३०६. [पहिल्या अनुसूचीचा भाग ख यातील विवक्षित राज्यांचा व्यापार व वाणिज्य यांवर निर्बंध घालण्याचा अधिकार].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३०७. ३०१ ते ३०४ या अनुच्छेदांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता प्राधिकाऱ्याची नियुक्ती.—संसदेस, कायद्याद्वारे, अनुच्छेद ३०१, ३०२, ३०३ आणि ३०४ यांची प्रयोजने पार पाडण्याकरता स्वतःला समुचित वाटेल अशा प्राधिकाऱ्याची नियुक्ती करता येईल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेल्या प्राधिकाऱ्याकडे तिला आवश्यक वाटतील असे अधिकार आणि अशी कर्तव्ये सोपवता येतील.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ४ द्वारे अनुच्छेद ३०५ ऐवजी दाखल केला (२७ एप्रिल, १९५५ रोजी व तेव्हापासून).

PART XIV

SERVICES UNDER THE UNION AND THE STATES

CHAPTER I— SERVICES

308. Interpretation.—In this Part, unless the context otherwise requires, the expression " State " [1][does not include the State of Jammu and Kashmir].

309. Recruitment and conditions of service of persons serving the Union or a State.— Subject to the provisions of this Constitution, Acts of the appropriate Legislature may regulate the recruitment, and conditions of service of persons appointed, to public services and posts in connection with the affairs of the Union or of any State:

Provided that it shall be competent for the President or such person as he may direct in the case of services and posts in connection with the affairs of the Union, and for the Governor [2]*** of a State or such person as he may direct in the case of services and posts in connection with the affairs of the State, to make rules regulating the recruitment, and the conditions of service of persons appointed, to such services and posts until provision in that behalf is made by or under an Act of the appropriate Legislature under this article, and any rules so made shall have effect subject to the provisions of any such Act.

310. Tenure of office of persons serving the Union or a State.—(1) Except as expressly provided by this Constitution, every person who is a member of a defence service or of a civil service of the Union or of an all-India service or holds any post connected with defence or any civil post under the Union holds office during the pleasure of the President, and every person who is a member of a civil service of a State or holds any civil post under a State holds office during the pleasure of the Governor [3]*** of the State.

(2) Notwithstanding that a person holding a civil post under the Union or a State holds office during the pleasure of the President or, as the case may be, of the Governor [4]*** of the State, any contract under which a person, not being a member of a defence service or of an all-India service or of a civil service of the Union or a State, is appointed under this Constitution to hold such a post may, if the President or the Governor [5]***, as the case may be, deems it necessary in order to secure the services of a person having special qualifications, provide for the payment to him of compensation, if before the expiration of an agreed period that post is abolished or he is, for reasons not connected with any misconduct on his part, required to vacate that post.

311. Dismissal, removal or reduction in rank of persons employed in civil capacities under the Union or a State.—(1) No person who is a member of a civil service of the Union or an all-India service or a civil service of a State or holds a civil post under the Union or a State shall be dismissed or removed by an authority subordinate to that by which he was appointed.

[6][(2) No such person as aforesaid shall be dismissed or removed or reduced in rank except after an inquiry in which he has been informed of the charges against him and given a reasonable opportunity of being heard in respect of those charges [7]***:

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for "means a State specified in Part A or Part B of the First Schedule" (w.e.f. 1-11-1956).
2. The words "or Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid* (w.e.f. 1-11-1956).
3. The words "or, as the case may be, the Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.*(w.e.f. 1-11-1956).
4. The words "or the Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.*
5. The words "or the Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.*
6. Subs. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 10, for cls. (2) and (3) (w.e.f. 5-10-1963).
7. Certain words omitted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 44 (w.e.f. 3-1-1977).

भाग चौदा

संघराज्य आणि राज्ये यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा

प्रकरण एक—सेवा

३०८. अर्थ लावणे.—या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, " राज्य " या [१][शब्दप्रयोगात जम्मू व काश्मीर या राज्याचा समावेश होत नाही.]

३०९. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींची भरती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, समुचित विधानमंडळाच्या अधिनियमांद्वारे संघराज्याच्या किंवा कोणत्याही राज्याच्या कारभारासंबंधातील लोकसेवांमध्ये आणि पदांवर करावयाची भरती व तेथे नियुक्त केल्या जाणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल :

परंतु असे की, संघराज्याच्या कारभारासंबंधातील सेवा व पदे यांच्या बाबतीत राष्ट्रपती, किंवा तो निदेश देईल अशी व्यक्ती, आणि राज्याच्या कारभारासंबंधातील सेवा व पदे यांच्या बाबतीत राज्यपाल [२]* * * किंवा तो निदेश देईल अशी व्यक्ती, या अनुच्छेदाखालील समुचित विधानमंडळाच्या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये त्याबाबत तरतूद केली जाईपर्यंत, अशा सेवांमध्ये व पदांवर करावयाची भरती व तेथे नियुक्त केल्या जाणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करणारे नियम करण्यास सक्षम असेल, आणि याप्रमाणे केलेले कोणतेही नियम अशा कोणत्याही अधिनियमाच्या तरतुदींना अधीन राहून प्रभावी होतील.

३१०. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या सेवेत असणाऱ्या व्यक्तींचा पदावधी.—(१) या संविधानामध्ये स्पष्टपणे तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, जी व्यक्ती संघराज्याची संरक्षण सेवा किंवा नागरी सेवा किंवा अखिल भारतीय सेवा यांची सदस्य असेल अथवा संघराज्याच्या अधीन असलेले, संरक्षणाशी संबंधित असलेले कोणतेही पद किंवा कोणतेही नागरी पद धारण करीत असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती, राष्ट्रपतीची मर्जी असेतोपर्यंत ते पद धारण करील, आणि जी व्यक्ती राज्याच्या नागरी सेवेची सदस्य असेल किंवा राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले कोणतेही नागरी पद धारण करत असेल अशी प्रत्येक व्यक्ती, राज्याच्या राज्यपालाची [३]* * * मर्जी असेतोपर्यंत ते पद धारण करील.

(२) संघराज्याच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले नागरी पद धारण करणारी व्यक्ती, राष्ट्रपतीची, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या राज्यपालाची [४]* * * मर्जी असेतोपर्यंत पद धारण करीत असली तरीही, संरक्षण सेवेची अथवा अखिल भारतीय सेवेची अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नागरी सेवेची सदस्य नसलेली व्यक्ती, या संविधानाखाली असे पद धारण करण्याकरता ज्या संविदेअन्वये नियुक्त केली जाईल अशा कोणत्याही संविदेमध्ये, जर विशेष अर्हता असणाऱ्या व्यक्तीची सेवा प्राप्त करून घेण्याकरता तसे आवश्यक आहे असे, राष्ट्रपतीला, किंवा, यथास्थिति, त्या राज्यपालाला [५]* * * वाटेल तर, संमत कालावधीच्या समाप्तीपूर्वी ते पद नष्ट करण्यात आल्यास किंवा त्या व्यक्तीच्या गैरवर्तणुकीशी संबंध नसलेल्या कारणास्तव तिला ते पद रिक्त करावे लागल्यास, तिला भरपाई देण्यात यावी, अशी तरतूद करता येईल.

३११. संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी पदांवर सेवानियुक्त केलेल्या व्यक्तींना बडतर्फ करणे, पदावरून दूर करणे किंवा पदावनत करणे.—(१) जी व्यक्ती संघराज्याच्या नागरी सेवेची किंवा अखिल भारतीय सेवेची किंवा राज्याच्या नागरी सेवेची सदस्य असेल, अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेले नागरी पद धारण करीत असेल अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या प्राधिकाऱ्याने तिची नियुक्ती केली होती त्याहून दुय्यम असलेल्या प्राधिकाऱ्याकडून बडतर्फ केले किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही.

[६][(२) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीला, ज्या चौकशीमध्ये तिच्यावरील दोषारोपांची माहिती करून दिलेली आहे आणि त्या दोषारोपांबाबत तिला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिलेली आहे, अशी चौकशी झाल्याखेरीज [७]* * * तिला बडतर्फ केले जाणार नाही किंवा पदावरून दूर केले जाणार नाही किंवा पदावनत केले जाणार नाही :

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "शब्दप्रयोगाचा अर्थ, पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यांत उल्लेखिलेले राज्य असा आहे." या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुख " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा, यथास्थिति, राजप्रमुखाची " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाची " हा मजकूर गाळला.

५. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाला " हा मजकूर गाळला.

६. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम १० द्वारे खंड (२) व (३) यांऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४४ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[1][Provided that where it is proposed after such inquiry, to impose upon him any such penalty, such penalty may be imposed on the basis of the evidence adduced during such inquiry and it shall not be necessary to give such person any opportunity of making representation on the penalty proposed :

Provided further that this clause shall not apply,—]

(*a*) where a person is dismissed or removed or reduced in rank on the ground of conduct which has led to his conviction on a criminal charge; or

(*b*) where the authority empowered to dismiss or remove a person or to reduce him in rank is satisfied that for some reason, to be recorded by that authority in writing, it is not reasonably practicable to hold such inquiry; or

(*c*) where the President or the Governor, as the case may be, is satisfied that in the interest of the security of the State it is not expedient to hold such inquiry.

(3) If, in respect of any such person as aforesaid, a question arises whether it is reasonably practicable to hold such inquiry as is referred to in clause (2), the decision thereon of the authority empowered to dismiss or remove such person or to reduce him in rank shall be final.]

312. All-India services.—(1) Notwithstanding anything in [2][Chapter VI of Part VI or Part XI], if the Council of States has declared by resolution supported by not less than two-thirds of the members present and voting that it is necessary or expedient in the national interest so to do, Parliament may by law provide for the creation of one or more all India services [3][(including an all-India judicial service)] common to the Union and the States, and, subject to the other provisions of this Chapter, regulate the recruitment, and the conditions of service of persons appointed, to any such service.

(2) The services known at the commencement of this Constitution as the Indian Administrative Service and the Indian Police Service shall be deemed to be services created by Parliament under this article.

[3][(3) The all-India judicial service referred to in clause (1) shall not include any post inferior to that of a district judge as defined in article 236.

(4) The law providing for the creation of the all-India judicial service aforesaid may contain such provisions for the amendment of Chapter VI of Part VI as may be necessary for giving effect to the provisions of that law and no such law shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.]

[4]**[312A. Power of Parliament to vary or revoke conditions of service of officers of certain services.—**(1) Parliament may by law—

(*a*) vary or revoke, whether prospectively or retrospectively, the conditions of services as respects remuneration, leave and pension and the rights as respects disciplinary matters of persons who, having been appointed by the Secretary of State or Secretary of State in Council to a civil service of the Crown in India before the commencement of this Constitution, continue on and after the commencement of the Constitution (Twenty-eighth Amendment) Act, 1972, to serve under the Government of India or of a State in any service or post;

(*b*) vary or revoke, whether prospectively or retrospectively, the conditions of service as respects pension of persons who, having been appointed by the Secretary of State or Secretary of State in Council to a civil service of the Crown in India before the commencement of this Constitution, retired or otherwise ceased to be in service at any time before the commencement of the Constitution (Twenty-eighth Amendment) Act, 1972 :

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 44, for certain words (w.e.f. 3-1-1977).

2. Subs. by s. 45, *ibid.*, for "Part XI" (w.e.f. 3-1-1977).

3. Ins. by s. 45, *ibid,* (w.e.f. 3-1-1977).

4. Ins. by the Constitution (Twenty-eighth Amendment) Act, 1972. s. 2 (w.e.f. 29-8-1972).

[१][परंतु असे की, अशा चौकशीअंती, तिच्यावर अशी कोणतीही शास्ती लादण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, अशा चौकशीमध्ये सादर केलेल्या पुराव्याच्या आधारावर अशी शास्ती लादता येईल आणि अशा व्यक्तीला प्रस्तावित शास्तीविरुद्ध अभिवेदन करण्यासाठी कोणतीही संधी देण्याची आवश्यकता असणार नाही :

परंतु आणखी असे की, हा खंड पुढील बाबतीत लागू होणार नाही,—]

(क) एखादी व्यक्ती ज्या वर्तनामुळे फौजदारी दोषारोप सिद्ध झाल्यानंतर दोषी ठरलेली असेल त्या वर्तनाच्या कारणावरून तिला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्यात आले असेल किंवा पदावनत करण्यात आले असेल त्याबाबतीत ; किंवा

(ख) एखाद्या व्यक्तीस बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा तिला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याला काही कारणास्तव—ते कारण त्या प्राधिकाऱ्याला नमूद करावे लागेल—अशी चौकशी करणे वाजवीपणे व्यवहार्य नाही, असे खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत ; किंवा

(ग) अशी चौकशी करणे राज्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने समयोचित नाही असे राष्ट्रपतीला, किंवा, यथास्थिति, राज्यपालाला खात्रीपूर्वक वाटेल त्याबाबतीत.

(३) जर पूर्वोक्त अशा कोणत्याही व्यक्तीबाबत खंड (२) मध्ये निर्देशिलेली अशी चौकशी करणे वाजवीपणे व्यवहार्य आहे किंवा कसे असा प्रश्न उद्‌भवला तर, अशा व्यक्तीला बडतर्फ किंवा पदावरून दूर करण्याचा किंवा तिला पदावनत करण्याचा अधिकार असलेल्या प्राधिकाऱ्याचा त्यावरील निर्णय अंतिम असेल.].

३१२. अखिल भारतीय सेवा.—(१) [२][भाग सहाचे प्रकरण सहा किंवा भाग अकरा] यांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, राज्यसभेने, उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या तिच्या सदस्यांपैकी कमीतकमी दोन-तृतीयांश सदस्यांनी पाठिंबा दिलेल्या ठरावाद्वारे जर तसे करणे राष्ट्रहितार्थ आवश्यक किंवा इष्ट आहे असे घोषित केले असेल तर, संसदेला, कायद्याद्वारे संघराज्य आणि राज्ये यांना सामाईक अशा एक किंवा अनेक अखिल भारतीय सेवा [३][(अखिल भारतीय न्यायिक सेवा धरून)] निर्माण करण्याची तरतूद करता येईल, आणि, या प्रकरणाच्या अन्य तरतुदींना अधीन राहून, अशा कोणत्याही सेवेत करावयाची भरती व तीमध्ये नियुक्त होणाऱ्या व्यक्तींच्या सेवाशर्ती यांचे विनियमन करता येईल.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभी, भारतीय प्रशासकीय सेवा आणि भारतीय पोलीस सेवा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सेवा संसदेने या अनुच्छेदाअन्वये निर्माण केलेल्या सेवा असल्याचे मानले जाईल.

[३][(३) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अखिल भारतीय न्यायिक सेवेमध्ये, अनुच्छेद २३६ मध्ये व्याख्या केलेल्या जिल्हा न्यायाधीशाच्या पदापेक्षा कनिष्ठ असलेल्या कोणत्याही पदाचा समावेश असणार नाही.

(४) पूर्वोक्त अखिल भारतीय न्यायिक सेवा निर्माण करण्यासाठी तरतूद करणाऱ्या कायद्यामध्ये, त्या कायद्याच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असतील अशा, भाग सहाचे प्रकरण सहा यात सुधारणा करणाऱ्या तरतुदींचा अंतर्भाव करता येईल आणि असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानण्यात येणार नाही.]

[४][**३१२क. विवक्षित सेवांमधील अधिकाऱ्यांच्या सेवाशर्ती बदलण्याचा किंवा रद्द करण्याचा संसदेचा अधिकार.—**(१) संसदेस कायद्याद्वारे,—

(क) या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ज्या व्यक्ती सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेल्या असून, संविधान (अठ्ठाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या प्रारंभास व त्यानंतर भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या कोणत्याही सेवेत किंवा पदावर राहिलेल्या असतील त्यांचे पारिश्रमिक, रजा व पेन्शन यांबाबतच्या त्यांच्या सेवाशर्ती व शिस्त यांबाबींसंबंधीचे त्यांचे हक्क भविष्यलक्षी किंवा भूतलक्षी प्रभावाने बदलता किंवा प्रत्याहृत करता येतील ;

(ख) या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेल्या ज्या व्यक्ती संविधान (अठ्ठाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी सेवानिवृत्त झाल्या असतील किंवा अन्यथा सेवेत असण्याचे बंद झाले असेल, त्या व्यक्तींच्या पेन्शनबाबतच्या सेवाशर्ती भविष्यलक्षी किंवा भूतलक्षी प्रभावाने बदलता किंवा प्रत्याहृत करता येतील :

---

[१] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४४ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम ४५ द्वारे "भाग अकरा" या मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम ४५ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[४] संविधान (अठ्ठाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२९ ऑगस्ट, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that in the case of any such person who is holding or has held the office of the Chief Justice or other Judge of the Supreme Court or a High Court, the Comptroller and Auditor-General of India, the Chairman or other member of the Union or a State Public Service Commission or the Chief Election Commissioner, nothing in sub-clause (*a*) or sub-clause (*b*) shall be construed as empowering Parliament to vary or revoke, after his appointment to such post, the conditions of his service to his disadvantage except in so far as such conditions of service are applicable to him by reason of his being a person appointed by the Secretary of State or Secretary of State in Council to a civil service of the Crown in India.

(2) Except to the extent provided for by Parliament by law under this article, nothing in this article shall affect the power of any Legislature or other authority under any other provision of this Constitution to regulate the conditions of service of persons referred to in clause (1).

(3) Neither the Supreme Court nor any other court shall have jurisdiction in—

(a) any dispute arising out of any provision of, or any endorsement on, any covenant, agreement or other similar instrument which was entered into or executed by any person referred to in clause (1), or arising out of any letter issued to such person, in relation to his appointment to any civil service of the Crown in India or his continuance in service under the Government of the Dominion of India or a Province thereof;

(b) any dispute in respect of any right, liability or obligation under article 314 as originally enacted.

(4) The provisions of this article shall have effect notwithstanding anything in article 314 as originally enacted or in any other provision of this Constitution.]

313. Transitional provisions.—Until other provision is made in this behalf under this Constitution, all the laws in force immediately before the commencement of this Constitution and applicable to any public service or any post which continues to exist after the commencement of this Constitution, as an all-India service or as service or post under the Union or a State shall continue in force so far as consistent with the provisions of this Constitution.

314. [*Provision for protection of existing officers of certain services.*] *Omitted by the Constitution (Twenty-eighth Amendment) Act, 1972, s. 3* (*w.e.f.* 29-8-1972).

CHAPTER II— PUBLIC SERVICE COMMISSIONS

315. Public Service Commissions for the Union and for the States.—(1) Subject to the provisions of this article, there shall be a Public Service Commission for the Union and a Public Service Commission for each State.

(2) Two or more States may agree that there shall be one Public Service Commission for that group of States, and if a resolution to that effect is passed by the House or, where there are two Houses, by each House of the Legislature of each of those States, Parliament may by law provide for the appointment of a Joint State Public Service Commission (referred to in this Chapter as Joint Commission) to serve the needs of those States.

(3) Any such law as aforesaid may contain such incidental and consequential provisions as may be necessary or desirable for giving effect to the purposes of the law.

(4) The Public Service Commission for the Union, if requested so to do by the Governor [1]*** of a State, may, with the approval of the President, agree to serve all or any of the needs of the State.

(5) References in this Constitution to the Union Public Service Commission or a State Public Service Commission shall, unless the context otherwise requires, be construed as references to the Commission serving the needs of the Union or, as the case may be, the State as respects the particular matter in question.

316. Appointment and term of office of members.—(1) The Chairman and other members of a Public Service Commission shall be appointed, in the case of the Union Commission or a Joint Commission, by the President, and in the case of a State Commission, by the Governor [1]*** of the State :

[1] The words " or Rajpramukh " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

परंतु असे की, सर्वोच्च न्यायालयाचा किंवा उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, संघ किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य सदस्य किंवा मुख्य निवडणूक आयुक्त हे पद जिने धारण केले आहे किंवा धारण केले होते अशा कोणत्याही व्यक्तीच्या बाबतीत, अशा पदावर तिची नियुक्ती करण्यात आल्यानंतर तिच्या सेवाशर्ती, ती व्यक्ती सेक्रेटरी ऑफ स्टेट किंवा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट इन कौन्सिल यांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या भारतीय नागरी सेवेत नियुक्त केलेली असल्याकारणाने अशा सेवाशर्ती तिला लागू असतील त्याव्यतिरिक्त, तिला नुकसानकारक होईल अशा प्रकारे बदलण्याचा किंवा प्रत्याहृत करण्याचा अधिकार संसदेस, उप-खंड (क) किंवा उप-खंड (ख) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्राप्त होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या व्यक्तींच्या सेवाशर्तीचे विनियमन करण्याच्या कोणत्याही विधानमंडळाच्या किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीखालील अधिकारावर, या अनुच्छेदाखालील कायद्याद्वारे संसदेने तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे परिणाम होणार नाही.

(३) सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला,—

(क) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची ब्रिटिश राजसत्तेच्या कोणत्याही भारतीय सेवेतील नियुक्ती अथवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या किंवा त्यातील प्रांताच्या सरकारच्या अधीन असलेली तिची सेवा चालू राहणे यासंबंधी तिने केली होती किंवा निष्पादित केली होती अशी कोणतीही प्रसंविदा, करार किंवा अन्य तत्सम संलेख यांच्या कोणत्याही तरतुदीतून किंवा त्यावरील कोणत्याही पृष्ठांकनातून उद्‌भवणारा कोणताही विवाद ;

(ख) मुळात जसा अधिनियमित झाला तसा अनुच्छेद ३१४ अन्वये कोणताही हक्क, दायित्व किंवा आबंधन याबाबतचा कोणताही विवाद,

याबाबत अधिकारिता असणार नाही.

(४) मूळात जसा अधिनियमित झाला तसा अनुच्छेद ३१४ यामध्ये, किंवा या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.]

३१३. संक्रमणकालीन तरतुदी.—या संबंधात या संविधानाअन्वये अन्य तरतूद केली जाईपर्यंत, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले आणि या संविधानाच्या प्रारंभानंतर अखिल भारतीय सेवा म्हणून अथवा संघराज्य किंवा राज्य यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या सेवा किंवा पद म्हणून अस्तित्वात राहिलेल्या अशा कोणत्याही लोकसेवेला किंवा कोणत्याही पदाला लागू असलेले सर्व कायदे, जेथवर ते ह्या संविधानाच्या तरतुदींशी सुसंगत असतील तेथवर, अंमलात राहतील.

३१४. [विवक्षित सेवांमधील विद्यमान अधिकाऱ्यांच्या संरक्षणार्थ तरतूद].—संविधान (अठ्ठाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम ३ द्वारे गाळला (२९ ऑगस्ट १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

प्रकरण दोन—लोकसेवा आयोग

३१५. संघराज्याकरता आणि राज्यांकरता लोकसेवा आयोग.—(१) या अनुच्छेदातील तरतुदींना अधीन राहून, संघराज्याकरता एक लोकसेवा आयोग आणि प्रत्येक राज्याकरता एकेक लोकसेवा आयोग असेल.

(२) दोन किंवा अधिक राज्ये असा करार करतील की, त्या राज्यांच्या समूहाकरता एक लोकसेवा आयोग असेल आणि जर त्या राज्यांपैकी प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सभागृहाने, किंवा जेथे दोन सभागृहे असतील तेथे प्रत्येक सभागृहाने तशा आशयाचा ठराव पारित केला तर, संसदेला कायद्याद्वारे त्या राज्यांच्या कामांची गरज भागवण्याकरता एक संयुक्त राज्य लोकसेवा आयोग (या प्रकरणात “ संयुक्त आयोग ” म्हणून निर्देशिलेला) नियुक्त करण्याची तरतूद करता येईल.

(३) पूर्वोक्त अशा कोणत्याही कायद्यात, त्या कायद्याची प्रयोजने पार पाडण्याकरता आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशा आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(४) संघराज्याच्या लोकसेवा आयोगाला एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाने [१]* * * तशी विनंती केली तर, त्यास राष्ट्रपतीची मान्यता घेऊन त्या राज्याच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही कामाची गरज भागवण्याचे कबूल करता येईल.

(५) या संविधानातील, “ संघ लोकसेवा आयोग ” किंवा “ राज्य लोकसेवा आयोग ” यासंबंधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, विशिष्ट प्रश्नास्पद बाबीसंबंधी संघराज्याच्या, किंवा, यथास्थिति, राज्याच्या कामांची गरज भागवणाऱ्या आयोगासंबंधीचे निर्देश म्हणून लावला जाईल.

३१६. सदस्यांची नियुक्ती आणि पदावधी.—(१) लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष आणि अन्य सदस्य हे, संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपतीकडून आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्याच्या राज्यपालाकडून [१]* * * नियुक्त केले जातील :

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ किंवा राजप्रमुखाकडून ” हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

Provided that as nearly as may be one-half of the members of every Public Service Commission shall be persons who at the dates of their respective appointments have held office for at least ten years either under the Government of India or under the Government of a State, and in computing the said period of ten years any period before the commencement of this Constitution during which a person has held office under the Crown in India or under the Government of an Indian State shall be included.

[1][(1 A) If the office of the Chairman of the Commission becomes vacant or if any such Chairman is by reason of absence or for any other reason unable to perform the duties of his office, those duties shall, until some person appointed under clause (1) to the vacant office has entered on the duties thereof or, as the case may be, until the Chairman has resumed his duties, be performed by such one of the other members of the Commission as the President, in the case of the Union Commission or a Joint Commission, and the Governor of the State in the case of a State Commission, may appoint for the purpose.]

(2) A member of a Public Service Commission shall hold office for a term of six years from the date on which he enters upon his office or until he attains, in the case of the Union Commission, the age of sixty-five years and in the case of a State Commission or a Joint Commission, the age of [2][sixty-two years], whichever is earlier :

Provided that,—

(*a*) a member of a Public Service Commission may, by writing under his hand addressed, in the case of the Union Commission or a Joint Commission, to the President, and in the case of a State Commission, to the Governor [3]*** of the State, resign his office;

(*b*) a member of a Public Service Commission may be removed from his office in the manner provided in clause (1) or clause (3) of article 317.

(3) A person who holds office as a member of a Public Service Commission shall, on the expiration of his term of office, be ineligible for re-appointment to that office.

317. Removal and suspension of a member of a Public Service Commission.—

(1) Subject to the provisions of clause (3) the Chairman or any other member of a Public Service Commission shall only be removed from his office by order of the President on the ground of misbehaviour after the Supreme Court, on reference being made to it by the President, has, on inquiry held in accordance with the procedure prescribed in that behalf under article 145, reported that the Chairman or such other member, as the case may be, ought on any such ground to be removed.

(2) The President, in the case of the Union Commission or a Joint Commission, and the Governor [3]*** in the case of a State Commission, may suspend from office the Chairman or any other member of the Commission in respect of whom a reference has been made to the Supreme Court under clause (1) until the President has passed orders on receipt of the report of the Supreme Court on such reference.

(3) Notwithstanding anything in clause (1), the President may by order remove from office the Chairman or any other member of a Public Service Commission if the Chairman or such other member, as the case may be,—

(*a*) is adjudged an insolvent ; or

(*b*) engages during his term of office in any paid employment outside the duties of his office ; or

(*c*) is, in the opinion of the President, unfit to continue in office by reason of infirmity of mind or body.

---

1. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 11 (w.e.f. 5-10-1963).
2. Subs. by the Constitution (Forty-first Amendment) Act, 1976, s. 2, for "sixty years" (w.e.f. 7-9-1976).
3. The words omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

परंतु असे की, प्रत्येक लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यांपैकी शक्य होईल तितपत जवळजवळ निम्म्याइतके सदस्य हे, अशा व्यक्ती असतील की, ज्यांनी आपापल्या नियुक्तीच्या दिनांकांना, एकतर भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेले किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेले पद निदान दहा वर्षे धारण केलेले असेल, आणि उक्त दहा वर्षांचा कालावधी मोजताना, एखाद्या व्यक्तीने ज्या कालावधीत भारतातील ब्रिटीश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेले किंवा एखाद्या भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेले पद धारण केलेले असेल असा, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वीचा कोणताही कालावधी समाविष्ट केला जाईल.

[१][(१क) जर आयोगाच्या अध्यक्षाचे पद रिक्त झाले असेल अथवा आयोगाचा असा कोणताही अध्यक्ष अनुपस्थितीमुळे किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने आपल्या पदाची कर्तव्ये पार पाडण्यास असमर्थ असेल तर, खंड (१) अन्वये त्या रिक्त पदावर नियुक्त झालेली एखादी व्यक्ती, त्या पदाची कर्तव्ये पार पाडण्यास सुरुवात करीपर्यंत, किंवा, यथास्थिति, अध्यक्ष आपल्या कामावर परत रुजू होईपर्यंत, ती कर्तव्ये संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपती आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्याचा राज्यपाल, अन्य सदस्यांपैकी ज्या एकास त्या प्रयोजनार्थ नियुक्त करील, त्याच्याकडून पार पाडली जातील.]

(२) लोकसेवा आयोगाचा सदस्य, ज्या दिनांकास तो आपले पद ग्रहण करील तेव्हापासून सहा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत अथवा संघ आयोगाच्या बाबतीत, तो पासष्ट वर्षे वयाचा होईपर्यंत आणि राज्य आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, तो [२][बासष्ट वर्षे] वयाचा होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत पद धारण करील :

परंतु असे की,—

(क) लोकसेवा आयोगाचा सदस्य, संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत राष्ट्रपतीस आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत, राज्याच्या राज्यपालास [३]* * * संबोधून आपल्या सहीनिशी आपल्या पदाचा लेखी राजीनामा देऊ शकेल ;

(ख) लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास, अनुच्छेद ३१७ चा खंड (१) किंवा खंड (३) यांमध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने त्याच्या पदावरून दूर करता येईल.

(३) लोकसेवा आयोगाचा सदस्य म्हणून पद धारण करत असेल ती व्यक्ती, तिचा पदावधी समाप्त झाल्यावर, त्या पदावर पुर्ननियुक्ती होण्यास पात्र नसेल.

३१७. लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यास पदावरून दूर करणे आणि निलंबित करणे.—(१) खंड (३) च्या तरतुदींना अधीन राहून, लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य याच्या गैरवर्तणुकीची बाब, राष्ट्रपतीने सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्णयार्थ सोपवल्यानंतर, त्या न्यायालयाने अनुच्छेद १४५ अन्वये त्यासंबंधात विहित करण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीनुसार रीतसर चौकशी चालवून नंतर त्या अध्यक्षास, किंवा, यथास्थिति, अन्य सदस्यास त्या गैरवर्तणुकीच्या कारणास्तव पदावरून दूर करावयास पाहिजे, असे कळवल्यानंतरच केवळ, राष्ट्रपतीच्या आदेशाद्वारे त्या कारणास्तव त्याला त्याच्या पदावरून दूर केले जाईल.

(२) संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपती आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत राज्यपाल [३]* * * ज्याची बाब, खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाकडे निर्णयार्थ सोपवण्यात आली असेल अशा, आयोगाच्या अध्यक्षाला किंवा अन्य कोणत्याही सदस्याला, सर्वोच्च न्यायालयाच्या, निर्णयार्थ सोपवलेल्या अशा बाबीवरील निर्णय प्राप्त होऊन राष्ट्रपती आदेश देईपर्यंत, त्याच्या पदावरून निलंबित करू शकेल.

(३) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य जर,—

(क) नादार असल्याचे न्यायनिर्णीत झाले असेल तर ; किंवा

(ख) आपल्या पदावधीत, आपल्या पदाच्या कर्तव्यांव्यतिरिक्त अन्य कोणतेही सवेतन काम करील तर ; किंवा

(ग) राष्ट्रपतीच्या मते, मानसिक किंवा शारीरिक दुर्बलतेमुळे यापुढे पदावर राहण्यास अयोग्य असेल तर,

राष्ट्रपती, अध्यक्षास, किंवा, यथास्थिति, अशा अन्य सदस्यास आदेशाद्वारे पदावरून दूर करू शकेल.

---

१. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ११ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एकेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम २ द्वारे "साठ वर्षे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (७ सप्टेंबर, १९७६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(4) If the Chairman or any other member of a Public Service Commission is or becomes in any way concerned or interested in any contract or agreement made by or on behalf of the Government of India or the Government of a State or participates in any way in the profit thereof or in any benefit or emolument arising therefrom otherwise than as a member and in common with the other members of an incorporated company, he shall, for the purposes of clause (1), be deemed to be guilty of misbehaviour.

318. Power to make regulations as to conditions of service of members and staff of the Commission.—In the case of the Union Commission or a Joint Commission, the President and, in the case of a State Commission, the Governor [1]*** of the State may by regulations—

(*a*) determine the number of members of the Commission and their conditions of service; and

(*b*) make provision with respect to the number of members of the staff of the Commission and their conditions of service :

Provided that the conditions of service of a member of a Public Service Commission shall not be varied to his disadvantage after his appointment.

319. Prohibition as to the holding of offices by members of Commission on ceasing to be such members.—On ceasing to hold office—

(*a*) the Chairman of the Union Public Service Commission shall be ineligible for further employment either under the Government of India or under the Government of a State ;

(*b*) the Chairman of a State Public Service Commission shall be eligible for appointment as the Chairman or any other member of the Union Public Service Commission or as the Chairman of any other State Public Service Commission, but not for any other employment either under the Government of India or under the Government of a State;

(*c*) a member other than the Chairman of the Union Public Service Commission shall be eligible for appointment as the Chairman of the Union Public Service Commission, or as the Chairman of a State Public Service Commission, but not for any other employment either under the Government of India or under the Government of a State;

(*d*) a member other than the Chairman of a State Public Service Commission shall be eligible for appointment as the Chairman or any other member of the Union Public Service Commission or as the Chairman of that or any other State Public Service Commission, but not for any other employment either under the Government of India or under the Government of a State.

320. Functions of Public Service Commissions.—(1) It shall be the duty of the Union and the State Public Service Commissions to conduct examinations for appointments to the services of the Union and the services of the State respectively.

(2) It shall also be the duty of the Union Public Service Commission, if requested by any two or more States so to do, to assist those States in framing and operating schemes of joint recruitment for any services for which candidates possessing special qualifications are required.

(3) The Union Public Service Commission or the State Public Service Commission, as the case may be, shall be consulted—

(*a*) on all matters relating to methods of recruitment to civil services and for civil posts;

(*b*) on the principles to be followed in making appointments to civil services and posts and in making promotions and transfers from one service to another and on the suitability of candidates for such appointments, promotions or transfers;

(*c*) on all disciplinary matters affecting a person serving under the Government of India or the Government of a State in a civil capacity, including memorials or petitions relating to such matters;

---

[1] The words "or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

(४) लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य, एखाद्या विधिसंस्थापित कंपनीचा सदस्य म्हणून नव्हे व त्या कंपनीच्या अन्य सदस्यांच्या समवेत नव्हे तर अन्यथा, जर भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने अथवा त्याच्या वतीने केलेल्या कोणत्याही संविदेशी किंवा कराराशी कोणत्याही रीतीने संबंधित किंवा हितसंबंधित असला किंवा झाला अथवा त्याच्या नफ्यात किंवा त्यामधून उद्भवणाऱ्या कोणत्याही लाभात किंवा वित्तलब्धीत कोणत्याही रीतीने सहभागी झाला तर, खंड (१) च्या प्रयोजनार्थ तो गैरवर्तणुकीबद्दल दोषी असल्याचे मानले जाईल.

३१८. आयोगाचा सदस्य आणि कर्मचारीवर्ग यांच्या सेवाशर्तीबाबत विनियम करण्याचा अधिकार.—संघ आयोगाच्या किंवा संयुक्त आयोगाच्या बाबतीत, राष्ट्रपतीला आणि राज्य आयोगाच्या बाबतीत, राज्याच्या राज्यपालाला [१]* * * विनियमांद्वारे,—

(क) आयोगाच्या सदस्यांची संख्या आणि त्यांच्या सेवाशर्ती निर्धारित करता येतील ; आणि

(ख) आयोगाच्या कर्मचारीवर्गाच्या सदस्यांची संख्या आणि त्यांच्या सेवाशर्ती यांबाबत तरतूद करता येईल :

परंतु असे की, लोकसेवा आयोगाच्या सदस्यांच्या सेवाशर्तींमध्ये त्याला हानिकारक असा बदल त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही.

३१९. आयोगाच्या सदस्यांनी, असे सदस्यत्व समाप्त झाल्यावर पदे धारण करण्याबाबत मनाई.—पद धारण करणे समाप्त झाल्यावर—

(क) संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष हा, त्यानंतर भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली नोकरी करण्यास पात्र असणार नाही ;

(ख) राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष हा, संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य म्हणून अथवा अन्य कोणत्याही राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही ;

(ग) संघ लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षाव्यतिरिक्त अन्य सदस्य हा संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही ;

(घ) राज्य लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षांव्यतिरिक्त अन्य सदस्य हा, संघ लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष किंवा अन्य कोणताही सदस्य म्हणून अथवा त्या किंवा अन्य कोणत्याही राज्य लोकसेवा आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती होण्यास पात्र असेल, पण भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा एखाद्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अन्य कोणत्याही नोकरीस पात्र असणार नाही.

३२०. लोकसेवा आयोगांची कार्ये.—(१) संघराज्याच्या सेवांमध्ये आणि राज्याच्या सेवांमध्ये नियुक्ती करण्याकरता परीक्षा घेणे हे अनुक्रमे संघ आणि राज्य लोकसेवा आयोगांचे कर्तव्य असेल.

(२) कोणत्याही दोन किंवा अधिक राज्यांनी तशी विनंती केल्यास, ज्यांच्याकरता विशेष अर्हता असलेले उमेदवार आवश्यक आहेत, अशा कोणत्याही सेवांसाठी संयुक्त भरतीच्या योजना तयार करण्याच्या व त्या अंमलात आणण्याच्या कामी त्या राज्यांना सहाय्य करणे, हे सुद्धा संघ लोकसेवा आयोगाचे कर्तव्य असेल.

(३) (क) नागरी सेवांमध्ये आणि नागरी पदांवर भरती करण्याच्या पद्धतीसंबंधीच्या सर्व बाबींविषयी ;

(ख) नागरी सेवांमध्ये व पदांवर नियुक्त्या करताना आणि बढत्या देताना व एका सेवेतून दुसऱ्या सेवेत बदल्या करताना अनुसरावयाच्या तत्त्वांविषयी आणि अशा नियुक्त्या, बढत्या किंवा बदल्या यांच्या प्रयोजनार्थ उमेदवारांच्या योग्यतांविषयी ;

(ग) भारत सरकार किंवा राज्य शासन याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हुद्यांवर सेवा करणाऱ्या व्यक्तीला लागू होणाऱ्या सर्व शिस्तविषयक बाबी तसेच त्या संबंधीची विज्ञापने किंवा विनंतीअर्ज याविषयी ;

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाला " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(*d*) on any claim by or in respect of a person who is serving or has served under the Government of India or the Government of a State or under the Crown in India or under the Government of an Indian State, in a civil capacity, that any costs incurred by him in defending legal proceedings instituted against him in respect of acts done or purporting to be done in the execution of his duty should be paid out of the Consolidated Fund of India, or, as the case may be, out of the Consolidated Fund of the State;

(*e*) on any claim for the award of a pension in respect of injuries sustained by a person while serving under the Government of India or the Government of a State or under the Crown in India or under the Government of an Indian State, in a civil capacity, and any question as to the amount of any such award,

and it shall be the duty of a Public Service Commission to advise on any matter so referred to them and on any other matter which the President, or, as the case may be, the Governor [1]*** of the State, may refer to them :

Provided that the President as respects the all-India services and also as respects other services and posts in connection with the affairs of the Union, and the Governor [2]***, as respects other services and posts in connection with the affairs of a State, may make regulations specifying the matters in which either generally, or in any particular class of case or in any particular circumstances, it shall not be necessary for a Public Service Commission to be consulted.

(4) Nothing in clause (3) shall require a Public Service Commission to be consulted as respects the manner in which any provision referred to in clause (4) of article 16 may be made or as respects the manner in which effect may be given to the provisions of article 335.

(5) All regulations made under the proviso to clause (3) by the President or the Governor [1]*** of a State shall be laid for not less than fourteen days before each House of Parliament or the House or each House of the Legislature of the State, as the case may be, as soon as possible after they are made, and shall be subject to such modifications, whether by way of repeal or amendment, as both Houses of Parliament or the House or both Houses of the Legislature of the State may make during the session in which they are so laid.

321. Power to extend functions of Public Service Commissions.—An Act made by Parliament or, as the case may be, the Legislature of a State may provide for the exercise of additional functions by the Union Public Service Commission or the State Public Service Commission as respects the services of the Union or the State and also as respects the services of any local authority or other body corporate constituted by law or of any public institution.

322. Expenses of Public Service Commissions.—The expenses of the Union or a State Public Service Commission, including any salaries, allowances and pensions payable to or in respect of the members or staff of the Commission, shall be charged on the Consolidated Fund of India or, as the case may be, the Consolidated Fund of the State.

323. Reports of Public Service Commissions.—(1) It shall be the duty of the Union Commission to present annually to the President a report as to the work done by the Commission and on receipt of such report the President shall cause a copy thereof together with a memorandum explaining, as respects the cases, if any, where the advice of the Commission was not accepted, the reasons for such non-acceptance to be laid before each House of Parliament.

(2) It shall be the duty of a State Commission to present annually to the Governor [1]*** of the State a report as to the work done by the Commission, and it shall be the duty of a Joint Commission to present annually to the Governor [1]*** of each of the States the needs of which are served by the Joint Commission a report as to the work done by the Commission in relation to that State, and in either case the Governor [2]*** , shall, on receipt of such report, cause a copy thereof together with a memorandum explaining, as respects the cases, if any, where the advice of the Commission was not accepted, the reasons for such non-acceptance to be laid before the Legislature of the State.

1. Certain words omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. Certain words omitted by s. 29 and Sch. *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956)

(घ) भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा भारतातील ब्रिटिश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हुद्यावर जी व्यक्ती सेवा करीत आहे किंवा जिने सेवा केलेली आहे, तिने आपले कर्तव्य बजावताना केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कृतीसंबंधी तिच्याविरुद्ध दाखल करण्यात आलेल्या कोणत्याही वैध कार्यवाहीमध्ये बचाव करण्यासाठी तिला आलेला कोणताही खर्च, भारताच्या एकत्रित निधीतून, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या एकत्रित निधीतून दिला जावा, अशी कोणतीही मागणी तिने किंवा तिच्या बाबतीत केलेली असेल त्याविषयी ;

(ङ) भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अथवा भारतातील ब्रिटिश राजसत्तेच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या अथवा भारतीय संस्थानाच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या नागरी हुद्यावर सेवा करीत असताना एखाद्या व्यक्तीस पोचलेल्या क्षतीच्या बाबतीत, निवृत्तीवेतन देण्याबाबत केलेल्या कोणत्याही मागणीविषयी, आणि अशा प्रकारे द्यावयाच्या कोणत्याही रकमेबद्दलच्या कोणत्याही प्रश्नाविषयी,

संघ लोकसेवा आयोगाचा किंवा यथास्थिति, राज्य लोकसेवा आयोगाचा विचार घेतला जाईल आणि लोकसेवा आयोगाकडे अशा प्रकारे विचारार्थ पाठवलेल्या कोणत्याही बाबीवर आणि राष्ट्रपती किंवा, यथास्थिति, त्या राज्याचा राज्यपाल [१]* * * त्याच्याकडे विचारार्थ पाठवील अशा अन्य कोणत्याही बाबीवर सल्ला देणे, हे त्याचे कर्तव्य असेल :

परंतु असे की , अखिल भारतीय सेवांबाबत व संघराज्याच्या कारभाराशी संबंधित अन्य सेवा व पदे यांबाबतही राष्ट्रपतीला आणि राज्याच्या कारभाराशी संबंधित अन्य सेवा व पदे, यांच्याबाबत राज्यपालाला [२]* * * कोणत्या बाबीवर सर्वसाधारणपणे किंवा एखाद्या विशिष्ट वर्गातील प्रकरणी किंवा काही विशिष्ट परिस्थितीत, लोकसेवा आयोगाचा विचार घेण्याची जरूरी असणार नाही, ते विनिर्दिष्ट करणारे विनियम करता येतील.

(४) अनुच्छेद १६ च्या खंड (४) मध्ये निर्देशिलेली कोणतीही तरतूद कशा रीतीने करता येईल त्याबाबत किंवा अनुच्छेद ३३५ च्या तरतुदी कशा रीतीने अंमलात आणता येतील त्याबाबत लोकसेवा आयोगाचा विचार घेणे, खंड (३) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे आवश्यक होणार नाही.

(५) खंड (३) च्या परंतुकाअन्वये राष्ट्रपतीने किंवा राज्याच्या राज्यपालाने [१]* * * केलेले सर्व विनियम, ते केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, यथास्थिति, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा प्रत्येक सभागृहासमोर कमीत कमी चौदा दिवसांपर्यंत ठेवले जातील, आणि ज्या सत्रात ते अशा प्रकारे ठेवलेले असतील त्या कालावधीत संसदेची दोन्ही सभागृहे अथवा त्या राज्याच्या विधानमंडळाचे सभागृह किंवा दोन्ही सभागृहे निरसनाच्या रूपाने किंवा सुधारणेच्या रूपाने त्यामध्ये जे फेरबदल करतील, त्यांस ते विनियम अधीन असतील.

३२१. लोकसेवा आयोगांच्या कार्याचा विस्तार करण्याचा अधिकार.—संसदेने, किंवा, यथास्थिति, राज्य विधानमंडळाने केलेल्या अधिनियमाद्वारे, संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवांबाबतची आणि कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या किंवा कायद्याद्वारे घटित झालेल्या अन्य निगम निकायाच्या किंवा कोणत्याही सार्वजनिक संस्थेच्या सेवांबाबतची संघ लोकसेवा आयोगाकडून किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाकडून अतिरिक्त कार्ये पार पाडली जाण्यासाठी तरतूद करता येईल.

३२२. लोकसेवा आयोगांचा खर्च.—संघ किंवा राज्य लोकसेवा आयोगाचा खर्च, आयोगाच्या सदस्यांना किंवा कर्मचारीवर्गाला अथवा त्यांच्यासंबंधात द्यावयाचे कोणतेही वेतन, भत्ते व पेन्शने धरून—भारताच्या एकत्रित निधीवर, किंवा यथास्थिति, राज्याच्या एकत्रित निधीवर—भारित केला जाईल.

३२३. लोकसेवा आयोगांचे अहवाल.—(१) दरवर्षी राष्ट्रपतीला संघ लोकसेवा आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल सादर करणे, हे त्या आयोगाचे कर्तव्य असेल आणि तो अहवाल मिळाल्यावर, आयोगाचा सल्ला ज्यांच्या बाबतीत स्वीकारला नव्हता अशी काही प्रकरणे असल्यास त्याबाबत, अशा अस्वीकृतीची कारणे स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासह अशा अहवालाची एक प्रत राष्ट्रपती, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(२) दरवर्षी राज्याच्या राज्यपालाला [१]* * * राज्य आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल सादर करणे, हे त्या आयोगाचे कर्तव्य असेल, आणि संयुक्त आयोगाने ज्या राज्यांच्या कामांची गरज पूर्ण केली असेल त्यांपैकी प्रत्येकाच्या राज्यपालाला [१]* * * त्या राज्याच्या संबंधात आयोगाने केलेल्या कामाचा अहवाल दरवर्षी सादर करणे, हे संयुक्त आयोगाचे कर्तव्य असेल, आणि दोन्ही बाबतीत, तो अहवाल मिळाल्यावर आयोगाचा सल्ला ज्यांच्या बाबतीत स्वीकारला नव्हता, अशी काही प्रकरणे असल्यास, त्याबाबत अशा अस्वीकृतीची कारणे स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासह अशा अहवालाची एक प्रत राज्यपाल [२]* * * राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे विवक्षित शब्द गाळले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे विवक्षित शब्द गाळले (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[1][PART XIVA

TRIBUNALS

323A. Administrative tribunals.—(1) Parliament may, by law, provide for the adjudication or trial by administrative tribunals of disputes and complaints with respect to recruitment and conditions of service of persons appointed to public services and posts in connection with the affairs of the Union or of any State or of any local or other authority within the territory of India or under the control of the Government of India or of any corporation owned or controlled by the Government.

(2) A law made under clause (1) may,—

(*a*) provide for the establishment of an administrative tribunal for the Union and a separate administrative tribunal for each State or for two or more States ;

(*b*) specify the jurisdiction, powers (including the power to punish for contempt) and authority which may be exercised by each of the said tribunals ;

(*c*) provide for the procedure (including provisions as to limitation and rules of evidence) to be followed by the said tribunals ;

(*d*) exclude the jurisdiction of all courts, except the jurisdiction of the Supreme Court under article 136, with respect to the disputes or complaints referred to in clause (1) ;

(*e*) provide for the transfer to each such administrative tribunal of any cases pending before any court or other authority immediately before the establishment of such tribunal as would have been within the jurisdiction of such tribunal if the causes of action on which such suits or proceedings are based had arisen after such establishment ;

(*f*) repeal or amend any order made by the President under clause (3) of article 371D ;

(*g*) contain such supplemental, incidental and consequential provisions (including provisions as to fees) as Parliament may deem necessary for the effective functioning of, and for the speedy disposal of cases by, and the enforcement of the orders of, such tribunals.

(3) The provisions of this article shall have effect notwithstanding anything in any other provision of this Constitution or in any other law for the time being in force.

323B. Tribunals for other matters.— (1) The appropriate Legislature may, by law, provide for the adjudication or trial by tribunals of any disputes, complaints, or offences with respect to all or any of the matters specified in clause (2) with respect to which such Legislature has power to make laws.

(2) The matters referred to in clause (1) are the following, namely:—

(*a*) levy, assessment, collection and enforcement of any tax ;

(*b*) foreign exchange, import and export across customs frontiers ;

(*c*) industrial and labour disputes ;

(*d*) land reforms by way of acquisition by the State of any estate as defined in article 31A or of any rights therein or the extinguishment or modification of any such rights or by way of ceiling on agricultural land or in any other way ;

---

[1]. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, by s. 46 (w.e.f. 3-1-1977).

[१][भाग चौदा क

न्यायाधिकरणे

३२३क. प्रशासकीय न्यायाधिकरणे.—(१) संघराज्याच्या अथवा भारताच्या राज्यक्षेत्रातील किंवा भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही राज्याच्या किंवा कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या अथवा शासनाच्या मालकीच्या किंवा त्याने नियंत्रित केलेल्या कोणत्याही निगमाच्या कारभारासंबंधातील लोकसेवा व पदे यांवर नियुक्त केलेल्या व्यक्तींची भरती व सेवा शर्ती यांबाबतचे विवाद किंवा तक्रारी यांचा अभिनिर्णय किंवा न्यायचौकशी प्रशासकीय न्यायाधिकरणांमार्फत व्हावी, यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्याद्वारे,—

(क) संघराज्याकरता एक प्रशासकीय न्यायाधिकरण आणि प्रत्येक राज्याकरता अथवा दोन किंवा अधिक राज्यांकरता एक स्वतंत्र प्रशासकीय न्यायाधिकरण स्थापन करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ख) उक्त न्यायाधिकरणांपैकी प्रत्येकाला वापरता येईल अशी अधिकारिता, अधिकार (अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह) व प्राधिकार विनिर्दिष्ट करता येतील ;

(ग) उक्त न्यायाधिकरणांनी अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी (मुदत व पुराव्याचे नियम यांबाबतच्या तरतुदींसह) तरतूद करता येईल ;

(घ) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेले विवाद किंवा तक्रारी यासंबंधी, अनुच्छेद १३६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकारिता खेरीजकरून, इतर सर्व न्यायालयांची अधिकारिता वर्जित करता येईल ;

(ङ) जर असे दावे किंवा कार्यवाही, ज्यांवर आधारलेली आहेत ती वादकारणे, अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेनंतर उद्‌भवली असती तर जी त्या न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत आली असती, अशी न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेच्या लगतपूर्वी कोणत्याही न्यायालयापुढे किंवा अन्य प्राधिकाऱ्यापुढे प्रलंबित असलेली कोणतीही प्रकरणे, अशा प्रत्येक प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडे, वर्ग करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(च) अनुच्छेद ३७१ घ च्या खंड (३) अन्वये राष्ट्रपतीने केलेला कोणताही आदेश निरसित करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल ;

(छ) अशा न्यायाधिकरणाचे कार्य प्रभावीरीत्या चालावे आणि त्यांना त्वरेने प्रकरणे निकालात काढता यावीत, आणि त्यांच्या आदेशांची अंमलबजावणी व्हावी, यासाठी संसदेला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदींचा (फीसंबंधीच्या तरतुदींसह) अंतर्भाव करता येईल.

(३) या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदींमध्ये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.

३२३ख. अन्य बाबींसाठी न्यायाधिकरणे.—(१) खंड (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या ज्या बाबींच्या संबंधात कायदे करण्याचा समुचित विधानमंडळाला अधिकार असेल त्या सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबीच्या संबंधातील कोणतेही विवाद, तक्रारी किंवा अपराध यांचा न्यायाधिकरणांकडून अभिनिर्णय किंवा न्यायचौकशी व्हावी, यासाठी अशा विधानमंडळाला कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

(२) खंड (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत, त्या अशा—

(क) कोणताही कर बसविणे, तो निर्धारित करणे, त्याची वसुली करणे व सक्तीची वसुली करणे ;

(ख) परकीय चलन, सीमाशुल्क सरहद्दीवरून आयात व निर्यात ;

(ग) औद्योगिक व कामगारविषयक विवाद ;

(घ) अनुच्छेद ३१ क मध्ये व्याख्या केल्याप्रमाणे कोणत्याही संपदेचे किंवा तीमधील कोणत्याही हक्कांचे राज्याने संपादन करणे अथवा असे कोणतेही हक्क नष्ट करणे किंवा त्यात फेरबदल करणे याद्वारे, अथवा शेतजमिनीवर कमाल मर्यादा आणून त्याद्वारे अथवा अन्य कोणत्याही मार्गाने जमिनीविषयक सुधारणा ;

---

[१] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४६ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(*e*) ceiling on urban property;

(*f*) elections to either House of Parliament or the House or either House of the Legislature of a State, but excluding the matters referred to in article 329 and article 329A;

(*g*) production, procurement, supply and distribution of food-stuffs (including edible oilseeds and oils) and such other goods as the President may, by public notification, declare to be essential goods for the purpose of this article and control of prices of such goods;

[1][(*h*) rent, its regulation and control and tenancy issues including the right, title and interest of landlords and tenants;]

[2][(*i*)] offences against laws with respect to any of the matters specified in sub-clauses (a) to [3][(*h*)] and fees in respect of any of those matters;

[2][(*j*)] any matter incidental to any of the matters specified in sub-clauses (*a*) to [4][(*i*)].

(3) A law made under clause (1) may,—

(*a*) provide for the establishment of a hierarchy of tribunals;

(*b*) specify the jurisdiction, powers (including the power to punish for contempt) and authority which may be exercised by each of the said tribunals;

(*c*) provide for the procedure (including provisions as to limitation and rules of evidence) to be followed by the said tribunals;

(*d*) exclude the jurisdiction of all courts, except the jurisdiction of the Supreme Court under article 136, with respect to all or any of the matters falling within the jurisdiction of the said tribunals;

(*e*) provide for the transfer to each such tribunal of any cases pending before any court or any other authority immediately before the establishment of such tribunal as would have been within the jurisdiction of such tribunal if the causes of action on which such suits or proceedings are based had arisen after such establishment;

(*f*) contain such supplemental, incidental and consequential provisions (including provisions as to fees) as the appropriate Legislature may deem necessary for the effective functioning of, and for the speedy disposal of cases by, and the enforcement of the orders of, such tribunals.

(4) The provisions of this article shall have effect notwithstanding anything in any other provision of this Constitution or in any other law for the time being in force.

Explanation.—In this article, "appropriate Legislature", in relation to any matter, means Parliament or, as the case may be, a State Legislature competent to make laws with respect to such matter in accordance with the provisions of Part XI.]

---

1. Ins. by the Constitution (Seventy-fifth Amendment) Act, 1993, s. 2 (w.e.f. 15-5-1994).
2. Sub-clauses (*h*) and (*i*) re-lettered as sub-clauses (*i*) and (*j*) by s. 2, *ibid.* (w.e.f. 15-5-1994).
3. Subs. by s. 2, *ibid.* for "(*g*)" (*w.e.f.* 15-5-1994).
4. Subs. by s. 2, *ibid.* for "(*h*)" (*w.e.f* 15-5-1994).

(ङ) नागरी मालमत्तेवरील कमाल मर्यादा ;

(च) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या किंवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुका, मात्र अनुच्छेद ३२९ व अनुच्छेद ३२९क मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या बाबी वगळून ;

(छ) अन्नसामग्री (गळिताची धान्ये व खाद्यतेले यांसह) आणि राष्ट्रपती जाहीर अधिसूचनेद्वारे या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ अत्यावश्यक वस्तू म्हणून घोषित करील अशा अन्य वस्तू, त्यांचे उत्पादन, प्रापण, पुरवठा व वितरण आणि अशा वस्तूंच्या किंमतीचे नियंत्रण ;

[१][(ज) भाडे, त्यांचे विनियमन व नियंत्रण आणि मालक व भाडेकरू यांचा हक्क, मालकीहक्क व हितसंबंध यांसहित भाडेकरूविषयक प्रश्न ;]

[२][(झ)] उप-खंड (क) ते [३][(ज)] यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधातील कायद्यांच्या कक्षेत येणारे अपराध व त्यांपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधातील फी ;

[२][(ञ)] उप-खंड (क) ते [४][(झ)] यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींस आनुषांगिक असलेली कोणतीही बाब.

(३) खंड (१) अन्वये केलेल्या कायद्याद्वारे,—

(क) क्रमवर्धी न्यायाधिकरणे स्थापन करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(ख) उक्त न्यायाधिकरणांपैकी प्रत्येकाला वापरता येईल अशी अधिकारिता, अधिकार (अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या अधिकारासह) व प्राधिकार विनिर्दिष्ट करता येतील ;

(ग) उक्त न्यायाधिकरणांनी अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी (मुदत व पुराव्याचे नियम यांबाबतच्या तरतुदींसह) तरतूद करता येईल ;

(घ) उक्त न्यायाधिकरणांच्या अधिकारितेमध्ये येणाऱ्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी अनुच्छेद १३६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाची अधिकारिता खेरीजकरून, सर्व न्यायालयांची अधिकारिता वर्जित करता येईल ;

(ङ) जर असे दावे किंवा कार्यवाही ज्यांवर आधारलेली आहेत ती वादकारणे, अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेनंतर उद्‌भवली असती तर जी त्या न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत आली असती, अशा न्यायाधिकरणाच्या स्थापनेच्या लगतपूर्वी कोणत्याही न्यायालयापुढे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकाऱ्यापुढे प्रलंबित असलेली कोणतीही प्रकरणे, अशा प्रत्येक न्यायाधिकरणाकडे वर्ग करण्यासाठी तरतूद करता येईल ;

(च) अशा न्यायाधिकरणांचे कार्य प्रभावीरीत्या चालावे आणि त्यांना त्वरेने प्रकरणे निकालात काढता यावीत, आणि त्यांच्या आदेशाची अंमलबजावणी व्हावी, यासाठी समुचित विधानमंडळाला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदींचा (फीसंबंधीच्या तरतुदींसह) अंतर्भाव करता येईल.

(४) या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदींमध्ये अथवा त्या त्या वेळी अंमलात असणाऱ्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी प्रभावी होतील.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील, कोणत्याही बाबीच्या संबंधात "समुचित विधानमंडळ" या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, भाग अकराच्या तरतुदींनुसार अशा बाबीसंबंधी कायदे करण्यास सक्षम असलेली संसद, किंवा, यथास्थिति, एखादे राज्य विधानमंडळ, असा आहे.]

---

१. संविधान (पंचाहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१५ मे, १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे मूळ उप-खंड "(ज)" व "(झ)" यांना अनुक्रमे "(झ)" व "(ञ)" असे नवीन क्रमांक दिले (१५ मे, १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "(छ)" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१५ मे, १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "(ज)" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१५ मे, १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

PART XV

ELECTIONS

324. Superintendence, direction and control of elections to be vested in an Election Commission.—(1) The superintendence, direction and control of the preparation of the electoral rolls for, and the conduct of, all elections to Parliament and to the Legislature of every State and of elections to the offices of President and Vice-President held under this Constitution [1]*** shall be vested in a Commission (referred to in this Constitution as the Election Commission).

(2) The Election Commission shall consist of the Chief Election Commissioner and such number of other Election Commissioners, if any, as the President may from time to time fix and the appointment of the Chief Election Commissioner and other Election Commissioners shall, subject to the provisions of any law made in that behalf by Parliament, be made by the President.

(3) When any other Election Commissioner is so appointed the Chief Election Commissioner shall act as the Chairman of the Election Commission.

(4) Before each general election to the House of the People and to the Legislative Assembly of each State, and before the first general election and thereafter before each biennial election to the Legislative Council of each State having such Council, the President may also appoint after consultation with the Election Commission such Regional Commissioners as he may consider necessary to assist the Election Commission in the performance of the functions conferred on the Commission by clause (1).

(5) Subject to the provisions of any law made by Parliament, the conditions of service and tenure of office of the Election Commissioners and the Regional Commissioners shall be such as the President may by rule determine:

Provided that the Chief Election Commissioner shall not be removed from his office except in like manner and on the like grounds as a Judge of the Supreme Court and the conditions of service of the Chief Election Commissioner shall not be varied to his disadvantage after his appointment:

Provided further that any other Election Commissioner or a Regional Commissioner shall not be removed from office except on the recommendation of the Chief Election Commissioner.

(6) The President, or the Governor [2]*** of a State, shall, when so requested by the Election Commission, make available to the Election Commission or to a Regional Commissioner such staff as may be necessary for the discharge of the functions conferred on the Election Commission by clause (1).

325. No person to be ineligible for inclusion in, or to claim to be included in a special, electoral roll on grounds of religion, race, caste or sex.— There shall be one general electoral roll for every territorial constituency for election to either House of Parliament or to the House or either House of the Legislature of a State and no person shall be ineligible for inclusion in any such roll or claim to be included in any special electoral roll for any such constituency on grounds only of religion, race, caste, sex or any of them.

---

1. The words "including the appointment of election tribunals for the decision of doubts and disputes arising out of or in connection with elections to Parliament and to the Legislatures of States" omitted by the Constitution (Nineteenth Amendment) Act, 1966, s. 2 (*w.e.f.* 11-12-1966).

2. The words "or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

भाग पंधरा

निवडणुका

३२४. निवडणुकांबाबतचे अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण निवडणूक आयोगाच्या ठायी निहित असणे.—(१) या संविधानान्वये घेतल्या जाणाऱ्या संसदेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानमंडळाच्या सर्व निवडणुकांकरता मतदारयाद्या तयार करणे व त्या निवडणुकांचे आणि राष्ट्रपती व उपराष्ट्रपती यांच्या पदांच्या निवडणुकांचे संचालन करणे, या कामांवर अधीक्षण, निदेशन व नियंत्रण यांचा [१]* * * अधिकार, (या संविधानात " निवडणूक आयोग " म्हणून निर्देशिलेल्या) एका आयोगाच्या ठायी निहित असेल.

(२) निवडणूक आयोग हा मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि राष्ट्रपती वेळोवेळी निश्चित करील तेवढ्या संख्येचे अन्य निवडणूक आयुक्त मिळून बनलेला असेल, आणि मुख्य निवडणूक आयुक्त व अन्य निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती, संसदेने त्या संबंधात केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, राष्ट्रपतीकडून केली जाईल.

(३) जेव्हा इतर कोणताही निवडणूक आयुक्त हा मुख्य निवडणूक आयुक्त म्हणून अशा प्रकारे नियुक्त केला असेल तेव्हा, तो निवडणूक आयोगाचा अध्यक्ष म्हणून कार्य करील.

(४) लोकसभा व प्रत्येक राज्याची विधानसभा यांच्या प्रत्येक सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी, आणि विधानपरिषद असणाऱ्या प्रत्येक राज्याच्या अशा विधानपरिषदेच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी व त्यानंतर, त्याच्या प्रत्येक द्वैवार्षिक निवडणुकीपूर्वी, राष्ट्रपतीला, निवडणूक आयोगाशी विचारविनिमय करून स्वतःला आवश्यक वाटतील असे प्रादेशिक आयुक्त देखील खंड (१) द्वारे निवडणूक आयोगाकडे सोपवलेली कार्ये पार पाडण्याच्या कामी आयोगास सहाय्य करण्याकरिता, नियुक्त करता येतील.

(५) संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, निवडणूक आयुक्त व प्रादेशिक आयुक्त यांच्या सेवाशर्ती व पदावधी हे, राष्ट्रपती नियमांद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील :

परंतु असे की, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशास जशा रीतीने पदावरून दूर करण्यात येते, तशीच रीत अवलंबिल्याखेरीज व तशाच प्रकारची कारणे असल्याखेरीज, मुख्य निवडणूक आयुक्तास त्याच्या पदावरून दूर केले जाणार नाही आणि मुख्य निवडणूक आयुक्ताच्या सेवाशर्तीमध्ये त्याला हानिकारक असा बदल, त्याच्या नियुक्तीनंतर केला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, मुख्य निवडणूक आयुक्ताची शिफारस असल्याखेरीज, अन्य कोणत्याही निवडणूक आयुक्तास किंवा प्रादेशिक आयुक्तास पदावरून दूर केले जाणार नाही.

(६) राष्ट्रपती किंवा एखाद्या राज्याचा राज्यपाल, [२]* * * निवडणूक आयोगाकडून त्याला तशी विनंती केली जाईल तेव्हा, खंड (१) द्वारे निवडणूक आयोगाकडे सोपवलेली कार्ये पार पाडण्याकरता आवश्यक असेल असा कर्मचारीवर्ग निवडणूक आयोगास अथवा प्रादेशिक आयुक्तास उपलब्ध करून देईल.

३२५. कोणतीही व्यक्ती धर्म, वंश, जात किंवा लिंग या कारणांवरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही किंवा त्या कारणावरून तिला खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.—संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकीकरिता प्रत्येक क्षेत्रीय मतदारसंघासाठी एक सर्वसाधारण मतदार यादी असेल आणि कोणतीही व्यक्ती केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग या किंवा यांपैकी कोणत्याही कारणावरून अशा कोणत्याही मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असणार नाही, अथवा त्या कारणास्तव तिला, अशा कोणत्याही मतदारसंघासाठी असलेल्या कोणत्याही खास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणी करता येणार नाही.

---

[१] संविधान (एकोणिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६६ याच्या कलम २ द्वारे " संसदेच्या व राज्यांच्या विधानमंडळाच्या निवडणुकांमधून उत्पन्न होणारे किंवा त्याच्याशी संबंधित असणारे शंकास्पद मुद्दे व तंटे यांचा निर्णय करण्याकरता निवडणूक न्यायाधिकरणांची नियुक्ती करणे यासुद्धा " हा मजकूर गाळला (११ डिसेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुख" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(*Part XV—Elections*)

326. Elections to the House of the People and to the Legislative Assemblies of States to be on the basis of adult suffrage.—The elections to the House of the People and to the Legislative Assembly of every State shall be on the basis of adult suffrage; that is to say, every person who is a citizen of India and who is not less than [1][eighteen years] of age on such date as may be fixed in that behalf by or under any law made by the appropriate Legislature and is not otherwise disqualified under this Constitution or any law made by the appropriate Legislature on the ground of non-residence, unsoundness of mind, crime or corrupt or illegal practice, shall be entitled to be registered as a voter at any such election.

327. Power of Parliament to make provision with respect to elections to Legislatures.—Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may from time to time by law make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, elections to either House of Parliament or to the House or either House of the Legislature of a State including the preparation of electoral rolls, the delimitation of constituencies and all other matters necessary for securing the due constitution of such House or Houses.

328. Power of Legislature of a State to make provision with respect to elections to such Legislature.—Subject to the provisions of this Constitution and in so far as provision in that behalf is not made by Parliament, the Legislature of a State may from time to time by law make provision with respect to all matters relating to, or in connection with, the elections to the House or either House of the Legislature of the State including the preparation of electoral rolls and all other matters necessary for securing the due constitution of such House or Houses.

329. Bar to interference by courts in electoral matters.—[2][Notwithstanding anything in this Constitution [3]***,—]

(*a*) the validity of any law relating to the delimitation of constituencies or the allotment of seats to such constituencies, made or purporting to be made under article 327 or article 328, shall not be called in question in any court;

(*b*) no election to either House of Parliament or to the House or either House of the Legislature of a State shall be called in question except by an election petition presented to such authority and in such manner as may be provided for by or under any law made by the appropriate Legislature.

[4]**329A.** [*Special provision as to elections to Parliament in the case of Prime Minister and Speaker.*] *Omitted by the Constitution* (*Forty-fourth Amendment) Act, 1978,* s. *36* (*w.e.f. 20-6-1979*).

---

1. Subs. by the Constitution (Sixty-first Amendment) Act, 1988, s. 2, for "twenty-one years" (*w.e.f.* 28-3-1989).
2. Subs. by the Constitution (Thirty-ninth Amendment) Act, 1975, s. 3, for certain words (*w.e.f.* 10-8-1975).
3. The words, figures and letter "but subject to the provision of article 329A" omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 35 (w.e.f. 20-6-1979).
4. Ins. by the Constitution (Thirty-ninth Amendment) Act, 1975, s. 4 (*w.e.f.* 10-8-1975).

(भाग पंधरा — निवडणुका)

३२६. लोकसभा व राज्यांच्या विधानसभा यांच्या निवडणुका प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होणे.—लोकसभेच्या व प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुका, प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे होतील, म्हणजे जी जी व्यक्ती भारताची नागरिक आहे आणि समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये त्यासंबंधात निश्चित करण्यात येईल अशा दिनांकास [१][अठरा वर्षांहून] कमी वयाची नाही आणि या संविधानान्वये किंवा समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्यान्वये अनिवास, मनाची विकलता, गुन्हा अथवा भ्रष्ट किंवा अवैध आचरण या कारणावरून अन्यथा अपात्र ठरलेली नाही, अशी प्रत्येक व्यक्ती, अशा कोणत्याही निवडणुकीस मतदार म्हणून नोंदवली जाण्यास हक्कदार असेल.

३२७. संसदेचा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाच्या अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांबाबतच्या सर्व बाबींविषयी किंवा बाबींसंबंधात, तसेच मतदार याद्या तयार करणे, मतदारसंघांचे परिसीमन करणे या बाबींसंबंधात आणि असे सभागृह किंवा सभागृहे रीतसर घटित व्हावीत याकरता आवश्यक असलेल्या इतर सर्व बाबींसंबंधातही संसदेला वेळोवेळी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

३२८. राज्य विधानमंडळाचा अशा विधानमंडळाच्या निवडणुकांबाबत तरतूद करण्याचा अधिकार.—या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून आणि संसदेने त्यासंबंधात तरतूद केली नसेल तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाच्या किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाच्या निवडणुकांबाबत सर्व बाबींविषयी किंवा बाबींसंबंधात तसेच मतदार याद्या तयार करण्याकरता आणि असे सभागृह किंवा सभागृहे रीतसर घटित व्हावीत याकरता आवश्यक असलेल्या इतर सर्व बाबींसंबंधातही त्या राज्याच्या विधानमंडळाला वेळोवेळी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.

३२९. निवडणुकविषयक बाबींमध्ये न्यायालयांनी हस्तक्षेप करण्यास रोध.—[२][या संविधानात काहीही असले तरी, [३]* * *,—]

(क) मतदारसंघाचे परिसीमन किंवा अशा मतदारसंघांमध्ये जागांचे वाटप यासंबंधी अनुच्छेद ३२७ किंवा ३२८ अन्वये केलेल्या किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कायद्याची विधिग्राह्यता कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ख) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहाची किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहाची कोणतीही निवडणूक, समुचित विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये तरतूद केली जाईल अशा प्राधिकाऱ्याकडे व तशा रीतीने निवडणूक तक्रार अर्ज सादर केल्याखेरीज, प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

[४]**३२९क. [प्रधानमंत्री व अध्यक्ष यांच्या बाबतीत संसदेच्या निवडणुकांसाठी विशेष तरतूद.]—**संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३६ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

---

[१] संविधान (एकसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम २ द्वारे " एकवीस वर्षांहून " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२८ मार्च, १९८९ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१० ऑगस्ट, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३५ द्वारे " मात्र अनुच्छेद ३२९ क च्या तरतुदींच्या अधीनतेने " हा मजकूर गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[४] संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला (१० ऑगस्ट, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

PART XVI

SPECIAL PROVISIONS RELATING TO CERTAIN CLASSES

330. Reservation of seats for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in the House of the People.—(1) Seats shall be reserved in the House of the People for —

(*a*) the Scheduled Castes;

[1][(*b*) the Scheduled Tribes except the Scheduled Tribes in the autonomous districts of Assam; and]

(*c*) the Scheduled Tribes in the autonomous districts of Assam.

(2) The number of seats reserved in any State [2][or Union territory] for the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes under clause (1) shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total number of seats allotted to that State [2][or Union territory] in the House of the People as the population of the Scheduled Castes in the State [2][or Union territory] or of the Scheduled Tribes in the State [2][or Union territory] or part of the State [2][or Union territory], as the case may be, in respect of which seats are so reserved, bears to the total population of the State [2][or Union territory].

[3][(3) Notwithstanding anything contained in clause (2), the number of seats reserved in the House of the People for the Scheduled Tribes in the autonomous districts of Assam shall bear to the total number of seats allotted to that State a proportion not less than the population of the Scheduled Tribes in the said autonomous districts bears to the total population of the State.]

[4][*Explanation.*—In this article and in article 332, the expression "population" means the population as ascertained at the last preceding census of which the relevant figures have been published:

Provided that the reference in this Explanation to the last preceding census of which the relevant figures have been published shall, until the relevant figures for the first census taken after the year [5][2026] have been published, be construed as a reference to the [6][2001] census.]

[7]**[330A. Reservation of seats for women in the House of the People.—**

(1) Seats shall be reserved for women in the House of the People.

(2) As nearly as may be one-third of the total number of seats reserved under clause (2) of article 330 shall be reserved for women belonging to the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes.

(3) As nearly as may be, one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filed by direct election to the House of the People shall be reserved for women.]

331. Representation of the Anglo-Indian Community in the House of the People.—Notwithstanding anything in article 81, the President may, if he is of opinion that the Anglo-Indian community is not adequately represented in the House of the People, nominate not more than two members of that community to the House of the People.

332. Reservation of seats for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in the Legislative Assemblies of the States.—(1) Seats shall be reserved for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, [8][except the Scheduled Tribes in the autonomous districts of Assam], in the Legislative Assembly of every State [9]***.

---

1. Subs. by the Constitution (Fifty-first Amendment) Act, 1984, s. 2, for sub-clause (b) (*w.e.f.* 16-6-1986).
2. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
3. Ins. by the Constitution (Thirty-first Amendment) Act, 1973, s. 3 (*w.e.f.* 17-10-1973).
4. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 47 (*w.e.f.* 3-1-1977).
5. Subs. by the Constitution (Eighty-fourth Amendment) Act, 2001, s. 6, for " 2000 " (*w.e.f.* 21-2-2001).
6. Subs. by the Constitution (Eighty-seventh Amendment) Act, 2003, s. 5, for " 1991 " (*w.e.f.* 22-6-2003).
7. Ins. by the Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023, s.3 (date yet to be notified).
8. Subs. by the Constitution (Fifty-first Amendment) Act, 1984, s. 3, for certain words (*w.e.f.* 16-6-1986).
9. The words and letters " specified in Part A or Part B of the First Schedule " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

भाग सोळा
विवक्षित वर्गांसंबंधी विशेष तरतुदी

३३०. लोकसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण.––(१) लोकसभेत,–

(क) अनुसुचित जातींसाठी ;

[1][(ख) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजाती खेरीजकरून इतर अनुसूचित जनजातींसाठी ; आणि]

(ग) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींसाठी,

जागा आरक्षित ठेवल्या जातील.

(२) ज्याच्या बाबतीत, खंड (१) अन्वये अनुसूचित जातींसाठी किंवा अनुसूचित जनजातींसाठी जागा आरक्षित ठेवल्या आहेत असे कोणतेही राज्य [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्र] यामधील अनुसूचित जातींच्या, किंवा यथास्थिति, असे राज्य [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्र] अथवा अशा राज्याच्या [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्राचा] भाग यामधील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या] एकूण लोकसंख्येशी जितके प्रमाण असेल, जवळजवळ तितकेच प्रमाण, त्या राज्यात [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्रात] अशा प्रकारे आरक्षित ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे लोकसभेत त्या राज्यास [2][किंवा संघ राज्यक्षेत्रास] नेमून दिलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असेल.

[3][(३) खंड (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींसाठी लोकसभेत आरक्षित ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या राज्याला नेमून दिलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असावयाचे प्रमाण हे, कमीत कमी उक्त स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाइतके असेल.]

[4][**स्पष्टीकरण.––**या अनुच्छेदातील व अनुच्छेद ३३२ मधील, “ लोकसंख्या ” या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध झालेली आहे, त्या लगतपूर्व जनगणनेमध्ये निश्चित केलेली लोकसंख्या, असा आहे :

परंतु असे की, या स्पष्टीकरणातील ज्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध झालेली आहे ती लगतपूर्व जनगणना या निर्देशाचा अन्वयार्थ, सन [5][२०२६] नंतर केलेल्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रसिद्ध होईपर्यंत, सन [6][२००१] च्या जनगणनेचा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.]

[7][**३३०क. लोकसभेत महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.––**

(१) लोकसभेत महिलांसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील.

(२) अनुच्छेद ३३० च्या खंड (२) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी, शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा, अनुसूचित जातींतील किंवा अनुसूचित जमातींतील महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) लोकसभेच्या थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी (अनुसूचित जातींतील किंवा अनुसूचित जमातींतील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांच्या संख्येसह), शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा, महिलांसाठी राखून ठेण्यात येतील.]

३३१. लोकसभेत आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.––अनुच्छेद ८१ मध्ये काहीही असले तरी, जर आंग्लभारतीय समाजाला लोकसभेत पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही, असे राष्ट्रपतीचे मत असेल तर, त्याला त्या समाजाचे जास्तीत जास्त दोन सदस्य, लोकसभेवर नामनिर्देशित करता येतील.

३३२. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण.––(१) अनुसूचित जाती व [8][आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जनजाती खेरीजकरून] अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता [9]* * * प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत जागा आरक्षित ठेवल्या जातील.

---

[1] संविधान (एकावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे उप-खंड (ख) ऐवजी दाखल केला (१६ जून, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

[2] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे व्याकरणिक फेरफारांसह हा मजकूर समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[3] संविधान (एकतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (१७ ऑक्टोबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

[4] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४७ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[5] संविधान (चौऱ्यांऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ६ द्वारे “ २००० ” याऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००१ रोजी व तेव्हापासून).

[6] संविधान (सत्त्यांऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे “ १९९१ ” याऐवजी दाखल केला (२२ जून, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

[7] संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (दिनांक अद्याप अधिसूचित करावयाचा आहे).

[8] संविधान (एकावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ३ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (१६ जून, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

[9] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “ पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या ” हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(2) Seats shall be reserved also for the autonomous districts in the Legislative Assembly of the State of Assam.

(3) The number of seats reserved for the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly of any State under clause (1) shall bear, as nearly as may be, the same proportion to the total number of seats in the Assembly as the population of the Scheduled Castes in the State or of the Scheduled Tribes in the State or part of the State, as the case may be, in respect of which seats are so reserved, bears to the total population of the State.

[1][(3A) Notwithstanding anything contained in clause (3), until the taking effect, under article 170, of the re-adjustment, on the basis of the first census after the year [2][2026], of the number of seats in the Legislative Assemblies of the States of Arunachal Pradesh, Meghalaya, Mizoram and Nagaland, the seats which shall be reserved for the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly of any such State shall be,—

(a) if all the seats in the Legislative Assembly of such State in existence on the date of coming into force of the Constitution (Fifty-seventh Amendment) Act, 1987 (hereafter in this clause referred to as the existing Assembly) are held by members of the Scheduled Tribes, all the seats except one;

(b) in any other case, such number of seats as bears to the total number of seats, a proportion not less than the number (as on the said date) of members belonging to the Scheduled Tribes in the existing Assembly bears to the total number of seats in the existing Assembly.]

[3][(3B) Notwithstanding anything contained in clause (3), until the re-adjustment, under article 170, takes effect on the basis of the first census after the year [2][2026], of the number of seats in the Legislative Assembly of the State of Tripura, the seats which shall be reserved for the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly shall be, such number of seats as bears to the total number of seats, a proportion not less than the number, as on the date of coming into force of the Constitution (Seventy-second Amendment) Act, 1992, of members belonging to the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly in existence on the said date bears to the total number of seats in that Assembly.]

(4) The number of seats reserved for an autonomous district in the Legislative Assembly of the State of Assam shall bear to the total number of seats in that Assembly a proportion not less than the population of the district bears to the total population of the State.

(5) The constituencies for the seats reserved for any autonomous district of Assam shall not comprise any area outside that district [4]***.

(6) No person who is not a member of a Scheduled Tribe of any autonomous district of the State of Assam shall be eligible for election to the Legislative Assembly of the State from any constituency of that district [4]*** :

[5][Provided that, for elections to the Legislative Assembly of the State of Assam, the representation of the Scheduled Tribes and non-Scheduled Tribes in the constituencies included in the Bodoland Territorial Areas District, so notified, and existing prior to the constitution of Bodoland Territorial Areas District, shall be maintained.]

[6]**[332A. Reservation of seats for women in the Legislative Assemblies of the States.—** (1) Seats shall be reserved for women in the Legislative Assembly of every State.

(2) As nearly as may be one-third of the total number of seats reserved under clause (3) of article 332 shall be reserved for women belonging to the Scheduled Castes or the Scheduled Tribes.

(3) As nearly as may be, one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filed by direct election in the Legislative Assembly of every State shall be reserved for women.]

---

1. Ins. by the Constitution (Fifty-seventh Amendment) Act, 1987, s. 2 (*w.e.f.* 21-9-1987).
2. Subs. by the Constitution (Eighty-fourth Amendment) Act, 2001, s. 7 for "2000" (*w.e.f.* 21-2-2002).
3. Ins. by the Constitution (Seventy-second Amendment) Act, 1992, s. 2 (*w.e.f.* 5-12-1992).
4. Certain words omitted by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71 (*w.e.f.* 21-1-1972).
5. Ins. by the Constitution (Ninetieth Amendment) Act, 2003, s. 2 (w.e.f. 28-9-2003).
6. Ins. by the Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023, s. 4 (date yet to be notified).

(भाग सोळा — विवक्षित वर्गासंबंधी विशेष तरतुदी)

(२) आसाम राज्याच्या विधानसभेत स्वायत्त जिल्ह्यांसाठीदेखील जागा आरक्षित ठेवल्या जातील.

(३) खंड (१) अन्वये कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जातींसाठी किंवा अनुसूचित जनजातींसाठी आरक्षित ठेवलेल्या जागांची संख्या, ज्याच्या संबंधात अशा प्रकारे जागा राखून ठेवलेल्या आहेत त्या राज्यातील अनुसूचित जातींच्या किंवा त्या राज्यातील किंवा त्याच्या भागातील अनुसूचित जनजातींच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल, जवळजवळ त्याच प्रमाणात, त्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येच्या प्रमाणात असेल.

[१][(३क) खंड (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, मिझोरम व नागालँड या राज्यांच्या विधानसभांतील जागांच्या संख्येचे अनुच्छेद १७० अन्वये सन [२][२०२६] नंतरच्या पहिल्या जनगणनेच्या आधारे केलेले पुनःसमायोजन अंमलात येईपर्यंत, अशा कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेत अनुसूचित जनजातींसाठी ज्या जागा आरक्षित ठेवण्यात येतील त्या जागा खालीलप्रमाणे असतील,—

(क) संविधान (सत्तावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ अंमलात येण्याच्या दिनांकास अशा राज्याच्या विधानसभेतील (या खंडात यापुढे जिचा विद्यमान विधानसभा म्हणून निर्देश करण्यात आला आहे) सर्व जागा अनुसूचित जनजातींच्या सदस्यांनीच धारण केलेल्या असतील तर, एक खेरीजकरून सर्व जागा ;

(ख) अन्य कोणत्याही बाबतीत, जागांच्या एकूण संख्येशी, विद्यमान विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींच्या सदस्यांच्या (उक्त दिनांकास असलेल्या) संख्येचे सध्याच्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येशी जे प्रमाण असेल, त्याहून कमी नाही एवढ्या प्रमाणात असतील इतक्या जागा.]

[३][(३ख) खंड (३) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, त्रिपुरा राज्याच्या विधानसभेतील जागांच्या संख्येचे, सन [२][२०२६] नंतरच्या पहिल्या जनगणनेच्या आध्धाारे, अनुच्छेद १७० अन्वये पुनःसमायोजन करण्यात येईपर्यंत, विधानसभेत अनुसूचित जनजातींसाठी आरक्षित ठेवावयाच्या जागांच्या संख्येचे, संविधान (बहात्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ अंमलात येण्याच्या दिनांकास असलेल्या जागांच्या एकूण संख्येशी असावयाचे प्रमाण हे, उक्त दिनांकास अस्तित्वात असलेल्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींच्या सदस्यांच्या संख्येचे, त्या विधानसभेतील एकूण जागांच्या संख्येशी जे प्रमाण असेल, त्या प्रमाणापेक्षा कमी नसेल.]

(४) आसाम राज्याच्या विधानसभेत एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्याकरिता आरक्षित ठेवलेल्या जागांच्या संख्येचे, त्या विधानसभेतील जागांच्या एकूण संख्येशी असावयाचे प्रमाण हे, कमीत कमी त्या जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचे त्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाइतके असेल.

(५) [४]* * * आसामच्या कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याकरिता आरक्षित ठेवलेल्या जागांच्या मतदारसंघात त्या जिल्ह्याबाहेरील कोणतेही क्षेत्र समाविष्ट असणार नाही.

(६) आसाम राज्याच्या कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यातील अनुसूचित जनजातीचा घटक नसलेली अशी कोणतीही व्यक्ती, त्या जिल्ह्यातील [४]* * * कोणत्याही मतदारसंघातून होणाऱ्या त्या राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीस पात्र असणार नाही :

[५][परंतु असे की, आसाम राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीकरिता बोडोलँड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्हा तसेच अन्य मतदारसंघ यांमधील अनुसूचित जनजातींचे व बिगर अनुसूचित जनजातींचे प्रतिनिधित्व जे अशा प्रकारे अधिसूचित केले होते आणि बोडोलँड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्हा घटित होण्यापूर्वी जे अस्तित्वात असेल, ते तसेच ठेवण्यात येईल.]

[६][**३३२क. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.—**

(१) प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत महिलांसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील.

(२) अनुच्छेद ३३० च्या खंड (३) अन्वये राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी, शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा, अनुसूचित जातींतील किंवा अनुसूचित जमातींतील महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.

(३) प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेच्या थेट निवडणुकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी (अनुसूचित जातींतील किंवा अनुसूचित जमातींतील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांच्या संख्येसह), शक्य होईल तितपत जास्तीत जास्त, एक-तृतीयांश जागा, महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.]

---

[१] संविधान (सत्तावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२१ सप्टेंबर, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (चौऱ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००१ याच्या कलम ७ द्वारे " २००० " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ फेब्रुवारी, २००२ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (बहात्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (५ डिसेंबर, १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

[४] ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[५] संविधान (नव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (२८ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

[६] संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (दिनांक अद्याप अधिसूचित करावयाचा आहे).

333. Representation of the Anglo-Indian community in the Legislative Assemblies of the States.— Notwithstanding anything in article 170, the Governor [1]*** of a State may, if he is of opinion that the Anglo-Indian community needs representation in the Legislative Assembly of the State and is not adequately represented therein, [2][nominate one member of that community to the Assembly].

334. [3][Reservation of seats and special representation to cease after certain period].—Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Part, the provisions of this Constitution relating to—

(*a*) the reservation of seats for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes in the House of the People and in the Legislative Assemblies of the States; and

(*b*) the representation of the Anglo-Indian community in the House of the People and in the Legislative Assemblies of the States by nomination,

shall cease to have effect on the expiration of a period of [4][eighty years in respect of clause (a) and seventy years in respect of clause (b)] from the commencement of this Constitution:

Provided that nothing in this article shall affect any representation in the House of the People or in the Legislative Assembly of a State until the dissolution of the then existing House or Assembly, as the case may be.

[5][**334A. Reservation of seats for women take effect**.— (1) Notwithstanding anything in the foregoing provision of this Part or Part VIII, the provisions of the Constitution relating to the reservation of seats for women in the House of the People, the Legislative Assembly of a State and the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi shall come into effect after an exercise of delimitation is undertaken for this purpose after the relevant figures for the first census taken after commencement of the Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023 have been published and shall cease to have effect on the expiration of a period of fifteen years from such commencement.

(2) Subject to the provisions of articles 239AA. 330A and 332A, seats reserved for women in the House of the People, the Legislative Assembly of a State and the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi shall continue till such date as the Parliament may by law determine.

(3) Rotation of seats reserved for women in the House of the People, the Legislative Assembly of a State and the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi shall take effect after each subsequent exercise of delimitation as the Parliament may by law determine.

(4) Nothing in this article shall affect any representation in the House of the People, the Legislative Assembly of a State or the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi until the dissolution of the then existing House of the People, Legislative Assembly of a State or the Legislative Assembly of the National Capital Territory of Delhi.]

---

1. The words "or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956)

2. Subs. by the Constitution (Twenty-third Amendment) Act, 1969, s. 4, for "nominate such number of members of the community to the Assembly as he considers appropriate" (*w.e.f.* 23-1-1970).

3. Subs by the constitution (One Hundred and Fourth Amendment) Act, 2019, s. 2 (w.e.f. 25-1-2020).

4. Subs. by s. 2, *ibid,* for the words "seventy years" (w.e.f. 25-1-2020). The words "seventy years" were subs. for the words "sixty years" by the Constitution (Ninety-fifth Amendment) Act, 2009, s. 2 (w.e.f. 25-1-2010). The words "sixty years" were subs. for the words "fifty years" by the Constitution (Seventy-ninth Amendment) Act, 1999, s. 2 (w.e.f. 25-1-2000). The words "fifty years" were subs. for the words "forty years" by the Constitution (Sixty-second Amendment) Act, 1989, s. 2 (w.e.f. 20-12-1989). The words "forty years" were subs. for the original words "thirty years" by the Constitution (Forty-fifth Amendment) Act, 1980, s. 2 (w.e.f. 25-1-1980).

5. Ins. by the Constitution (One Hundred and Sixth Amendment) Act, 2023, s. 5 (date yet to be notified).

(भाग सोळा — विवक्षित वर्गांसंबंधी विशेष तरतुदी)

३३३. राज्यांच्या विधानसभांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाचे प्रतिनिधित्व.—अनुच्छेद १७० मध्ये काहीही असले तरी, जर एखाद्या राज्याच्या विधानसभेत, आंग्लभारतीय समाजास प्रतिनिधित्व मिळण्याची गरज आहे व त्यास पर्याप्त प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही, असे त्या राज्याच्या राज्यपालाचे [१]* * * मत असेल तर, त्याला [२][त्या समाजाचा एक सदस्य विधानसभेवर नामनिर्देशित करता येईल.]

३३४. [३][विवक्षित कालावधीनंतर जागांचे आरक्षण व विशेष प्रतिनिधित्व समाप्त होणे].—या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी,—

(क) लोकसभेत व राज्यांच्या विधानसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांच्याकरिता जागांचे आरक्षण ; आणि

(ख) लोकसभेत व राज्यांच्या विधानसभेत आंग्लभारतीय समाजाला नामनिर्देशनाद्वारे प्रतिनिधित्व,

यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या या संविधानाच्या तरतुदी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून [४][खंड (क) च्या बाबतीत ऐंशी वर्षांचा आणि खंड (ख) च्या बाबतीत सत्तर वर्षांचा] कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, लोकसभेतील किंवा राज्याच्या विधानसभेतील कोणत्याही प्रतिनिधित्वावर, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे, किंवा यथास्थिति, विधानसभेचे विसर्जन होईपर्यंत परिणाम होणार नाही.

[५][**३३४क. महिलांसाठी जागांचे आरक्षण अंमलात येणे.—** (१) या भागाच्या किंवा भाग आठच्या पूर्वगामी तरतुदीमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, लोकसभेत, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेत व दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत महिलांसाठी जागा राखून ठेवण्याशी संबंधित असणाऱ्या तरतुदी, संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ याच्या प्रारंभानंतर घेतलेल्या पहिल्या जनगणनेची संबद्ध आकडेवारी प्रकाशित करण्यात आल्यानंतर, या प्रयोजनासाठी परिसीमन कार्यवाही हाती घेतल्यानंतर अंमलात येतील आणि अशा प्रारंभापासून पंधरा वर्षांचा कालावधी समाप्त झाल्यावर, अंमलात असण्याचे बंद होतील.

(२) अनुच्छेद २३९कक, अनुच्छेद ३३०क व अनुच्छेद ३३२क यांच्या तरतुदींस अधीन राहून, लोकसभेत, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेत व दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा, संसद, कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा तारखेपर्यंत अंमलात असण्याचे चालू राहतील.

(३) लोकसभेत, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेत व दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेत महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागांचे आवर्तन, संसद, कायद्याद्वारे निर्धारित करील अशा परिसीमनाच्या प्रत्येक अनुवर्ती कार्यवाहीनंतर अंमलात येईल.

(४) या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसभेचे, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचे किंवा दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेचे विसर्जन होईपर्यंत, लोकसभेतील, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेतील किंवा दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेतील कोणत्याही प्रतिनिधित्त्वावर, कोणताही परिणाम होणार नाही.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाचे " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (तेविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ४ द्वारे " त्या विधानसभेत त्यास समुचित वाटतील तितके त्या समाजाचे सदस्य नामनिर्देशित करता येतील" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२३ जानेवारी, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे चारावी सुधारणा) अधिनियम, २०१९ याच्या कलम २ द्वारे दाखल केला (२५ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे " सत्तर वर्षांचा" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२५ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून). संविधान (पंचाण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००९ याच्या कलम २ द्वारे "साठ वर्षांचा" या मजकुराऐवजी "सत्तर वर्षांचा" हा मजकूर दाखल केला होता (२५ जानेवारी, २०१० रोजी व तेव्हापासून). संविधान (एकोणऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, १९९९ याच्या कलम २ द्वारे "पन्नास वर्षांचा" या मजकुराऐवजी "साठ वर्षांचा" हा मजकूर दाखल केला होता (२५ जानेवारी, २००० रोजी व तेव्हापासून). संविधान (बासष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ याच्या कलम २ द्वारे "चाळीस वर्षांचा" या मजकुराऐवजी "पन्नास वर्षांचा" हा मजकूर दाखल केला होता (२० डिसेंबर, १९८९ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (पंचेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८० याच्या कलम २ द्वारे "तीस वर्षांचा" या मूळ मजकुराऐवजी "चाळीस वर्षांचा" हा मजकूर दाखल केला होता (२५ जानेवारी, १९८० रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (एकशे सहावी सुधारणा) अधिनियम, २०२३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (दिनांक अद्याप अधिसूचित करावयाचा आहे).

335. Claims of Scheduled Castes and Scheduled Tribes to services and posts.—The claims of the members of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes shall be taken into consideration, consistently with the maintenance of efficiency of administration, in the making of appointments to services and posts in connection with the affairs of the Union or of a State:

[1][Provided that nothing in this article shall prevent in making of any provision in favour of the members of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes for relaxation in qualifying marks in any examination or lowering the standards of evaluation, for reservation in matters of promotion to any class or classes of services or posts in connection with the affairs of the Union or of a State.]

336. Special provision for Anglo-Indian community in certain services.— (1) During the first two years after the commencement of this Constitution, appointments of members of the Anglo-Indian community to posts in the railway, customs, postal and telegraph services of the Union shall be made on the same basis as immediately before the fifteenth day of August, 1947.

During every succeeding period of two years, the number of posts reserved for the members of the said community in the said services shall, as nearly as possible, be less by ten per cent, than the numbers so reserved during the immediately preceding period of two years:

Provided that at the end of ten years from the commencement of this Constitution all such reservations shall cease.

---

1. Ins. by the Constitution (Eighty-second Amendment) Act, 2000, s. 2 (w.e.f. 8-9-2000).

३३५. सेवा व पदे यांवर अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे हक्क.—संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवांमध्ये व पदांवर नियुक्ती करताना, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांमधील व्यक्तींच्या हक्कमागण्या, प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेशी सुसंगत राखून विचारात घेतल्या जातील :

[१][परंतु असे की, या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, संघराज्य किंवा राज्य यांच्या कारभाराच्या संबंधातील सेवांच्या कोणत्याही वर्गामध्ये किंवा वर्गांमध्ये किंवा पदांवर पदोन्नती देण्याच्या बाबतीत आरक्षण ठेवण्याकरिता, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांमधील व्यक्तींसाठी, कोणत्याही परीक्षेमध्ये अर्हताकारी गुण शिथिल करण्याच्या दृष्टीने किंवा मूल्यमापनाची मानके कमी करण्याच्या दृष्टीने, कोणतीही तरतूद करण्यासाठी प्रतिबंध होणार नाही.]

३३६. विवक्षित सेवांमध्ये आंग्लभारतीय समाजाकरिता विशेष तरतूद.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभानंतर पहिल्या दोन वर्षांमध्ये, संघराज्याच्या रेल्वे, सीमाशुल्क, डाक व तार सेवांमधील पदांवर आंग्लभारतीय समाजातील व्यक्तींच्या नियुक्त्या, १५ ऑगस्ट १९४७ या दिवसाच्या लगतपूर्वी ज्या आधारे केल्या जात होत्या, त्याच आधारावर केल्या जातील.

दर दोन वर्षांच्या अनुवर्ती कालावधीमध्ये, उक्त समाजातील व्यक्तींकरिता उक्त सेवांमध्ये राखून ठेवलेल्या पदांची संख्या, लगतपूर्व दोन वर्षांच्या कालावधीत याप्रमाणे राखून ठेवलेल्या पदसंख्येपेक्षा शक्य तेथवर, दहा टक्क्यांनी कमी असेल :

परंतु असे की, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांच्या अखेरीस, अशा प्रकारे जागा राखून ठेवणे बंद होईल.

---

१. संविधान (ब्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००० याच्या कलम २ द्वारे हे परंतुक समाविष्ट केले (८ सप्टेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

(2) Nothing in clause (1) shall bar the appointment of members of the Anglo-Indian community to posts other than, or in addition to, those reserved for the community under that clause if such members are found qualified for appointment on merit as compared with the members of other communities.

337. Special provision with respect to educational grants for the benefit of Anglo-Indian community.—During the first three financial years after the commencement of this Constitution, the same grants, if any, shall be made by the Union and by each State [1]*** for the benefit of the Anglo-Indian community in respect of education as were made in the financial year ending on the thirty-first day of March, 1948.

During every succeeding period of three years the grants may be less by ten per cent, than those for the immediately preceding period of three years:

Provided that at the end of ten years from the commencement of this Constitution such grants, to the extent to which they are a special concession to the Anglo-Indian community, shall cease:

Provided further that no educational institution shall be entitled to receive any grant under this article unless at least forty per cent, of the annual admissions therein are made available to members of communities other than the Anglo-Indian community.

338. [2][National Commission for Scheduled Castes.]—[3][[4][(1) There shall be a Commission for the Scheduled Castes to be known as the National Commission for the Scheduled Castes.

(2) Subject to the provisions of any law made in this behalf by Parliament, the Commission shall consist of a Chairperson, Vice-Chairperson and three other Members and the conditions of service and tenure of office of the Chairperson, Vice-Chairperson and other Members so appointed shall be such as the President may by rule determine.]

(3) The Chairperson, Vice-Chairperson and other Members of the Commission shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal.

(4) The Commission shall have the power to regulate its own procedure.

(5) It shall be the duty of the Commission—

(a) to investigate and monitor all matters relating to the safeguards provided for the Scheduled Castes [5]*** under this Constitution or under any other law for the time being in force or under any order of the Government and to evaluate the working of such safeguards;

(b) to inquire into specific complaints with respect to the deprivation of rights and safeguards of the Scheduled Castes [5]***;

(c) to participate and advise on the planning process of socio-economic development of the Scheduled Castes [5]*** and to evaluate the progress of their development under the Union and any State;

(d) to present to the President, annually and at such other times as the Commission may deem fit, reports upon the working of those safeguards;

---

1. The words and letters "specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (Eighty-ninth Amendment) Act, 2003, s.2. for the marginal heading (w.e.f. 19-2-2004).
3. Subs. by the Constitution (Sixty-fifth Amendment) Act, 1990, s.2. for clauses (1) and (2) (w.e.f. 12-3-1992).
4. Subs. by the Constitution (Eighty-ninth Amendment) Act, 2003, s. 2, for cls. (l) and (2) (w.e.f. 19-2-2004).
5. The words "and Scheduled Tribes" omitted by s. 2, *ibid.* (w.e.f. 19-2-2004).

(२) जर आंग्लभारतीय समाजातील व्यक्ती, अन्य समाजातील व्यक्तींशी तुलना करता, गुणवतेच्या आधारे नियुक्तीस पात्र असल्याचे आढळून आले तर, खंड (१) अन्वये त्या समाजाकरिता आरक्षित ठेवलेल्या पदांव्यतिरिक्त, किंवा पदांशिवाय अन्य पदावर अशा व्यक्तींची नियुक्ती करण्यास त्या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे रोध होणार नाही.

३३७. आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरिता शैक्षणिक अनुदानांबाबत विशेष तरतूद.—आंग्लभारतीय समाजाच्या लाभाकरिता ३१ मार्च, १९४८ रोजी संपणाऱ्या वित्तीय वर्षात शिक्षणाबाबत दिली गेली होती अशी काही अनुदाने असतील तर, तीच अनुदाने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर पहिल्या तीन वित्तीय वर्षात संघराज्य व [१]* * * प्रत्येक राज्य यांच्याकडून दिली जातील.

दर तीन वर्षांच्या अनुवर्ती कालावधीत, लगतपूर्व तीन वर्षाच्या कालावधीतील अनुदानांपेक्षा ती दहा टक्क्यांनी कमी असू शकतील :

परंतु असे की, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षांच्या अखेरीस अशी अनुदाने, जेथवर ती आंग्लभारतीय समाजाला विशेष सवलत म्हणून असतील तेवढ्या व्याप्तीपुरती, बंद होतील :

परंतु आणखी असे की, कोणतीही शिक्षणसंस्था, तिच्यात द्यावयाच्या वार्षिक प्रवेशांपैकी कमीत कमी चाळीस टक्के प्रवेश आंग्लभारतीय समाजाहून अन्य समाजातील व्यक्तींना उपलब्ध केल्याखेरीज, या अनुच्छेदाअन्वये कोणतेही अनुदान मिळण्यास हक्कदार होणार नाही.

३३८. [२]**[राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग].**—[३][[४][(१) अनुसूचित जातींकरता, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल.

(२) संसदेने या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, हा आयोग, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेला अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांच्या सेवेच्या शर्ती व पदावधी, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील.]

(३) आयोगाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर सदस्य यांची नियुक्ती, राष्ट्रपती, आपल्या सहीशिक्क्यानिशी, अधिपत्राद्वारे करील.

(४) आयोगाला आपल्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करण्याचा अधिकार असेल.

(५) आयोगाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) अनुसूचित जातींसाठी [५]* * * या संविधानान्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा शासनाच्या कोणत्याही आदेशान्वये तरतूद करण्यात आलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व संनियंत्रण करणे आणि अशा संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनाचे मूल्यमापन करणे ;

(ख) अनुसूचित जातींना [५]* * * हक्कांपासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित केल्यासंबंधीच्या विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे ;

(ग) अनुसूचित जातींच्या [५]* * * सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे व सल्ला देणे आणि संघराज्याच्या आणि कोणत्याही राज्याच्या नियंत्रणाखालील त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे ;

(घ) त्या संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनावरील अहवाल दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर वेळी राष्ट्रपतीला सादर करणे ;

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेले " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे आधीच्या समास टीपेऐवजी दाखल केली (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (पासष्ठावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे खंड (१) व (२) याऐवजी दाखल केले (१२ मार्च, १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे खंड (१) व (२) ऐवजी दाखल केले (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे "व अनुसूचित जनजाती" हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह गाळला (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(*e*) to make in such reports recommendations as to the measures that should be taken by the Union or any State for the effective implementation of those safeguards and other measures for the protection, welfare and socio-economic development of the Scheduled Castes [1]***; and

(*f*) to discharge such other functions in relation to the protection, welfare and development and advancement of the Scheduled Castes [1]*** as the President may, subject to the provisions of any law made by Parliament, by rule specify.

(6) The President shall cause all such reports to be laid before each House of Parliament along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the Union and the reasons for the non-acceptance, if any, of any of such recommendations.

(7) Where any such report, or any part thereof, relates to any matter with which any State Government is concerned, a copy of such report shall be forwarded to the Governor of the State who shall cause it to be laid before the Legislature of the State along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the State and the reasons for the non-acceptance, if any, of any of such recommendations.

(8) The Commission shall, while investigating any matter referred to in sub-clause (a) or inquiring into any complaint referred to in sub-clause (b) of clause (5), have all the powers of a civil court trying a suit and in particular in respect of the following matters, namely :—

(*a*) summoning and enforcing the attendance of any person from any part of India and examining him on oath;

(*b*) requiring the discovery and production of any document;

(*c*) receiving evidence on affidavits;

(*d*) requisitioning any public record or copy thereof from any court or office;

(*e*) issuing commissions for the examination of witnesses and documents ;

(*f*) any other matter which the President may, by rule, determine.

(9) The Union and every State Government shall consult the Commission on all major policy matters affecting Scheduled Castes [1]***.]

[2][(10)] In this article, references to the Scheduled Castes [1]*** shall be construed as including references [3]***** to the Anglo-Indian community.

[4][**338A. National Commission for Scheduled Tribes.—**(1) There shall be a Commission for the Scheduled Tribes to be known as the National Commission for the Scheduled Tribes.

(2) Subject to the provisions of any law made in this behalf by Parliament, the Commission shall consist of a Chairperson, Vice-Chairperson and three other Members and the conditions of service and tenure of office of the Chairperson, Vice-Chairperson and other Members so appointed shall be such as the President may by rule determine.

---

1. The words " and Scheduled Tribes " omitted by the Constitution (Eighty-ninth Amendment) Act 2003, s. 2 (w.e.f 19-2-2004).

2. CL. (3) renumbered as cl. (10) by the Constitution (Sixty-fifth Amendment) Act, 1990, s. 2 (w.e.f. 12-3-1992).

3. The words "to such other backward classes as the President may, on receipt of the report of a Commission appointed under clause (1) of article 340, by order specify and also" omitted by the Constitution (One Hundred and Second Amendment) Act, 2018, s. 2 (w.e.f. 11-8-2018).

4. Ins. by the Constitution (Eighty-ninth Amendment) Act, 2003, s. 3 (w.e.f. 19-2-2004).

(ङ) अशा अहवालांमध्ये, संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने, त्या संरक्षक उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरता योजावयाचे उपाय आणि अनुसूचित जातींचे [१]* * * संरक्षण, कल्याण व सामाजिक-आर्थिक विकास यांकरता करावयाचे इतर उपाय, याबाबत शिफारशी करणे ; आणि

(च) अनुसूचित जातींचे [१]* * * संरक्षण, कल्याण व विकास आणि उन्नती यासंबंधात, राष्ट्रपती, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, नियमाद्वारे विनिर्दिष्ट करील, अशी इतर कार्ये पार पाडणे.

(६) राष्ट्रपती, संघराज्याशी संबंधात असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकारण्याची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित असे सर्व अहवाल, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील ;

(७) जेव्हा असा कोणताही अहवाल किंवा त्याचा कोणताही भाग, कोणत्याही राज्य शासनाशी संबंधित असलेल्या एखाद्या बाबीशी संबंधित असेल तेव्हा, अशा अहवालाची एक प्रत, त्या राज्याच्या राज्यपालाला पाठविण्यात येईल, तो, राज्याशी संबंधित असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकारण्याची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित ती प्रत, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(८) खंड (५) च्या उप-खंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही बाबींचे अन्वेषण करताना किंवा उप-खंड (ख) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही तक्रारीची चौकशी करताना आणि विशेषतः खालील बाबींच्या बाबतीत, आयोगाला, एखाद्या दाव्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाला असलेले सर्व अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

(क) भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेण्यास व तो सादर करण्यास भाग पाडणे ;

(ग) शपथपत्रांवर पुरावा स्वीकारणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखाची किंवा त्याच्या प्रतीची मागणी करणे ;

(ङ) साक्षीदार व दस्तऐवज यांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(च) राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील अशी इतर कोणतीही बाब.

(९) संघराज्य व प्रत्येक राज्य शासन, अनुसूचित जातींवर [१]* * * परिणाम करणाऱ्या सर्व प्रमुख धोरणविषयक बाबींवर आयोगाशी विचारविनिमय करील.]

[२][(१०)] या अनुच्छेदातील, अनुसूचित जातींच्या [१]* * * निर्देशांचा, [३]* * * आंग्लभारतीय समाजाचे निर्देश त्यात अंतर्भूत असल्याप्रमाणे, अन्वयार्थ लावण्यात येईल.

[४][**३३८क. राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाती आयोग.—**(१) अनुसूचित जनजातींकरता, राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाती आयोग म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल.

(२) संसदेने या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, हा आयोग अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेला अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांच्या सेवेच्या शर्ती व पदावधी, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील.

---

१. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे, "व अनुसूचित जनजाती" हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह गाळला (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (पासष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे पूर्वीच्या खंड (३) ला खंड (१०) हा नवीन क्रमांक दिला (१२ मार्च, १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकशे दोनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१८ याच्या कलम २ द्वारे "अनुच्छेद ३४० च्या खंड (१) अन्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाचा अहवाल मिळाल्यावर राष्ट्रपतीने आदेशांद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या अशा अन्य मागासवर्गांचे आणि" हा मजकूर गाळला (११ ऑगस्ट, २०१८ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकोणनव्वदावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ३ द्वारे हा अनुच्छेद समाविष्ट केला (१९ फेब्रुवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(3) The Chairperson, Vice-Chairperson and other Members of the Commission shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal.

(4) The Commission shall have the power to regulate its own procedure.

(5) It shall be the duty of the Commission—

(*a*) to investigate and monitor all matters relating to the safeguards provided for the Scheduled Tribes under this Constitution or under any other law for the time being in force or under any order of the Government and to evaluate the working of such safeguards;

(*b*) to inquire into specific complaints with respect to the deprivation of rights and safeguards of the Scheduled Tribes;

(*c*) to participate and advise on the planning process of socio-economic development of the Scheduled Tribes and to evaluate the progress of their development under the Union and any State;

(*d*) to present to the President, annually and at such other times as the Commission may deem fit, reports upon the working of those safeguards;

(*e*) to make in such reports recommendation as to the measures that should be taken by the Union or any State for the effective implementation of those safeguards and other measures for the protection, welfare and socio-economic development of the Scheduled Tribes; and

(*f*) to discharge such other functions in relation to the protection, welfare and development and advancement of the Scheduled Tribes as the President may, subject to the provisions of any law made by Parliament, by rule specify.

(6) The President shall cause all such reports to be laid before each House of Parliament along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the Union and the reasons for the non-acceptance, if any, of any such recommendations.

(7) Where any such report, or any part thereof, relates to any matter with which any State Government is concerned, a copy of such report shall be forwarded to the Governor of the State who shall cause it to be laid before the Legislature of the State along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the State and the reasons for the non-acceptance, if any, of any of such recommendations.

(8) The Commission shall, while investigating any matter referred to in sub-clause (*a*) or inquiring into any complaint referred to in sub-clause (*b*) of clause (*5*), have all the powers of a civil court trying a suit and in particular in respect of the following matters, namely:—

(*a*) summoning and enforcing the attendance of any person from any part of India and examining him on oath;

(*b*) requiring the discovery and production of any document;

(*c*) receiving evidence on affidavits;

(*d*) requisitioning any public record or copy thereof from any court or office;

(*e*) issuing commissions for the examination of witnesses and documents;

(*f*) any other matter which the President may, by rule, determine.

(३) आयोगाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर सदस्य यांची नियुक्ती, राष्ट्रपती, आपल्या सहीशिक्क्यानिशी अधिपत्राद्वारे करील.

(४) आयोगाला, त्याच्या स्वतःच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करण्याचा अधिकार असेल.

(५) आयोगाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) अनुसूचित जनजातींसाठी या संविधानान्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा शासनाच्या कोणत्याही आदेशान्वये तरतूद केलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व संनियंत्रण करणे आणि अशा संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनाचे मूल्यमापन करणे ;

(ख) अनुसूचित जनजातींना हक्कांपासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित ठेवल्याच्या बाबतीतील विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे ;

(ग) अनुसूचित जनजातींच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये सहभागी होणे व त्याबाबतीत सल्ला देणे आणि संघराज्याच्या व कोणत्याही राज्याच्या नियंत्रणाखालील त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे ;

(घ) त्या संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनावरील अहवाल, दरवर्षी आणि आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर वेळी राष्ट्रपतीला सादर करणे ;

(ङ) संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने, त्या संरक्षक उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरता योजावयाचे उपाय आणि अनुसूचित जनजातींचे संरक्षण, कल्याण व सामाजिक-आर्थिक विकास यांकरिता करावयाचे इतर उपाय, यांबाबत अशा अहवालांमध्ये शिफारशी करणे ; आणि

(च) अनुसूचित जनजातींचे संरक्षण, कल्याण व विकास आणि उन्नती यासंबंधात, राष्ट्रपती, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, नियमाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी इतर कार्ये पार पाडणे.

(६) राष्ट्रपती, संघराज्याशी संबंधित असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकाराची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित असे सर्व अहवाल, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(७) जेव्हा असा कोणताही अहवाल किंवा त्याचा कोणताही भाग, कोणत्याही राज्य शासनाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही बाबीशी संबंधित असेल तेव्हा, अशा अहवालाची एक प्रत, त्या राज्याच्या राज्यपालाला पाठविण्यात येईल, तो, राज्याशी संबंधित असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकाराची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित, ती प्रत, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(८) खंड (५) च्या उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबींचे अन्वेषण करताना किंवा उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही तक्रारीची चौकशी करताना आणि विशेषतः पुढील बाबींच्या संबंधात आयोगाला, एखाद्या दाव्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाचे असलेले सर्व अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

(क) भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ;

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेण्यास व तो सादर करण्यास भाग पाडणे ;

(ग) शपथपत्रांवर पुरावा स्वीकारणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखाची किंवा त्याच्या प्रतीची मागणी करणे ;

(ङ) साक्षीदार व दस्तऐवज यांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(च) राष्ट्रपती, नियमाद्वारे, निर्धारित करील अशी इतर कोणतीही बाब.

(9) The Union and every State Government shall consult the Commission on all major policy matters affecting Scheduled Tribes.]

[1][**338B. National Commission for Bakward Classes.—**(1) There shall be a Commission for the socially and educationally backward classes to be known as the National Commission for Backward Classes.

(2) Subject to the provisions of any law made in this behalf by Parliament, the Commission shall consist of a Chairperson, Vice-Chairperson and three other Members and the conditions of service and tenure of office of the Chairperson, Vice-Chairperson and other Members so appointed shall be such as the President may by rule determine.

(3) The Chairperson, Vice-Chairperson and other Members of the Commission shall be appointed by the President by warrant under his hand and seal.

(4) The Commission shall have the power to regulate its own procedure.

(5) It shall be the duty of the Commission—

(a) to investigate and monitor all matters relating to the safeguards provided for the socially and educationally backward classes under this Constitution or under any other law for the time being in force or under any order of the Government and to evaluate the working of such safeguards ;

(b) to inquire into specific complaints with respect to the deprivation of rights and safeguards of the socially and educationally backward classes ;

(c) to participate and advise on the socio-economic development of the socially and educationally backward classes and to evaluate the progress of their development under the Union and any State ;

(d) to present to the President, annually and at such other times as the Commission may deem fit, reports upon the working of those safeguards ;

(e) to make in such reports the recommendations as to the measures that should be taken by the Union or any State for the effective implementation of those safeguards and other measures for the protection, welfare and socio-economic development of the socially and educationally backward classes ; and

(f) to discharge such other functions in relation to the protection, welfare and development and advancement of the socially and educationally backward classes as the President may, subject to the provisions of any law made by Parliament, by rule specify.

(6) The President shall cause all such reports to be laid before each House of Parliament along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the Union and the reasons for the non-acceptance, if any, of any of such recommendations.

(7) Where any such report, or any part thereof, relates to any matter with which any State Government is concerned, a copy of such report shall be forwarded to the State Government which shall cause it to be laid before the Legislature of the State along with a memorandum explaining the action taken or proposed to be taken on the recommendations relating to the State and the reasons for the non-acceptance, if any, of any of such recommendations.

(8) The Commission shall, while investigating any matter referred to in sub-clause (a) or inquiring into any complaint referred to in sub-clause (b) of clause (5), have all the powers of a civil court trying a suit and in particular in respect of the following matters, namely :—

(a) summoning and enforcing the attendance of any person from any part of India and examining him on oath ;

---

1. Ins. by the Constitution (One Hundred and Second Amendment) Act, 2018, s. 3 (w.e.f. 11-8-2018).

(९) संघराज्य व प्रत्येक राज्य शासन, अनुसूचित जनजातींवर परिणाम करणाऱ्या सर्व प्रमुख धोरणविषयक बाबींवर आयोगाशी विचारविनिमय करील.]

[१][**३३८ख. राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग.—**(१) सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गाकरता राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग म्हणून ओळखला जाणारा एक आयोग असेल.

(२) संसदेने या बाबतीत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींस अधीन राहून, हा आयोग, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल आणि अशा प्रकारे नियुक्त केलेला अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांच्या सेवेच्या शर्ती व पदावधी, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे निर्धारित करील त्याप्रमाणे असतील.

(३) आयोगाचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व इतर सदस्य यांची नियुक्ती, राष्ट्रपती, आपल्या सही शिक्क्यानिशी अधिपत्राद्वारे करील.

(४) आयोगाला, त्याच्या स्वतःच्या कार्यपद्धतीचे विनियमन करण्याचा अधिकार असेल.

(५) आयोगाची कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे असतील :—

(क) सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांसाठी या संविधानान्वये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्यान्वये किंवा शासनाच्या कोणत्याही आदेशान्वये तरतूद केलेल्या संरक्षक उपाययोजनांशी संबंधित असणाऱ्या सर्व बाबींचे अन्वेषण व संनियंत्रण करणे आणि अशा संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनाचे मूल्यमापन करणे ;

(ख) सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांना हक्कांपासून आणि संरक्षक उपाययोजनांपासून वंचित ठेवल्याच्या बाबतीतील विशिष्ट तक्रारींची चौकशी करणे ;

(ग) सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासामध्ये सहभागी होणे व त्याबाबत सल्ला देणे आणि संघराज्याच्या व कोणत्याही राज्याच्या नियंत्रणाखालील त्यांच्या विकासाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे ;

(घ) त्या संरक्षक उपाययोजनांच्या कार्यान्वयनावरील अहवाल, दरवर्षी व आयोगाला योग्य वाटेल अशा इतर वेळी, राष्ट्रपतीला सादर करणे ;

(ङ) संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने, त्या संरक्षक उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याकरता योजावयाचे उपाय आणि सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांचे संरक्षण, कल्याण व सामाजिक-आर्थिक विकास यांकरिता करावयाचे इतर उपाय यांबाबत अशा अहवालांमध्ये शिफारशी करणे ; आणि

(च) सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांचे संरक्षण, कल्याण व विकास आणि उन्नती यासंबंधात संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, राष्ट्रपती, नियमाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी इतर कार्ये पार पाडणे.

(६) राष्ट्रपती, संघराज्याशी संबंधित असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकारण्याची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित असे सर्व अहवाल, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(७) जेव्हा असा कोणताही अहवाल किंवा त्याचा कोणताही भाग, जी कोणत्याही राज्य शासनाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही बाबीशी संबंधित असेल तेव्हा, अशा अहवालाची एक प्रत, राज्य शासनाला पाठविण्यात येईल, ते, राज्याशी संबंधित असणाऱ्या शिफारशींवर केलेली किंवा करण्याचे प्रस्तावित केलेली कारवाई आणि अशा शिफारशींपैकी कोणत्याही शिफारशी न स्वीकारण्याची कारणे, कोणतीही असल्यास, स्पष्ट करणाऱ्या निवेदनासहित, ती प्रत, राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करील.

(८) खंड (५) च्या उप-खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबींचे अन्वेषण करताना किंवा उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही तक्रारीची चौकशी करताना, आणि विशेषतः पुढील बाबींच्या संबंधात, आयोगाला, एखाद्या दाव्याची न्यायचौकशी करणाऱ्या दिवाणी न्यायालयाला असलेले सर्व अधिकार असतील, त्या बाबी अशा :—

(क) भारताच्या कोणत्याही भागातील कोणत्याही व्यक्तीला समन्स पाठवून बोलावणे व उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे आणि तिची शपथेवर तपासणी करणे ;

---

[१] संविधान (एकशे दोनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१८ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (११ ऑगस्ट, २०१८ रोजी व तेव्हापासून).

(b) requiring the discovery and production of any document ;

(c) receiving evidence on affidavits ;

(d) requisitioning any public record or copy thereof from any court or office ;

(e) issuing commissions for the examination of witnesses and documents ;

(f) any other matter which the President may, by rule, determine.

(9) The Union and every State Government shall consult the commission on all major policy matters affecting the socially and educationally backward classes :]

[1][Provided that nothing in this clause shall apply for the purposes of clause (3) of article 342A.]

339. Control of the Union over the administration of Scheduled Areas and the welfare of Scheduled Tribes.—(1) The President may at any time and shall, at the expiration of ten years from the commencement of this Constitution by order appoint a Commission to report on the administration of the Scheduled Areas and the welfare of the Scheduled Tribes in the States [2]***.

The order may define the composition, powers and procedure of the Commission and may contain such incidental or ancillary provisions as the President may consider necessary or desirable.

(2) The executive power of the Union shall extend to the giving of directions to [3][a State] as to the drawing up and execution of schemes specified in the direction to be essential for the welfare of the Scheduled Tribes in the State.

340. Appointment of a Commission to investigate the conditions of backward classes.—(1) The President may by order appoint a Commission consisting of such persons as he thinks fit to investigate the conditions of socially and educationally backward classes within the territory of India and the difficulties under which they labour and to make recommendations as to the steps that should be taken by the Union or any State to remove such difficulties and to improve their condition and as to the grants that should be made for the purpose by the Union or any State and the conditions subject to which such grants should be made, and the order appointing such Commission shall define the procedure to be followed by the Commission.

(2) A Commission so appointed shall investigate the matters referred to them and present to the President a report setting out the facts as found by them and making such recommendations as they think proper.

(3) The President shall cause a copy of the report so presented together with a memorandum explaining the action taken thereon to be laid before each House of Parliament.

341. Scheduled Castes.—(1) The President [4][may with respect to any State [5][or Union territory], and where it is a State [6]***, after consultation with the Governor [7]*** thereof,] by public notification[8], specify the castes, races or tribes or parts of or groups within castes, races or tribes which shall for the purposes of this Constitution be deemed to be Scheduled Castes in relation to that State [9][or Union territory, as the case may be].

---

1. Ins. by the Constitution (One Hundred and Fifth Amendment) Act, 2021, s. 2 (w.e.f. 15-9-2021).
2. The words and letters " specified in Part 'A' and Part 'B' of the First Schedule " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
3. Subs. by s. 29 and Sch., *ibid*, for " any such State " (w.e.f. 1-11-1956).
4. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 10, for " may, after consultation with the Governor or Rajpramukh of a State, " (w.e.f. 18-6-1951).
5. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
6. The words and letters " specified in Part A and Part B of the First Schedule " Omitted by s. 29 and Sch. *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956)
7. The words " or Rajpramukh " omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
8. *See* the Constitution (Scheduled Castes) Order, 1950 (C.O. 19), the Constitution (Scheduled Castes) (Union Territories) Order, 1951 (C.O. 32), the Constitution (Jammu and Kashmir) Scheduled Castes Order, 1956 (C.O. 52), the Constitution (Dadra and Nagar Haveli) Scheduled Castes Order, 1962 (C.O. 64), the Constitution (Pondicherry) Scheduled Castes Order, 1964 (C.O. 68), the Constitution (Goa, Daman and Diu) Scheduled Castes Order, 1968 (C.O. 81) and the Constitution (Sikkim) Scheduled Castes Order, 1978 (C.O. 110).
9. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

(ख) कोणत्याही दस्तऐवजाचा शोध घेण्यास व तो सादर करण्यास भाग पाडणे ;

(ग) शपथपत्रांवर पुरावा स्वीकारणे ;

(घ) कोणत्याही न्यायालयाकडून किंवा कार्यालयाकडून कोणत्याही सार्वजनिक अभिलेखाची किंवा त्याच्या प्रतीची मागणी करणे ;

(ङ) साक्षीदार व दस्तऐवज यांची तपासणी करण्यासाठी आयोगपत्रे काढणे ;

(च) राष्ट्रपती, नियमाद्वारे, निर्धारित करील अशी इतर कोणतीही बाब.

(९) संघराज्य व प्रत्येक राज्य शासन, सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांवर परिणाम करणाऱ्या सर्व प्रमुख धोरणविषयक बाबींवर आयोगाशी विचारविनिमय करील :]

[१][परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, अनुच्छेद ३४२क च्या खंड (३) च्या प्रयोजनार्थ लागू असणार नाही.]

३३९. अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातींसंबंधीचे कल्याण यांवर संघराज्यांचे नियंत्रण.—(१) राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, [२]* * * राज्यांमधील अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन व अनुसूचित जनजातींचे कल्याण यांवर अहवाल देण्याकरता एक आयोग कोणत्याही वेळी नियुक्त करता येईल, मात्र, या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षे संपताच तो नियुक्त करावाच लागेल.

त्या आदेशाद्वारे आयोगाची रचना, अधिकार व कार्यपद्धती निश्चित करता येईल आणि त्यात, राष्ट्रपतीस आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा आनुषंगिक किंवा सहाय्यभूत तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील.

(२) राज्यातील अनुसूचित जनजातींच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या म्हणून निर्देशात विनिर्दिष्ट केलेल्या योजना तयार करण्याच्या व त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या संबंधात, [३][राज्याला] निदेश देणे हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल.

३४०. मागासवर्गांच्या स्थितीचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.—(१) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या स्थितीचे व त्यांना ज्या अडचणी सोसाव्या लागतात त्यांचे अन्वेषण करणे आणि अशा अडचणी दूर करण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणत्या उपाययोजना कराव्या, यासंबंधी आणि त्या प्रयोजनाकरता संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणती अनुदाने द्यावीत व कोणत्या शर्तींना अधीन राहून अशी अनुदाने द्यावीत, यासंबंधी शिफारशी करणे याकरता राष्ट्रपतीला, त्यास योग्य वाटतील अशा व्यक्तींचा मिळून बनलेला एक आयोग, आदेशाद्वारे नियुक्त करता येईल, आणि असा आयोग नियुक्त करणाऱ्या आदेशाद्वारे, आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यात येईल.

(२) याप्रमाणे नियुक्त केलेला आयोग, त्याच्याकडे निर्दिष्ट केलेल्या बाबींचे अन्वेषण करील, आणि त्यास आढळून येईल अशी वस्तुस्थिती मांडणारा व त्याला उचित वाटतील अशा शिफारशी करणारा अहवाल राष्ट्रपतीस सादर करील.

(३) राष्ट्रपती, याप्रमाणे सादर केलेल्या अहवालाची प्रत, त्यावर केलेल्या कारवाईचे स्पष्टीकरण असलेल्या निवेदनासहित, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची व्यवस्था करील.

३४१. अनुसूचित जाती.—(१) राष्ट्रपतीला [४][कोणत्याही राज्याच्या [५][किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या] बाबतीत, आणि ते [६]* * * राज्य असेल तर त्याच्या राज्यपालाशी [७]* * * विचारविनिमय केल्यानंतर,] जाहीर [८]अधिसूचनेद्वारे त्या राज्याच्या [९][किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या] संबंधात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, अनुसूचित जाती म्हणून मानल्या जातील त्या जाती, वंश किंवा जनजाती अथवा जाती, वंश किंवा जनजाती यांचे भाग किंवा त्यातील गट विनिर्दिष्ट करता येतील.

१. संविधान (एकशे पाचावी सुधारणा) अधिनियम, २०२१ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१५ सप्टेंबर, २०२१ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " अशा कोणत्याही राज्याला " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १० द्वारे " राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख याचा विचार घेतल्यानंतर " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेले " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

७. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाचा " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (अनुसूचित जाती) आदेश, १९५० (संविधान आदेश १९), संविधान (अनुसूचित जाती) (संघ राज्यक्षेत्रे) आदेश, १९५१ (संविधान आदेश ३२), संविधान (जम्मू व काश्मिर) अनुसूचित जाती आदेश, १९५६ (संविधान आदेश ५२), संविधान (दादरा व नगर हवेली) (अनुसूचित जाती) आदेश, १९६२ (संविधान आदेश ६४), संविधान (पाँडेचेरी) अनुसूचित जाती आदेश, १९६४ (संविधान आदेश ६८), संविधान (गोवा, दमण व दीव) अनुसूचित जाती आदेश, १९६८ (संविधान आदेश ८१) आणि संविधान (सिक्कीम) अनुसूचित जाती आदेश, १९७८ (संविधान आदेश ११०) पहा.

९. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(2) Parliament may by law include in or exclude from the list of Scheduled Castes specified in a notification issued under clause (1) any caste, race or tribe or part of or group within any caste, race or tribe, but save as aforesaid a notification issued under the said clause shall not be varied by any subsequent notification.

342. Scheduled Tribes.—(1) The President [1][may with respect to any State [2][or Union territory], and where it is a State [3]***, after consultation with the Governor [4]*** thereof,] by public notification[5], specify the tribes or tribal communities or parts of or groups within tribes or tribal communities which shall for the purposes of this Constitution be deemed to be Scheduled Tribes in relation to that State [2][or Union territory, as the case may be].

(2) Parliament may by law include in or exclude from the list of Scheduled Tribes specified in a notification issued under clause (1) any tribe or tribal community or part of or group within any tribe or tribal community, but save as aforesaid a notification issued under the said clause shall not be varied by any subsequent notification.

[6][**342A. Socially and educationally backward classes.—**(1) The President may with respect to any State or Union territory, and where it is a State, after consultation with the Governor thereof, by public notification, specify [7][the socially and educationally backward classes in the central list which shall for the purposes of the Central Government] be deemed to be socially and educationally backward classes in relation to that State or Union territory, as the case may be.

(2) Parliament may by law include in or exclude from the Central List of socially and educationally backward classes specified in a notification issued under clause (1) any socially and educationally backward class, but save as aforesaid a notification issued under the said clause shall not be varied by any subsequent notification.]

[8][*Explanation.*—For the purposes of clauses (1) and (2), the expression " Central List " means the list of socially and educationally backward classes prepared and maintained by and for the Central Government.

(*3*) Notwithstanding anything contained in clauses (*1*) and (*2*), every State or Union territory may, by law, prepare and maintain, for its own purposes, a list of socially and educationally backward classes, entries in which may be different from the Central List.]

---

1. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 11. for " may, after consultation with the Governor or Rajpramukh of a Stale " (w.e.f. 18-6-1951).
2. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
3. The words and letters " Specified in Part A or Part B of the First Schedule " omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
4. The words " or Rajpramukh " omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
5. *See* the Constitution (Scheduled Tribes) Order, 1950 (C.O. 22), the Constitution (Scheduled Tribes) (Union Territories) Order, 1951 (C.O. 33), the Constitution (Andaman and Nicobar Islands) Scheduled Tribes Order, 1959 (C.O. 58), the Constitution (Dadra and Nagar Haveli) Scheduled Tribes Order, 1962 (C.O. 65), the Constitution (Scheduled Tribes) (Uttar Pradesh) Order, 1967 (C.O. 78), the Constitution (Goa. Daman and Diu) Scheduled Tribes Order, 1968 (C.O. 82) the Constitution (Nagaland) Scheduled Tribes Order, 1970 (C.O. 88) and the Constitution (Sikkim) Scheduled Tribes Order, 1978 (C.O. 111).
6. Ins. by the Constitution (One Hundred and Second Amendment) Act, 2018, s. 4 (w.e.f. 15-8-2018).
7. Subs. by the Constitution (One Hundred and Fifth Amendment) Act, 2021, s. 3(*a*), for " the socially and educationally backward classess which shall for the purposes of this Constitution " (w.e.f. 15-9-2021).
8. Ins. by s. 3(*b*), *ibid.* (w.e.f. 15-9-2021).

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे, कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती अथवा कोणतीही जात, वंश किंवा जनजाती यांचा भाग किंवा त्यातील गट, खंड (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जातींच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल, परंतु, उक्त खंडान्वये काढलेल्या अधिसूचनेत उपरोक्तप्रमाणे असेल त्याखेरीज, नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे बदल केला जाणार नाही.

३४२. अनुसूचित जनजाती.—(१) राष्ट्रपतीला, [१][कोणत्याही राज्याच्या [२][किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या] बाबतीत आणि ते [३]* * * राज्य असेल तर, त्याच्या राज्यपालाशी [४]* * * विचारविनिमय केल्यानंतर,] जाहीर [५]अधिसूचनेद्वारे त्या राज्याच्या [२][किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या] संबंधात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जनजाती म्हणून मानल्या जातील त्या जनजाती किंवा जनजाती समुदाय अथवा जमाती किंवा जनजाती समुदाय यांचे भाग किंवा त्यातील समूह विनिर्दिष्ट करता येतील.

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे, कोणत्याही जनजाती किंवा जनजाती समुदाय अथवा कोणत्याही जनजाती किंवा जनजाती समुदाय यांचा भाग किंवा त्यातील समूह, खंड (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजातींच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल, परंतु, उक्त खंडान्वये काढलेल्या अधिसूचनेत, उपरोक्तप्रमाणे असेल त्याखेरीज, नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे बदल केला जाणार नाही.

[६][**३४२क. सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्ग.—**(१) राष्ट्रपतीला, कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या बाबतीत, आणि जेव्हा ते एखादे राज्य असते तेव्हा, त्याच्या राज्यपालाशी विचारविनिमय केल्यानंतर, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, ज्यांना त्या राज्याच्या किंवा, यथास्थिति, संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधात, [७][केंद्र सरकारच्या प्रयोजनार्थ, जे सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग असल्याचे मानण्यात येतील असे केंद्रीय सूचीतील] सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग विनिर्दिष्ट करता येतील.

(२) संसदेला, कायद्याद्वारे, कोणत्याही सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गास, खंड (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गांच्या केंद्रीय सूचीत समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल, परंतु उक्त खंडान्वये काढलेल्या अधिसूचनेत, पूर्वोक्तानुसार असेल त्याखेरीज, कोणत्याही नंतरच्या अधिसूचनेद्वारे, बदल केला जाणार नाही.]

[८][**स्पष्टीकरण.—**खंड (१) व खंड (२) च्या प्रयोजनार्थ, "केंद्रीय सूची" या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, केंद्र सरकारद्वारे व त्याच्याकरिता तयार केलेली व ठेवलेली सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गांची सूची, असा आहे.

(३) खंड (१) व खंड (२) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रत्येक राज्यास किंवा संघ राज्यक्षेत्रास, ज्यातील नोंदी, केंद्रीय सूचीपेक्षा वेगळ्या असू शकतील अशी सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गांची सूची, त्याच्या स्वतःच्या प्रयोजनार्थ, कायद्याद्वारे, तयार करता येईल व ठेवता येईल.]

---

[१] संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम ११ द्वारे "राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख यांचा विचार घेतल्यानंतर" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेले" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[४] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुखाचा" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[५] संविधान (अनुसूचित जनजाती) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २२), संविधान (अनुसूचित जनजाती) (संघ राज्यक्षेत्रे) आदेश, १९५१ (संविधान आदेश ३३), संविधान (अंदमान व निकोबार बेटे) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९५९ (संविधान आदेश ५८), संविधान (दादरा व नगर हवेली) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९६२ (संविधान आदेश ६५), संविधान (अनुसूचित जनजाती) (उत्तर प्रदेश) आदेश, १९६७ (संविधान आदेश ७८), संविधान (गोवा, दमण व दीव) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९६८ (संविधान आदेश ८२), संविधान (नागालँड) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९७० (संविधान आदेश ८८) व संविधान (सिक्कीम) अनुसूचित जनजाती आदेश, १९७८ (संविधान आदेश १११) पहा.

[६] संविधान (एकशे दोनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१८ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१५ ऑगस्ट, २०१८ रोजी व तेव्हापासून).

[७] संविधान (एकशे पाचावी सुधारणा) अधिनियम, २०२१ याच्या कलम ३(क) द्वारे "या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, जे सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग असल्याचे मानण्यात येतील असे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१५ सप्टेंबर, २०२१ रोजी व तेव्हापासून).

[८] वरील अधिनियमाच्या कलम ३(ख) द्वारे समाविष्ट केले (१५ सप्टेंबर, २०२१ रोजी व तेव्हापासून).

PART XVII

OFFICIAL LANGUAGE

CHAPTER I—LANGUAGE OF THE UNION

343. Official language of the Union.—(1) The official language of the Union shall be Hindi in Devanagari script.

The form of numerals to be used for the official purposes of the Union shall be the international form of Indian numerals.

(2) Notwithstanding anything in clause (1), for a period of fifteen years from the commencement of this Constitution, the English language shall continue to be used for all the official purposes of the Union for which it was being used immediately before such commencement:

Provided that the President may, during the said period, [1]by order authorise the use of the Hindi language in addition to the English language and of the Devanagari form of numerals in addition to the international form of Indian numerals for any of the official purposes of the Union.

(3) Notwithstanding anything in this article, Parliament may by law provide for the use, after the said period of fifteen years, of—

(*a*) the English language ; or

(*b*) the Devanagari form of numerals,

for such purposes as may be specified in the law.

344. Commission and Committee of Parliament on official language.—(1) The President shall, at the expiration of five years from the commencement of this Constitution and thereafter at the expiration of ten years from such commencement, by order constitute a Commission which shall consist of a Chairman and such other members representing the different languages specified in the Eighth Schedule as the President may appoint, and the order shall define the procedure to be followed by the Commission.

(2) It shall be the duty of the Commission to make recommendations to the President as to—

(*a*) the progressive use of the Hindi language for the official purposes of the Union;

(*b*) restrictions on the use of the English language for all or any of the official purposes of the Union;

(*c*) the language to be used for all or any of the purposes mentioned in article 348;

(*d*) the form of numerals to be used for any one or more specified purposes of the Union;

(*e*) any other matter referred to the Commission by the President as regards the official language of the Union and the language for communication between the Union and a State or between one State and another and their use.

---

[1] *See* C. O .41.

भाग सतरा

राजभाषा

प्रकरण एक—संघराज्याची भाषा

३४३. संघराज्याची राजभाषा.—(१) संघराज्याची राजभाषा देवनागरी लिपीतील हिंदी असेल.

संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या अंकांचे रूप हे भारतीय अंकांचे आंतरराष्ट्रीय रूप असेल.

(२) खंड (१) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत, संघराज्याच्या ज्या शासकीय प्रयोजनासाठी अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी इंग्रजी भाषा वापरली जात होती, त्या सर्व प्रयोजनांसाठी तिचा वापर चालू राहील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीला, उक्त कालावधीत [१]आदेशाद्वारे, संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांपैकी कोणत्याही प्रयोजनाकरता इंग्रजी भाषेच्या जोडीस हिंदी भाषेचा आणि भारतीय अंकांच्या आंतरराष्ट्रीय रूपाच्या जोडीस देवनागरी रूपाचा वापर प्राधिकृत करता येईल.

(३) या अनुच्छेदात काहीही अंतर्भूत असले तरी, संसदेला कायद्याद्वारे उक्त पंधरा वर्षांच्या कालावधीनंतर त्या कायद्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रयोजनांसाठी—

(क) इंग्रजी भाषेचा ; किंवा

(ख) अंकांच्या देवनागरी रूपाचा,

वापर करण्याकरता तरतूद करता येईल.

३४४. राजभाषेसाठी आयोग व संसदीय समिती.—(१) राष्ट्रपती, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पाच वर्षे संपताच आणि त्यानंतर अशा प्रारंभापासून दहा वर्षे संपताच, आदेशाद्वारे, एक आयोग घटित करील आणि अध्यक्ष व आठव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या निरनिराळ्या भाषांचे प्रतिनिधित्व करणारे जे सदस्य राष्ट्रपती नियुक्त करील असे अन्य सदस्य मिळून तो आयोग बनलेला असेल आणि त्या आदेशाद्वारे आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यात येईल.

(२) (क) संघराज्याच्या शासकीय प्रयोजनांकरता हिंदी भाषेचा उत्तरोत्तर अधिक वापर ;

(ख) संघराज्याच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता इंग्रजी भाषेचा वापर करण्यावर निर्बंध ;

(ग) अनुच्छेद ३४८ मध्ये उल्लेखिलेल्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांकरता वापरावयाची भाषा ;

(घ) संघराज्याच्या कोणत्याही एका किंवा अधिक विनिर्दिष्ट प्रयोजनांकरता वापरावयाच्या अंकांचे रूप ;

(ङ) संघराज्याची राजभाषा आणि संघराज्य व एखादे राज्य यांच्यामधील किंवा राज्याराज्यांमधील व्यवहाराची भाषा आणि त्याचा वापर यांविषयी राष्ट्रपतीने आयोगाकडे निर्देशिलेली अन्य कोणतीही बाब,

यासंबंधी राष्ट्रपतीला शिफारशी करणे, हे या आयोगाचे कर्तव्य असेल.

---

[१] पहा. संविधान आदेश ४१.

(3) In making their recommendations under clause (2), the Commission shall have due regard to the industrial, cultural and scientific advancement of India, and the just claims and the interests of persons belonging to the Non-Hindi speaking areas in regard to the public services.

(4) There shall be constituted a Committee consisting of thirty members, of whom twenty shall be members of the House of the People and ten shall be members of the Council of States to be elected respectively by the members of the House of the People and the members of the Council of States in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote.

(5) It shall be the duty of the Committee to examine the recommendations of the Commission constituted under clause (1) and to report to the President their opinion thereon.

(6) Notwithstanding anything in article 343, the President may, after consideration of the report referred to in clause (5), issue directions in accordance with the whole or any part of that report.

CHAPTER II—REGIONAL LANGUAGES

345. Official language or languages of a State.—Subject to the provisions of articles 346 and 347, the Legislature of a State may by law adopt any one or more of the languages in use in the State or Hindi as the language or languages to be used for all or any of the official purposes of that State :

Provided that until the Legislature of the State otherwise provides by law, the English language shall continue to be used for those official purposes within the State for which it was being used immediately before the commencement of this Constitution.

346. Official language for communication between one State and another or between a State and the Union.—The language for the time being authorised for use in the Union for official purposes shall be the official language for communication between one State and another State and between a State and the Union :

Provided that if two or more States agree that the Hindi language should be the official language for communication between such States, that language may be used for such communication.

347. Special provision relating to language spoken by a section of the population of a State.—On a demand being made in that behalf the President may, if he is satisfied that a substantial proportion of the population of a State desire the use of any language spoken by them to be recognised by that State, direct that such language shall also be officially recognised throughout that State or any part thereof for such purpose as he may specify.

CHAPTER III—LANGUAGE OF THE SUPREME COURT, HIGH COURTS, ETC.

348. Language to be used in the Supreme Court and in the High Courts and for Acts, Bills, etc.—(1) Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Part, until Parliament by law otherwise provides—

(*a*) all proceedings in the Supreme Court and in every High Court ;

(३) हा आयोग, खंड (२) अन्वये आपल्या शिफारशी करताना, भारताची औद्योगिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक अभिवृद्धी आणि लोकसेवांच्या संबंधातील अहिंदी भाषी क्षेत्रांमधील व्यक्तींचे न्याय्य मागणीहक्क व हितसंबंध योग्य प्रकारे लक्षात घेईल.

(४) तीस सदस्य मिळून बनलेली एक समिती घटित करण्यात येईल आणि त्यांपैकी वीस लोकसभेचे सदस्य असतील व दहा राज्यसभेचे सदस्य असतील आणि ते सदस्य अनुक्रमे, लोकसभेचे सदस्य व राज्यसभेचे सदस्य यांच्याकडून, प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धतीनुसार एकल संक्रमणीय मताद्वारे निवडण्यात येतील.

(५) खंड (१) अन्वये घटित केलेल्या आयोगाच्या शिफारशींची तपासणी करणे आणि त्यावरील आपले मत नमूद करणारा अभिप्राय राष्ट्रपतीस कळविणे हे समितीचे कर्तव्य असेल.

(६) अनुच्छेद ३४३ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, खंड (५) मध्ये निर्देशिलेल्या अभिप्रायाचा विचार केल्यानंतर, राष्ट्रपती, त्या संपूर्ण अभिप्रायास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास अनुसरून निदेश देऊ शकेल.

प्रकरण दोन—प्रादेशिक भाषा

३४५. राज्याची किंवा राज्यांच्या राजभाषा.—अनुच्छेद ३४६ व ३४७ यांच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्याच्या विधानमंडळाला, राज्यामध्ये वापरात असलेल्या कोणत्याही एका किंवा अधिक भाषांचा किंवा हिंदीचा, त्या राज्याच्या सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता वापरावयाची किंवा वापरावयाच्या भाषा म्हणून, कायद्याद्वारे अंगीकार करता येईल :

परंतु असे की, राज्य विधानमंडळ, कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत, त्या राज्यात या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी ज्या शासकीय प्रयोजनांकरता इंग्रजी भाषा वापरली जात होती, त्या प्रयोजनांकरता तिचा वापर चालू राहील.

३४६. राज्या-राज्यांमधील अथवा राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा.—संघराज्यात शासकीय प्रयोजनांकरता वापरण्यासाठी त्या त्या वेळी प्राधिकृत झालेली भाषा ही, राज्या-राज्यांमधील आणि एखादे राज्य व संघराज्य यांच्यामधील व्यवहाराची राजभाषा असेल :

परंतु असे की, जर दोन किंवा अधिक राज्यांनी, हिंदी भाषा ही अशा राज्यांमधील व्यवहाराची राजभाषा असावी, असे एकमताने ठरविले तर, ती भाषा अशा व्यवहारासाठी वापरता येईल.

३४७. राज्याच्या लोकसंख्येपैकी एखाद्या वर्गाकडून बोलल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी विशेष तरतूद.—भाषेच्या वापरास मान्यता मिळण्याबाबत मागणी केली गेल्यावर जर, एखाद्या राज्यामधील लोकसंख्येपैकी पर्याप्त लोकांची, तिच्याकडून बोलल्या जाणाऱ्या कोणत्याही भाषेच्या वापरास त्या राज्याकडून मान्यता मिळावी, अशी इच्छा आहे याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, तो विनिर्दिष्ट करील अशा प्रयोजनाकरता त्या राज्यात सर्वत्र किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात, अशा भाषेला अधिकृतरीत्या मान्यता मिळावी, असा निदेश तो देऊ शकेल.

प्रकरण तीन—सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालय, इत्यादींची भाषा

३४८. सर्वोच्च न्यायालयात व उच्च न्यायालयांमध्ये आणि अधिनियम, विधेयके, इत्यादींकरता वापरावयाची भाषा.—(१) या भागाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करीपर्यंत—

(क) सर्वोच्च न्यायालयातील व प्रत्येक उच्च न्यायालयातील सर्व कार्यवाही, इंग्रजी भाषेत असेल ;

(*b*) the authoritative texts—

(*i*) of all Bills to be introduced or amendments thereto to be moved in either House of Parliament or in the House or either House of the Legislature of a State ;

(*ii*) of all Acts passed by Parliament or the Legislature of a State and of all Ordinances promulgated by the President or the Governor [1]* * * of a State, ; and

(*iii*) of all orders, rules, regulations and bye-laws issued under this Constitution or under any law made by Parliament or the Legislature of a State,

shall be in the English language.

(2) Notwithstanding anything in sub-clause (*a*) of clause (1), the Governor [1]* * * of a State may, with the previous consent of the President, authorise the use of the Hindi language, or any other language used for any official purposes of the State, in proceedings in the High Court having its principal seat in that State :

Provided that nothing in this clause shall apply to any judgment, decree or order passed or made by such High Court.

(3) Notwithstanding anything in sub-clause (*b*) of clause (1), where the Legislature of a State has prescribed any language other than the English language for use in Bills introduced in, or Acts passed by, the Legislature of the State or in Ordinances promulgated by the Governor [1]* * * of the State or in any order, rule, regulation or bye-law referred to in paragraph (*iii*) of that sub-clause, a translation of the same in the English language published under the authority of the Governor [1]* * * of the State in the *Official Gazette* of that State shall be deemed to be the authoritative text thereof in the English language under this article.

349. Special procedure for enactment of certain laws relating to language.—During the period of fifteen years from the commencement of this Constitution, no Bill or amendment making provision for the language to be used for any of the purposes mentioned in clause (1) of article 348 shall be introduced or moved in either House of Parliament without the previous sanction of the President, and the President shall not give his sanction to the introduction of any such Bill or the moving of any such amendment except after he has taken into consideration the recommendations of the Commission constituted under clause (1) of article 344 and the report of the Committee constituted under clause (4) of that article.

CHAPTER IV—SPECIAL DIRECTIVES

350. Language to be used in representations for redress of grievances.—Every person shall be entitled to submit a representation for the redress of any grievance to any officer or authority of the Union or a State in any of the languages used in the Union or in the State, as the case may be.

[2]**[350A. Facilities for instruction in mother-tongue at primary stage.**—It shall be the endeavour of every State and of every local authority within the State to provide adequate facilities for instruction in the mother-tongue at the primary stage of education to children belonging to linguistic minority groups; and the President may issue such directions to any State as he considers necessary or proper for securing the provision of such facilities.

1. The words " or Rajpramukh " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. Ins. by s. 21, *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).

(ख) (एक) संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात अथवा राज्य विधानमंडळाच्या सभागृहात किंवा दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात प्रस्तुत करावयाची सर्व विधेयके किंवा त्यांच्या बाबतीत मांडावयाच्या सुधारणा यांचे ;

(दोन) संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने पारित केलेल्या सर्व अधिनियमांचे व राष्ट्रपतीने किंवा राज्याच्या राज्यपालाने [१]* * * प्रख्यापित केलेल्या सर्व अध्यादेशांचे ; आणि

(तीन) या संविधानाअन्वये अथवा संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये काढलेले सर्व आदेश, नियम, विनियम व उपविधी यांचे,

प्राधिकृत पाठ, इंग्रजी भाषेत असतील.

(२) खंड (१) चा उप-खंड (क) यात काहीही असले तरी, राज्याच्या राज्यपालास [१]* * *, राष्ट्रपतीच्या पूर्वसंमतीने, ज्याचे मुख्य कार्यस्थान त्या राज्यात असेल अशा उच्च न्यायालयातील कामकाजात हिंदी भाषेचा किंवा त्या राज्याच्या कोणत्याही शासकीय प्रयोजनांकरता वापरल्या जाणाऱ्या अन्य कोणत्याही भाषेचा वापर प्राधिकृत करता येईल :

परंतु असे की, अशा उच्च न्यायालयाने दिलेला किंवा केलेला कोणताही न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा आदेश यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

(३) खंड (१) चा उप-खंड (ख) मध्ये काहीही असले तरी, जेथे एखाद्या राज्याच्या विधानमंडळाने त्या राज्याच्या विधानमंडळात प्रस्तुत केली जाणारी विधेयके किंवा त्यांच्याकडून पारित केले जाणारे अधिनियम यांच्यामध्ये किंवा राज्याच्या राज्यपालाकडून [१]* * * प्रख्यापित केल्या जाणाऱ्या अध्यादेशांमध्ये किंवा उक्त उपखंडाच्या परिच्छेद (तीन) यात निर्देशिलेला कोणताही आदेश, नियम, विनियम किंवा उपविधी यांच्यामध्ये वापरण्यासाठी इंग्रजी भाषेहून अन्य कोणतीही भाषा विहित केली असेल तेथे, त्या राज्याच्या राज्यपालाच्या [१]* * * प्राधिकाराअन्वये त्या राज्याच्या **शासकीय राजपत्रात** प्रसिद्ध केलेला त्याचा इंग्रजी भाषेतील अनुवाद हा, या अनुच्छेदाअन्वये त्याचा इंग्रजी भाषेतील प्राधिकृत पाठ असल्याचे मानले जाईल.

३४९. भाषाविषयक विवक्षित कायदे करण्याकरता विशेष कार्यपद्धती.—या संविधानाच्या प्रारंभापासून पंधरा वर्षाच्या कालावधीत, अनुच्छेद ३४८ चा खंड (१) यात उल्लेखिलेल्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी वापरावयाच्या भाषेबाबत तरतूद करणारे कोणतेही विधेयक किंवा सुधारणा, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात, राष्ट्रपतीच्या पूर्वमंजुरीशिवाय प्रस्तुत केली किंवा मांडली जाणार नाही आणि राष्ट्रपतीने, अनुच्छेद ३४४ च्या खंड (१) अन्वये घटित केलेल्या आयोगाच्या शिफारशी व त्या अनुच्छेदाच्या खंड (४) अन्वये घटित केलेल्या समितीचा अहवाल विचारात घेतल्याखेरीज, राष्ट्रपती असे कोणतेही विधेयक प्रस्तुत करण्याला किंवा अशी कोणतीही सुधारणा मांडण्याला मंजुरी देणार नाही.

प्रकरण चार—विशेष निदेश

३५०. गाऱ्हाण्यांच्या निवारणासाठी केलेल्या अभिवेदनांमध्ये वापरावयाची भाषा.—प्रत्येक व्यक्ती, कोणत्याही गाऱ्हाण्याच्या निवारणाकरता संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याकडे, किंवा, यथास्थिति, प्रधिकाऱ्याकडे संघराज्यात किंवा त्या राज्यात वापरल्या जाणाऱ्या भाषांपैकी कोणत्याही भाषेत अभिवेदन सादर करण्यास हक्कदार असेल.

[२][**३५०क. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षणाच्या सोयी.**—प्रत्येक राज्य आणि राज्यातील प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण, भाषिक अल्पसंख्याक गटातील मुलांना, शिक्षणाच्या प्राथमिक स्तरावर मातृभाषेतून शिक्षण देण्याच्या पर्याप्त सोयीसुविधा पुरविण्यासाठी प्रयत्नशील राहील आणि राष्ट्रपती, अशा सोयीसुविधा पुरविण्यासाठी, त्याला आवश्यक किंवा योग्य वाटतील असे निदेश कोणत्याही राज्याला देऊ शकेल.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुख " हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम २१ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

350B. Special Officer for linguistic minorities.—(1) There shall be a Special Officer for linguistic minorities to be appointed by the President.

(2) It shall be the duty of the Special Officer to investigate all matters relating to the safeguards provided for linguistic minorities under this Constitution and report to the President upon those matters at such intervals as the President may direct, and the President shall cause all such reports to be laid before each House of Parliament, and sent to the Governments of the States concerned.]

351. Directive for development of the Hindi language.—It shall be the duty of the Union to promote the spread of the Hindi language, to develop it so that it may serve as a medium of expression for all the elements of the composite culture of India and to secure its enrichment by assimilating without interfering with its genius, the forms, style and expressions used in Hindustani and in the other languages of India specified in the Eighth Schedule, and by drawing, wherever necessary or desirable, for its vocabulary, primarily on Sanskrit and secondarily on other languages.

(भाग सतरा—राजभाषा)

३५०ख. भाषिक अल्पसंख्याक समाजाकरता विशेष अधिकारी.—(१) भाषिक अल्पसंख्याकांकरिता राष्ट्रपतीने नियुक्त करावयाचा एक विशेष अधिकारी असेल.

(२) भाषिक अल्पसंख्याकांकरिता या संविधानाअन्वये तरतूद केलेल्या संरक्षक उपाययोजनांसंबंधीच्या सर्व बाबींचे अन्वेषण करणे व राष्ट्रपती निदेश देईल अशा नियत कालांतरागणिक त्या बाबींसंबंधी राष्ट्रपतीला अहवाल देणे, हे विशेष अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असेल आणि राष्ट्रपती, असे सर्व अहवाल संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्याची आणि संबंधित राज्यांच्या शासनाकडे पाठवण्याची व्यवस्था करील.]

३५१. हिंदी भाषेच्या विकासासाठी निदेश.—हिंदी भाषेच्या प्रसारास चालना देणे, ती भारताच्या संमिश्र संस्कृतीच्या सर्व घटकांना अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून उपयोगात येईल अशा रीतीने तिचा विकास करणे, तिच्या प्रकृतीला धक्का न लावता, हिंदुस्थानी व आठव्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या अन्य भारतीय भाषा यामध्ये वापरली जाणारी रुपे, शैली व शब्दप्रयोग सामावून घेऊन आणि जेथे जेथे आवश्यक वा इष्ट असेल तेथे तेथे तिच्या शब्दसंग्रहाकरता मुख्यतः संस्कृतचा व गौणतः अन्य भाषांचा अवलंब करून तिची समृद्धी साधणे, हे संघराज्याचे कर्तव्य असेल.

PART XVIII

EMERGENCY PROVISIONS

352. Proclamation of Emergency.—(1) If the President is satisfied that a grave emergency exists whereby the security of India or of any part of the territory thereof is threatened, whether by war or external aggression or [1][armed rebellion], he may, by Proclamation, make a declaration to that effect [2][in respect of the whole of India or of such part of the territory thereof as may be specified in the Proclamation].

[3][*Explanation*.—A Proclamation of Emergency declaring that the security of India or any part of the territory thereof is threatened by war or by external aggression or by armed rebellion may be made before the actual occurrence of war or of any such aggression or rebellion, if the President is satisfied that there is imminent danger thereof.]

[4][(2) A Proclamation issued under clause (1) may be varied or revoked by a subsequent Proclamation.

(3) The President shall not issue a Proclamation under clause (1) or a Proclamation varying such Proclamation unless the decision of the Union Cabinet (that is to say, the Council consisting of the Prime Minister and other Ministers of Cabinet rank appointed under article 75) that such a Proclamation may be issued has been communicated to him in writing.

(4) Every Proclamation issued under this article shall be laid before each House of Parliament and shall, except where it is a Proclamation revoking a previous Proclamation, cease to operate at the expiration of one month unless before the expiration of that period it has been approved by resolutions of both Houses of Parliament :

Provided that if any such Proclamation (not being a Proclamation revoking a previous Proclamation) is issued at a time when the House of the People has been dissolved, or the dissolution of the House of the People takes place during the period of one month referred to in this clause, and if a resolution approving the Proclamation has been passed by the Council of States, but no resolution with respect to such Proclamation has been passed by the House of the People before the expiration of that period, the Proclamation shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the House of the People first sits after its reconstitution, unless before the expiration of the said period of thirty days a resolution approving the Proclamation has been also passed by the House of the People.

(5) A Proclamation so approved shall, unless revoked, cease to operate on the expiration of a period of six months from the date of the passing of the second of the resolutions approving the Proclamation under clause (4) :

Provided that if and so often as a resolution approving the continuance in force of such a Proclamation is passed by both Houses of Parliament the Proclamation shall, unless revoked, continue in force for a further period of six months from the date on which it would otherwise have ceased to operate under this clause :

Provided further that if the dissolution of the House of the People takes place during any such period of six months and a resolution approving the continuance in force of such Proclamation has been passed by the Council of States but no resolution with respect to the continuance in force of such Proclamation has been passed by the House of the People during the said period, the Proclamation shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the House of the People first sits after its reconstitution unless before the expiration of the said period of thirty days, a resolution approving the continuance in force of the Proclamation has been also passed by the House of the People.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 37, for " internal disturbance " (*w.e.f.* 20-6-1979).

2. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 48 (*w.e.f.* 3-1-1977).

3. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 37 (*w.e.f.* 20-6-1979).

4. Subs. by s. 37, *ibid*., for cls. (2), (2A) and (3) (*w.e.f.* 20-6-1979).

भाग अठरा

आणीबाणीसंबंधी तरतुदी

३५२. आणीबाणीची उद्‌घोषणा.—(१) भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता ज्यामुळे धोक्यात आली आहे,—मग ती युद्धामुळे असो, परचक्रामुळे असो किंवा [१][सशस्त्र बंडामुळे] असो—अशी गंभीर आणीबाणी अस्तित्वात आहे याबाबत जर राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर त्याला, उद्‌घोषणेद्वारे [२][संपूर्ण भारताच्या किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्रापैकी उद्‌घोषणेमध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा भागाच्या बाबतीत], तशा आशयाची घोषणा करता येईल.

[३][**स्पष्टीकरण.—** युद्ध, परचक्र किंवा सशस्त्र बंड यांचा निकटवर्ती धोका असल्याबद्दल राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता युद्धामुळे किंवा परचक्रामुळे किंवा सशस्त्र बंडामुळे धोक्यात आली आहे असे घोषित करणारी आणीबाणीची उद्‌घोषणा, ते युद्ध अथवा असे कोणतेही परचक्र किंवा बंड प्रत्यक्षात घडण्यापूर्वी करता येईल.]

[४][(२) खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्‌घोषणा, नंतरच्या उद्‌घोषणेद्वारे बदलता येईल किंवा रद्द करता येईल.

(३) खंड (१) खालील उद्‌घोषणा किंवा अशा उद्‌घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्‌घोषणा जारी करण्यात यावी, असा संघराज्याच्या मंत्रिमंडळाचा (म्हणजेच, अनुच्छेद ७५ अन्वये नियुक्त केलेला प्रधानमंत्री व मंत्रिमंडळ दर्जाचे अन्य मंत्री मिळून बनलेल्या मंत्रिपरिषदेचा) निर्णय राष्ट्रपतीस लेखी कळविण्यात आल्याखेरीज, राष्ट्रपती अशी उद्‌घोषणा जारी करणार नाही.

(४) या अनुच्छेदान्वये जारी करण्यात आलेली प्रत्येक उद्‌घोषणा, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल आणि जेव्हा ती उद्‌घोषणा पूर्वीच्या उद्‌घोषणेस रद्द करणारी उद्‌घोषणा नसेल त्याबाबतीत, एक महिना संपताच ती उद्‌घोषणा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावाद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर (पूर्वीची उद्‌घोषणा रद्द करणारी उद्‌घोषणा नसणारी) अशी कोणतीही उद्‌घोषणा, जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात जारी केली गेली, किंवा या खंडात निर्देशिलेल्या एक महिन्याच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर, आणि जर राज्यसभेने उद्‌घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्‌घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल, त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच, ती उद्‌घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्‌घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

(५) याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्‌घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर, खंड (४) अन्वये उद्‌घोषणेस मान्यता देणाऱ्या ठरावांपैकी दुसरा ठराव पारित झाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, अशी एखादी उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, ती उद्‌घोषणा रद्द झाली नाही तर, या खंडान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास अंमलात असण्याचे बंद झाली असती त्या दिनांकापासून आणखी सहा महिन्यांच्या कालावधीपर्यंत अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु आणखी असे की, जर अशा कोणत्याही सहा महिन्यांच्या कालावधीत, लोकसभेचे विसर्जन झाले आणि राज्यसभेने अशी उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशी उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यासंबंधी कोणताही ठराव उक्त कालावधीत पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्‌घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही ती उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

---

[१] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे " अंतर्गत अशांतता " याऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४८ द्वारे हा मजकूर समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे समाविष्ट केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[४] वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे खंड (२), (२क) व (३) याऐवजी हे खंड दाखल केले (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(6) For the purposes of clauses (4) and (5), a resolution may be passed by either House of Parliament only by a majority of the total membership of that House and by a majority of not less than two-thirds of the Members of that House present and voting.

(7) Notwithstanding anything contained in the foregoing clauses, the President shall revoke a Proclamation issued under clause (1) or a Proclamation varying such Proclamation if the House of the People passes a resolution disapproving, or, as the case may be, disapproving the continuance in force of, such Proclamation.

(8) Where a notice in writing signed by not less than one-tenth of the total number of members of the House of the People has been given, of their intention to move a resolution for disapproving, or, as the case may be, for disapproving the continuance in force of, a Proclamation issued under clause (1) or a Proclamation varying such Proclamation,—

(*a*) to the Speaker, if the House is in session; or

(*b*) to the President, if the House is not in session,

a special sitting of the House shall be held within fourteen days from the date on which such notice is received by the Speaker, or, as the case may be, by the President, for the purpose of considering such resolution.]

[1][[2][(9)] The power conferred on the President by this article shall include the power to issue different Proclamations on different grounds, being war or external aggression or [3][armed rebellion] or imminent danger of war or external aggression or [3][armed rebellion], whether or not there is a Proclamation already issued by the President under clause (1) and such Proclamation is in operation.

[4]* * * * *]

353. Effect of Proclamation of Emergency.—While a Proclamation of Emergency is in operation, then—

(*a*) notwithstanding anything in this Constitution, the executive power of the Union shall extend to the giving of directions to any State as to the manner in which the executive power thereof is to be exercised;

(*b*) the power of Parliament to make laws with respect to any matter shall include power to make laws conferring powers and imposing duties, or authorising the conferring of powers and the imposition of duties, upon the Union or officers and authorities of the Union as respects that matter, notwithstanding that it is one which is not enumerated in the Union List :

[5][Provided that, where a Proclamation of Emergency is in operation only in any part of the territory of India,—

(*i*) the executive power of the Union to give directions under clause (*a*), and

(*ii*) the power of Parliament to make laws under clause (*b*),

shall also extend to any State other than a State in which or in any part of which the Proclamation of Emergency is in operation if and in so far as the security of India or any part of the territory thereof is threatened by activities in or in relation to the part of the territory of India in which the Proclamation of Emergency is in operation.]

---

1. Ins. by the Constitution (Thirty-eighth Amendment) Act, 1975, s. 5 (with retrospective effect).
2. CI. (4) re-numbered as cl. (9) by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978. s. 37 (*w.e.f.* 20-6-1979).
3. Subs. by s. 37, *ibid.* for " internal disturbance " (*w.e.f.* 20-6-1979).
4. Cl. (5) omitted by s. 37, *ibid.* (*w.e.f.* 20-6-1979).
5. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s.49 (*w.e.f.* 3-1-1977).

(६) खंड (४) व (५) यांच्या प्रयोजनार्थ, एखादा ठराव, संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमतानेच केवळ आणि त्या सभागृहाच्या उपस्थित असणाऱ्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांश सदस्यांच्या बहुमताने पारित करता येईल.

(७) पूर्वगामी खंडांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, खंड (१) अन्वये जारी करण्यात आलेली उद्‌घोषणा, किंवा अशा उद्‌घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्‌घोषणा अमान्य करणारा, किंवा, यथास्थिति, ती उद्‌घोषणा अंमलात असल्याचे चालू ठेवणे अमान्य करणारा ठराव लोकसभेने पारित केला तर, राष्ट्रपती, अशी उद्‌घोषणा रद्द करील.

(८) खंड (१) अन्वये जारी करण्यात आलेली उद्‌घोषणा किंवा अशा उद्‌घोषणेमध्ये बदल करणारी उद्‌घोषणा अमान्य करणारा, किंवा, यथास्थिति, ती उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे चालू ठेवणे अमान्य करणारा ठराव मांडण्याचा आपला उद्देश असल्याबद्दल लोकसभेच्या एकूण सदस्यांपैकी, किमान एक-दशांश इतक्या सदस्यांनी सह्या केलेली लेखी नोटीस,—

(क) सभागृह सत्रासीन असेल तर, अध्यक्षाला ; किंवा

(ख) सभागृह सत्रासीन नसेल तर, राष्ट्रपतीला,

दिलेली असेल त्या बाबतीत, अशी नोटीस, अध्यक्षाला, किंवा, यथास्थिति, राष्ट्रपतीला मिळाल्याच्या दिनांकापासून चौदा दिवसांच्या आत, अशा ठरावावर विचार करण्याच्या प्रयोजनार्थ, सभागृहाची विशेष बैठक घेण्यात येईल.]

[१][[२][(९)] अशा अनुच्छेदाद्वारे राष्ट्रपतीला प्रदान केलेल्या अधिकारामध्ये, युद्ध किंवा परचक्र किंवा [३][सशस्त्र बंड] अथवा युद्धाच्या किंवा परचक्राचा किंवा [३][सशस्त्र बंडाचा] निकटवर्ती धोका, अशा निरनिराळ्या कारणांवरून निरनिराळ्या उद्‌घोषणा जारी करण्याच्या अधिकाराचा समावेश होईल—मग खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतीने कोणतीही उद्‌घोषणा आधीच जारी केलेली असो वा नसो आणि अशी उद्‌घोषणा अंमलात असो वा नसो.

[४]* * * * *]

३५३. आणीबाणीच्या उद्‌घोषणेचा परिणाम.—जेव्हा आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असेल तेव्हा,—

(क) या संविधानात काहीही असले तरी, कोणत्याही राज्यास त्याने आपल्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर कोणत्या रीतीने करावा त्यासंबंधी निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत येईल ;

(ख) कोणत्याही बाबीसंबंधी कायदा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारात, ती बाब संघ सूचीत नमूद केलेली नसली तरीही, तिच्याबाबत संघराज्य किंवा संघराज्याचे अधिकारी आणि प्राधिकारी यांना अधिकार प्रदान करणारे व त्यांना कर्तव्ये नेमून देणारे किंवा अधिकार प्रदान करणे व कर्तव्ये नेमून देणे, हे प्राधिकृत करणारे कायदे करण्याचा अधिकार समाविष्ट असेल :

[५][परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्‌घोषणा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा,—

(एक) खंड (क) अन्वये निदेश देण्याचा संघराज्याचा कार्यकारी अधिकार, आणि

(दोन) खंड (ख) अन्वये कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार,

भारताच्या राज्यक्षेत्रातील ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालीमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्या राज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असेल त्याहून अन्य कोणत्याही राज्यामध्ये देखील लागू होईल.]

---

१. संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावाने).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३७ द्वारे खंड (४) याला खंड (९) असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे " अंतर्गत अशांतता " याऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३७ द्वारे खंड (५) गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ४९ द्वारे समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

354. Application of provisions relating to distribution of revenues while a Proclamation of Emergency is in operation.—(*1*) The President may, while a Proclamation of Emergency is in operation, by order direct that all or any of the provisions of articles 268 to 279 shall for such period, not extending in any case beyond the expiration of the financial year in which such Proclamation ceases to operate, as may be specified in the order, have effect subject to such exceptions or modifications as he thinks fit.

(*2*) Every order made under clause (1) shall, as soon as may be after it is made, be laid before each House of Parliament.

355. Duty of the Union to protect States against external aggression and internal disturbance.—It shall be the duty of the Union to protect every State against external aggression and internal disturbance and to ensure that the Government of every State is carried on in accordance with the provisions of this Constitution.

356. Provisions in case of failure of constitutional machinery in States.—(*1*) If the President, on receipt of a report from the Governor [1]* * * of a State or otherwise, is satisfied that a situation has arisen in which the Government of the State cannot be carried on in accordance with the provisions of this Constitution, the President may by Proclamation—

(*a*) assume to himself all or any of the functions of the Government of the State and all or any of the powers vested in or exercisable by the Governor [2]* * * or any body or authority in the State other than the Legislature of the State ;

(*b*) declare that the powers of the Legislature of the State shall be exercisable by or under the authority of Parliament ;

(*c*) make such incidental and consequential provisions as appear to the President to be necessary or desirable for giving effect to the objects of the Proclamation, including provisions for suspending in whole or in part the operation of any provisions of this Constitution relating to any body or authority in the State:

Provided that nothing in this clause shall authorise the President to assume to himself any of the powers vested in or exercisable by a High Court, or to suspend in whole or in part the operation of any provision of this Constitution relating to High Courts.

(*2*) Any such Proclamation may be revoked or varied by a subsequent Proclamation.

(*3*) Every Proclamation under this article shall be laid before each House of Parliament and shall, except where it is a Proclamation revoking a previous Proclamation, cease to operate at the expiration of two months unless before the expiration of that period it has been approved by resolutions of both Houses of Parliament:

Provided that if any such Proclamation (not being a Proclamation revoking a previous Proclamation) is issued at a time when the House of the People is dissolved or the dissolution of the House of the People takes place during the period of two months referred to in this clause, and if a resolution approving the Proclamation has been passed by the Council of States, but no resolution with respect to such Proclamation has been passed by the House of the People before the expiration of that period, the Proclamation shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the House of the People first sits after its reconstitution unless before the expiration of the said period of thirty days a resolution approving the Proclamation has been also passed by the House of the People.

---

1. The words " or Rajpramukh " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

2. The words " or Rajpramukh, as the case may be " omitted by s. 29 and Sch., *ibid*. (*w.e.f.* 1-11-1956).

३५४. आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना महसुलांच्या वाटपासंबंधीच्या तरतुदी लागू असणे.—(१) आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असताना, राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, अनुच्छेद २६८ ते २७९ यांच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही तरतुदी, त्यास योग्य वाटतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीपर्यंत अंमलात असतील असे निदेशित करता येईल, मात्र कोणत्याही परिस्थितीत ज्या वित्तीय वर्षात अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे बंद होणार असेल, त्या वर्षाच्या समाप्तीपलीकडे तो कालावधी वाढणार नाही.

(२) खंड (१) अन्वये केलेला प्रत्येक आदेश, तो केल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवला जाईल.

३५५. परचक्र व अंतर्गत अशांतता यांपासून राज्याचे संरक्षण करणे हे संघराज्याचे कर्तव्य.—परचक्र व अंतर्गत अशांतता यांच्यापासून प्रत्येक राज्याचे संरक्षण करणे आणि प्रत्येक राज्याचे शासन या संविधानाच्या तरतुदींना अनुसरून चालवले जाईल याची सुनिश्चिती करणे, हे संघराज्याचे कर्तव्य असेल.

३५६. राज्यांतील सांविधानिक यंत्रणा बंद पडल्यास त्याबाबत तरतुदी.—(१) जर राज्याचे शासन, या संविधानाच्या तरतुदींना अनुसरून चालवणे शक्य नाही अशी परिस्थिती उद्भवली आहे याबाबत, त्या राज्याच्या राज्यपालाकडून [१]* * * अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, राष्ट्रपतीला उद्घोषणेद्वारे,—

(क) त्या राज्य शासनाची सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतीही कार्ये आणि राज्यपाल [२]* * * अथवा राज्यातील राज्य विधानमंडळाहून अन्य कोणताही निकाय, किंवा प्राधिकरण याच्या ठायी निहित असलेले अथवा त्याला वापरता येण्यासारखे सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतेही अधिकार स्वतःकडे घेता येतील ;

(ख) त्या राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिकार, संसदेच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्या अन्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करता येईल ;

(ग) त्या राज्यातील कोणताही निकाय किंवा प्राधिकरण यांच्याशी संबंधित असलेल्या, या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदींचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशतः निलंबित करणाऱ्या तरतुदींसह उद्घोषणेची उद्दिष्टे अंमलात आणण्याकरता राष्ट्रपतीला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा आनुषंगिक व प्रभावी तरतुदी करता येतील :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीला, उच्च न्यायालयाच्या ठायी निहित असलेले किंवा त्याला वापरता येण्यासारखे कोणतेही अधिकार स्वतःकडे घेण्यास अथवा उच्च न्यायालयांशी संबंधित असलेल्या या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीचे प्रवर्तन संपूर्णतः किंवा अंशतः निलंबित करण्यास या खंडातील कोणतीही गोष्ट प्राधिकृत करणार नाही.

(२) अशी कोणतीही उद्घोषणा, नंतरच्या उद्घोषणेद्वारे रद्द करता येईल किंवा बदलता येईल.

(३) या अनुच्छेदाअन्वये प्रत्येक उद्घोषणा, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल आणि जेव्हा ती उद्घोषणा पूर्वीच्या उद्घोषणेस रद्द करणारी उद्घोषणा नसेल त्याबाबतीत, दोन महिने संपताच ती उद्घोषणा, तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावाद्वारे तिला मान्यता देण्यात आली नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर (पूर्वीची उद्घोषणा रद्द करणारी उद्घोषणा नसणारी) अशी कोणतीही उद्घोषणा, जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली आहे अशा काळात जारी केली गेली असेल किंवा या खंडात निर्देशिलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर आणि जर राज्यसभेने उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर, प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.

---

[१] " संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ " याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाकडून " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा यथास्थिति, राजप्रमुख " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(*4*) A Proclamation so approved shall, unless revoked, cease to operate on the expiration of a period of [1][six months from the date of issue of the Proclamation]:

Provided that if and so often as a resolution approving the continuance in force of such a Proclamation is passed by both Houses of Parliament, the Proclamation shall, unless revoked, continue in force for a further period of [2][six months] from the date on which under this clause it would otherwise have ceased to operate, but no such Proclamation shall in any case remain in force for more than three years :

Provided further that if the dissolution of the House of the People takes place during any such period of [2][six months] and a resolution approving the continuance in force of such Proclamation has been passed by the Council of States, but no resolution with respect to the continuance in force of such Proclamation has been passed by the House of the People during the said period, the Proclamation shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the House of the People first sits after its reconstitution unless before the expiration of the said period of thirty days a resolution approving the continuance in force of the Proclamation has been also passed by the House of the People:

[3][Provided also that in the case of the Proclamation issued under clause (1) on the 11th day of May, 1987 with respect to the State of Punjab, the reference in the first proviso to this clause to "three years" shall be construed as a reference to [4][five years].]

[5][(*5*) Notwithstanding anything contained in clause (4), a resolution with respect to the continuance in force of a Proclamation approved under clause (3) for any period beyond the expiration of one year from the date of issue of such Proclamation shall not be passed by either House of Parliament unless—

(*a*) a Proclamation of Emergency is in operation, in the whole of India or, as the case may be, in the whole or any part of the State, at the time of the passing of such resolution, and

(*b*) the Election Commission certifies that the continuance in force of the Proclamation approved under clause (3) during the period specified in such resolution is necessary on account of difficulties in holding general elections to the Legislative Assembly of the State concerned:]

[6][Provided that nothing in this clause shall apply to the Proclamation issued under clause (1) on the 11th day of May, 1987 with respect to the State of Punjab.]

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 38, for " one year from the date of the passing of the second of the resolutions approving the Proclamation under clause (3) " (*w.e.f.* 20-6-1979). The words " one year " were subs. for the original words " six months " by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 50 (*w.e.f.* 3-1-1977).

2. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 38, for " one year " (*w.e.f.* 20-6-1979). The words " one year " were subs. for the original words " six months " by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 50 (*w.e.f.* 3-1-1977).

3. Ins. by the Constitution (Sixty-fourth Amendment) Act, 1990, s.2 (*w.e.f.* 16-4-1990).

4. Subs. by the Constitution (Sixty-seventh Amendment) Act, 1990, s. 2 (*w.e.f.* 4-10-1990) and the Constitution (Sixty eighth Amendment) Act, 1991 s. 2 to read as above (*w.e.f.* 12-3-1991).

5. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 38. for cl. (5) (*w.e.f.* 20-6-1979). Cl. (5) was ins. by the Constitution (Thirty-eighth Amendment) Act, 1975, s. 6 (with retrospective effect).

6. Omitted by the Constitution (Sixty-third Amendment) Act, 1989, s. 2 (*w.e.f.* 6-1-1990) and ins. by the Constitution (Sixty-fourth Amendment) Act, 1990, s. 2 (*w.e.f.* 16-4-1990).

(४) याप्रमाणे मान्यता दिलेली उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर, [१][उद्घोषणा जारी करण्यात आल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांचा] कालावधी संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांकडून पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा ती उद्घोषणा, ती रद्द झाली नाही तर,—या खंडान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास ती अंमलात असण्याचे बंद झाले असते त्या दिनांकापासून आणखी [२][सहा महिन्यांच्या] कालावधीपर्यंत अंमलात असण्याचे चालू राहील, पण अशी कोणतीही उद्घोषणा, काही झाले तरी तीन वर्षांहून अधिक काळ अंमलात राहणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर अशा कोणत्याही [२][सहा महिन्यांच्या] कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले आणि राज्यसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण लोकसभेने अशी उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यासंबंधी कोणताही ठराव उक्त कालावधीत पारित केला नसेल तर, लोकसभा ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही ती उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल :

[३][परंतु तसेच, पंजाब राज्याच्या बाबतीत, ११ मे १९८७ रोजी, खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेच्या संबंधातील या खंडाच्या पहिल्या परंतुकामधील " तीन वर्षांहून " या निर्देशाचा अन्वयार्थ, [४][पाच वर्षांहून] असा निर्देश म्हणून लावण्यात येईल.]

[५][(५) खंड (४) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, अशी उद्घोषणा जारी केल्याच्या दिनांकापासून एक वर्ष उलटून गेल्यानंतरच्या कोणत्याही कालावधीमध्ये, खंड (३) अन्वये मान्यता दिलेली उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू राहण्याच्या बाबतीतील ठराव,—

(क) असा ठराव पारित करण्याच्या वेळी संपूर्ण भारतामध्ये, किंवा यथास्थिति, संपूर्ण राज्यामध्ये किंवा त्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असल्याशिवाय, आणि

(ख) संबंधित राज्याच्या विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यामधील अडचणीमुळे, अशा ठरावामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत खंड (३) अन्वये मान्यता दिलेली उद्घोषणा अंमलात असण्याचे चालू ठेवणे आवश्यक असल्याचे निवडणूक आयोगाने प्रमाणित केल्याशिवाय,

संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाला पारित करता येणार नाही :]

[६][परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, पंजाब राज्याच्या बाबतीत, ११ मे १९८७ रोजी खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्घोषणेला लागू होणार नाही.]

---

[१] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५० द्वारे " सहा महिन्यांचा " या मजकुराऐवजी " एक वर्षाचा " हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे " खंड (३) अन्वये उद्घोषणा मान्य करणाऱ्या ठरावांचे अनुमोदन संमत केल्याच्या तारखेपासून एक वर्षाचा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५० द्वारे " सहा महिन्यांच्या " या मजकुराऐवजी " एक वर्षाच्या " हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे " एक वर्षाच्या " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (चौसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१६ एप्रिल, १९९० रोजी व तेव्हापासून).

[४] संविधान (सदुसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे दाखल केला (४ ऑक्टोबर, १९९० रोजी व तेव्हापासून) आणि त्यानंतर संविधान (अडुसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९१ याच्या कलम २ द्वारे सुधारण्यात येऊन वरील स्वरूपात आला (१२ मार्च, १९९१ रोजी व तेव्हापासून).

[५] संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ६ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केलेल्या खंड (५) ऐवजी संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३८ द्वारे हा खंड दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[६] संविधान (त्रेसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ याच्या कलम २ द्वारे गाळले (६ जानेवारी, १९९० रोजी व तेव्हापासून) आणि संविधान (चौसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केले (१६ एप्रिल, १९९० रोजी व तेव्हापासून).

357. Exercise of legislative powers under Proclamation issued under article 356.— (*1*) Where by a Proclamation issued under clause (1) of article 356, it has been declared that the powers of the Legislature of the State shall be exercisable by or under the authority of Parliament, it shall be competent—

(*a*) for Parliament to confer on the President the power of the Legislature of the State to make laws, and to authorise the President to delegate, subject to such conditions as he may think fit to impose, the power so conferred to any other authority to be specified by him in that behalf ;

(*b*) for Parliament, or for the President or other authority in whom such power to make laws is vested under sub-clause (a), to make laws conferring powers and imposing duties, or authorising the conferring of powers and the imposition of duties, upon the Union or officers and authorities thereof ;

(*c*) for the President to authorise when the House of the People is not in session expenditure from the Consolidated Fund of the State pending the sanction of such expenditure by Parliament.

[1][(*2*) Any law made in exercise of the power of the Legislature of the State by Parliament or the President or other authority referred to in sub-clause (a) of clause (1) which Parliament or the President or such other authority would not, but for the issue of a Proclamation under article 356, have been competent to make shall, after the Proclamation has ceased to operate, continue in force until altered or repealed or amended by a competent Legislature or other authority.]

358. Suspension of provisions of article 19 during emergencies.—[2][(*1*)] [3][While a Proclamation of Emergency declaring that the security of India or any part of the territory thereof is threatened by war or by external aggression is in operation], nothing in article 19 shall restrict the power of the State as defined in Part III to make any law or to take any executive action which the State would but for the provisions contained in that Part be competent to make or to take, but any law so made shall, to the extent of the incompetency, cease to have effect as soon as the Proclamation ceases to operate, except as respects things done or omitted to be done before the law so ceases to have effect:

[4][Provided that [5][where such Proclamation of Emergency] is in operation only in any part of the territory of India, any such law may be made, or any such executive action may be taken, under this article in relation to or in any State or Union territory in which or in any part of which the Proclamation of Emergency is not in operation, if and in so far as the security of India or any part of the territory thereof is threatened by activities in or in relation to the part of the territory of India in which the Proclamation of Emergency is in operation.]

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 51, for cl. (2) (*w.e.f.* 3-1-1977).
2. Art. 358 re-numbered as cl.(l) thereof by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 39 (*w.e.f.* 20-6-1979).
3. Subs. by s. 39, *ibid*, for " While a Proclamation of Emergency is in operation " (*w.e.f.* 20-6-1979).
4. Added by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 52 (*w.e.f.* 3-1-1977).
5. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 39, for " where a Proclamation of Emergency " (*w.e.f.* 20-6-1979).

(भाग अठरा—आणीबाणीसंबंधी तरतुदी)

३५७. अनुच्छेद ३५६ अन्वये जारी केलेल्या उद्‌घोषणेखालील वैधानिक अधिकारांचा वापर.—(१) जेव्हा अनुच्छेद ३५६ च्या खंड (१) अन्वये जारी केलेल्या उद्‌घोषणेद्वारे, राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिकार, संसदेच्या प्राधिकाराद्वारे किंवा त्याअन्वये वापरण्यात येतील असे घोषित करण्यात आले असेल त्या बाबतीत,—

(क) संसद, राज्य विधानमंडळाचा कायदे करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला प्रदान करण्यास आणि अशा प्रकारे प्रदान केलेला अधिकार, ज्या शर्ती घालणे राष्ट्रपतीला योग्य वाटेल अशा शर्तींना अधीन राहून, त्याने त्या संबंधात विनिर्दिष्ट करावयाच्या अन्य कोणत्याही प्राधिकाऱ्याकडे सोपविण्यासाठी त्याला प्राधिकृत करण्यास ;

(ख) संसद किंवा राष्ट्रपती किंवा उपखंड (क) अन्वये असा कायदे करण्याचा अधिकार ज्याच्या ठायी निहित केला आहे असा अन्य प्राधिकारी, संघराज्याला अथवा त्याच्या अधिकाऱ्यांना किंवा प्राधिकाऱ्यांना अधिकार प्रदान करणारे व त्यांना कर्तव्ये नेमून देणारे अथवा अधिकार प्रदान करण्यास व कर्तव्ये नेमून देण्यास प्राधिकृत करणारे कायदे करण्यास ;

(ग) राष्ट्रपती, लोकसभा सत्रासीन नसेल तेव्हा राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च केला जाण्यास संसदेकडून अशा खर्चास मंजुरी मिळेपर्यंत प्राधिकार देण्यास,

सक्षम असेल.

[१][(२) संसदेने किंवा राष्ट्रपतीने किंवा खंड (१) च्या उप खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अन्य प्राधिकाऱ्याने, राज्य विधानमंडळाच्या अधिकारांचा वापर करून केलेला जो कायदा करण्यास, संसद, राष्ट्रपती किंवा असा अन्य प्राधिकारी, अनुच्छेद ३५६ अन्वये उद्‌घोषणा जारी केली नसती तर, एरव्ही सक्षम झाले नसते, असा कोणताही कायदा हा, ती उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे बंद झाल्यानंतर, एखादे सक्षम विधानमंडळ किंवा अन्य प्राधिकारी यांच्याकडून तो बदलण्यात अथवा निरसित करण्यात किंवा त्यात सुधारणा करण्यात येईपर्यंत, अंमलात असण्याचे चालू राहील.]

३५८. आणीबाणीच्या कालावधीत अनुच्छेद १९ च्या तरतुदी निलंबित असणे.—[२][(१)][३][भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता युद्धामुळे किंवा परचक्रामुळे धोक्यात आली आहे असे घोषित करणारी आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत] अनुच्छेद १९ मधील कोणत्याही गोष्टींमुळे, भाग तीन मध्ये व्याख्या केलेले राज्य, त्या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी नसत्या तर एरव्ही, जो कायदा किंवा कार्यकारी कारवाई करण्यास सक्षम झाले असते, असा कोणताही कायदा किंवा अशी कोणतीही कार्यकारी कारवाई करण्याच्या राज्याच्या अधिकारावर निर्बंध पडणार नाही. पण याप्रमाणे केलेला कोणताही कायदा, ती उद्‌घोषणा अंमलात असण्याचे बंद होताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत अंमलात असण्याचे बंद होईल. मात्र, तो कायदा याप्रमाणे अंमलात असण्याचे बंद होण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील :

[४][परंतु असे की, [५][जेव्हा अशी आणीबाणीची उद्‌घोषणा] भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालींमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात नसेल असे कोणतेही राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्र याच्या संबंधात किंवा तेथे या अनुच्छेदान्वये असा कोणताही कायदा करता येईल किंवा अशी कोणतीही कार्यकारी कारवाई करता येईल.]

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५१ द्वारे, खंड (२) ऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे, या अनुच्छेदास खंड (१) असा नवीन क्रमांक दिला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ३९ द्वारे " आणीबाणीची उद्‌घोषणा अंमलात असताना " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५२ द्वारे जादा दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे " जेव्हा आणीबाणीची उद्‌घोषणा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[1][(*2*) Nothing in clause (1) shall apply—

(*a*) to any law which does not contain a recital to the effect that such law is in relation to the Proclamation of Emergency in operation when it is made; or

(*b*) to any executive action taken otherwise than under a law containing such a recital.]

359. Suspension of the enforcement of the rights conferred by Part III during emergencies.—(*1*) Where a Proclamation of Emergency is in operation, the President may by order declare that the right to move any court for the enforcement of such of [2][the rights conferred by Part III (except articles 20 and 21)] as may be mentioned in the order and all proceedings pending in any court for the enforcement of the rights so mentioned shall remain suspended for the period during which the Proclamation is in force or for such shorter period as may be specified in the order.

[3][(*1A*) While an order made under clause (1) mentioning any of [2][the rights conferred by Part III (except articles 20 and 21)] is in operation, nothing in that Part conferring those rights shall restrict the power of the State as defined in the said Part to make any law or to take any executive action which the State would but for the provisions contained in that Part be competent to make or to take, but any law so made shall, to the extent of the incompetency, cease to have effect as soon as the order aforesaid ceases to operate, except as respects things done or omitted to be done before the law so ceases to have effect:]

[4][Provided that where a Proclamation of Emergency is in operation only in any part of the territory of India, any such law may be made, or any such executive action may be taken, under this article in relation to or in any State or Union territory in which or in any part of which the Proclamation of Emergency is not in operation, if and in so far as the security of India, or any part of the territory thereof is threatened by activities in or in relation to the part of the territory of India in which the Proclamation of Emergency is in operation.]

[5][(1B) Nothing in clause (1A) shall apply—

(*a*) to any law which does not contain a recital to the effect that such law is in relation to the Proclamation of Emergency in operation when it is made; or

(*b*) to any executive action taken otherwise than under a law containing such a recital.]

(*2*) An order made as aforesaid may extend to the whole or any part of the territory of India:

[6][Provided that where a Proclamation of Emergency is in operation only in a part of the territory of India, any such order shall not extend to any other part of the territory of India unless the President, being satisfied that the security of India or any part of the territory thereof is threatened by activities in or in relation to the part of the territory of India in which the Proclamation of Emergency is in operation, considers such extension to be necessary.]

(*3*) Every order made under clause (1) shall, as soon as may be after it is made, be laid before each House of Parliament.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s.39 (*w.e.f.* 20-6-1979).
2. Subs. by s. 40, *ibid.*, for " the rights conferred by Part III" (*w.e.f.* 20-6-1979).
3. Ins. by the Constitution (Thirty-eight Amendment) Act, 1975, s. 7 (with retrospective effect).
4. Added by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 53 (*w.e.f.* 3-1-1977).
5. Ins. by the Constitution (Forty-fourth .Amendment) Act, 1978, s. 40 (*w.e.f.* 20-6-1979).
6. Added by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s.53 (*w.e.f.* 3-1-1977).

[१][(२) खंड (१) मधील कोणतीही गोष्ट,—

(क) ज्या कोणत्याही कायद्यामध्ये, तो, करण्यात आला त्यावेळी अंमलात असलेल्या आणीबाणीच्या उद्घोषणेसंबंधीचा तो कायदा आहे, अशा आशयाचे कथन अंतर्भूत नसेल त्या कायद्याला ; किंवा

(ख) असे कथन अंतर्भूत असलेल्या कायद्यान्वये नव्हे तर अन्यथा केलेल्या कोणत्याही कार्यकारी कारवाईला,

लागू असणार नाही.]

३५९. आणीबाणीच्या कालावधीत भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांची बजावणी निलंबित असणे.—(१) जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेव्हा, राष्ट्रपतीला आदेशाद्वारे, [२][(अनुच्छेद २० व २१ खेरीजकरून) भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी] त्या आदेशात जे उल्लेखिलेले असतील अशा हक्कांच्या बजावणीकरता कोणत्याही न्यायालयाला विनंती करण्याचा हक्क आणि याप्रमाणे उल्लेखिलेल्या हक्कांच्या बजावणीकरता कोणत्याही न्यायालयात प्रलंबित असलेली सर्व कार्यवाही ती उद्घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत किंवा आदेशात विनिर्दिष्ट करता येईल अशा त्याहून अल्प कालावधीत निलंबित असेल, असे घोषित करता येईल.

[३][(१क) जेव्हा [२][(अनुच्छेद २० व २१ खेरीजकरून) भाग तीन अन्वये प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी] कोणत्याही हक्काचा उल्लेख करणाऱ्या खंड (१) अन्वये केलेला आदेश अंमलात असताना, त्या भागातील ते हक्क प्रदान करणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, उक्त भागामध्ये व्याख्या केलेले "राज्य", त्या भागात अंतर्भूत असलेल्या तरतुदी नसत्या तर एरव्ही, जो कायदा किंवा कार्यकारी कार्यकारी करण्यास सक्षम झाले असते, असा कोणताही कायदा किंवा अशी कोणतीही कार्यकारी कारवाई करण्याच्या राज्याच्या अधिकारावर निर्बंध पडणार नाही. पण याप्रमाणे केलेला कोणताही कायदा, पूर्वोक्त आदेश अंमलात असण्याचे बंद होताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत अंमलात असल्याचे बंद होईल, मात्र तो कायदा अंमलात असण्याचे बंद होण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील :]

[४][परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या ज्या भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात असेल तेथील किंवा त्याच्या संबंधातील हालचालींमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली असेल तर आणि तेवढ्या मर्यादेपर्यंत, ज्यामध्ये किंवा ज्याच्या कोणत्याही भागामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात नसेल असे कोणतेही राज्य किंवा संघ राज्यक्षेत्रे याच्या संबंधात किंवा तेथे, या अनुच्छेदान्वये असा कोणताही कायदा करता येईल किंवा अशी कोणतीही कार्यकारी कारवाई करता येईल.]

[५][(१ख) खंड (१क) मधील कोणतीही गोष्ट,—

(क) ज्या कोणत्याही कायद्यामध्ये, तो करण्यात आला त्यावेळी अंमलात असलेल्या आणीबाणीच्या उद्घोषणेसंबंधीचा तो कायदा आहे, अशा आशयाचे कथन अंतर्भूत नसेल त्या कायद्याला ; किंवा

(ख) असे कथन अंतर्भूत असलेल्या कायद्यान्वये नव्हे तर अन्यथा केलेल्या कोणत्याही कार्यकारी कारवाईला,

लागू असणार नाही.]

(२) पूर्वोक्तप्रमाणे केलेल्या आदेशाची व्याप्ती, भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात असू शकेल :

[६][परंतु असे की, जेव्हा आणीबाणीची उद्घोषणा भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या फक्त एखाद्याच भागामध्ये अंमलात असेल तेव्हा, ज्यामध्ये आणीबाणीची उद्घोषणा अंमलात आहे अशा भारताच्या राज्यक्षेत्रातील किंवा त्याच्या संबंधातील कारवायांमुळे भारताची किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाची सुरक्षितता धोक्यात आली आहे, अशी राष्ट्रपतीची खात्री झाल्याने, आदेशाचे विस्तारक्षेत्र वाढवणे आवश्यक आहे, असे त्याला वाटल्याशिवाय,अशा कोणत्याही आदेशाचा विस्तार भारताच्या राज्यक्षेत्राच्या अन्य कोणत्याही भागावर केला जाणार नाही.]

(३) खंड (१) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, तो काढल्यानंतर, होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवला जाईल.

---

[१] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम ४० द्वारे " भाग तीनद्वारे प्रदान केलेल्या हक्कांपैकी " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ७ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केला.

[४] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५३ द्वारे जादा दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[५] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४० द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[६] संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५३ द्वारे जादा दाखल केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

[1]**359A.** [*Application of this Part to the State of Punjab.*] *Omitted by the Constitution (Sixty-third Amendment) Act, 1989, s. 3 (w.e.f.* 6-1-1990).

360. Provisions as to financial emergency.—(1) If the President is satisfied that a situation has arisen whereby the financial stability or credit of India or of any part of the territory thereof is threatened, he may by a Proclamation make a declaration to that effect.

[2][(*2*) A Proclamation issued under clause (1)—

(*a*) may be revoked or varied by a subsequent Proclamation;

(b) shall be laid before each House of Parliament;

(c) shall cease to operate at the expiration of two months, unless before the expiration of that period it has been approved by resolutions of both Houses of Parliament:

Provided that if any such Proclamation is issued at a time when the House of the People has been dissolved or the dissolution of the House of the People takes place during the period of two months referred to in sub-clause (c), and if a resolution approving the Proclamation has been passed by the Council of States, but no resolution with respect to such Proclamation has been passed by the House of the People before the expiration of that period, the Proclamation shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the House of the People first sits after its reconstitution unless before the expiration of the said period of thirty days a resolution approving the Proclamation has been also passed by the House of the People.]

(*3*) During the period any such Proclamation as is mentioned in clause (1) is in operation, the executive authority of the Union shall extend to the giving of directions to any State to observe such canons of financial propriety as may be specified in the directions, and to the giving of such other directions as the President may deem necessary and adequate for the purpose.

(*4*) Notwithstanding anything in this Constitution—

(*a*) any such direction may include—

(*i*) a provision requiring the reduction of salaries and allowances of all or any class of persons serving in connection with the affairs of a State;

(*ii*) a provision requiring all Money Bills or other Bills to which the provisions of article 207 apply to be reserved for the consideration of the President after they are passed by the Legislature of the State;

(*b*) it shall be competent for the President during the period any Proclamation issued under this article is in operation to issue directions for the reduction of salaries and allowances of all or any class of persons serving in connection with the affairs of the Union including the Judges of the Supreme Court and the High Courts.

[3][(5) * * * * *]

---

1. Ins. by the Constitution (Fifty-ninth Amendment) Act, 1988, s. 3 (*w.e.f.* 30-3-1988) and shall cease to operate on the expiry of a period of two years from the commencement of this Act, *i.e.* 30th day of March, 1988.

2. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 41, for cl. (*2*) (*w.e.f.* 20-6-1979).

3. Cl. (5) was ins. by the Constitution (thirty-eight Amendment) Act, 1975, s. 8 (retrospectively) and omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 41 (w.e.f. 20-6-1979).

[१]**३५९क. [हा भाग पंजाब राज्याला लागू असणे.—]** संविधान (त्रेसष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ याच्या कलम ३ द्वारे गाळला (६ जानेवारी, १९९० रोजी व तेव्हापासून).

३६०. आर्थिक आणीबाणीसंबंधी तरतुदी.— (१) जिच्यामुळे भारताचे किंवा त्याच्या राज्यक्षेत्राच्या कोणत्याही भागाचे आर्थिक स्थैर्य किंवा पत धोक्यात आली आहे अशी परिस्थिती उद्‌भवली आहे, अशी जर राष्ट्रपतीची खात्री झाली तर, त्याला, उद्‌घोषणेद्वारे तशा आशयाची घोषणा करता येईल.

[२][(२) खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्‌घोषणा—

(क) त्यानंतरच्या उद्‌घोषणेद्वारे रद्द करता येईल किंवा बदलता येईल ;

(ख) संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल ;

(ग) तो कालावधी संपण्यापूर्वी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या ठरावांद्वारे तिला मान्यता मिळालेली नसेल तर दोन महिने संपताच अंमलात असण्याचे बंद होईल :

परंतु असे की, जर अशी कोणतीही उद्‌घोषणा, जेव्हा लोकसभा विसर्जित झालेली असेल अशा काळात जारी केली गेली असेल किंवा उप-खंड (ग) मध्ये निर्देशिलेल्या दोन महिन्यांच्या कालावधीत लोकसभेचे विसर्जन झाले तर आणि जर राज्यसभेने उद्‌घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला असेल, पण तो कालावधी संपण्यापूर्वी लोकसभेने अशा उद्‌घोषणेबाबत कोणताही ठराव पारित केला नसेल तर, लोकसभा, ती पुन्हा घटित झाल्यानंतर प्रथम ज्या दिनांकास भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच ती उद्‌घोषणा, उक्त तीस दिवसांचा कालावधी संपण्यापूर्वी त्या लोकसभेनेही त्या उद्‌घोषणेस मान्यता देणारा ठराव पारित केला नसेल तर, अंमलात असण्याचे बंद होईल.]

(३) खंड (१) मध्ये उल्लेखिलेली अशी कोणतीही उद्‌घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत, कोणत्याही राज्याला आर्थिक औचित्याच्या सिद्धांताचे पालन करण्याबाबत निदेश देऊन त्या निदेशात तो सिद्धांत विनिर्दिष्ट करणे आणि त्या प्रयोजनाकरता राष्ट्रपतीला जे आवश्यक व पर्याप्त वाटतील असे अन्य निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी प्राधिकाराच्या कक्षेत येईल.

(४) या संविधानात काहीही असले तरी—

(क) अशा कोणत्याही निदेशात—

(एक) एखाद्या राज्याच्या कारभारासंबंधात सेवा करणाऱ्या सर्व किंवा कोणत्याही वर्गातील व्यक्तींच्या वेतनात व भत्त्यात घट करणे आवश्यक करणारी तरतूद ;

(दोन) सर्व धन विधेयके, किंवा अनुच्छेद २०७ मधील तरतुदी ज्यांना लागू आहेत अशी अन्य विधेयके राज्य विधानमंडळाने पारित केल्यानंतर ती राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवणे आवश्यक करणारी तरतूद,

समाविष्ट असू शकेल ;

(ख) या अनुच्छेदाअन्वये जारी केलेली कोणतीही उद्‌घोषणा अंमलात असेल त्या कालावधीत, राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाच्या व उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसह, संघराज्याच्या कारभारासंबंधात सेवा करणाऱ्या सर्व किंवा कोणत्याही वर्गातील व्यक्तींच्या वेतनात व भत्त्यात घट करण्याचा निदेश देण्यास सक्षम असेल.

[३][(५) * * * * *]

---

१. संविधान (एकोणसाठावी सुधारणा) अधिनियम, १९८८ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (३० मार्च, १९८८ रोजी व तेव्हापासून) आणि या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून, म्हणजेच ३० मार्च, १९८८ पासून दोन वर्षांचा कालावधी समाप्त झाल्यावर तो अंमलात असण्याचे बंद होईल.

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४१ द्वारे मूळ खंड (२) ऐवजी दाखल केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (अडतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ८ द्वारे (भूतलक्षी प्रभावाने) समाविष्ट केलेला खंड (५) हा संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४१ द्वारे गाळला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

PART XIX

MISCELLANEOUS

361. Protection of President and Governors and Rajpramukhs.—(1) The President, or the Governor or Rajpramukh of a State, shall not be answerable to any court for the exercise and performance of the powers and duties of his office or for any act done or purporting to be done by him in the exercise and performance of those powers and duties :

Provided that the conduct of the President may be brought under review by any court, tribunal or body appointed or designated by either House of Parliament for the investigation of a charge under article 61 :

Provided further that nothing in this clause shall be construed as restricting the right of any person to bring appropriate proceedings against the Government of India or the Government of a State.

(2) No criminal proceedings whatsoever shall be instituted or continued against the President, or the Governor [1]*** of a State, in any court during his term of office.

(3) No process for the arrest or imprisonment of the President, or the Governor [1]*** of a State, shall issue from any court during his term of office.

(4) No civil proceedings in which relief is claimed against the President, or the Governor [1]*** of a State, shall be instituted during his term of office in any court in respect of any act done or purporting to be done by him in his personal capacity, whether before or after he entered upon his office as President, or as Governor [1]*** of such State, until the expiration of two months next after notice in writing has been delivered to the President or the Governor [1]***, as the case may be, or left at his office stating the nature of the proceedings, the cause of action therefor, the name, description and place of residence of the party by whom such proceedings are to be instituted and the relief which he claims.

[2][**361A. Protection of publication of proceedings of Parliament and State Legislatures.—** (1) No person shall be liable to any proceedings, civil or criminal, in any court in respect of the publication in a newspaper of a substantially true report of any proceedings of either House of Parliament or the Legislative Assembly, or, as the case may be, either House of the Legislature, of a State, unless the publication is proved to have been made with malice:

Provided that nothing in this clause shall apply to the publication of any report of the proceedings of a secret sitting of either House of Parliament or the Legislative Assembly, or, as the case may be, either House of the Legislature, of a State.

(2) Clause (1) shall apply in relation to reports or matters broadcast by means of wireless telegraphy as part of any programme or service provided by means of a broadcasting station as it applies in relation to reports or matters published in a newspaper.

Explanation.—In this article, "newspaper" includes a news agency report containing material for publication in a newspaper.]

---

1. The words "or Rajpramukh" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. Ins. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 42 (*w.e.f.* 20-6-1979).

भाग एकोणीस

संकीर्ण

३६१. राष्ट्रपती आणि राज्यपाल व राजप्रमुख यांना संरक्षण.—(१) राष्ट्रपती, किंवा राज्याचा राज्यपाल किंवा राजप्रमुख आपल्या पदाच्या अधिकारांच्या वापराबद्दल आणि कर्तव्यांच्या पालनाबद्दल अथवा ते अधिकार वापरताना व ती कर्तव्ये पार पाडताना त्याने केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कृतीबद्दल कोणत्याही न्यायालयाला उत्तरदायी असणार नाही :

परंतु असे की, अनुच्छेद ६१ खालील दोषारोपाचे अन्वेषण करण्यासाठी संसदेच्या कोणत्याही सभागृहाने नियुक्त केलेल्या किंवा पदनिर्देशित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाद्वारे, न्यायाधिकरणाद्वारे किंवा ती निकायाद्वारे राष्ट्रपतीच्या वर्तनाचे पुनर्विलोकन करता येईल :

परंतु आणखी असे की, या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या विरूद्ध समुचित कार्यवाही करण्याचा कोणत्याही व्यक्तीचा हक्क निर्बंधित होतो, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीच्या किंवा एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाच्या [१]*** विरूद्ध, त्याच्या पदावधीत, कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही प्रकारची फौजदारी कार्यवाही दाखल केली जाणार नाही किंवा ती चालू ठेवली जाणार नाही.

(३) राष्ट्रपतीला किंवा एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाला [१]*** अटक करण्यासाठी किंवा कारागृहात टाकण्यासाठी त्याच्या पदावधीत कोणत्याही न्यायालयातून कोणतीही आदेशिका काढली जाणार नाही.

(४) ज्यामध्ये, राष्ट्रपतीच्या, किंवा एखाद्या राज्याच्या राज्यपालाच्या [१]*** विरुद्ध अनुतोषाची मागणी केली आहे अशी, त्याने त्याच्या व्यक्तिगत क्षमतेत केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कृतीच्या,—मग राष्ट्रपती म्हणून किंवा अशा राज्याचा राज्यपाल [१]*** म्हणून त्याने त्याचे पद ग्रहण करण्यापूर्वी किंवा त्यानंतर केलेली असो,—संबंधातील कोणतीही दिवाणी कार्यवाही, अशा कार्यवाहीचे स्वरुप, तिचे वादकारण, ज्या कोणाकडून अशी कार्यवाही दाखल केली जात आहे त्या पक्षकाराचे नाव, वर्णन व राहण्याचे ठिकाण आणि तो मागत असलेला अनुतोष नमूद करणारी लेखी नोटीस, राष्ट्रपतीला, किंवा यथास्थिति, राज्यपालाला [१]*** देण्यात आल्यानंतर किंवा त्याच्या कार्यालयात बजावण्यात आल्यानंतर पुढील दोन महिने समाप्त होईपर्यंत, त्याच्या पदावधीत, कोणत्याही न्यायालयात दाखल केली जाणार नाही.

[२][**३६१क. संसदेच्या व राज्य विधानमंडळांच्या कामकाजवृत्तांच्या प्रसिद्धीस संरक्षण.**—(१) संसदेचे कोणतेही सभागृह अथवा राज्याची विधानसभा किंवा, यथास्थिति, त्याच्या विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह, याच्या कोणत्याही कामकाजाचे सारतः खरे प्रतिवृत्त वृत्तपत्रामध्ये प्रसिद्ध करण्याच्या संबंधात कोणतीही व्यक्ती, कोणत्याही न्यायालयामध्ये अशी प्रसिद्धी विद्वेषपूर्वक करण्यात आली आहे, असे शाबीत करण्यात आले नसेल तर, कोणत्याही फौजदारी किंवा दिवाणी कार्यवाहीस पात्र होणार नाही :

परंतु असे की, संसदेचे कोणतेही सभागृह अथवा एखाद्या राज्याची विधानसभा, किंवा, यथास्थिति, त्याच्या विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह यांच्या एखाद्या गुप्त बैठकीच्या कामकाजाचे कोणतेही प्रतिवृत्त, प्रसिद्ध करण्याबाबत या खंडातील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही.

(२) खंड (१) ज्याप्रमाणे वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या प्रतिवृत्तांच्या किंवा बाबींच्या संबंधात लागू होतो त्याचप्रमाणे तो, ध्वनिक्षेपण केंद्राच्या सहाय्याने सादर केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही कार्यक्रमाचा किंवा सेवेचा भाग म्हणून बिनतारी संदेश यंत्रणेद्वारे ध्वनिक्षेपित केलेल्या प्रतिवृत्तांच्या किंवा बाबींच्या संबंधातही लागू असेल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदातील “वृत्तपत्र” यात, वृत्तपत्रामध्ये प्रसिद्ध करावयाचा मजकूर ज्यात अंतर्भूत आहे अशा, एखाद्या वृत्तसंस्थेच्या प्रतिवृत्तांचा समावेश आहे.]

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे “किंवा राजप्रमुख” हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक रूपभेदांसह गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केला (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**361B. Disqualification for appointment on remunerative political post.—**A member of a House belonging to any political party who is disqualified for being a member of the House under paragraph 2 of the Tenth Schedule shall also be disqualified to hold any remunerative political post for duration of the period commencing from the date of his disqualification till the date on which the term of his office as such member would expire or till the date on which he contests an election to a House and is declared elected, whichever is earlier.

Explanation.—For the purposes of this article,—

(*a*) the expression " House " has the meaning assigned to it in clause (a) of paragraph 1 of the Tenth Schedule;

(*b*) the expression " remunerative political post " means any office—

(*i*) under the Government of India or the Government of a State where the salary or remuneration for such office is paid out of the public revenue of the Government of India or the Government of the State, as the case may be; or

(*ii*) under a body, whether incorporated or not, which is wholly or partially owned by the Government of India or the Government of the State, and the salary or remuneration for such office is paid by such body,

except where such salary or remuneration paid is compensatory in nature.]

362. [*Rights and privileges of Rulers of Indian States.*] *Omitted by the Constitution* (*Twenty-sixth Amendment*) *Act,* 1971, *s.* 2. (w.e.f. 28-12-1971).

363. Bar to interference by courts in disputes arising out of certain treaties, agreements, etc.—(1) Notwithstanding anything in this Constitution but subject to the provisions of article 143, neither the Supreme Court nor any other court shall have jurisdiction in any dispute arising out of any provision of a treaty, agreement, covenant, engagement, *sanad* or other similar instrument which was entered into or executed before the commencement of this Constitution by any Ruler of an Indian State and to which the Government of the Dominion of India or any of its predecessor Governments was a party and which has or has been continued in operation after such commencement, or in any dispute in respect of any right accruing under or any liability or obligation arising out of any of the provisions of this Constitution relating to any such treaty, agreement, covenant, engagement, *sanad* or other similar instrument.

(2) In this article—

(*a*) "Indian State" means any territory recognised before the commencement of this Constitution by His Majesty or the Government of the Dominion of India as being such a State; and

(*b*) "Ruler" includes the Prince, Chief or other person recognised before such commencement by His Majesty or the Government of the Dominion of India as the Ruler of any Indian State.

---

1. Art. 361B inserted by the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, s. 4 (w.e.f. 1-1-2004).

[1][**३६१ख. लाभकारी राजकीय पदावर नियुक्ती होण्याची अनर्हता.**—कोणत्याही राजकीय पक्षाचा कोणत्याही सभागृहाचा जो सदस्य दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ अन्वये त्या सभागृहाचा सदस्य होण्यास अनर्ह असेल, तो, त्याच्या अनर्हतेच्या दिनांकापासून त्याच्या सदस्यत्वाचा कालावधी समाप्त होण्याच्या दिनांकापर्यंत किंवा ज्या दिनांकास त्याने कोणत्याही सभागृहाची निवडणूक लढविलेली असेल व तो निवडून आल्याचे घोषित झाले असेल त्या दिनांकापर्यंत, यांपैकी जो अगोदर येईल त्या दिनांकापर्यंतच्या कालावधी दरम्यान, कोणतेही लाभकारी राजकीय पद धारण करण्यास देखील अनर्ह असेल.

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) "सभागृह" या संज्ञेस, दहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ च्या खंड (ख) मध्ये जो अर्थ नेमून दिलेला असेल तोच अर्थ असेल ;

(ख) "लाभकारी राजकीय पद" या संज्ञेचा अर्थ,—

(एक) जेव्हा अशा पदाचे वेतन किंवा पारिश्रमिक भारत सरकारच्या, किंवा, यथास्थिति, राज्य शासनाच्या सार्वजनिक महसुलातून प्रदान केले जात असेल तेव्हा, भारत सरकार किंवा राज्य शासन यांच्या अधीन असलेले कोणतेही पद, असा आहे ; किंवा

(दोन) जो पूर्णतः किंवा अंशतः भारत सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या मालकीचा आहे अशा निकायाच्या—मग तो विधिसंस्थापित असो किंवा नसो—अधीन असलेले आणि ज्याचे वेतन किंवा पारिश्रमिक अशा निकायाकडून देण्यात येते, असे कोणतेही पद, असा आहे,

मात्र, प्रदान केलेले वेतन व पारिश्रमिक हानिपूरक स्वरूपात असेल तेव्हा त्याचा अपवाद केला जाईल.]

३६२. [भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींचे हक्क व विशेषाधिकार].— संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ द्वारे गाळला (२८ डिसेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

३६३. विवक्षित तह, करार, इत्यादींतून उद्‌भवणाऱ्या विवादांमध्ये न्यायालयाने हस्तक्षेप करण्यास रोध.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, मात्र, अनुच्छेद १४३ च्या तरतुदींना अधीन राहून जो तह, करार, प्रसंविदा, अभिसंकेत, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही भारतीय संस्थानाच्या अधिपतीने केला होता किंवा निष्पादित केला होता आणि ज्यामध्ये डोमिनिअन ऑफ इंडियाचे सरकार किंवा त्यांच्या पूर्वाधिकाऱ्यांपैकी कोणतेही सरकार पक्षकार होते आणि अशा प्रारंभानंतर जो अंमलात राहिलेला आहे किंवा अंमलात ठेवण्यात आला आहे त्याच्या कोणत्याही तरतुदीतून उद्‌भवणाऱ्या कोणत्याही विवादात अथवा असा कोणताही तह, करार, प्रसंविदा, अभिसंकेत, सनद किंवा अन्य तत्सम संलेख यांच्याशी संबंधित अशा या संविधानात असलेल्यांपैकी कोणत्याही तरतुदीअन्वये प्रोद्‌भूत होणारा कोणताही हक्क अथवा त्यातून उद्‌भवणारे कोणतेही दायित्व किंवा आबंधन याबाबतच्या कोणत्याही विवादात सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता असणार नाही.

(२) या अनुच्छेदात,—

(क) "भारतीय संस्थान" याचा अर्थ, हिज मॅजेस्टीने किंवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी असे संस्थान म्हणून मान्यता दिलेले कोणतेही राज्यक्षेत्र, असा आहे ; आणि

(ख) "अधिपती" यात, हिज मॅजेस्टीने किंवा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून मान्यता दिलेला राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती, यांचा समावेश आहे.

---

[1] संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ४ द्वारे हा अनुच्छेद ३६१ ख समाविष्ट केला (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**363A. Recognition granted to Rulers of Indian States to cease and privy purses to be abolished.—**Notwithstanding anything in this Constitution or in any law for the time being in force—

(*a*) the Prince, Chief or other person who, at any time before the commencement of the Constitution (Twenty-sixth Amendment) Act, 1971, was recognised by the President as the Ruler of an Indian State or any person who, at any time before such commencement, was recognised by the President as the successor of such Ruler shall, on and from such commencement, cease to be recognised as such Ruler or the successor of such Ruler;

(*b*) on and from the commencement of the Constitution (Twenty-sixth Amendment) Act, 1971, privy purse is abolished and all rights, liabilities and obligations in respect of privy purse are extinguished and accordingly the Ruler or, as the case may be, the successor of such Ruler, referred to in clause (a) or any other person shall not be paid any sum as privy purse.]

364. Special provisions as to major ports and aerodromes.—(1) Notwithstanding anything in this Constitution, the President may by public notification direct that as from such date as may be specified in the notification—

(*a*) any law made by Parliament or by the Legislature of a State shall not apply to any major port or aerodrome or shall apply thereto subject to such exceptions or modifications as may be specified in the notification; or

(*b*) any existing law shall cease to have effect in any major port or aerodrome except as respects things done or omitted to be done before the said date, or shall in its application to such port or aerodrome have effect subject to such exceptions or modifications as may be specified in the notification.

(2) In this article—

(a) "major port" means a port declared to be a major port by or under any law made by Parliament or any existing law and includes all areas for the time being included within the limits of such port;

(b) "aerodrome" means aerodrome as defined for the purposes of the enactments relating to airways, aircraft and air navigation.

365. Effect of failure to comply with, or to give effect to, directions given by the Union.—Where any State has failed to comply with, or to give effect to, any directions given in the exercise of the executive power of the Union under any of the provisions of this Constitution, it shall be lawful for the President to hold that a situation has arisen in which the Government of the State cannot be carried on in accordance with the provisions of this Constitution.

366. Definitions.—In this Constitution, unless the context otherwise requires, the following expressions have the meanings hereby respectively assigned to them, that is to say-—

(1) “agricultural income” means agricultural income as defined for the purposes of the enactments relating to Indian income-tax;

(2) “an Anglo-Indian” means a person whose father or any of whose other male progenitors in the male line is or was of European descent but who is domiciled within the territory of India and is or was born within such territory of parents habitually resident therein and not established there for temporary purposes only ;

---

[1] Art. 363A inserted by the Constitution (Twenty-sixth Amendment) Act, 1971, s. 3 (w.e.f. 28-12-1971).

[1][**३६३क. भारतीय संस्थानांच्या अधिपतींना दिलेली मान्यता संपुष्टात येणे व खासगत तनखे नष्ट करणे.**—या संविधानामध्ये अथवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून ज्याला मान्यता दिली होती असा राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती यांना अथवा जिला अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी, राष्ट्रपतीने अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मान्यता दिलेली होती अशा कोणत्याही व्यक्तीला, असा अधिपती किंवा अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मिळालेली मान्यता अशा प्रारंभाच्या दिनांकास आणि तेव्हापासून संपुष्टात येईल ;

(ख) संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकास आणि तेव्हापासून खासगत तनखे नष्ट करण्यात आले आहेत आणि खासगत तनख्यांच्या बाबतीतील सर्व हक्क, दायित्वे आणि आबंधने नष्ट करण्यात आलेली आहेत आणि तद्नुसार खंड (क) मध्ये निर्देशिलेला अधिपती, किंवा यथास्थिति, अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी अथवा अन्य कोणतीही व्यक्ती यांना खासगत तनखा, म्हणून कोणतीही रक्कम दिली जाणार नाही.]

३६४. मोठी बंदरे व विमानतळ यासंबंधी विशेष तरतुदी.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राष्ट्रपती जाहीर अधिसूचनेद्वारे असा निदेश देऊ शकेल की, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकास व तेव्हापासून—

(क) संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेला कोणताही कायदा, एखादे मोठे बंदर किंवा विमानतळ यांना लागू होणार नाही अथवा त्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह त्यांना लागू होईल ; अथवा

(ख) एखादा विद्यमान कायदा हा, एखादे मोठे बंदर किंवा विमानतळ यांच्या बाबतीत उक्त दिनांकापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी खेरीजकरून एरव्ही, अंमलात असण्याचे बंद होईल, अथवा अशा बंदराला किंवा विमानतळाला लागू होताना, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह अंमलात येईल.

(२) या अनुच्छेदातील,—

(क) "मोठे बंदर" याचा अर्थ, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा कोणत्याही विद्यमान कायद्याद्वारे किंवा तद्न्वये मोठे बंदर म्हणून घोषित केलेले बंदर, असा आहे आणि त्या त्या वेळी अशा बंदराच्या सीमांमध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व क्षेत्रांचा त्यात समावेश आहे ;

(ख) "विमानतळ" याचा अर्थ, हवाईमार्ग, विमाने व विमानचालन यासंबंधीच्या अधिनियमितींच्या प्रयोजनार्थ व्याख्या केल्याप्रमाणे विमानतळ, असा आहे.

३६५. संघराज्याने दिलेल्या निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कसूर केल्याचा परिणाम.—या संविधानात असलेल्या तरतुदींपैकी कोणत्याही तरतुदींन्वये संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर करताना दिलेल्या कोणत्याही निदेशांचे अनुपालन करण्यात किंवा त्यांची अंमलबजावणी करण्यात कोणत्याही राज्याने कसूर केली असेल त्या बाबतीत, त्या राज्याचे शासन या संविधानाच्या तरतुदींना अनुसरून चालवणे शक्य नाही, अशी परिस्थिती उद्‌भवली आहे, असे राष्ट्रपतीने ठरवणे कायदेशीर होईल.

३६६. व्याख्या.—या संविधानात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, पुढील शब्दप्रयोगांना याद्वारे नेमून दिल्याप्रमाणे ते ते अर्थ असतील, ते म्हणजे ,—

(१) "कृषि उत्पन्न" याचा अर्थ, भारतीय प्राप्तीकरासंबंधीच्या अधिनियमितींच्या प्रयोजनार्थ व्याख्या केल्याप्रमाणे कृषि उत्पन्न, असा आहे ;

(२) "आंग्ल-भारतीय" याचा अर्थ, ज्या व्यक्तीचा पिता किंवा त्या पुरुष पंरपरेतील अन्य कोणीही पुरुष प्रजनक, मूळचा युरोपीय आहे किंवा होता, पण जी व्यक्ती भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अधिवासी आहे आणि अशा राज्यक्षेत्रात केवळ तात्कालिक प्रयोजनांसाठी स्थायिक झालेल्या नव्हे तर त्यात नित्यशः रहिवासी असलेल्या माता-पित्याच्या पोटी जी जन्मली आहे किंवा होती ती व्यक्ती, असा आहे ;

---

[1] संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे अनुच्छेद ३६३क समाविष्ट केला (२८ डिसेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

(3) "article" means an article of this Constitution;

(4) "borrow" includes the raising of money by the grant of annuities, and "loan" shall be construed accordingly ;

[1][(4A) * * * * * * *]

(5) "clause" means a clause of the article in which the expression occurs ;

(6) "corporation tax" means any tax on income, so far as that tax is payable by companies and is a tax in the case of which the following conditions are fulfilled :—

(*a*) that it is not chargeable in respect of agricultural income ;

(*b*) that no deduction in respect of the tax paid by companies is, by any enactments which may apply to the tax, authorised to be made from dividends payable by the companies to individuals;

(*c*) that no provision exists for taking the tax so paid into account in computing for the purposes of Indian income-tax the total income of individuals receiving such dividends, or in computing the Indian income-tax payable by, or refundable to, such individuals ;

(7) "corresponding Province" , "corresponding Indian State" or "corresponding State" means in cases of doubt such Province, Indian State or State as may be determined by the President to be the corresponding Province, the corresponding Indian State or the corresponding State, as the case may be, for the particular purpose in question ;

(8) "debt" includes any liability in respect of any obligation to repay capital sums by way of annuities and any liability under any guarantee, and "debt charges" shall be construed accordingly:

(9) "estate duty" means a duty to be assessed on or by reference to the principal value, ascertained in accordance with such rules as may be prescribed by or under laws made by Parliament or the Legislature of a State relating to the duty, of all property passing upon death or deemed, under the provisions of the said laws, so to pass ;

(10) "existing law" means any law, Ordinance, order, bye-law, rule or regulation passed or made before the commencement of this Constitution by any Legislature, authority or person having power to make such a law, Ordinance, order, bye-law, rule or regulation ;

(11) "Federal Court" means the Federal Court constituted under the Government of India Act, 1935;

(12) "goods" includes all materials, commodities, and articles ;

[2][(12A) "goods and service tax" means any tax on supply of goods, or services or both except taxes on the supply of the alcoholic liquor for human consumption;]

(13) "guarantee" includes any obligation undertaken before the commencement of this Constitution to make payments in the event of the profits of an undertaking falling short of a specified amount ;

(14) "High Court" means any Court which is deemed for the purposes of this Constitution to be a High Court for any State and includes—

(*a*) any Court in the territory of India constituted or reconstituted under this Constitution as a High Court ; and

---

1. Cl. (4A) was ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 54 (w.e.f. 1-2-1977) and omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 11 (w.e.f. 13-4-1978).

2. Ins. by the Constitution (One hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 14(*i*) (w.e.f. 16-9-2016).

(३) "अनुच्छेद" याचा अर्थ, या संविधानाचा अनुच्छेद, असा आहे ;

(४) "कर्जाऊ घेणे" यात, वर्षासने देऊन पैसे उभारणे याचा समावेश आहे आणि "कर्ज" याचा अन्वयार्थ तद्नुसार लावला जाईल :

[१][(४क) * * * * * * *]

(५) "खंड" याचा अर्थ, ज्या अनुच्छेदात तो शब्दप्रयोग येतो त्याचा खंड, असा आहे ;

(६) "निगम कर" याचा अर्थ, तो कर जेथवर कंपन्यांनी द्यावयाचा आहे तेथवर उत्पन्नावरील कोणताही कर, असा आहे आणि ज्याच्या बाबतीत पुढील शर्ती पूर्ण होतात असा कर, असा आहे :—

(क) तो कृषि उत्पन्नाच्या बाबतीत आकारणीयोग्य नाही ;

(ख) कंपन्यांनी भरावयाच्या कराला लागू होतील अशा कोणत्याही अधिनियमितींच्याद्वारे त्या करांच्या बाबतीत, कंपन्यांनी व्यक्तींना द्यावयाच्या लाभांशांतून कोणतीही वजात करण्याचा प्राधिकार देण्यात आलेला नाही ;

(ग) असे लाभांश मिळणाऱ्या व्यक्तींच्या एकूण उत्पन्नाची भारतीय प्राप्तिकराच्या प्रयोजनार्थ गणना करताना अथवा अशा व्यक्तींनी द्यावयाच्या किंवा त्यांना परतावायोग्य असलेल्या भारतीय प्राप्तिकराची गणना करताना याप्रमाणे भरलेला कर हिशेबात घेण्यासाठी कोणतीही तरतूद अस्तित्वात नाही ;

(७) शंकास्पद स्थितीत "तेथील संबंधित प्रांत", "तेथील संबंधित भारतीय संस्थान" किंवा "तेथील संबंधित राज्य" याचा अर्थ, प्रश्नास्पद विशिष्ट प्रयोजनाकरता, यथास्थिति, तेथील संबंधित प्रांत, तेथील संबंधित भारतीय संस्थान किंवा तेथील संबंधित राज्य म्हणून राष्ट्रपती ठरवील असा प्रांत, भारतीय संस्थान किंवा राज्य, असा आहे ;

(८) "ऋण" यात, वर्षासनांच्या रूपाने मुद्दल रकमांची परतफेड करण्याच्या कोणत्याही आबंधनाबाबतचे कोणतेही दायित्व व कोणत्याही हमीनुसार असलेले कोणतेही दायित्व समाविष्ट आहे आणि "ऋणभार" याचा अन्वयार्थ तद्नुसार लावण्यात येईल ;

(९) "संपदा शुल्क" याचा अर्थ, त्या शुल्कासंबंधी संसदेने किंवा राज्य विधानमंडळाने केलेल्या कायद्यांच्या तरतुदींन्वये मृत्यूनंतर संक्रामित होणाऱ्या किंवा अशाप्रकारे संक्रामित होत असल्याचे मानल्या जाणाऱ्या मालमत्तेचे उक्त कायद्यांद्वारे किंवा तद्न्वये विहित करण्यात येतील अशा नियमांना अनुसरून जे मूळ मूल्य विनिश्चित केले असेल त्यावर किंवा त्याच्या संदर्भात निर्धारित करावयाचे शुल्क, असा आहे ;

(१०) "विद्यमान कायदा" याचा अर्थ, कोणताही कायदा, अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम किंवा विनियम करण्याचा अधिकार असलेल्या कोणत्याही विधानमंडळाने, प्राधिकाऱ्याने किंवा व्यक्तीने या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पारित केलेला किंवा केलेला असा कायदा, अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम किंवा विनियम, असा आहे ;

(११) "फेडरल न्यायालय" याचा अर्थ, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ यान्वये घटित केलेले फेडरल न्यायालय, असा आहे ;

(१२) "माल" यात सर्व सामग्री, विक्रेय व जिन्नस समाविष्ट आहेत ;

[२][(१२क) "वस्तू व सेवा कर" याचा अर्थ, मानवी सेवनाकरिता असलेल्या मद्यार्कयुक्त दारूच्या पुरवठ्यावरील करांखेरीज वस्तूंच्या किंवा सेवांच्या किंवा दोन्हींच्या पुरवठ्यावरील कोणताही कर, असा आहे ;]

(१३) "हमी" यात एखाद्या उपक्रमाचा नफा विनिर्दिष्ट रकमेपेक्षा कमी पडल्यास पैसे भरण्याचे या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी पत्करलेले कोणतेही आबंधन समाविष्ट आहे ;

(१४) "उच्च न्यायालय" याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ जे कोणत्याही राज्याचे उच्च न्यायालय म्हणून मानले गेले आहे असे कोणतेही न्यायालय, असा आहे आणि त्यात,—

(क) या संविधानाअन्वये उच्च न्यायालय म्हणून घटित केलेले किंवा पुन्हा घटित केलेले भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणतेही न्यायालय ; आणि

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५४ द्वारे (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) समाविष्ट केलेला खंड (४क), संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ११ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १४ (एक) द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

(*b*) any other Court in the territory of India which may be declared by Parliament by law to be a High Court for all or any of the purposes of this Constitution ;

(15) "Indian State" means any territory which the Government of the Dominion of India recognised as such a State ;

(16) "Part" means a Part of this Constitution;

(17) "pension" means a pension, whether contributory or not, of any kind whatsoever payable to or in respect of any person, and includes retired pay so payable; a gratuity so payable and any sum or sums so payable by way of the return, with or without interest thereon or any other addition thereto, of subscriptions to a provident fund;

(18) "Proclamation of Emergency" means a Proclamation issued under clause (1) of article 352;

(19) "public notification" means a notification in the *Gazette of India*, or, as the case may be, the *Official Gazette* of a State ;

(20) "railway" does not include—

(*a*) a tramway wholly within a municipal area; or

(*b*) any other line of communication wholly situate in one State and declared by Parliament by law not to be a railway ;

[1][(21) * * * * * *]

[2][(22) "Ruler" means the Prince, Chief or other person who, at any time before the commencement of the Constitution (Twenty-sixth Amendment) Act, 1971, was recognised by the President as the Ruler of an Indian State or any person who, at any time before such commencement, was recognised by the President as the successor of such Ruler ;]

(23) "Schedule" means a Schedule to this Constitution ;

(24) "Scheduled Castes" means such castes, races or tribes or parts of or groups within such castes, races or tribes as are deemed under article 341 to be Scheduled Castes for the purposes of this Constitution;

(25) "Scheduled Tribes" means such tribes or tribal communities or parts of or groups within such tribes or tribal communities as are deemed under article 342 to be Scheduled Tribes for the purposes of this Constitution;

(26) "securities" includes stock;

[3]* * * * * *

[4][(26A) "Services" means any thing other than goods ;

(26B) "State" with reference to articles 246A, 268, 269, 269A and article 279A includes a Union territory with Legislature;]

[5][(26C) "socially and educationally backward classes" means such backward classes as are so deemed under article 342A for the purposes of the Central Government or the State or Union territory, as the case may be ;]

(27) "sub-clause" means a sub-clause of the clause in which the expression occurs;

(28) "taxation" includes the imposition of any tax or impost, whether general or local or special, and "tax" shall be construed accordingly ;

---

1. Cl. (21) omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (Twenty-sixth Amendment) Act, 1971, s. 4, for cl. (22) (*w.e.f.* 28-12-1971).
3. Cl. (26A) was ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 54 (*w.e.f.* 1-2-1977) and omitted by the Constitution (Forty-third Amendment) Act, 1977, s. 11 (*w.e.f.* 13-4-1978).
4. Ins. by the Constitution (One Hundred and first Amendment) Act, 2016, s.14(ii) (*w.e.f.* 16-9-2016).
5. Cl. (26C) was ins. by the Constitution (One Hundred Second Amendment) Act, 2018, s.5 (w.e.f, 14-8-2018), and subsequently sub. by the Constitution (One Hundred and Fifth Amendment) Act, 2021, s.4 (*w.e.f.* 15-9-2021).

(ख) या संविधानाच्या सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही प्रयोजनांसाठी संसदेकडून कायद्याद्वारे उच्च न्यायालय म्हणून घोषित केले जाईल असे भारताच्या राज्यक्षेत्रातील अन्य कोणतेही न्यायालय, समाविष्ट आहे ;

(१५) "भारतीय संस्थान" याचा अर्थ, डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या सरकारने ज्याला असे संस्थान म्हणून मान्यता दिली होती, असे कोणतेही राज्यक्षेत्र, असा आहे ;

(१६) "भाग" याचा अर्थ, या संविधानाचा भाग, असा आहे ;

(१७) "पेन्शन" याचा अर्थ, कोणत्याही व्यक्तीला किंवा तिच्या बाबतीत प्रदेय असलेले कोणत्याही प्रकारचे पेन्शन—मग ते अंशदायी असो वा नसो—असा आहे आणि त्यात, अशा प्रकारे प्रदेय असलेले सेवा निवृत्तिवेतन, अशाप्रकारे प्रदेय असलेले उपदान व भविष्य निधीत वर्गणी म्हणून दिलेल्या रकमांच्या परताव्यादाखल अशा प्रकारे प्रदेय असलेली रक्कम किंवा रकमा,—त्यांवरील व्याज किंवा त्यांतील अन्य कोणतीही वाढ यांसह किंवा त्याविना—समाविष्ट आहेत ;

(१८) "आणीबाणीची उद्घोषणा" याचा अर्थ, अनुच्छेद ३५२ च्या खंड (१) अन्वये जारी केलेली उद्घोषणा, असा आहे ;

(१९) "जाहीर अधिसूचना" याचा अर्थ, **भारताचे राजपत्र,** किंवा, यथास्थिति, एखाद्या राज्याचे **राजपत्र** यातील अधिसूचना, असा आहे ;

(२०) "रेल्वे" यात,—

(क) संपूर्णपणे नगरपालिका क्षेत्रात असलेला ट्राममार्ग ; किंवा

(ख) संपूर्णपणे एका राज्यात असलेला व संसदेने कायद्याद्वारे रेल्वे नसल्याचे घोषित केलेला अन्य कोणताही दळणवळण मार्ग,

समाविष्ट नाहीत ;

[१][(२१)* * * * * *]

[२][(२२) "अधिपती" याचा अर्थ, ज्याला राष्ट्रपतीने संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी भारतीय संस्थानाचा अधिपती म्हणून मान्यता दिली होती असा राजा, संस्थानिक किंवा अन्य व्यक्ती अथवा, जिला राष्ट्रपतीने अशा प्रारंभापूर्वी कोणत्याही वेळी अशा अधिपतीचा उत्तराधिकारी म्हणून मान्यता दिली होती अशी कोणतीही व्यक्ती, असा आहे ;]

(२३) "अनुसूची" याचा अर्थ, या संविधानाची अनुसूची, असा आहे ;

(२४) "अनुसूचित जाती" याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, अनुच्छेद ३४१ अन्वये अनुसूचित जाती असल्याचे मानले गेले आहे अशा जाती, वंश किंवा जमाती अथवा अशा जातीचे, वंशाचे किंवा जमातींचे भाग अथवा त्यातील गट, असा आहे ;

(२५) "अनुसूचित जनजाती" याचा अर्थ, या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुच्छेद ३४२ अन्वये अनुसूचित जनजाती असल्याचे मानले गेले आहे, अशा जनजाती किंवा जनजातिसमूह अथवा अशा जनजातींचे किंवा जनजातिसमूहांचे भाग अथवा त्यातील गट, असा आहे ;

(२६) "कर्जरोखे" यात रोखेपुंजी (स्टॉक) समाविष्ट आहेत ;

[३]* * * * * *]

[४][(२६ क) "सेवा" याचा अर्थ , वस्तूंव्यतिरिक्त अन्य कोणतीही गोष्ट, असा आहे ;

(२६ ख) अनुच्छेद २४६ क, २६८, २६९, २६९ क आणि अनुच्छेद २७९ क यांच्या संदर्भात "राज्य" यामध्ये विधानमंडळासहित संघ राज्यक्षेत्राचा समावेश होतो ;]

[५][(२६ग) "सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्ग" याचा अर्थ, केंद्र सरकारच्या किंवा राज्याच्या, किंवा यथास्थिति, संघराज्य क्षेत्राच्या प्रयोजनार्थ, अनुच्छेद ३४२क अन्वये जे तसे असल्याचे मानले जातात असे मागास वर्ग, असा आहे ;]

(२७) "उप-खंड" याचा अर्थ, ज्या खंडात तो शब्दप्रयोग येतो त्याचा उप-खंड, असा आहे ;

(२८) "कर-आकारणी" यात, कोणताही कर किंवा प्रकर—मग तो सरसकट असो किंवा स्थानिक असो वा विशेष असो—बसवणे समाविष्ट आहे, आणि "कर" याचा अन्वयार्थ तद्नुसार लावला जाईल ;

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे खंड (२१) गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सव्विसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ४ द्वारे खंड (२२) ऐवजी दाखल केला (२८ डिसेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५४ द्वारे (१ फेब्रुवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) समाविष्ट केलेला खंड (२६क) हा संविधान (त्रेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७७ याच्या कलम ११ द्वारे गाळला (१३ एप्रिल, १९७८ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकशेएकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १४ (दोन) द्वारे समाविष्ट केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (एकशे दोनावी सुधारणा) अधिनियम, २०१८ याच्या कलम ५ द्वारे खंड (२६ग) समाविष्ट केला (१४ ऑगस्ट, २०१८ रोजी व तेव्हापासून) आणि त्यानंतर, संविधान (एकशे पाचावी सुधारणा) अधिनियम, २०२१ याच्या कलम ४ द्वारे दाखल केला (१५ सप्टेंबर, २०२१ रोजी व तेव्हापासून).

(29) “tax on income” includes a tax in the nature of an excess profits tax ;

[1][(29A) “tax on the sale or purchase of goods” includes—

(*a*) a tax on the transfer, otherwise than in pursuance of a contract, of property in any goods for cash, deferred payment or other valuable consideration ;

(*b*) a tax on the transfer of property in goods (whether as goods or in some other form) involved in the execution of a works contract ;

(*c*) a tax on the delivery of goods on hire-purchase or any system of payment by instalments ;

(*d*) a tax on the transfer of the right to use any goods for any purpose (whether or not for a specified period) for cash, deferred payment or other valuable consideration ;

(*e*) a tax on the supply of goods by any unincorporated association or body of persons to a member thereof for cash, deferred payment or other valuable consideration ;

(*f*) a tax on the supply, by way of or as part of any service or in any other manner whatsoever, of goods, being food or any other article for human consumption or any drink (whether or not intoxicating), where such supply or service, is for cash, deferred payment or other valuable consideration,

and such transfer, delivery or supply of any goods shall be deemed to be a sale of those goods by the person making the transfer, delivery or supply and a purchase of those goods by the person to whom such transfer, delivery or supply is made ;]

[2][(30) “Union territory” means any Union territory specified in the First Schedule and includes any other territory comprised within the territory of India but not specified in that Schedule.]

367. Interpretation.—(1) Unless the context otherwise requires, the General Clauses Act, 1897, shall, subject to any adaptations and modifications that may be made therein under article 372, apply for the interpretation of this Constitution as it applies for the interpretation of an Act of the Legislature of the Dominion of India.

(2) Any reference in this Constitution to Acts or laws of, or made by, Parliament, or to Acts or laws of, or made by, the Legislature of a State [3]***, shall be construed as including a reference to an Ordinance made by the President or, to an Ordinance made by a Governor [4]***, as the case may be.

(3) For the purposes of this Constitution "foreign State" means any State other than India:

Provided that, subject to the provisions of any law made by Parliament, the President may by order [5]declare any State not to be a foreign State for such purposes as may be specified in the order.

[6][(4) * * * * *]

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-sixth Amendment) Act, 1982, s. 4 (w.e.f. 2-2-1983)
2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for cl. (30) (w.e.f. 1-11-1956).
3. The words and letters “specified in Part A or Part B of the First Schedule" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
4. The words “or Rajpramukh” omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).
5. *See* the Constitution (Declaration as to Foreign States) Order, 1950 (C.O. 2).
6. Added by the Constitution (Application to Jammu and Kashmir) order, 2019 (C.O.272) (w.e.f. 5-8-2019), for the text of this C.O., See Appendix II.

(२९) "उत्पन्नावरील कर" यात, अतिरिक्त नफा-कराच्या स्वरूपाचा कोणताही कर समाविष्ट आहे ;

[१][(२९क) "मालाची विक्री किंवा खरेदी यावरील कर" या शब्दप्रयोगात,—

(क) कोणत्याही मालावरील मालकीचे, एखाद्या संविदेच्या अनुसार असेल त्याव्यतिरिक्त इतर रीतीने, रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा अन्य मौल्यवान प्रतिफलार्थ हस्तांतरण करण्यावरील कर ;

(ख) एखाद्या कार्य कंत्राटाची अंमलबजावणी करताना, मालावरील मालकीहक्क (मग तो मालाच्या स्वरूपात असो वा कोणत्याही अन्य स्वरूपात असो) हस्तांतरित होत असल्यास अशा हस्तांतरणावरील कर ;

(ग) भाडे खरेदीने किंवा हप्त्याहप्त्याने प्रदान करण्याच्या इतर कोणत्याही पद्धतीने केलेल्या मालाच्या सुपूर्दगीवरील कर ;

(घ) कोणत्याही मालाचा कोणत्याही प्रयोजनाकरता वापर करण्याच्या हक्काचे रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा इतर मौल्यवान प्रतिफलार्थ हस्तांतरण करण्यावरील कर (मग ते हस्तांतरण एखाद्या विनिर्दिष्ट मुदतीकरता असो वा नसो) ;

(ङ) कोणत्याही विधि संस्थापित नसलेल्या संघाने किंवा व्यक्तींच्या निकायाने आपल्या एखाद्या सदस्यास रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा इतर मौल्यवान प्रतिफलार्थ केलेल्या मालाच्या पुरवठ्यावरील कर ;

(च) एखादा अन्नपदार्थ म्हणून किंवा मानवी सेवनासाठी असलेली कोणतीही वस्तू म्हणून किंवा कोणतेही पेय (मग ते मादक असो वा नसो) म्हणून असलेल्या मालाच्या, कोणत्याही सेवेच्या रूपाने किंवा अशा सेवेचा भाग म्हणून किंवा अन्य कोणत्याही रीतीने, केलेल्या पुरवठ्यावरील कर, मात्र असा पुरवठा किंवा सेवा ही रोखीने, स्थगित प्रदानावर किंवा अन्य मौल्यवान प्रतिफलार्थ करण्यात किंवा पुरवण्यात आलेली असावी,

यांचा समावेश होतो आणि कोणत्याही मालाचे अशा रीतीने केलेले हस्तांतरण किंवा केलेली सुपूर्दगी किंवा पुरवठा हा, असे हस्तांतरण, सुपूर्दगी किंवा पुरवठा करणाऱ्या व्यक्तीने केलेली विक्री आहे आणि ज्या व्यक्तीकडे असे हस्तांतरण, सुपूर्दगी किंवा पुरवठा करण्यात आला असेल त्या व्यक्तीने त्या मालाची केलेली खरेदी आहे, असे समजले जाईल ;]

[२][(३०) "संघ राज्यक्षेत्र" याचा अर्थ, पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेले कोणतेही संघ राज्यक्षेत्र, असा आहे व त्यामध्ये, भारताच्या राज्यक्षेत्रात समाविष्ट असलेल्या पण त्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट न केलेल्या अन्य कोणत्याही राज्यक्षेत्राचा समावेश आहे.]

३६७. अर्थ लावणे.—(१) संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७ जसा डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या विधानमंडळाच्या अधिनियमाचा अर्थ लावण्याबाबत लागू आहे तसा तो, अनुच्छेद ३७२ अन्वये त्यात केला जाईल अशा कोणत्याही अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह या संविधानाचा अर्थ लावण्याबाबत लागू असेल.

(२) संसदेचे अधिनियम किंवा तिने केलेले कायदे यासंबंधी अथवा [३]*** राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम किंवा त्याने केलेले कायदे यासंबंधी या संविधानात असलेल्या कोणत्याही निर्देशामध्ये, राष्ट्रपतीने काढलेला, अध्यादेश, किंवा यथास्थिति, राज्यपालाने [४]*** काढलेला अध्यादेश यासंबंधी निर्देश समाविष्ट आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(३) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ "परकीय राज्य" याचा अर्थ, भारताव्यतिरिक्त अन्य कोणतेही राज्य, असा आहे :

परंतु असे की, संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून, राष्ट्रपतीला [५]आदेशाद्वारे, कोणतेही राज्य त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा प्रयोजनांसाठी परकीय राज्य नसल्याचे घोषित करता येईल.

[६][(४) * * * *]

[१] संविधान (शेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम ४ द्वारे हा खंड समाविष्ट केला (२ फेब्रुवारी, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे खंड (३०) ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात उल्लेखिलेल्या" हा मजकूर गाळला.

[४] वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा राजप्रमुखाने " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[५] संविधान (परकीय देशांसंबंधीची घोषणा) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २) पहा.

[६] संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, २०१९ (सं.आ.२७२) द्वारे, या संविधान आदेशाच्या मजकुराऐवजी, जादा दाखल केला (५ ऑगस्ट, २०१९ रोजी व तेव्हापासून), परिशिष्ट-दोन पहा.

PART XX

AMENDMENT OF THE CONSTITUTION

368. [1]**[Power of Parliament to amend the Constitution and procedure therefor].—** [2][(*1*) Notwithstanding anything in this Constitution, Parliament may in exercise of its constituent power amend by way of addition, variation or repeal any provision of this Constitution in accordance with the procedure laid down in this article.]

[3][(*2*)] An amendment of this Constitution may be initiated only by the introduction of a Bill for the purpose in either House of Parliament, and when the Bill is passed in each House by a majority of the total membership of that House and by a majority of not less than two-thirds of the members of that House present and voting, [4][it shall be presented to the President who shall give his assent to the Bill and thereupon] the Constitution shall stand amended in accordance with the terms of the Bill :

Provided that if such amendment seeks to make any change in—

(*a*) article 54, article 55, article 73, [5][article 162, article 241 or article 279A]; or

(*b*) Chapter IV of Part V, Chapter V of Part VI, or Chapter I of Part XI; or

(*c*) any of the Lists in the Seventh Schedule; or

(*d*) the representation of States in Parliament; or

(*e*) the provisions of this article,

the amendment shall also require to be ratified by the Legislatures of not less than one-half of the States [6]*** by resolutions to that effect passed by those Legislatures before the Bill making provision for such amendment is presented to the President for assent.

[2][(*3*) Nothing in article 13 shall apply to any amendment made under this article.]

[7][(*4*) No amendment of this Constitution (including the provisions of Part III) made or purporting to have been made under this article [whether before or after the commencement of section 55 of the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976] shall be called in question in any court on any ground.

(*5*) For the removal of doubts, it is hereby declared that there shall be no limitation whatever on the constituent power of Parliament to amend by way of addition, variation or repeal the provisions of this Constitution under this article.]

---

1. Subs. by the Constitution (Twenty-fourth Amendment) Act, 1971, s. 3, for "Procedure for the amendment of the Constitution." (*w.e.f.* 5-11-1971).

2. Ins. by s. 3, *ibid.* (*w.e.f.* 5-11-1971).

3. Art, 368 renumbered as cl. (2) thereof by s. 3, *ibid.* (*w.e.f.* 5-11-1971)

4. Subs. by s. 3 *ibid.* (*w.e.f.* 5-11-1971).

5. Subs. by the Constitution (One hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 15, for "article 162 or article 241" (*w.e.f.* 16-9-2016).

6. The words and letters "specified in Parts A and B of the First Schedule" omitted by Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

7. Cls. (*4*) and (*5*) were ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 55 (*w.e.f.* 3-1-1977). This section has been declared invalid by the Supreme Court in *Minerva Mills Ltd.and Others* Vs. *Union of India and Others* (1980) AIR 1980.SC 1789.

भाग वीस

संविधानाची सुधारणा

३६८. [१] **[संसदेचा संविधानात सुधारणा करण्याचा अधिकार व त्यासंबंधीची कार्यपद्धती].—** [२][(१) या संविधानात काहीही असले तरी, संसदेला आपल्या संविधायी अधिकाराचा वापर करून या अनुच्छेदात घालून दिलेल्या कार्यपद्धतीनुसार या संविधानाच्या कोणत्याही तरतुदीमध्ये मजकूर जादा दाखल करून, फेरबदल करून किंवा तिचे निरसन करून सुधारणा करता येईल.]

[३] [(२)] या संविधानाच्या सुधारणेचा आरंभ, संसदेच्या दोहोंपैकी कोणत्याही सभागृहात त्या प्रयोजनाकरता विधेयक प्रस्तुत करूनच करता येईल आणि जेव्हा ते विधेयक, प्रत्येक सभागृहात त्या सभागृहाच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या बहुमताने व त्या सभागृहाच्या उपस्थित असलेल्या व मतदान करणाऱ्या सदस्यांपैकी किमान दोन-तृतीयांशपेक्षा कमी नसेल इतक्या सदस्यांच्या बहुमताने पारित होईल तेव्हा, [४] [ते राष्ट्रपतीला सादर केले जाईल आणि तो त्या विधेयकास आपली अनुमती देईल आणि तद्नंतर,] संविधान, विधेयकाबरहुकूम सुधारित झालेले असेल :

परंतु असे की, जर अशी सुधारणा ही,—

(क) अनुच्छेद ५४, अनुच्छेद ५५, अनुच्छेद ७३, [५][अनुच्छेद १६२, अनुच्छेद २४१ किंवा अनुच्छेद २७९ क]; किंवा

(ख) भाग पाच मधील प्रकरण चार, भाग सहा मधील प्रकरण पाच, किंवा भाग अकरा मधील प्रकरण एक ; किंवा

(ग) सातव्या अनुसूचीत असलेल्या सूच्यांपैकी कोणतीही सूची ; किंवा

(घ) संसदेतील राज्यांचे प्रतिनिधित्व ; किंवा

(ङ) या अनुच्छेदाच्या तरतुदी,

यात कोणताही बदल करू पाहत असेल तर, अशा सुधारणांची तरतूद करणारे विधेयक, राष्ट्रपतीला अनुमतीसाठी सादर करण्यापूर्वी त्या सुधारणेचे [६] * * * राज्यांपैकी किमान निम्म्या राज्यांच्या विधानमंडळांनी पारित केलेल्या तशाच आशयाच्या ठरावांद्वारे, त्या विधानमंडळाकडून अनुसमर्थन मिळणेही आवश्यक असेल.

[२] [(३) अनुच्छेद १३ मधील कोणतीही गोष्ट, या अनुच्छेदाअन्वये केलेल्या कोणत्याही सुधारणेला लागू असणार नाही.]

[७] [(४) या संविधानामध्ये (भाग तीनच्या तरतुदींसह) या अनुच्छेदान्वये केलेली किंवा केल्याचे अभिप्रेत असलेली कोणतीही सुधारणा [(मग ती संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५५ याच्या प्रारंभापूर्वी केलेली असो वा नंतर केलेली असो)], कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही कारणास्तव प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(५) शंकानिरसनार्थ, याद्वारे असे घोषित करण्यात येत आहे की, या संविधानाच्या तरतुदींमध्ये मजकूर जादा दाखल करून, त्यात फेरबदल करून किंवा त्या निरसित करून त्यांची सुधारणा करण्याबाबत या अनुच्छेदान्वये संसदेला असलेल्या संविधायी अधिकारावर कोणत्याही प्रकारची मर्यादा असणार नाही.]

---

१. संविधान (चोविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ३ द्वारे "संविधानाच्या सुधारणेची कार्यपद्धती" या मजकुराऐवजी दाखल केला (५ नोव्हेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (५ नोव्हेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे अनुच्छेद ३६८ ला त्याचा खंड (२) असा नवीन क्रमांक दिला (५ नोव्हेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे "ते राष्ट्रपतीला त्याच्या अनुमतीकरता सादर केले जाईल आणि विधेयकास अशी अनुमती देण्यात आल्यावर" या मजकुराऐवजी दाखल केला (५ नोव्हेंबर, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १५ द्वारे "अनुच्छेद १६२ किंवा अनुच्छेद २४१" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीचा भाग क आणि भाग ख यात उल्लेखिलेल्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५५ द्वारे, खंड (४) व (५) समाविष्ट केले (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून). सर्वोच्च न्यायालयाने मिनर्वा मिल्स लि. आणि इतर विरुद्ध भारतीय संघराज्य आणि इतर (१९८०) एआयआर, एस.सी., १७८९ या प्रकरणी हे कलम विधिअग्राह्य असल्याचे घोषित केले आहे.

PART XXI

[1][TEMPORARY, TRANSITIONAL AND SPECIAL PROVISIONS]

369. Temporary power to Parliament to make laws with respect to certain matters in the State List as if they were matters in the Concurrent List.—Notwithstanding anything in this Constitution, Parliament shall, during a period of five years from the commencement of this Constitution, have power to make laws with respect to the following matters as if they were enumerated in the Concurrent List, namely:—

(*a*) trade and commerce within a State in, and the production, supply and distribution of, cotton and woollen textiles, raw cotton (including ginned cotton and unginned cotton or *kapas*), cotton seed, paper (including newsprint), food-stuffs (including edible oilseeds and oil), cattle fodder (including oil-cakes and other concentrates), coal (including coke and derivatives of coal), iron, steel and mica;

(*b*) offences against laws with respect to any of the matters mentioned in clause (*a*), jurisdiction and powers of all courts except the Supreme Court with respect to any of those matters, and fees in respect of any of those matters but not including fees taken in any court;

but any law made by Parliament, which Parliament would not but for the provisions of this article have been competent to make, shall, to the extent of the incompetency, cease to have effect on the expiration of the said period, except as respects things done or omitted to be done before the expiration thereof.

[**2][**370. Temporary provisions with respect to the State of Jammu and Kashmir.—**(1) Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) the provisions of article 238 shall not apply in relation to the State of Jammu and Kashmir;

(*b*) the power of Parliament to make laws for the said State shall be limited to—

(*i*) those matters in the Union List and the Concurrent List which, in consultation with the Government of the State, are declared by the President to correspond to matters specified in the Instrument of Accession governing the accession of the State to the Dominion of India as the matters with respect to which the Dominion Legislature may make laws for that State; and

(*ii*) such other matters in the said Lists as, with the concurrence of the Government of the State, the President may by order specify.

---

1. Subs. by the Constitution (Thirteenth Amendment) Act, 1962, s. 2, for "TEMPORARY AND TRANSITIONAL PROVISIONS" (*w.e.f.* 1-12-1963).

** In exercise of the powers conferred by clause (3) of article 370 read with clause (l) of article 370 of the Constitution of India, the President, on the recommendation of Parliament, is pleased to declare that, as from the 6th August 2019, all clauses of the said article 370 shall cease to be operative except the following, which shall read as under, namely.—

" 370. All provisions for this constitution, as amended from time to time, without any modifications or exceptions, shall apply to the State of Jammu and Kashmir, notwithstanding anything contrary contained in article 152 or article 308 or any other article of the Constitution or any other provision of the Constitution of Jammu and Kashmir or any law, document, judgement, ordinance, order, by-law, rule, regulation, notification, custom or usage having the force of law in the territory of India, or any other instrument, treaty or agreement as envisaged under article 363 or otherwise.".

(See Appendix III (C.O.273).

2. In exercise of the powers conferred by clause (3) of the Constitution of India, the President, on the recommendation of the Constituent Assembly of the State of Jammu and Kashmir, declared that, as from the 17th day of November, 1952, the said art. 370 shall be operative with the modification that for the *Explanation* in cl. (1) thereof, the following *Explanation* is substituted, namely :—

" *Explanation.* — For the purposes of this article, the Government of the State means the person for the time being recognised by the President on the recommendation of the Legislative Assembly of the State as the *Sadar-I- Riyasat of Jammu and Kashmir, acting on the advice of the Council of Ministers of the State for the time being in office.".

C.O. 44, dated the 15th November, 1952).

*Now "Governor".

भाग एकवीस

[1][अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी]

३६९. राज्य सूचीतील विवक्षित बाबी जणू काही समवर्ती सूचीतील बाबी असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा संसदेला अस्थायी अधिकार.——या संविधानात काहीही असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभापासून पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये संसदेला, पुढील बाबी जणू काही समवर्ती सूचीत नमूद केलेल्या असाव्यात त्याप्रमाणे त्याबाबत कायदे करण्याचा अधिकार असेल, त्या बाबी अशा:—

(क) सुती व लोकरी कापड, कच्चा कापूस (सरकी काढलेला व सरकी न काढलेला कापूस किंवा कपास यांसह) सरकी, कागद, (वृत्तपत्री कागद यांसह), खाद्यपदार्थ (खाद्य तेलबिया व तेल यांसह), गुरांची वैरण (पेंड व इतर खुराक यांसह), कोळसा (कोक व कोळसाजन्य पदार्थ यांसह), लोखंड, पोलाद व अभ्रक यांचा राज्यांतर्गत व्यापार व वाणिज्य आणि त्यांचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण ;

(ख) खंड (क) मध्ये उल्लेखिलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध घडणारे अपराध, त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधी सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार आणि त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीची फी—पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फीचा त्यात समावेश नाही ;

परंतु, या अनुच्छेदाच्या तरतुदी नसत्या तर जो कायदा करण्यास संसद सक्षम झाली नसती असा संसदेने केलेला कोणताही कायदा, उक्त कालावधी संपताच अक्षमतेच्या व्याप्तीपर्यंत निष्प्रभावी होईल, मात्र तो संपण्यापूर्वी केलेल्या किंवा करण्याचे वर्जिलेल्या गोष्टी याला अपवाद असतील.

[2][३७०. जम्मू व काश्मीर राज्याबाबत अस्थायी तरतुदी.—**(१) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) अनुच्छेद २३८ च्या तरतुदी, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू असणार नाहीत ;

(ख) उक्त राज्याकरता कायदे करण्याचा संसदेचा अधिकार पुढील बाबींपुरता मर्यादित असेल :—

(एक) एखादे संस्थान डोमिनिअन ऑफ इंडियात सामील होण्याबाबत नियमन करणाऱ्या सामीलनाम्यात, ज्याच्यासंबंधी डोमिनिअनच्या विधानमंडळाला त्या संस्थानाकरता कायदे करता येतील अशा बाबी म्हणून ज्या बाबी विनिर्दिष्ट केलेल्या असतील त्या बाबींशी ज्या समनुरूप असल्याचे राष्ट्रपतीने राज्याच्या शासनाचा विचार घेऊन घोषित केले आहे, अशा संघ-सूचीतील व समवर्ती सूचीतील बाबी ; आणि

(दोन) त्या राज्याच्या शासनाच्या सहमतीने राष्ट्रपती आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा उक्त सूचीमधील अन्य बाबी.

---

[1] संविधान (तेरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम २ द्वारे "अस्थायी व संक्रमणकालीन तरतुदी" याऐवजी दाखल केले (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

** भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० च्या खंड (३) तसेच अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) याद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपती, संसदेच्या शिफारशीवरून, असे घोषित करीत आहे की, ६ ऑगस्ट, २०१९ पासून, उक्त अनुच्छेद ३७० चे सर्व खंड, पुढील मजकुराखेरीज अंमलात असण्याचे बंद होतील, जसे की :—

"३७०. वेळोवेळी सुधारणा केल्याप्रमाणे, या संविधानाच्या सर्व तरतुदी, अनुच्छेद १५२ किंवा अनुच्छेद ३०८ मध्ये अथवा या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही अनुच्छेदामध्ये किंवा जम्मू व काश्मीरच्या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीमध्ये अथवा कोणताही कायदा, दस्तऐवज, न्यायनिर्णय, अध्यादेश, आदेश, उपविधी, नियम, विनियम, अधिसूचना, भारताच्या राज्यक्षेत्रामध्ये कायद्याचे बळ असणारी रूढी किंवा प्रथा यांमध्ये, किंवा अनुच्छेद ३६३ अन्वये किंवा अन्यथा कल्पिल्याप्रमाणे अन्य कोणताही संलेख, अभिसंधी किंवा करार यांमध्ये, एतद्विरुद्ध काहीही अंतर्भूत असले तरी, कोणत्याही फेरबदलांशिवाय किंवा अपवादांशिवाय, जम्मू व काश्मीर राज्यास लागू असतील.".

(परिशिष्ट तीन (संविधान आदेश २७३ पहा.).

[2] भारताचे संविधान याच्या खंड (३) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपतीने जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संविधानसभेच्या शिफारशीवरून असे घोषित केले की, १७ नोव्हेंबर, १९५२ रोजी व तेव्हापासून, उक्त अनुच्छेद ३७० याच्या खंड (१) मधील स्पष्टीकरणाऐवजी पुढील स्पष्टीकरण दाखल करण्यात येऊन त्या बदलासह तो अनुच्छेद अंमलात येईल, ते स्पष्टीकरण असे:—

"**स्पष्टीकरण.——**या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ राज्याचे शासन याचा अर्थ, त्या राज्यात त्या त्या काळी अधिकारारूढ असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणारी, राष्ट्रपतीने जम्मू व काश्मीरचा * सदर-इ-रियासत म्हणून त्या राज्याच्या विधानसभेच्या शिफारशीवरून त्या त्या काळी मान्यता दिलेली व्यक्ती, असा आहे.".

(संविधान आदेश ४४, दिनांक १५ नोव्हेंबर, १९५२).

* आता " राज्यपाल."

Explanation.— For the purposes of this article, the Government of the State means the person for the time being recognised by the President as the Maharaja of Jammu and Kashmir acting on the advice of the Council of Ministers for the time being in office under the Maharaja's Proclamation dated the fifth day of March, 1948 ;

(*c*) the provisions of article 1 and of this article shall apply in relation to that State ;

(*d*) such of the other provisions of this Constitution shall apply in relation to that State subject to such exceptions and modifications as the President may by order* specify:

Provided that no such order which relates to the matters specified in the Instrument of Accession of the State referred to in paragraph (*i*) of sub-clause (*b*) shall be issued except in consultation with the Government of the State:

Provided further that no such order which relates to matters other than those referred to in the last preceding proviso shall be issued except with the concurrence of that Government.

(2) If the concurrence of the Government of the State referred to in paragraph (*ii*) of sub-clause (*b*) of clause (*1*) or in the second proviso to sub-clause (*d*) of that clause be given before the Constituent Assembly for the purpose of framing the Constitution of the State is convened, it shall be placed before such Assembly for such decision as it may take thereon.

(3) Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this article, the President may, by public notification, declare that this article shall cease to be operative or shall be operative only with such exceptions and modifications and from such date as he may specify:

Provided that the recommendation of the [1][Legislative Assembly of the State referred to in clause (2)] shall be necessary before the President issues such a notification.

[2][**371. Special provision with respect to the States of** [3] * * * **Maharashtra and Gujarat.—**

[4][(1) * * * *]

(2) Notwithstanding anything in this Constitution, the President may by order made with respect to [5][the State of Maharashtra or Gujarat], provide for any special responsibility of the Governor for—

(a) the establishment of separate development boards for Vidarbha, Marathwada, [6][and the rest of Maharashtra or, as the case may be,] Saurashtra, Kutch and the rest of Gujarat with the provision that a report on the working of each of these boards will be placed each year before the State Legislative Assembly;

(b) the equitable allocation of funds for developmental expenditure over the said areas, subject to the requirements of the State as a whole; and

(c) an equitable arrangement providing adequate facilities for technical education and vocational training, and adequate opportunities for employment in services under the control of the State Government, in respect of all the said areas, subject to the requirements of the state as a whole.]

---

* See Appendix II.

1. Sub. by C.O.272, dated the 5-8-2019, s.2 for "Constituent Assembly of the State referred to in clause (2)" (*w.e.f.* 5-8-2019).

2. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 22, for art. 371 (*w.e.f.* 1-11-1956).

3. The words "Andhra Pradesh," omitted by the Constitution (Thirty-second Amendment) Act, 1973, s. 2 (*w.e.f.* 1-7-1974).

4. Cl. (1) omitted by s. 2, *ibid*, (*w.e.f.* 1-7-1974).

5. Subs. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 85, for "the State of Bombay" (*w.e.f.* 1-5-1960).

6. Subs. by s. 85, *ibid.*, for "the rest of Maharashtra" (*w.e.f.* 1-5-1960).

स्पष्टीकरण.—या अनुच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, "राज्याचे शासन" याचा अर्थ, राष्ट्रपतीने जम्मू व काश्मीरचा महाराजा म्हणून त्या त्या वेळी मान्यता दिलेली, महाराजांच्या दिनांक ५ मार्च, १९४८ च्या उद्घोषणेनुसार त्या त्या वेळी अधिकारारूढ असलेल्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्याने कार्य करणारी व्यक्ती, असा आहे ;

(ग) अनुच्छेद १ च्या व या अनुच्छेदाच्या तरतुदी त्या राज्याच्या संबंधात लागू असतील ;

(घ) या संविधानाच्या अन्य तरतुदींपैकी, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे* विनिर्दिष्ट करील अशा तरतुदी, असे विनिर्दिष्ट अपवाद व फेरबदल यांसह त्या राज्याच्या संबंधात लागू असतील :

परंतु असे की, उप-खंड (ख) च्या परिच्छेद (एक) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या संस्थानाच्या सामीलनाम्यातील विनिर्दिष्ट बाबींशी संबंधित असेल असा कोणताही आदेश, त्या राज्याच्या शासनाचा विचार घेतल्याखेरीज काढला जाणार नाही :

परंतु आणखी असे की, लगतपूर्व परंतुकात निर्दिष्ट केलेल्या बाबींहून अन्य बाबींशी संबंधित असेल असा कोणताही आदेश, त्या शासनाची सहमती असल्याखेरीज काढला जाणार नाही.

(२) जर खंड (१) च्या उप-खंड (ख) परिच्छेद (दोन) मध्ये किंवा त्या खंडाच्या उप-खंड (घ) मधील दुसऱ्या परंतुकात निर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या शासनाची सहमती, त्या राज्याचे संविधान तयार करण्यासाठी संविधानसभा आमंत्रित केली जाण्यापूर्वी देण्यात आली असेल तर, अशा संविधानसभेने त्या सहमतीसंबंधी निर्णय घ्यावा, यासाठी ती तिच्यासमोर ठेवली जाईल.

(३) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, राष्ट्रपतीला, तो विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून हा अनुच्छेद प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल किंवा तेव्हापासून विनिर्दिष्ट अशाच अपवादांसह व फेरबदलांसह प्रवर्तनात राहील, असे जाहीर अधिसूचनेद्वारे घोषित करता येईल :

परंतु असे की, राष्ट्रपतीने अशी अधिसूचना काढण्यापूर्वी, [१][खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या विधानसभेची] शिफारस आवश्यक असेल.

[२]**[३७१. [३]**** महाराष्ट्र व गुजरात या राज्यांबाबत विशेष तरतूद.—**

[४][(१) * * * * *]

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, [५][महाराष्ट्र किंवा गुजरात या राज्यांबाबत] काढलेल्या आदेशाद्वारे राष्ट्रपतीला पुढील गोष्टींसाठी राज्यपालावर कोणतीही विशेष जबाबदारी सोपविण्याची तरतूद करता येईल:—

(क) विदर्भ, मराठवाडा [६][व उर्वरित महाराष्ट्र किंवा, यथास्थिति,] सौराष्ट्र, कच्छ व उर्वरित गुजरात यांच्यासाठी स्वतंत्र विकास मंडळे स्थापन करून, त्यांपैकी मंडळाच्या कामकाजाचा अहवाल दरवर्षी राज्य विधानसभेसमोर ठेवला जाईल अशी तजवीज करणे ;

(ख) सबंध राज्याच्या गरजा साकल्याने लक्षात घेऊन, उक्त क्षेत्रांवरील विकास खर्चासाठी निधीचे समन्याय वाटप करणे ; आणि

(ग) सबंध राज्याच्या गरजा साकल्याने लक्षात घेऊन, उक्त सर्व क्षेत्रांबाबत तंत्रशिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण यांसाठी पर्याप्त सोयी व राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये नोकरीची पर्याप्त संधी उपलब्ध करणारी समन्याय व्यवस्था करणे.]

---

* परिशिष्ट–दोन पहा.

१. संविधान आदेश २७२, दिनांक ५ ऑगस्ट, २०१९ याच्या कलम २ द्वारे "खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या संविधानसभेची" या मजकुराऐवजी दाखल केला (५ ऑगस्ट, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २२ द्वारे अनुच्छेद ३७१ ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम २ द्वारे "आंध्र प्रदेश," हा शब्द गाळला (१ जुलै, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे खंड (१) गाळला (१ जुलै, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

५. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ८५ द्वारे "मुंबई राज्याबाबत," या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम ८५ द्वारे "उर्वरित महाराष्ट्र" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

[1][**371A. Special provision with respect to the State of Nagaland.—**(1) Notwithstanding anything in this Constitution,—

(a) no Act of Parliament in respect of—

(*i*) religious or social practices of the Nagas,

(*ii*) Naga customary law and procedure,

(*iii*) administration of civil and criminal justice involving decisions according to Naga customary law,

(*iv*) ownership and transfer of land and its resources,

shall apply to the State of Nagaland unless the Legislative Assembly of Nagaland by a resolution so decides;

(*b*) the Governor of Nagaland shall have special responsibility with respect to law and order in the State of Nagaland for so long as in his opinion internal disturbances occurring in the Naga Hills-Tuensang Area immediately before the formation of that State continue therein or in any part thereof and in the discharge of his functions in relation thereto the Governor shall, after consulting the Council of Ministers, exercise his individual judgment as to the action to be taken :

Provided that if any question arises whether any matter is or is not a matter as respects which the Governor is under this sub-clause required to act in the exercise of his individual judgment, the decision of the Governor in his discretion shall be final, and the validity of anything done by the Governor shall not be called in question on the ground that he ought or ought not to have acted in the exercise of his individual judgment :

Provided further that if the President on receipt of a report from the Governor or otherwise is satisfied that it is no longer necessary for the Governor to have special responsibility with respect to law and order in the State of Nagaland, he may by order direct that the Governor shall cease to have such responsibility with effect from such date as may be specified in the order ;

(*c*) in making his recommendation with respect to any demand for a grant, the Governor of Nagaland shall ensure that any money provided by the Government of India out of the Consolidated Fund of India for any specific service or purpose is included in the demand for a grant relating to that service or purpose and not in any other demand ;

(*d*) as from such date as the Governor of Nagaland may by public notification in this behalf specify, there shall be established a regional council for the Tuensang district consisting of thirty-five members and the Governor shall in his discretion make rules providing for—

(*i*) the composition of the regional council and the manner in which the members of the regional council shall be chosen :

Provided that the Deputy Commissioner of the Tuensang district shall be the Chairman *ex-officio* of the regional council and the Vice-Chairman of the regional council shall be elected by the members thereof from amongst themselves ;

(*ii*) the qualifications for being chosen as, and for being, members of the regional council ;

(*iii*) the term of office of, and the salaries and allowances, if any, to be paid to members of, the regional council ;

---

1. Ins. by the Constitution (Thirteenth Amendment) Act, 1962, s. 2 (*w.e.f.* 1-12-1963).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

[१][**३७१क. नागालँड राज्याबाबत विशेष तरतूद.**—(१) या संविधानात काहीही असले तरी,–

(क) (एक) नागांच्या धार्मिक किंवा सामाजिक प्रथा,

(दोन) नागांचा रूढीप्राप्त कायदा व कार्यपद्धती,

(तीन) नागांच्या रुढीप्राप्त कायद्यानुसार निर्णय देणे, हे ज्यांत अंतर्भूत आहे असे दिवाणी व फौजदारी न्यायदान,

(चार) जमीन व तिच्यातील साधनसंपत्ती यांचे स्वामित्व व हस्तांतरण,

यांबाबत संसदेचा कोणताही अधिनियम, नागालँडच्या विधानसभेने ठरावाद्वारे तसे ठरविल्याशिवाय नागालँड राज्याला लागू होणार नाही ;

(ख) नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या लगतपूर्वी नागा हिल्स त्युएनसांग क्षेत्रात उद्‌भवणारी अंतर्गत अशांतता नागालँडच्या राज्यपालाच्या मते जोपर्यंत तेथे किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात चालू आहेत तितका काळ, त्या राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था यांबाबत त्याच्यावर विशेष जबाबदारी असेल आणि त्यासंबंधीची आपली कार्ये पार पाडताना करावयाच्या कारवाईबाबत राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेचा विचार घेतल्यानंतर, आपल्या वैयक्तिक निर्णयशक्तीचा वापर करील :

परंतु असे की, जर कोणतीही बाब ही, जिच्याबाबत या उप-खंडान्वये राज्यपालाने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करणे आवश्यक आहे अशी बाब आहे की नाही, असा प्रश्न उद्‌भवला तर, राज्यपालाचा स्वविवेकानुसार निर्णय अंतिम असेल आणि त्याने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधीग्राह्यता ही, त्याने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करावयास हवे होते किंवा नको होते, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, जर नागालँड राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था यांबाबत राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असण्याची यापुढे आवश्यकता नाही यासंबंधी राष्ट्रपतीची, राज्यपालाकडून अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा खात्री झाली तर, तो, आदेशाद्वारे, राज्यपालावरची अशी जबाबदारी, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून संपुष्टात येईल, असा निदेश देऊ शकेल ;

(ग) अनुदानाच्या कोणत्याही मागणीसंबंधी आपली शिफारस करताना, नागालँडचा राज्यपाल, कोणत्याही विशिष्ट सेवेसाठी किंवा प्रयोजनासाठी भारत सरकारने भारताच्या एकत्रित निधीतून पुरविलेल्या कोणत्याही पैशाचा समावेश त्या सेवेशी किंवा प्रयोजनाशी संबंधित असलेल्या अनुदानाच्या मागणीत असेल व अन्य कोणत्याही मागणीत असणार नाही, याची सुनिश्चिती करील ;

(घ) नागालँडचा राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत विनिर्दिष्ट करील अशा दिनांकापासून त्युएनसांग जिल्ह्याकरता पस्तीस सदस्यांची मिळून बनलेली एक प्रादेशिक परिषद स्थापन करण्यात येईल व राज्यपाल स्वविवेकानुसार पुढील गोष्टींकरता तरतूद करणारे नियम करील,—

(एक) प्रादेशिक परिषदेची रचना व प्रादेशिक परिषदेचे सदस्य ज्या रीतीने निवडले जातील ती रीत :

परंतु असे की, त्युएनसांग जिल्ह्याचा उप आयुक्त हा प्रादेशिक परिषदेचा पदसिद्ध अध्यक्ष असेल आणि प्रादेशिक परिषदेचा उपाध्यक्ष, तिचे सदस्य त्यांच्यामधून निवडून देतील ;

(दोन) प्रादेशिक परिषदेचे सदस्य म्हणून निवडले जाण्यासाठी आणि राहण्यासाठी लागणाऱ्या अर्हता ;

(तीन) प्रादेशिक परिषदेच्या सदस्यांचा पदावधी आणि त्यांना प्रदेय असलेले वेतन व भत्ते, कोणतेही असल्यास ;

---

[१] संविधान (तेरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

(*iv*) the procedure and conduct of business of the regional council;

(*v*) the appointment of officers and staff of the regional council and their conditions of services; and

(*vi*) any other matter in respect of which it is necessary to make rules for the constitution and proper functioning of the regional council.

(2) Notwithstanding anything in this Constitution, for a period of ten years from the date of the formation of the State of Nagaland or for such further period as the Governor may, on the recommendation of the regional council, by public notification specify in this behalf,—

(*a*) the administration of the Tuensang district shall be carried on by the Governor;

(*b*) where any money is provided by the Government of India to the Government of Nagaland to meet the requirements of the State of Nagaland as a whole, the Governor shall in his discretion arrange for an equitable allocation of that money between the Tuensang district and the rest of the State;

(*c*) no Act of the Legislature of Nagaland shall apply to Tuensang district unless the Governor, on the recommendation of the regional council, by public notification so directs and the Governor in giving such direction with respect to any such Act may direct that the Act shall in its application to the Tuensang district or any part thereof have effect subject to such exceptions or modifications as the Governor may specify on the recommendation of the regional council:

Provided that any direction given under this sub-clause may be given so as to have retrospective effect;

(*d*) the Governor may make regulations for the peace, progress and good Government of the Tuensang district and any regulations so made may repeal or amend with retrospective effect, if necessary, any Act of Parliament or any other law which is for the time being applicable to that district;

(*e*) (*i*) one of the members representing the Tuensang district in the Legislative Assembly of Nagaland shall be appointed Minister for Tuensang affairs by the Governor on the advice of the Chief Minister and the Chief Minister in tendering his advice shall act on the recommendation of the majority of the members as aforesaid [1] ;

(*ii*) the Minister for Tuensang affairs shall deal with and have direct access to the Governor on all matters relating to the Tuensang district but he shall keep the Chief Minister informed about the same;

(*f*) notwithstanding anything in the foregoing provisions of this clause, the final decision on all matters relating to the Tuensang district shall be made by the Governor in his discretion;

(*g*) in articles 54 and 55 and clause (4) of article 80, references to the elected members of the Legislative Assembly of a State or to each such member shall include references to the members or member of the Legislative Assembly of Nagaland elected by the regional council established under this article ;

---

1. Paragraph 2 of the Constitution (Removal of Difficulties) Order No. X provides (w.e.f. 1-12-1963) that article 371A of the Constitution of India shall have effect as if the following proviso were added to paragraph (*i*) of sub-clause (*e*) of clause (*2*) thereof, namely:—

"Provided that the Governor may, on the Advice of the Chief Minister, appoint any person as Minister for Tuensang affairs to act as such until such time as persons are chosen in accordance with law to fill the seats allocated to the tuensang district, in the Legislative Assembly of Nagaland.".

(चार) प्रादेशिक परिषदेची कार्यपद्धती व तिचे कामकाज चालवणे ;

(पाच) प्रादेशिक परिषदेच्या अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती आणि त्यांच्या सेवाशर्ती ; आणि

(सहा) प्रादेशिक परिषद घटित करण्यासाठी आणि तिचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्यासाठी ज्या बाबतीत नियम करणे आवश्यक आहे, अशी अन्य कोणतीही बाब.

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या दिनांकापासून दहा वर्षांच्या कालावधीपर्यंत किंवा राज्यपाल यासंबंधात प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशींवरून जाहीर अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा आणखी कालावधीपर्यंत,—

(क) त्युएनसांग जिल्ह्याचे प्रशासन राज्यपालाकडून चालवले जाईल ;

(ख) सबंध नागालँड राज्याच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी भारत सरकारने नागालँडच्या शासनाला काही पैसा पुरवला असेल त्या बाबतीत, राज्यपाल, स्वविवेकानुसार त्या पैशाची त्युएनसांग जिल्हा व उर्वरित राज्य यांच्यामध्ये समन्याय्य वाटप करण्याची व्यवस्था करील ;

(ग) नागालँड विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, राज्यपालाने प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशीवरून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसा निदेश दिल्याशिवाय त्युएनसांग जिल्ह्यास लागू होणार नाही आणि अशा कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निदेश देताना राज्यपाल, तो अधिनियम त्युएनसांग जिल्ह्यास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना, प्रादेशिक परिषदेच्या शिफारशीवरून राज्यपाल विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह प्रभावी होईल, असा निदेश देऊ शकेल :

परंतु असे की, या उप-खंडान्वये दिलेला कोणताही निदेश, त्याचा भूतलक्षी प्रभाव असेल अशा प्रकारे देता येईल ;

(घ) राज्यपालाला, त्युएनसांग जिल्ह्यात शांतता नांदावी, त्याची प्रगती व्हावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील आणि त्याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनियमांद्वारे त्या जिल्ह्यास त्या त्या वेळी जो लागू असेल अशा कोणत्याही संसदीय अधिनियमाचे किंवा अन्य कोणत्याही कायद्याचे, आवश्यक असल्यास भूतलक्षी प्रभावाने, निरसन करता येईल किंवा त्यात सुधारणा करता येईल ;

(ङ) (एक) नागालँडच्या विधानसभेत त्युएनसांग जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सदस्यांपैकी एक सदस्य, मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्यावरून त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री म्हणून राज्यपालाकडून नियुक्त केला जाईल आणि मुख्यमंत्री, आपला सल्ला देताना, पूर्वोक्त सदस्यांपैकी बहुसंख्याकांच्या शिफारशीनुसार कृती करील [१];

(दोन) त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री त्युएनसांग जिल्ह्यासंबंधीच्या सर्व बाबींसंबंधी कार्यवाही करील व त्याबाबत त्याला राज्यपालाशी थेट संपर्क साधता येईल, पण त्याविषयी तो मुख्यमंत्र्यास माहिती देत राहील ;

(च) या खंडाच्या पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही असले तरी, त्युएनसांग जिल्ह्यासंबंधीच्या सर्व बाबींवर राज्यपाल स्वविवेकानुसार अंतिम निर्णय करील ;

(छ) अनुच्छेद ५४ व ५५ आणि अनुच्छेद ८० चा खंड (४) यांमध्ये राज्याच्या विधानसभेच्या निवडून आलेल्या सदस्यांसंबंधीच्या किंवा अशा प्रत्येक सदस्यांसंबंधीच्या निर्देशांमध्ये, या अनुच्छेदाअन्वये स्थापन झालेल्या प्रादेशिक परिषदेने निवडून दिलेल्या नागालँडच्या विधानसभेच्या सदस्यासंबंधीचे किंवा सदस्यांसंबंधीचे निर्देश समाविष्ट असतील ;

---

[१] संविधान (अडचणींचे निवारण) आदेश क्रमांक १० चा परिच्छेद २ (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून) यामध्ये अशी तरतूद आहे की, भारताच्या संविधानाचा अनुच्छेद ३७१क हा जणू काही त्याच्या खंड (२) च्या उप-खंड (ङ) चा परिच्छेद (एक) मध्ये पुढील परंतुक जादा दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल, ते असे :—

" परंतु असे की, नागालँडच्या विधानसभेत त्युएनसांग जिल्ह्यात नेमून दिलेल्या जागा भरण्यासाठी कायद्यानुसार व्यक्ती निवडल्या जाईपर्यंत राज्यपाल, कोणत्याही व्यक्तीला त्युएनसांगविषयक व्यवहार मंत्री म्हणून त्या नात्याने कार्य करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यावरून नियुक्त करू शकेल.".

(*h*) in article 170—

(*i*) clause (1) shall, in relation to the Legislative Assembly of Nagaland, have effect as if for the word "sixty", the word "forty-six" had been substituted;

(*ii*) in the said clause, the reference to direct election from territorial constituencies in the State shall include election by the members of the regional council established under this article;

(*iii*) in clauses (2) and (3), references to territorial constituencies shall mean references to territorial constituencies in the Kohima and Mokokchung districts.

(3) If any difficulty arises in giving effect to any of the foregoing provisions of this article, the President may by order do anything (including any adaptation or modification of any other article) which appears to him to be necessary for the purpose of removing that difficulty:

Provided that no such order shall be made after the expiration of three years from the date of the formation of the State of Nagaland.

Explanation.—In this article, the Kohima, Mokokchung and Tuensang districts shall have the same meanings as in the State of Nagaland Act, 1962.]

[1][**371B. Special provisions with respect to the State of Assam.**—Notwithstanding anything in this Constitution, the President may, by order made with respect to the State of Assam, provide for the constitution and functions of a committee of the Legislative Assembly of the State consisting of members of that Assembly elected from the tribal areas specified in [2][Part I] of the table appended to paragraph 20 of the Sixth Schedule and such number of other members of that Assembly as may be specified in the order and for the modifications to be made in the rules of procedure of that Assembly for the constitution and proper functioning of such committee.]

[3][**371C. Special provisions with respect to the State of Manipur**.—(1) Notwithstanding anything in this Constitution, the President may, by order made with respect to the State of Manipur, provide for the constitution and functions of a committee of the Legislative Assembly of the State consisting of members of that Assembly elected from the Hill Areas of that State, for the modifications to be made in the rules of business of the Government and in the rules of procedure of the Legislative Assembly of the State and for any special responsibility of the Governor in order to secure the proper functioning of such committee.

(2) The Governor shall annually, or whenever so required by the President, make a report to the President regarding the administration of the Hill Areas in the State of Manipur and the executive power of the Union shall extend to the giving of directions to the State as to the administration of the said areas.

Explanation.—In this article, the expression "Hill Areas" means such areas as the President may, by order, declare to be Hill areas.]

---

1. Ins. by the Constitution (Twenty-second Amendment) Act, 1969, s. 4 (*w.e.f.* 25-9-1969).

2. Sub. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71, for "Part A" (*w.e.f.* 21-1-1972).

3. Ins. by the Constitution (Twenty-seventh Amendment) Act, 1971, s. 5 (*w.e.f.* 15-2-1972).

(ज) अनुच्छेद १७० मध्ये,—

(एक) खंड (१) हा, नागालँडच्या विधानसभेच्या संबंधात, त्यामध्ये " साठ " याऐवजी जणू काही "शेहेचाळीस" असा शब्दोल्लेख दाखल केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल ;

(दोन) उक्त खंडात, त्या राज्यातील क्षेत्रीय मतदारसंघातून होणाऱ्या प्रत्यक्ष निवडणुकीसंबंधीच्या निर्देशात, या अनुच्छेदान्वये स्थापन झालेल्या प्रादेशिक परिषदेच्या सदस्यांमार्फत होणारी निवडणूक समाविष्ट असेल ;

(तीन) खंड (२) व (३) मध्ये, क्षेत्रीय मतदारसंघासंबंधीच्या निर्देशांचा अर्थ, कोहिमा व मोकोकचुंग जिल्ह्यांच्या क्षेत्रीय मतदारसंघासंबंधीचे निर्देश, असा असेल.

(३) जर या अनुच्छेदातील पूर्वगामी तरतुदींपैकी कोणतीही तरतूद अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्‌भवली तर, राष्ट्रपतीला, ती अडचण दूर करण्यासाठी स्वतःला आवश्यक वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट (अन्य कोणत्याही अनुच्छेदाचे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल यांसह) आदेशाद्वारे, करता येईल :

परंतु असे की, नागालँड राज्याच्या निर्मितीच्या दिनांकापासून तीन वर्षे संपल्यानंतर, असा कोणताही आदेश काढला जाणार नाही.

स्पष्टीकरण.——या अनुच्छेदात कोहिमा, मोकोकचुंग व त्युएनसांग जिल्हे यांना नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ मध्ये जे अर्थ असतील तेच अर्थ असतील.]

[१]**[३७१ख. आसाम राज्याबाबत विशेष तरतूद**.—या संविधानात काहीही असले तरी राष्ट्रपतीला, आसाम राज्याबाबत काढलेल्या आदेशाद्वारे सहाव्या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० ला जोडलेल्या तक्त्यातील [२]*[भाग एक]* यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाति-क्षेत्रांतून निवडून आलेले त्या राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या संख्येइतके त्या विधानसभेचे अन्य सदस्य मिळून बनलेली, त्या विधानसभेची समिती घटित करण्याकरिता व तिची कार्ये यांकरिता आणि अशी समिती घटित करण्यासाठी व तिचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्यासाठी त्या विधानसभेच्या कार्यपद्धति-नियमांत फेरबदल करण्याकरता तरतूद करता येईल.]

[३]**[३७१ग. मणिपूर राज्याबाबत विशेष तरतूद**.— (१) या संविधानात काहीही असले तरी राष्ट्रपतीला, मणिपूर राज्याबाबत काढलेल्या आदेशाद्वारे त्या राज्याच्या डोंगरी क्षेत्रांमधून निवडून आलेले त्या राज्याच्या विधानसभेचे सदस्य मिळून बनलेली, त्या विधानसभेची समिती घटित करण्याकरिता व तिची कार्ये यांकरिता, शासकीय कामकाजाच्या नियमांत आणि त्या राज्याच्या विधानसभेच्या कार्यपद्धति-नियमांत फेरबदल करण्याकरिता आणि अशा समितीचे कार्य योग्य प्रकारे चालण्याची निश्चिती करण्याकरिता राज्यपालावर कोणतीही विशेष जबाबदारी सोपवण्याबाबत तरतूद करता येईल.

(२) राज्यपाल, दरवर्षी, किंवा जेव्हा जेव्हा राष्ट्रपती याप्रमाणे आवश्यक करील तेव्हा, मणिपूर राज्यातील डोंगरी क्षेत्रांच्या प्रशासनासंबंधी राष्ट्रपतीला अहवाल देईल आणि उक्त क्षेत्रांच्या प्रशासनासंबंधी त्या राज्यास निदेश देणे हे, संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकारांच्या कक्षेत येईल.

स्पष्टीकरण.— या अनुच्छेदात, " डोंगरी क्षेत्रे " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, राष्ट्रपती आदेशाद्वारे डोंगरी क्षेत्रे म्हणून घोषित करील अशी क्षेत्रे, असा आहे.]

---

१. संविधान (बाविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२५ सप्टेंबर, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे "भाग क" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सत्ताविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (१५ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**371D. Special provisions with respect to** [2][**the State of Andhra Pradesh or the State of Telangana**].—[3][(*1*) The President may, by order made with respect to the State of Andhra Pradesh or the State of Telangana, provide, having regard to the requirements of each State, for equitable opportunities and facilities for the people belonging to different parts of such State, in the matter of public employment and in the matter of education, and different provisions may be made for various parts of the States].

(2) An order made under clause (1) may, in particular,—

(*a*) require the State Government to organise any class or classes of posts in a civil service of, or any class or classes of civil posts under, the State into different local cadres for different parts of the State and allot in accordance with such principles and procedure as may be specified in the order the persons holding such posts to the local cadres so organised;

(*b*) specify any part or parts of the State which shall be regarded as the local area—

(*i*) for direct recruitment to posts in any local cadre (whether organised in pursuance of an order under this article or constituted otherwise) under the State Government;

(*ii*) for direct recruitment to posts in any cadre under any local authority within the State; and

(*iii*) for the purposes of admission to any University within the State or to any other educational institution which is subject to the control of the State Government;

(c) specify the extent to which, the manner in which and the conditions subject to which, preference or reservation shall be given or made—

(*i*) in the matter of direct recruitment to posts in any such cadre referred to in sub-clause (*b*) as may be specified in this behalf in the order;

(*ii*) in the matter of admission to any such University or other educational institution referred to in sub-clause (*b*) as may be specified in this behalf in the order,

to or in favour of candidates, who have resided or studied for any period specified in the order in the local area in respect of such cadre, University or other educational institution, as the case may be.

(3) The President may, by order, provide for the constitution of an Administrative Tribunal for [4][the State of Andhra Pradesh and for the State of Telangana] to exercise such jurisdiction, powers and authority [including any jurisdiction, power and authority which immediately before the commencement of the Constitution (Thirty-second Amendment) Act, 1973, was exercisable by any court (other than the Supreme Court) or by any tribunal or other authority] as may be specified in the order with respect to the following matters, namely:—

(*a*) appointment, allotment or promotion to such class or classes of posts in any civil service of the State, or to such class or classes of civil posts under the State, or to such class or classes of posts under the control of any local authority within the State, as may be specified in the order;

(*b*) seniority of persons appointed, allotted or promoted to such class or classes of posts in any civil service of the State, or to such class or classes of civil posts under the State, or to such class or classes of posts under the control of any local authority within the State, as may be specified in the order;

---

1. Ins. by the Constitution (Thirty-second Amendment) Act, 1973, s. 3 (w.e.f. 1-7-1974).
2. Sub. by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014, s. 97, for "the State of Andhra Pradesh" (w.e.f. 2-6-2014).
3. Sub. by s.97 *ibid.*, for cl.(1) (w.e.f. 2-6-2014).
4. Sub. by s.97 *ibid.*, for "the State of Andhra Pradesh" (w.e.f. 2-6-2014).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

[१][**३७१घ. [२][आंध्र प्रदेश राज्याच्या किंवा तेलंगणा राज्याच्या] बाबत विशेष तरतुदी**.—[३][(१) आंध्रप्रदेश राज्याच्या किंवा तेलंगणा राज्याच्या गरजा लक्षात घेऊन, सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत आणि शिक्षणाच्या बाबतीत अशा राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांतील लोकांना समन्याय्य संधी आणि सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरता राष्ट्रपतीला प्रत्येक राज्याबाबत आदेश करून त्याद्वारे तरतूद करता येईल आणि राज्यांच्या वेगवेगळ्या भागांसाठी वेगवेगळ्या तरतुदी करता येतील.]

(२) खंड (१) अन्वये केलेल्या आदेशाद्वारे, विशेषत,—

(क) राज्य शासनाने, त्या राज्याच्या मुलकी सेवेतील पदांच्या कोणत्याही वर्गाची किंवा वर्गांची किंवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील मुलकी पदांच्या कोणत्याही वर्गाची किंवा वर्गांची राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांकरता वेगवेगळ्या स्थानिक संवर्गांमध्ये रचना करणे आणि अशी पदे धारण करणाऱ्या व्यक्ती, याप्रमाणे रचना केलेल्या स्थानिक संवर्गांना, आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा तत्त्वांनुसार व प्रक्रियेनुसार वाटप करणे हे आवश्यक करता येईल ;

(ख) (एक) त्या राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही स्थानिक संवर्गातील (मग तो या अनुच्छेदाअन्वये आदेशानुसार रचना केलेला असो वा अन्यथा घटित केलेला असो) पदांवर थेट भरती करण्याच्या प्रयोजनार्थ;

(दोन) राज्यामधील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही संवर्गातील पदांवर थेट भरती करण्याच्या प्रयोजनार्थ ; आणि

(तीन) राज्यातील कोणत्याही विद्यापीठामध्ये किंवा राज्य शासनाच्या नियंत्रणाधीन असलेल्या अन्य कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश मिळण्याच्या प्रयोजनार्थ,

राज्याचा कोणता भाग किंवा कोणते भाग स्थानिक क्षेत्र म्हणून मानले जातील, ते विनिर्दिष्ट करता येतील;

(ग) (एक) आदेशामध्ये यासंबंधात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या प्रमाणे, उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही संवर्गातील पदांवर थेट भरती करण्याच्या बाबतीत;

(दोन) आदेशामध्ये यासंबंधात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या प्रमाणे, उप-खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अशा कोणत्याही विद्यापीठात किंवा अन्य शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश देण्याच्या बाबतीत,

अशा संवर्गाच्या, विद्यापीठाच्या, किंवा यथास्थिति, अन्य शैक्षणिक संस्थेच्या बाबतीत स्थानिक क्षेत्रात, आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही कालावधीपर्यंत जे राहिलेले असतील किंवा ज्यांनी अभ्यास केलेला असेल, त्या उमेदवारांना किंवा त्यांच्यासाठी, ज्या मर्यादेपर्यंत, ज्या रीतीने व ज्या शर्तींना अधीन राहून, प्राधान्यक्रम द्यावा किंवा आरक्षण ठेवावेत ती मर्यादा, ती रीत व त्या शर्ती विनिर्दिष्ट करता येईल.

(३) राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, [४][आंध्र प्रदेश राज्याकरता व तेलंगणा राज्याकरता] एक प्रशासकीय न्यायाधिकरण घटित करण्यासाठी तरतूद करता येईल. ते न्यायाधिकरण, पुढील बाबींसंबंधात आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशी कोणतीही अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार यांचा [तसेच (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणत्याही न्यायालयाला किंवा कोणत्याही न्यायाधिकरणाला किंवा अन्य प्राधिकरणाला संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभापूर्वी वापरता येत होती अशी कोणतीही अधिकारिता, अधिकार व प्राधिकार यांचासुद्धा] वापर करील त्या बाबी अशा:—

(क) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्या प्रमाणे, राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये, अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील अशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये, अथवा राज्यातील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील अशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये नियुक्ती, वाटप किंवा पदोन्नती;

(ख) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे, राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये, अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील अशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये, अथवा राज्यातील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील अशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये नियुक्त केलेल्या, वाटप केलेल्या किंवा पदोन्नती दिलेल्या व्यक्तींची ज्येष्ठता;

---

[१] संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केले (१ जुलै, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

[२] आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ९७ द्वारे “आंध्र प्रदेश राज्याबाबत” या मजकुराऐवजी दाखल केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

[३] वरील अधिनियमाच्या कलम ९७ द्वारे खंड (१) ऐवजी दाखल केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

[४] वरील अधिनियमाच्या कलम ९७ द्वारे “आंध्र प्रदेश राज्याकरिता” या ऐवजी दाखल केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

(*c*) such other conditions of service of persons appointed, allotted or promoted to such class or classes of posts in any civil service of the State or to such class or classes of civil posts under the State or to such class or classes of posts under the control of any local authority within the State, as may be specified in the order.

(4) An order made under clause (3) may—

(*a*) authorise the Administrative Tribunal to receive representations for the redress of grievances relating to any matter within its jurisdiction as the President may specify in the order and to make such orders thereon as the Administrative Tribunal deems fit ;

(*b*) contain such provisions with respect to the powers and authorities and procedure of the Administrative Tribunal (including provisions with respect to the powers of the Administrative Tribunal to punish for contempt of itself) as the President may deem necessary ;

(*c*) provide for the transfer to the Administrative Tribunal of such classes of proceedings, being proceedings relating to matters within its jurisdiction and pending before any court (other than the Supreme Court) or tribunal or other authority immediately before the commencement of such order, as may be specified in the order ;

(*d*) contain such supplemental, incidental and consequential provisions (including provisions as to fees and as to limitation, evidence or for the application of any law for the time being in force subject to any exceptions or modifications) as the President may deem necessary.

*(5) The Order of the Administrative Tribunal finally disposing of any case shall become effective upon its confirmation by the State Government or on the expiry of three months from the date on which the order is made, whichever is earlier :

Provided that the State Government may, by special order made in writing and for reasons to be specified therein, modify or annul any order of the Administrative Tribunal before it becomes effective and in such a case, the order of the Administrative Tribunal shall have effect only in such modified form or be of no effect, as the case may be.

(6) Every special order made by the State Government under the proviso to clause (5) shall be laid, as soon as may be after it is made, before both Houses of the State Legislature.

(7) The High Court for the State shall not have any powers of superintendence over the Administrative Tribunal and no court (other than the Supreme Court) or tribunal shall exercise any jurisdiction, power or authority in respect of any matter subject to the jurisdiction, power or authority of, or in relation to, the Administrative Tribunal.

(8) If the President is satisfied that the continued existence of the Administrative Tribunal is not necessary, the President may by order abolish the Administrative Tribunal and make such provisions in such order as he may deem fit for the transfer and disposal of cases pending before the Tribunal immediately before such abolition.

---

* In P. Sambamurthy and others vs. *State of Andhra Pradesh and others,* (1987) 1 S.C.C. 362, the Supreme Court declared cl. (5) of art. 371D alongwith the proviso to be unconstitutional and void.

(ग) आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा राज्याच्या कोणत्याही मुलकी सेवेतील पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये अथवा राज्याच्या नियंत्रणाखालील तशा मुलकी पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये अथवा राज्यातील स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील तशा पदांच्या वर्गात किंवा वर्गांमध्ये नियुक्त केलेल्या, वाटपप्राप्त नेमणूक केलेल्या, किंवा पदोन्नती दिलेल्या व्यक्तींच्या तशा इतर सेवा शर्ती.

(४) खंड (३) अन्वये जो आदेश दिला जाईल,—

(क) त्याद्वारे प्रशासकीय न्यायाधिकरणास, राष्ट्रपती आदेशात विनिर्दिष्ट करील अशी जी कोणतीही बाब न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेत येईल तिच्या संबंधीच्या गाऱ्हाण्यांचे निवारण करण्याविषयीची अभिवेदने स्वीकारण्यासाठी व त्यावर त्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाला योग्य वाटतील असे आदेश देण्यासाठी प्राधिकृत करता येईल ;

(ख) त्यामध्ये प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचे अधिकार, प्राधिकार व कार्यपद्धती यांबाबत राष्ट्रपतीला आवश्यक वाटतील अशा तरतुदी (आपल्या अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याच्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारासंबंधीच्या तरतुदींसह) अंतर्भूत असू शकतील;

(ग) त्याद्वारे प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेतील बाबीच्या संबंधातील आणि अशा आदेशाचा प्रारंभ होण्याच्या लगतपूर्वी (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणतेही न्यायालय किंवा न्यायाधिकरण किंवा अन्य प्राधिकरण याच्यासमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीपैकी आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा वर्गातील कार्यवाही त्या प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडे वर्ग करण्याची तरतूद करता येईल ;

(घ) त्यामध्ये राष्ट्रपतीला आवश्यक वाटतील अशा पूरक, आनुषंगिक व परिणामरूप तरतुदी (फीबाबतच्या आणि मुदत, पुरावा यांबाबतच्या किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेला कोणताही कायदा कोणत्याही अपवादांसह किंवा फेरबदलांसह लागू करण्याकरता केलेल्या तरतुदी यांसह) अंतर्भूत असू शकतील.

*(५) कोणत्याही प्रकरणाचा अंतिम निकाल करणारा प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचा आदेश हा, राज्य शासनाने तो कायम करणे किंवा आदेश केल्याच्या दिनांकापासून तीन महिने समाप्त होणे यापैकी जी अगोदर घडेल ती घटना घडल्यावर, प्रभावी होईल :

परंतु असे की, राज्य शासनाला, लेखी विशेष आदेशाद्वारे व त्यात कारणे विनिर्दिष्ट करून त्या कारणास्तव, प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही आदेशात तो प्रभावी होण्यापूर्वी, फेरबदल करता येईल किंवा तो रद्दबातल करता येईल आणि अशा बाबतीत, प्रशासकीय न्यायधिकरणाचा आदेश, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच प्रभावी होईल, किंवा, यथास्थिति, मुळीच प्रभावी होणार नाही.

(६) खंड (५) च्या परंतुकान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक विशेष आदेश, तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवण्यात येईल.

(७) राज्याच्या उच्च न्यायालयाला, प्रशासकीय न्यायाधिकरणावर अधीक्षण करण्याचे कोणतेही अधिकार असणार नाहीत आणि (सर्वोच्च न्यायालयाहून अन्य) कोणतेही न्यायालय किंवा न्यायाधिकरण प्रशासकीय न्यायाधिकरणाच्या अधिकारितेच्या, अधिकाराच्या किंवा प्राधिकाराच्या अधीन असलेल्या किंवा त्याच्या संबंधीच्या कोणत्याही बाबीसंबंधात कोणतीही अधिकारिता, अधिकार किंवा प्राधिकार वापरणार नाही.

(८) प्रशासकीय न्यायाधिकरणाचे अस्तित्व चालू ठेवण्याची आवश्यकता नाही, अशी राष्ट्रपतीची खात्री झाल्यास, राष्ट्रपतीला, आदेशाद्वारे, प्रशासकीय न्यायाधिकरण विसर्जित करता येईल आणि अशा विसर्जनाच्या लगतपूर्वी न्यायाधिकरणासमोर प्रलंबित असलेली प्रकरणे वर्ग करणे व निकालात काढणे यांकरता त्याला योग्य वाटतील अशा तरतुदी अशा आदेशात करता येतील.

*सर्वोच्च न्यायालयाने, पी. सांबामूर्ती आणि इतर विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य आणि इतर, (१९८७) १ एस. सी. सी. ६६२ मध्ये, अनुच्छेद ३७१ घ चे खंड (५) व त्याचे परंतुक असांविधानिक व शून्यवत असल्याचे घोषित केले.

(9) Notwithstanding any judgment, decree or order of any court, tribunal or other authority,—

(*a*) no appointment, posting, promotion or transfer of any person—

(*i*) made before the 1st day of November, 1956, to any post under the Government of, or any local authority within, the State of Hyderabad as it existed before that date ; or

(*ii*) made before the commencement of the Constitution (Thirty-second Amendment) Act, 1973, to any post under the Government of, or any local or other authority within, the State of Andhra Pradesh ; and

(*b*) no action taken or thing done by or before any person referred to in sub-clause (*a*),

shall be deemed to be illegal or void or ever to have become illegal or void merely on the ground that the appointment, posting, promotion or transfer of such person was not made in accordance with any law, then in force, providing for any requirement as to residence within the State of Hyderabad or, as the case may be, within any part of the State of Andhra Pradesh, in respect of such appointment, posting, promotion or transfer.

(10) The provisions of this article and of any order made by the President thereunder shall have effect notwithstanding anything in any other provision of this Constitution or in any other law for the time being in force.

371E. Establishment of Central University in Andhra Pradesh.— Parliament may by law provide for the establishment of a University in the State of Andhra Pradesh.]

[1]**[371F. Special provisions with respect to the State of Sikkim.**—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) the Legislative Assembly of the State of Sikkim shall consist of not less than thirty members ;

(*b*) as from the date of commencement of the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975 (hereafter in this article referred to as the appointed day)—

(*i*) the Assembly for Sikkim formed as a result of the elections held in Sikkim in April, 1974 with thirty-two members elected in the said elections (hereinafter referred to as the sitting members) shall be deemed to be the Legislative Assembly of the State of Sikkim duly constituted under this Constitution ;

(*ii*) the sitting members shall be deemed to be the members of the Legislative Assembly of the State of Sikkim duly elected under this Constitution ; and

(*iii*) the said Legislative Assembly of the State of Sikkim shall exercise the powers and perform the functions of the Legislative Assembly of a State under this Constitution ;

(*c*) in the case of the Assembly deemed to be the Legislative Assembly of the State of Sikkim under clause (b), the references to the period of [2][five years], in clause (1) of article 172 shall be construed as references to a period of [3][four years] and the said period of [3][four years] shall be deemed to commence from the appointed day ;

---

1. Ins. by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, s. 3 (*w.e.f.* 26-4-1975).

2. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 43, for "six years" (*w.e.f.* 6-9-1979). The words "six years" were subs. for the original words "five years" by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 56 (*w.e.f.* 3-1-1977).

3. Subs. by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 43, for "five years" (*w.e.f.* 6-9-1979). The words "five years" were subs. for the original words "four years" by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 56 (*w.e.f.* 3-1-1977).

(९) कोणत्याही न्यायालयाचा, न्यायाधिकरणाचा किंवा अन्य प्राधिकरणाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश काहीही असला तरी,—

(क) (एक) १ नोव्हेंबर, १९५६ पूर्वी जसे अस्तित्वात होते तशा हैद्राबाद राज्याच्या किंवा त्यामधील कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावर त्या दिनांकापूर्वी केलेली; किंवा

(दोन) आंध्र प्रदेश राज्याच्या शासनाच्या अथवा त्यामधील कोणत्याही स्थानिक किंवा अन्य प्राधिकरणाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावर संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या प्रारंभापूर्वी केलेली,

कोणत्याही व्यक्तींची नियुक्ती, पदस्थापना, पदोन्नती किंवा बदली; आणि

(ख) उप-खंड (क) मध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही व्यक्तीने किंवा त्या व्यक्तीसमोर केलेली कोणतीही कारवाई किंवा गोष्ट,

केवळ अशा व्यक्तींची नियुक्ती, पदस्थापना, पदोन्नती किंवा बदली ही, अशा नियुक्तीच्या, पदस्थापनेच्या, पदोन्नतीच्या किंवा बदलीच्या संबंधात हैद्राबाद राज्यात, किंवा, यथास्थिति, आंध्र प्रदेश राज्याच्या कोणत्याही भागात रहिवास असल्याबाबत कोणत्याही आवश्यकतेची तरतूद करणाऱ्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्यानुसार करण्यात आलेली नव्हती, एवढ्याच कारणावरून अवैध किंवा शून्यवत आहे अथवा कधीकाळी अवैध किंवा शून्यवत झाली होती, असे मानले जाणार नाही.

(१०) या अनुच्छेदाच्या व राष्ट्रपतीने त्याअन्वये केलेल्या कोणत्याही आदेशाच्या तरतुदी, या संविधानाच्या अन्य कोणत्याही तरतुदीत किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यात काहीही अंतर्भूत असले तरी, प्रभावी होतील.

३७१ङ. आंध्र प्रदेशात केंद्रीय विद्यापीठाची स्थापना.— संसदेला आंध्र प्रदेश राज्यात विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी कायद्याद्वारे तरतूद करता येईल.]

[१]**[३७१च. सिक्कीम राज्याबाबत विशेष तरतुदी.—**या संविधानामध्ये काहीही असले तरी,—

(क) सिक्कीम राज्याची विधानसभा तीसपेक्षा कमी नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली असेल ;

(ख) संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून (या अनुच्छेदामध्ये यापुढे 'नियत दिन' म्हणून निर्देशिलेला),—

(एक) एप्रिल, १९७४ मध्ये सिक्कीममध्ये निवडणुका होऊन उक्त निवडणुकांमध्ये निवडून आलेले बत्तीस सदस्य (यात यापुढे विद्यमान सदस्य म्हणून निर्देशिलेला) असलेली सिक्कीमची विधानसभा ही, या संविधानान्वये रीतसर घटित करण्यात आलेली सिक्कीम राज्याची विधानसभा असल्याचे मानण्यात येईल ;

(दोन) विद्यमान सदस्य हे, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेचे या संविधानान्वये रीतसर निवडून आलेले सदस्य असल्याचे मानण्यात येईल; आणि

(तीन) सिक्कीम राज्याची उक्त विधानसभा, या संविधानान्वये एखाद्या राज्याच्या विधानसभेला असलेले अधिकार वापरील आणि तिची कार्ये पार पाडील ;

(ग) खंड (ख) अन्वये सिक्कीम राज्याची विधानसभा म्हणून मानण्यात येणाऱ्या विधानसभेच्या बाबतीत, अनुच्छेद १७२ च्या खंड (१) मधील [२][पाच वर्षांच्या] कालावधीच्या निर्देशांचा अन्वयार्थ, [३][चार वर्षांच्या] कालावधीचे निर्देश म्हणून लावण्यात येईल आणि उक्त [३][चार वर्षांचा] कालावधी, नियत दिनांकापासून सुरू होतो, असे मानण्यात येईल;

---

१. संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम १९७८ याच्या कलम ४३ द्वारे "सहा वर्षांच्या" याऐवजी दाखल केला (६ सप्टेंबर, १९७९ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५६ द्वारे "पाच वर्षांच्या" या मूळ मजकुराऐवजी "सहा वर्षांच्या" हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४३ द्वारे "पाच वर्ष" या मजकुराऐवजी दाखल केला (६ सप्टेंबर, १९७९ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५६ द्वारे "चार वर्षांच्या" या मूळ मजकुराऐवजी "पाच वर्षांच्या" हा मजकूर दाखल केला होता (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

(*d*) until other provisions are made by Parliament by law, there shall be allotted to the State of Sikkim one seat in the House of the People and the State of Sikkim shall form one parliamentary constituency to be called the parliamentary constituency for Sikkim;

(*e*) the representative of the State of Sikkim in the House of the People in existence on the appointed day shall be elected by the members of the Legislative Assembly of the State of Sikkim;

(*f*) Parliament may, for the purpose of protecting the rights and interests of the different sections of the population of Sikkim make provision for the number of seats in the Legislative Assembly of the State of Sikkim which may be filled by candidates belonging to such sections and for the delimitation of the assembly constituencies from which candidates belonging to such sections alone may stand for election to the Legislative Assembly of the State of Sikkim;

(*g*) the Governor of Sikkim shall have special responsibility for peace and for an equitable arrangement for ensuring the social and economic advancement of different sections of the population of Sikkim and in the discharge of his special responsibility under this clause, the Governor of Sikkim shall, subject to such directions as the President may, from time to time, deem fit to issue, act in his discretion;

(*h*) all property and assets (whether within or outside the territories comprised in the State of Sikkim) which immediately before the appointed day were vested in the Government of Sikkim or in any other authority or in any person for the purposes of the Government of Sikkim shall, as from the appointed day, vest in the Government of the State of Sikkim;

(*i*) the High Court functioning as such immediately before the appointed day in the territories comprised in the State of Sikkim shall, on and from the appointed day, be deemed to be the High Court for the State of Sikkim;

(*j*) all courts of civil, criminal and revenue jurisdiction, all authorities and all officers, judicial, executive and ministerial, throughout the territory of the State of Sikkim shall continue on and from the appointed day to exercise their respective functions subject to the provisions of this Constitution;

(*k*) all laws in force immediately before the appointed day in the territories comprised in the State of Sikkim or any part thereof shall continue to be in force therein until amended or repealed by a competent Legislature or other competent authority;

(*l*) for the purpose of facilitating the application of any such law as is referred to in clause (*k*) in relation to the administration of the State of Sikkim and for the purpose of bringing the provisions of any such law into accord with the provisions of this Constitution, the President may, within two years from the appointed day, by order, make such adaptations and modifications of the law, whether by way of repeal or amendment, as may be necessary or expedient, and thereupon, every such law shall have effect subject to the adaptations and modifications so made, and any such adaptation or modification shall not be questioned in any court of law;

(*m*) neither the Supreme Court nor any other court shall have jurisdiction in respect of any dispute or other matter arising out of any treaty, agreement, engagement or other similar instrument relating to Sikkim which was entered into or executed before the appointed day and to which the Government of India or any of its predecessor Governments was a party, but nothing in this clause shall be construed to derogate from the provisions of article 143;

(भाग एकवीस–अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(घ) संसदेकडून कायद्याद्वारे अन्य तरतुदी केल्या जाईपर्यंत, सिक्कीम राज्याला लोकसभेमध्ये एक जागा देण्यात येईल आणि सिक्कीम राज्य हा सिक्कीम संसदीय मतदारसंघ म्हणून संबोधला जाणारा असा संसदीय मतदारसंघ असेल ;

(ङ) नियत दिनी अस्तित्वात असणाऱ्या लोकसभेतील सिक्कीम राज्याचा प्रतिनिधी हा, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेतील सदस्यांकडून निवडून दिला जाईल;

(च) संसदेस, सिक्कीमच्या जनतेच्या विविध घटकांच्या हक्कांचे व हितसंबंधांचे संरक्षण करण्याच्या, प्रयोजनासाठी, सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेमध्ये अशा घटकांच्या उमेदवारांकडून जितक्या जागा भरता येतील त्या जागांच्या संख्येसाठी आणि सिक्कीम राज्याच्या विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी अशा घटकांच्या उमेदवारांना फक्त ज्या विधानसभा मतदारसंघांतून निवडणुकीसाठी उभे राहता येईल त्या मतदारसंघांचे परिसीमन करण्यासाठी तरतूद करता येईल;

(छ) सिक्कीमच्या राज्यपालावर शांतता राखण्याबाबत आणि सिक्कीमच्या जनतेच्या निरनिराळ्या घटकांची सामाजिक व आर्थिक उन्नती सुनिश्चित करण्यासाठी समन्याय्य व्यवस्था करण्याबाबत विशेष जबाबदारी असेल आणि या खंडान्वये आपली विशेष जबाबदारी पार पाडताना सिक्कीमचा राज्यपाल, राष्ट्रपतीला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे वेळोवेळी तो जे निदेश देईल, त्यांना अधीन राहून स्वविवेकानुसार कृती करील;

(ज) नियत दिनाच्या लगतपूर्वी सिक्कीम शासनाच्या प्रयोजनार्थ, सिक्कीम शासनाच्या किंवा इतर कोणत्याही प्राधिकाऱ्याच्या किंवा कोणत्याही व्यक्तीच्या ठायी निहित असेल अशी सर्व मालमत्ता व मत्ता (मग ती सिक्कीम राज्यात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांच्या आतील असो किंवा बाहेरील असो) नियत दिनापासून सिक्कीम राज्याच्या शासनाच्या ठायी निहित होईल;

(झ) सिक्कीम राज्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांमध्ये नियत दिनाच्या लगतपूर्वी उच्च न्यायालय म्हणून कार्य करणारे उच्च न्यायालय, नियत दिनी व तेव्हापासून सिक्कीम राज्याचे उच्च न्यायालय असल्याचे मानण्यात येईल;

(ञ) सिक्कीम राज्याच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रातील सर्व दिवाणी, फौजदारी आणि महसुली अधिकारितेची न्यायालये, न्यायिक, कार्यकारी व प्रशासी असे सर्व प्राधिकारी आणि असे सर्व अधिकारी, नियत दिनी व तेव्हापासून या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून, आपापले कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवतील;

(ट) सिक्कीम राज्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रांमध्ये किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात नियत दिनाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले सर्व कायदे सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सुधारण्यात येईपर्यंत किंवा निरसित होईपर्यंत तेथे अंमलात असणे चालू राहील ;

(ठ) खंड (ट) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेला असा कोणताही कायदा, सिक्कीम राज्याच्या प्रशासनाच्या संबंधात लागू करणे सुकर व्हावे यासाठी आणि अशा कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी या संविधानाच्या तरतुदींशी सुसंवादी करण्यासाठी राष्ट्रपतीला नियत दिनापासून दोन वर्षांच्या आत, आदेशाद्वारे, अशा कायद्यात आवश्यक किंवा समयोचित असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील–मग ते निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत—आणि तद्नंतर असा प्रत्येक कायदा याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही ;

(ड) जो नियत दिनापूर्वी करण्यात किंवा निष्पादित करण्यात आला आहे आणि ज्यामध्ये भारत सरकार किंवा त्याच्या पूर्वाधिकाऱ्यांपैकी कोणतेही सरकार पक्षकार होते, असा सिक्कीमसंबंधीचा कोणताही तह, करारनामा, वचनबंध किंवा इतर तत्सम संलेख यांमधून उद्भवणारा कोणताही विवाद किंवा इतर बाब, यांच्याबाबत सर्वोच्च न्यायालयाला किंवा इतर कोणत्याही न्यायालयाला अधिकारिता असणार नाही ; पण या खंडातील कोणतीही गोष्ट, अनुच्छेद १४३ च्या तरतुदींना न्यूनता आणते, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही ;

(*n*) the President may, by public notification, extend with such restrictions or modifications as he thinks fit to the State of Sikkim any enactment which is in force in a State in India at the date of the notification;

(*o*) if any difficulty arises in giving effect to any of the foregoing provisions of this article, the President may, by order[1], do anything (including any adaptation or modification of any other article) which appears to him to be necessary for the purpose of removing that difficulty:

Provided that no such order shall be made after the expiry of two years from the appointed day;

(*p*) all things done and all actions taken in or in relation to the State of Sikkim or the territories comprised therein during the period commencing on the appointed day and ending immediately before the date on which the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, receives the assent of the President shall, in so far as they are in conformity with the provisions of this Constitution as amended by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, be deemed for all purposes to have been validly done or taken under this Constitution as so amended].

[2][**371G. Special provision with respect to the State of Mizoram.**—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) no Act of Parliament in respect of—

(*i*) religious or social practices of the Mizos,

(*ii*) Mizo customary law and procedure,

(*iii*) administration of civil and criminal justice involving decisions according to Mizo customary law,

(*iv*) ownership and transfer of land,

shall apply to the State of Mizoram unless the Legislative Assembly of the State of Mizoram by a resolution so decides:

Provided that nothing in this clause shall apply to any Central Act in force in the Union territory of Mizoram immediately before the commencement of the Constitution (Fifty-third Amendment) Act, 1986;

(*b*) the Legislative Assembly of the State of Mizoram shall consist of not less than forty members.]

[3][**371H. Special provision with respect to the State of Arunachal Pradesh**.—Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) the Governor of Arunachal Pradesh shall have special responsibility with respect to law and order in the State of Arunachal Pradesh and in the discharge of his functions in relation thereto, the Governor shall, after consulting the Council of Ministers, exercise his individual judgment as to the action to be taken:

Provided that if any question arises whether any matter is or is not a matter as respects which the Governor is under this clause required to act in the exercise of his individual judgment, the decision of the Governor in his discretion shall be final, and the validity of anything done by the Governor shall not be called in question on the ground that he ought or ought not to have acted in the exercise of his individual judgment:

---

1. See the Constitution (Removal of Difficulties) Order No. XI (C.O. 99).

2. Ins. by the Constitution (Fifty-third Amendment) Act, 1986, s. 2 (w.e.f. 20-2-1987).

3. Ins. by the Constitution (Fifty-fifth Amendment) Act, 1986, s. 2 (w.e.f. 20-2-1987).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

(ढ) राष्ट्रपतीला, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, अधिसूचनेच्या दिनांकाला, भारतातील एखाद्या राज्यात अंमलात असलेली अशी कोणतीही अधिनियमिती, सिक्कीम राज्यात त्याला योग्य वाटतील असे निर्बंध किंवा फेरबदल यांसह लागू करता येईल ;

(ण) या अनुच्छेदाच्या पूर्वगामी तरतुदींपैकी कोणतीही तरतूद अंमलात आणताना कोणतीही अडचण उद्‌भवली तर, राष्ट्रपतीला, [१]आदेशाद्वारे, ती अडचण दूर करण्यासाठी त्याला आवश्यक वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट (इतर कोणत्याही अनुच्छेदाचे अनुकूलन किंवा फेरबदल यांसह) करता येईल :

परंतु असे की, नियत दिनापासून दोन वर्षे संपल्यानंतर, असा कोणताही आदेश, काढण्यात येणार नाही ;

(त) सिक्कीम राज्य आणि त्यामध्ये समाविष्ट असलेली राज्यक्षेत्रे यांमध्ये किंवा त्यांच्या संबंधात, नियत दिनास सुरू होणाऱ्या व संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याला राष्ट्रपतीची अनुमती मिळण्याच्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी संपणाऱ्या कालावधीमध्ये केलेल्या सर्व गोष्टी व सर्व कार्यवाही, संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याद्वारे सुधारणा केलेल्या अशा या संविधानाच्या तरतुदींशी अनुरूप असतील तेथवर, त्याप्रमाणे सुधारणा केलेल्या या संविधानान्वये वैध रीतीने केलेल्या आहेत, असे सर्व प्रयोजनांकरता मानले जाईल.]

[२][**३७१छ. मिझोरम राज्याबाबत विशेष तरतूद.**—संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) (एक) मिझोंच्या धार्मिक किंवा सामाजिक प्रथा,

(दोन) मिझोंचा रूढीप्राप्त कायदा व कार्यपद्धती,

(तीन) मिझोंच्या रूढीप्राप्त कायद्यानुसार निर्णय देणे हे ज्यात अंतर्भूत आहे, असे दिवाणी व फौजदारी न्यायदान,

(चार) जमिनीची मालकी व हस्तांतरण,

यांबाबतचा संसदेचा कोणताही अधिनियम, मिझोरमच्या विधानसभेने ठरावाद्वारे तसे ठरविल्याशिवाय मिझोरम राज्याला लागू होणार नाही :

परंतु असे की, या खंडातील कोणतीही गोष्ट, संविधान (त्रेपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी मिझोरमच्या संघ राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कोणत्याही केंद्रीय अधिनियमाला लागू होणार नाही ;

(ख) मिझोरम राज्याची विधानसभा, चाळीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

[३][**३७१ज. अरुणाचल प्रदेश राज्याबाबत विशेष तरतूद.**—या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) अरुणाचल प्रदेश राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था याबाबत अरुणाचल प्रदेशाच्या राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असेल आणि त्यासंबंधीची आपली कार्ये पार पाडताना करावयाच्या कारवाईबाबत राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेशी विचारविनिमय केल्यानंतर आपल्या वैयक्तिक निर्णयशक्तीचा वापर करील :

परंतु असे की, कोणतीही बाब ही, जिच्याबाबत या खंडान्वये राज्यपालाने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कारवाई करणे आवश्यक असलेली बाब आहे किंवा नाही, असा कोणताही प्रश्न उद्‌भवला तर, राज्यपालाचा स्वविवेकानुसारी निर्णय अंतिम असेल आणि त्याने केलेल्या कोणत्याही गोष्टीची विधिग्राह्यता ही, त्याने आपली वैयक्तिक निर्णयशक्ती वापरून कार्य करावयास हवे होते किंवा नको होते, या कारणावरून प्रश्नास्पद करता येणार नाही :

---

[१] संविधान (अडचणींचे निवारण) आदेश क्रमांक अकरा (संविधान आदेश ९९) पहा.

[२] संविधान (त्रेपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

[३] संविधान (पंचावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

Provided further that if the President on receipt of a report from the Governor or otherwise is satisfied that it is no longer necessary for the Governor to have special responsibility with respect to law and order in the State of Arunachal Pradesh, he may by order direct that the Governor shall cease to have such responsibility with effect from such date as may be specified in the order;

(*b*) the Legislative Assembly of the State of Arunachal Pradesh shall consist of not less than thirty members.]

[1][**371 I. Special provision with respect to the State of Goa.**—Notwithstanding anything in this Constitution, the Legislative Assembly of the State of Goa shall consist of not less than thirty members.]

[2][**371 J. Special provisions with respect to the State of Karnataka.**—(*1*) The President may, by order made with respect to the State of Karnataka, provided for any special responsibility of the Governor for—

(*a*) establishment of a separate development board for Hyderabad-Karnataka region with the provision that a report on the working of the board will be placed each year before the State Legislative Assembly;

(*b*) equitable allocation of funds for developmental expenditure over the said region, subject to the requirements of the State as a whole; and

(*c*) equitable opportunities and facilities for the people belonging to the said region, in matters of public employment, education and vocational training, subject to the requirements of the State as a Whole.

(*2*) An order made under sub-clause (*c*) of clause (*1*) may provide for—

(*a*) reservation of a proportion of seats in educational and vocational training institutions in the Hyderabad-Karnataka region for students who belong to that region by birth or by domicile; and

(*b*) identification of posts or classes of posts under the State Government and in any body or organisation under the control of the State Government in the Hyderabad-Kanataka region and reservation of a proportion of such posts for persons who belong to that region by birth or by domicile and for appointment thereto by direct recruitment or by promotion or in any other manner as may be specified in the order.]

---

1. Ins. by the Constitution (Fifty-sixth Amendment) Act, 1987, s. 2 (*w.e.f.* 30-5-1987).

2. Ins. by the Constitution (Ninety-eighth Amendment) Act, 2012 (*w.e.f.* 1-10-2013).

परंतु आणखी असे की, जर अरुणाचल प्रदेश राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था याबाबत राज्यपालावर विशेष जबाबदारी असणे यापुढे आवश्यक नाही, यासंबंधी राष्ट्रपतीची, राज्यपालाकडून अहवाल मिळाल्यावरून किंवा अन्यथा, खात्री पटली तर, तो, आदेशाद्वारे, राज्यपालावरची अशी जबाबदारी त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून संपुष्टात येईल, असा निदेश देऊ शकेल ;

(ख) अरुणाचल प्रदेश राज्याची विधानसभा ही तीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

[१][**३७१झ. गोवा राज्याबाबत विशेष तरतूद.—**या संविधानात काहीही असले तरी, गोवा राज्याची विधानसभा ही, तीसपेक्षा कमी नसतील इतक्या सदस्यांची मिळून बनलेली असेल.]

[२][**३७१ञ. कर्नाटक राज्याबाबत विशेष तरतुदी.—**(१) राष्ट्रपतीला, कर्नाटक राज्यासंबंधी काढलेल्या आदेशाद्वारे, पुढील बाबींसाठी राज्यपालाच्या कोणत्याही विशेष जबाबदारीसाठी तरतूद करता येईल,—

(क) मंडळाच्या कामकाजावरील अहवाल प्रत्येक वर्षी राज्य विधानसभेसमोर ठेवण्यात येईल या तरतुदीसह हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशासाठी स्वतंत्र विकास मंडळाची स्थापना;

(ख) संपूर्णपणे राज्याच्या गरजांना अधीन राहून, उक्त प्रदेशावरील विकासविषयक खर्चासाठी निधीचे समन्याय वाटप; आणि

(ग) संपूर्णपणे राज्याच्या गरजांना अधीन राहून, सार्वजनिक रोजगार, शिक्षण आणि व्यवसाय प्रशिक्षण यांबाबत उक्त प्रदेशातील लोकांसाठी समन्याय संधी आणि सुविधा.

(२) खंड (१) च्या उप-खंड (ग) अन्वये काढलेल्या आदेशाद्वारे,—

(क) जन्माने किंवा अधिवासाने त्या प्रदेशातील असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशातील शैक्षणिक व व्यवसाय प्रशिक्षण संस्थांमध्ये जागांच्या प्रमाणशीर आरक्षणासाठी; आणि

(ख) राज्य शासनाच्या अंतर्गत आणि हैद्राबाद-कर्नाटक प्रदेशातील राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणताही निकाय किंवा संघटना यामधील पदांची किंवा पदांच्या संवर्गांची निश्चिती करण्यासाठी आणि जन्माने किंवा अधिवासाने त्या प्रदेशातील असलेल्या व्यक्तींसाठी अशा प्रमाणशीर पदांच्या आरक्षणासाठी आणि सरळ सेवाप्रवेशाने किंवा पदोन्नतीने किंवा आदेशामध्ये विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा इतर कोणत्याही रीतीने त्या पदांवर नियुक्ती करण्यासाठी,

तरतूद करता येईल.]

---

[१] संविधान (छप्पनावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

[२] संविधान (अठ्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०१२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर, २०१३ रोजी व तेव्हापासून).

372. Continuance in force of existing laws and their adaptation.—(1) Notwithstanding the repeal by this Constitution of the enactments referred to in article 395 but subject to the other provisions of this Constitution, all the law in force in the territory of India immediately before the commencement of this Constitution shall continue in force therein until altered or repealed or amended by a competent Legislature or other competent authority.

(2) For the purpose of bringing the provisions of any law in force in the territory of India into accord with the provisions of this Constitution, the President may by order[1] make such adaptations and modifications of such law, whether by way of repeal or amendment, as may be necessary or expedient, and provide that the law shall, as from such date as may be specified in the order, have effect subject to the adaptations and modifications so made, and any such adaptation or modification shall not be questioned in any court of law.

(3) Nothing in clause (2) shall be deemed—

(*a*) to empower the President to make any adaptation or modification of any law after the expiration of [2][three years] from the commencement of this Constitution; or

(*b*) to prevent any competent Legislature or other competent authority from repealing or amending any law adapted or modified by the President under the said clause.

Explanation I.—The expression "law in force" in this article shall include a law passed or made by a Legislature or other competent authority in the territory of India before the commencement of this Constitution and not previously repealed, notwithstanding that it or parts of it may not be then in operation either at all or in particular areas.

Explanation II.—-Any law passed or made by a Legislature or other competent authority in the territory of India which immediately before the commencement of this Constitution had extra-territorial effect as well as effect in the territory of India shall, subject to any such adaptations and modifications as aforesaid; continue to have such extra-territorial effect.

---

1. See the Adaptation of Laws Order, 1950, dated the 26th January, 1950, *Gazette of India*, Extraordinary, p. 449, as amended by Notification No. S.R.O. 115, dated the 5th June, 1950, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, Section 3, p. 51, Notification No. S.R.O. 870, dated the 4th November, 1950, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, Section 3, p. 903, Notification No S.R.O, 508, dated the 4th April, 1951, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, Section 3, p. 287, Notification No. S.R.O, 1140B, dated the 2nd July, 1952, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, Section 3, p. 616/I, and the Adaptation of the Travancore-Cochin Land Acquisition Laws Order, 1952, dated the 20th November 1952, *Gazette of lndia*, Extraordinary, Part II, Section 3, p. 923.

2. Subs. by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 12 for " two years " (*w.e.f.* 18-6-1951).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

३७२. विद्यमान कायद्यांचा अंमल चालू राहणे व त्यांचे अनुकूलन.—(१) अनुच्छेद ३९५ मध्ये निर्देशिलेल्या अधिनियमितीचे या संविधानाद्वारे निरसन झाले असले तरी, मात्र या संविधानाच्या अन्य तरतुदींना अधीन राहून, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेले सर्व कायदे सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून त्यात फेरफार केला जाईपर्यंत किंवा त्याचे निरसन केले जाईपर्यंत किंवा त्यात सुधारणा केली जाईपर्यंत, त्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असण्याचे चालू राहतील.

(२) भारताच्या राज्यक्षेत्रात अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी, या संविधानाच्या तरतुदींशी सुसंवादी करण्यासाठी राष्ट्रपतीला [१]आदेशाद्वारे अशा कायद्यात आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील—मग ती निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत,—आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून तो कायदा, याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल, अशी तरतूद करता येईल आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(३) खंड (२) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे,—

(क) राष्ट्रपतीला या संविधानाच्या प्रारंभापासून [२][तीन वर्षे] संपल्यानंतर कोणत्याही कायद्याचे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल करण्याचा अधिकार प्रदान होतो ; किंवा

(ख) उक्त खंडान्वये राष्ट्रपतीने अनुकूलन किंवा फेरबदल केलेल्या कोणत्याही कायद्याचे निरसन किंवा सुधारणा करण्यास कोणत्याही सक्षम विधानमंडळाला किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याला प्रतिबंध होतो,

असे मानले जाणार नाही.

स्पष्टीकरण एक.—या अनुच्छेदातील "अंमलात असलेला कायदा" या शब्दप्रयोगात, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने पारित केलेल्या किंवा तयार केलेल्या आणि पूर्वी निरसित न झालेल्या कायद्याचा—मग तो किंवा त्याचे भाग, त्या काळी मुळीच किंवा विशिष्ट क्षेत्रात प्रवर्तनात नसले तरी—समावेश असेल.

स्पष्टीकरण दोन.—भारताच्या राज्यक्षेत्रातील विधानमंडळाने किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याने पारित केलेला किंवा तयार केलेला जो कायदा या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या राज्यक्षेत्राबाहेर प्रभावी व तसेच राज्यक्षेत्रातही प्रभावी होता, असा कोणताही कायदा, अशा कोणत्याही पूर्वोक्त अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह याप्रमाणे राज्यक्षेत्राबाहेर प्रभावी असण्याचे चालू राहील.

---

[१] अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ११५, दिनांक ५ जून, १९५०, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग २, खंड ३, इंग्रजी पृष्ठ ५१, अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ८७०, दिनांक ४ नोव्हेंबर, १९५०, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग २, खंड ३, इंग्रजी पृष्ठ ९०३, अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ५०८, दिनांक ४ एप्रिल, १९५१, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग २, खंड ३, इंग्रजी पृष्ठ २८७, अधिसूचना क्रमांक एस. आर. ओ. ११४० ख, दिनांक २ जुलै, १९५२, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग २, खंड ३, इंग्रजी पृष्ठ ६१६/१ द्वारे सुधारित केलेला विधि अनुकूलन आदेश, १९५०, दिनांक २६ जानेवारी, १९५०, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, इंग्रजी पृष्ठ ४४९, आणि त्रावणकोर-कोचीन भूमि संपादन विधि अनुकूलन आदेश, १९५२, दिनांक २० नोव्हेंबर, १९५२, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग २, खंड ३, इंग्रजी पृष्ठ ९२३. पहा.

[२] संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १२ द्वारे "दोन वर्षे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

Explanation III.—Nothing in this article shall be construed as continuing any temporary law in force beyond the date fixed for its expiration or the date on which it would have expired if this Constitution had not come into force.

Explanation IV.—An Ordinance promulgated by the Governor of a Province under section 88 of the Government of India Act, 1935 and in force immediately before the commencement of this Constitution shall, unless withdrawn by the Governor of the corresponding State earlier, cease to operate at the expiration of six weeks from the first meeting after such commencement of the Legislative Assembly of that State functioning under clause (1) of article 382, and nothing in this article shall be construed as continuing any such Ordinance in force beyond the said period.

[1][**372A. Power of the President to adapt laws.**—(*1*) For the purposes of bringing the provisions of any law in force in India or in any part thereof, immediately before the commencement of the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, into accord with the provisions of this Constitution as amended by that Act, the President may by order[2] made before the first day of November, 1957, make such adaptations and modifications of the law, whether by way of repeal or amendment, as may be necessary or expedient, and provide that the law shall, as from such date as may be specified in the order, have effect subject to the adaptations and modifications so made, and any such adaptation or modification shall not be questioned in any court of law.

(2) Nothing in clause (1) shall be deemed to prevent a competent Legislature or other competent authority from repealing or amending any law adapted or modified by the President under the said clause.]

373. Power of President to make order in respect of persons under preventive detention in certain cases.—Until provision is made by Parliament under clause (7) of article 22, or until the expiration of one year from the commencement of this Constitution, whichever is earlier, the said article shall have effect as if for any reference to Parliament in clauses (4) and (7) thereof there were substituted a reference to the President and for any reference to any law made by Parliament in those clauses there were substituted a reference to an order made by the President.

374. Provisions as to Judges of the Federal Court and proceedings pending in the Federal Court or before His Majesty in Council.—(1) The Judges of the Federal Court holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless they have elected otherwise, become on such commencement the Judges of the Supreme Court and shall thereupon be entitled to such salaries and allowances and to such rights in respect of leave of absence and pension as are provided for under article 125 in respect of the Judges of the Supreme Court.

(2) All suits, appeals and proceedings, civil or criminal, pending in the Federal Court at the commencement of this Constitution shall stand removed to the Supreme Court, and the Supreme Court shall have jurisdiction to hear and determine the same, and the judgments and orders of the Federal Court delivered or made before the commencement of this Constitution shall have the same force and effect as if they had been delivered or made by the Supreme Court.

---

1. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 23 (*w.e.f.* 1-11-1956).

2. *See* the Adaptation of Laws order, 1956 and 1957.

स्पष्टीकरण तीन.—कोणताही अस्थायी कायदा हा त्याच्या समाप्तीसाठी निश्चित केलेल्या दिनांकानंतर किंवा हे संविधान अंमलात आले नसते तर ज्या दिनांकास तो समाप्त झाला असता, त्यानंतरही या खंडातील कोणत्याही गोष्टीमुळे अंमलात असण्याचे चालू राहतो, असा तिचा अर्थ लावला जाणार नाही.

स्पष्टीकरण चार.— गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ याच्या कलम ८८ अन्वये एखाद्या प्रांताच्या गव्हर्नरने प्रख्यापित केलेला आणि या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेला अध्यादेश, —तत्पूर्वी तेथील संबंधित राज्याच्या राज्यपालाने तो मागे घेतला नसल्यास— अनुच्छेद ३८२ च्या खंड (१) अन्वये कार्य करणाऱ्या त्या राज्याच्या विधानसभेच्या अशा प्रारंभानंतरच्या पहिल्या अधिवेशनानंतर सहा आठवडे संपताच प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल आणि या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे अशा कोणत्याही अध्यादेशाची अंमलबजावणी उक्त कालावधीनंतर चालू राहते, असा तिचा अन्वयार्थ लावला जाणार नाही.

[१][**३७२क. कायद्यांचे अनुकूलन करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—**(१) संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारतात किंवा त्याच्या कोणत्याही भागात अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदी, त्या अधिनियमाद्वारे सुधारणा केलेल्या या संविधानाच्या तरतुदींशी अनुरूप करण्याच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपतीला, १ नोव्हेंबर १९५७ पूर्वी [२]आदेशाद्वारे, त्या कायद्यात आवश्यक किंवा इष्ट असतील अशी अनुकूलने व फेरबदल करता येतील—मग ते निरसनाच्या स्वरूपात असोत वा सुधारणेच्या स्वरूपात असोत— आणि त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा दिनांकापासून तो कायदा, याप्रमाणे केलेल्या अनुकूलनांसह व फेरबदलांसह प्रभावी होईल, अशी तरतूद करता येईल, आणि असे कोणतेही अनुकूलन किंवा फेरबदल, कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नास्पद करता येणार नाही.

(२) राष्ट्रपतीने, उक्त खंडान्वये अनुकूलन किंवा फेरबदल केलेल्या कोणत्याही कायद्याचे निरसन किंवा सुधारणा करण्यास सक्षम विधानमंडळाला किंवा अन्य सक्षम प्राधिकाऱ्याला, खंड (१) मधील कोणत्याही गोष्टीमुळे प्रतिबंध होतो, असे मानले जाणार नाही.]

३७३. प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत असलेल्या व्यक्तींसंबंधी विवक्षित बाबतीत आदेश देण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—अनुच्छेद २२ च्या खंड (७) अन्वये संसदेकडून तरतूद केली जाईपर्यंत, किंवा या संविधानाच्या प्रारंभापासून एक वर्ष समाप्त होईपर्यंत, यांपैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत, उक्त अनुच्छेद, त्यातील उपखंड (४) व (७) मध्ये संसदेसंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशाच्या जागी जणू काही राष्ट्रपतीसंबंधीचा निर्देश केलेला असावा त्याप्रमाणे, आणि त्या खंडातील कोणत्याही संसदीय कायद्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशाच्या जागी राष्ट्रपतीने दिलेल्या आदेशासंबंधीचा निर्देश केलेला असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

३७४. फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसंबंधी व फेडरल न्यायालयात किंवा हिज मॅजेस्टी-इन कौन्सिलसमोर प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहींबाबत तरतुदी.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले फेडरल न्यायालयाचे न्यायाधीश, अशा प्रारंभानंतर त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील व तद्नंतर अनुच्छेद १२५ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या संबंधात तरतूद करण्यात आलेले वेतन व भत्ते आणि अनुपस्थिती रजा व पेन्शन यांबाबतचे हक्क यांना ते हक्कदार होतील.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभास, फेडरल न्यायालयात प्रलंबित असलेले सर्व दिवाणी किंवा फौजदारी दावे, अपिले व कार्यवाही, सर्वोच्च न्यायालयाकडे वर्ग होतील आणि सर्वोच्च न्यायालयाला त्यांची सुनावणी करण्याची व त्यावर निर्णय देण्याची अधिकारिता असेल आणि या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी दिलेले किंवा केलेले फेडरल न्यायालयाचे न्यायनिर्णय व आदेश, जणू काही ते सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले किंवा केलेले असावेत त्याप्रमाणे बलशाली व प्रभावी असतील.

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २३ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

[२] १९५६ व १९५७ चे विधि अनुकूलन आदेश पहा.

(*3*) Nothing in this Constitution shall operate to invalidate the exercise of jurisdiction by His Majesty in Council to dispose of appeals and petitions from, or in respect of, any judgment, decree or order of any court within the territory of India in so far as the exercise of such jurisdiction is authorised by law, and any order of His Majesty in Council made on any such appeal or petition after the commencement of this Constitution shall for all purposes have effect as if it were an order or decree made by the Supreme Court in the exercise of the jurisdiction conferred on such Court by this Constitution.

(*4*) On and from the commencement of this Constitution the jurisdiction of the authority functioning as the Privy Council in a State specified in Part B of the First Schedule to entertain and dispose of appeals and petitions from or in respect of any judgment, decree or order of any court within that State shall cease, and all appeals and other proceedings pending before the said authority at such commencement shall be transferred to, and disposed of by, the Supreme Court.

(*5*) Further provision may be made by Parliament by law to give effect to the provisions of this article.

375. Courts, authorities and officers to continue to function subject to the provisions of the Constitution.—All courts of civil, criminal and revenue jurisdiction, all authorities and all officers, judicial, executive and ministerial, throughout the territory of India, shall continue to exercise their respective functions subject to the provisions of this Constitution.

376. Provisions as to Judges of High Courts.—(*1*) Notwithstanding anything in clause (2) of article 217, the Judges of a High Court in any Province holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless they have elected otherwise, become on such commencement the Judges of the High Court in the corresponding State, and shall thereupon be entitled to such salaries and allowances and to such rights in respect of leave of absence and pension as are provided for under article 221 in respect of the Judges of such High Court. [1][Any such Judge shall, notwithstanding that he is not a citizen of India, be eligible for appointment as Chief Justice of such High Court, or as Chief Justice or other Judge of any other High Court.]

(*2*) The Judges of a High Court in any Indian State corresponding to any State specified in Part B of the First Schedule holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless they have elected otherwise, become on such commencement the Judges of the High Court in the State so specified and shall, notwithstanding anything in clauses (1) and (2) of article 217 but subject to the proviso to clause (1) of that article, continue to hold office until the expiration of such period as the President may by order determine.

(*3*) In this article, the expression "Judge" does not include an acting Judge or an additional Judge.

377. Provisions as to Comptroller and Auditor-General of India.—The Auditor-General of India holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless he has elected otherwise, become on such commencement the Comptroller and Auditor-General of India and shall thereupon be entitled to such salaries and to such rights in respect of leave of absence and pension as are provided for under clause (3) of article 148 in respect of the Comptroller and Auditor-General of India and be entitled to continue to hold office until the expiration of his term of office as determined under the provisions which were applicable to him immediately before such commencement.

---

[1] Added by the Constitution (First Amendment) Act, 1951, s. 13 (*w.e.f.* 18-6-1951).

(३) भारताच्या राज्यक्षेत्रातील कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकुमनामा किंवा आदेश यावरील किंवा याबाबतची अपिले व विनंतीअर्ज निकालात काढण्यासाठी हिज मॅजेस्टी-इन-कौन्सिलने अधिकारितेचा केलेला वापर जेथवर कायद्याद्वारे प्राधिकृत असेल तेथवर, अशा अधिकारितेचा वापर ज्यायोगे विधिबाह्य ठरेल अशा प्रकारे या संविधानातील कोणतीही गोष्ट प्रवर्तित होणार नाही आणि अशा कोणत्याही अपिलावर किंवा विनंतीअर्जावर हिज मॅजेस्टी-इन-कौन्सिलने या संविधानाच्या प्रारंभानंतर दिलेला कोणताही आदेश, सर्व प्रयोजनार्थ तो जणू काही या संविधानाने सर्वोच्च न्यायालयास प्रदान केलेल्या अधिकारितेचा वापर करून अशा न्यायालयाने दिलेला आदेश किंवा हुकूमनामा असावा त्याप्रमाणे प्रभावी होईल.

(४) पहिल्या अनुसूचीतील भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यात प्रिव्ही कौन्सिल म्हणून कार्य करणाऱ्या प्राधिकाऱ्यांची त्या राज्यातील कोणत्याही न्यायालयाचा कोणताही न्यायनिर्णय, हुकूमनामा किंवा आदेश यावरील किंवा त्याबाबतची अपिले व विनंतीअर्ज स्वीकारण्याची व निकालात काढण्याची अधिकारिता, या संविधानाच्या प्रारंभी व तेव्हापासून समाप्त होईल आणि अशा प्रारंभाच्या वेळी उक्त प्राधिकाऱ्यासमोर प्रलंबित असलेली सर्व अपिले व अन्य कार्यवाही, सर्वोच्च न्यायालयाकडे वर्ग होतील व त्याच्याकडून निकालात काढल्या जातील.

(५) या अनुच्छेदाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी संसदेला कायद्याद्वारे आणखी तरतूद करता येईल.

३७५. या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून न्यायालये, प्राधिकारी व अधिकारी यांनी कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवणे.—भारताच्या संपूर्ण राज्यक्षेत्रातील दिवाणी, फौजदारी व महसुली अधिकारितेची सर्व न्यायालये, न्यायिक, कार्यकारी व प्रशासी असे सर्व प्राधिकारी व सर्व अधिकारी, या संविधानाच्या तरतुदींना अधीन राहून आपापले कार्याधिकार बजावण्याचे चालू ठेवतील.

३७६. उच्च न्यायालयातील न्यायाधीशांसंबंधीच्या तरतुदी.—(१) अनुच्छेद २१७ च्या खंड (२) मध्ये काहीही असले तरी, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर तेथील संबंधित राज्यातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील आणि तद्नंतर अनुच्छेद २२१ अन्वये अशा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांबाबत तरतूद केली आहे असे वेतन व भत्ते आणि अनुपस्थिति रजा व पेन्शन याबाबतचे हक्क यांना ते हक्कदार होतील. [१][असा कोणताही न्यायाधीश, तो भारताचा नागरिक नसला तरीही, अशा उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती, अथवा अन्य कोणत्याही उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीस पात्र असेल.]

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही राज्याच्या तत्स्थानी असलेल्या कोणत्याही भारतीय संस्थानातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, याप्रमाणे विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्यातील उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश होतील आणि अनुच्छेद २१७ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (१) च्या परंतुकाला अधीन राहून, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे ठरवील असा कालावधी संपेपर्यंत, ते पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

(३) या अनुच्छेदातील "न्यायाधीश" या शब्दप्रयोगात, तदर्थ न्यायाधीशाचा किंवा अतिरिक्त न्यायाधीशाचा समावेश होत नाही.

३७७. भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्यासंबंधीच्या तरतुदी.—या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेला भारताचा महा लेखापरीक्षक, त्याने अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक होईल आणि तद्नंतर अनुच्छेद १४८ च्या खंड (३) अन्वये भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांच्याबाबत तरतूद करण्यात आलेले वेतन व अनुपस्थिति रजा व पेन्शन यांबाबतचे हक्क यांना हक्कदार होईल आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी त्याला ज्या लागू होत्या त्या तरतुदींन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्याचा पदावधी संपेपर्यंत पद धारण करण्याचे चालू ठेवण्याचा त्याला हक्क असेल.

[१] संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १३ द्वारे जादा दाखल केला (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

378. Provisions as to Public Service Commissions.—(1) The members of the Public Service Commission for the Dominion of India holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless they have elected otherwise, become on such commencement the members of the Public Service Commission for the Union and shall, notwithstanding anything in clauses (1) and (*2*) of article 316 but subject to the proviso to clause (2) of that article, continue to hold office until the expiration of their term of office as determined under the rules which were applicable immediately before such commencement to such members.

(2) The Members of a Public Service Commission of a Province or of a Public Service Commission serving the needs of a group of Provinces holding office immediately before the commencement of this Constitution shall, unless they have elected otherwise, become on such commencement the members of the Public Service Commission for the corresponding State or the members of the Joint State Public Service Commission serving the needs of the corresponding States, as the case may be, and shall, notwithstanding anything in clauses (*1*) and (2) of article 316 but subject to the proviso to clause (2) of that article, continue to hold office until the expiration of their term of office as determined under the rules which were applicable immediately before such commencement to such members.

[1][**378A. Special provision as to duration of Andhra Pradesh Legislative Assembly.**— Notwithstanding anything contained in article 172, the Legislative Assembly of the State of Andhra Pradesh as constituted under the provisions of sections 28 and 29 of the States Reorganisation Act, 1956, shall, unless sooner dissolved, continue for a period of five years from the date referred to in the said section 29 and no longer and the expiration of the said period shall operate as a dissolution of that Legislative Assembly.]

379. [Provisions as to provisional Parliament and the Speaker and Deputy Speaker thereof].— Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

380. [Provision as to President].–Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

381. [Council of Ministers of the President].— Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

382. [Provisions as to provisional Legislatures for States in Part A of the First Schedule].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

383. [Provision as to Governors of Provinces].—Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

384. [Council of Ministers of the Governor].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

385. [Provision as to provisional Legislatures in States in Part B of the First Schedule].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

386. [Council of Ministers for States in Part B of the First Schedule].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

387. [Special Provisions as to determination of population for the purposes of certain elections].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

---

1. Ins. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 24 (*w.e.f.* 1-11-1956).

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

३७८. लोकसेवा आयोगासंबंधी तरतुदी.—(१) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, संघराज्याच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य होतील आणि अनुच्छेद ३१६ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) च्या परंतुकाला अधीन राहून, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशा सदस्यांना जे लागू होते त्या नियमांन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्यांचा पदावधी संपेपर्यंत ते नियमितपणे पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी पद धारण करत असलेले एखाद्या प्रांताच्या लोकसेवा आयोगाचे किंवा एखाद्या प्रांतसमूहाच्या कामांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य, त्यांनी अन्य पर्याय निवडलेला नसल्यास, अशा प्रारंभानंतर, तत्स्थानी असलेल्या राज्याच्या लोकसेवा आयोगाचे सदस्य किंवा, यथास्थिति, तत्स्थानी असलेल्या राज्यांच्या कामांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या संयुक्त राज्य लोकसेवा आयोगाचे सदस्य होतील आणि अनुच्छेद ३१६ च्या खंड (१) व (२) मध्ये काहीही असले तरी, मात्र त्या अनुच्छेदाच्या खंड (२) च्या परंतुकाला अधीन राहून, अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अशा सदस्यांना जे लागू होते त्या नियमांन्वये ठरवण्यात आल्याप्रमाणे त्यांचा पदावधी संपेपर्यंत ते नियमितपणे पद धारण करण्याचे चालू ठेवतील.

[१]**[३७८क. आंध्र प्रदेश विधानसभेच्या कालावधीसंबंधी विशेष तरतूद.—**अनुच्छेद १७२ मध्ये काहीही असले तरी, राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याची कलमे २८ व २९ यांच्या तरतुदींअन्वये घटित केलेली अशी आंध्र प्रदेश राज्याची विधानसभा, उक्त कलम २९ मध्ये निर्देशिलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या कालावधीपर्यंत—तत्पूर्वी ती विसर्जित न झाल्यास—चालू राहील, मात्र त्याहून अधिक काळ नाही आणि उक्त कालावधी समाप्त झाला की ती विधानसभा विसर्जित होईल.]

३७९. [हंगामी संसद आणि तिचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांसंबंधीच्या तरतुदी].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८०. [राष्ट्रपती संबंधीची तरतूद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८१. [राष्ट्रपतीची मंत्रिपरिषद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८२. [पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मधील राज्यांच्या हंगामी विधानमंडळासंबंधीच्या तरतुदी].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८३. [प्रांतांच्या गव्हर्नरांसंबंधीची तरतूद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८४. [गव्हर्नरांची मंत्रिपरिषद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८५. [पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांच्या हंगामी विधानमंडळासंबंधीची तरतूद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८६. [पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मधील राज्यांची मंत्रिपरिषद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८७. [विवक्षित निवडणुकांच्या प्रयोजनांसाठी लोकसंख्या निर्धारणासंबंधीची विशेष तरतूद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

---

[१] संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २४ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

388. [Provisions as to the filling of casual vacancies in the provisional Parliament and provisional Legislatures of the States].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

389. [Provision as to Bills pending in the Dominion Legislatures and in the Legislatures of Provinces and Indian States].– Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

390. [Money received or raised or expenditure incurred between the commencement of the Constitution and the 31st day of March, 1950].— Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

391. [Power of the President to amend the First and Fourth Schedules in certain contingencies].— Omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch.(w.e.f. 1-11-1956).

392. Power of the President to remove difficulties.—(1) The President may, for the purpose of removing any difficulties, particularly in relation to the transition from the provisions of the Government of India Act, 1935, to the provisions of this Constitution, by order direct that this Constitution shall, during such period as may be specified in the order, have effect subject to such adaptations, whether by way of modification, addition or omission, as he may deem to be necessary or expedient :

Provided that no such order shall be made after the first meeting of Parliament duly constituted under Chapter II of Part V.

(2) Every order made under clause (1) shall be laid before Parliament.

(3) The powers conferred on the President by this article, by article 324, by clause (3) of article 367 and by article 391 shall, before the commencement of this Constitution, be exercisable by the Governor-General of the Dominion of India.

३८८. [हंगामी संसद आणि राज्यांची हंगामी विधानमंडळे यांमधील नैमित्तिक रिक्त पदे भरण्यासंबंधीच्या तरतुदी].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३८९. [डोमिनिअन विधानमंडळे आणि प्रांतांची व भारतीय संस्थानांची विधानमंडळे यांमधील प्रलंबित विधेयकांसंबंधीची तरतूद].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३९०. [संविधानाचा प्रारंभ आणि ३१ मार्च, १९५० यांदरम्यान मिळालेला किंवा उभारलेला पैसा व केलेला खर्च].— संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३९१. [विवक्षित आकस्मिक प्रसंगी पहिली आणि चौथी अनुसूची यांमध्ये सुधारणा करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार].—संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे गाळला (१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३९२. अडचणी दूर करण्याचा राष्ट्रपतीचा अधिकार.—(१) कोणत्याही अडचणी, विशेषतः, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ मधील तरतुदींचे या संविधानाच्या तरतुदींप्रत संक्रमण करण्यासंबंधीच्या अडचणी दूर करण्याच्या प्रयोजनार्थ, राष्ट्रपती, आदेशाद्वारे असा निदेश देऊ शकेल की, त्या आदेशात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा कालावधीत हे संविधान, त्याला आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा अनुकूलनांसह प्रभावी होईल—मग ती अनुकूलने, फेरबदल करून वा त्यात भर घालून केलेली असोत वा काहीतरी वगळून केलेली असोतः

परंतु असे की, असा कोणताही आदेश भाग पाचच्या प्रकरण दोन अन्वये रीतसर घटित झालेल्या संसदेच्या प्रथम अधिवशेनानंतर काढला जाणार नाही.

(२) खंड (१) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, संसदेपुढे मांडला जाईल.

(३) या अनुच्छेदाद्वारे, अनुच्छेद ३२४ द्वारे, अनुच्छेद ३६७ चा खंड (३) द्वारे व अनुच्छेद ३९१ द्वारे राष्ट्रपतीला प्रदान केलेले अधिकार, या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी, डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या गव्हर्नर जनरलला वापरता येतील.

PART XXII

SHORT TITLE, COMMENCEMENT [1][, AUTHORITATIVE TEXT IN HINDI] AND REPEALS

393. Short title.—This Constitution may be called the Constitution of India.

394. Commencement.—This article and articles 5, 6, 7, 8, 9, 60, 324, 366, 367, 379, 380, 388, 391, 392 and 393 shall come into force at once, and the remaining provisions of this Constitution shall come into force on the twenty-sixth day of January, 1950, which day is referred to in this Constitution as the commencement of this Constitution.

[2]**[394A. Authoritative text in the Hindi language**.—(1) The President shall cause to be published under his authority,—

(*a*) the translation of this Constitution in the Hindi language, signed by the members of the Constituent Assembly, with such modifications as may be necessary to bring it in conformity with the language, style and terminology adopted in the authoritative texts of Central Acts in the Hindi language, and incorporating therein all the amendments of this Constitution made before such publication; and

(*b*) the translation in the Hindi language of every amendment of this Constitution made in the English language.

(2) The translation of this Constitution and of every amendment thereof published under clause (1) shall be construed to have the same meaning as the original thereof and if any difficulty arises in so construing any part of such translation, the President shall cause the same to be revised suitably.

(3) The translation of this Constitution and of every amendment thereof published under this article shall be deemed to be, for all purposes, the authoritative text thereof in the Hindi language.]

395. Repeals.—The Indian Independence Act, 1947, and the Government of India Act, 1935, together with all enactments amending or supplementing the latter Act, but not including the Abolition of Privy Council Jurisdiction Act, 1949, are hereby repealed.

---

1. Ins. by the Constitution (Fifty-eighth Amendment) Act, 1987, s. 2 (*w.e.f.* 9-12-1987).

2. Ins. by s. *3*, *ibid.*

(भाग एकवीस—अस्थायी, संक्रमणकालीन व विशेष तरतुदी)

भाग बावीस

संक्षिप्त नाव, प्रारंभ [१][,प्राधिकृत हिंदी पाठ] व निरसने

३९३. संक्षिप्त नाव.—या संविधानास "भारताचे संविधान" असे म्हणावे.

३९४. प्रारंभ.—हा अनुच्छेद व अनुच्छेद ५, ६, ७, ८, ९, ६०, ३२४, ३६६, ३६७, ३७९, ३८०, ३८८, ३९१, ३९२, व ३९३ तात्काळ अंमलात येतील आणि या संविधानाच्या बाकीच्या तरतुदी, या संविधानात, या संविधानाच्या प्रारंभाचा दिन म्हणून जो निर्देशिलेला आहे, त्या २६ जानेवारी १९५० या दिवशी अंमलात येतील.

[२][**३९४क. हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ.—**(१) राष्ट्रपती आपल्या प्राधिकारान्वये,—

(क) संविधान सभेच्या सदस्यांनी, स्वाक्षरित केलेल्या, केंद्रीय अधिनियमाच्या हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठामध्ये अंगीकृत केलेली भाषा, शैली व परिभाषा यांच्याशी अनुरूप करण्यासाठी आवश्यक असतील असे फेरबदल केलेला आणि अशा प्रसिद्धीपूर्वी ह्या संविधानामध्ये केलेल्या सर्व सुधारणा त्यामध्ये समाविष्ट केलेला या संविधानाचा हिंदी भाषेतील अनुवाद; आणि

(ख) या संविधानाच्या इंग्रजी भाषेमध्ये केलेल्या प्रत्येक सुधारणेचा हिंदी भाषेतील अनुवाद,

प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करील.

(२) खंड (१) अन्वये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या या संविधानाच्या आणि त्याच्या प्रत्येक सुधारणेच्या अनुवादास, त्याचा जो मूळ अर्थ असेल त्याप्रमाणे, अन्वयार्थ लावण्यात येईल आणि जर अशा अनुवादाच्या कोणत्याही भागाचा अन्वयार्थ लावण्यामध्ये कोणतीही अडचण उद्‌भवली तर, राष्ट्रपती, त्यांचे योग्य प्रकारे पुनरीक्षण करण्याची व्यवस्था करील.

(३) या अनुच्छेदामध्ये प्रसिद्ध केलेला या संविधानाचा आणि त्याच्या प्रत्येक सुधारणेचा अनुवाद, हा सर्व प्रयोजनांकरता त्याचा हिंदी भाषेतील प्राधिकृत पाठ असल्याचे मानण्यात येईल.]

३९५. निरसने.—याद्वारे इंडियन इंडिपेंडन्स ॲक्ट, १९४७ आणि गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट, १९३५ त्याचबरोबर नंतरच्या अधिनियमात सुधारणा करणाऱ्या किंवा त्यास पूरक असलेल्या सर्व अधिनियमिती याद्वारे निरसित करण्यात येत आहेत, परंतु यात प्रिव्ही कौन्सिल अधिकारिता निरास अधिनियम, १९४९ याचा समावेश नाही.

---

[१] संविधान (अठ्ठावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (९ डिसेंबर, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

[२] वरील अधिनियमाच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केला.

[1][FIRST SCHEDULE

[Articles 1 and 4]

I. THE STATES

Name	*Territories*
1. Andhra Pradesh	[2][The territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the Andhra State Act, 1953, sub-section (*1*) of section 3 of the States Reorganisation Act, 1956, the First Schedule to the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959, and the Schedule to the Andhra Pradesh and Mysore (Transfer of Territory) Act, 1968, but excluding the territories specified in the Second Schedule to the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959] [3][and the territories specified in section 3 of the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014].
2. Assam	The territories which immediately before the commencement of this Constitution were comprised in the Province of Assam, the Khasi States and the Assam Tribal Areas, but excluding the territories specified in the Schedule to the Assam (Alteration of Boundaries) Act, 1951 [4][and the territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the State of Nagaland Act, 1962] [5][and the territories specified in sections 5, 6 and 7 of the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971] [6][and the territories referred to in Part I of the Second Scheduled to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything contained in clause (a) of section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, So far as it relates to the territories referred to in Part I of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015].
3. Bihar	[7][The territories which immediately before the commencement of this Constitution were either comprised in the Province of Bihar or were being administered as if they formed part of that Province and the territories specified in clause (a) of sub-section (*1*) of section 3 of the Bihar and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1968, but excluding the territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the Bihar and West Bengal (Transfer of Territories) Act, 1956, and the territories specified in clause (b) of sub-section (*1*) of section 3 of the first mentioned Act [8][and the territories specified in section 3 of the Bihar Reorganisation Act, 2000].]

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 2, for the First Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Andhra Pradesh and Mysore (Transfer of Territory) Act, 1968 (36 of 1968), s. 4. for the former entry (w.e.f. 1-10-1968).
3. Ins. by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014 (6 of 2014), s. 10 (w.e.f. 2-6-2014).
4. Added by the State of Nagaland Act, 1962 (27 of 1962), s. 4 (w.e.f. 1-12-1963).
5. Added by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 9 (w.e.f. 21-1-1972).
6. Added by the Constitution (One hundredth Amendment) Act, 2015, s. 3 (w.e.f. 31-7-2015).
7. Subs. by the Bihar and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1968 (24 of 1968), s. 4, for the former entry (w.e.f. 10-6-1970).
8. Added by the Bihar Reorganisation Act, 2000 (30 of 2000), s. 5 (w.e.f. 15-11-2000).

[१][पहिली अनुसूची

[अनुच्छेद १ व ४]

एक. राज्ये

नाव		राज्यक्षेत्रे
१. आंध्र प्रदेश	. .	[२][आंध्र राज्य अधिनियम, १९५३ याचे कलम ३ चे पोट-कलम (१), राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याचे कलम ३ चे पोट-कलम (१), आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याची पहिली अनुसूची आणि आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ याची अनुसूची यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु, आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [३][व आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे]वगळून.]
२. आसाम	. .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी आसाम प्रांत, खासी राज्य व आसाम जनजाति-क्षेत्रे यात समाविष्ट होती ती राज्यक्षेत्रे, परंतु, आसाम (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५१ याच्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [४][व नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] [५][व ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याची कलमे ५, ६, व ७ यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] [६][आणि संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (क) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्यक्षेत्रांशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.
३. बिहार	. .	[७][या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी एकतर बिहार प्रांतात समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे आणि बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु, बिहार व पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे व प्रथम उल्लेखिलेल्या अधिनियमाच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [८][आणि बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे पहिल्या अनुसूचीऐवजी दाखल केली (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्राचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ३६) याच्या कलम ४ द्वारे पूर्वीच्या नोंदीऐवजी दाखल केली (१ ऑक्टोबर, १९६८ रोजी व तेव्हापासून).

३. आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ (२०१४ चा ६) याच्या कलम १० द्वारे समाविष्ट केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

४. नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केला (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

५. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे जादा दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या कलम ३ द्वारे जादा दाखल केला (३१ जुलै, २०१५ रोजी व तेव्हापासून).

७. बिहार व उत्तरप्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा २४) याच्या कलम ४ द्वारे पूर्वीच्या नोंदीऐवजी दाखल केली (१० जून, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

८. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ५ द्वारे जादा दाखल केला (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

(*First Schedule*)

Name	Territories
[1][4. Gujarat	The territories referred to in sub-section (*1*) of section 3 of the Bombay Reorganisation Act, 1960.]
5. Kerala	The territories specified in sub-section (*1*) of section 5 of the States Reorganisation Act, 1956.
6. Madhya Pradesh	The territories specified in sub-section (*1*) of section 9 of the States Reorganisation Act, 1956 [2][and the First Schedule to the Rajasthan and Madhya Pradesh (Transfer of Territories) Act, 1959,] [3][but excluding the territories specified in section 3 of the Madhya Pradesh Reorganisation Act, 2000.]
[4][7. Tamil Nadu]	The territories which immediately before the commencement of this Constitution were either comprised in the Province of Madras or were being administered as if they formed part of that Province and the territories specified in section 4 of the States Reorganisation Act, 1956, [5][and the Second Schedule to the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959,] but excluding the territories specified in sub-section (*1*) of section 3 and sub-section (*1*) of section 4 of the Andhra State Act, 1953 and [6][the territories specified in clause (b) of sub-section (*1*) of section 5, section 6 and clause (d) of sub-section (*1*) of section 7 of the States Reorganisation Act, 1956 and the territories specified in the First Schedule to the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959].
[7][8. Maharashtra	The territories specified in sub-section (*1*) of section 8 of the States Reorganisation Act,1956, but excluding the territories referred to in sub-section (*1*) of section 3 of the Bombay Reorganisation Act, 1960.]
[8][[9][9.] Karnataka]	The territories specified in sub-section (*1*) of section 7 of the States Reorganisation Act, 1956 [10][but excluding the territory specified in the Schedule to the Andhra Pradesh and Mysore (Transfer of Territory) Act, 1968].
[9][10.] [11][Odisha]	The territories which immediately before the commencement of this Constitution were either comprised in the Province of Orissa or were being administered as if they formed part of that Province.

1. Subs. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 4, for entry 4 (w.e.f. 1-5-1960).
2. Ins. by the Rajasthan and Madhya Pradesh (Transfer of Territories) Act, 1959 (47 of 1959), s. 4 (w.e.f. 1-10-1959).
3. Added by the Madhya Pradesh Reorganisation Act, 2000 (28 of 2000), s. 5 (w.e.f. 1-11-2000).
4. Subs. by the Madras State (Alteration of Name) Act, 1968 (53 of 1968), s. 5, for " 7. Madras " (w.e.f. 14-1-1969).
5. Ins. by the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959 (56 of 1959), s. 6 (w.e.f. 1-4-1960).
6. Subs. by s. 6, *ibid.*, for certain words (w.e.f. 1-4-1960).
7. Ins. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 4 (w.e.f. 1-5-1960).
8. Subs. by the Mysore State (Alteration of Name) Act, 1973 (31 of 1973), s. 5, for " 9. Mysore " (w.e.f. 1-11-1973).
9. Entries 8 to 14 renumbered as entries 9 to 15 by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 4 (w.e.f. 1-5-1960).
10. Ins. by the Andhra Pradesh and Mysore (Transfer of Territory) Act, 1968 (36 of 1968), s. 4 (w.e.f. 1-10-1968).
11. Subs. by the Orissa (Alteration of Name) Act, 2011 (15 of 2011), s. 6 for "Orissa" (w.e.f. 1-11-2011).

(पहिली अनुसूची)

नाव		राज्यक्षेत्रे
[१][४. गुजरात	. .	मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
५. केरळ	. .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ५ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.
६. मध्य प्रदेश	. .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याचे कलम ९ चे पोट-कलम (१) [२][आणि राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ याची पहिली अनुसूची] यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, [३][परंतु, मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
[४][७. तामिळनाडू]	. .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी एकतर मद्रास प्रांतात समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे आणि राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याचे कलम ४ [५][आणि आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याची दुसरी अनुसूची] यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु, आंध्र राज्य अधिनियम, १९५३ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) व कलम ४ च्या पोट-कलम (१) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, आणि [६][राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ५ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (ख), कलम ६ व कलम ७ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (घ) यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून.
[७][८. महाराष्ट्र	. .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ८ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
[८][[९][९. कर्नाटक]	. .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ७ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [१०][परंतु, आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ याच्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
[९][१०.][११][ओडिशा]	. .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी ओरिसा प्रांतात समाविष्ट होती किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे.

१. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे नोंद ४ ऐवजी दाखल केली (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

२. राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ४७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर, १९५९ रोजी व तेव्हापासून).

३. मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २८) याच्या कलम ५ द्वारे जादा दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

४. मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे "७ मद्रास" याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१४ जानेवारी, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

५. आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ५६) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम ६ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

७. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केली (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

८. म्हैसूर राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे "९. म्हैसूर" याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

९. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे नोंदी ८ ते १४ यांना नोंदी ९ ते १५ असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१०. आंध्र प्रदेश व म्हैसूर (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ३६) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर, १९६८ रोजी व तेव्हापासून).

११. ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ६ द्वारे "ओरिसा" याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २०११ रोजी व तेव्हापासून).

Name	Territories
[1][11]. Punjab	The territories specified in section 11 of the States Reorganisation Act, 1956 [2][and the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Acquired Territories (Merger) Act, 1960] [3][but excluding the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960] [4][and the territories specified in sub-section (*1*) of section 3, section 4 and sub-section (*1*) of section 5 of the Punjab Reorganisation Act, 1966].
[1][12]. Rajasthan	The territories specified in section 10 of the States Reorganisation Act, 1956 [5][but excluding the territories specified in the First Schedule to the Rajasthan and Madhya Pradesh (Transfer of Territories) Act, 1959].
[1][13.] Uttar Pradesh	[6][The territories which immediately before the commencement of this Constitution were either comprised in the Province known as the United Provinces or were being administered as if they formed part of that Province, the territories specified in clause (*b*) of sub-section (*1*) of section 3 of the Bihar and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1968, and the territories specified in clause (*b*) of sub-section (*1*) of section 4 of the Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979, but excluding the territories specified in clause (*a*) of sub-section (*1*) of section 3 of the Bihar and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1968, [7][and the territories specified in section 3 of the Uttar Pradesh Reorganisation Act, 2000] and the territories specified in clause (*a*) of sub-section (*1*) of section 4 of the Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979.]
[1][14.] West Bengal	The territories which immediately before the commencement of this Constitution were either comprised in the Province of West Bengal or were being administered as if they formed part of that Province and the territory of Chandernagore as defined in clause (*c*) of section 2 of the Chandernagore (Merger) Act, 1954 and also the territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the Bihar and West Bengal (Transfer of Territories) Act, 1956 [8][and also the territories referred to in Part III of the First Schedule but excluding the territories referred to in Part III of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything Contained in clause (*c*) of section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, so far as it relates to the territories referred to in Part III of the First Schedule and the territories referred to in Part III of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment Act, 2015].

1. Entries 8 to 14 renumbered as entries 9 to 15 by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 4 (w.e.f. 1-5-1960).
2. Ins. by the Acquired Territories (Merger) Act, 1960 (64 of 1960), s. 4 (w.e.f. 17-1-1961).
3. Added by the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, s. 3 (w.e.f. 17-1-1961).
4. Added by the Punjab Reorganisation Act, 1966(31 of 1966), s. 7 (w.e.f. 1-11-1966).
5. Ins. by the Rajasthan and Madhya Pradesh (Transfer of Territories) Act, 1959 (47 of 1959), s. 4 (w.e.f. 1-10-1959).
6. Subs. by the Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979 (31 of 1979), s. 5, for the entry against " 13. Uttar Pradesh " (w.e.f. 15-9-1983).
7. Ins. by the Uttar Pradesh Reorganisation Act, 2000 (29 of 2000), s. 5 (w.e.f. 9-11-2000).
8. Added by the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, s. 3 (w.e.f. 31-7-2015).For the text of the Act, see Appendex I.

(पहिली अनुसूची)

नाव	राज्यक्षेत्रे
[१][११.]पंजाब . .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ११ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [२][आणि संपादित राज्यक्षेत्रे (विलीनीकरण) अधिनियम, १९६० याच्या पहिल्या अनुसूचीतील भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे,] [३][परंतु, संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [४][आणि पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याचे कलम ३ चे पोट-कलम (१), कलम ४ व कलम ५ चे पोट-कलम (१) यांत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] वगळून].
[१][१२.]राजस्थान . .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम १० मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [५][परंतु, राजस्थान व मध्यप्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून].
[१][१३.]उत्तर प्रदेश . .	[६][या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी संयुक्त प्रांत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रांतात समाविष्ट होती किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती, अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे, बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, आणि हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ याच्या कलम ४ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु, बिहार व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९६८ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [७][आणि उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे] आणि हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ याच्या कलम ४ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]
[१][१४.]पश्चिम बंगाल . .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी पश्चिम बंगाल प्रांतात समाविष्ट होती, किंवा जणू काही ती त्या प्रांताचा भाग होती, अशा प्रकारे प्रशासिली जात होती ती राज्यक्षेत्रे आणि चंद्रनगर (विलीनीकरण) अधिनियम, १९५४ याच्या कलम २ च्या खंड (ग) मध्ये निश्चित केल्याप्रमाणे चंद्रनगरचे राज्यक्षेत्र आणि तसेच बिहार व पश्चिम बंगाल (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे [८][आणि तसेच संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (ग) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे यांच्याशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग तीनमध्ये निर्दिष्ट राज्यक्षेत्रे वगळून].

१. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे नोंदी ८ ते १४ यांना नोंदी ९ ते १५ असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

२. संपादित राज्यक्षेत्रे (विलीनीकरण) अधिनियम, १९६० (१९६० चा ६४) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१७ जानेवारी, १९६१ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ द्वारे जादा दाखल केला (१७ जानेवारी, १९६१ रोजी व तेव्हापासून).

४. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ७ द्वारे जादा दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

५. राजस्थान व मध्य प्रदेश (राज्यक्षेत्रांचे हस्तांतरण) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ४७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ ऑक्टोबर, १९५९ रोजी व तेव्हापासून).

६. हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे ' १३. उत्तर प्रदेश ' या नोंदीसमोरील मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१५ सप्टेंबर, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

७. उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (९ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या कलम ३ (ख) द्वारे जादा दाखल केला (३१ जुलै, २०१५ रोजी व तेव्हापासून). या अधिनियमाच्या मजकुराऐवजी जोडपत्र एक पहा.

(*First Schedule*)

Name	Territories
[1][[2][**]	* * * * *]
[3][[4][15.] Nagaland	The territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the State of Nagaland Act, 1962.]
[5][[4][16.] Haryana	[6][The territories specified in sub-section (*1*) of section 3 of the Punjab Reorganisation Act, 1966 and the territories specified in clause (*a*) of sub-section (*1*) of section 4 of the Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979, but excluding the territories specified in clause (*v*) of sub-section (*1*) of section 4 of that Act.]]
[7][[4][17.] Himachal Pradesh	The territories which immediately before the commencement of this Constitution were being administered as if they were Chief Commissioners' Provinces under the names of Himachal Pradesh and Bilaspur and the territories specified in sub-section (*1*) of section 5 of the Punjab Reorganisation Act, 1966.]
[8][[4][18.] Manipur	The territory which immediately before the commencement of this Constitution was being administered as if it were a Chief Commissioner's Province under the name of Manipur.
[4][19.] Tripura	The territory which immediately before the commencement of this Constitution was being administered as if it were a Chief Commissioner's Province under the name of Tripura [9][and the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything contained in clause (*d*) of Section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, so far as it relates to the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015].
[4][20.] Meghalaya	The territories specified in section 5 of the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 [9][and the territories referred to in Part I of the First Schedule but excluding the territories referred to in Part II of the Second Schedule to the Constitution (One Hundred Amendment) Act, 2015.]
[10][[4][21.] Sikkim	The territories which immediately before the commencement of the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, were comprised in Sikkim.]

1. **Entry 15 relating to Jammu and Kashmir deleted by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019), s. 6 (w.e.f. 31-10-2019).
2. Entries 8 to 14 renumbered as entries 9 to 15 by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 4 (w.e.f. 1-5-1960).
3. Ins. by the State of Nagaland Act, 1962 (27 of 1962), s. 4 (w.e.f. 1-12-1963).
4. Entries 16 to 29 renumbered as entries 15 to 28 by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019), s. 6 (w.e.f. 31-10-2019).
5. Ins. by the Punjab Reorganisation Act, 1966 (31 of 1966), s.7 (w.e.f. 1-11-1966) and the entry therein subsequently amended by Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979 (31 of 1979), s. 5 (w.e.f. 15-9-1983).
6. Subs. by the Haryana and Uttar Pradesh (Alteration of Boundaries) Act, 1979 (31 of 1979), s. 5. for the entry against " 17. Haryana" (w.e.f. 15-9-1983).
7. Ins. by the State of Himachal Pradesh Act, 1970 (53 of 1970), s. 4 (w.e.f. 25-1-1971).
8. Ins. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 9 (w.e.f. 21-1-1972).
9. Added by the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, s. 3 (w.e.f. 31-7-2015) for the text of the Act, see Appendix I.
10. Ins. by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, s. 2 (w.e.f. 26-4-1975).

नाव		राज्यक्षेत्रे
[१][[२][**]	..	* * * * *
[३][[४][१५.] नागालँड	..	नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[५][[४][१६.] हरयाणा	..	[६][पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याच्या कलम ३ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे आणि हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ याच्या कलम ४ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (क) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, पण त्या अधिनियमाचे कलम ४ च्या पोट-कलम (१) च्या खंड (ख) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून.]]
[७][[४][१७.] हिमाचल प्रदेश	..	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी 'हिमाचल प्रदेश' व 'बिलासपूर' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे, प्रशासिली जात होती, ती राज्यक्षेत्रे आणि पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याच्या कलम ५ च्या पोट-कलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[८][[४][१८.] मणिपूर	..	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जे 'मणिपूर' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे प्रशासिले जात होते, ते राज्यक्षेत्र.
[४][१९.] त्रिपुरा	..	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जे 'त्रिपुरा' या नावाने, जणू काही ते चीफ कमिशनर प्रांत होते अशा प्रकारे प्रशासिले जात होते, ते राज्यक्षेत्र [९][आणि संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (घ) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्य क्षेत्रांशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे].
[४][२०.] मेघालय	..	ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ५ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे. [९][आणि संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून].]
[१०][[४][२१.] सिक्कीम	..	संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी सिक्कीममध्ये समाविष्ट असलेली राज्यक्षेत्रे.]

१. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ६ द्वारे जम्मू व काश्मीर संबंधीची नोंद १५ गाळली (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

२. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ४ द्वारे नोंदी ८ ते १४ यांना नोंदी ९ ते १५ असे नवीन क्रमांक दिले (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

३. नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

४. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ६ द्वारे नोंदी १६ ते २९ यांना नोंदी १५ ते २८ असे नवीन क्रमांक दिले (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

५. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून) आणि त्या नोंदीत नंतर हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे सुधारणा केली (१५ सप्टेंबर, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

६. हरयाणा व उत्तर प्रदेश (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे '१७. हरयाणा' या नोंदीसमोरील मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१५ सप्टेंबर, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

७. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

८. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

९. संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या कलम ३ द्वारे जादा दाखल केला (३१ जुलै, २०१५ रोजी व तेव्हापासून) या अधिनियमाच्या मजकुराऐवजी जोडपत्र एक पहा..

१०. संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

(*First Schedule*)

Name	Territories
[1][[2][22.] Mizoram	The territories specified in section 6 of the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971.]
[3][[2][23.] Arunachal Pradesh	The territories specified in section 7 of the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971.]
[4][[2][24.] Goa	The territories specified in section 3 of the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987.]
[5][[2][25.] Chhattisgarh	The territories specified in section 3 of the Madhya Pradesh Reorganisation Act, 2000.]
[6][[2][26.] [7][Uttarakhand]	The territories specified in section 3 of the Uttar Pradesh Reorganisation Act, 2000.]
[8][[2][27.] Jharkhand	The territories specified in section 3 of the Bihar Reorganisation Act, 2000.]
[9][[2][28.] Telangana	The territories specified in section 3 of the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014.]

II. THE UNION TERRITORIES

Name	*Extent*
1. Delhi	The territory which immediately before the commencement of this Constitution was comprised in the Chief Commissioner's Province of Delhi.
[10]* *	* * * * *
[11][* *	* * * * *
* *	* * * * *]
[12][2.] The Andaman and Nicobar Islands	The territory which immediately before the commencement of this Constitution was comprised in the Chief Commissioner's Province of the Andaman and Nicobar Islands.
[12][3.] [13][Lakshadweep]	The territory specified in section 6 of the States Reorganisation Act, 1956.

1. Ins. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 4 (w.e.f. 20-2-1987).
2. Entries 16 to 29 renumbered as entries 15 to 28 by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019), s. 6 (w.e.f. 31-10-2019).
3. Ins. by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 4 (w.e.f. 20-2-1987).
4. Ins. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987) s. 5 (*w.e.f.* 30-5-1987).
5. Added by the Madhya Pradesh Reorganisation Act, 2000 (28 of 2000), s. 5 (*w.e.f.* 1-11-2000).
6. Ins. by the Uttar Pradesh Reorganisation Act, 2000 (29 of 2000) s. 5 (*w.e.f.* 9-11-2000).
7. Subs. by the Uttaranchal (Alteration of Name) Act, 2006 (52 of 2006), s. 4, for the word " Uttaranchal " (*w.e.f.* 1-1-2007).
8. Added by the Bihar Reorganisation Act, 2000 (30 of 2000) s. 5 (*w.e.f.* 15-11-2000).
9. Ins. by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014 (6 of 2014), s. 10 (*b*) (*w.e.f.* 2-6-2014).
10. Entry 2 relating to " Himachal Pradesh " omitted and entries 3 to 10 renumbered as entries 2 to 9 respectively by the State of Himachal Pradesh Act, 1970 (53 of 1970), s. 4 (*w.e.f.* 25-1-1971).
11. Entries relating to Manipur and Tripura (i.e. entries 2 and 3) omitted by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 9 (*w.e.f.* 21-1-1972).
12. Entries 4 to 9 renumbered as entries 2 to 7 respectively by *ibid*, (*w.e.f.* 21-1-1972).
13. Subs. by the Laccadive, Minicoy and Amindivi Islands (Alteration of Name) Act, 1973 (34 of 1973), s. 5, for " The Laccadive, Minicoy and Amindivi Islands " (*w.e.f.* 1-11-1973).

(पहिली अनुसूची)

नाव		राज्यक्षेत्रे
[1][[2][२२.] मिझोरम	. .	ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[3][[2][२३.] अरुणाचल प्रदेश	. .	ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम ७ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[4][[2][२४.] गोवा	. .	गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[5][[2][२५.] छत्तीसगड	. .	मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[6][[2][२६.] [7][उत्तराखंड]	. .	उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[8][[2][२७.] झारखंड	. .	बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[9][[2][२८.] तेलंगणा	. .	आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]

दोन. संघ राज्यक्षेत्रे

नाव		विस्तार
१. दिल्ली	. .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी दिल्ली या चीफ कमिशनर प्रांतात जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.

[10]* * * * * * *

[11][* * * * * * *

* * * * * * *]

[12][२.] अंदमान व निकोबार बेटे	. .	या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी अंदमान व निकोबार बेटे या चीफ कमिशनर प्रांतात जे समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र.
[12][३.] [13][लक्षद्वीप]	. .	राज्य पुनर्रचना अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले राज्यक्षेत्र.

१. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

२. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ६ द्वारे नोंदी १६ ते २९ यांना अनुक्रमे नोंदी १५ ते २८ असे नवीन क्रमांक दिले (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

३. अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

४. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २८) याच्या कलम ५ द्वारे जादा दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

६. उत्तर प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (९ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

७. उत्तरांचल (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ५२) याच्या कलम ४ द्वारे "उत्तरांचल" या शब्दाऐवजी दाखल केला (१ जानेवारी, २००७ रोजी व तेव्हापासून).

८. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ५ द्वारे जादा दाखल केला (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

९. आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ (२०१४ चा ६) याच्या कलम १० (ख) द्वारे समाविष्ट केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

१०. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ४ द्वारे हिमाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद २ गाळली आणि नोंदी ३ ते १० यांना अनुक्रमे नोंदी २ ते ९ असे क्रमांक दिले (२५ जानेवारी, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

११. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे मणिपूर व त्रिपुरा यासंबंधीच्या नोंदी (म्हणजे २ व ३ या नोंदी) गाळल्या (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

१२. वरील अधिनियमाद्वारे नोंदी ४ ते ९ यांना अनुक्रमे नोंदी २ ते ७ असे नवीन क्रमांक दिले (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

१३. लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३४) याच्या कलम ५ द्वारे "लखदीव, मिनिकॉय व अमिनदिवी बेटे" याऐवजी दाखल केले (१ नोव्हेंबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

(*First Schedule*)

Name	Extent
[1][[2][4.] Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu	The territory which immediately before the eleventh day of August, 1961 was comprised in Free Dadra and Nagar Haveli and the territories specified in section 4 of the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987.]
[3][[2][**]	* * * * *
[4][[2][6.] [5][Puducherry]	The territories which immediately before the sixteenth day of August, 1962, were comprised in the French Establishments in India known as Pondicherry, Karikal, Mahe and Yanam.]
[6][[2][7.] Chandigarh	The territories specified in section 4 of the Punjab Reorganisation Act, 1966.]
[7][* *	* * * * *
* *	* * * * *]
[8][8. Jammu and Kashmir	The territories specified in section 4 of the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019.
9. Ladakh	The territories specified in section 3 of the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019.]

1. Entry 4 relating to Dadra and Nagar Haveli was ins. by theConstitution (Tenth Amendment) Act, 1961, s. 2 (w.e.f. 11-8-1961). And subsequently by the Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu (Merger of Union Territories) Act, 2019 (44 of 2019), s. 5 for entries 4 and 5 (w.e.f. 26-1-2020).
2. Entries 4 to 9 renumbered as entries 2 to 7 by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 9 (*w.e.f.* 21-1-1972).
3. Subs. by the Goa, Daman and Diu (Reorganisation) Act, 1987 (18 of 1987), s. 5, for entry 5 (*w.e.f.* 30-5-1987) and later for entries 4 and 5, entry 4 was sub. by the Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu (Merger of Union Territories) Act, 2019 (44 of 2019), s. 5 (w.e.f. 26-1-2020).
4. Ins. by the Constitution (Fourteenth Amendment) Act, 1962, s. 3 (with restrospective effect).
5. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 5, for the word "Pondicherry" (*w.e.f.* 1-10-2006).
6. Ins. by the Punjab Reorganisation Act, 1966 (31 of 1966), s. 7 (*w.e.f.* 1-11-1966).
7. Entry 8 relating to Mizoram omitted and entry 9 relating to Arunachal Pradesh renumbered as entry 8 by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 4 (*w.e.f.* 20-2-1987) and Entry 8 relating to Arunachal Pradesh omitted by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 4(*w.e.f.* 15-4-1987).
8. Ins. by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019), s. 6 (w.e.f. 31-10-2019).

(पहिली अनुसूची)

नाव		विस्तार
[1][2][४.] दादरा व नगर हवेली, आणि दमण व दीव	. .	११ ऑगस्ट, १९६१ या दिवसाच्या लगतपूर्वी जे स्वतंत्र दादरा व नगरहवेलीमध्ये समाविष्ट होते, ते राज्यक्षेत्र आणि गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ याच्या कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.].
[3][2][**]	. .	* * * * *
[4][2][६.] [5][पुडुचेरी]	. .	१६ ऑगस्ट, १९६२ या दिवसाच्या लगतपूर्वी जी भारतातील पाँडिचेरी, कारिकल, माहे आणि यानाम या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या फ्रेंच वसाहतीत समाविष्ट होती, ती राज्यक्षेत्रे.]
[6][2][७.] चंदीगढ	. .	पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ याच्या कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]
[7][* *		* * * * *
* *		* * * * *]
[8][८. जम्मू व काश्मीर	. .	जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ याच्या कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.
९. लडाख	. .	जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ याच्या कलम ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे.]

१. संविधान (दहावी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ याच्या कलम २ द्वारे दादरा व नगर हवेलीशी संबंधित असणारी नोंद ४ समाविष्ट केली होती (११ ऑगस्ट, १९६१ रोजी व तेव्हापासून). आणि नंतर दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दीव (संघ राज्यक्षेत्रांचे विलीनीकरण) अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ४४) याच्या कलम ५ द्वारे नोंदी ४ व ५ यांऐवजी दाखल केली (२६ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ९ द्वारे नोंदी ४ ते ९ यांना नोंदी २ ते ७ असे नवीन क्रमांक दिले (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ५ द्वारे नोंद ५ ऐवजी दाखल केली (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून) आणि नंतर दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दीव (संघ राज्यक्षेत्रांचे विलीनीकरण) अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ४४) याच्या कलम ५ द्वारे नोंदी ४ व ५ यांऐवजी नोंद ४ दाखल केली (२६ जानेवारी, २०२० रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (चौदावी सुधारणा) अधिनियम, १९६२ याच्या कलम ३ द्वारे समाविष्ट केली (भूतलक्षी प्रभावासह).

५. पाँडिचेरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ५ द्वारे ' पाँडिचेरी ' या शब्दाऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

६. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

७. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ४ द्वारे मिझोरमसंबंधीची नोंद ८ गाळली आणि अरुणाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद ९ याला नोंद ८ असा नवीन क्रमांक दिला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून) आणि अरुणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ४ द्वारे अरुणाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद ८ गाळली (१५ एप्रिल, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

८. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केले (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

SECOND SCHEDULE

[Articles 59(3), 65(3), 75(6), 97, 125, 148(3), 158(3), 164(5), 186 and 221]

PART A

PROVISIONS AS TO THE PRESIDENT AND THE GOVERNORS OF STATES [1]***

1. There shall be paid to the President and to the Governors of the States [1]*** the following emoluments per mensem, that is to say :—

The President	..	10,000 rupees.*
The Governor of a State	..	5,500 rupees.**

2. There shall also be paid to the President and to the Governors of the States [2]*** such allowances as were payable respectively to the Governor-General of the Dominion of India and to the Governors of the corresponding Provinces immediately before the commencement of this Constitution.

3. The President and the Governor of [3][the States] throughout their respective terms of office shall be entitled to the same privileges to which the Governor-General and the Governors of the corresponding Provinces were respectively entitled immediately before the commencement of this Constitution.

4. While the Vice-President or any other person is discharging the functions of, or is acting as, President, or any person is discharging the functions of the Governor, he shall be entitled to the same emoluments, allowances and privileges as the President or the Governor whose functions he discharges or for whom he acts, as the case may be.

[4]* * * * *

PART C

PROVISIONS AS TO THE SPEAKER AND THE DEPUTY SPEAKER OF THE HOUSE OF THE PEOPLE AND THE CHAIRMAN AND THE DEPUTY CHAIRMAN OF THE COUNCIL OF STATES AND THE SPEAKER AND THE DEPUTY SPEAKER OF THE LEGISLATIVE ASSMEBLY [5]*** AND THE CHAIRMAN AND THE DEPUTY CHAIRMAN OF THE LEGISLATIVE COUNCIL OF [6][A STATE]

7. There shall be paid to the Speaker of the House of the People and the Chairman of the Council of States such salaries and allowances as were payable to the Speaker of the Constituent Assembly of the Dominion of India immediately before the commencement of this Constitution, and there shall be paid to the Deputy Speaker of the House of the People and to the Deputy Chairman of the Council of States such salaries and allowances as were payable to the Deputy Speaker of the Constituent Assembly of the Dominion of India immediately before such Commencement.

8. There shall be paid to the Speaker and the Deputy Speaker of the Legislative Assembly [7]*** and to the Chairman and the Deputy Chairman of the Legislative Council of [8][a State] such

---

1. The words and letter "SPECIFIED IN PART A OF THE FIRST SCHEDULE" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

* Now Five lakh rupees, *vide* the Finance Act, 2018 (13 of 2018), s. 137 (w.e.f. 1-1-2016).

** Now three lakh fifty thousand rupees, by s.161, *ibid.* (*w.e.f.* 1-1-2016).

2. The words "so specified" omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (*w.e.f.* 1-11-1956).

3. Subs. by *ibid.,* for "such States". (*w.e.f.* 1-11-1956).

4. Part B omitted by *ibid.* (*w.e.f.* 1-11-1956).

5. The words and letter "OF A STATE IN PART A OF THE FIRST SCHEDULE" omitted by *ibid.*

6. Subs. by *ibid.,* for "ANY SUCH STATE".

7. The words and letters "of a State specified in Part A of the First Schedule" omitted by *ibid.*

8. Subs. by *ibid.,* for "such State".

दुसरी अनुसूची

[अनुच्छेद ५९(३), ६५(३), ७५(६), ९७, १२५, १४८(३), १५८(३), १६४(५), १८६ आणि २२१]

भाग क

राष्ट्रपती व [1]*** राज्यांचे राज्यपाल यांच्याबाबत तरतुदी

१. राष्ट्रपती व [1]*** राज्यांचे राज्यपाल यांना दरमहा पुढील वित्तलब्धी देण्यात येतील, म्हणजे :—

राष्ट्रपती	. .	. .	. .	. .	रुपये १०,०००*
राज्याचा राज्यपाल	. .	. .	. .	. .	रुपये ५,५००**

२. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या गव्हर्नर-जनरलला व तत्सम प्रांतांच्या गव्हर्नरांना प्रदेय होते असे भत्ते, अनुक्रमे राष्ट्रपतीला व [2]*** राज्यांच्या राज्यपालांना दिले जातील.

३. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी गव्हर्नर-जनरल व तत्सम प्रांतांचे गव्हर्नर ज्यांना हक्कदार होते त्याच विशेषाधिकारांना अनुक्रमे राष्ट्रपती व [3][राज्यांचे] राज्यपाल आपापल्या संपूर्ण पदावधीत हक्कदार असतील.

४. जेव्हा उप राष्ट्रपती किंवा अन्य कोणतीही व्यक्ती राष्ट्रपतीची कार्ये पार पाडीत असेल, किंवा राष्ट्रपती म्हणून कार्य करीत असेल, अथवा कोणतीही व्यक्ती राज्यपालाची कार्ये पार पाडीत असेल तेव्हा, ती ज्याची कार्ये पार पाडीत असेल किंवा, यथास्थिति, ज्याच्यासाठी कार्य करीत असेल, तो राष्ट्रपती किंवा राज्यपाल ज्यांना हक्कदार असेल त्याच वित्तलब्धी, भत्ते व विशेषाधिकार यांना ती हक्कदार असेल.

[4]* * * * * * *

भाग ग

लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि [5]*** [6][राज्याच्या] विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि विधानपरिषदेचा सभापती व उप सभापती यांच्याबाबत तरतुदी

७. या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या संविधानसभेच्या अध्यक्षाला प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते लोकसभेच्या अध्यक्षाला व राज्यसभेच्या सभापतीला दिले जातील, आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी डोमिनिअन ऑफ इंडियाच्या संविधानसभेच्या उपाध्यक्षाला प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते लोकसभेच्या उपाध्यक्षाला व राज्यसभेच्या उप सभापतीला दिले जातील.

८. [7]*** विधानसभेच्या अध्यक्षाला व उपाध्यक्षाला आणि [8][राज्याच्या] विधानपरिषदेच्या सभापतीला व उप सभापतीला अनुक्रमे, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तत्स्थानी असलेल्या प्रांताच्या विधानसभेच्या अध्यक्षाला व उपाध्यक्षाला, आणि विधानपरिषदेच्या सभापतीला व

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

* वित्त अधिनियम, २०१८ (२०१८ चा १३) याच्या कलम १३७ अन्वये आता रुपये पाच लाख (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

** वरील अधिनियमाच्या कलम १६१ अन्वये आता रुपये तीन लाख पन्नास हजार (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेल्या" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा राज्यांचे" या मजकुराऐवजी दाखल केला. (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "भाग ख" गाळला. (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या" हा मजकूर गाळला.

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा कोणत्याही राज्याच्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला.

७. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या" हा मजकूर गाळला.

८. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "अशा राज्याच्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला.

salaries and allowances as were payable respectively to the Speaker and the Deputy Speaker of the Legislative Assembly and the President and the Deputy President of the Legislative Council of the corresponding Province immediately before the commencement of this Constitution and, where the corresponding Province had no Legislative Council immediately before such commencement, there shall be paid to the Chairman and the Deputy Chairman of the Legislative Council of the State such salaries and allowances as the Governor of the State may determine.

PART D

PROVISIONS AS TO THE JUDGES OF THE SUPREME COURT AND OF THE HIGH COURTS [1]***

9. (1) There shall be paid to the Judges of the Supreme Court, in respect of time spent on actual service, salary at the following rates per mensem, that is to say :—

The Chief Justice	..	[2][10,000 rupees.]*
Any other Judge	..	[3][9,000 rupees :]**

Provided that if a Judge of the Supreme Court at the time of his appointment is in receipt of a pension (other than a disability or wound pension) in respect of any previous service under the Government of India or any of its predecessor Governments or under the Government of a State or any of its predecessor Governments, his salary in respect of service in the Supreme Court [4][shall be reduced—

(*a*) by the amount of that pension ; and

(*b*) if he has, before such appointment, received in lieu of a portion of the pension due to him in respect of such previous service the commuted value thereof, by the amount of that portion of the pension ; and

(*c*) if he has, before such appointment, received a retirement gratuity in respect of such previous service, by the pension equivalent of that gratuity].

(2) Every Judge of the Supreme Court shall be entitled without payment of rent to the use of an official residence.

(3) Nothing in sub-paragraph (2) of this paragraph shall apply to a Judge who, immediately before the commencement of this Constitution,—

(*a*) was holding office as the Chief Justice of the Federal Court and has become on such commencement the Chief Justice of the Supreme Court under clause (1) of article 374 ; or

(*b*) was holding office as any other Judge of the Federal Court and has on such commencement become a Judge (other than the Chief Justice) of the Supreme Court under the said clause,

during the period he holds office as such Chief Justice or other Judge, and every Judge who so becomes the Chief Justice or other Judge of the Supreme Court shall, in respect of time spent on actual service as such Chief Justice or other Judge, as the case may be, be entitled to receive in addition to the salary specified in sub-paragraph (1) of this paragraph as special pay an amount equivalent to the difference between the salary so specified and the salary which he was drawing immediately before such commencement.

---

1. The words and letter "IN STATES IN PART A OF THE FIRST SCHEDULE" omitted by Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 25 (*a*) (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Constitution (Fifty-fourth Amendment) Act, 1986, s. 4, for "5,000 rupees to 10,000 rupees" (*w.e.f.* 1-4-1986).
3. Subs. by S. 4, *ibid.,* for "4,000 rupees" (w.e.f. 1-4-1986).

* Now 2,80,000 rupees, *vide* the High Court and Supreme Court Judges (Salaries and Conditions of Service) Amendment Act, 2018 (10 of 2018), s. 6 (w.e.f. 1-1-2016).

** Now 2,50,000 rupees, by s. 6, *ibid.* (w.e.f. 1-1-2016).

4. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 25 (*b*), for "shall be reduced by the amount of that pension" (*w.e.f.* 1-11-1956).

(दुसरी अनुसूची)

उप सभापतीला प्रदेय होते असे वेतन व भत्ते दिले जातील, आणि अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जेथे तत्सम प्रांताला विधानपरिषद नव्हती तेथे त्या राज्याच्या विधानपरिषदेच्या सभापतीला व उप सभापतीला राज्याचा राज्यपाल निर्धारित करील असे वेतन व भत्ते दिले जातील.

भाग घ

सर्वोच्च न्यायालयाच्या व [१]* उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशांबाबत तरतुदी**

९. (१) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना त्यांनी प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात दरमहा पुढील दरांनी वेतन दिले जाईल, म्हणजे :—

मुख्य न्यायमूर्ती	[२][रुपये १०,०००.]*
अन्य कोणताही न्यायाधीश	[३][रुपये ९,००० :]**

परंतु असे की, जर सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला आपल्या नियुक्तीच्या वेळी भारत सरकार किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी सरकार किंवा राज्य शासन किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी शासन याच्या नियंत्रणाखाली केलेल्या कोणत्याही पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शन (विकलांगता किंवा दुखापत पेन्शन याहून अन्य) मिळत असेल तर, सर्वोच्च न्यायालयातील सेवेसंबंधातील त्याचे वेतन,

[४][(क) त्या पेन्शनच्या रकमेने, आणि

(ख) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शनच्या देय असलेल्या अंशाऐवजी त्याचे अंशराशीकृत मूल्य त्याला मिळाले असेल तर, पेन्शनच्या त्या अंशाच्या रकमेने, व

(ग) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात सेवानिवृत्ति-उपदान मिळाले असेल तर, त्या उपदानाइतक्या पेन्शनच्या रकमेने,

कमी केले जाईल.]

(२) सर्वोच्च न्यायालयाचा प्रत्येक न्यायाधीश भाडे न देता अधिकृत निवासस्थानाचा वापर करण्याला हक्कदार असेल.

(३) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जो न्यायाधीश—

(क) फेडरल न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होता आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७४ च्या खंड (१) अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती झाला आहे, किंवा

(ख) फेडरल न्यायालयाचा अन्य कोणताही न्यायाधीश म्हणून पद धारण करत होता आणि अशा प्रारंभानंतर उक्त खंडान्वये सर्वोच्च न्यायालयाचा (मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य) न्यायाधीश झाला आहे,

अशा न्यायाधीशाला, तो असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून पद धारण करील त्या कालावधीत या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (२) मधील कोणतीही गोष्ट लागू असणार नाही, आणि जो अशा प्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश होता असा प्रत्येक न्यायाधीश, यथास्थिति, असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून त्याने प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी त्याला मिळत होते ते वेतन यांमधील फरकाइतकी रक्कम विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ (क) द्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क मधील राज्यातील " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चौपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ४ द्वारे " रुपये ५,००० ते रुपये १०,००० " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे " रुपये ४,००० " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

* उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय न्यायाधीश (वेतन व सेवा शर्ती) (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ (२०१८ चा १०) याच्या कलम ६ अन्वये आता रुपये २,८०,००० (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

**वरील अधिनियमाच्या कलम ६ अन्वये आता रुपये २,५०,००० (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ (ख) द्वारे " त्या पेन्शनच्या रकमेने कमी केला जाईल " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(4) Every Judge of the Supreme Court shall receive such reasonable allowances to reimburse him for expenses incurred in travelling on duty within the territory of India and shall be afforded such reasonable facilities in connection with travelling as the President may from time to time prescribe.

(5) The rights in respect of leave of absence (including leave allowances) and pension of the Judges of the Supreme Court shall be governed by the provisions which, immediately before the commencement of this Constitution, were applicable to the Judges of the Federal Court.

10. [1][(1) There shall be paid to the Judges of High Courts, in respect of time spent on actual service, salary at the following rates per mensem, that is to say,—

The Chief Justice	..	[2][9,000 rupees.]*
Any other Judge	..	[3][8,000 rupees :]**

Provided that if a Judge of the High Court at the time of his appointment is in receipt of a pension (other than a disability or wound pension) in respect of any previous service under the Government of India or any of its predecessor Governments or under the Government of a State or any of its predecessor Governments, his salary in respect of service in the High Court shall be reduced—

(*a*) by the amount of that pension ; and

(*b*) if he has, before such appointment, received in lieu of a portion of the pension due to him in respect of such previous service the commuted value thereof, by the amount of that portion of the pension ; and

(*c*) if he has, before such appointment, received a retirement gratuity in respect of such previous service, by the pension equivalent of that gratuity].

(2) Every person who immediately before the commencement of this Constitution—

(*a*) was holding office as the Chief Justice of a High Court in any Province and has on such commencement become the Chief Justice of the High Court in the corresponding State under clause (1) of article 376 ; or

(*b*) was holding office as any other Judge of a High Court in any Province and has on such commencement become a Judge (other than the Chief Justice) of the High Court in the corresponding State under the said clause,

shall if he was immediately before such commencement drawing a salary at a rate higher than that specified in sub-paragraph (1) of this paragraph, be entitled to receive in respect of time spent on actual service as such Chief Justice or other Judge, as the case may be, in addition to the salary specified in the said sub-paragraph as special pay an amount equivalent to the difference between the salary so specified and the salary which he was drawing immediately before such commencement.

[4][(3) Any person who, immediately before the commencement of the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, was holding office as the Chief Justice of the High Court of a State specified in Part B of the First Schedule and has on such commencement become the Chief Justice of the High Court of a State specified in the said Schedule as amended by the said Act, shall, if he was immediately before such commencement drawing any amount as allowance in addition to his salary, be entitled to receive in respect of time spent on actual service as such Chief Justice, the same amount as allowance in addition to the salary specified in sub-paragraph (1) of this paragraph.]

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 25 (c) (i), for sub-paragraph (1) (w.e.f. 1-11-1956).

2. Subs. by the Constitution (Fifty-fourth Amendament) Act, 1986, s. 4, for "4,000 rupees" (w.e.f. 1-4-1986).

3. Subs. by s. 4, *ibid.*, for "3,500 rupees" (w.e.f. 1-4-1986).

* Now 2,50,000 rupees, *vide* the High Court and Supreme Court Judges (Salaries and Conditions of Service) Amendment Act, 2018 (10 of 2018), s. 2 (w.e.f. 1-1-2016).

** Now 2,25,000 rupees, by s. 2, *ibid.* (w.e.f. 1-1-2016).

4. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 25 (c) (ii), for sub-paragraphs (3) and (4) (w.e.f. 1-11-1956).

(दुसरी अनुसूची)

(४) सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायाधीशाला, राष्ट्रपती वेळोवेळी विहित करील त्याप्रमाणे, भारताच्या राज्यक्षेत्रात कामाच्या निमित्ताने प्रवास करताना त्याला आलेल्या खर्चाची प्रतिपूर्ती करण्यासाठी वाजवी भत्ते मिळतील आणि प्रवासासंबंधी वाजवी सोयी उपलब्ध होतील.

(५) सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची अनुपस्थिति-रजा (रजा भत्ते धरून) व पेन्शन यांसंबधीच्या हक्कांचे नियमन, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी फेडरल न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना ज्या लागू होत्या त्या तरतुदींद्वारे होईल.

१०. [१][(१) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना त्यांनी प्रत्यक्ष सेवेत व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात दरमहा पुढील दरांनी पगार दिला जाईल, म्हणजे :—

मुख्य न्यायमूर्ती	. .	. .	. .	. .	[२][रुपये ९,०००.]*
अन्य कोणताही न्यायाधीश	. .	. .	. .	. .	[३][रुपये ८,००० :]**

परंतु असे की, जर उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाला आपल्या नियुक्तीच्या वेळी भारत सरकार किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी सरकार किंवा राज्य शासन किंवा त्याचे कोणतेही पूर्वाधिकारी शासन याच्या नियंत्रणाखाली केलेल्या कोणत्याही पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शन (विकलांगता किंवा दुखापत पेन्शन याहून अन्य) मिळत असेल तर, उच्च न्यायालयातील सेवेसंबंधातील त्याचे वेतन—

(क) त्या पेन्शनच्या रकमेने ; आणि

(ख) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात पेन्शनच्या देय असलेल्या अंशाऐवजी त्याचे अंशराशीकृत मूल्य मिळाले असेल तर, पेन्शनच्या त्या अंशाच्या रकमेने ; आणि

(ग) जर अशा नियुक्तीपूर्वी त्याला अशा पूर्व सेवेसंबंधात सेवानिवृत्ति-उपदान मिळाले असेल तर, त्या उपदानाइतक्या पेन्शनच्या रकमेने,

कमी केले जाईल.]

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती—

(क) कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७६ च्या खंड (१) अन्वये तत्सम राज्यातील उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती झाली आहे ; आणि किंवा

(ख) कोणत्याही प्रांतातील उच्च न्यायालयाचा अन्य कोणताही न्यायाधीश म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर उक्त खंडाअन्वये तत्सम राज्यातील उच्च न्यायालयाचा (मुख्य न्यायमूर्तीहून अन्य) न्यायाधीश झाली आहे,

अशी प्रत्येक व्यक्ती, जर तिला अशा प्रारंभापूर्वी या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या दराहून अधिक दराने वेतन मिळत होते असे असेल तर, यथास्थिति, असा मुख्य न्यायमूर्ती किंवा अन्य न्यायाधीश म्हणून प्रत्यक्ष सेवेत तिने व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, उक्त उपपरिच्छेदात विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तिला मिळत होते ते वेतन यामधील फरकाइतकी रक्कम, विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

[४][(३) संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती, पहिल्या अनुसूचीच्या भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाची मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून पद धारण करत होती व अशा प्रारंभानंतर उक्त अधिनियमाद्वारे सुधारणा केलेल्या अशा उक्त अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या उच्च न्यायालयाची मुख्य न्यायमूर्ती झाली आहे, अशी कोणतीही व्यक्ती, जर अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी तिला आपल्या वेतनाच्या जोडीला भत्ता म्हणून कोणतीही रक्कम मिळत असेल तर, असा मुख्य न्यायमूर्ती म्हणून प्रत्यक्ष सेवेत तिने व्यतीत केलेल्या काळासंबंधात, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला भत्ता म्हणून तितकीच रक्कम मिळण्यास हक्कदार असेल.]

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ (ग) (एक) द्वारे मूळ उप परिच्छेद (१) ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चौपन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ याच्या कलम ४ द्वारे "रुपये ४,०००" याऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ४ द्वारे "रुपये ३,५००" याऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

* उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय न्यायाधीश (वेतन व सेवेच्या शर्ती) (सुधारणा) अधिनियम, २०१८ (२०१८ चा १०) याच्या कलम २ अन्वये आता रुपये २,५०,००० (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

**वरील अधिनियमाच्या कलम २ अन्वये आता रुपये २,२५,००० (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २५ चा (ग) (दोन) द्वारे उपपरिच्छेद (३) व (४) यांऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

11. In this Part, unless the context otherwise requires,—

(*a*) the expression "Chief Justice" includes an acting Chief Justice, and a "Judge" includes an *ad hoc* Judge;

(*b*) "actual service" includes—

(*i*) time spent by a Judge on duty as a Judge or in the performance of such other functions as he may at the request of the President undertake to discharge ;

(*ii*) vacations, excluding any time during which the Judge is absent on leave; and

(*iii*) joining time on transfer from a High Court to the Supreme Court or from one High Court to another.

PART E

PROVISIONS AS TO THE COMPTROLLER AND AUDITOR-GENERAL OF INDIA

12. (1) There shall be paid to the Comptroller and Auditor-General of India a salary at the rate of *four thousand rupees per mensem.

(2) The person who was holding office immediately before the commencement of this constitution as Auditor-General of India and has become on such commencement the Comptroller and Auditor-General of India under article 377 shall in addition to the salary specified in sub-paragraph (1) of this paragraph be entitled to receive as special pay an amount equivalent to the difference between the salary so specified and the salary which he was drawing as Auditor-General of India immediately before such commencement.

(3) The rights in respect of leave of absence and pension and the other conditions of service of the Comptroller and Auditor-General of India shall be governed or shall continue to be governed, as the case may be, by the provisions which were applicable to the Auditor-General of India immediately before the commencement of this Constitution and all references in those provisions to the Governor-General shall be construed as references to the President.

* The Comptroller and Auditor-General of India shall be paid a salary equal to the salary of the Judges of the Supreme Court *vide* s. 3 of the Comptroller and Auditor-General's (Duties, Powers and Conditions of Service) Act, 1971 (56 of 1971). The Salary of Judges of the Supreme Court has been raised to two lakh fifty thousand rupees per mensem by the High Court and Supreme Court Judges (Salaries and Conditions of Service) Amendment Act, 2018 (10 of 2018), s. 6 (w.e.f. 1-1-2016).

(दुसरी अनुसूची)

११. या भागात, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,—

(क) " मुख्य न्यायमूर्ती " या शब्दप्रयोगात, कार्यकारी मुख्य न्यायमूर्तीचा आणि " न्यायाधीश " यात तदर्थ न्यायाधीशाचा समावेश आहे ;

(ख) " प्रत्यक्ष सेवा " यात—

(एक) न्यायाधीशाने, न्यायाधीश म्हणून स्वतःचे कर्तव्य पार पाडण्यात किंवा राष्ट्रपतीच्या विनंतीवरून जी कार्ये पार पाडण्याचे तो पत्करील अशी अन्य कार्ये करण्यात व्यतीत केलेला काळ ;

(दोन) न्यायाधीश जेव्हा रजेनिमित्त अनुपस्थित असेल असा कोणताही काळ वगळून दीर्घ सुट्यांचा काळ ; आणि

(तीन) उच्च न्यायालयातून सर्वोच्च न्यायालयात किंवा एका उच्च न्यायालयातून दुसऱ्या उच्च न्यायालयात बदली झाल्यावर रुजू होण्याचा काळ,

यांचा समावेश आहे.

भाग ङ

भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याच्याबाबत तरतुदी

१२. (१) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याला दरमहा चार हजार रुपये* या दराने पगार दिला जाईल.

(२) या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी जी व्यक्ती, भारताचा महा लेखापरीक्षक म्हणून पद धारण करत होती आणि अशा प्रारंभानंतर अनुच्छेद ३७७ अन्वये भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक झाली आहे ती व्यक्ती, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या वेतनाच्या जोडीला, अशा प्रकारे विनिर्दिष्ट केलेले वेतन व अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताचा महा लेखापरीक्षक म्हणून तिला मिळत असलेले वेतन यांमधील फरकाइतकी रक्कम विशेष वेतन म्हणून मिळण्यास हक्कदार असेल.

(३) भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याचे अनुपस्थिती-रजा व पेन्शन यांसंबंधीचे हक्क व त्याच्या सेवा-शर्ती यांचे नियंत्रण, या संविधानाच्या प्रारंभाच्या लगतपूर्वी भारताच्या महा लेखापरीक्षकाला ज्या लागू होत्या त्या तरतुदींद्वारे होईल किंवा, यथास्थिति, होण्याचे चालू राहील आणि त्या तरतुदींमधील गव्हर्नर-जनरलसंबंधीचे सर्व निर्देश हे, राष्ट्रपतीसंबंधीचे निर्देश आहेत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

---

* भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यास, नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार व सेवाशर्ती) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ५६) याच्या कलम ३ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या वेतनाइतके वेतन प्रदान करण्यात येईल. उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय न्यायाधीश वेतन (वेतने व सेवाशर्ती) सुधारणा अधिनियम, २०१८ (२०१८ चा १०) याच्या कलम ६ द्वारे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे वेतन प्रति महिना दोन लाख पन्नास हजार रुपये इतके वाढविण्यात आले आहे (१ जानेवारी, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

THIRD SCHEDULE

[Articles 75(4), 99, 124(6), 148(2), 164(3), 188 and 219][*]

Forms of Oaths or Affirmations

I

Form of oath of office for a Minister for the Union :—

"I, A. B., do swear in the name of God / solemnly affirm that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, [1][that I will uphold the sovereignty and integrity of India,] that I will faithfully and conscientiously discharge my duties as a Minister for the Union and that I will do right to all manner of people in accordance with the Constitution and the law, without fear or favour, affection or ill-will."

II

Form of oath of secrecy for a Minister for the Union:—

"I, A. B., do swear in the name of God / solemnly affirm that I will not directly or indirectly communicate or reveal to any person or persons any matter which shall be brought under my consideration or shall become known to me as a Minister for the Union except as may be required for the due discharge of my duties as such Minister."]

[2][III

A

Form of oath or affirmation to be made by a candidate for election to Parliament:—

"I, A.B., having been nominated as a candidate to fill a seat in the Council of States (or the House of the People) do swear in the name of God / solemnly affirm that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established and that I will uphold the sovereignty and integrity of India."

B

Form of oath or affirmation to be made by a member of Parliament:—

"I, A.B., having been elected (or nominated) a member of the Council of States (or the House of the People) do swear in the name of God / solemnly affirm that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, that I will uphold the sovereignty and integrity of India and that I will faithfully discharge the duty upon which I am about to enter."]

---

* See also arts. 84(*a*) and 173(*a*).

1. Ins. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 5 (w.e.f. 5-10-1963).

2. Subs. by s. 5, *ibid.*, for Form III.

तिसरी अनुसूची

[अनुच्छेद ७५(४), ९९, १२४ (६), १४८ (२), १६४ (३), १८८ व २१९]*

शपथांचे किंवा प्रतिज्ञांचे नमुने

एक

संघराज्याच्या मंत्र्यांकरता पदाच्या शपथेचा नमुना :—

" मी, क.ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, [1][मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझी कर्तव्ये निष्ठापूर्वक व सद्सद्विवेक बुद्धीने पार पाडीन आणि संविधान व कायदा यांनुसार सर्व तऱ्हेच्या लोकांना मी निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता न्याय्य वागणूक देईन. "

दोन

संघराज्याच्या मंत्र्यांकरता गुप्ततेच्या शपथेचा नमुना :—

" मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, संघराज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला ज्ञात होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कर्तव्ये यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीजकरून एरव्ही, मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही. "

[2][तीन

क

संसदेच्या निवडणुकीतील उमेदवाराने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

" मी, क. ख., राज्यसभेतील (किंवा लोकसभेतील) जागा भरण्यासाठी उमेदवार म्हणून नामनिर्देशित झालो असल्याने ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, आणि भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन. "

ख

संसदेच्या सदस्याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

" मी, क. ख., राज्यसभेचा (किंवा लोकसभेचा) सदस्य म्हणून निवडून आलो (किंवा नामनिर्देशित झालो) असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन आणि आता जे कर्तव्य मी हाती घेणार आहे ते निष्ठापूर्वक पार पाडीन. "]

---

* अनुच्छेद ८४(क) आणि १७३(क) देखील पहा.

१. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे नमुना तीन ऐवजी दाखल केला.

(*Third Schedule*)

IV

Form of oath or affirmation to be made by the Judges of the Supreme Court and the Comptroller and Auditor-General of India :—

"I, A.B., having been appointed Chief Justice (or a Judge) of the Supreme Court of India (or Comptroller and Auditor-General of India) do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, [1][that I will uphold the sovereignty and integrity of India,] that I will duly and faithfully and to the best of my ability, knowledge and judgment perform the duties of my office without fear or favour, affection or ill-will and that I will uphold the Constitution and the laws."

V

Form of oath of office for a Minister for a State:—

"I, A.B., do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, [1][that I will uphold the sovereignty and integrity of India,] that I will faithfully and conscientiously discharge my duties as a Minister for the State of .... and that I will do right to all manner of people in accordance with the Constitution and the law without fear or favour, affection or ill-will."

VI

Form of oath of secrecy for a Minister for a State:—

"I, A.B., do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will not directly or indirectly communicate or reveal to any person or persons any matter which shall be brought under my consideration or shall become known to me as a Minister for the State of .... except as may be required for the due discharge of my duties as such Minister."

[2][**VII**

A

Form of oath or affirmation to be made by a candidate for election to the Legislature of a State:—

"I, A.B., having been nominated as a candidate to fill a seat in the Legislative Assembly (or Legislative Council), do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established and that I will uphold the sovereignty and integrity of India."

1. Ins. by the Constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 5 (w.e.f. 5-10-1963).
2. Subs. by *ibid.*, s. 5, for Form VII (*w.e.f.* 5-10-1963).

चार

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी आणि भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

"मी, क. ख., भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती (किंवा न्यायाधीश) (अथवा भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक) म्हणून नियुक्त झालो असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, [1][मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी यथायोग्य व निष्ठापूर्वक आणि माझ्या सामर्थ्याच्या, ज्ञानाच्या व निर्णयशक्तीच्या पराकाष्ठेपर्यंत, निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता माझ्या पदाची कर्तव्ये पार पाडीन आणि मी संविधान व कायदा उन्नत राखीन."

पाच

राज्याच्या मंत्र्यांकरता पदाच्या शपथेचा नमुना :—

"मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे, अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, [1][मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी .... राज्याचा मंत्री म्हणून माझी कर्तव्ये निष्ठापूर्वक व सद्सद्विवेकबुद्धीने पार पाडीन आणि संविधान व कायदा यांनुसार सर्व तऱ्हेच्या लोकांना मी निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता न्याय्य वागणूक देईन."

सहा

राज्याच्या मंत्र्यांकरता गुप्ततेच्या शपथेचा नमुना :—

"मी, क. ख., ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, ... राज्याचा मंत्री म्हणून माझ्या विचारार्थ आणली जाईल किंवा मला ज्ञात होईल अशी कोणतीही बाब, असा मंत्री म्हणून माझी कर्तव्ये यथायोग्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असेल ते खेरीजकरून एरव्ही, मी कोणत्याही व्यक्तीला किंवा व्यक्तींना, प्रत्यक्षपणे वा अप्रत्यक्षपणे कळवणार नाही किंवा त्यांच्याकडे उघड करणार नाही."

[2][**सात**

क

राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुकीतील उमेदवाराने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

"मी, क. ख., विधानसभेतील (किंवा विधानपरिषदेतील) जागा भरण्यासाठी उमेदवार म्हणून नामनिर्देशित झालो असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन आणि भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन."

---

१. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केले (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे नमुना सात ऐवजी दाखल केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

B

Form of oath or affirmation to be made by a member of the Legislature of a State :—

"I, A.B., having been elected (or nominated) a member of the Legislative Assembly (or Legislative Council), do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, that I will uphold the sovereignty and integrity of India and that I will faithfully discharge the duty upon which I am about to enter."]

VIII

Form of oath or affirmation to be made by the Judges of a High Court :—

"I, A.B., having been appointed Chief Justice (or a Judge) of the High Court at (or of) ....do $\frac{\text{swear in the name of God}}{\text{solemnly affirm}}$ that I will bear true faith and allegiance to the Constitution of India as by law established, [1][that I will uphold the sovereignty and integrity of India,] that I will duly and faithfully and to the best of my ability, knowledge and judgment perform the duties of my office without fear or favour, affection or ill-will and that I will uphold the Constitution and the laws."

1. Ins. by the constitution (Sixteenth Amendment) Act, 1963, s. 5 (w.e.f. 5-10-1963).

(तिसरी अनुसूची)

ख

राज्य विधानमंडळाच्या सदस्याने घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

"मी, क. ख., विधानसभेचा (किंवा विधानपरिषदेचा) सदस्य म्हणून निवडून आलो (किंवा नामनिर्देशित झालो) असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन आणि आता जे कर्तव्य मी हाती घेणार आहे ते निष्ठापूर्वक पार पाडीन."]

आठ

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी घ्यावयाच्या शपथेचा किंवा करावयाच्या प्रतिज्ञेचा नमुना :—

"मी, क. ख., ... येथील (किंवा याच्या) उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायमूर्ती (किंवा न्यायाधीश) म्हणून नियुक्त झालो असल्याने, ईश्वरसाक्ष शपथ घेतो / गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा करतो की, कायद्याद्वारे स्थापित झाले आहे अशा भारताच्या संविधानाबद्दल मी खरी श्रद्धा व निष्ठा बाळगीन, [१][मी भारताची सार्वभौमता व एकात्मता उन्नत राखीन,] मी यथायोग्य व निष्ठापूर्वक आणि माझ्या सामर्थ्याच्या, ज्ञानाच्या व निर्णयशक्तीच्या पराकाष्ठेपर्यंत, निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे, तसेच कोणाच्याही विषयी ममत्वभाव किंवा आकस न बाळगता माझ्या पदाची कर्तव्ये पार पाडीन आणि मी संविधान व कायदा उन्नत राखीन."

१. संविधान (सोळावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (५ ऑक्टोबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

[1][FOURTH SCHEDULE

[Articles 4(1) and 80(2)]

Allocation of seats in the Council of States

To each State or Union territory specified in the first column of the following table, there shall be allotted the number of seats specified in the second column thereof opposite to that State or that Union territory, as the case may be :

TABLE

1.	Andhra Pradesh	[2][11]
[3][2.	Telangana	7]
[4][3.]	Assam	7
[4][4.]	Bihar	[5][16]
[6][[4][5.]	Jharkhand	6]
[7][[8][[4][6.]]	Goa	1]
[9][[8][[4][7.]]	Gujarat	11]
[10][[8][[4][8.]]	Haryana	5]
[8][[4][9.]]	Kerala	9
[8][[4][10.]]	Madhya Pradesh	[11][11]
[12][[8][[4][11.]]	Chhattisgarh	5]
[13][[8][[4][12.]]	Tamil Nadu]	[14][18]
[15][[8][[4][13.]]	Maharashtra	19]
[16][[8][[4][14.]]	Karnataka]	12
[8][[4][15.]]	[17][Odisha]	10
[8][[4][16.]]	Punjab	[18][7]

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 3 (2), for the Fourth schedule (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014 (6 of 2014) s. 12, for "18" (w.e.f. 2-6-2014).
3. Ins. by s.12, *ibid*. (w.e.f. 2-6-2014).
4. Entries 2 to 30 renumbered as entreis 3 to 31 respectively by s. 12, *ibid* (w.e.f. 2-6-2014).
5. Subs. by the Bihar Reorganisation Act, 2000 (30 of 2000), s.7, for " 22 " (w.e.f. 15-11-2000).
6. Ins. by s. 7, *ibid*. (w.e.f. 15-11-2000).
7. Ins. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 6 (a) and (b) (w.e.f. 30-5-1987).
8. Entries 4 to 29 renumbered as entries 5 to 30 by the Bihar Reorganisation Act, 2000 (30 of 2000), s. 7 (w.e.f. 15-11-2000).
9. Subs. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 6, for entry " 4 " (renumbered as " 6 ") (w.e.f. 1-5-1960).
10. Ins. by the Punjab Reorganisation Act, 1966 (31 of 1966), s. 9 (w.e.f. 1-11-1966).
11. Subs. by the Madhya Pradesh Reorganisation Act, 2000 (28 of 2000), s. 7, for " 16 " (w.e.f. 1-11-2000).
12. Ins. by s. 7, *ibid*, (w.e.f. 1-11-2000).
13. Subs. by the Madras State (Alteration of Name) Act, 1968 (53 of 1968), s. 5, for " 8. Madras " (renumbered as " 11 ") (w.e.f. 14-1-1969).
14. Subs. by the Andhra Pradesh and Madras (Alteration of Boundaries) Act, 1959 (56 of 1959), s. 8, for " 17 " (w.e.f. 1-4-1960).
15. Ins. by the Bombay Reorganisation Act, 1960 (11 of 1960), s. 6 (w.e.f. 1-5-1960).
16. Subs. by the Mysore State (Alteration of Name) Act, 1973 (31 of 1973), s. 5, for " 10. Mysore " (renumbered as " 13 ") (w.e.f. 1-11-1973).
17. Subs. by the Orissa (Alteration of Name) Act, 2011 (15 of 2011) s. 7 for " Orissa " (w.e.f. 1-11-2011).
18. Subs. by the Punjab Reorganisation Act, 1966 (31 of 1966), s. 9, for " 11 " (w.e.f. 1-11-1966).

[1][**चौथी अनुसूची**

[अनुच्छेद ४(१) आणि ८० (२)]

राज्यसभेतील जागांची वाटणी

पुढील तक्त्याच्या पहिल्या स्तंभात विनिर्दिष्ट केलेल्या प्रत्येक राज्याला किंवा संघ राज्यक्षेत्राला तक्त्याच्या दुसऱ्या स्तंभात, त्या राज्यापुढे किंवा, यथास्थिति, त्या संघ राज्यक्षेत्रापुढे विनिर्दिष्ट केलेल्या जागा नेमून दिल्या जातील :—

तक्ता

१.	आंध्र प्रदेश	[2][११]
[3][२.	तेलंगणा	७]
[4][३.]	आसाम	७
[4][४.]	बिहार	[5][१६]
[6][[4][५.]	झारखंड	६]
[7][[8][[4][६.]]	गोवा	१]
[9][[8][[4][७.]]	गुजरात	११]
[10][[8][[4][८.]]	हरयाणा	५]
[8][[4][९.]]	केरळ	९
[8][[4][१०.]]	मध्य प्रदेश	[11][११]
[12][[8][[4][११.]]	छत्तीसगढ	५]
[13][[8][[4][१२.]]	तामिळनाडू]	[14][१८]
[15][[8][[4][१३.]]	महाराष्ट्र	१९]
[16][[8][[4][१४.]]	कर्नाटक]	१२
[8][[4][१५.]]	[17][ओडिशा]	१०
[8][[4][१६.]]	पंजाब	[18][७]

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम ३ (२) द्वारे चौथ्या अनुसूचीऐवजी दाखल केली (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ (२०१४ चा ६) याच्या कलम १२ द्वारे "१८" ऐवजी दाखल केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम १२ द्वारे समाविष्ट केला (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम १२ द्वारे नोंदी २ ते ३० यांना अनुक्रमे नोंदी ३ ते ३१ असे नवीन क्रमांक दिले (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

५. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे "२२" ऐवजी दाखल केला (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

७. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६ चा (क) व (ख) द्वारे समाविष्ट केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

८. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे नोंदी ४ ते २९ यांना नोंदी ५ ते ३० असे नवीन क्रमांक दिले (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

९. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ६ द्वारे नोंद "४" ऐवजी दाखल केली ("६" असा नवीन क्रमांक दिला) (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१०. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ९ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

११. मध्य प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २८) याच्या कलम ७ द्वारे "१६" ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

१२. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (१ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

१३. मद्रास राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे " ८. मद्रास " याऐवजी दाखल केला ("११" असा नवीन क्रमांक दिला) (१४ जानेवारी, १९६९ रोजी व तेव्हापासून).

१४. आंध्र प्रदेश व मद्रास (सीमांमधील फेरबदल) अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा ५६) याच्या कलम ८ द्वारे "१७" ऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१५. मुंबई पुनर्रचना अधिनियम, १९६० (१९६० चा ११) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ मे, १९६० रोजी व तेव्हापासून).

१६. म्हैसूर राज्य (नाव बदलणे) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ३१) याच्या कलम ५ द्वारे " १०. म्हैसूर " याऐवजी दाखल केला ("१३" असा नवीन क्रमांक दिला) (१ नोव्हेंबर, १९७३ रोजी व तेव्हापासून).

१७. ओरिसा (नाव बदलणे) अधिनियम, २०११ (२०११ चा १५) याच्या कलम ७ द्वारे ' ओरिसा ' या ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, २०११ रोजी व तेव्हापासून).

१८. पंजाब पुनर्रचना अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा ३१) याच्या कलम ९ द्वारे "११" ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९६६ रोजी व तेव्हापासून).

(*Fourth Schedule*)

[1][2][17.]]	Rajasthan..	10
[1][2][18.]]	Uttar Pradesh..	[3][31]
[4][1][2][19.]]	[5][Uttarakhand]..	3]
[1][2][20.]]	West Bengal..	16
[6][1][2][**]]	* * * * * * *	*]
[7][8][1][2][21.]]]	Nagaland..	1]
[9][8][1][2][22.]]]	Himachal Pradesh..	3]
[10][8][1][2][23.]]]	Manipur..	1
[8][1][2][24.]]]	Tripura..	1
[8][1][2][25.]]]	Meghalaya..	1
[11][8][1][2][26.]]]	Sikkim..	1]
[12][8][1][2][27.]]]	Mizoram..	1]
[13][8][1][2][28.]]]	Arunachal Pradesh..	1]
[8][1][2][29.]]]	Delhi..	3
[8][1][2][30.]]]	[14][Puducherry]..	1
[15][**	* * * * *	*]
[16][**	* * * * *	*]]
[17][31.	Jammu and Kashmir..	4]
	Total . .	[18][233]]

1. Entries 4 to 29 renumbered as entries 5 to 30 by the Bihar Reorganisation Act, 2000 (30 of 2000), s. 7 (w.e.f. 15-11-2000).
2. Entries 2 to 30 renumbered as entries 3 to 31 respectively by the Andhra Pradesh Reorganisation Act, 2014 (6 of 2014) s. 12, (w.e.f. 2-6-2014).
3. Subs. by the Uttar Pradesh Reorganisation Act, 2000 (29 of 2000), s. 7, for "34" (w.e.f. 9-11-2000).
4. Ins. by s.7, *ibid*. (w.e.f. 9-11-2000).
5. Subs. by the Uttaranchal (Alteration of Name) Act, 2006 (52 of 2006), s. 5, for the word "Uttaranchal" (w.e.f. 1-1-2007).
6. **Entry 21 relating to Jammu and Kashmir deleted by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019, of (34 of 2019) s.8 (w.e.f. 31-10-2019).
7. Ins. by the State of Nagaland Act, 1962 (27 of 1962), s. 6 (w.e.f. 1-12-1963).
8. Entries 22 to 31 renumbered as entries 21 to 30 by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019), s. 8 (w.e.f. 31-10-2019).
9. Ins. by the State of Himachal Pradesh Act, 1970 (53 of 1970), s. 5 (w.e.f. 25-1-1971).
10. Subs. by the North Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 10 for entries 19 to 22, (w.e.f. 21-1-1972).
11. Ins. by the Constitution (Thirty-sixth Amendment) Act, 1975, s. 4 (w.e.f. 26-4-1975).
12. Ins. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 5 (w.e.f. 20-2-1987).
13. Ins. by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 5 (w.e.f. 20-2-1987).
14. Subs. by the Pondicherry (Alteration of Name) Act, 2006 (44 of 2006), s. 4, for the word "Pondicherry" (w.e.f. 1-10-2006).
15. Entry 25 relating to Mizoram deleted by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 5, (w.e.f. 20-2-1987).
16. Entry 26 relating to Arunachal Pradesh deleted by the State of Arunachal Pradesh Act, 1986 (69 of 1986), s. 5 (w.e.f. 20-2-1987).
17. Ins. by the Jammu and Kashmir Reorganisation Act, 2019 (34 of 2019) s.8 (w.e.f. 31-10-2019).
18. Subs. by the Goa, Daman and Diu Reorganisation Act, 1987 (18 of 1987), s. 6, for "232" (w.e.f. 30-5-1987).

(चौथी अनुसूची)

[१][[२][१७.]]	राजस्थान	१०
[१][[२][१८.]]	उत्तर प्रदेश	[३][३१]
[४][[१][[२][१९.]]	[५][उत्तराखंड]	३]
[१][[२][२०.]]	पश्चिम बंगाल	१६
[६][[१][[२][**]]	* * * * * * *	*]
[७][[८][[१][[२][२१.]]]	नागालँड	१]
[९][[८][[१][[२][२२.]]]	हिमाचल प्रदेश	३]
[१०][[८][[१][[२][२३.]]]	मणिपूर	१
[८][[१][[२][२४.]]]	त्रिपुरा	१
[८][[१][[२][२५.]]]	मेघालय	१
[११][[८][[१][[२][२६.]]]	सिक्कीम	१]
[१२][[८][[१][[२][२७.]]]	मिझोरम	१]
[१३][[८][[१][[२][२८.]]]	अरूणाचल प्रदेश	१]
[८][[१][[२][२९.]]]	दिल्ली	३
[८][[१][[२][३०.]]]	[१४][पुडुचेरी]	१
[१५][**	* * * * * * *	*]
[१६][**	* * * * * * *	*]]
[१७][३१.	जम्मू व काश्मीर	४]
	एकूण	[१८][२३३]]

१. बिहार पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा ३०) याच्या कलम ७ द्वारे नोंदी ४ ते २९ यांना नोंदी ५ ते ३० असे नवीन क्रमांक दिले (१५ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

२. आंध्र प्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २०१४ (२०१४ चा ६) याच्या कलम १२ द्वारे नोंदी २ ते ३० यांना अनुक्रमे नोंदी ३ ते ३१ असे नवीन क्रमांक दिले (२ जून, २०१४ रोजी व तेव्हापासून).

३. उत्तरप्रदेश पुनर्रचना अधिनियम, २००० (२००० चा २९) याच्या कलम ७ द्वारे "३४" ऐवजी दाखल केला (९ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ७ द्वारे समाविष्ट केला (९ नोव्हेंबर, २००० रोजी व तेव्हापासून).

५. उत्तरांचल (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ५२) याच्या कलम ५ द्वारे " उत्तरांचल " याऐवजी दाखल केला (१ जानेवारी, २००७ रोजी व तेव्हापासून).

६. **जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ८ द्वारे जम्मू व काश्मीर संबंधीची नोंद २१ गाळली (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

७ नागालँड राज्य अधिनियम, १९६२ (१९६२ चा २७) याच्या कलम ६ द्वारे समाविष्ट केला (१ डिसेंबर, १९६३ रोजी व तेव्हापासून).

८. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ८ द्वारे नोंदी २२ ते ३१ यांना नोंदी २१ ते ३० असे नवीन क्रमांक दिले (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

९. हिमाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९७० (१९७० चा ५३) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२५ जानेवारी, १९७१ रोजी व तेव्हापासून).

१०. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम १० द्वारे नोंदी १९ ते २२ याऐवजी दाखल केल्या (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

११. संविधान (छत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (२६ एप्रिल, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

१२. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१३. अरूणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१४. पाँडेचरी (नाव बदलणे) अधिनियम, २००६ (२००६ चा ४४) याच्या कलम ४ द्वारे " पाँडेचरी " याऐवजी दाखल केला (१ ऑक्टोबर, २००६ रोजी व तेव्हापासून).

१५. मिझोराम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ५ द्वारे मिझोरम संबंधीची नोंद २५ वगळली (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१६. अरूणाचल प्रदेश राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ६९) याच्या कलम ५ द्वारे अरूणाचल प्रदेशासंबंधीची नोंद २६ वगळली (२० फेब्रुवारी १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

१७. जम्मू व काश्मीर पुनर्रचना अधिनियम, २०१९ (२०१९ चा ३४) याच्या कलम ८ द्वारे समाविष्ट केले (३१ ऑक्टोबर, २०१९ रोजी व तेव्हापासून).

१८. गोवा, दमण व दीव पुनर्रचना अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा १८) याच्या कलम ६ द्वारे " २३२ " ऐवजी दाखल केला (३० मे, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

FIFTH SCHEDULE

[Article 244(1)]

Provisions as to the Administration and Control of Scheduled Areas and Scheduled Tribes

PART A

GENERAL

1. Interpretation.—In this Schedule, unless the context otherwise requires, the expression " State " [1]**** does not include the [2][States of Assam [3][, [4][Meghalaya, Tripura and Mizoram]]].

2. Executive power of a State in Scheduled Areas.—Subject to the provisions of this Schedule, the executive power of a State extends to the Scheduled Areas therein.

3. Report by the Governor [5]* to the President regarding the administration of Scheduled Areas.—**The Governor [5]*** of each State having Scheduled Areas therein shall annually, or whenever so required by the President, make a report to the President regarding the administration of the Scheduled Areas in that State and the executive power of the Union shall extend to the giving of directions to the State as to the administration of the said areas.

PART B

ADMINISTRATION AND CONTROL OF SCHEDULED AREAS AND SCHEDULED TRIBES

4. Tribes Advisory Council.—(1) There shall be established in each State having Scheduled Areas therein and, if the President so directs, also in any State having Scheduled Tribes but not Scheduled Areas therein, a Tribes Advisory Council consisting of not more than twenty members of whom, as nearly as may be, three-fourths shall be the representatives of the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly of the State:

Provided that if the number of representatives of the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly of the State is less than the number of seats in the Tribes Advisory Council to be filled by such representatives, the remaining seats shall be filled by other members of those tribes.

(2) It shall be the duty of the Tribes Advisory Council to advise on such matters pertaining to the welfare and advancement of the Scheduled Tribes in the State as may be referred to them by the Governor [6]***.

---

1. The words and letters "means a State specified in Part A or Part B of the First Schedule but" *omitted* by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
2. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71, for "State of Assam" (w.e.f. 21-1-1972).
3. Subs. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 3, for "and Meghalaya" (w.e.f. 1-4-1985).
4. Subs. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986) s. 39, for "Meghalaya and Tripura" (w.e.f. 20-2-1987).
5. The words " or Rajpramukh" *omitted* by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).
6. The words "or Rajpramukh, as the case may be" *omitted* by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).

पाचवी अनुसूची

[अनुच्छेद २४४ (१)]

अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण यांबाबत तरतुदी

भाग क

सर्वसाधारण

१. **अर्थ लावणे.—**या अनुसूचीत, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर, " राज्य " [१]* * * या शब्दप्रयोगात [२][आसाम [३][, [४][मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम]] या राज्यांचा] समावेश होत नाही.

२. **अनुसूचित क्षेत्रांत राज्याचा कार्यकारी अधिकार.—**या अनुसूचीच्या तरतुदींना अधीन राहून, राज्याचा कार्यकारी अधिकार त्यातील अनुसूचित क्षेत्रांना लागू आहे.

३. **अनुसूचित क्षेत्रांच्या प्रशासनाविषयी राज्यपालाकडून [५]* * * राष्ट्रपतीला अहवाल.—**अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक राज्याचा राज्यपाल [५]* * * दरवर्षी, किंवा राष्ट्रपती तसे आवश्यक करील तेव्हा तेव्हा, त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांच्या प्रशासनाविषयी राष्ट्रपतीला अहवाल देईल आणि उक्त क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत राज्याला निदेश देणे, हे संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या कक्षेत असेल.

भाग ख

अनुसूचित क्षेत्रे व अनुसूचित जनजाती यांचे प्रशासन व नियंत्रण

४. **जनजाती सल्लागार परिषद.—**(१) अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक राज्यात आणि राष्ट्रपतीने तसे निदेशित केल्यास, अनुसूचित जनजाती असलेल्या पण अनुसूचित क्षेत्रे समाविष्ट नसलेल्या कोणत्याही राज्यात वीसाहून अधिक नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली एक ' जनजाती सल्लागार परिषद ' असेल व त्यांच्यापैकी, शक्य होईल तितपत, जवळ जवळ तीन-चतुर्थांश सदस्य, त्या राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींचे प्रतिनिधी असतील :

परंतु असे की, जर राज्याच्या विधानसभेतील अनुसूचित जनजातींच्या प्रतिनिधींची संख्या ही, जनजाती सल्लागार परिषदेत अशा प्रतिनिधींनी भरावयाच्या जागांच्या संख्येहून कमी असेल तर, उरलेल्या जागा त्या जनजातींमधील अन्य व्यक्तींकडून भरल्या जातील.

(२) राज्यपालाकडून [६]* * * जनजाती सल्लागार परिषदेकडे निर्देशित केल्या जातील अशा, राज्यातील अनुसूचित जनजातींचे कल्याण व उन्नती यांसंबंधीच्या बाबींवर सल्ला देणे हे तिचे कर्तव्य असेल.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ पहिल्या अनुसूचीच्या भाग क किंवा भाग ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले राज्य असा आहे, पण " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ द्वारे " आसाम राज्याचा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ३ द्वारे " व मेघालय " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

४. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे " मेघालय व त्रिपुरा " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " किंवा, यथास्थिति, राजप्रमुखाकडून " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

(3) The Governor [1]*** may make rules prescribing or regulating, as the case may be,—

(*a*) the number of members of the Council, the mode of their appointment and the appointment of the Chairman of the Council and of the officers and servants thereof;

(*b*) the conduct of its meetings and its procedure in general; and

(*c*) all other incidental matters.

5. Law applicable to Scheduled Areas.—(1) Notwithstanding anything in this Constitution, the Governor [2]*** may by public notification direct that any particular Act of Parliament or of the Legislature of the State shall not apply to a Scheduled Area or any part thereof in the State or shall apply to a Scheduled Area or any part thereof in the State subject to such exceptions and modifications as he may specify in the notification and any direction given under this sub-paragraph may be given so as to have retrospective effect.

(2) The Governor [2]*** may make regulations for the peace and good government of any area in a State which is for the time being a Scheduled Area.

In particular and without prejudice to the generality of the foregoing power, such regulations may—

(*a*) prohibit or restrict the transfer of land by or among members of the Scheduled Tribes in such area;

(*b*) regulate the allotment of land to members of the Scheduled Tribes in such area;

(*c*) regulate the carrying on of business as money-lender by persons who lend money to members of the Scheduled Tribes in such area.

(3) In making any such regulation as is referred to in sub-paragraph (*2*) of this paragraph, the Governor [1]**** may repeal or amend any Act of Parliament or of the Legislature of the State or any existing law which is for the time being applicable to the area in question.

(4) All regulations made under this paragraph shall be submitted forthwith to the President and, until assented to by him, shall have no effect.

(5) No regulation shall be made under this paragraph unless the Governor [3]*** making the regulation has, in the case where there is a Tribes Advisory Council for the State, consulted such Council.

PART C

Scheduled Areas

6. Scheduled Areas.—(1) In this Constitution, the expression " Scheduled Areas " means such areas as the President may by order[4] declare to be Scheduled Areas.

1. The words "or Rajpramukh" *omitted* by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. The words "or Rajpramukh, as the case may be" *omitted* by s. 29 and Sch., *ibid.*(w.e.f. 1-11-1956).

3. The words "or the Rajpramukh" omitted by s. 29 and Sch., *ibid.* (w.e.f. 1-11-1956).

4. See the Scheduled Areas (Part A States) Order, 1950 (CO. 9), the Scheduled Areas (Part B States) Order, 1950 (CO. 26), the Scheduled Areas (Himachal Pradesh) Order, 1975 (CO. 102) and the Scheduled Areas (States of Bihar, Gujarat, Madhya Pradesh and Orissa) Order, 1977 (CO. 109).

(३) राज्यपालाला [१]* * *—

(क) परिषदेच्या सदस्यांची संख्या, त्यांच्या नियुक्तीची आणि परिषदेचा अध्यक्ष आणि तिचे अधिकारी व कर्मचारी यांच्या नियुक्तीची पद्धती ;

(ख) तिच्या बैठकींचे चालन आणि तिची सर्वसाधारण कार्यपद्धती ; आणि

(ग) अन्य सर्व आनुषंगिक बाबी,

यथास्थिति, विहित किंवा विनियमित करण्यासाठी नियम करता येतील.

५. अनुसूचित क्षेत्रांना लागू असणारा कायदा.—(१) या संविधानात काहीही असले तरी, राज्यपाल [२]* * * जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा एखादा विशिष्ट अधिनियम त्या राज्यातील एखाद्या अनुसूचित क्षेत्राला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला लागू असणार नाही, अथवा त्या अधिसूचनेत तो विनिर्दिष्ट करील अशा अपवादांच्या व फेरबदलांच्या अधीन राहून, त्या राज्यातील एखाद्या अनुसूचित क्षेत्राला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला लागू असेल आणि या उप परिच्छेदाअन्वये देण्यात येणारा कोणताही निदेश, भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.

(२) राज्यपालाला [२]* * * त्या राज्यातील त्या त्या वेळी जे अनुसूचित क्षेत्र असेल अशा कोणत्याही क्षेत्रात शांतता नांदावी व त्याचे शासन सुविहित व्हावे यासाठी विनियम करता येतील.

विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेला बाध न येता, अशा विनियमांद्वारे—

(क) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींतील व्यक्तींकडून किंवा त्यांच्यामध्ये आपसात जमिनीचे हस्तांतरण होण्यावर बंदी किंवा निर्बंध घालता येतील ;

(ख) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींमधील व्यक्तींना द्यावयाची जमिनीची वाटणी विनियमित करता येईल ;

(ग) अशा क्षेत्रातील अनुसूचित जनजातींमधील व्यक्तींना ज्या व्यक्ती पैसे कर्जाऊ देतात त्यांनी सावकार म्हणून धंदा चालवण्याबाबत विनियमन करता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेला असा कोणताही विनियम करताना, राज्यपालाला [१]* * * त्या त्या वेळी प्रश्नास्पद क्षेत्राला लागू असेल असा संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम किंवा असा कोणताही विद्यमान कायदा, निरसित किंवा सुधारित करता येईल.

(४) या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेले सर्व विनियम तात्काळ राष्ट्रपतीकडे सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते कोणत्याही प्रकारे प्रभावी होणार नाहीत.

(५) या परिच्छेदाअन्वये कोणताही विनियम, जेथे राज्यासाठी जनजाति सल्लागार परिषद असेल त्या बाबतीत, तो विनियम करणाऱ्या राज्यपालाने [३]* * * अशा परिषदेचा सल्ला घेतला असल्याखेरीज केला जाणार नाही.

भाग ग

अनुसूचित क्षेत्रे

६. अनुसूचित क्षेत्रे.—(१) या संविधानात " अनुसूचित क्षेत्रे " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, राष्ट्रपती [४]आदेशाद्वारे अनुसूचित क्षेत्रे म्हणून घोषित करील अशी क्षेत्रे, असा आहे.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुख" हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा यथास्थिति, राजप्रमुख" हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून)

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे "किंवा राजप्रमुखाने" हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. पहा, अनुसूचित क्षेत्रे (भाग क राज्ये) आदेश, १९५० (संविधान आदेश ९), अनुसूचित क्षेत्रे (भाग ख राज्ये) आदेश, १९५० (संविधान आदेश २६), अनुसूचित क्षेत्रे (हिमाचल प्रदेश) आदेश, १९७५ (संविधान आदेश १०२) व अनुसूचित क्षेत्रे (बिहार, गुजरात, मध्य प्रदेश व ओरिसा ही राज्ये) आदेश, १९७७ (संविधान आदेश १०९).

(2) The President may at any time by order[1]—

(*a*) direct that the whole or any specified part of a Scheduled Area shall cease to be a Scheduled Area or a part of such an area ;

[2][(*aa*) increase the area of any Scheduled Area in a State after consultation with the Governor of that State];

(*b*) alter, but only by way of rectification of boundaries, any Scheduled area ;

(*c*) on any alteration of the boundaries of a State or on the admission in to the Union or the establishment of a new State, declare any territory not previously included in any State to be, or to form part of, a Scheduled Area ;

[2][(*d*) rescind, in relation to any State or States, any order or orders made under this paragraph, and in consultation with the Governor of the State concerned, make fresh orders redefining the areas which are to be Scheduled Areas ;]

and any such order may contain such incidental and consequential provisions as appear to the President to be necessary and proper, but save as aforesaid, the order made under sub-paragraph (*1*) of this paragraph shall not be varied by any subsequent order.

PART D

AMENDMENT OF THE SCHEDULE

7. Amendment of the Schedule.—(1) Parliament may from time to time by law amend by way of addition, variation or repeal any of the provisions of this Schedule and, when the Schedule is so amended, any reference to this Schedule in this Constitution shall be construed as a reference to such Schedule as so amended.

(2) No such law as is mentioned in sub-paragraph (1) of this paragraph shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

---

1. See the Madras Scheduled Areas (Cessor) Order, 1950 (C.O. 30) and the Andhra Scheduled Areas (Cessor) Order, 1955 (C.O. 50).

2. Ins. by the Fifth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1976 (101 of 1976), s. 2 (w.e.f. 7-9-1976).

(पाचवी अनुसूची)

(२) राष्ट्रपती कोणत्याही वेळी [१]आदेशाद्वारे—

(क) संपूर्ण अनुसूचित क्षेत्र किंवा त्याचा कोणताही विनिर्दिष्ट भाग हा, अनुसूचित क्षेत्र किंवा अशा क्षेत्राचा भाग असण्याचे बंद होईल, असे निदेशित करू शकेल ;

[२][(कक) एखाद्या राज्यातील कोणतेही अनुसूचित क्षेत्र त्या राज्याच्या राज्यपालाशी विचारविनिमय करून वाढवू शकेल ;]

(ख) कोणत्याही अनुसूचित क्षेत्रात फेरबदल— पण फक्त सीमांच्या दुरुस्तीच्याच रूपाने— करू शकेल ;

(ग) राज्याच्या सीमांमध्ये कोणताही फेरबदल झाल्यावर अथवा नवीन राज्याला संघराज्यात प्रवेश दिल्यावर किंवा त्याची स्थापना झाल्यावर, कोणत्याही राज्यात पूर्वी समाविष्ट नसलेले कोणतेही क्षेत्र अनुसूचित क्षेत्र असल्याचे किंवा त्याचा भाग असल्याचे घोषित करू शकेल ;

[२][(घ) या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेला कोणताही आदेश किंवा कोणतेही आदेश कोणत्याही राज्याच्या किंवा राज्यांच्या संबंधात विखंडित करू शकेल, आणि संबंधित राज्याच्या राज्यपालाशी विचारविनिमय करून जी क्षेत्रे अनुसूचित क्षेत्रे समजावयाची ती नव्याने निश्चित करणारे नवीन आदेश देऊ शकेल ;]

आणि अशा कोणत्याही आदेशात राष्ट्रपतीला आवश्यक व उचित वाटतील अशा आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी अंतर्भूत असू शकतील. पण पूर्वोक्तवत असेल ते खेरीजकरून, या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये केलेल्या कोणत्याही आदेशात नंतरच्या कोणत्याही आदेशाद्वारे बदल केला जाणार नाही.

भाग घ

अनुसूचीची सुधारणा

७. **अनुसूचीची सुधारणा.**—(१) संसदेला, या अनुसूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही तरतुदी कायद्याद्वारे, वेळोवेळी, त्यात भर घालून, बदल करून किंवा निरसन करून त्याद्वारे सुधारित करता येतील आणि, जेव्हा ही अनुसूची याप्रमाणे सुधारित होईल तेव्हा, या अनुसूचीसंबंधी या संविधानात असलेल्या कोणत्याही निर्देशाचा अन्वयार्थ, याप्रमाणे सुधारित झालेल्या अशा अनुसूचीसंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.

(२) या परिच्छेदाचा उप-परिच्छेद (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

---

१. पहा, मद्रास अनुसूचित क्षेत्रे (विराम) आदेश, १९५० (संविधान आदेश ३०) व आंध्र अनुसूचित क्षेत्रे (विराम) आदेश, १९५५ (संविधान आदेश ५०).

२. संविधान पाचवी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा १०१) याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (७ सप्टेंबर, १९७६ रोजी व तेव्हापासून).

SIXTH SCHEDULE

[Articles 244(2) and 275(1)]

Provisions as to the Administration of Tribal Areas in [1][the States of Assam, Meghalaya, Tripura and Mizoram]

[2]**1. Autonomous districts and autonomous regions.—**(1) Subject to the provisions of this paragraph, the tribal areas in each item of [3][[4][Parts I, II and IIA] and in Part III] of the table appended to paragraph 20 of this Schedule shall be an autonomous district.

(2) If there are different Scheduled Tribes in an autonomous district, the Governor may, by public notification, divide the area or areas inhabited by them into autonomous regions.

(3) The Governor may, by public notification,—

(*a*) include any area in [3][any of the Parts] of the said table ;

(*b*) exclude any area from [3][any of the Parts] of the said table ;

(*c*) create a new autonomous district ;

(*d*) increase the area of any autonomous district ;

(*e*) diminish the area of any autonomous district ;

(*f*) unite two or more autonomous districts or parts thereof so as to form one autonomous district ;

[5][(*ff*) alter the name of any autonomous district] ;

(*g*) define the boundaries of any autonomous district :

Provided that no order shall be made by the Governor under clauses (*c*), (*d*), (*e*) and (*f*) of this sub-paragraph except after consideration of the report of a Commission appointed under sub-paragraph (1) of paragraph 14 of this Schedule :

[6][Provided further that any order made by the Governor under this sub-paragraph may contain such incidental and consequential provisions (including any amendment of paragraph 20 and of any item in any of the Parts of the said Table) as appear to the Governor to be necessary for giving effect to the provisions of the order.]

---

1. Subs. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 39, for certain words (w.e.f. 20-2-1987).
2. Paragraph 1 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, so as to insert the following proviso after sub-paragraph (2), namely :— "Provided that nothing in this sub-paragraph shall apply to the Bodoland Territorial Areas District." (w.e.f. 7-9-2003).
3. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch., for " Part A" (w.e.f. 21-1-1972).
4. Subs. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4, for "Parts I and II" (w.e.f. 1-4-1985).
5. Ins. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. (w.e.f. 2-4-1970).
6. Ins. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch. (w.e.f. 21-1-1972).

सहावी अनुसूची

[अनुच्छेद २४४(२) आणि २७५(१)]

[1][आसाम, मेघालय, त्रिपुरा व मिझोरम या राज्यांमधील] जनजाती क्षेत्रांच्या प्रशासनाबाबत तरतुदी

[2]**१. स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश.**—(१) या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० सोबत जोडलेल्या तक्त्यातील [3][[4][भाग एक, दोन आणि दोन-क] व भाग तीन यांमधील] प्रत्येक नोंदीतील जनजाती क्षेत्र हे या परिच्छेदातील तरतुदींच्या अधीन स्वायत्त जिल्हा बनेल.

(२) जर एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्यामध्ये निरनिराळ्या अनुसूचित जनजाती असतील तर, त्यांनी वस्ती केलेल्या क्षेत्राची किंवा क्षेत्रांची राज्यपालाला जाहीर अधिसूचनेद्वारे स्वायत्त प्रदेशांत विभागणी करता येईल.

(३) राज्यपालाला जाहीर अधिसूचनेद्वारे,—

(क) उक्त तक्त्यातील [3][कोणत्याही भागामध्ये] कोणतेही क्षेत्र समाविष्ट करता येईल ;

(ख) उक्त तक्त्यातील [3][कोणत्याही भागामधून] कोणतेही क्षेत्र वगळता येईल ;

(ग) नवीन स्वायत्त जिल्हा निर्माण करता येईल ;

(घ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याचे क्षेत्र वाढवता येईल ;

(ङ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याचे क्षेत्र घटवता येईल ;

(च) दोन किंवा अधिक स्वरूपात जिल्हे किंवा त्याचे भाग एकत्र करून एक स्वायत्त जिल्हा निर्माण करता येईल ;

[5][(चच) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या नावात फेरबदल करता येईल] ;

(छ) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या सीमा निश्चित करता येतील :

परंतु असे की, राज्यपाल, या उप-परिच्छेदाच्या खंड (ग), (घ), (ङ) व (च) अन्वये द्यावयाचा कोणताही आदेश, या अनुसूचीच्या १४ व्या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) अन्वये नियुक्त झालेल्या आयोगाचा अहवाल विचारात घेतल्याखेरीज देणार नाही :

[6][परंतु आणखी असे की, या उपपरिच्छेदाअन्वये राज्यपालाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशात, राज्यपालाला त्या आदेशाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक वाटतील अशा, आनुषंगिक व परिणामस्वरूप तरतुदी (परिच्छेद २० च्या किंवा उक्त तक्त्यात असलेल्यांपैकी कोणत्याही भागातील कोणत्याही बाबीच्या कोणत्याही सुधारणा यांसह) अंतर्भूत असू शकतील.]

---

१. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे विवक्षित शब्दांऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

२. परिच्छेद १, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करून उप-परिच्छेद (२) नंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले आहे:— " परंतु, या उपपरिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्यास लागू असणार नाही." (७ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

३. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "भाग क" या ऐवजी त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह हा मजकूर दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे "भाग एक व दोन" याऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

५. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

६. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केले (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[1-2-3] **2. Constitution of District Councils and Regional Councils.—**[4][(1) There shall be a District Council for each autonomous district consisting of not more than thirty members, of whom not more than four persons shall be nominated by the Governor and the rest shall be elected on the basis of adult suffrage.]

(2) There shall be a separate Regional Council for each area constituted an autonomous region under sub-paragraph (2) of paragraph 1 of this Schedule.

(3) Each District Council and each Regional Council shall be a body corporate by the name respectively of " the District Council of (*name of district*) " and " the Regional Council of (*name of region*) ", shall have perpetual succession and a common seal and shall by the said name sue and be sued.

(4) Subject to the provisions of this Schedule, the administration of an autonomous district shall, in so far as it is not vested under this Schedule in any Regional Council within such district, be vested in the District Council for such district and the administration of an autonomous region shall be vested in the Regional Council for such region.

(5) In an autonomous district with Regional Councils, the District Council shall have only such powers with respect to the areas under the authority of the Regional Council as may be delegated to it by the Regional Council in addition to the powers conferred on it by this Schedule with respect to such areas.

(6) The Governor shall make rules for the first constitution of District Councils and Regional Councils in consultation with the existing tribal Councils or other representative tribal organisations within the autonomous districts or regions concerned, and such rules shall provide for—

(*a*) the composition of the District Councils and Regional Councils and the allocation of seats therein ;

(*b*) the delimitation of territorial constituencies for the purpose of elections to those Councils ;

(*c*) the qualifications for voting at such elections and the preparation of electoral rolls therefore ;

---

1. Paragraph 2 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, so as to insert the following provisos after sub-paragraph (1), namely:

   "Provided that the Bodoland Territorial Council shall consist of not more than forty-six members of whom forty shall be elected on the basis of adult suffrage, of whom thirty shall be reserved for the Scheduled Tribes, five for non-tribal communities, five open for all communities and the remaining six shall be nominated by the Governor having same rights and privileges as other members, including voting Rights, from amongst the un-represented communities of the Bodoland Territorial Areas District, of which at least two shall be women."

2. Paragraph 2 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1995 (42 of 1995), s. 2, so as to insert the following proviso after sub-paragraph (3), namely:—

   "Provided that the District Council constituted for the North Cachar Hills District shall be called as the North Cachar Hills Autonomous Council and the District Council constituted for the Karbi Anglong District shall be called as the Karbi Anglong Autonomous Council."

3. Paragraph 2 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, so as to insert the following proviso after the proviso in sub-paragraph (3), namely:—

   "Provided further that the District Council constituted for the Bodoland Territorial Areas District shall be called the Bodoland Territorial Council."

4. Subs. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. for sub paragraph (1) (w.e.f. 2-4-1970).

[१-२-३] **२. जिल्हा परिषदा व प्रादेशिक परिषदा घटित करणे.—**[४][(१) प्रत्येक स्वायत्त जिल्ह्यासाठी तीसपेक्षा अधिक नाहीत इतके सदस्य मिळून बनलेली जिल्हा परिषद असेल, त्यांपैकी चार पेक्षा अधिक नसतील इतके सदस्य राज्यपालाकडून नामनिर्देशित केले जातील व बाकीचे सदस्य प्रौढ मताधिकार तत्त्वावर निवडून दिले जातील.]

(२) या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ च्या उपपरिच्छेद (२) अन्वये स्वायत्त प्रदेश म्हणून घटित झालेल्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी एकेक स्वतंत्र प्रादेशिक परिषद असेल.

(३) प्रत्येक जिल्हा परिषद आणि प्रत्येक प्रादेशिक परिषद अनुक्रमे " (जिल्ह्याचे नाव) जिल्हा परिषद " आणि "(प्रदेशाचे नाव) प्रादेशिक परिषद " या नावाचा निगम निकाय असेल, तिला शाश्वत उत्तराधिकार व सामाईक मोहोर असेल आणि उक्त नावाने ती दावा लावील व तिच्यावर दावा लावला जाईल.

(४) या अनुसूचीच्या तरतुदींना अधीन राहून, स्वायत्त जिल्ह्यासंबंधीचा प्रशासनाधिकार, जेथवर तो या अनुसूचीअन्वये अशा जिल्ह्यातील कोणत्याही प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित झालेला नाही तेथवर, अशा जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेच्या ठायी निहित होईल आणि स्वायत्त प्रदेशासंबंधीचा प्रशासनाधिकार अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित होईल.

(५) प्रादेशिक परिषदा असलेल्या स्वायत्त जिल्ह्यात, प्रादेशिक परिषदेच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्रांच्या बाबतीत जिल्हा परिषदेला, या अनुसूचीद्वारे तिला अशा क्षेत्रांच्या बाबतीत प्रदान केलेल्या अधिकारांव्यतिरिक्त, प्रादेशिक परिषद तिच्याकडे प्रत्यायोजित करील असे अधिकार असतील.

(६) संबंधित स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा प्रदेशात अस्तित्त्वात असलेल्या जनजाती-परिषदा किंवा अन्य प्रातिनिधिक जनजाती-संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून राज्यपाल, जिल्हा परिषदा आणि प्रादेशिक परिषदा प्रथमतः घटित करण्यासाठी नियम करील, आणि अशा नियमांमध्ये पुढील गोष्टींकरिता तरतुदी करण्यात येतील :—

(क) जिल्हा परिषदा आणि प्रादेशिक परिषदा यांची रचना व त्यातील जागांची वाटणी ;

(ख) त्या परिषदांच्या निवडणुकांसाठी क्षेत्रीय मतदारसंघांचे परिसीमन ;

(ग) अशा निवडणुकांमधील मतदानासाठी लागणारी अर्हता आणि निवडणुकीसाठी मतदार याद्या तयार करणे ;

---

१ परिच्छेद २, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करून उप-परिच्छेद (१) नंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले :—

" परंतु असे की, बोडोलँड संघराज्य परिषदेमध्ये शेहेचाळीस सदस्यांहून अधिक नसतील इतक्या सदस्यांचा अंतर्भाव असेल, त्यापैकी चाळीस सदस्य, प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे निवडण्यात येतील, त्यापैकी तीस सदस्य अनुसूचित जमातीसाठी, पाच सदस्य बिगर अनुसूचित जमातीसाठी, पाच सदस्य सर्व समुदायासाठी खुले असतील आणि उर्वरित सहा सदस्य हे, मतदानाच्या हक्कांसह इतर सदस्यांप्रमाणे सारखेच हक्क व विशेषाधिकार असणारे, राज्यपालांनी बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्याचे प्रतिनिधित्व नसणाऱ्या समुदायामधून नामनिर्देशित करावयाचे सदस्य असतील, त्यामध्ये कमीतकमी दोन महिला सदस्य असतील."

२. परिच्छेद २, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करून उप-परिच्छेद (३) नंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले :—

" परंतु असे की, उत्तर कछार डोंगराळ जिल्हा परिषदेसाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला उत्तर कछार डोंगराळ स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग जिल्ह्यासाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद असे संबोधण्यात येईल."

३. परिच्छेद २, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करून उप-परिच्छेद (३) मधील परंतुकानंतर, पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यात आले :–

" परंतु आणखी असे की, बोडोलँड संघराज्य क्षेत्र जिल्ह्यासाठी घटित केलेल्या जिल्हा परिषदेला बोडोलँड संघराज्य परिषद असे संबोधण्यात येईल."

४. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे उप-परिच्छेद (१) ऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

(*d*) the qualifications for being elected at such elections as members of such Councils ;

(*e*) the term of office of members of [1][Regional Councils] ;

(*f*) any other matter relating to or connected with elections or nominations to such Councils ;

(*g*) the procedure and the conduct of business [2][(including the power to act notwithstanding any vacancy)] in the District and Regional Councils ;

(*h*) the appointment of officers and staff of the District and Regional Councils.

[2][(6A) The elected members of the District Council shall hold office for a term of five years from the date appointed for the first meeting of the Council after the general elections to the Council, unless the District Council is sooner dissolved under paragraph 16 and a nominated member shall hold office at the pleasure of the Governor :

Provided that the said period of five years may, while a Proclamation of Emergency is in operation or if circumstances exist which, in the opinion of the Governor, render the holding of elections impracticable, be extended by the Governor for a period not exceeding one year at a time and in any case where a Proclamation of Emergency is in operation not extending beyond a period of six months after the Proclamation has ceased to operate :

Provided further that a member elected to fill a casual vacancy shall hold office only for the remainder of the term of office of the member whom he replaces.]

(7) The District or the Regional Council may after its first constitution make rules [2][with the approval of the Governor] with regard to the matters specified in sub-paragraph (6) of this paragraph and may also make rules [2][with like approval] regulating—

(*a*) the formation of subordinate local Councils or Boards and their procedure and the conduct of their business ; and

(*b*) generally all matters relating to the transaction of business pertaining to the administration of the district or region, as the case may be :

Provided that until rules are made by the District or the Regional Council under this sub-paragraph the rules made by the Governor under sub-paragraph (6) of this paragraph shall have effect in respect of elections to, the officers and staff of, and the procedure and the conduct of business in, each such Council.

[3]* * * * *

1. Subs by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch., for " such Councils " (w.e.f. 2-4-1970).
2. Ins. by s. 74 and Fourth Sch., *ibid*. (w.e.f. 2-4-1970).
3. Second proviso omitted by s. 74 and Fourth Sch., *ibid*. (w.e.f. 2-4-1970).

(घ) अशा निवडणुकांमध्ये अशा परिषदांचे सदस्य म्हणून निवडून येण्यासाठी लागणारी अर्हता ;

(ङ) [1][प्रादेशिक परिषदांच्या] सदस्यांचा पदावधी ;

(च) अशा परिषदांच्या निवडणुकांच्या किंवा नामनिर्देशनांच्या संबंधीची किंवा त्यांच्याशी निगडीत असलेली अन्य कोणतीही बाब ;

(छ) जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांमधील कार्यपद्धती व कामकाजाचे चालन [2][(कोणतीही जागा रिक्त असली तरी कृती करण्याचे अधिकार धरून)] ;

(ज) जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या अधिकाऱ्यांची व कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती.

[2][(६क) जिल्हा परिषदेचे निवडून आलेले सदस्य परिषदेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर परिषदेच्या पहिल्या सभेसाठी नियत केलेल्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या अवधीपर्यंत–तत्पूर्वी परिच्छेद १६ अन्वये जिल्हा परिषद विसर्जित झाली नाही तर–पद धारण करतील आणि नामनिर्देशित सदस्य, राज्यपालाची मर्जी असेपर्यंत पद धारण करील :

परंतु असे की, आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असताना किंवा ज्यामुळे राज्यपालाच्या मते, निवडणुका घेणे अव्यवहार्य होईल अशी परिस्थिती अस्तित्वात असल्यास, उक्त पाच वर्षांचा कालावधी, राज्यपालाला एकावेळी एक वर्षाहून अधिक नाही इतक्या कालावधीपर्यंत आणि आणीबाणीची उद्घोषणा जारी असेल अशा कोणत्याही बाबतीत, उद्घोषणा जारी असण्याचे बंद झाल्यानंतर सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीपर्यंत वाढवता येईल :

परंतु आणखी असे की, निमित्तवशात रिक्त झालेली जागा भरण्याकरता निवडून दिलेला सदस्य, ज्याच्या जागी तो आला असेल त्या सदस्याच्या उरलेल्या पदावधीपर्यंत पद धारण करील.]

(७) जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेला, ती प्रथमतः घटित झाल्यानंतर, या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (६) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींविषयी [2][राज्यपालाची मान्यता घेऊन] नियम करता येतील आणि–

(क) दुय्यम स्थानिक परिषदा किंवा मंडळे यांची रचना आणि त्यांची कार्यपद्धती व त्यांच्या कामकाजाचे चालन ; आणि

(ख) सर्वसाधारणतः जिल्हा किंवा, यथास्थिति, प्रदेश यांच्या प्रशासनासंबंधीचे कामकाज चालविण्याशी संबंधित असलेल्या सर्व बाबी,

याचे विनियमन करणारे नियमही [2][तशीच मान्यता घेऊन] करता येतील :

परंतु असे की, या उपपरिच्छेदाअन्वये जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेकडून नियम केले जाईपर्यंत, या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (६) अन्वये राज्यपालाने केलेले नियम, अशा प्रत्येक परिषदेच्या निवडणुका आणि तिचे अधिकारी व कर्मचारीवर्ग आणि तिची कार्यपद्धती व तिच्यातील कामकाजाचे चालन, यांच्या संबंधात प्रभावी असतील.

[3]* * * * *

---

१. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे "अशा परिषदांच्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची याद्वारे दुसरे परंतुक गाळले (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

[1-2-3] 3. **Powers of the District Councils and Regional Councils to make laws.—** (1) The Regional Council for an autonomous region in respect of all areas within such region and the District Council for an autonomous district in respect of all areas within the district except those which are under the authority of Regional Councils, if any, within the district shall have power to make laws with respect to—

[1.] Paragraph 3 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, so as to substitute sub-paragraph (3) as under(w.e.f. 7-9-2003),—

"(3) Save as otherwise provided in sub-paragraph (2) of paragraph 3A or sub-paragraph (2) of paragraph 3B, all laws made under this paragraph or sub-paragraph (1) of paragraph 3 A or sub-paragraph (1) of paragraph 3B shall be submitted forthwith to the Governor and, until assented to by him, shall have no effect.".

[2.] After paragraph 3, the following paragraph has been inserted in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1995 (42 of 1995), s. 2, namely: —

"**3A. Additional powers of the North Cachar Hills Autonomous Council and the Karbi Anglong Autonomous Council to make laws.—** (1) Without prejudice to the provisions of paragraph 3, the North Cachar Hills Autonomous Council and the Karbi Anglong Autonomous Council within their respective districts, shall have power to make laws with respect to—

(*a*) industries, subject to the provisions of entries 7 and 52 of List I of the Seventh Schedule;

(*b*) communications, that is to say, roads, bridges, ferries and other means of communication not specified in List I of the Seventh Schedule; municipal tramways, ropeways, inland waterways and traffic thereon subject to the provisions of List I and List III of the Seventh Schedule with regard to such waterways; vehicles other than mechanically propelled vehicles ;

(*c*) preservation, protection and improvement of stock and prevention of animal diseases; veterinary training and practice; cattle pounds ;

(*d*) primary and secondary education ;

(*e*) agriculture, including agricultural education and research, protection against pests and prevention of plant diseases ;

(*f*) fisheries ;

(*g*) water, that is to say, water supplies, irrigation and canals, drainage and embankments, water storage and water power subject to the provisions of entry 56 of List I of the Seventh Schedule ;

(*h*) social security and social insurance ; employment and unemployment ;

(*i*) flood control schemes for protection of villages, paddy fields, markets, towns, etc. (not of technical nature) ;

(*j*) theatre and dramatic performances, cinemas subject to the provisions of entry 60 of List I of the Seventh Schedule; sports, entertainments and amusements ;

(*k*) public health and sanitation, hospitals and dispensaries ;

(*l*) minor irrigation ;

(*m*) trade and commerce in, and the production, supply and distribution of, food stuffs, cattle fodder, raw cotton and raw jute ;

(*n*) libraries, museums and other similar institutions controlled or financed by the State; ancient and historical monuments and records other than those declared by or under any law made by Parliament to be of national importance ; and

(*o*) alienation of land.

(2) All laws made by the North Cachar Hills Autonomous Council and the Karbi Anglong Autonomous Council under paragraph 3 or under this paragraph shall, in so far as they relate to matters specified in List III of the Seventh Schedule, be submitted forthwith to the Governor who shall reserve the same for the consideration of the President.

(3) When a law is reserved for the consideration of the President, the President shall declare either that he assents to the said law or that he withholds assent therefrom:

[१-२-३] **३. जिल्हा परिषदा व प्रादेशिक परिषदा यांचे कायदे करण्याचे अधिकार**.—— (१) एखाद्या स्वायत्त प्रदेशातील सर्व क्षेत्रांबाबत अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला आणि स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला त्या जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रांच्या संबंधात जिल्ह्यातील प्रादेशिक परिषदेच्या प्राधिकाराखाली असतील ती खेरीज करून, पुढील गोष्टींबाबत कायदे करण्याचा अधिकार असेल,–

---

१. परिच्छेद ३, आसाम राज्यास लागू असताना त्यात, उपपरिच्छेद (३) दाखल करण्यासाठी संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे, सुधारणा करण्यात आली आहे (७ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून) :—

"(३) परिच्छेद ३क च्या उपपरिच्छेद (२) मध्ये किंवा परिच्छेद ३ख च्या उपपरिच्छेद (२) मध्ये अन्यथा तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, या परिच्छेदाअन्वये किंवा परिच्छेद ३क च्या उपपरिच्छेद (१) अन्वये किंवा परिच्छेद ३ख च्या उपपरिच्छेद (१) अन्वये करण्यात आलेले सर्व कायदे, राज्यपालाकडे तात्काळ सादर करण्यात येतील आणि त्याच्याकडून संमत होईपर्यत लागू होणार नाहीत".

२. परिच्छेद ३, आसाम राज्यास लागू असताना, त्याच्यानंतर संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे, पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला आहे :—

"३क. उत्तर कछार डोंगराळ स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांचे कायदे करण्याचे अतिरिक्त अधिकार :—

(१) परिच्छेद ३ च्या तरतुदींना बाध न येता, उत्तर कछार डोंगराळ स्वायत्त परिषद आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांना त्यांच्या संबंधित जिल्ह्यांमध्ये, पुढील गोष्टींबाबत कायदे करण्याचे अधिकार असतील :—

(क) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंदी ७ आणि ५२ च्या तरतुदींना अधीन राहून उद्योग;

(ख) दळणवळण, म्हणजेच रस्ते, पूल, तरी आणि सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट न केलेली दळणवळणाची इतर साधने, अशा जलमार्गासंबंधी सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक व सूची तीन च्या तरतुदींना अधीन राहून, नगरपालिका ट्राममार्ग, रज्जुमार्ग, अंतर्देशीय जलमार्ग आणि त्यावरील रहदारी; यांत्रिकदृष्ट्या पुढे चालविल्या जाणाऱ्या वाहनाव्यतिरिक्त वाहने ;

(ग) पशुधनाचे जतन, संरक्षण आणि सुधारणा आणि पशुरोग प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय, गुरांचा कोंडवाडा;

(घ) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण;

(ङ) कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, किडींपासून संरक्षण आणि वनस्पती रोगांपासून प्रतिबंध यासह कृषि;

(च) मत्स्यव्यवसाय;

(छ) पाणी म्हणजेच, सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ५६ च्या तरतुदींना अधीन राहून, पाणीपुरवठा, पाटबंधारे आणि कालवे, जलनिःसारण व बंधारे, पाणी साठवण आणि जल विद्युत;

(ज) सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक विमा, सेवायोजन व बेरोजगारी ;

(झ) गावे, भात शेती, बाजार, शहरे, इत्यादींच्या संरक्षणाकरिता पूर नियंत्रण योजना (ज्या तांत्रिक स्वरूपाच्या नाहीत) ;

(ञ) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंद ६० च्या तरतुदींना अधीन राहून, नाट्यगृह व नाट्यप्रयोग, सिनेमा, क्रीडा, करमणूक व मनोरंजन ;

(ट) सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये व दवाखाने ;

(ठ) लहान पाटबंधारे ;

(ड) अन्नधान्य, पशु चारा, कच्चा कापूस व कच्चा ताग यांचा व्यापार व वाणिज्य आणि उत्पादन, पुरवठा व वितरण ;

(ढ) राज्याद्वारे नियंत्रित किंवा वित्तपुरवठा केली जाणारी ग्रंथालये, संग्रहालये आणि तशाच प्रकारच्या अन्य संस्था ; संसदेने तयार केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याच्या अधीन राष्ट्रीय महत्त्वाची घोषित केलेल्याहून भिन्न प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारके व अभिलेख ; आणि

(ण) जमिनीचे अन्य संक्रामण.

(२) परिच्छेद ३ अन्वये किंवा या परिच्छेदान्वये उत्तर कछार डोंगरी स्वायत्त परिषदेने आणि कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषदेने केलेले सर्व कायदे, जेथवर ते सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीन मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींशी संबंधित असतील तेथवर, राज्यपालाकडे तात्काळ सादर करण्यात येतील जो, ते राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवील.

(३) जेव्हा एखादा कायदा राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवला जातो तेव्हा, राष्ट्रपती, एकतर उक्त कायद्याला अनुमती देत आहे किंवा त्याने त्या कायद्याची अनुमती रोखून ठेवली आहे असे घोषित करील.

Provided that the President may direct the Governor to return the law to the North Cachar Hills Autonomous Council or the Karbi Anglong Autonomous Council, as the case may be, together with a message requesting that the said Council will reconsider the law or any specified provisions thereof and, in particular, will consider the desirability of introducing any such amendments as he may recommend in his message and, when the law is so returned, the said Council shall consider the law accordingly within a period of six months from the date of receipt of such message and, if the law is again passed by the said Council with or without amendment it shall be presented again to the President for his consideration.".

3. After paragraph 3A, the following paragraph has been inserted in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, (w.e.f. 7-9-2023) namely : —

"3B. **Additional powers of the Bodoland Territorial Council to make laws.—**(1) Without prejudice to the provisions of paragraph 3, the Bodoland Territorial Council within its areas shall have power to make laws with respect to :— (i) agriculture, including agricultural education and research, protection against pests and prevention of plant diseases; (ii) animal husbandry and veterinary, that is to say, preservation, protection and improvement of stock and prevention of animal diseases, veterinary training and practice, cattle pounds; (iii) co-operation; (iv) cultural affairs; (v) education, that is to say, primary education, higher secondary including vocational training, adult education, college education (general); (vi) fisheries; (vii) flood control for protection of village, paddy fields, markets and towns (not of technical nature); (viii) Food and civil supply; (ix) forests (other than reserved forests); (x) handloom and textile; (xi) health and family welfare; (xii) intoxicating liquors, opium and derivatives, subject to the provisions of entry 84 of List I of the Seventh Schedule; (xiii) irrigation; (xiv) labour and employment; (xv) land and revenue; (xvi) library services (financed-and controlled by the State Government); (xvii) lotteries (subject to the provisions of entry 40 of List I of the Seventh Schedule), theatres, dramatic performances and cinemas (subject to the provisions of entry 60 of List I of the Seventh Schedule); (xviii) markets and fairs; (xix) municipal corporation, improvement trust, district boards and other local authorities; (xx) museum and archaeology institutions controlled or financed by the State, ancient and historical monuments and records other than those declared by or under any law made by Parliament to be of national importance; (xxi) panchayat and rural development; (xxii) planning and development; (xxiii) printing and stationery; (xxiv) public health engineering; (xxv) public works department; (xxvi) publicity and public relations; (xxvii) registration of births and deaths; (xxviii) relief and rehabilitation; (xxix) sericulture; (xxx) small, cottage and rural industry subject to the provisions of entries 7 and 52 of List I of the Seventh Schedule; (xxxi) Social Welfare; (xxxii) soil conservation; (xxxiii) sports and youth welfare; (xxxiv) statistics; (xxxv) tourism; (xxxvi) transport (roads, bridges, ferries and other means of communications not specified in List I of the Seventh Schedule, municipal tramways, ropeways, inland waterways and traffic thereon subject to the provision of List I and List III of the Seventh Schedule with regard to such waterways, vehicles other than mechanically propelled vehicles); (xxxvii) tribal research institute controlled and financed by the State Government; (xxxviii) urban development—town and country planning; (xxxix) weights and measures subject to the provisions of entry 50 of List I of the Seventh Schedule; and (XL) Welfare of plain tribes and backward classes:

Provided that nothing in such laws shall—

(*a*) extinguish or modify the existing rights and privileges of any citizen in respect of his land at the date of commencement of this Act; and

(*b*) disallow and citizen from acquiring land either by way of inheritance, allotment, settlement or by any other way of transfer if such citizen is otherwise eligible for such acquisition of land within the Bodoland Territorial Areas District.

(2) All laws made under paragraph 3 or under this paragraph shall in so far as they relate to matters specified in List III of the Seventh Schedule, be submitted forthwith to the Governor who shall reserve the same for the consideration of the President.

(3) When a law is reserved for the consideration of the President, the President shall declare either that he assents to the said law or that he withholds assent therefrom:

Provided that the President may direct the Governor to return the law to the Bodoland Territorial Council, together with the message requesting that the said Council will reconsider the law or any specified provisions thereof and, in particular, will consider the desirability of introducing any such amendments as he may recommend in his message and, when the law is so returned, the said Council shall consider the law accordingly within a period of six month from the date of receipt of such message and, if the law is again passed by the said Council with or without amendments it shall be presented again to the President for his consideration.".

परंतु असे की, राष्ट्रपती, राज्यपालाला उत्तर कछार डोंगराळ स्वायत्त परिषद किंवा, यथास्थिति, कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांना, उक्त परिषद कायद्याचा किंवा त्याच्या कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदींचा पुनर्विचार करील या विनंतीच्या संदेशासह, कायदा परत करण्याचे निदेश देईल आणि विशेषतः अशी कोणतीही सुधारणा मांडण्याच्या इष्टतेचा विचार करील अशी शिफारस आपल्या संदेशात करील आणि अशा प्रकारे कायदा परत केला असेल तेव्हा, उक्त परिषद, तदनुसार असा संदेश मिळाल्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत कायद्याचा विचार करील आणि उक्त परिषदेकडून सुधारणेसह किंवा सुधारणेव्यतिरिक्त कायदा पुन्हा पारित करण्यात आला असेल तर, तो पुन्हा राष्ट्रपतीकडे त्याच्या विचारार्थ सादर करण्यात येईल.".

३. परिच्छेद ३क, आसाम राज्यास लागू असताना, त्याच्यानंतर, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याचे कलम २ द्वारे, पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला आहे (७ सप्टेंबर, २०२३ रोजी व तेव्हापासून) :—

"३ख. कायदे तयार करण्याचे बोडोलॅन्ड क्षेत्रीय परिषदेचे अतिरिक्त अधिकार.—(१) परिच्छेद ३ च्या तरतुदींना बाध न आणता, बोडोलँड क्षेत्रीय परिषदेला तिच्या क्षेत्रांतर्गत पुढील बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार असेलः—(एक) कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, किडीपासून संरक्षण व वनस्पतीरोगांस प्रतिबंध यांसह कृषि; (दोन) पशुसंवर्धन आणि पशुवैद्यकीय म्हणजेच पशुधनाचे जतन, संरक्षण व सुधारणा आणि पशुरोगांस प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय, गुरांचे कोंडवाडे; (तीन) सहकार; (चार) सांस्कृतिक कार्य; (पाच) शिक्षण म्हणजे, प्राथमिक शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षणासह उच्च माध्यमिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण (सर्वसाधारण); (सहा) मत्स्यव्यवसाय; (सात) गाव, भातशेती, बाजारपेठा आणि नगरे (तांत्रिक स्वरूपाची नव्हेत) यांच्या संरक्षणाकरिता पूर नियंत्रण; (आठ) अन्न व नागरी पुरवठा; (नऊ) वने (राखीव वनांखेरीज); (दहा) हातमाग व वस्त्रोद्योग; (अकरा) आरोग्य व कुटुंब कल्याण; (बारा) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक मधील नोंद क्र. ८४ च्या तरतुदींस अधीन राहून, मद्यार्कयुक्त दारू, अफू किंवा अन्य अंमली पदार्थ; (तेरा) जल सिंचन; (चौदा) कामगार व सेवायोजन; (पंधरा) जमीन व महसूल; (सोळा) ग्रंथालयीन सेवा (राज्य शासनाने वित्तपुरवठा केलेल्या व त्यांचे नियंत्रण असलेल्या); (सतरा) लॉटरी (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ४० च्या तरतुदीस अधीन राहून) नाट्यगृह, नाट्यप्रयोग आणि चित्रपटगृहे (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एकच्या नोंद ६० च्या तरतुदींस अधीन राहून;) (अठरा) बाजार व जत्रा; (एकोणीस) महानगरपालिका, सुधार प्रन्यास, जिल्हा मंडळे आणि इतर स्थानिक स्वराज्य संस्था; (वीस) राज्याचे नियंत्रण असलेली किंवा त्याने वित्तपुरवठा केलेली संग्रहालये व पुरातत्वीय संस्था, संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महत्त्वाची असल्याचे घोषित केलेल्यांखेरीज अन्य प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारके आणि अभिलेख; (एकवीस) पंचायत व ग्रामविकास; (बावीस) नियोजन व विकास ; (तेवीस) मुद्रण व लेखनसामग्री; (चोवीस) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी; (पंचवीस) सार्वजनिक बांधकाम विभाग; (सव्वीस) प्रसिद्धी व जनसंपर्क; (सत्तावीस) जन्म व मृत्यू नोंदणी; (अठ्ठावीस) मदत व पुनर्वसन; (एकोणतीस) रेशीम उत्पादन; (तीस) लघु उद्योग, कुटीर उद्योग आणि ग्रामोद्योग (सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या नोंद क्र. ७ आणि ५२ च्या तरतुदींस अधीन राहून) ; (एकतीस) समाजकल्याण; (बत्तीस) मृद संधारण; (तेहेतीस) क्रीडा व युवक कल्याण; (चौतीस) संख्याशास्त्र; (पस्तीस) पर्यटन; (छत्तीस) परिवहन (मार्ग, पूल, तरी आणि सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली नसतील अशी दळणवळणाची इतर साधने, ट्राममार्ग, रज्जुमार्ग, देशांतर्गत जलमार्ग आणि अशा जलमार्गाच्या संबंधात सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीन आणि सूची एक मधील तरतुदीस अधीन राहून, त्यावरील रहदारी, यंत्रचलित वाहनाखेरीज इतर वाहने ; (सदतीस) राज्य शासनाच्या नियंत्रणाखालील व त्याने वित्तपुरवठा केलेल्या जनजाती संशोधन संस्था; (अडतीस) नगरविकास, नगर नियोजन व शहर नियोजन ; (एकोणचाळीस) सातव्या अनुसूचीच्या सूची एक च्या, नोंद ५० मधील तरतुदींस अधीन राहून, वजने व मापे ; आणि (चाळीस) मैदानी प्रदेशातील जनजाती आणि मागासवर्गीयांचे कल्याणः

परंतु असे की, अशा कायद्यांतील कोणत्याही गोष्टीमुळे,-

(क) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास, कोणत्याही नागरिकांच्या जमिनीसंबधातील त्यांचे विद्यमान हक्क आणि विशेषाधिकार नष्ट होणार नाहीत; किंवा त्यात फेरबदल होणार नाहीत;

(ख) बोडोलँड प्रादेशिक क्षेत्र जिल्ह्यात, कोणताही नागरिक जमीन संपादन करण्यास अन्यथा पात्र असेल तर, वारसा हक्काने, वाटणीद्वारे, व्यवस्थेद्वारे किंवा हस्तांतरणाच्या अन्य कोणत्याही मार्गाने जमीन संपादन करण्यापासून अशा नागरिकांस परवानगी नाकारण्यात येणार नाही.

(२) परिच्छेद ३ अन्वये किंवा या परिच्छेदान्वये केलेले सर्व कायदे जेथवर ते सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीनमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींशी संबंधित असतील तेथवर, ते तात्काळ राज्यपालांकडे सादर करण्यात येतील, राज्यपाल ते कायदे राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवील.

(३) जेव्हा एखादा कायदा, राष्ट्रपतीच्या विचारार्थ राखून ठेवण्यात येईल तेव्हा, राष्ट्रपती, एकतर उक्त कायद्यास आपण अनुमती देत आहोत किंवा त्यास अनुमती देण्याचे रोखून ठेवीत आहोत असे घोषित करीलः

परंतु असे की, राष्ट्रपतीस, उक्त परिषदेने त्या कायद्याचा किंवा त्यातील कोणत्याही विनिर्दिष्ट तरतुदींचा फेरविचार करावा आणि विशेषतः तो, आपल्या संदेशात ज्यांची शिफारस करील अशा कोणत्याही सुधारणा प्रस्तुत करण्याच्या इष्टतेचा विचार करावा, अशी विनंती करणाऱ्या संदेशासह तो कायदा, बोडोलँड प्रादेशिक परिषदेकडे परत पाठविण्यासाठी राज्यपालाला निदेश देता येतील, आणि तो कायदा, याप्रमाणे परत पाठविला जाईल तेव्हा, उक्त परिषद, असा संदेश मिळण्याच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत त्या कायद्यावर तदनुसार विचार करील आणि जर तो कायदा, उक्त परिषदेने सुधारणेसह किंवा सुधारणेव्यतिरिक्त पुन्हा पारित केला तर, तो कायदा विचारार्थ पुन्हा राष्ट्रपतीकडे सादर करण्यात येईल.".

(*a*) the allotment, occupation or use, or the setting apart, of land, other than any land which is a reserved forest for the purposes of agriculture or grazing or for residential or other non-agricultural purposes or for any other purpose likely to promote the interests of the inhabitants of any village or town:

Provided that nothing in such laws shall prevent the compulsory acquisition of any land, whether occupied or unoccupied, for public purposes [1][by the Government of the State concerned] in accordance with the law for the time being in force authorising such acquisition;

(*b*) the management of any forest not being a reserved forest;

(*c*) the use of any canal or water-course for the purpose of agriculture;

(*d*) the regulation of the practice of *jhum* or other forms of shifting cultivation;

(*e*) the establishment of village or town committees or councils and their powers;

(*f*) any other matter relating to village or town administration, including village or town police and public health and sanitation;

(*g*) the appointment or succession of Chiefs or Headmen;

(*h*) the inheritance of property;

[2][(*i*) marriage and divorce;]

(*j*) social customs.

(2) In this paragraph, a "reserved forest" means any area which is a reserved forest under the Assam Forest Regulation, 1891, or under any other law for the time being in force in the area in question.

(3) All laws made under this paragraph shall be submitted forthwith to the Governor and, until assented to by him, shall have no effect.

[3]**4. Administration of justice in autonomous districts and autonomous regions**.—(1) The Regional Council for an autonomous region in respect of areas within such region and the District Council for an autonomous district in respect of areas within the district other than those which are under the authority of the Regional Councils, if any, within the district may constitute village councils or courts for the trial of suits and cases between the parties all of whom belong to Scheduled Tribes within such areas, other than suits and cases to which the provisions of sub-paragraph (*1*) of paragraph 5 of this Schedule apply, to the exclusion of any court in the State, and may appoint suitable persons to be members of such village councils or presiding officers of such courts, and may also appoint such officers as may be necessary for the administration of the laws made under paragraph 3 of this Schedule.

---

1. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(*i*) and Eighth Sch., for certain words (w.e.f. 21-1-1972).

2. Subs. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch., for cl. (*i*) (w.e.f. 2-4-1970).

3. Paragraph 4 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, (w.e.f. 7-9-2003) so as to insert the following sub-paragraph after sub-paragraph (5), namely:—

"(6) Nothing in this paragraph shall apply to the Bodoland Territorial Council constituted under the proviso to sub-paragraph (3) of paragraph 2 of this Schedule.".

(क) राखीव वन म्हणून असलेल्याहून अन्य कोणत्याही जमिनीचे शेतीच्या किंवा चराईच्या प्रयोजनांसाठी अथवा निवासाच्या किंवा अन्य बिगरशेती प्रयोजनासाठी अथवा कोणत्याही खेड्यातील किंवा शहरातील रहिवाशांचे ज्यामुळे हितवर्धन होण्याचा संभव आहे अशा अन्य कोणत्याही प्रयोजनासाठी वाटप करणे, भोगवटा देणे किंवा वापर करणे अथवा ती वेगळी राखून ठेवणे:

परंतु असे की, अशा कायद्यांमधील कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही जमिनी—मग त्या भोगवट्यात असो अथवा नसो-सक्तीने संपादन करण्याचा प्राधिकार देणाऱ्या त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कायद्यानुसार सार्वजनिक प्रयोजनांकरता असे संपादन करण्यास [१][संबंधित राज्याच्या शासनाला] प्रतिबंध होणार नाही;

(ख) राखीव वन नसलेल्या कोणत्याही वनाची व्यवस्था पाहणे;

(ग) शेतीच्या प्रयोजनार्थ कोणत्याही कालव्याचा किंवा जलप्रवाहाचा वापर;

(घ) "झूम" किंवा अन्य स्थलांतरित शेतीचे प्रकार यांचे विनियमन;

(ङ) ग्राम किंवा नगर समित्या किंवा परिषदा यांची स्थापना आणि त्यांचे अधिकार;

(च) ग्राम किंवा नगर पोलीस आणि सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता यांसह ग्राम किंवा नगर प्रशासन यासंबंधीची अन्य कोणतीही बाब;

(छ) प्रधान किंवा मुखिये यांची नियुक्ती किंवा उत्तराधिकार;

(ज) मालमत्तेचा वारसा ;

[२][(झ) विवाह व घटस्फोट ;]

(ञ) सामाजिक रूढी.

(२) या परिच्छेदात, राखीव वन याचा अर्थ, जे क्षेत्र आसाम वन विनियम, १८९१ या अन्वये किंवा प्रश्नास्पद क्षेत्रात त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याअन्वये राखीव वन असेल असे कोणतेही क्षेत्र, असा आहे.

(३) या परिच्छेदाअन्वये केलेले सर्व कायदे तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यास अनुमती देईपर्यंत ते प्रभावी होणार नाहीत.

[३][**४. स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांतील न्यायदान.**—(१) एखाद्या स्वायत्त प्रदेशातील क्षेत्रांबाबत अशा प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला आणि एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास, त्यांच्या प्राधिकाराखाली असतील त्याव्यतिरिक्त अन्य अशा, त्या जिल्ह्यातील क्षेत्रांबाबत त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला ज्यांना या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५च्या उप-परिच्छेद (१) च्या तरतुदी लागू होतात असे दावे व प्रकरणे यांव्यतिरिक्त अन्य असे, ज्यांच्यापैकी सर्वजण अशा क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातींतील असतील त्या पक्षकारांमधील दावे व प्रकरणे यांच्या न्यायचौकशीसाठी, राज्यातील कोणतेही न्यायालय वगळता ग्रामपरिषदा किंवा न्यायालये घटित करता येतील आणि अशा ग्रामपरिषदांचे सदस्य किंवा अशा न्यायालयांचे पीठासीन अधिकारी म्हणून सुयोग्य व्यक्तींची नियुक्ती करता येईल आणि या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ अन्वये केलेल्या कायद्याच्या प्रशासनासाठी आवश्यक असतील अशाही अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करता येईल.

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे खंड (झ) ऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. परिच्छेद ४, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, उपपरिच्छेद (५) नंतर, पुढील उप-परिच्छेद समाविष्ट करता यावा म्हणून संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करण्यात आली आहे (७ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून) :—

"(६) या परिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट, या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ मधील उपपरिच्छेद (३) च्या परंतुकाअन्वये घटित केलेल्या बोडोलँड संघराज्य परिषदेला लागू असणार नाही.".

(2) Notwithstanding anything in this Constitution, the Regional Council for an autonomous region or any court constituted in that behalf by the Regional Council or, if in respect of any area within an autonomous district there is no Regional Council, the District Council for such district, or any court constituted in that behalf by the District Council, shall exercise the powers of a court of appeal in respect of all suits and cases triable by a village council or court constituted under sub-paragraph (*1*) of this paragraph within such region or area, as the case may be, other than those to which the provisions of sub-paragraph (*1*) of paragraph 5 of this Schedule apply, and no other court except the High Court and the Supreme Court shall have jurisdiction over such suits or cases.

(3) The High Court [1]*** shall have and exercise such jurisdiction over the suits and cases to which the provisions of sub-paragraph (*2*) of this paragraph apply as the Governor may from time to time by order specify.

(4) A Regional Council or District Council, as the case may be, may with the previous approval of the Governor make rules regulating—

(*a*) the constitution of village councils and courts and the powers to be exercised by them under this paragraph;

(*b*) the procedure to be followed by village councils or courts in the trial of suits and cases under sub-paragraph (*1*) of this paragraph;

(*c*) the procedure to be followed by the Regional or District Council or any court constituted by such Council in appeals and other proceedings under sub-paragraph (*2*) of this paragraph;

(*d*) the enforcement of decisions and orders of such councils and courts;

(*e*) all other ancillary matters for the carrying out of the provisions of sub-paragraphs (*1*) and (*2*) of this paragraph.

[2][(5) On and from such date as the President may, [3][after consulting the Government of the State concerned], by notification appoint in this behalf, this paragraph shall have effect in relation to such autonomous district or region as may be specified in the notification, as if—

(*i*) in sub-paragraph (*1*), for the words "between the parties all of whom belong to Scheduled Tribes within such areas, other than suits and cases to which the provisions of sub-paragraph (*1*) of paragraph 5 of this Schedule apply,", the words "not being suits and cases of the nature referred to in sub-paragraph (*1*) of paragraph (5) of this Schedule, which the Governor may specify in this behalf," had been substituted;

(*ii*) sub-paragraphs (*2*) and (*3*) had been omitted;

---

1. The words "of Assam" omitted by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(*i*) and Eighth Sch. (w.e.f. 21-1-1972).

2. Ins. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. (w.e.f. 2-4-1970).

3. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(*i*) and Eighth Sch., for certain words (w.e.f. 21-1-1972).

(२) या संविधानात काहीही असले तरी, स्वायत्त प्रदेशाची प्रादेशिक परिषद किंवा प्रादेशिक परिषदेने त्यासंबंधात घटित केलेले कोणतेही न्यायालय, अथवा जर स्वायत्त जिल्ह्यातील कोणत्याही क्षेत्राबाबत कोणतीही प्रादेशिक परिषद नसेल तर, अशा जिल्ह्याची जिल्हा परिषद, किंवा जिल्हा परिषदेने त्यासंबंधात घटित केलेले कोणतेही न्यायालय, या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये घटित झालेल्या ग्रामपरिषदेकडून किंवा न्यायालयाकडून यथास्थिति, अशा प्रदेशात किंवा क्षेत्रात न्यायचौकशीयोग्य असलेले मात्र या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप-परिच्छेद (१) च्या तरतुदी ज्यांना लागू होतात त्याहून अन्य असे सर्व दावे व प्रकरणे यांच्याबाबत अपील न्यायालयाचे अधिकार वापरील आणि उच्च न्यायालय व सर्वोच्च न्यायालय यांच्याव्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही न्यायालयाला अशा दाव्यांवर किंवा प्रकरणांवर अधिकारिता असणार नाही.

(३) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) च्या तरतुदी ज्यांना लागू आहेत अशा वादांवर व प्रकरणांवर राज्यपाल वेळोवेळी आदेशाद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशी अधिकारिता [१]* * * * उच्च न्यायालयाला असेल व ते ती अधिकारिता वापरील.

(४) प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला राज्यपालाची पूर्वमान्यता घेऊन पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील:-

(क) ग्राम परिषदा व न्यायालये घटित करणे आणि त्यांनी या परिच्छेदाअन्वये वापरावयाचे अधिकार;

(ख) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये दाव्यांची व प्रकरणांची न्यायचौकशी करताना ग्रामपरिषदांनी किंवा न्यायालयांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती;

(ग) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) अन्वये अपिलांमध्ये व अन्य कार्यवाहींमध्ये, प्रादेशिक किंवा जिल्हा परिषदेने अथवा अशा परिषदेने घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती;

(घ) अशा परिषदांच्या आणि न्यायालयांच्या निर्णयांची व आदेशांची अंमलबाजवणी;

(ङ) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) व (२) च्या तरतुदी अंमलात आणण्यास सहाय्यभूत असलेल्या अन्य सर्व बाबी.

[२][(५) [३][संबंधित राज्य शासनाशी विचारविनिमय केल्यानंतर,] राष्ट्रपती, अधिसूचनेद्वारे याबाबत नियत करील अशा दिनांकास व तेव्हापासून, हा परिच्छेद, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा स्वायत्त जिल्ह्याच्या किंवा प्रदेशाच्या संबंधात अशा प्रकारे प्रभावी होईल की, जणू काही—

(एक) उप-परिच्छेद (१) मधील, "या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप-परिच्छेद (१) च्या तरतुदी ज्यांना लागू आहेत असे दावे व प्रकरणे या व्यतिरिक्त अन्य असे ज्यांच्यापैकी सर्वजण अशा क्षेत्रामधील अनुसूचित जनजातींचे आहेत त्या पक्षकारांमधील " या मजकुराऐवजी "या अनुसूचीच्या परिच्छेद ५ च्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या स्वरूपाचे नसतील असे जे दावे व प्रकरणे राज्यपाल यासंबंधात विनिर्दिष्ट करील त्याच्या " हा मजकूर दाखल केला होता ;

(दोन) उप-परिच्छेद (२) व (३) गाळले होते ;

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसामच्या" हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

(*iii*) in sub-paragraph (4)—

(*a*) for the words "A Regional Council or District Council, as the case may be, may with the previous approval of the Governor make rules regulating," the words "the Governor may make rules regulating" had been substituted; and

(*b*) for clause (*a*), the following clause had been substituted, namely:—

"(*a*) the constitution of village councils and courts, the powers to be exercised by them under this paragraph and the courts to which appeals from the decisions of village councils and courts shall lie;";

(*c*) for clause (*c*), the following clause had been substituted, namely:—

"(c) the transfer of appeals and other proceedings pending before the Regional or District Council or any court constituted by such Council immediately before the date appointed by the President under sub-paragraph (5);"; and

(*d*) in clause (*e*), for the words, brackets and figures "sub-paragraphs (1) and (2)", the word, brackets and figure "sub-paragraph (1)" had been substituted.]

5. Conferment of powers under the Code of Civil Procedure, 1908, and the Code of Criminal Procedure, 1898[1], on the Regional and District Councils and on certain courts and officers for the trial of certain suits, cases and offences.—(1) The Governor may, for the trial of suits or cases arising out of any law in force in any autonomous district or region being a law specified in that behalf by the Governor, or for the trial of offences punishable with death, transportation for life, or imprisonment for a term of not less than five years under the Indian Penal Code or under any other law for the time being applicable to such district or region, confer on the District Council or the Regional Council having authority over such district or region or on courts constituted by such District Council or on any officer appointed in that behalf by the Governor, such powers under the Code of Civil Procedure, 1908, or, as the case may be, the Code of Criminal Procedure, 1898[1], as he deems appropriate, and thereupon the said Council, court or officer shall try the suits, cases or offences in exercise of the powers so conferred.

(2) The Governor may withdraw or modify any of the powers conferred, on a District Council, Regional Council, court or officer under sub-paragraph (1) of this paragraph.

(3) Save as expressly provided in this paragraph, the Code of Civil Procedure, 1908, and the Code of Criminal Procedure, 1898[1], shall not apply to the trial of any suits, cases or offences in an autonomous district or in any autonomous region to which the provisions of this paragraph apply.

[2][(4) On and from the date appointed by the President under sub-paragraph (5) of paragraph 4 in relation to any autonomous district or autonomous region, nothing contained in this paragraph shall, in its application to that district or region, be deemed to authorise the Governor to confer on the District Council or Regional Council or on courts constituted by the District Council any of the powers referred to in sub-paragraph (1) of this paragraph.]

[3][**6. Powers of the District Council to establish primary schools, etc.**— (1) The District Council for an autonomous district may establish, construct, or manage primary schools, dispensaries, markets, [4][cattle pounds], ferries, fisheries, roads, road transport and waterways in the district and may, with the previous approval of the Governor, make regulations for the regulation and control thereof and, in particular, may prescribe the language and the manner in which primary education shall be imparted in the primary schools in the district.

1. See now the Code of Criminal Procedure, 1973 (2 of 1974).

2. Ins. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. (*w.e.f.* 2-4-1970).

3. Subs. by s. 74 and Fourth Sch., *ibid.,* for paragraph 6 (*w.e.f.* 2-4-1970).

4. Subs. by Repealing and Amending Act, 1974 (56 of 1974), s. 4, for "cattle ponds" (w.e.f. 20-12-1974).

(तीन) उप-परिच्छेद (४) मध्ये—

(क) "प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला राज्यपालाची पूर्वमान्यता घेऊन पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील" या मजकुराऐवजी "राज्यपालाला पुढील गोष्टींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील" हा मजकूर दाखल केला होता; आणि

(ख) खंड (क) ऐवजी पुढील खंड दाखल केला होता, तो असा :—

"(क) ग्रामपरिषदा व न्यायालये घटित करणे आणि, त्यांनी या परिच्छेदाअन्वये वापरावयाचे अधिकार आणि ग्राम परिषदांच्या व न्यायालयांच्या निर्णयांवर ज्यांच्याकडे अपिले करता येतील ती न्यायालये;";

(ग) खंड (ग) ऐवजी पुढील खंड दाखल केला होता, तो असा :—

"(ग) उपपरिच्छेद (५) अन्वये राष्ट्रपतीने नियत केलेल्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी, प्रादेशिक किंवा जिल्हा परिषदेसमोर अथवा अशा परिषदेने घटित केलेल्या कोणत्याही न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेली अपिले आणि अन्य कार्यवाही वर्ग करणे;"; आणि

(घ) खंड (ङ) मधील "उप-परिच्छेद (१) व (२)" या मजकुराऐवजी "उपपरिच्छेद (१)" हा मजकूर दाखल केला होता.]

५. प्रादेशिक व जिल्हा परिषदा आणि विवक्षित न्यायालये व अधिकारी यांना विवक्षित दावे, प्रकरणे व अपराध यांच्या न्यायचौकशीसाठी दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८[१] यांअन्वये अधिकारांचे प्रदान.—(१) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा प्रदेशात अंमलात असलेला जो कायदा राज्यपालाने त्याबाबत विनिर्दिष्ट केलेला असेल अशा कोणत्याही कायद्यातून उद्‌भवणाऱ्या दाव्यांच्या किंवा खटल्यांच्या न्यायचौकशीकरता 'अथवा' भारतीय दंड संहितेअन्वये किंवा अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला त्या त्या वेळी लागू असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्याअन्वये देहान्त, जन्मठेप किंवा पाच वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतक्या मुदतीचा कारावास या शिक्षांस पात्र असलेल्या अपराधांच्या न्यायचौकशीकरिता, राज्यपाल, अशा जिल्ह्यावर किंवा प्रदेशावर प्राधिकार असलेल्या जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला अथवा अशा जिल्हा परिषदेने घटित केलेल्या न्यायालयाला अथवा राज्यपालाने त्या संबंधात नियुक्त केलेल्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ किंवा, यथास्थिति, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८[१] अन्वये त्याला समुचित वाटतील असे अधिकार प्रदान करू शकेल आणि तदनंतर उक्त परिषद, न्यायालय किंवा अधिकारी, याप्रमाणे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून ते दावे व प्रकरणे किंवा अपराध यांची न्यायचौकशी करील.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये जिल्हा परिषदेला, प्रादेशिक परिषदेला, न्यायालयाला किंवा अधिकाऱ्याला प्रदान करण्यात आलेल्यापैकी कोणतेही अधिकार राज्यपालाला काढून घेता येतील किंवा त्यात फेरबदल करता येतील.

(३) या परिच्छेदाच्या तरतुदी ज्यास लागू होतात, अशा स्वायत्त जिल्ह्यात किंवा कोणत्याही स्वायत्त प्रदेशात कोणतेही दावे, प्रकरणे किंवा अपराध यांची जी न्यायचौकशी होते तिला दिवाणी प्रकिया संहिता, १९०८ आणि फौजदारी प्रकिया संहिता, १८९८[१] हे या परिच्छेदात स्पष्टपणे तशी तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त इतर बाबतीत एरव्ही लागू असणार नाहीत.

[२][(४) कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्याच्या किंवा स्वायत्त प्रदेशाच्या संबंधात परिच्छेद ४ च्या उप-परिच्छेद (५) अन्वये राष्ट्रपतीने नियत केलेल्या दिनांकास व तेव्हापासून या परिच्छेदात अंतर्भूत असलेली कोणतीही गोष्ट, त्या जिल्ह्यांस किंवा प्रदेशास लागू होताना, या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणतेही अधिकार जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला अथवा जिल्हा परिषदेने घटित केलेल्या न्यायालयांना प्रदान करण्यास राज्यपालाला तीमुळे प्राधिकार मिळतो असे मानले जाणार नाही.]

[३][**६. प्राथमिक शाळा, इत्यादी स्थापन करण्याचे जिल्हा परिषदेचे अधिकार.—**(१) स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला जिल्ह्यात प्राथमिक शाळा, दवाखाने, बाजार, [४][गुरांचे कोंडवाडे], तरी, मत्स्यक्षेत्रे, सडका, मार्ग परिवहन सेवा आणि जलमार्ग स्थापन करता येतील, बांधता येतील किंवा त्यांचे व्यवस्थापन करता येईल आणि राज्यपालांची पूर्वमान्यता घेऊन, त्यांचे विनियमन व नियंत्रण यांकरता विनियम करता येतील आणि, विशेषतः जिल्ह्याच्या प्राथमिक शाळांमधून प्राथमिक शिक्षण कोणत्या भाषेतून व कोणत्या रीतीने दिले जावे हे विहित करता येईल.

---

१. आता फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) पहा.

२. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे मूळ मजकुराऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

४. निरसन व सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा ५६) याच्या कलम ४ द्वारे "कोंडवाडे" याऐवजी दाखल केला (२० डिसेंबर, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

(2) The Governor may, with the consent of any District Council, entrust either conditionally or unconditionally to that Council or to its officers functions in relation to agriculture, animal husbandry, community projects, co-operative societies, social welfare, village planning or any other matter to which the executive power of the State [1]*** extends.]

7. District and Regional Funds.—(1) There shall be constituted for each autonomous district, a District Fund and for each autonomous region, a Regional Fund to which shall be credited all moneys received respectively by the District Council for that district and the Regional Council for that region in the course of the administration of such district or region, as the case may be, in accordance with the provisions of this Constitution.

[2][(2) The Governor may make rules for the management of the District Fund, or, as the case may be, the Regional Fund and for the procedure to be followed in respect of payment of money into the said Fund, the withdrawal of moneys therefrom, the custody of moneys therein and any other matter connected with or ancillary to the matters aforesaid.

(3) The accounts of the District Council or, as the case may be, the Regional Council shall be kept in such form as the Comptroller and Auditor-General of India may, with the approval of the President, prescribe.

(4) The Comptroller and Auditor-General shall cause the accounts of the District and Regional Councils to be audited in such manner as he may think fit, and the reports of the Comptroller and Auditor-General relating to such accounts shall be submitted to the Governor who shall cause them to be laid before the Council.]

8. Powers to assess and collect land revenue and to impose taxes.—(1) The Regional Council for an autonomous region in respect of all lands within such region and the District Council for an autonomous district in respect of all lands within the district except those which are in the areas under the authority of Regional Councils, if any, within the district, shall have the power to assess and collect revenue in respect of such lands in accordance with the principles for the time being followed [3][by the Government of the State in assessing lands for the purpose of land revenue in the State generally].

(2) The Regional Council for an autonomous region in respect of areas within such region and the District Council for an autonomous district in respect of all areas in the district except those which are under the authority of Regional Councils, if any, within the district, shall have power to levy and collect taxes on lands and buildings, and tolls on persons resident within such areas.

(3) The District Council for an autonomous district shall have the power to levy and collect all or any of the following taxes within such district, that is to say —

(*a*) taxes on professions, trades, callings and employments;

(*b*) taxes on animals, vehicles and boats;

(*c*) taxes on the entry of goods into a market for sale therein, and tolls on passengers and goods carried in ferries; [4][* * * *]

(*d*) taxes for the maintenance of schools, dispensaries or roads ; [5][and]

[6][(e) taxes on entertainment and amusements.]

1. The words "of Assam or Meghalaya, as the case may be" omitted by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71 (*i*) and Eighth Sch. (w.e.f. 21-1-1972).
2. Subs. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), S. 74 and Fourth Sch., for sub-paragraph (2) (w.e.f. 2-4-1970).
3. Subs. by the North Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch., for certain words (w.e.f. 21-1-1972).
4. Omitted by the Constitution (One hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 16 (i) (w.e.f. 16-9-2016) .
5. Ins. by s. 16 (ii), ibid. (w.e.f. 16-9-2016).
6. Ins. by s. 16 (iii), ibid. (w.e.f. 16-9-2016).

(२) राज्यपालाला, कोणत्याही जिल्हा परिषदेच्या संमतीने, त्या परिषदेकडे किंवा तिच्या अधिकाऱ्यांकडे शेती, पशुपालन, सामूहिक प्रकल्प, सहकारी सोसायट्या, समाजकल्याण, ग्राम-नियोजन किंवा [१]* * * राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या व्याप्तीत येत असेल अशी अन्य कोणतीही बाब, यांच्यासंबंधीची कार्ये सशर्त किंवा बिनशर्त सोपवता येतील.]

७. जिल्हा व प्रादेशिक निधी.—(१) प्रत्येक स्वायत्त जिल्हासाठी एक जिल्हा निधी व प्रत्येक स्वायत्त प्रदेशासाठी एक प्रादेशिक निधी घटित करण्यात येईल व या संविधानाच्या तरतुदींनुसार, अशा जिल्ह्याचे किंवा, यथास्थिति, प्रदेशाचे प्रशासन करत असताना त्या ओघात त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेकडे व त्या प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेकडे आलेला सर्व पैसा त्या त्या निधीत जमा केला जाईल.

[२][(२) जिल्हा निधीच्या किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक निधीच्या व्यवस्थापनासाठी आणि उक्त निधीत पैशांचा भरणा करणे, त्यातून पैसे काढणे, ते पैसे अभिरक्षेत ठेवणे आणि पूर्वोक्त बाबींशी संबंधित किंवा त्यांस सहाय्यभूत असलेली कोणतीही बाब, याबाबत अनुसरावयाच्या कार्यपद्धतीसंबंधी राज्यपालाला नियम करता येतील.

(३) जिल्हा परिषदेचे किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेचे लेखे, भारताचा नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, राष्ट्रपतीच्या मान्यतेने विहित करील, अशा नमुन्यात ठेवले जातील.

(४) नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक, त्याला योग्य वाटेल अशा रीतीने जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करवील आणि अशा लेख्यांसंबंधीचे नियंत्रक व महा लेखापरीक्षकाचे अहवाल राज्यपालाला सादर करण्यात येतील व तो ते परिषदेपुढे ठेवील.]

८. जमीन महसूल निर्धारित करून त्याची वसुली करण्याचे आणि कर बसवण्याचे अधिकार.— (१) स्वायत्त प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला अशा प्रदेशातील सर्व जमिनींबाबत व स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला, जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास त्यांच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्रामध्ये असतील त्याव्यतिरिक्त जिल्ह्यातील सर्व जमिनींबाबत [३][सर्वसाधारणतः राज्यात जमीन-महसुलाच्या प्रयोजनासाठी जमिनींचे निर्धारण करताना राज्य शासनाने] त्या त्या वेळी अनुसरलेल्या तत्त्वानुसार महसुलाचे निर्धारण करून त्याची वसुली करण्याचा अधिकार असेल.

(२) स्वायत्त प्रदेशाच्या प्रादेशिक परिषदेला अशा प्रदेशातील सर्व क्षेत्रांबाबत आणि स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला, जिल्ह्यात कोणत्याही प्रादेशिक परिषदा असल्यास त्यांच्या प्राधिकाराखाली असतील त्याव्यतिरिक्त जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रांबाबत, अशा क्षेत्रामधील जमिनीवर व इमारतीवर कर आणि तेथे राहणाऱ्या व्यक्तींवर पथकर आकारण्याचा व त्याची वसुली करण्याचा अधिकार असेल.

(३) स्वायत्त जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेला अशा जिल्ह्यातील पुढील सर्व किंवा त्यापैकी कोणतेही कर आकारण्याचा व त्यांची वसुली करण्याचा अधिकार असेल,—

(क) व्यवसाय, व्यापार, आजीविका व नोकऱ्या यांवरील कर;

(ख) प्राणी, वाहने आणि नौका यांवरील कर;

(ग) बाजारात विक्रीसाठी मालाची जी आवक होते तिच्यावरील कर आणि तरीतून ने-आण केल्या जाणाऱ्या उतारूंवरील आणि मालावरील पथकर; [४][* * * *]

(घ) शाळा, दवाखाने किंवा रस्ते यांच्या देखभालीसाठी कर [५][; आणि]

[६][(ङ) करमणूक व मनोरंजन यांवरील कर.]

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसाम किंवा, यथास्थिति, मेघालय" हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे उप-परिच्छेद (२) ऐवजी दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसामचे शासन" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १६(एक) द्वारे गाळला (१६ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

५. वरील अधिनियमाच्या कलम १६(दोन) द्वारे समाविष्ट केला (१६ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम १६(तीन) द्वारे समाविष्ट केला (१६ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

(4) A Regional Council or District Council, as the case may be, may make regulations to provide for the levy and collection of any of the taxes specified in sub-paragraphs (2) and (3) of this paragraph [1][and every such regulation shall be submitted forthwith to the Governor and, until assented to by him, shall have no effect].

[2]**9. Licences or leases for the purpose of prospecting for, or extraction of, minerals.—**(1) Such share of the royalties accruing each year from licences or leases for the purpose of prospecting for, or the extraction of, minerals granted by [3][the Government of the State] in respect of any area within an autonomous district as may be agreed upon between [3][the Government of the State] and the District Council of such district shall be made over to that District Council.

(2) If any dispute arises as to the share of such royalties to be made over to a District Council, it shall be referred to the Governor for determination and the amount determined by the Governor in his discretion shall be deemed to be the amount payable under sub-paragraph (1) of this paragraph to the District Council and the decision of the Governor shall be final.

[4-5] **10. Power of District Council to make regulations for the control of money-lending and trading by non-tribals.—**(1) The District Council of an autonomous district may make regulations for the regulation and control of money-lending or trading within the district by persons other than Scheduled Tribes resident in the district.

(2) In particular and without prejudice to the generality of the foregoing power, such regulations may—

(*a*) prescribe that no one except the holder of a licence issued in that behalf shall carry on the business of money-lending ;

(*b*) prescribe the maximum rate of interest which may be charged or be recovered by a money-lender ;

---

1. Ins. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. (w.e.f. 2-4-1970).

2. Paragraph 9 has been amended in its application to the States of Tripura and Mizoram by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2 (w.e.f. 16-12-1988), so as to *insert* the following sub-paragraph after sub-paragraph (2), namely:—

"(3) The Governor may, by order, direct that the share of royalties to be made over to a District Council under this paragraph shall be made over to that Council within a period of one year from the date of any agreement under sub paragraph (1) or, as the case may be, of any determination under sub-paragraph (2).".

3. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971). s. 71(i) and Eighth Sch., for "the Government of Assam" (w.e.f. 21-1-1972).

4. Paragraph 10 has been amended in its application to the States of Tripura and Mizoram by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2. (w.e.f. 16-12-1988) as under—

(a) in the heading, the words "by non-tribals" shall be *omitted*;

(b) in sub-paragraph (1), the words "other than Scheduled Tribes" shall be *omitted*;

(c) in sub-paragraph (2), for clause (*d*), the following clause shall be *substituted*, namely:—

"(*d*) prescribe that no person resident in the district shall carry on any trade, whether wholesale or retail, except under a licence issued in that behalf by the District Council.".

5. Paragraph 10 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003). s. 2 (w.e.f. 7-9-2003), so as to *insert* the following sub-paragraph after sub-paragraph (3), namely:—

"(4) Nothing in this paragraph shall apply to the Bodoland Territorial Council constituted under the proviso to sub-paragraph (3) of paragraph 2 of this Schedule.".

(४) प्रादेशिक परिषदेला किंवा, यथास्थिति, जिल्हा परिषदेला या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (२) आणि (३) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणताही कर आकारण्यासाठी व त्याची वसुली करण्यासाठी तरतूद करणारे विनियम करता येतील [१][आणि असा प्रत्येक विनियम तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येईल आणि तो त्यास अनुमती देईपर्यंत, तो प्रभावी होणार नाही.]

[२]**९. खनिजांसाठी पूर्वेक्षण करण्याच्या किंवा ती काढण्याच्या प्रयोजनार्थ लायसने किंवा भाडेपट्टे.—**

(१) स्वायत्त जिल्ह्यातील कोणत्याही क्षेत्राबाबत खनिजांसाठी पूर्वेक्षण करण्याच्या किंवा ती काढण्याच्या प्रयोजनार्थ, [३][राज्य शासनाने] दिलेली लायसने किंवा भाडेपट्टे यापासून दरवर्षी उपार्जित होणाऱ्या स्वामित्वधनाचा, [३][राज्य शासन] व अशा जिल्ह्याची जिल्हा परिषद यांच्यामध्ये परस्पर सहमतीने ठरेल असा हिस्सा त्या जिल्हा परिषदेकडे सुपूर्द करण्यात येईल.

(२) जर अशा स्वामित्वधनापैकी जिल्हा परिषदेकडे सुपूर्द करावयाच्या हिश्शाबाबत कोणताही विवाद उद्भवला तर, तो निर्णयासाठी राज्यपालाकडे निर्देशित केला जाईल आणि राज्यपालाने स्वविवेकानुसार निर्धारित केलेली रक्कम या परिच्छेदाच्या उप परिच्छेद (१) अन्वये जिल्हा परिषदेला द्यावयाची रक्कम म्हणून निश्चित करण्यात येईल आणि राज्यपालाचा निर्णय अंतिम असेल.

[४-५]**१०. जनजातीतर व्यक्ती करत असलेल्या सावकारीवर आणि व्यापारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विनियम करण्याचा जिल्हा परिषदेचा अधिकार.—**(१) स्वायत्त जिल्ह्याच्या, जिल्हा परिषदेला जिल्ह्यात राहणाऱ्या अनुसूचित जनजातीतर व्यक्ती जिल्ह्यात जी सावकारी किंवा व्यापार करतात त्यांचे विनियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी विनियम करता येतील.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येता, अशा विनियमांद्वारे,—

(क) सावकारीसंबंधात देण्यात आलेले लायसन धारण करणाऱ्या व्यक्ती व्यतिरिक्त अन्य कोणालाही सावकारीचा धंदा करता येणार नाही, असे विहित करता येईल ;

(ख) सावकार, व्याजाचा जो दर आकारू शकेल किंवा ज्या दराने वसुली करू शकेल तो कमाल दर विहित करता येईल ;

---

१. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

२. परिच्छेद ९, त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना त्यात, उप-परिच्छेद (२) नंतर, पुढील उप-परिच्छेद समाविष्ट करण्यासाठी संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करण्यात आली आहे :—

" (३) राज्यपाल, आदेशाद्वारे, असा निदेश देऊ शकेल की, या परिच्छेदान्वये जिल्हा परिषदेला दिल्या जावयाच्या स्वामित्वधनाचा हिस्सा हा त्या परिषदेला उप-परिच्छेद (१) च्या अधीन कोणत्याही सहमतीच्या किंवा, यथास्थिति, उप-परिच्छेद (२) च्या अधीन कोणत्याही निर्धारणाच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या कालावधीच्या आत दिला जाईल. ".

३. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसाम शासन" या मजकुराऐवजी हा मजकूर त्याच्या व्याकरणिक फेरफारांसह दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. परिच्छेद १०, त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली (१६ डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून) :—

(क) शीर्षकातील " जनजातीतर व्यक्ती करत असलेल्या " हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(ख) उप-परिच्छेद (१) मधील " अनुसूचित जनजातीतर " हा मजकूर गाळण्यात येईल.

(ग) उप-परिच्छेद (२) मध्ये खंड (घ) ऐवजी पुढील खंड दाखल करण्यात येईल. तो असा आहे :—

"(घ) त्या जिल्ह्याची रहिवासी असलेली कोणतीही व्यक्ती घाऊक किंवा किरकोळ व्यापार जिल्हा परिषदेने त्यासंबंधात दिलेल्या लायसन्सअन्वये असेल त्याखेरीज चालवू शकणार नाही असे विहित करता येईल."

५. परिच्छेद १०, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, उप-परिच्छेद (३) नंतर, पुढील उप-परिच्छेद समाविष्ट करण्यासाठी संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे (७ सप्टेंबर, २०२३ रोजी व तेव्हापासून). सुधारणा करण्यात आली आहे :—

"(४) या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (३) मधील परंतुकान्वये, घटित केलेल्या बोडोलँड क्षेत्रीय परिषदेला यातील कीहीही लागू असणार नाही.".

(*c*) provide for the maintenance of accounts by money-lenders and for the inspection of such accounts by officers appointed in that behalf by the District Council ;

(*d*) prescribe that no person who is not a member of the Scheduled Tribes resident in the district shall carry on wholesale or retail business in any commodity except under a licence issued in that behalf by the District Council :

Provided that no regulations may be made under this paragraph unless they are passed by a majority of not less than three-fourths of the total membership of the District Council :

Provided further that it shall not be competent under any such regulations to refuse the grant of a licence to a money-lender or a trader who has been carrying on business within the district since before the time of the making of such regulations.

(3) All regulations made under this paragraph shall be submitted forthwith to the Governor and, until assented to by him, shall have no effect.

11. Publication of laws, rules and regulations made under the Schedule.—All laws, rules and regulations made under this Schedule by a District Council or a Regional Council shall be published forthwith in the *Official Gazette* of the State and shall on such publication have the force of law.

*[1]**12.**[2]**[Application of Acts of Parliament and of the Legislature of the State of Assam to autonomous districts and autonomous regions in the State of Assam]. —**(1) Notwithstanding anything in this Constitution —

(*a*) no Act of the [3][Legislature of the State of Assam] in respect of any of the matters specified in paragraph 3 of this Schedule as matters with respect to which a District Council or a Regional Council may make laws, and no Act of the [3][Legislature of the State of Assam] prohibiting or restricting the consumption of any non-distilled alcoholic liquor shall apply to any autonomous district or autonomous region [4][in that State] unless in either case the District Council for such district or having jurisdiction over such region by public notification so directs, and the District Council in giving such direction with respect to any Act may direct that the Act shall in its application to such district or region or any part thereof have effect subject to such exceptions or modifications as it thinks fit ;

(*b*) the Governor may, by public notification, direct that any Act of Parliament or of the [3][Legislature of the State of Assam] to which the provisions of clause (*a*) of this sub-paragraph do not apply, shall not apply to an autonomous district or an autonomous region [4][in that State], or shall apply to such district or region or any part thereof subject to such exceptions or modifications as he may specify in the notification.

(2) Any direction given under sub-paragraph (1) of this paragraph may be given so as to have retrospective effect.

---

* Paragraph 12 has been amended to its application to the state of Assam by the sixth schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1995 (42 of 1995), s. 2 (w.e.f. 12-9-1995) as under,—

" in paragraph 12, in sub-paragraph (1), for the words and figures and letters "matters specified in paragraph 3 of this Schedule", the words, figures and letters" matters specified in paragraph 3 or paragraph 3A of this Schedule" shall be substituted.".

1. Paragraph 12 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2, (w.e.f. 7-9-2003) as under,—

   " in paragraph 12, in sub-paragraph (1), in clause (a), for the words, figures and letters "matters specified in paragraph 3 or paragraph 3A of this Schedule", the words, figures and letters "matters specified in paragraph 3 or paragraph 3A or paragraph 3B of this Schedule" shall be substituted."

2. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch., for the heading (w.e.f. 21-1-1972).
3. Subs. by s. 71(*i*) and Eighth Sch., *ibid.,* for "Legislature of the State" (w.e.f. 21-1-1972).
4. *Ins.* by s. 71(*i*) and Eighth Sch., *ibid.* (w.e.f. 21-1-1972).

(ग) सावकारांनी लेखे ठेवणे व अशा लेख्यांची तपासणी, त्यासंबंधात जिल्हा परिषदेने नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांनी करणे, याकरता तरतूद करता येईल ;

(घ) अनुसूचित जनजातीचा घटक नाही त्या जिल्ह्यात राहणारी कोणतीही व्यक्ती, कोणत्याही वस्तूच्या घाऊक किंवा किरकोळ व्यापारासंबंधात जिल्हा परिषदेने लायसन दिल्याखेरीज असा व्यापार करू शकणार नाही, असे विहित करता येईल :

परंतु असे की, या परिच्छेदाअन्वये कोणतेही विनियम, जिल्हा परिषदेच्या एकूण सदस्य-संख्येच्या किमान तीन-चतुर्थांश इतक्या बहुमताने ते पारित झाल्याशिवाय, करता येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, असे विनियम करण्याच्या वेळेच्या पूर्वीपासून जो सावकार किंवा व्यापारी जिल्ह्यात धंदा करीत आला असेल त्याला लायसन देण्याचे नाकारणे, हे अशा कोणत्याही विनियमांनुसार विधिमान्य असणार नाही.

(३) या परिच्छेदान्वये केलेले सर्व विनियम तात्काळ राज्यपालाला सादर करण्यात येतील आणि, तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते प्रभावी होणार नाहीत.

११. या अनुसूचीअन्वये केलेले कायदे, नियम व विनियम प्रसिद्ध करणे.—जिल्हा परिषदेने किंवा प्रादेशिक परिषदेने या अनुसूचीअन्वये केलेले सर्व कायदे, नियम आणि विनियम तात्काळ राज्याच्या **राजपत्रात** प्रसिद्ध करण्यात येतील आणि ते असे प्रसिद्ध झाल्यावर कायद्याइतकेच प्रभावी ठरतील.

*[१]**१२.** [२]**[संसदेचे व आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम आसाम राज्यातील स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे].—**(१) या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) ज्यांच्याबाबत जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला कायदे करता येतील अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यापैकी कोणत्याही बाबींसंबंधीचा [३][आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम आणि न गाळलेल्या मद्यार्कयुक्त दारूचे सेवन करण्यास मनाई करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा [३][आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम [४][त्या राज्यातील] कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास प्रत्येक बाबतीत अशा जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेने किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेने जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसे निदेशित केल्याशिवाय, लागू होणार नाही, आणि कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निदेश देताना, जिल्हा परिषद असे निदेशित करू शकेल की, अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला किंवा त्याच्या कोणत्याही भागाला लागू होताना तो अधिनियम तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून प्रभावी होईल ;

(ख) राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, ज्याला या उप परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी लागू होत नाहीत असा संसदेचा किंवा [३][आसाम राज्याच्या विधानमंडळाचा] कोणताही अधिनियम, [४][त्या राज्यातील] स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही अथवा अशा जिल्ह्याला किंवा प्रदेशाला किंवा त्याच्या एखाद्या भागाला तो अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये दिला जाणारा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.

---

* परिच्छेद १२, आसाम राज्यास लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली (१२ सप्टेंबर, १९९५ रोजी व तेव्हापासून),—

"परिच्छेद १२ च्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये " या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी" या मजकुराऐवजी "या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ किंवा परिच्छेद ३क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी" हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.".

१. परिच्छेद १२, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली:—

"परिच्छेद १२ च्या उप-परिच्छेद (१) मधील खंड (क) मध्ये " या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ किंवा परिच्छेद ३ क मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी" या मजकुराऐवजी "या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ किंवा परिच्छेद ३क किंवा परिच्छेद ३ख मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी" हा मजकूर दाखल करण्यात येईल.".

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे शीर्षकाऐवजी हा मजकूर दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "राज्य विधानमंडळ" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[1][**12A. Application of Acts of Parliament and of the Legislature of the State of Meghalaya to autonomous districts and autonomous regions in the State of Meghalaya.—**

Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) if any provision of a law made by a District or Regional Council in the State of Meghalaya with respect to any matter specified in sub-paragraph (1) of paragraph 3 of this Schedule or if any provision of any regulation made by a District Council or a Regional Council in that State under paragraph 8 or paragraph 10 of this Schedule, is repugnant to any provision of a law made by the Legislature of the State of Meghalaya with respect to that matter, then, the law or regulation made by the District Council or, as the case may be, the Regional Council whether made before or after the law made by the Legislature of the State of Meghalaya, shall, to the extent of repugnancy, be void and the law made by the Legislature of the State of Meghalaya shall prevail;

(*b*) the President may, with respect to any Act of Parliament, by notification, direct that it shall not apply to an autonomous district or an autonomous region in the State of Meghalaya, or shall apply to such district or region or any part thereof subject to such exceptions or modifications as he may specify in the notification and any such direction may be given so as to have retrospective effect.]

[2][**12AA. Application of Acts of Parliament and of the Legislature of the State of Tripura to the autonomous districts and autonomous regions in the State of Tripura.—**

Notwithstanding anything in this Constitution,—

(*a*) no Act of the Legislature of the State of Tripura in respect of any of the matters specified in paragraph 3 of this Schedule as matters with respect to which a District Council or a Regional Council may make laws, and no Act of the Legislature of the State of Tripura prohibiting or restricting the consumption of any non-distilled alcoholic liquor shall apply to the autonomous district or autonomous region in that State unless, in either case, the District Council for that district or having jurisdiction over such region by public notification so directs, and the District Council in giving such direction with respect to any Act may direct that the Act shall, in its application to that district or such region or any part thereof, have effect subject to such exceptions or modifications as it thinks fit;

(*b*) the Governor may, by public notification, direct that any Act of the Legislature of the State of Tripura to which the provisions of clause (a) of this sub-paragraph do not apply, shall not apply to the autonomous district or any autonomous region in that State, or shall apply to that district or such region, or any part thereof, subject to such exceptions or modifications, as he may specify in the notification;

(*c*) the President may, with respect to any Act of Parliament, by notification, direct that it shall not apply to the autonomous district or an autonomous region in the State of Tripura, or shall apply to such district or region or any part thereof, subject to such exceptions or modifications as he may specify in the notification and any such direction may be given so as to have retrospective effect.

---

1. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(*i*) and Eighth Sch., for paragraph 12A (w.e.f. 21-1-1972).

2. Subs. by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2, for paragraphs 12AA and 12B (w.e.f. 16-12-1988). Paragraph 12AA was ins. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4 (w.e.f. 1-4-1985).

[१][**१२क. संसदेचे व मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाचे अधिनियम मेघालय राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यांना व स्वायत्त प्रदेशांना लागू करणे.—** या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३, उप-परिच्छेद (१), यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही बाबीसंबंधी मेघालय राज्यातील जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेने केलेल्या कायद्याची कोणतीही तरतूद अथवा या अनुसूचीच्या परिच्छेद ८ किंवा परिच्छेद १० यांअन्वये त्या राज्यातील जिल्हा परिषदेने किंवा प्रादेशिक परिषदेने केलेल्या कोणत्याही विनियमाची कोणतीही तरतूद ही, जर त्या बाबीसंबंधी मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदीस प्रतिकूल असेल तर, जिल्हा परिषदेने किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेने केलेला कायदा किंवा विनियम—मग तो मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेल्या कायद्याच्या आधी केलेला असो वा नंतर केलेला असो—प्रतिकूलतेच्या व्याप्तीपुरता शून्यवत होईल आणि मेघालय राज्याच्या विधानमंडळाने केलेला कायदा अधिक प्रभावी ठरेल ;

(ख) राष्ट्रपती अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाबाबत असे निदेशित करू शकेल की, तो अधिनियम मेघालय राज्यातील एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही अथवा अशा जिल्ह्यास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या एखाद्या भागास तो स्वतः अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.]

[२][**१२कक. संसदेचे व त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम त्रिपुरा राज्यातील स्वायत्त जिल्हे व स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे.—** या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला ज्यांच्याबाबत कायदे करता येतात अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेला त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, आणि न गाळलेल्या मद्यार्कयुक्त दारूचे सेवन प्रतिषिद्ध करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा, त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास, दोन्ही बाबतीत, त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेकडून किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेकडून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसे निदेशित केले जाईपर्यंत, लागू होणार नाही आणि कोणत्याही अधिनियमाच्या बाबतीत असा निदेश देताना, जिल्हा परिषद असे निदेशित करू शकेल की, त्या जिल्ह्यास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना तो अधिनियम, तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल;

(ख) राज्यपाल जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, या उप-परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी ज्याला लागू होत नाहीत, असा त्रिपुरा राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू होणार नाही किंवा त्या जिल्ह्यास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राज्यपाल अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(ग) राष्ट्रपती अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाच्या संबंधात असे निदेशित करू शकेल की, हा अधिनियम त्रिपुरा राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही, अथवा अशा जिल्ह्यास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राष्ट्रपती अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावाने देता येईल.

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १२क ऐवजी हा परिच्छेद दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे परिच्छेद १२कक व १२ख याऐवजी हे परिच्छेद दाखल केले (१६ डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून). संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे परिच्छेद १२ कक समाविष्ट केला होता (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

12B. Application of Acts of Parliament and of the Legislature of the State of Mizoram to autonomous districts and autonomous regions in the State of Mizoram.—Notwithstanding anything in this Constitution, —

(*a*) no Act of the Legislature of the State of Mizoram in respect of any of the matters specified in paragraph 3 of this Schedule as matters with respect to which a District Council or a Regional Council may make laws, and no Act of the Legislature of the State of Mizoram prohibiting or restricting the consumption of any non-distilled alcoholic liquor shall apply to any autonomous district or autonomous region in that State unless, in either case, the District Council for such district or having jurisdiction over such region, by public notification, so directs, and the District Council, in giving such direction with respect to any Act, may direct that the Act shall, in its application to such district or region or any part thereof, have effect subject to such exceptions or modifications as it thinks fit ;

(*b*) the Governor may, by public notification, direct that any Act of the Legislature of the State of Mizoram to which the provisions of clause (*a*) of this sub-paragraph do not apply, shall not apply to an autonomous district or an autonomous region in that State, or shall apply to such district or region, or any part thereof, subject to such exceptions or modifications, as he may specify in the notification ;

(*c*) the President may, with respect to any Act of Parliament, by notification, direct that it shall not apply to an autonomous district or an autonomous region in the State of Mizoram, or shall apply to such district or region or any part thereof, subject to such exceptions or modifications as he may specify in the notification and any such direction may be given so as to have retrospective effect.]

13. Estimated receipts and expenditure pertaining to autonomous districts to be shown separately in the annual financial statement.—The estimated receipts and expenditure pertaining to an autonomous district which are to be credited to, or is to be made from, the Consolidated Fund of the State [1]*** shall be first placed before the District Council for discussion and then after such discussion be shown separately in the annual financial statement of the State to be laid before the Legislature of the State under article 202.

[2]**14. Appointment of Commission to inquire into and report on the administration of autonomous districts and autonomous regions.—**(1) The Governor may at any time appoint a Commission to examine and report on any matter specified by him relating to the administration of the autonomous districts and autonomous regions in the State, including matters specified in clauses (*c*), (*d*), (*e*) and (*f*) of sub-paragraph (3) of paragraph 1 of this Schedule, or may appoint a Commission to inquire into and report from time to time on the administration of autonomous districts and autonomous regions in the State generally and in particular on—

---

1. The words " of Assam" *omitted* by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch. (w.e.f. 21-1-1972).
2. Paragraph 14 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act,1995 (42 of 1995). s. 2. as under,—

   " in paragraph 14, in sub-paragraph (2), the words "with the recommendations of the Governor with respect thereto" shall be *omitted*.".

१२ख. संसदेचे व मिझोरम राज्य विधानमंडळाचे अधिनियम मिझोरम राज्यातील स्वायत्त जिल्हे आणि स्वायत्त प्रदेश यांना लागू करणे.— या संविधानात काहीही असले तरी,—

(क) ज्यांच्याबाबत जिल्हा परिषदेला किंवा प्रादेशिक परिषदेला कायदे करता येतात अशा बाबी म्हणून या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींशी संबंधित असलेला मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम आणि न गाळलेल्या मद्यार्कयुक्त दारुचे सेवन करण्यास मनाई करणारा किंवा त्यावर निर्बंध घालणारा मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, त्या राज्यातील कोणत्याही स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास दोन्ही बाबतीत, त्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेकडून किंवा अशा प्रदेशावर अधिकारिता असणाऱ्या जिल्हा परिषदेकडून जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसे निदेशित केले जाईपर्यंत, लागू होणार नाही आणि कोणत्याही अधिनियमाच्या बाबतीत असा निदेश देताना जिल्हा परिषद असे निदेशित करू शकेल की, अशा जिल्ह्यास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास लागू होताना, तो अधिनियम तिला योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल ;

(ख) राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेद्वारे असे निदेशित करू शकेल की, या उप-परिच्छेदाच्या खंड (क) च्या तरतुदी ज्याला लागू होत नाहीत, असा मिझोरम राज्य विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम त्या राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू होणार नाही किंवा त्या जिल्ह्यास किंवा अशा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राज्यपाल अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल.

(ग) राष्ट्रपती, अधिसूचनेद्वारे संसदेच्या कोणत्याही अधिनियमाबाबत असे निदेशित करू शकेल की, तो अधिनियम मिझोरम राज्यातील एखाद्या स्वायत्त जिल्ह्यास किंवा स्वायत्त प्रदेशास लागू असणार नाही, अथवा अशा जिल्ह्यास किंवा प्रदेशास किंवा त्याच्या कोणत्याही भागास तो अधिनियम, राष्ट्रपती अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, लागू होईल आणि असा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.]

१३. स्वायत्त जिल्ह्यांसंबधीची अंदाजित जमा व खर्च वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात वेगवेगळे दाखवणे.— [१]* * * राज्याच्या एकत्रित निधीत जमा करावयाच्या किंवा त्यातून खर्च करावयाच्या असतील अशा रकमांचे स्वायत्त जिल्ह्यासंबंधीचे अंदाज, प्रथम जिल्हा परिषदेपुढे चर्चेसाठी ठेवण्यात येतील आणि अशा चर्चेनंतर, अनुच्छेद २०२ अन्वये राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवावयाच्या राज्याच्या वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रात त्या रकमा वेगवेगळ्या दाखवल्या जातील.

[२]**१४. स्वायत्त जिल्ह्यांच्या आणि स्वायत्त प्रदेशांच्या प्रशासनाची चौकशी करण्यासाठी व त्याबाबत अहवाल देण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती.—**(१) राज्यपालाला कोणत्याही वेळी, राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यांच्या व स्वायत्त प्रदेशांच्या प्रशासनासंबंधी, त्याने विनिर्दिष्ट केलेल्या, या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ मधील उप-परिच्छेद (३) च्या खंड (ग), (घ), (ङ) व (च) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींसह कोणत्याही बाबीची तपासणी करून तीबाबत अहवाल देण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती करता येईल, अथवा सर्वसाधारणतः राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यांचे व स्वायत्त प्रदेशाचे प्रशासन आणि विशेषतः,—

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसाम" हा मजकूर गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. परिच्छेद १४, आसाम राज्याला लागू असताना त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली,—

"परिच्छेद १४ मधील उप-परिच्छेद (२) मध्ये, "त्यासोबत त्याबाबत राज्यपालाने केलेल्या शिफारशी" हा मजकूर गाळण्यात येईल.".

(*a*) the provision of educational and medical facilities and communications in such districts and regions;

(b) the need for any new or special legislation in respect of such districts and regions; and

(c) the administration of the laws, rules and regulations made by the District and Regional Councils;

and define the procedure to be followed by such Commission.

(2) The report of every such Commission with the recommendations of the Governor with respect thereto shall be laid before the Legislature of the State by the Minister concerned together with an explanatory memorandum regarding the action proposed to be taken thereon by [1][the Government of the State].

(3) In allocating the business of the Government of the State among his Ministers, the Governor may place one of his Ministers specially in charge of the welfare of the autonomous districts and autonomous regions in the State.

[2]**15. Annulment or suspension of acts and resolutions of District and Regional Councils.—**(1) If at any time the Governor is satisfied that an act or resolution of a District or a Regional Council is likely to endanger the safety of India [3][or is likely to be prejudicial to public order], he may annul or suspend such act or resolution and take such steps as he may consider necessary (including the suspension of the Council and the assumption to himself of all or any of the powers vested in or exercisable by the Council) to prevent the commission or continuance of such act, or the giving of effect to such resolution.

(2) Any order made by the Governor under sub-paragraph (1) of this paragraph together with the reasons therefor shall be laid before the Legislature of the State as soon as possible and the order shall, unless revoked by the Legislature of the State, continue in force for a period of twelve months from the date on which it was so made:

Provided that if and so often as a resolution approving the continuance in force of such order is passed by the Legislature of the State, the order shall unless cancelled by the Governor continue in force for a further period of twelve months from the date on which under this paragraph it would otherwise have ceased to operate.

---

1. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71 (i) and Eighth Sch., for " the Government of Assam " (w.e.f. 21-1-1972).
2. Paragraph 15 has been amended in its application to the States of Tripura and Mizoram by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2, (w.e.f. 16-12-1988) as under :—

   In paragraph 15, in sub-paragraph (2),–

   " (*a*) in the opening paragraph, for the words " by the Legislature of the State ", the words " by him" shall be *substituted* ;

   (*b*)the proviso shall be *omitted*. ".
3. *Ins*. by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act. 1969 (55 of 1969), s 74 and Fourth Sch. (w.e.f. 2-4-1970).

(क) अशा जिल्ह्यांतील आणि प्रदेशांतील शैक्षणिक व वैद्यकीय सुविधांची आणि दळणवळण व्यवस्थेची तरतूद;

(ख) अशा जिल्ह्यांबाबत आणि प्रदेशांबाबत कोणत्याही नवीन किंवा विशेष विधिविधानाची गरज; आणि

(ग) जिल्हा आणि प्रादेशिक परिषदांनी केलेले कायदे, नियम व विनियम यांचे प्रशासन;

यांची चौकशी करून, त्यावर वेळोवेळी अहवाल देण्यासाठी, आयोगाची नियुक्ती करता येईल व अशा आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करता येईल.

(२) अशा प्रत्येक आयोगाचा अहवाल व त्यासोबत त्याबाबत राज्यपालाने केलेल्या शिफारशी, [१][राज्य शासनाने] त्यावर जी कारवाई करावी असे योजलेले असेल तिच्याविषयीच्या स्पष्टीकरणात्मक निवेदनासहित संबंधित मंत्र्याकडून राज्याच्या विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येतील.

(३) आपल्या मंत्र्यांमध्ये राज्य शासनाच्या कामाची वाटणी करताना, राज्यपालाला राज्यातील स्वायत्त जिल्ह्यांच्या आणि स्वायत्त प्रदेशांच्या कल्याणकार्याचा प्रभार आपल्या मंत्र्यापैकी एकाकडे खास करून देता येईल.

[२]**१५. जिल्हा व प्रादेशिक परिषदांच्या कृतींचे व ठरावांचे शून्यीकरण किंवा निलंबन.—**(१) जर जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेच्या एखाद्या कृतीमुळे किंवा ठरावामुळे भारताची सुरक्षितता धोक्यात येण्याचा संभव आहे [३][किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्थेस बाध येण्याचा संभव आहे] अशी राज्यपालाची खात्री झाली तर, त्याला अशी कृती किंवा ठराव शून्यवत किंवा निलंबित करता येईल आणि अशी कृती करण्यास किंवा चालू राहण्यास किंवा असा ठराव अंमलात आणण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी (परिषद निलंबित करणे आणि परिषदेच्या ठायी निहित असतील किंवा तिला वापरता येण्यासारखे असतील ते सर्व किंवा त्यांपैकी कोणतेही अधिकार स्वत:कडे घेणे यांसह) त्याला आवश्यक वाटतील अशा उपाययोजना करता येतील.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये राज्यपालाने काढलेला कोणताही आदेश, त्यामागील कारणांसह, शक्य तितक्या लवकर, राज्याच्या विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येईल आणि तो आदेश राज्याच्या विधानमंडळाने रद्द न केल्यास, तो याप्रमाणे देण्यात आला त्या दिनांकापासून बारा महिन्यांच्या कालावधीसाठी तो अंमलात असण्याचे चालू राहील :

परंतु असे की, राज्याच्या विधानमंडळाकडून असा आदेश अंमलात असण्याचे चालू ठेवण्यास मान्यता देणारा ठराव पारित होईल तर व तेव्हा तेव्हा, तो आदेश, राज्यपालाने रद्द न केल्यास, या परिच्छेदान्वये एरव्ही ज्या दिनांकास तो अंमलात असण्याचे बंद झाले असते, त्या दिनांकापासून आणखी बारा महिन्यांच्या कालावधीसाठी तो अंमलात असण्याचे चालू राहील.

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे " आसाम शासनाने " या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. परिच्छेद १५, त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना, त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली (१६ डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून) :—

परिच्छेद १५ मधील उप-परिच्छेद (२) मध्ये,—

" (क) सुरुवातीच्या परिच्छेदामध्ये " राज्य विधानमंडळाने " या मजकुराऐवजी " त्याने " हा मजकूर दाखल करण्यात येईल ;

(ख) परंतुक गाळण्यात येईल.".

३. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

[1]**16. Dissolution of a District or a Regional Council.**—[2][(1)] The Governor may on the recommendation of a Commission appointed under paragraph 14 of this Schedule by public notification order the dissolution of a District or a Regional Council, and —

(*a*) direct that a fresh general election shall be held immediately for the reconstitution of the Council ; or

(*b*) subject to the previous approval of the Legislature of the State assume the administration of the area under the authority of such Council himself or place the administration of such area under the Commission appointed under the said paragraph or any other body considered suitable by him for a period not exceeding twelve months :

Provided that when an order under clause (*a*) of this paragraph has been made, the Governor may take the action referred to in clause (*b*) of this paragraph with regard to the administration of the area in question pending the reconstitution of the Council on fresh general election :

Provided further that no action shall be taken under clause (*b*) of this paragraph without giving the District or the Regional Council, as the case may be, an opportunity of placing its views before the Legislature of the State.

[3][(2) If at any time the Governor is satisfied that a situation has arisen in which the administration of an autonomous district or region cannot be carried on in accordance with the provisions of this Schedule, he may, by public notification, assume to himself all or any of the functions or powers vested in or exercisable by the District Council or, as the case may be, the Regional Council and declare that such functions or powers shall be exercisable by such person or authority as he may specify in this behalf, for a period not exceeding six months:

Provided that the Governor may by a further order or orders extend the operation of the initial order by a period not exceeding six months on each occasion.

(3) Every order made under sub-paragraph (2) of this paragraph with the reasons therefor shall be laid before the Legislature of the State and shall cease to operate at the expiration of thirty days from the date on which the State Legislature first sits after the issue of the order, unless, before the expiry of that period it has been approved by that State Legislature.]

---

1. Paragraph 16 has been amended in its application to the States of Tripura and Mizoram by the Sixth Sechedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988) s. 2, (w.e.f. 16-12-1988) as under :—

   "(*a*) in sub-paragraph (1), the words "subject to the previous approval of the Legislature of the State " occurring in clause (b), and the second proviso shall be *omitted*;

   (*b*) for sub-paragraph (3), the following sub-paragraph shall be *substituted*, namely : —

   (3) Every order made under sub-paragraph (1) or sub-paragraph (2) of this paragraph, along with the reasons therefor shall be laid before the Legislature of the State.".

2. Paragraph 16 renumbered as sub-paragraph (1) thereof by the Assam Reorganisation (Meghalaya) Act, 1969 (55 of 1969), s. 74 and Fourth Sch. (w.e.f. 2-4-1970).

3. *Added*. by s. 74 and Fourth Sch., *ibid.* (w.e.f. 2-4-1970).

(सहावी अनुसूची)

[1]**१६. जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेचे विसर्जन.—** [2][(१)] या अनुसूचीच्या परिच्छेद १४ अन्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाच्या शिफारशीवरून राज्यपाल, जाहीर अधिसूचनेद्वारे, जिल्हा किंवा प्रादेशिक परिषदेच्या विसर्जनाचा आदेश देऊ शकेल, आणि –

(क) परिषद पुनर्घटित करण्यासाठी तात्काळ नव्याने सार्वत्रिक निवडणूक घेतली जावी, असे निदेशित करू शकेल ; किंवा

(ख) राज्याच्या विधानमंडळाच्या पूर्वमान्यतेला अधीन राहून, बारा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीकरता, अशा परिषदेच्या प्राधिकाराखालील क्षेत्राचे प्रशासन स्वतःकडे घेऊ शकेल किंवा अशा क्षेत्राचे प्रशासन, उक्त परिच्छेदान्वये नियुक्त केलेल्या आयोगाकडे किंवा त्याला योग्य वाटेल अशा अन्य कोणत्याही निकायाकडे सोपवू शकेलः

परंतु असे की, जेव्हा या परिच्छेदाच्या खंड (क) अन्वये आदेश काढण्यात आलेला असेल तेव्हा, नव्याने सार्वत्रिक निवडणूक होऊन परिषद पुनर्घटित होईपर्यंत, राज्यपालाला, प्रश्नास्पद क्षेत्राच्या प्रशासनाबाबत या परिच्छेदाच्या खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केलेली कारवाई करता येईल :

परंतु आणखी असे की, जिल्हा किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेला राज्याच्या विधानमंडळासमोर आपले विचार मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय, या परिच्छेदाच्या खंड (ख) अन्वये कोणतीही कारवाई करण्यात येणार नाही.

[3][(२) जर कोणत्याही वेळी, स्वायत्त जिल्ह्याचे किंवा प्रदेशाचे प्रशासन, या अनुसूचीच्या तरतुदींअनुसार चालवणे शक्य नाही अशी परिस्थिती उद्‌भवली असल्याची राज्यपालाची खात्री झाली तर, त्याला जाहीर अधिसूचनेद्वारे, सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीकरता, जिल्हा परिषदेच्या किंवा, यथास्थिति, प्रादेशिक परिषदेच्या ठायी निहित असलेले किंवा तिला वापरता येण्यासारखे असे सर्व किंवा त्यापैकी कोणतीही कार्ये किंवा अधिकार स्वतःकडे घेता येतील आणि अशी कार्ये किंवा अधिकार तो यासंबंधात विनिर्दिष्ट करील अशा व्यक्तीला किंवा प्राधिकरणाला वापरता येण्यासारखे असतील, असे घोषित करता येईल :

परंतु असे की, प्रारंभिक आदेशाचे प्रवर्तन, राज्यपालाला पुढील आदेशाद्वारे किंवा आदेशांद्वारे प्रत्येक प्रसंगी सहा महिन्यांहून अधिक नाही इतक्या कालावधीने वाढवता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (२) अन्वये काढलेला प्रत्येक आदेश, त्यामागील कारणांसह राज्याच्या विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल आणि त्यास तो कालावधी संपण्यापूर्वी राज्याच्या विधानमंडळाने मान्यता दिली नसेल तर, आदेश निघाल्यानंतर राज्याच्या विधानमंडळाची जेव्हा प्रथम सभा भरेल त्या दिनांकापासून तीस दिवस संपताच तो आदेश, प्रवर्तनात असण्याचे बंद होईल.]

---

१. परिच्छेद १६, त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना, त्यात, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे पुढील सुधारणा करण्यात आली (१६ डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून) :—

"(क) उप-परिच्छेद (१) मध्ये, खंड (ख) मधील " राज्याच्या विधानमंडळाच्या पूर्वमान्यतेच्या अधीनतेने " हा मजकूर व दुसरे परंतुक गाळण्यात येईल.

(ख) उप-परिच्छेद (३) ऐवजी, खालील उपपरिच्छेद दाखल करण्यात येईल, तो असा :—

(३) या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) किंवा उपपरिच्छेद (२) अन्वये केलेला प्रत्येक आदेश, त्याच्या कारणांसह राज्य विधानमंडळासमोर ठेवला जाईल.".

२. आसाम पुनर्रचना (मेघालय) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ५५) याच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १६ ला त्याचा उप-परिच्छेद (१) असा नवीन क्रमांक दिला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ७४ व चौथी अनुसूची यांद्वारे जादा दाखल केला (२ एप्रिल, १९७० रोजी व तेव्हापासून).

[1]**17. Exclusion of areas from autonomous districts in forming constituencies in such districts.**—For the purposes of elections to [2][the Legislative Assembly of Assam or Meghalaya] [3][or Tripura] [4][or Mizoram], the Governor may by order declare that any area within an autonomous district [5][in the State of Assam or Meghalaya [3][or Tripura] [4][or Mizoram], as the case may be,] shall not form part of any constituency to fill a seat or seats in the Assembly reserved for any such district but shall form part of a constituency to fill a seat or seats in the Assembly not so reserved to be specified in the order.

[6][**18.** * * * * * *]

[7]**19. Transitional provisions**.—(1) As soon as possible after the commencement of this Constitution the Governor shall take steps for the constitution of a District Council for each autonomous district in the State under this Schedule and until a District Council is so constituted for an autonomous district, the administration of such district shall be vested in the Governor and the following provisions shall apply to the administration of the areas within such district instead of the foregoing provisions of this Schedule, namely:—

(*a*) no Act of Parliament or of the Legislature of the State shall apply to any such area unless the Governor by public notification so directs; and the Governor in giving such a direction with respect to any Act may direct that the Act shall, in its application to the area or to any specified part thereof, have effect subject to such exceptions or modifications as he thinks fit;

(*b*) the Governor may make regulations for the peace and good government of any such area and any regulations so made may repeal or amend any Act of Parliament or of the Legislature of the State or any existing law which is for the time being applicable to such area.

(2) Any direction given by the Governor under clause (a) of sub-paragraph (1) of this paragraph may be given so as to have retrospective effect.

(3) All regulations made under clause (b) of sub-paragraph (1) of this paragraph shall be submitted forthwith to the President and, until assented to by him, shall have no effect.

---

1. Paragraph 17 has been amended in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2 (*w.e.f.* 7-9-2003), so as to insert the following proviso, namely: —

   "Provided that nothing in this paragraph shall apply to the Bodoland Territorial Areas District.".
2. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 7l(i) and Eighth Sch., for "the Legislative Assembly of the Assam" (*w.e.f.* 21-1-1972).
3. Ins. by The Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4 (*w.e.f.* 1-4-1985).
4. Ins. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of l986), s. 39 (*w.e.f.* 20-2-1987).
5. Ins. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971). s. 71(i) and Eighth Sch., for " the Legislative Assembly of Assam " (w.e.f. 21-1-1972).
6. Paragraph 18 omitted by s. 71(i) and Eighth Sch. *ibid.* (*w.e.f.* 21-1-1972).
7. Paragraph 19 has been amended in its application to the State of Assam by The Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2 (*w.e.f.* 7-9-2003), so as to insert the following sub-paragraph after sub-paragraph (3), namely :—

   "(4) As soon as possible after the commencement of this Act, and Interim Executive Council for Bodoland Territorial Areas District in Assam shall be formed by the Governor from amongst leaders of the Bodo movement, including the signatories to the Memorandum of Settlement, and shall provide adequate representation to the non-tribal communities in that area :

   Provided that Interim Council shall be for a period of six months during which endeavour to hold the election to the Council shall be made.

   Explanation.—For the purposes of this sub-paragraph, the expression "Memorandum of Settlement" means the Memorandum signed on the 10th day of February, 2003 between Government of India, Government of Assam and Bodo Liberation Tigers.".

(सहावी अनुसूची)

[1]**१७. स्वायत्त जिल्ह्यांमध्ये मतदारसंघ बनवताना अशा जिल्ह्यांतून क्षेत्रे वगळणे.—** [2][आसामच्या किंवा मेघालयाच्या [3][किंवा त्रिपुराच्या] [4][किंवा मिझोरमच्या] विधानसभेच्या] निवडणुकांच्या प्रयोजनार्थ, राज्यपालाला आदेशाद्वारे असे घोषित करता येईल की, [5][यथास्थिति, आसाम किंवा मेघालय [3][किंवा त्रिपुरा] [4][किंवा मिझोरम] राज्यातील] स्वायत्त जिल्ह्यांमधील कोणतेही क्षेत्र, विधानसभेत राखून ठेवलेली किंवा ठेवलेल्या जागा भरण्यासाठी बनवलेल्या कोणत्याही मतदारसंघाचा भाग होणार नाही, पण आदेशात, विनिर्दिष्ट करण्यात येईल त्याप्रमाणे विधानसभेतील अशी राखून न ठेवलेली किंवा ठेवलेल्या जागा भरण्यासाठी बनवलेल्या मतदारसंघाचा भाग होईल.

[6][**१८.** * * * * * * * * * *]

[7]**१९. संक्रमणकालीन तरतुदी.—**(१) या संविधानाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, या अनुसूचीअन्वये राज्यातील प्रत्येक स्वायत्त जिल्ह्याकरिता एक जिल्हा परिषद घटित करण्यासाठी राज्यपाल कार्यवाही करील आणि स्वायत्त जिल्ह्याकरता अशा प्रकारे जिल्हा परिषद घटित होईपर्यंत, अशा जिल्ह्याचा प्रशासनाधिकार राज्यपालाच्या ठायी निहित असेल आणि अशा जिल्ह्यातील क्षेत्राच्या प्रशासनास या अनुसूचीच्या पूर्वगामी तरतुदीऐवजी पुढील तरतुदी लागू होतील, त्या अशा :—

(क) संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम, राज्यपालाने जाहीर अधिसूचनेद्वारे तसा निदेश दिल्याशिवाय, अशा कोणत्याही क्षेत्रास लागू होणार नाही; आणि कोणत्याही अधिनियमाबाबत असा निदेश देताना, राज्यपाल, असे निदेशित करू शकेल की, त्या क्षेत्रास किंवा त्याच्या कोणत्याही विनिर्दिष्ट भागास लागू होताना, तो अधिनियम, त्यास योग्य वाटतील असे अपवाद किंवा फेरबदल यांना अधीन राहून, प्रभावी होईल.

(ख) अशा कोणत्याही क्षेत्राच्या शांततेसाठी आणि सुविहित शासनासाठी राज्यपालाला विनियम करता येतील आणि याप्रमाणे केलेल्या कोणत्याही विनिमयांद्वारे, अशा क्षेत्राला त्या त्या वेळी लागू असेल असा, संसदेचा किंवा राज्याच्या विधानमंडळाचा कोणताही अधिनियम किंवा असा कोणताही विद्यमान कायदा निरसित किंवा सुधारित करता येईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) च्या खंड (क) अन्वये राज्यपालाकडून दिला जाणारा कोणताही निदेश भूतलक्षी प्रभावासह देता येईल.

(३) या परिच्छेदाच्या उपपरिच्छेद (१) च्या खंड (ख) अन्वये केलेले सर्व विनियम तात्काळ राष्ट्रपतीला सादर करण्यात येतील आणि तो त्यांस अनुमती देईपर्यंत, ते प्रभावी होणार नाहीत.

---

१. परिच्छेद १७, आसाम राज्याला लागू असताना, त्यात पुढील परंतुक समाविष्ट करण्यासाठी संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करण्यात आली आहे (७ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून) :—

"परंतु असे की, बोडोलँन्ड प्रदेश क्षेत्र जिल्ह्याला या परिच्छेदातील कोणतीही गोष्ट लागू होणार नाही.".

२. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे "आसामची विधानसभा" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

४. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ द्वारे समाविष्ट केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

५. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे समाविष्ट केला "आसामची विधानसभा" या मजकुराऐवजी (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम ७१ (झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद १८ गाळला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

७. परिच्छेद १९, आसाम राज्याला लागू असताना, त्यात उप-परिच्छेद (३) नंतर, पुढील उपपरिच्छेद समाविष्ट करण्यासाठी संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे सुधारणा करण्यात आली आहे :—

"(४) या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, आणि आसाममधील बोडोलॅन्ड प्रदेश क्षेत्र जिल्ह्यासाठी राज्यपाल, समझोता ज्ञापनावर स्वाक्षरी करणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश असलेल्या बोडो चळवळीतील नेत्यांमधून अंतरिम कार्यकारी परिषदेची स्थापना करील, आणि त्या क्षेत्रातील जनजातीतर समाजास पुरेसे प्रतिनिधित्व देईल :

परंतु असे की, अंतरिम परिषदेचा कालावधी सहा महिन्यांचा असेल, ज्यात परिषदेची निवडणूक घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

स्पष्टीकरण.—या उपपरिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ, "समझोता ज्ञापन" या संज्ञेचा अर्थ, दिनांक १० फेब्रुवारी, २००३ रोजी भारत सरकार, आसाम शासन व बोडो लिबरेशन टायगर्स यांनी ज्या ज्ञापनावर स्वाक्षरी केली ते ज्ञापन, असा आहे.".

[1][**20. Tribal areas.—**(1) The areas specified in Parts I, II [2][,IIA] and III of the table below shall respectively be the tribal areas within the State of Assam, the State of Meghalaya [2][,the State of Tripura] and the [3][State] of Mizoram.

(2) [4][Any reference in Part I, Part II or Part III of the table below] to any district shall be construed as a reference to the territories comprised within the autonomous district of that name existing immediately before the day appointed under clause (b) of section 2 of the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971:

Provided that for the purposes of clauses (*e*) and (*f*) of sub-paragraph (I) of paragraph 3, paragraph 4, paragraph 5, paragraph 6, sub-paragraph (2), clauses (a), (b) and (d) of sub-paragraph (3) and sub-paragraph (4) of paragraph 8 and clause (d) of sub-paragraph (2) of paragraph 10 of this Schedule, no part of the area comprised within the municipality of Shillong shall be deemed to be within the [5][Khasi Hills District].

[6][(3) The reference in Part IIA in the table below to the "Tripura Tribal Areas District" shall be construed as a reference to the territory comprising the tribal areas specified in the First Schedule to the Tripura Tribal Areas Autonomous District Council Act, 1979.]

TABLE

PART I

1. The North Cachar Hills District.

2. [7][The Karbi Anglong District.]

[8][3.The Bodoland Territorial Areas District.]

PART II

[5][1. Khasi Hills District.

2. Jaintia Hills District.]

3. The Garo Hills District.

---

1. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorganisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71(i) and Eighth Sch., for paragraphs 20 and 20A (w.e.f.21-1-1972) and paragraph 20A further substituted by the Government of Union Teritory (Amendment) Act, 1971 (83 of 1971) s. 13 (w.e.f. 29-4-1972).

2. Ins. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4 (w.e.f. 1-4-1985).

3. Subs. by the State of Mizoram Act, 1986 (34 of 1986), s. 39. for "Union territory" (w.e.f. 20-2-1987).

4. Subs. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, l984, s.4 for "Any Reference in the Table below" (w.e.f. 1-4-1985).

5. Subs. by the Government of Meghalaya Notification No. DCA 31/72/11, dated the 14th June, 1973, Gazette of Meghalaya, Pt. VA, dated 23-6-1973, P. 200.

6. Ins. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4 (w.e.f. 1-4-1985).

7. Subs. by the Government of Assam Notification No. TAD/R/115/74/47, dated the 14-10-1976, for " The Mikir Hills District".

8. Ins. by the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 2003 (44 of 2003), s. 2 (w.e.f. 7-9-2003).

(सहावी अनुसूची)

[१][**२०. जनजाती क्षेत्रे.—**(१) पुढील तक्त्यातील भाग एक, दोन, [२][दोन क] व तीन यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली क्षेत्रे ही अनुक्रमे आसाम राज्य, मेघालय राज्य [२][त्रिपुरा राज्य] व मिझोरम [३][राज्य] यांतील जनजाती क्षेत्रे असतील.

(२) [४][पुढील तक्त्याचा भाग एक, भाग दोन किंवा भाग तीन यांमधील] कोणत्याही जिल्ह्यासंबंधीच्या कोणत्याही निर्देशांचा अन्वयार्थ ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ याच्या कलम २ च्या खंड (ख) अन्वये नियत केलेल्या दिनांकाच्या लगतपूर्वी विद्यमान असलेल्या, त्या नावाच्या स्वायत्त जिल्ह्यात समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल :

परंतु असे की, या अनुसूचीच्या परिच्छेद ३ च्या उप-परिच्छेद (१) चे खंड (ङ) व (च), परिच्छेद ४, परिच्छेद ५, परिच्छेद ६, परिच्छेद ८ चे उप-परिच्छेद (२), उप-परिच्छेद (३) चे खंड (क), (ख) व (घ), उप-परिच्छेद (४) आणि परिच्छेद १० चा उप-परिच्छेद (२), खंड (घ) यांच्या प्रयोजनासाठी, शिलाँग नगरपालिकेत समाविष्ट असलेल्या क्षेत्राचा कोणताही भाग [५][खासी डोंगरी जिल्ह्यात] असल्याचे मानले जाणार नाही.]

[६][(३) पुढील तक्त्याचा भाग दोन क यामधील "त्रिपुरा जनजाती-क्षेत्रे जिल्हा" यासंबंधीच्या निर्देशाचा अन्वयार्थ, त्रिपुरा जनजाती-क्षेत्रे स्वायत्त जिल्हा परिषद अधिनियम, १९७९ याच्या पहिल्या अनुसूचीत विनिर्दिष्ट केलेल्या जनजाती क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या राज्यक्षेत्रासंबंधीचा निर्देश म्हणून लावला जाईल.]

तक्ता

भाग एक

१. उत्तर कछार डोंगरी जिल्हा.

२. [७][कार्बी अंगलांग जिल्हा.]

[८][३. बोडोलँड प्रादेशिक क्षेत्रे जिल्हा.]

भाग दोन

[५][१. खाशी डोंगरी जिल्हा.

२. जैंतिया डोंगरी जिल्हा.]

३. गारो डोंगरी जिल्हा.

---

१. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१(झ) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद २० व २०क या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून) आणि संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८३) याच्या कलम १३ याद्वारे परिच्छेद २०क अधिक दाखल केला (२९ एप्रिल, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

३. मिझोरम राज्य अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा ३४) याच्या कलम ३९ याद्वारे "संघ राज्यक्षेत्र" या मजकुराऐवजी दाखल केला (२० फेब्रुवारी, १९८७ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे "पुढील तक्त्यामधील" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

५. मेघालय शासन, अधिसूचना क्र. डीसीए-३१/७२/११, दिनांक १४ जून, १९७३, मेघालय **राजपत्र,** भाग पाच अ, दिनांक २३ जून, १९७३, पृ. २००, याद्वारे मूळ मजकुराऐवजी दाखल केले.

६. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

७. आसाम शासन अधिसूचना क्र. टीएडी/आर/११५/७४/४७, दिनांक १४ ऑक्टोबर, १९७६ याद्वारे "मिकिर हिल जिल्हा" या मजकुराऐवजी दाखल केला.

८. संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, २००३ (२००३ चा ४४) याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केला (७ सप्टेंबर, २००३ रोजी व तेव्हापासून).

(*Sixth Schedule)*

[1][Part IIA

Tripura Tribal Areas District.]

Part III

[2]***

[3][1. The Chakma District.

[4][2. The Mara District.

3. The Lai District.]]

[5][**20A. Dissolution of the Mizo District Council.—**(1) Notwithstanding anything in this Schedule, the District Council of the Mizo District existing immediately before the prescribed date (hereinafter referred to as the Mizo District Council) shall stand dissolved and cease to exist.

(2) The Administrator of the Union territory of Mizoram may, by one or more orders, provide for all or any of the following matters, namely :—

(*a*) the transfer, in whole or in part, of the assets, rights and liabilities of the Mizo District Council (including the rights and liabilities under any contract made by it) to the Union or to any other authority ;

(*b*) the substitution of the Union or any other authority for the Mizo District Council, or the addition of the Union or any other authority, as a party to any legal proceedings to which the Mizo District Council is a party ;

(*c*) the transfer or re-employment of any employees of the Mizo District Council to or by the Union or any other authority, the terms and conditions of service applicable to such employees after such transfer or re-employment ;

(*d*) the continuance of any laws, made by the Mizo District Council and in force immediately before its dissolution, subject to such adaptations and modifications, whether by way of repeal or amendment, as the Administrator may make in this behalf, until such laws are altered, repealed or amended by a competent Legislature or other competent authority ;

(*e*) such incidental, consequential and supplementary matters as the Administrator considers necessary.

Explanation.—In this paragraph and in paragraph 20B of this Schedule, the expression "prescribed date" means the date on which the Legislative Assembly of the Union territory of Mizoram is duly constituted under and in accordance with the provisions of the Government of Union Territories Act, 1963.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-ninth Amendment) Act, 1984, s. 4 (*w.e.f.* 1-4-1985).
2. The words "The Mizo District." *omitted* by the Government of Union Territories (Amendment) Act, 1971 (83 of 1971), s. 13 (*w.e.f.* 16-2-1972).
3. Ins. by the Mizoram District Councils (Miscellaneous Provisions) Order, 1972, published in the Mizoram Gazette, 1972, dated the 5th May, 1972, Vol. I. Pt. II, p. 17 (w.e.f. 29-4-1972).
4. Subs. by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2, for serial numbers 2 and 3 and the entries relating thereto (w.e.f. 16-12-1988).
5. Subs. by the North-Eastern Areas (Reorgnisation) Act, 1971 (81 of 1971), s. 71 (i) and Eight Sch. for paragraph 20 (w.e.f. 21-1-1972) and further Subs. by the Government of Union Territories (Amendment) Act, 1971 (83 of 1971), s. 13, for paragraph 20A (*w.e.f.* 16-2-1972).

(सहावी अनुसूची)

[1][भाग दोन-क

त्रिपुरा जनजाति-क्षेत्र जिल्हा.]

भाग तीन

[2] * * * * * * *

[3][१. चकमा जिल्हा.

[4][२. मारा जिल्हा.

३. लाई जिल्हा.]]

[5][**२०क. मिझो जिल्हा परिषदेचे विसर्जन.—**(१) या अनुसूचीमध्ये काहीही असले तरी, विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेली मिझो जिल्ह्याची जिल्हा परिषद (यात यापुढे "मिझो जिल्हा परिषद" म्हणून निर्देशिलेली) विसर्जित होईल व अस्तित्वात असण्याचे बंद होईल.

(२) मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक एका किंवा अधिक आदेशाद्वारे पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करू शकेल, त्या अशा :—

(क) मिझो जिल्हा परिषदेची मत्ता, हक्क व दायित्वे (तिने केलेल्या कोणत्याही संविदेखालील हक्क व दायित्वे यांसह) संघराज्याकडे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकरणाकडे संपूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरित करणे ;

(ख) मिझो जिल्हा परिषद ज्यामध्ये पक्षकार असेल अशा कोणत्याही वैध कार्यवाहीमध्ये एक पक्षकार म्हणून मिझो जिल्हा परिषदेच्या जागी संघराज्य किंवा कोणतेही प्राधिकरण आणणे, अथवा संघराज्य किंवा अन्य कोणतेही प्राधिकरण समाविष्ट करणे ;

(ग) मिझो जिल्हा परिषदेच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्यांचे संघराज्याकडे किंवा अन्य कोणत्याही प्राधिकरणाकडे बदली करणे अथवा संघराज्याने किंवा त्या प्राधिकरणाने त्या कर्मचाऱ्यांना पुन्हा सेवेत घेणे, अशा बदलीनंतर किंवा पुनःसेवायोजनानंतर अशा कर्मचाऱ्यांना लागू असतील अशा सेवेच्या अटी व शर्ती ;

(घ) मिझो जिल्हा परिषदेने केलेले आणि तिच्या विसर्जनाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले कोणतेही कायदे, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकरणाकडून बदलण्यात, निरसित करण्यात किंवा सुधारित करण्यात येईपर्यंत, प्रशासक याबाबतीत करील अशा अनुकूलनांसह आणि फेरबदलांसह,—मग अशी अनुकूलने किंवा फेरबदल निरसन म्हणून केलेली असोत किंवा सुधारणा म्हणून केलेली असोत—असे कायदे चालू ठेवणे ;

(ङ) प्रशासकास आवश्यक वाटतील अशा आनुषंगिक, परिणामस्वरूप व पूरक बाबी.

स्पष्टीकरण.—या परिच्छेदामध्ये आणि या अनुसूचीच्या परिच्छेद २०ख मध्ये " विहित दिनांक " या शब्दप्रयोगाचा अर्थ, संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन अधिनियम, १९६३ याच्या तरतुदींअन्वये व त्यांनुसार मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राची विधानसभा ज्या दिनांकास रीतसर घटित करण्यात आली तो दिनांक, असा आहे.

---

१. संविधान (एकोणपन्नासावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ४ द्वारे समाविष्ट केला (१ एप्रिल, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

२. संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८३) याच्या कलम १३ द्वारे " मिझो जिल्हा " हा मजकूर गाळला (१६ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

३. मिझोरम **राजपत्र**, १९७२, दिनांक ५ मे, १९७२, खंड (एक) भाग दोन, पृष्ठ १७ यामध्ये प्रसिद्ध झालेला मिझोरम जिल्हा परिषदा (संकीर्ण तरतुदी) आदेश, १९७२ याद्वारे समाविष्ट केला (२९ एप्रिल, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे अनुक्रमांक २ व ३ आणि त्यासंबंधीच्या नोंदी यांऐवजी दाखल केला (१६ डिसेंबर, १९८८ रोजी व तेव्हापासून).

५. ईशान्य क्षेत्रे (पुनर्रचना) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८१) याच्या कलम ७१ (एक) व आठवी अनुसूची यांद्वारे परिच्छेद २० या मजकुराऐवजी दाखल केला (२१ जानेवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून) आणि संघ राज्यक्षेत्रांचे शासन (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा ८३) याच्या कलम १३ द्वारे परिच्छेद २०क ऐवजी आणखी दाखल केला (१६ फेब्रुवारी, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

[1-2] **20B. Autonomous regions in the Union territory of Mizoram to be autonomous districts and transitory provisions consequent thereto.—**(1) Notwithstanding anything in this Schedule,—

(*a*) every autonomous region existing immediately before the prescribed date in the Union territory of Mizoram shall, on and from that date, be an autonomous district in that Union territory (hereafter referred to as the corresponding new district) and the Administrator thereof may, by one or more orders, direct that such consequential amendments as are necessary to give effect to the provisions of this clause shall be made in paragraph 20 of this Schedule (including Part III of the table appended to that paragraph) and thereupon the said paragraph and the said Part III shall be deemed to have been amended accordingly ;

(*b*) every Regional Council of an autonomous region in the Union territory of Mizoram existing immediately before the prescribed date (hereafter referred to as the existing Regional Council) shall, on and from that date and until a District Council is duly constituted for the corresponding new district, be deemed to be the District Council of that district (hereafter referred to as "the corresponding new District Council").

(2) Every member whether elected or nominated of an existing Regional Council shall be deemed to have been elected or, as the case may be, nominated to the corresponding new District Council and shall hold office until a District Council is duly constituted for the corresponding new district under this Schedule.

(3) Until rules are made under sub-paragraph (7) of paragraph 2 and sub-paragraph (4) of paragraph 4 of this Schedule by the corresponding new District Council, the rules made under the said provisions by the existing Regional Council and in force immediately before the prescribed date shall have effect in relation to the corresponding new District Council subject to such adaptations and modifications as may be made therein by the Administrator of the Union territory of Mizoram.

---

1. After paragraph 20B, the following paragraph has been inserted in its application to the State of Assam by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1995 (42 of 1995), s. 2, (*w.e.f.* 12-2-1995) namely:—

" 20BA. Exercise of discretionary powers by the Governor in the discharge of his functions.— The Governor in the discharge of his functions under sub-paragraphs (2) and (3) of paragraph 1, sub-paragraphs (1), (6), sub-paragraph (6A) excluding the first proviso and sub-paragraph (7) of paragraph 2, sub-paragraph (3) of paragraph 3, sub-paragraph (4) of paragraph 4, paragraph 5. sub-paragraph (1) of paragraph 6, sub-paragraph (2) of paragraph 7, sub-paragraph (4) of paragraph 8, sub-paragraph (3) of paragraph 9, sub-paragraph (3) of paragraph 10, sub-paragraph (1) of paragraph 14, sub-paragraph (1) of paragraph 15 and sub-paragraphs (1) and (2) of paragraph 16 of this Schedule, shall, after consulting the Council of Ministers and the North Cachar Hills Autonomous Council or the Karbi Anglong Autonomous Council, as the case may be, take such action as he considers necessary in his discretion.".

2. After paragraph 20B, the following paragraph has been inserted in its application to the States of Tripura and Mizoram, by the Sixth Schedule to the Constitution (Amendment) Act, 1988 (67 of 1988), s. 2, namely:—

" 20BB. Exercise of discretionary powers by the Governor in the discharge of his functions.— The Governor, in the discharge of his functions under sub-paragraphs (2) and (3) of paragraph 1, sub-paragraphs (1)and (7) of paragraph 2, sub-paragraph (3) of paragraph 3, sub-paragraph (4) of paragraph 4, paragraph 5, sub-paragraph (1) of paragraph 6, sub-paragraph (2) of paragraph 7, sub-paragraph (3) of paragraph 9, sub-paragraph (1) of paragraph 14, sub-paragraph (1) of paragraph 15 and sub-paragraphs (1) and (2) of paragraph 16 of this Schedule, shall, after consulting the Council of Ministers, and if he thinks it necessary, the District Council or the Regional Council concerned, take such action as he considers necessary in his discretion." .

(सहावी अनुसूची)

[१-२] **२०ख. मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रातील स्वायत्त प्रदेश हे स्वायत्त जिल्हे असणे व त्याच्या अनुषंगाने करावयाच्या अशा संक्रमणकालीन तरतुदी.**—(१) या अनुसूचीमध्ये काहीही असले तरी,—

(क) विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रामध्ये अस्तित्वात असलेला प्रत्येक स्वायत्त प्रदेश त्या दिनांकास व तेव्हापासून त्या संघ राज्यक्षेत्रातील एक स्वायत्त जिल्हा (यात यापुढे " तत्सम नवीन जिल्हा " म्हणून निर्देशिलेला) होईल व त्याचा प्रशासक, एका किंवा अधिक आदेशाद्वारे, या खंडाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक असतील अशा परिणामस्वरूप सुधारणा, या अनुसूचीच्या परिच्छेद २० मध्ये (तसेच त्या परिच्छेदाला जोडलेल्या तक्त्यातील भाग तीनमध्ये करण्यात याव्यात,) असा निदेश देऊ शकेल आणि त्यानंतर उक्त परिच्छेद व उक्त भाग तीन हा तदनुसार सुधारित करण्यात आला असल्याचे मानण्यात येईल ;

(ख) विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अस्तित्वात असलेली, मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रातील स्वायत्त प्रदेशाची प्रत्येक प्रादेशिक परिषद ही (यात यापुढे " विद्यमान प्रादेशिक परिषद " म्हणून निर्देशिलेली) त्या दिनांकास व तेव्हापासून आणि तत्सम नवीन जिल्ह्यासाठी जिल्हा परिषद रीतसर घटित करण्यात येईपर्यंत, त्या जिल्ह्याची जिल्हा परिषद (यात यापुढे " तत्सम नवीन जिल्हा परिषद " म्हणून निर्देशिलेली) असल्याचे मानण्यात येईल.

(२) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेचा प्रत्येक सदस्य हा,—मग तो निवडून आलेला असो किंवा नामनिर्देशित केलेला असो—तत्सम नवीन जिल्हा परिषदेवर निवडून आलेला असल्याचे किंवा, यथास्थिति, नामनिर्देशित केलेला असल्याचे मानण्यात येईल आणि तो या अनुसूचीअन्वये तत्सम नवीन जिल्ह्यासाठी जिल्हा परिषद रीतसर घटित करण्यात येईपर्यंत पद धारण करील.

(३) तत्सम नवीन जिल्हा परिषदेकडून या अनुसूचीच्या परिच्छेद २ चा उप-परिच्छेद (७) व परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४) यांअन्वये नियम करण्यात येईपर्यंत, विद्यमान प्रादेशिक परिषदेने उक्त तरतुदींअन्वये केलेले विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले नियम, मिझोरम संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक त्यांमध्ये करील असे अनुकूलन व फेरबदल यांना अधीन राहून, तत्सम नवीन जिल्हा परिषदेच्या संबंधात प्रभावी होतील.

---

१. परिच्छेद २०ख हा, आसाम राज्याला लागू असताना, त्याच्यानंतर, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९९५ (१९९५ चा ४२) याच्या कलम २ द्वारे, पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला (१२ फेब्रुवारी, १९९५ रोजी व तेव्हापासून) :—

"**२० खक. राज्यपालाकडून आपली कार्ये पार पाडताना विवेकाधीन अधिकाराचा वापर.**—या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ याचे उप-परिच्छेद (२) व (३), परिच्छेद २ चे उप-परिच्छेद (१) व (६), पहिले परंतुक वगळून उप-परिच्छेद (६क) आणि उप-परिच्छेद (७), परिच्छेद ३ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद ७ चा उप-परिच्छेद (२), परिच्छेद ८ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ९ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १० चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १४ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद १५ चा उप-परिच्छेद (१) आणि परिच्छेद १६ चे उप-परिच्छेद (१) व (२) यांखालील आपली कार्ये पार पाडताना, राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेचा आणि उत्तर कछार स्वायत्त परिषद किंवा, यथास्थिति, कार्बी अंगलांग स्वायत्त परिषद यांच्याशी विचारविनिमय केल्यानंतर, स्वविवेकानुसार, योग्य वाटेल अशी कार्यवाही करील."

२. परिच्छेद २०ख हा, त्रिपुरा व मिझोरम राज्यांना लागू असताना, त्याच्यानंतर, संविधान सहावी अनुसूची (सुधारणा) अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा ६७) याच्या कलम २ द्वारे पुढील परिच्छेद समाविष्ट करण्यात आला :—

"**२० खख. राज्यपालाकडून आपली कार्ये पार पाडताना विवेकाधीन अधिकाराचा वापर.**—या अनुसूचीच्या परिच्छेद १ चे उप-परिच्छेद (२) व (३), परिच्छेद २ चे उप-परिच्छेद (१) व (७), परिच्छेद ३ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद ४ चा उप-परिच्छेद (४), परिच्छेद ५, परिच्छेद ६ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद ७ चा उप-परिच्छेद (२), परिच्छेद ९ चा उप-परिच्छेद (३), परिच्छेद १४ चा उप-परिच्छेद (१), परिच्छेद १५ चा उप-परिच्छेद (१) आणि परिच्छेद १६ चे उप-परिच्छेद (१) व (२) यांखालील आपली कार्ये पार पाडताना, राज्यपाल, मंत्रिपरिषदेशी आणि त्याला आवश्यक वाटल्यास, संबंधित जिल्हा परिषदेशी किंवा प्रादेशिक परिषदेशी विचारविनिमय केल्यानंतर, स्वविवेकानुसार, योग्य वाटेल अशी कार्यवाही करील.".

(4) The Administrator of the Union territory of Mizoram may, by one or more orders, provide for all or any of the following matters, namely:—

(*a*) the transfer in whole or in part of the assets, rights and liabilities of the existing Regional Council (including the rights and liabilities under any contract made by it) to the corresponding new District Council;

(*b*) the substitution of the corresponding new District Council for the existing Regional Council as a party to the legal proceedings to which the existing Regional Council is a party;

(*c*) the transfer or re-employment of any employees of the existing Regional Council to or by the corresponding new District Council, the terms and conditions of service applicable to such employees after such transfer or re-employment;

(*d*) the continuance of any laws made by the existing Regional Council and in force immediately before the prescribed date, subject to such adaptations and modifications, whether by way of repeal or amendment, as the Administrator may make in this behalf until such laws are altered, repealed or amended by a competent Legislature or other competent authority;

(*e*) such incidental, consequential and supplementary matters as the Administrator considers necessary.

20C. Interpretation.—Subject to any provision made in this behalf, the provisions of this Schedule shall, in their application to the Union territory of Mizoram, have effect—

(1) as if references to the Governor and Government of the State were references to the Administrator of the Union territory appointed under article 239, references to State (except in the expression "Government of the State") were references to the Union territory of Mizoram and references to the State Legislature were references to the Legislative Assembly of the Union territory of Mizoram;

(2) as if—

(*a*) in sub-paragraph (5) of paragraph 4, the provision for consultation with the Government of the State concerned had been omitted;

(*b*) in sub-paragraph (2) of paragraph 6, for the words "to which the executive power of the State extends", the words "with respect to which the Legislative Assembly of the Union territory of Mizoram has power to make laws" had been substituted;

(*c*) in paragraph 13, the words and figures "under article 202" had been omitted.]]

21. Amendment of the Schedule.—(1) Parliament may from time to time by law amend by way of addition, variation or repeal any of the provisions of this Schedule and, when the Schedule is so amended, any reference to this Schedule in this Constitution shall be construed as a reference to such Schedule as so amended.

(2) No such law as is mentioned in sub-paragraph (1) of this paragraph shall be deemed to be an amendment of this Constitution for the purposes of article 368.

(सहावी अनुसूची)

(४) मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राचा प्रशासक, एका किंवा अधिक आदेशांद्वारे पुढील सर्व किंवा त्यांपैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतुदी करू शकेल :—

(क) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेची मत्ता, हक्क आणि दायित्वे (तिने केलेल्या कोणत्याही संविदेखालील हक्क व दायित्वे यांसह) तत्सम नवीन जिल्हा परिषदेकडे संपूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरित करणे ;

(ख) विद्यमान प्रादेशिक परिषद ज्यामध्ये पक्षकार असेल अशा वैध कार्यवाहीमध्ये एक पक्षकार म्हणून विद्यमान प्रादेशिक परिषदेच्या जागी तत्सम नवीन जिल्हा परिषद आणणे ;

(ग) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेच्या कोणत्याही कर्मचाऱ्यांची तत्सम नवीन जिल्हा परिषदेकडे बदली करणे किंवा तिने त्या कर्मचाऱ्यांना नव्याने पुन्हा सेवेत घेणे, अशा बदलीनंतर किंवा पुनःसेवायोजनानंतर अशा कर्मचाऱ्यांना लागू असतील अशा सेवेच्या अटी व शर्ती ;

(घ) विद्यमान प्रादेशिक परिषदेने केलेले व विहित दिनांकाच्या लगतपूर्वी अंमलात असलेले कोणतेही कायदे, सक्षम विधानमंडळाकडून किंवा अन्य सक्षम प्राधिकरणाकडून बदलण्यात, निरसित करण्यात किंवा सुधारित करण्यात येईपर्यंत, प्रशासक याबाबतीत करील असे अनुकूलन आणि फेरबदल यांना अधीन राहून,—मग अशी अनुकुलने किंवा फेरबदल निरसन म्हणून केलेली असोत किंवा सुधारणा म्हणून केलेली असोत—असे कायदे चालू ठेवणे ;

(ङ) प्रशासकास आवश्यक वाटतील अशा आनुषंगिक, परिणामस्वरूप व पूरक बाबी.

२०ग. अर्थ लावणे.—यासंबंधात केलेल्या कोणत्याही तरतुदींना अधीन राहून, या अनुसूचीच्या तरतुदी मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रास लागू होताना, अशा प्रकारे प्रभावी होतील की जणू काही,—

(१) राज्यपाल व राज्याचे शासन यांसंबंधीचे निर्देश म्हणजे अनुच्छेद २३९ अन्वये नियुक्त केलेल्या, संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाचे निर्देश असावेत, राज्यासंबंधीचे निर्देश (" राज्य शासन " या शब्दप्रयोगातील उल्लेख खेरीजकरून) म्हणजे मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्रासंबंधीचे निर्देश असावेत आणि राज्य विधानमंडळासंबंधीचे निर्देश म्हणजे मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेसंबंधीचे निर्देश असावेत ;

(२) (क) परिच्छेद ४ च्या उप-परिच्छेद (५) मधील संबंधित राज्य शासनाशी विचारविनिमय करण्यासाठीची तरतूद गाळलेली असावी ;

(ख) परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (२) मधील " राज्याच्या कार्यकारी अधिकारांच्या व्याप्तीत येत असेल अशी " या मजकुराऐवजी " मिझोरम या संघ राज्यक्षेत्राच्या विधानसभेस जिच्या संबंधात कायदे करण्याचे अधिकार असतील अशी " हा मजकूर दाखल करण्यात आलेला असावा ;

(ग) परिच्छेद १३ मधील " अनुच्छेद २०२ अन्वये " हा मजकूर गाळण्यात आलेला असावा.]]

२१. अनुसूचीची सुधारणा.—(१) संसदेला या अनुसूचीतील कोणतीही तरतूद, कायद्याद्वारे वेळोवेळी त्यात भर घालून, बदल करून, निरसन करून त्याद्वारे सुधारित करता येईल आणि जेव्हा ही अनुसूची याप्रमाणे सुधारित होईल तेव्हा, या संविधानात या अनुसूचीसंबंधीचा असलेला कोणताही निर्देश हा याप्रमाणे सुधारित झालेल्या अशा अनुसूचीसंबंधीचा निर्देश आहे, असा त्याचा अन्वयार्थ लावला जाईल.

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये उल्लेखिलेला असा कोणताही कायदा हा, अनुच्छेद ३६८ च्या प्रयोजनार्थ, या संविधानाची सुधारणा असल्याचे मानले जाणार नाही.

SEVENTH SCHEDULE

(Article 246)

List I—Union List

1. Defence of India and every part thereof including preparation for defence and all such acts as may be conducive in times of war to its prosecution and after its termination to effective demobilisation.

2. Naval, military and air forces; any other armed forces of the Union.

[1][2 A. Deployment of any armed force of the Union or any other force subject to the control of the Union or any contingent or unit thereof in any State in aid of the civil power ; powers, jurisdiction, privileges and liabilities of the members of such forces while on such deployment.]

3. Delimitation of cantonment areas, local self-government in such areas, the constitution and powers within such areas of cantonment authorities and the regulation of house accommodation (including the control of rents) in such areas.

4. Naval, military and air force works.

5. Arms, firearms, ammunition and explosives.

6. Atomic energy and mineral resources necessary for its production.

7. Industries declared by Parliament by law to be necessary for the purpose of defence or for the prosecution of war.

8. Central Bureau of Intelligence and Investigation.

9. Preventive detention for reasons connected with Defence, Foreign Affairs, or the security of India ; persons subjected to such detention.

10. Foreign affairs; all matters which bring the Union into relation with any foreign country.

11. Diplomatic, consular and trade representation.

12. United Nations Organisation.

13. Participation in international conferences, associations and other bodies and implementing of decisions made there at.

14. Entering into treaties and agreements with foreign countries and implementing of treaties, agreements and conventions with foreign countries.

15. War and peace.

16. Foreign jurisdiction.

17. Citizenship, naturalisation and aliens.

18. Extradition.

19. Admission into, and emigration and expulsion from, India ; passports and visas.

20. Pilgrimages to places outside India.

21. Piracies and crimes committed on the high seas or in the air; offences against the law of nations committed on land or the high seas or in the air.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976. s. 57 (w.e.f. 3-1-1977).

सातवी अनुसूची

(अनुच्छेद २४६)

सूची एक—संघ सूची

१. भारत व त्याचा प्रत्येक भाग यांचे संरक्षण.—संरक्षणाची सिद्धता आणि युद्धकाळात युद्ध चालू ठेवण्यास व ते संपल्यानंतर परिणामकारकपणे सैन्यवियोजन करण्यास साधक होतील अशा सर्व कृती यांसह.

२. नौदल, भूदल व वायुदल ; संघराज्याची अन्य कोणतीही सशस्त्र दले.

[१][२क. संघराज्याची कोणतीही सशस्त्र सेना किंवा संघराज्याच्या नियंत्रणाधीन असणारी अन्य कोणतीही सेना किंवा तिची कोणतीही तुकडी किंवा पथक, कोणत्याही राज्यामध्ये मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ तैनात करणे ; याप्रमाणे तैनात केलेले असतानाच्या काळातील अशा सेनेच्या सदस्यांचे अधिकार, अधिकारिता, विशेषाधिकार आणि दायित्वे.]

३. छावणी क्षेत्रांचे परिसीमन, अशा क्षेत्रांतील स्थानिक स्वराज्य संस्था, छावणी प्राधिकरण घटित करणे व अशा क्षेत्रांतील त्यांचे अधिकार आणि अशा क्षेत्रांतील निवासव्यवस्थेचे (भाडे नियंत्रणासह) विनियमन.

४. नौसैनिकी, भूसैनिकी व वायुसैनिकी कामे.

५. शस्त्रे, अग्निशस्त्रे, दारूगोळा आणि स्फोटके.

६. अणुऊर्जा व तिच्या उत्पादनास आवश्यक असलेली खनिज साधनसंपत्ती.

७. संसदेने कायद्याद्वारे संरक्षणाच्या प्रयोजनार्थ किंवा युद्ध चालू ठेवण्याकरता आवश्यक असल्याचे घोषित केलेले उद्योगधंदे.

८. केंद्रीय गुप्तवार्ता व अन्वेषण केंद्र.

९. संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार किंवा भारताची सुरक्षितता यांच्याशी संबंधित कारणांकरता प्रतिबंधक स्थानबद्धता ; अशा स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती.

१०. परराष्ट्र व्यवहार ; ज्यांमुळे संघराज्याचा कोणत्याही परकीय देशाशी संबंध येतो अशा सर्व बाबी.

११. राजदौतिक, वाणिज्यदौतिक व व्यापारी प्रतिनिधित्व.

१२. संयुक्त राष्ट्र संघटना.

१३. आंतरराष्ट्रीय परिषदा, अधिसंघ व अन्य निकाय यामध्ये सहभागी होणे आणि तेथे झालेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणे.

१४. परकीय देशांशी तह व करार करणे आणि परकीय देशांशी केलेले तह, करार व अभिसंधी यांची अंमलबजावणी करणे.

१५. युद्ध व शांतता.

१६. परदेशी अधिकारिता.

१७. नागरिकत्व, नागरिकीकरण व अन्यदेशीय व्यक्ती.

१८. प्रत्यर्पण.

१९. भारतात प्रवेश देणे आणि तेथून उत्प्रवासन व निर्यापन ; पारपत्रे व प्रवेशपत्रे.

२०. भारताबाहेरील स्थळांच्या तीर्थयात्रा.

२१. खुल्या सागरात किंवा हवेत केलेली चाचेगिरी व गुन्हे ; भूमीवर किंवा खुल्या सागरात किंवा हवेत राष्ट्रीय कायद्यांच्या विरुद्ध केलेले अपराध.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

22. Railways.

23. Highways declared by or under law made by Parliament to be national highways.

24. Shipping and navigation on inland waterways, declared by Parliament by law to be national waterways, as regards mechanically propelled vessels; the rule of the road on such waterways.

25. Maritime shipping and navigation, including shipping and navigation on tidal waters; provision of education and training for the mercantile marine and regulation of such education and training provided by States and other agencies.

26. Lighthouses, including lightships, beacons and other provision for the safety of shipping and aircraft.

27. Ports declared by or under law made by Parliament or existing law to be major ports, including their delimitation, and the constitution and powers of port authorities therein.

28. Port quarantine, including hospitals connected therewith; seamen's and marine hospitals.

29. Airways; aircraft and air navigation; provision of aerodromes; regulation and organisation of air traffic and of aerodromes; provision for aeronautical education and training and regulation of such education and training provided by States and other agencies.

30. Carriage of passengers and goods by railway, sea or air, or by national waterways in mechanically propelled vessels.

31. Posts and telegraphs: telephones, wireless, broadcasting and other like forms of communication.

32. Property of the Union and the revenue therefrom, but as regards property situated in a State [1]*** subject to legislation by the State, save in so far as Parliament by law otherwise provides.

[2][33. * * * * * *]

34. Courts of wards for the estates of Rulers of Indian States.

35. Public debt of the Union.

36. Currency, coinage and legal tender; foreign exchange.

37. Foreign loans.

38. Reserve Bank of India.

39. Post Office Savings Bank.

40. Lotteries organised by the Government of India or the Government of a State.

41. Trade and commerce with foreign countries; import and export across customs frontiers ; definition of customs frontiers.

42. Inter-State trade and commerce.

43. Incorporation, regulation and winding up of trading corporations, including banking, insurance and financial corporations, but not including co-operative societies.

---

1. The words and letters " specified in Part A or Part B of the First Schedule " omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956. s. 29 and Sch. (w.e.f. 1-11-1956).

2. Entry 33 omitted by s. 26, *ibid*.

(सातवी अनुसूची)

२२. रेल्वे.

२३. संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये राष्ट्रीय महामार्ग असल्याचे घोषित केलेले महामार्ग.

२४. यंत्रचालित जलयानांसंबंधी संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय जलमार्ग असल्याचे घोषित केलेल्या देशांतर्गत जलमार्गांवरील नौपरिवहन व नौकानयन ; अशा जलमार्गांवरील पथनियम.

२५. सागरी नौपरिवहन व नौकानयन-भरती-ओहोटीच्या पाण्यावरील नौपरिवहन व नौकानयन यांसह ; व्यापारी नाविकांच्या शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची सोय आणि राज्ये व अन्य संस्था यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे व प्रशिक्षणाचे विनियमन.

२६. दीपगृहे—प्रकाशनौका, संकेतदीप आणि नौका व विमाने यांच्या सुरक्षिततेकरिता अन्य तरतुदी यांसह.

२७. संसदेने केलेला कायदा किंवा विद्यमान कायदा याद्वारे किंवा त्याअन्वये मोठी बंदरे असल्याचे घोषित केलेली बंदरे—त्यांच्या परिसीमनासह, आणि त्यांतील बंदर प्राधिकरणे घटित करणे व त्यांचे अधिकार.

२८. बंदरावरील पृथक्‌वास.—त्याच्याशी संलग्न असलेली रुग्णालये यांसह, खलाशांची व सागरी रुग्णालये.

२९. हवाईमार्ग, विमाने व हवाई नौकानयन, विमानतळांची सोय, हवाई वाहतूक व विमानतळ यांचे विनियमन व संघटन ; विमानसेवेच्या शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची सोय आणि राज्ये व अन्य संस्था यांच्याकडून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे व प्रशिक्षणाचे विनियमन.

३०. रेल्वेमार्ग, समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग याद्वारे किंवा यंत्रचालित जलयानांमधून राष्ट्रीय जलमार्गांनी उतारूंची व मालाची ने-आण.

३१. डाक व तार ; दूरध्वनी, बिनतारी यंत्रे, प्रसारण व अन्य तत्सम स्वरूपाची दळणवळण साधने.

३२. संघराज्याची मालमत्ता व तिच्यापासून मिळणारा महसूल, परंतु [१]* * * * राज्यात असलेल्या मालमत्तेसंबंधात, त्या राज्याच्या विधिविधानाच्या अधीन राहून संसद कायद्याद्वारे अन्यथा तरतूद करील तेवढी मर्यादा खेरीजकरून.

[२][३३. * * * * *]

३४. भारतीय संस्थानांच्या संस्थानिकांच्या संपदांकरता पाल्याधिकरणे.

३५. संघराज्याचे लोकऋण.

३६. चलन, नाणेयोजना आणि वैध निविदा ; परकीय चलन.

३७. विदेशी कर्जे.

३८. भारतीय रिझर्व्ह बँक.

३९. डाकघर बचत बँक.

४०. भारत सरकारने किंवा राज्य शासनाने आयोजित केलेल्या लॉटरी.

४१. परकीय देशांशी व्यापार व वाणिज्य ; सीमाशुल्क सरहद्दींवरून आयात व निर्यात ; सीमाशुल्क सरहद्दींची निश्चिती.

४२. आंतरराज्यीय व्यापार व वाणिज्य.

४३. बँक व्यवसायी, विमा व्यवसायी व वित्तीय निगम यांसह व्यापारी निगमांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व परिसमापन—परंतु यात सहकारी सोसायट्यांचा समावेश नाही.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची यांद्वारे " पहिल्या अनुसूचीचा भाग क किंवा भाग ख यात विनिर्दिष्ट केलेल्या " हा मजकूर गाळला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे नोंद ३३ गाळली.

44. Incorporation, regulation and winding up of corporations, whether trading or not, with objects not confined to one State, but not including universities.

45. Banking.

46. Bills of exchange, cheques, promissory notes and other like instruments.

47. Insurance.

48. Stock exchanges and futures markets.

49. Patents, inventions and designs; copyright: trade-marks and merchandise marks.

50. Establishment of standards of weight and measure.

51. Establishment of standards of quality for goods to be exported out of India or transported from one State to another.

52. Industries, the control of which by the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest.

53. Regulation and development of oilfields and mineral oil resources; petroleum and petroleum products; other liquids and substances declared by Parliament by law to be dangerously inflammable.

54. Regulation of mines and mineral development to the extent to which such regulation and development under the control of the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest.

55. Regulation of labour and safety in mines and oilfields.

56. Regulation and development of inter-State rivers and river valleys to the extent to which such regulation and development under the control of the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest.

57. Fishing and fisheries beyond territorial waters.

58. Manufacture, supply and distribution of salt by Union agencies; regulation and control of manufacture, supply and distribution of salt by other agencies.

59. Cultivation, manufacture, and sale for export, of opium.

60. Sanctioning of cinematograph films for exhibition.

61. Industrial disputes concerning Union employees.

62. The institutions known at the commencement of this Constitution as the National Library, the Indian Museum, the Imperial War Museum, the Victoria Memorial and the Indian War Memorial, and any other like institution financed by the Government of India wholly or in part and declared by Parliament by law to be an institution of national importance.

63. The institutions known at the commencement of this Constitution as the Banaras Hindu University, the Aligarh Muslim University and the [1][Delhi University ; the University established in pursuance of article 371E ;] any other institution declared by Parliament by law to be an institution of national importance.

64. Institutions for scientific or technical education financed by the Government of India wholly or in part and declared by Parliament by law to be institutions of national importance.

1. Subs. by the Constitution (Thirty-second Amendment) Act, 1973. s. 4. for " Delhi University and " (w.e.f. 1-7-1974).

४४. ज्यांची उद्दिष्टे एका राज्यापुरती मर्यादित नाहीत अशा निगमांचे-मग ते व्यापारी असोत वा नसोत-विधिसंस्थापन, विनियमन व परिसमापन, पण यामध्ये विद्यापीठांचा समावेश नाही.

४५. बँक व्यवसाय.

४६. विनिमयपत्रे, धनादेश, वचनचिठ्ठ्या व अन्य तत्सम संलेख.

४७. विमा.

४८. रोखे-बाजार व वायदे-बाजार.

४९. पेटंटस्, नवशोध व संकल्पचित्रे, कॉपीराइट ; व्यापारचिन्हे व पण्यचिन्हे.

५०. वजने व मापे यांची मानके प्रस्थापित करणे.

५१. भारतातून निर्यात करावयाच्या किंवा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहतूक करावयाच्या मालाच्या प्रतीची मानके प्रस्थापित करणे.

५२. ज्यांचे नियंत्रण सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याकडून होणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल ते उद्योगधंदे.

५३. तेलक्षेत्रे व खनिज तेलाची साधनसंपत्ती यांचे विनियमन व विकास ; पेट्रोलियम व पेट्रोलियम उत्पादने ; संसदेने कायद्याद्वारे भयंकर ज्वालाग्राही असल्याचे घोषित केलेले अन्य द्रव पदार्थ व घन पदार्थ.

५४. खाणीचे विनियमन व खनिज विकास हा जितक्या व्याप्तीपर्यंत सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली असणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल तेथवर, असे विनियमन व विकास.

५५. खाणीतील व तेलक्षेत्रातील श्रमिकांचे विनियमन व सुरक्षितता.

५६. आंतरराज्यीय नद्या व नद्यांची खोरी यांचे विनियमन व विकास ज्या व्याप्तीपर्यंत सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली असणे समयोचित आहे, असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल तेथवर, असे विनियमन व विकास.

५७. क्षेत्रीय जलधीच्या पलीकडील मासेमारी व मत्स्यक्षेत्रे.

५८. संघीय यंत्रणांच्या द्वारे मीठाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण ; अन्य यंत्रणांच्या द्वारे होणारे मीठाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण यांचे विनियमन व नियंत्रण.

५९. निर्यातीसाठी अफूची लागवड, निर्मिती व विक्री.

६०. चलचित्रपटांना प्रदर्शनार्थ मंजुरी देणे.

६१. संघराज्याच्या कर्मचाऱ्यांच्या संबंधातील औद्योगिक विवाद.

६२. या संविधानाच्या प्रारंभी, राष्ट्रीय ग्रंथालय, भारतीय संग्रहालय, इम्पिरिअल युद्ध संग्रहालय, व्हिक्टोरिया स्मारक व भारतीय युद्ध स्मारक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि भारत सरकारकडून संपूर्णतः किंवा अंशतः जिला वित्तपुरवठा केला जातो अशी व संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्त्वाची संस्था म्हणून घोषित केलेली अन्य कोणतीही तत्सम संस्था.

६३. या संविधानाच्या प्रारंभी, बनारस हिंदू विद्यापीठ, अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ व [१][दिल्ली विद्यापीठ ; अनुच्छेद ३७१ङ अनुसार स्थापन केलेले विद्यापीठ ;] म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्त्वाची संस्था म्हणून घोषित केलेली अन्य कोणतीही संस्था.

६४. भारत सरकारकडून संपूर्णतः किंवा अंशतः ज्यांना वित्तपुरवठा केला जातो अशा व संसदेने कायद्याद्वारे राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था म्हणून घोषित केलेल्या वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक शिक्षणाच्या संस्था.

---

१. संविधान (बत्तिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ याच्या कलम ४ द्वारे “ दिल्ली विद्यापीठ व ” याऐवजी हा मजकूर दाखल केला (१ जुलै, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

65. Union agencies and institutions for—

(*a*) professional, vocational or technical training, including the training of police officers ; or

(*b*) the promotion of special studies or research ; or

(*c*) scientific or technical assistance in the investigation or detection of crime.

66. Co-ordination and determination of standards in institutions for higher education or research and scientific and technical institutions.

67. Ancient and historical monuments and records, and archaeological sites and remains, [1][declared by or under law made by Parliament] to be of national importance.

68. The Survey of India, the Geological, Botanical, Zoological and Anthropological Surveys of India ; Meteorological organisations.

69. Census.

70. Union Public Service; All-India Services; Union Public Service Commission.

71. Union pensions, that is to say, pensions payable by the Government of India or out of the Consolidated Fund of India.

72. Elections to Parliament, to the Legislatures of States and to the offices of President and Vice-President ; the Election Commission.

73. Salaries and allowances of members of Parliament, the Chairman and Deputy Chairman of the Council of States and the Speaker and Deputy Speaker of the House of the People.

74. Powers, privileges and immunities of each House of Parliament and of the members and the Committees of each House ; enforcement of attendance of persons for giving evidence or producing documents before committees of Parliament or commissions appointed by Parliament.

75. Emoluments, allowances, privileges and rights in respect of leave of absence, of the President and Governors ; salaries and allowances of the Ministers for the Union ; the salaries, allowances, and rights in respect of leave of absence and other conditions of service of the Comptroller and Auditor-General.

76. Audit of the accounts of the Union and of the States.

77. Constitution, organisation, jurisdiction and powers of the Supreme Court (including contempt of such Court), and the fees taken therein; persons entitled to practise before the Supreme Court.

78. Constitution and organisation [2][(including vacations)] of the High Courts except provisions as to officers and servants of High Courts; persons entitled to practise before the High Courts.

[3][79. Extension of the jurisdiction of a High Court to, and exclusion of the jurisdiction of a High Court from, any Union territory.]

80. Extension of the powers and jurisdiction of members of a police force belonging to any State to any area outside that State, but not so as to enable the police of one State to exercise powers and jurisdiction in any area outside that State without the consent of the Government of the State in which such area is situated; extension of the powers and jurisdiction of members of a police force belonging to any State to railway areas outside that State.

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 27, for " declared by Parliament by law." (w.e.f. 1-11-1956).
2. Ins. by the Constitution (Fifteenth Amendment) Act, 1963, s. 12 (with retrospective effect).
3. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 29 and Sch., for entry 79 (w.e.f. 1-11-1956).

(सातवी अनुसूची)

६५. (क) व्यवसायविषयक, व्यावसायिक किंवा तांत्रिक प्रशिक्षण — पोलीस अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण यासह, किंवा

(ख) विशेष अभ्यास किंवा संशोधन यांचे प्रवर्धन ; किंवा

(ग) गुन्ह्याचे अन्वेषण किंवा तपास करण्याच्या कामी वैज्ञानिक किंवा तांत्रिक सहाय्य,

यांसाठी केंद्रीय अभिकरणे व संस्था.

६६. उच्च शिक्षणाच्या किंवा संशोधनाच्या संस्था आणि वैज्ञानिक व तांत्रिक संस्था यांमधील समन्वयन व दर्जाचे निर्धारण.

६७. [१][संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्त्वाची म्हणून घोषित केलेली प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारकशिल्पे व अभिलेख, आणि पुरातत्त्वीय स्थळे व अवशेष.

६८. भारताचे सर्वेक्षण, भारताची भूशास्त्रीय, वनस्पतिशास्त्रीय, प्राणिशास्त्रीय आणि मानवशास्त्रीय सर्वेक्षण ; हवामानशास्त्रीय संघटना.

६९. जनगणना.

७०. संघ लोकसेवा ; अखिल भारतीय सेवा ; संघ लोकसेवा आयोग.

७१. संघीय पेन्शने म्हणजे, भारत सरकारकडून किंवा भारताच्या एकत्रित निधीतून प्रदेय असलेली पेन्शने.

७२. संसदेच्या, राज्यांच्या विधानमंडळांच्या आणि राष्ट्रपती व उप राष्ट्रपती यांच्या पदांच्या निवडणुका ; निवडणूक आयोग.

७३. संसदेचे सदस्य, राज्यसभेचा सभापती व उप सभापती आणि लोकसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे वेतन व भत्ते.

७४. संसदेचे प्रत्येक सभागृह आणि प्रत्येक सभागृहाचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती ; संसदेच्या समित्यांपुढे किंवा संसदेने नियुक्त केलेल्या आयोगापुढे साक्ष देण्यासाठी किंवा दस्तऐवज दाखल करण्यासाठी व्यक्तींना उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे.

७५. राष्ट्रपती व राज्यपाल यांच्या वित्तलब्धी, भत्ते, विशेषाधिकार व अनुपस्थिति-रजेसंबंधीचे अधिकार ; संघराज्याच्या मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते ; नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक यांचे वेतन, भत्ते व अनुपस्थिति-रजेसंबंधीचे अधिकार आणि अन्य सेवाशर्ती.

७६. संघराज्याच्या व राज्यांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा.

७७. सर्वोच्च न्यायालय घटित करणे, त्याची रचना, अधिकारिता व अधिकार (अशा न्यायालयाच्या अवमानासंबंधीच्या अधिकारांसह) आणि त्यात घेतल्या जाणाऱ्या फी ; सर्वोच्च न्यायालयात व्यवसाय करण्यास हक्कदार असलेल्या व्यक्ती.

७८. उच्च न्यायालयांचे अधिकारी व कर्मचारी यांबाबतच्या तरतुदी खेरीजकरून उच्च न्यायालये घटित करणे व त्याची रचना [२][(दीर्घ सुट्यांचा काळ धरून)] ; उच्च न्यायालयात व्यवसाय करण्यास हक्कदार असलेल्या व्यक्ती.

[३][७९. एखाद्या उच्च न्यायालयाची अधिकारिता कोणत्याही संघ राज्यक्षेत्रावर विस्तारित करणे व त्यापासून उच्च न्यायालयाची अधिकारिता वगळणे.]

८०. कोणत्याही राज्याच्या पोलीस दलांच्या सदस्यांचे अधिकार व अधिकारिता त्या राज्याबाहेरील कोणत्याही क्षेत्रावर विस्तारित करणे, पण ज्यायोगे एका राज्याच्या पोलीस दलाला त्या राज्याबाहेरील कोणत्याही क्षेत्रात, ज्या राज्यात ते क्षेत्र असेल त्यांच्या शासनाच्या अनुमतीशिवाय अधिकाराचा व अधिकारितेचा वापर करणे शक्य होईल अशा प्रकारे नव्हे, कोणत्याही राज्याच्या पोलीस दलाच्या सदस्यांचे अधिकार व अधिकारिता त्या राज्याबाहेरील रेल्वे क्षेत्रांवर विस्तारित करणे.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे "संसदेने कायद्याद्वारे" या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (पंधरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६३ याच्या कलम १२ द्वारे समाविष्ट केला (भूतलक्षी प्रभावासह).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २९ व अनुसूची याद्वारे नोंद ७९ ऐवजी दाखल केली (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

81. Inter-State migration; inter-State quarantine.

82. Taxes on income other than agricultural income.

83. Duties of customs including export duties.

[1][84. Duties of excise on the following goods manufactured or produced in India, namely :—

(*a*) petroleum crude ;

(*b*) high speed diesel ;

(*c*) motor spirit (commonly known as petrol) ;

(*d*) natural gas ;

(*e*) aviation turbine fuel ; and

(*f*) tobacco and tobacco products.]

85. Corporation tax.

86. Taxes on the capital value of the assets, exclusive of agricultural land, of individuals and companies; taxes on the capital of companies.

87. Estate duty in respect of property other than agricultural land.

88. Duties in respect of succession to property other than agricultural land.

89. Terminal taxes on goods or passengers, carried by railway, sea or air ; taxes on railway fares and freights.

90. Taxes other than stamp duties on transactions in stock exchanges and futures markets.

91. Rates of stamp duty in respect of bills of exchange, cheques, promissory notes, bills of lading, letters of credit, policies of insurance, transfer of shares, debentures, proxies and receipts.

[2][92. * * * *]

[3][92A. Taxes on the sale or purchase of goods other than newspapers, where such sale or purchase takes place in the course of inter-State trade or commerce.]

[4][92B. Taxes on the consignments of goods (whether the consignment is to the person making it or to any other person), where such consignment takes place in the course of inter-State trade or commerce.]

[5][92C. * * * *]

93. Offences against laws with respect to any of the matters in this List.

94. Inquires, surveys and statistics for the purpose of any of the matters in this List.

95. Jurisdiction and powers of all courts, except the Supreme Court, with respect to any of the matters in this List; admiralty jurisdiction.

96. Fees in respect of any of the matters in this List, but not including fees taken in any court.

97. Any other matter not enumerated in List II or List III including any tax not mentioned in either of those Lists.

List II—State List

1. Public order (but not including [6][the use of any naval, military or air force or any other armed force of the Union or of any other force subject to the control of the Union or of any contingent or unit thereof] in aid of the civil power).

---

1. Subs. by the Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 17(a)(i) (w.e.f. 16-9-2016).
2. Entries 92 omitted by s. 17(a) (ii) *ibid* (w.e.f. 16-9-2016).
3. Ins. by the Constitution (Sixth Amendment) Act, 1956, s. 2 (w.e.f. 11-9-1956).
4. Ins. by the Constitution (Forty-sixth Amendment) Act, 1982, s. 5 (w.e.f. 2-2-1983).
5. Entry 92C was inserted by the Constitution ((Eighty-eight Amendment) Act, 2003, s.4 and omitted by s. 17 (a)(ii) of the Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016 (w.e.f. 16-9-2016).
6. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 for certain words (w.e.f. 3-1-1977).

८१. आंतरराज्यीय स्थलांतर, आंतरराज्यीय पृथक्‌वास.

८२. कृषि-उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील कर.

८३. निर्यात शुल्कांसह सीमा शुल्के.

[१][८४. भारतात निर्माण केलेल्या किंवा उत्पादन केलेल्या पुढील वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क :—

(क) पेट्रोलियम क्रूड ;

(ख) हायस्पीड डिझेल ;

(ग) मोटार स्पिरिट (सामान्यतः पेट्रोल म्हणून ओळखले जाणारे) ;

(घ) नैसर्गिक वायू ;

(ङ) विमानचालन टर्बाइन इंधन ; आणि

(च) तंबाखू व तंबाखूजन्य उत्पादने.]

८५. निगम कर.

८६. व्यक्ती व कंपन्या यांच्या मत्तेच्या—शेतजमिनी वगळून—भांडवली मूल्यावरील कर ; कंपन्यांच्या भांडवलांवरील कर.

८७. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेच्या संबंधातील संपदा शुल्क.

८८. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेच्या उत्तराधिकाराच्या संबंधातील शुल्के.

८९. रेल्वेमार्ग, समुद्रमार्ग किंवा हवाईमार्ग यांद्वारे ने-आण केल्या जाणाऱ्या मालावरील किंवा उतारूंवरील सीमा कर ; रेल्वे भाडी व वाहणावळी यांवरील कर.

९०. रोखे-बाजार व वायदे-बाजार यांमधील संव्यवहारांवरील मुद्रांक शुल्कांव्यतिरिक्त अन्य कर.

९१. विनिमयपत्रे, धनादेश, वचनचिठ्ठ्या, भरणपत्रे, पतपत्रे, विमापत्रे, शेअर्सचे हस्तांतरण, ऋणपत्रे, प्रतिपत्रे व पावत्या यांच्या संबंधातील मुद्रांक शुल्कांचे दर.

[२][९२. * * * *]

[३][९२क. वृत्तपत्राव्यतिरिक्त अन्य मालाची विक्री किंवा खरेदी, जेथे आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य व्यवहार यांच्या ओघात घडते तेथे, अशी विक्री किंवा खरेदी यांवरील कर.]

[४][९२ख. जेथे आंतरराज्यीय व्यापार किंवा वाणिज्य व्यवहार यांच्या ओघात मालाची पाठवणी करण्यात आली असेल तेथे, अशा मालाच्या पाठवणीवरील कर (मग असा माल तो पाठवणाऱ्या व्यक्तीकडेच पाठवण्यात आला असो वा अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे पाठवण्यात आला असो).]

[५][९२ग. * * * *]

९३. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध अपराध.

९४. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींच्या प्रयोजनार्थ चौकशी, सर्वेक्षणे व आकडेवारी.

९५. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधी सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार ; नाविक अधिकारिता.

९६. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी,—पण यामध्ये कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फीचा समावेश नाही.

९७. सूची दोन किंवा सूची तीन यामध्ये नमूद न केलेली अन्य कोणतीही बाब तसेच त्यांपैकी कोणत्याही सूचीत न उल्लेखिलेला कोणताही कर.

सूची दोन—राज्य सूची

१. सार्वजनिक सुव्यवस्था (पण यात मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ [६][नौदल, भूदल किंवा वायुदल अथवा संघराज्याचे अन्य कोणतेही सशस्त्र दल यांचा किंवा संघराज्याच्या नियंत्रणाधीन असणाऱ्या अन्य कोणत्याही सेनेचा किंवा तिची कोणतीही तुकडी किंवा पथक यांचा वापर] समाविष्ट नाही).

---

१. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (क) (एक) द्वारे दाखल केली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम १७ (क) (दोन) द्वारे नोंद ९२ गाळली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (११ सप्टेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (शेहेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८२ याच्या कलम ५ द्वारे समाविष्ट केली (२ फेब्रुवारी, १९८३ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (अठ्ठ्याऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ४ द्वारे नोंद ९२ग दाखल केली आणि संविधान (एकशेएकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (क) (दोन) द्वारे ती गाळण्यात आली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

६. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे विवक्षित मजकुराऐवजी दाखल केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी वा तेव्हापासून).

[1][2. Police (including railway and village police) subject to the provisions of entry 2A of List I.]

3. [2]***Officers and servants of the High Court ; procedure in rent and revenue courts ; fees taken in all courts except the Supreme Court.

4. Prisons, reformatories, Borstal institutions and other institutions of a like nature, and persons detained therein ; arrangements with other States for the use of prisons and other institutions.

5. Local government, that is to say, the constitution and powers of municipal corporations, improvement trusts, districts boards, mining settlement authorities and other local authorities for the purpose of local self-government or village administration.

6. Public health and sanitation; hospitals and dispensaries.

7. Pilgrimages, other than pilgrimages to places outside India.

8. Intoxicating liquors, that is to say, the production, manufacture, possession, transport, purchase and sale of intoxicating liquors.

9. Relief of the disabled and unemployable.

10. Burials and burial grounds; cremations and cremation grounds.

[3][11. * * * * *]

12. Libraries, museums and other similar institutions controlled or financed by the State ; ancient and historical monuments and records other than those [4][declared by or under law made by Parliament] to be of national importance.

13. Communications, that is to say, roads, bridges, ferries, and other means of communication not specified in List I ; municipal tramways ; ropeways ; inland waterways and traffic thereon subject to the provisions of List I and List III with regard to such waterways ; vehicles other than mechanically propelled vehicles.

14. Agriculture, including agricultural education and research, protection against pests and prevention of plant diseases.

15. Preservation, protection and improvement of stock and prevention of animal diseases ; veterinary training and practice.

16. Pounds and the prevention of cattle trespass.

17. Water, that is to say, water supplies, irrigation and canals, drainage and embankments, water storage and water power subject to the provisions of entry 56 of List I.

18. Land, that is to say, rights in or over land, land tenures including the relation of landlord and tenant, and the collection of rents ; transfer and alienation of agricultural land ; land improvement and agricultural loans ; colonization.

[5][19. * * * * *

20. * * * * *]

21. Fisheries.

22. Courts of wards subject to the provisions of entry 34 of List I ; encumbered and attached estates.

23. Regulation of mines and mineral development subject to the provisions of List I with respect to regulation and development under the control of the Union.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57, for entry 2 (w.e.f. 3-1-1977).

2. Certain words omitted by s. 57. *ibid.* (w.e.f. 3-1-1977).

3. Entry 11 omitted by s. 57, *ibid.* (w.e.f. 3-1-1977).

4. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act. 1956. s. 27, for " declared by Parliament by law "(w.e.f. 1-11-1956).

5. Entries 19 and 20 omitted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 (w.e.f. 3-1-1977).

(सातवी अनुसूची)

[१][२. पोलीस (रेल्वे व ग्राम पोलीस यांसह)—सूची एक मधील नोंद क्र. २क च्या तरतुदींना अधीन.]

३. [२]* * * * * * उच्च न्यायालयाचे अधिकारी व कर्मचारी, भाडे व महसूल न्यायालयांतील प्रक्रिया ; सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून सर्व न्यायालयांत घेतली जाणारी फी.

४. कारागृहे, सुधारालये, बोर्स्टल संस्था व तत्सम स्वरूपाच्या अन्य संस्था आणि त्यात स्थानबद्ध केलेल्या व्यक्ती ; कारागृहांच्या व अन्य संस्थांच्या वापराकरता अन्य राज्यांबरोबर व्यवस्था.

५. स्थानिक शासन म्हणजे महानगरपालिका, सुधारणा विश्वस्तमंडळे, जिल्हा मंडळे, खाण वसाहत प्राधिकरणे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा ग्राम प्रशासन यांच्या प्रयोजनार्थ असलेली अन्य स्थानिक प्राधिकरणे घटित करणे व त्यांचे अधिकार.

६. सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये व दवाखाने.

७. भारताबाहेरील स्थळांच्या तीर्थयांत्राहून अन्य तीर्थयात्रा.

८. मादक दारू म्हणजे मादक दारूचे उत्पादन, निर्मिती, कब्जा, वाहतूक, खरेदी व विक्री.

९. विकलांग व बेरोजगार असलेल्यांना सहाय्य.

१०. दफन व दफनभूमी ; दहन व दहनभूमी.

[३][११. * * * * *]

१२. राज्याच्या नियंत्रणाखाली असलेली किंवा त्याच्याकडून ज्यांना वित्तपुरवठा केला जातो अशी ग्रंथालये, संग्रहालये व अन्य तत्सम संस्था, [४][संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्त्वाची म्हणून घोषित केलेल्यांहून अन्य प्राचीन व ऐतिहासिक स्मारकशिल्पे व अभिलेख.

१३. दळणवळण म्हणजे, सडका, पूल, तरी व सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट न केलेली अन्य दळणवळणाची साधने ; नगरपालिका ट्राममार्ग ; रज्जुमार्ग ; देशांतर्गत जलमार्ग व त्यांवरील वाहतूक, अशा जलमार्गासंबंधी सूची एक व सूची तीनमध्ये असलेल्या तरतुदींना अधीन राहून ; यंत्रचालित वाहनांहून अन्य वाहने.

१४. कृषि, कृषिविषयक शिक्षण व संशोधन, उपद्रवी जीवजंतूपासून संरक्षण व वनस्पतिरोगांस प्रतिबंध यांसह.

१५. पशुधनाचे जतन, संरक्षण व सुधारणा आणि पशुरोगांस प्रतिबंध, पशुवैद्यकीय प्रशिक्षण व व्यवसाय.

१६. कोंडवाडे व पशु-अतिचारास प्रतिबंध.

१७. पाणी म्हणजे, सूची एकमधील नोंद ५६ च्या तरतुदींना अधीन राहून पाणीपुरवठा, जलसिंचन व कालवे, जलनिस्सारण व बंधारे, पाण्याची साठवण व जलशक्ती.

१८. जमीन म्हणजे, जमिनीतील किंवा तिच्यावरील हक्क, जमीन मालक व कूळ यांच्या संबंधासह भूधृती आणि खंडांची वसुली ; शेतजमिनीचे हस्तांतरण व अन्यसंक्रामण ; जमीन सुधारणा व कृषिविषयक कर्जे ; वसाहतीकरण.

[५][१९. * * * * *

२०. * * * * *]

२१. मत्स्यव्यवसाय.

२२. पाल्याधिकरणे, सूची एकमधील नोंद ३४ च्या तरतुदींना अधीन राहून ; भारग्रस्त व जप्त केलेल्या संपदा.

२३. खाणींचे विनियमन व खनिज विकास-सूची एकमधील संघराज्याच्या नियंत्रणाखाली होणारे विनियमन व विकास यासंबंधीच्या तरतुदींना अधीन राहून.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २ ऐवजी दाखल केली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम ५७ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५७ द्वारे नोंद ११ गाळली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे " संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केलेली " या मजकुराऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंदी १९ व २० गाळल्या (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

24. Industries subject to the provisions of [1][entries 7 and 52] of List I.

25. Gas and gas-works.

26. Trade and commerce within the State subject to the provisions of entry 33 of List III.

27. Production, supply and distribution of goods subject to the provisions of entry 33 of List III.

28. Markets and fairs.

[2][29. * * * * *]

30. Money-lending and money-lenders ; relief of agricultural indebtedness.

31. Inns and inn-keepers.

32. Incorporation, regulation and winding up of corporations, other than those specified in List I, and universities ; unincorporated trading, literary, scientific, religious and other societies and associations ; co-operative societies.

33. Theatres and dramatic performances ; cinemas subject to the provisions of entry 60 of List I ; sports, entertainments and amusements.

34. Betting and gambling.

35. Works, lands and buildings vested in or in the possession of the State.

[3][36. * * * * *]

37. Elections to the Legislature of the State subject to the provisions of any law made by Parliament.

38. Salaries and allowances of members of the Legislature of the State, of the Speaker and Deputy Speaker of the Legislative Assembly and, if there is a Legislative Council, of the Chairman and Deputy Chairman thereof.

39. Powers, privileges and immunities of the Legislative Assembly and of the members and the committees thereof, and, if there is a Legislative Council, of that Council and of the members and the committees thereof; enforcement of attendance of persons for giving evidence or producing documents before committees of the Legislature of the State.

40. Salaries and allowances of Ministers for the State.

41. State public services; State Public Service Commission.

42. State pensions, that is to say, pensions payable by the State or out of the Consolidated Fund of the State.

43. Public debt of the State.

44. Treasure trove.

45. Land revenue, including the assessment and collection of revenue, the maintenance of land records, survey for revenue purposes and records of rights, and alienation of revenues.

46. Taxes on agricultural income.

47. Duties in respect of succession to agricultural land.

48. Estate duty in respect of agricultural land.

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 28. for " entry 52 "(w.e.f. 1-11-1956).

2. Entry 29 omitted by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 (w.e.f. 3-1-1977).

3. Entry 36 omitted by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 26 (w.e.f. 1-11-1956).

(सातवी अनुसूची)

२४. उद्योगधंदे, सूची एकमधील [१][७ व ५२ या नोंदींच्या] तरतुदींना अधीन राहून.

२५. गॅस व गॅस—कार्य.

२६. राज्यातील व्यापार व वाणिज्यव्यवहार — सूची तीनमधील नोंद ३३ च्या तरतुदींना अधीन राहून.

२७. मालाचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण — सूची तीनमधील नोंद ३३ च्या तरतुदींना अधीन राहून.

२८. बाजार व जत्रा.

[२][२९. * * * * *]

३०. सावकारी व सावकार ; शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणातून मुक्तता.

३१. पांथगृहे व पांथगृहपाल.

३२. सूची एकमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांहून अन्य निगमांचे व विद्यापीठांचे विधिसंस्थापन, विनियमन व समापन; विधिसंस्थापित नसलेल्या अशा व्यापारी, वाङ्मयीन, वैज्ञानिक, धार्मिक व अन्य संस्था व अधिसंघ ; सहकारी सोसायट्या.

३३. नाट्यगृहे व नाट्यप्रयोग, चित्रपट-सूची एकमधील नोंद ६० च्या तरतुदींना अधीन राहून ; क्रीडा, करमणूक व मनोरंजन.

३४. पैज लावणे व जुगार खेळणे.

३५. राज्याच्या ठायी निहित असलेली किंवा त्यांच्या कब्जातील बांधकामे, जमिनी व इमारती.

[३][३६. * * * * *]

३७. राज्य विधानमंडळाच्या निवडणुका — संसदेने केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना अधीन राहून.

३८. राज्य विधानमंडळाचे सदस्य, विधानसभेचा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष आणि जेथे विधानपरिषद असेल तेथे तिचा सभापती व उप सभापती यांचे वेतन व भत्ते.

३९. विधानसभा आणि तिचे सदस्य व समित्या आणि जेथे विधानपरिषद असेल तेथे, ती परिषद आणि तिचे सदस्य व समित्या यांचे अधिकार, विशेषाधिकार व उन्मुक्ती ; राज्याच्या विधानमंडळाच्या समित्यांपुढे साक्ष देण्याकरिता किंवा दस्तऐवज दाखल करण्याकरिता व्यक्तींना उपस्थित राहण्यास भाग पाडणे.

४०. राज्याच्या मंत्र्यांचे वेतन व भत्ते.

४१. राज्य लोकसेवा ; राज्य लोकसेवा आयोग.

४२. राज्य पेन्शने, म्हणजे राज्याकडून किंवा राज्याच्या एकत्रित निधीतून प्रदेय असलेली पेन्शने.

४३. राज्याचे लोकऋण.

४४. निखात निधी.

४५. जमीन महसूल —महसुलाची आकारणी व वसुली व भूमिअभिलेख ठेवणे, महसुली प्रयोजनांकरिता भूमापन व हक्कनोंदी आणि महसुलांचे अन्यसंक्रामण यांसह.

४६. कृषि उत्पन्नावरील कर.

४७. शेतजमिनीच्या उत्तराधिकारासंबंधी शुल्क.

४८. शेतजमिनीसंबंधी संपदा शुल्क.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २८ द्वारे " ५२ या नोंदीच्या " या ऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २९ गाळली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २६ द्वारे नोंद ३६ गाळली (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

49. Taxes on lands and buildings.

50. Taxes on mineral rights subject to any limitations imposed by Parliament by law relating to mineral development.

51. Duties of excise on the following goods manufactured or produced in the State and countervailing duties at the same or lower rates on similar goods manufactured or produced elsewhere in India :—

(*a*) alcoholic liquors for human consumption ;

(*b*) opium, Indian hemp and other narcotic drugs and narcotics.

but not including medicinal and toilet preparations containing alcohol or any substance included in sub-paragraph (*b*) of this entry.

[1][52. * * * * *]

53. Taxes on the consumption or sale of electricity.

[2][54. Taxes on the sale of Petroleum Crude, high speed diesel, motor spirit (commonly known as petrol), natural gas, aviation turbine fuel and alcoholic liquor for human consumption, but not including sale in the course of inter-state trade or commerce or sale in the course of international trade or commerce of such goods.]

[3][55. * * * * *]

56. Taxes on goods and passengers carried by road or on inland waterways.

57. Taxes on vehicles, whether mechanically propelled or not, suitable for use on roads, including tramcars subject to the provisions of entry 35 of List III.

58. Taxes on animals and boats.

59. Tolls.

60. Taxes on professions, trades, callings and employments.

61. Capitation taxes.

[4][62. Taxes on entertainments and amusements to the extent levied and collected by a Panchayat or a Municipality or a Regional Council or a District Council.]

63. Rates of stamp duty in respect of documents other than those specified in the provisions of List I with regard to rates of stamp duty.

64. Offences against laws with respect to any of the matters in this List.

65. Jurisdiction and powers of all courts, except the Supreme Court, with respect to any of the matters in this List.

66. Fees in respect of any of the matters in this List, but not including fees taken in any court.

List III—Concurrent List

1. Criminal law, including all matters included in the Indian Penal Code at the commencement of this Constitution but excluding offences against laws with respect to any of the matters specified in List I or List II and excluding the use of naval, military or air forces or any other armed forces of the Union in aid of the civil power.

---

1. Entry 52 omitted by the Constitution (one hundred and first Amendment) Act, 2016, S. 17(b)(i) (w.e.f. 16-9-2016).
2. Subs. by the Constitution (Six Amendment) Act, 1956, s. 2, for entry 54 (w.e.f. 11-9-1956) and further substituted by the Constitution (One Hundered and First Amendment) Act, 2016, s. 17 (b)(ii) (w.e.f. 16-9-2016).
3. Ins. by the Constitution (Fourty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 (w.e.f. 3-1-1977) and omitted by the Constitution (One Hundered First Amendment) Act, 2016, s. 17 (b)(iii) (w.e.f. 16-9-2016).
4. Subs. by the Constitution (One hundred and first Amendment) Act, 2016, s. 17(b)(iv) (w.e.f. 16-9-2016).

४९. जमिनी व इमारती यांवरील कर.

५०. खनिज हक्कांवरील कर—खनिज विकासासंबंधीच्या कायद्याद्वारे संसदेने घातलेल्या कोणत्याही मर्यादांना अधीन राहून ;

५१. राज्यात निर्मिलेल्या किंवा उत्पादिलेल्या अशा पुढील मालावरील उत्पादन शुल्के आणि भारतात इतरत्र निर्मिलेल्या किंवा उत्पादिलेल्या सदृश मालावरील त्याच दराची किंवा त्याहून कमी दराची प्रतिशुल्के :—

(क) मानवी सेवनाकरता मद्यार्कयुक्त दारू ;

(ख) अफू, भारतीय भांग, अन्य अंमली औषधिद्रव्ये व अंमली पदार्थ ;

पण मद्यार्काने किंवा या नोंदीच्या उपपरिच्छेद (ख) मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही द्रव्याने युक्त असलेले औषधीय व प्रसाधन सिद्धपदार्थ सोडून.

[१][५२. * * * * *]

५३. विजेचा वापर किंवा विक्री यांवरील कर.

[२][५४. पेट्रोलियम क्रूड, हायस्पीड डिझेल, मोटार स्पिरिट (सामान्यतः पेट्रोल म्हणून ओळखले जाणारे), नैसर्गिक वायू, विमानचालन टर्बाइन इंधन आणि मानवी सेवनाकरिता असलेली मद्यार्कयुक्त दारू यांच्या विक्रीवरील कर, पण यामध्ये आंतरराज्य व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात होणाऱ्या विक्रीचा किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यापार किंवा वाणिज्य यांच्या ओघात होणाऱ्या अशा मालांच्या विक्रीचा समावेश होणार नाही.]

[३][५५. * * * * *]

५६. सडकेने किंवा देशांतर्गत जलमार्गांनी ने-आण केल्या जाणाऱ्या मालावरील किंवा उतारूंवरील कर.

५७. सडकांवर चालवण्यास योग्य अशा, यंत्रचालित असलेल्या वा नसलेल्या वाहनांवर—यात ट्रामगाड्यांचा समावेश आहे—आकारण्यात येणारा कर, सूची तीनमधील नोंद ३५ च्या तरतुदींना अधीन राहून.

५८. प्राणी व नौका यांवरील कर.

५९. पथकर.

६०. व्यवसाय, व्यापार, आजीविका व नोकऱ्या यांवरील कर.

६१. डोईपट्टी.

[४][६२. पंचायत किंवा नगरपालिका किंवा प्रादेशिक परिषद किंवा जिल्हा परिषद यांनी करमणूक व मनोरंजन यांवर आकारलेल्या व वसूल केलेल्या मर्यादेत कर.]

६३. मुद्रांक शुल्काच्या दरांविषयी सूची एकमध्ये असलेल्या तरतुदींमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांहून अन्य दस्तऐवजांच्या संबंधातील मुद्रांक शुल्कांचे दर.

६४. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधीच्या कायद्यांविरुद्ध अपराध.

६५. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबींसंबंधी, सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून अन्य सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार.

६६. या सूचीत असलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी,—पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फींचा त्यात समावेश नाही.

सूची तीन-समवर्ती सूची

१. फौजदारी कायदा, या संविधानाच्या प्रारंभी भारतीय दंड संहितेत समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबींसह, पण सूची एक किंवा सूची दोन यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्यांपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील कायद्यांविरुद्ध केलेले अपराध वगळून आणि मुलकी सत्तेच्या सहाय्यार्थ नौदल, भूदल किंवा वायुदल यांचा अथवा संघराज्याच्या अन्य कोणत्याही सशस्त्र सेनादलांचा वापर वगळून.

---

१. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (ख)(एक) द्वारे नोंद ५२ गाळली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (सहावी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ५४ ऐवजी दाखल केली आणि संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (ख)(दोन) द्वारे आणखी दाखल केली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून) आणि संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (ख)(तीन) द्वारे गाळली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकशे एकावी सुधारणा) अधिनियम, २०१६ याच्या कलम १७ (ख)(चार) द्वारे दाखल केली (१६ सप्टेंबर, २०१६ रोजी व तेव्हापासून).

2. Criminal procedure, including all matters included in the Code of Criminal Procedure at the commencement of this Constitution.

3. Preventive detention for reasons connected with the security of a State, the maintenance of public order, or the maintenance of supplies and services essential to the community ; persons subjected to such detention.

4. Removal from one State to another State of prisoners, accused persons and persons subjected to preventive detention for reasons specified in entry 3 of this List.

5. Marriage and divorce; infants and minors; adoption; wills, intestacy and succession; joint family and partition ; all matters in respect of which parties in judicial proceedings were immediately before the commencement of this Constitution subject to their personal law.

6. Transfer of property other than agricultural land ; registration of deeds and documents.

7. Contracts, including partnership, agency, contracts of carriage, and other special forms of contracts, but not including contracts relating to agricultural land.

8. Actionable wrongs.

9. Bankruptcy and insolvency.

10. Trust and Trustees.

11. Administrators-general and official trustees.

[1][11A. Administration of Justice ; constitution and organisation of all courts, except the Supreme Court and the High Courts.]

12. Evidence and oaths; recognition of laws, public acts and records, and judicial proceedings.

13. Civil procedure, including all matters included in the Code of Civil Procedure at the commencement of this Constitution, limitation and arbitration.

14. Contempt of Court, but not including contempt of the Supreme Court.

15. Vagrancy; nomadic and migratory tribes.

16. Lunacy and mental deficiency, including places for the reception or treatment of lunatics and mental deficients.

17. Prevention of cruetly to animals.

[1][17A. Forests.

17B. Protection of wild animals and birds.]

18. Adulteration of foodstuffs and other goods.

19. Drugs and poisons, subject to the provisions of entry 59 of List I with respect to opium.

20. Economic and social planning.

[1][20A. Population control and family planning.]

21. Commercial and industrial monopolies, combines and trusts.

22. Trade unions ; industrial and labour disputes.

23. Social security and social insurance ; employment and unemployment.

---

1. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 (*w.e.f.* 3-1-1977).

(सातवी अनुसूची)

२. फौजदारी प्रक्रिया, या संविधानाच्या प्रारंभी " फौजदारी प्रक्रिया संहितेत " समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबींसह.

३. एखाद्या राज्याची सुरक्षितता, सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे किंवा जनतेला अत्यावश्यक असलेल्या वस्तुंचा पुरवठा व सेवा चालू ठेवणे यांच्याशी संबंधित असलेल्या कारणांस्तव प्रतिबंधक स्थानबद्धता ; अशा स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती.

४. कैदी, आरोपी व्यक्ती आणि या सूचीच्या नोंद ३ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांकरता प्रतिबंधक स्थानबद्धतेत ठेवलेल्या व्यक्ती यांना एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात हलवणे.

५. विवाह व घटस्फोट ; अर्भके व अज्ञान व्यक्ती ; दत्तक विधान ; इच्छापत्रे, विनाइच्छापत्रता व उत्तराधिकार ; एकत्र कुटुंब व वाटण्या ; न्यायिक कार्यवाहीतील पक्षकार या संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी ज्या बाबतीत आपल्या व्यक्तिगत कायद्यास अधीन होते त्या सर्व बाबी.

६. शेतजमिनीहून अन्य मालमत्तेचे हस्तांतरण ; विलेख व दस्तऐवज यांची नोंदणी.

७. संविदा—भागीदारी, अभिकरण, परिवहन-संविदा व संविदांचे अन्य विशेष प्रकार यांसह-पण यामध्ये शेतजमिनीसंबंधातील संविदांचा समावेश नाही.

८. कारवाईयोग्य अपकृत्य.

९. दिवाळखोरी व नादारी.

१०. विश्वस्तव्यवस्था व विश्वस्त.

११. महाप्रशासक आणि पदस्थ विश्वस्त.

[१][११क. न्यायदान, सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालये खेरीजकरून सर्व न्यायालये घटित करणे व त्यांची रचना.]

१२. साक्षीपुरावा व शपथा ; कायदे, सार्वजनिक कृती व अभिलेख आणि न्यायिक कार्यवाही यांना मान्यता.

१३. या संविधानाच्या प्रारंभास दिवाणी प्रक्रिया संहितेत समाविष्ट असलेल्या सर्व बाबींसह दिवाणी प्रक्रिया, मुदत व लवाद.

१४. न्यायालयाचा अवमान — पण यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या अवमानाचा समावेश नाही.

१५. भटकेगिरी ; भटक्या व फिरस्त्या जनजाती.

१६. वेड व मनोविकलता—वेड्या व मनोविकल व्यक्तींचा स्वीकार करण्यासाठी किंवा त्यांच्यावर उपचार करण्यासाठी असलेल्या ठिकाणांसह.

१७. प्राण्यांना क्रूरतेने वागवण्यास प्रतिबंध.

[१][१७क. वने.

१७ख. वन्य पशू व पक्षी यांचे संरक्षण.]

१८. खाद्यपदार्थातील व अन्य मालातील भेसळ.

१९. औषधिद्रव्ये व विषद्रव्ये—अफूसंबंधी सूची एकमधील नोंद ५९ च्या तरतुदींना अधीन राहून.

२०. आर्थिक व सामाजिक नियोजन.

[१][२०क. लोकसंख्या नियंत्रण व कुटुंब नियोजन.]

२१. वाणिज्यिक व औद्योगिक मक्तेदारी ; व्यवसाय संस्था व विश्वस्त व्यवस्था.

२२. श्रमिक संघ ; औद्योगिक व कामगार विवाद.

२३. सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक विमा ; रोजगार व बेरोजगारी.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केला (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

24. Welfare of labour including conditions of work, provident funds, employer's liability, workmen's compensation, invalidity and old age pensions and maternity benefits.

[1][25. Education, including technical education, medical education and universities, subject to the provisions of entries 63, 64, 65 and 66 of List I ; vocational and technical training of labour.]

26. Legal, medical and other professions.

27. Relief and rehabilitation of persons displaced from their original place of residence by reason of the setting up of the Dominions of India and Pakistan.

28. Charities and charitable institutions, charitable and religious endowments and religious institutions.

29. Prevention of the extension from one State to another of infectious or contagious diseases or pests affecting men, animals or plants.

30. Vital statistics including registration of births and deaths.

31. Ports other than those declared by or under law made by Parliament or existing law to be major ports.

32. Shipping and navigation on inland waterways as regards mechanically propelled vessels, and the rule of the road on such waterways, and the carriage of passengers and goods on inland waterways subject to the provisions of List I with respect to national waterways.

[2][33. Trade and commerce in, and the production, supply and distribution of,—

(*a*) the products of any industry where the control of such industry by the Union is declared by Parliament by law to be expedient in the public interest, and imported goods of the same kind as such products;

(*b*) foodstuffs, including edible oilseeds and oils;

(*c*) cattle fodder, including oilcakes and other concentrates;

(*d*) raw cotton, whether ginned or unginned, and cotton seed; and

(*e*) raw jute.]

[3][33A. Weights and measures except establishment of standards.]

34. Price control.

35. Mechanically propelled vehicles including the principles on which taxes on such vehicles are to be levied.

36. Factories

37. Boilers.

38. Electricity.

39. Newspapers, books and printing presses.

---

1. Subs. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57, for entry 25 (w.e.f. 3-1-1977).

2. Subs. by the Constitution (Third Amendment) Act, 1954, s. 2, for entry 33 (w.e.f. 22-2-1955).

3. Ins. by the Constitution (Forty-second Amendment) Act, 1976, s. 57 (w.e.f. 3-1-1977).

(सातवी अनुसूची)

२४. कामगार कल्याण-कामाबाबतची परिस्थिती, भविष्य निर्वाह निधी, सेवायोजकाचे दायित्व, कामगार भरपाई, अपंगत्व व वार्धक्य निवृत्तीवेतन व प्रसूतिविषयक लाभ यांसह.

[१][२५. शिक्षण, तंत्र शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण आणि विद्यापीठे यांसह, सूची एकमधील ६३, ६४, ६५ व ६६ या नोंदींमधील तरतुदींना अधीन राहून श्रमिकांचे व्यवसाय शिक्षण व तंत्र शिक्षण.]

२६. विधिव्यवसाय, वैद्यकीय व्यवसाय व अन्य व्यवसाय.

२७. भारत व पाकिस्तान ही डोमिनिअन स्थापन झाल्याकारणाने आपल्या राहण्याच्या मूळ ठिकाणापासून विस्थापित झालेल्या व्यक्तींना सहाय्य व त्यांचे पुनर्वसन.

२८. धर्मादाय व धर्मादायी संस्था, धर्मादायी व धार्मिक दाननिधी व धार्मिक संस्था.

२९. माणसे, प्राणी किंवा वनस्पती यांना बाधक होणारे संसर्गजन्य किंवा स्पर्शजन्य रोग किंवा उपद्रवी जीवजंतू यांचा एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात फैलाव होण्यास प्रतिबंध.

३०. जीवनविषयक आकडेवारी—जन्म व मृत्यू यांच्या नोंदणीसह.

३१. संसदेने केलेल्या कायद्याच्या किंवा विद्यमान कायद्याच्या द्वारे किंवा त्याअन्वये मोठी बंदरे म्हणून घोषित केलेल्या बंदरांहून अन्य बंदरे.

३२. यंत्रचालित जलयानापुरते देशांतर्गत जलमार्गावरील नौपरिवहन व नौकानयन आणि अशा जलमार्गावरील पथनियम आणि देशांतर्गत जलमार्गानी उतारूंची व मालाची ने-आण—राष्ट्रीय जलमार्गाबाबत सूची एकमध्ये असलेल्या तरतुदींस अधीन राहून.

[२][३३. (क) एखाद्या उद्योगाचे नियंत्रण सार्वजनिक हितार्थ संघराज्याकडून होणे समयोचित आहे असे संसदेने कायद्याद्वारे घोषित केले असेल त्याबाबतीत, अशा उद्योगातील उत्पादने आणि असे उत्पादन म्हणून तशाच प्रकारचा आयात केलेला माल ;

(ख) खाद्य पदार्थ — तेलबिया व तेले यांसह ;

(ग) गुरांची वैरण — पेंड आणि अन्य खुराक यांसह ;

(घ) कच्चा कापूस – मग तो सरकी काढलेला असो वा नसो – व सरकी ; आणि

(ङ) कच्चा ताग ;

यांचा व्यापार व वाणिज्य, आणि त्यांचे उत्पादन, पुरवठा व वितरण.]

[३][३३क. वजने व मापे — मानके प्रस्थापित करण्याखेरीज.]

३४. किंमतीचे नियंत्रण.

३५. यंत्रचालित वाहने — ज्यांनुसार अशा वाहनांवर कर बसवायचा त्या तत्त्वांसह.

३६. कारखाने.

३७. बॉयलर्स.

३८. वीज.

३९. वृत्तपत्रे, पुस्तके व मुद्रणालये.

---

१. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे नोंद २५ ऐवजी दाखल केली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९५४ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ३३ ऐवजी दाखल केली (२२ फेब्रुवारी, १९५५ रोजी व तेव्हापासून).

३. संविधान (बेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ५७ द्वारे समाविष्ट केली (३ जानेवारी, १९७७ रोजी व तेव्हापासून).

40. Archaeological sites and remains other than those [1][declared by or under law made by Parliament] to be of national importance.

41. Custody, management and disposal of property (including agricultural land) declared by law to be evacuee property.

[2][42. Acquisition and requisitioning of property.]

43. Recovery in a State of claims in respect of taxes and other public demands, including arrears of land-revenue and sums recoverable as such arrears, arising outside that State.

44. Stamp duties other than duties or fees collected by means of judicial stamps, but not including rates of stamp duty.

45. Inquiries and statistics for the purposes of any of the matters specified in List II or List III.

46. Jurisdiction and powers of all courts, except the Supreme Court, with respect to any of the matters in this List.

47. Fees in respect of any of the matters in this List, but not including fees taken in any court.

---

1. Subs. by the Constitution (Seventh Amendment) Act, 1956, s. 27, for " declared by Parliament by law " (*w.e.f.* 1-11-1956).

2. Subs. by s. 26, *ibid.,* for entry 42 (w.e.f. 1-11-1956).

(सातवी अनुसूची)

४०. [1][संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये] राष्ट्रीय महत्त्वाची म्हणून घोषित केलेल्या स्थळांहून अन्य पुरातत्त्वीय स्थळे व अवशेष.

४१. निर्वासितांची मालमत्ता म्हणून कायद्यांद्वारे घोषित करण्यात आलेल्या (शेतजमिनीसह) मालमत्तेची अभिरक्षा, व्यवस्थापन व विल्हेवाट.

[2][४२. मालमत्तेचे संपादन व अधिग्रहण.]

४३. कर व अन्य लोक मागण्या यांच्या बाबतीतील दाव्यांची राज्यातील वसुली — त्या राज्याबाहेरून प्राप्त होणाऱ्या जमीन महसुलाची थकबाकी व अशी थकबाकी म्हणून वसुलीयोग्य असलेल्या रकमा यांसह.

४४. न्यायिक मुद्रांकाद्वारे वसूल केलेली शुल्के किंवा फी यांहून अन्य मुद्रांक शुल्के – पण यामध्ये मुद्रांक शुल्क दरांचा समावेश नाही.

४५. सूची दोन किंवा सूची तीन यात विनिर्दिष्ट केलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबींच्या प्रयोजनार्थ चौकशी व आकडेवारी.

४६. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधात सर्वोच्च न्यायालय खेरीजकरून अन्य सर्व न्यायालयांची अधिकारिता व त्यांचे अधिकार.

४७. या सूचीत असलेल्या बाबींपैकी कोणत्याही बाबीसंबंधातील फी – पण कोणत्याही न्यायालयात घेतल्या जाणाऱ्या फींचा यात समावेश नाही.

---

१. संविधान (सातवी सुधारणा) अधिनियम, १९५६ याच्या कलम २७ द्वारे " संसदेने कायद्याद्वारे" याऐवजी दाखल केला (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २६ द्वारे नोंद ४२ ऐवजी दाखल केली (१ नोव्हेंबर, १९५६ रोजी व तेव्हापासून).

EIGHTH SCHEDULE

[Articles 344(1) and 351]

Languages

1. Assamese.

2. Bengali.

[1][3. Bodo.

4. Dogri.]

[2][5.] Gujarati.

[3][6.] Hindi.

[3][7.] Kannada.

[3][8.] Kashmiri.

[4][[3][9.] Konkani.]

[1][10. Maithili.]

[5][11.] Malayalam.

[4][[6][12.] Manipuri.]

[6][13.] Marathi.

[4][[6][14.] Nepali.]

[6][15.] [7][Odia.]

[6][16.] Punjabi.

[6][17.] Sanskrit.

[1][18. Santhali.]

[8][[9][19.] Sindhi.]

[10][20.] Tamil.

[10][2l.] Telugu.

[10][22.] Urdu.

---

1. Ins. by the Constitution (Ninety-second Amendment) Act, 2003, s. 2 (*w.e.f.* 7-1-2004).
2. Entry 3 renumbered as entry 5 by s. 2, *ibid.* (*w.e.f.* 7-1-2004).
3. Entries 4 to 7 renumbered as entries 6 to 9 by s. 2. *ibid.* (*w.e.f.* 7-1-2004).
4. Ins. by the Constitution (Seventy-first Amendment) Act, 1992, s. 2 (*w.e.f.* 31-8-1992).
5. Entry 8 renumbered as entry 11 by the Constitution (Ninety-second Amendment) Act, 2003, s. 2 (*w.e.f.* 7-1-2004).
6. Entries 9 to 14 renumbered as entries 12 to 17 by s. 2, *ibid.* (*w.e.f.* 7-1-2004).
7. Sub. by Constitution (Ninety-Sixth Amendment) Act, 2011, s. 2, for " oriya " (*w.e.f.* 23-9-2011).
8. Ins. by the Constitution (Twenty-first Amendment) Act, 1967, s. 2 (*w.e.f.* 10-4-1967).
9. Entry 15 renumbered as entry 19 by the Constitution (Ninety-second Amendment) Act, 2003, s. 2 (*w.e.f.* 7-1-2004).
10. Entries 16 to 18 renumbered as entries 20 to 22 by s. 2, *ibid.* (*w.e.f.* 7-1-2004).

आठवी अनुसूची

[अनुच्छेद ३४४(१) आणि ३५१]

भाषा

१. आसामी.

२. बंगाली.

[१][३. बोडो.

४. डोगरी.]

[२][५.] गुजराथी.

[३][६.] हिंदी.

[३][७.] कन्नड.

[३][८.] काश्मिरी.

[४][[३][९.] कोंकणी.]

[१][१०. मैथिली.]

[५][११.] मल्याळम्.

[४][[६][१२.] मणिपुरी.]

[६][१३.] मराठी.

[४][[६][१४.] नेपाळी.]

[६][१५.] [७][उडिया.]

[६][१६.] पंजाबी.

[६][१७.] संस्कृत.

[१][१८. संथाली.]

[८][[९][१९.] सिंधी.]

[१०][२०.] तामिळ.

[१०][२१.] तेलगु.

[१०][२२.] उर्दू.

---

१. संविधान (ब्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केली (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

२. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे, नोंद ३ ला नोंद ५ असा नवीन क्रमांक दिला (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे नोंदी ४ ते ७ यांना नोंदी ६ ते ९ असे नवीन क्रमांक दिल (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

४. संविधान (एकाहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केली (३१ ऑगस्ट, १९९२ रोजी व तेव्हापासून).

५. संविधान (ब्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे नोंद ८ ला नोंद ११ असा नवीन क्रमांक दिला (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

६. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे नोंदी ९ ते १४ यांना नोंदी १२ ते १७ असे नवीन क्रमांक दिले (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

७. संविधान (शहाण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २०११ याच्या कलम २ द्वारे "उरिया" या मजकुराऐवजी दाखल करण्यात आला (२३ सप्टेंबर, २०११ रोजी व तेव्हापासून).

८. संविधान (एकविसावी सुधारणा) अधिनियम, १९६७ याच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट केली (१० एप्रिल, १९६७ रोजी व तेव्हापासून).

९. संविधान (ब्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम २ द्वारे नोंद १५ ला नोंद १९ असा नवीन क्रमांक दिला (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

१०. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे नोंदी १६ ते १८ यांना नोंदी २० ते २२ असे नवीन क्रमांक दिल (७ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

[1][NINTH SCHEDULE

(Article 31B)

1. The Bihar Land Reforms Act, 1950 (Bihar Act XXX of 1950).

2. *The Bombay Tenancy and Agricultural Lands Act, 1948 (Bombay Act LXVII of 1948).

3. The Bombay Maleki Tenure Abolition Act, 1949 (Bombay Act LXI of 1949).

4. *The Bombay Taluqdari Tenure Abolition Act, 1949 (Bombay Act LXII of 1949).

5. The Panch Mahals Mehwassi Tenure Abolition Act, 1949 (Bombay Act LXIII of 1949).

6. *The Bombay Khoti Abolition Act, 1950 (Bombay Act VI of 1950).

7. *The Bombay Paragana and Kulkarni Watan Abolition Act, 1950 (Bombay Act LX of 1950).

8. The Madhya Pradesh Abolition of Proprietary Rights (Estates, Mahals, Alienated Lands) Act, 1950 (Madhya Pradesh Act I of 1951).

9. The Madras Estates (Abolition and Conversion into Ryotwari) Act, 1948 (Madras Act XXVI of 1948).

10. The Madras Estates (Abolition and Conversion into Ryotwari) Amendment Act, 1950 (Madras Act I of 1950).

11. The Uttar Pradesh Zamindari Abolition and Land Reforms Act, 1950 (Uttar Pradesh Act I of 1951).

12. The Hyderabad (Abolition of Jagirs) Regulation, 1358F (No. LXIX of 1358, Fasli).

13. The Hyderabad Jagirs (Commutation) Regulation, 1359F (No. XXV of 1359, Fasli).

[2][14. The Bihar Displaced Persons Rehabilitation (Acquisition of Land) Act, 1950 (Bihar Act XXXVIII of 1950).

15. The United Provinces Land Acquisition (Rehabilitation of Refugees) Act, 1948 (U.P. Act XXVI of 1948).

16. The Resettlement of Displaced Persons (Land Acquisition) Act, 1948 (Act LX of 1948).

17. Sections 52A to 52G of the Insurance Act, 1938 (Act IV of 1938), as inserted by section 42 of the Insurance (Amendment) Act, 1950 (Act XLVII of 1950).

18. The Railway Companies (Emergency Provisions) Act, 1951 (Act LI of 1951).

19. Chapter III-A of the Industries (Development and Regulation) Act, 1951 (Act LXV of 1951), as inserted by section 13 of the Industries (Development and Regulation) Amendment Act, 1953 (Act XXVI of 1953).

20. The West Bengal Land Development and Planning Act, 1948 (West Bengal Act XXI of 1948), as amended by West Bengal Act XXIX of 1951.]

---

1. Added by the Constitution (First Amendment) Act, 1951. s. 14 (*w.e.f.* 18-6-1951).

* As amended by the Maharashtra (Change of Short Titles of certain Bombay Acts) Act, 2011, s. 2 and Schedule, read as following, Short Titles respectively :—

"The Maharashtra Tenancy and Agricultural Lands Act".

"The Maharashtra Taluqdari Tenure Abolition Act".

"The Maharashtra Khoti Abolition Act".

"The Maharashtra Paragana and Kulkarni Watan Abolition Act".

2. Added by the Constitution (Fourth Amendment) Act, 1955, s. 5 (*w.e.f.* 27-4-1955).

[1][नववी अनुसूची

(अनुच्छेद ३१ख)

१. बिहार जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५० चा बिहार अधिनियम ३०).

२. *मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा मुंबई अधिनियम ६७).

३. मुंबई मालकी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६१).

४. *मुंबई तालुकादारी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६२).

५. पंच महाल मेहवासी भूधारणा निरास अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा मुंबई अधिनियम ६३).

६. *मुंबई खोती नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५० चा मुंबई अधिनियम ६).

७. *मुंबई परगणा व कुलकर्णी वतने नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५० चा मुंबई अधिनियम ६०).

८. मध्य प्रदेश स्वामित्त्वाधिकार (संपदा, महाल, दुमाला जमिनी) नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५० (१९५१ चा मध्यप्रदेश अधिनियम १).

९. मद्रास संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा मद्रास अधिनियम २६).

१०. मद्रास संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५० चा मद्रास अधिनियम १).

११. उत्तर प्रदेश जमीनदारी नष्ट करणे व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १).

१२. हैदराबाद (जागीर नष्ट करणे) विनियम, १३५८ एफ (१३५८ फसली क्र. ६९).

१३. हैदराबाद जागीर (परिवर्तन) विनियम, १३५९ एफ (१३५९ फसली क्र. २५).

[2][१४. बिहार विस्थापित व्यक्ती पुनर्वसन (भूमिसंपादन) अधिनियम, १९५० (१९५० चा बिहार अधिनियम ३८).

१५. संयुक्त प्रांत भूमिसंपादन (निर्वासितांचे पुनर्वसन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २६).

१६. विस्थापित व्यक्ती पुनर्वसाहत (भूमिसंपादन) अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा अधिनियम ६०).

१७. विमा (सुधारणा) अधिनियम, १९५० (१९५० चा अधिनियम ४७) याच्या कलम ४२ द्वारे समाविष्ट केलेली, विमा अधिनियम, १९३८ (१९३८ चा अधिनियम ४) याची कलमे ५२क ते ५२छ.

१८. रेल्वे कंपनी (आकस्मिक तरतुदी) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा अधिनियम ५१).

१९. औद्योगिक (विकास व नियमन) सुधारणा अधिनियम, १९५३ (१९५३ चा अधिनियम २६) याच्या कलम १३ द्वारे समाविष्ट केलेले, औद्योगिक (विकास व नियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा अधिनियम ६५) याचे प्रकरण तीन-क.

२०. १९५१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २९ द्वारे सुधारणा केलेला, पश्चिम बंगाल भूविकास व नियोजन अधिनियम, १९४८ (१९४८ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २१).]

---

१. संविधान (पहिली सुधारणा) अधिनियम, १९५१ याच्या कलम १४ द्वारे ही अनुसूची जादा दाखल केली (१८ जून, १९५१ रोजी व तेव्हापासून).

* महाराष्ट्र (विवक्षित मुंबई अधिनियमांच्या संक्षिप्त नावात बदल करण्याबाबत) अधिनियम, २०११ याच्या कलम २ व अनुसूची यांद्वारे सुधारणा केल्याप्रमाणे, अनुक्रमे पुढीलप्रमाणे संक्षिप्त नावे वाचा :—

"महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन (विदर्भ प्रदेश) अधिनियम".

"महाराष्ट्र तालुकादारी भूधारणा निरास अधिनियम".

"महाराष्ट्र खोती नष्ट करण्याबाबत अधिनियम".

"महाराष्ट्र परगणा व कुलकर्णी वतने नष्ट करण्याबाबत अधिनियम."

२. संविधान (चौथी सुधारणा) अधिनियम, १९५५ याच्या कलम ५ द्वारे नोंदी १४ ते २० जादा दाखल केल्या (२७ एप्रिल, १९५५ रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

[1][21. The Andhra Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings Act, 1961 (Andhra Pradesh Act X of 1961).

22. The Andhra Pradesh (Telangana Area) Tenancy and Agricultural Lands (Validation) Act, 1961 (Andhra Pradesh Act XXI of 1961).

23. The Andhra Pradesh (Telangana Area) Ijara and Kowli Land Cancellation of Irregular Pattas and Abolition of Concessional Assessment Act, 1961 (Andhra Pradesh Act XXXVI of 1961).

24. The Assam State Acquisition of Lands belonging to Religious or Charitable Institution of Public Nature Act, 1959 (Assam Act IX of 1961).

25. The Bihar Land Reforms (Amendment) Act, 1953 (Bihar Act XX of 1954).

26. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) Act, 1961 (Bihar Act XII of 1962), except section 28 of this Act.

27. The Bombay Taluqdari Tenure Abolition (Amendment) Act, 1954 (Bombay Act I of 1955).

28. The Bombay Taluqdari Tenure Abolition (Amendment) Act, 1957 (Bombay Act XVIII of 1958).

29. The Bombay Inams (Kutch Area) Abolition Act, 1958 (Bombay Act XCVIII of 1958).

30. The Bombay Tenancy and Agricultural Lands (Gujarat Amendment) Act, 1960 (Gujarat Act XVI of 1960).

31. The Gujarat Agricultural Lands Ceiling Act, 1960 (Gujarat Act XXVI of 1961).

32. The Sagbara and Mehwassi Estates (Proprietary Rights Abolition, etc.) Regulation, 1962 (Gujarat Regulation I of 1962).

33. The Gujarat Surviving Alienations Abolition Act, 1963 (Gujarat Act XXXIII of 1963), except in so far as this Act relates to an alienation referred to in sub-clause (d) of clause (3) of section 2 thereof.

34. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) Act, 1961 (Maharashtra Act XXVII of 1961).

35. The Hyderabad Tenancy and Agricultural Lands (Re-enactment, Validation and Further Amendment) Act, 1961 (Maharashtra Act XLV of 1961).

36. The Hyderabad Tenancy and Agricultural Lands Act, 1950 (Hyderabad Act XXI of 1950).

37. The Jenmikaram Payment (Abolition) Act, 1960 (Kerala Act III of 1961).

38. The Kerala Land Tax Act, 1961 (Kerala Act XIII of 1961).

39. The Kerala Land Reforms Act, 1963 (Kerala Act I of 1964).

40. The Madhya Pradesh Land Revenue Code, 1959 (Madhya Pradesh Act XX of 1959).

41. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings Act, 1960 (Madhya Pradesh Act XX of 1960).

---

1. Entries 21 to 64 and Explanation added by the Constitution (Seventeenth Amendment) Act, 1964, s. 3 (w.e.f. 20-6-1964).

(नववी अनुसूची)

[1][२१. आंध्र प्रदेश कृषि धारणजमिनींवरील कमालमर्यादा अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्रप्रदेश अधिनियम १०).

२२. आंध्र प्रदेश (तेलंगण क्षेत्र) कुळवहिवाट आणि शेतजमीन (विधिग्राह्यीकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्रप्रदेश अधिनियम २१).

२३. आंध्र प्रदेश (तेलंगण क्षेत्र) अनियमित पट्ट्याची इजारा आणि कौली जमीन रद्द करणे आणि सवलतीची आकारणी नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा आंध्र प्रदेश अधिनियम ३६).

२४. आसाम राज्य सार्वजनिक स्वरूपाच्या धार्मिक किंवा धर्मादायी संस्थेच्या मालकीच्या जमिनीचे संपादन अधिनियम, १९५९ (१९६१ चा आसाम अधिनियम ९).

२५. बिहार जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९५३ (१९५४ चा बिहार अधिनियम २०).

२६. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमि संपादन) अधिनियम, १९६१ (१९६२ चा बिहार अधिनियम १२) (या अधिनियमाचे कलम २८ खेरीजकरून).

२७. मुंबई तालुकादारी भूधारणा नष्ट करण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९५४ (१९५५ चा मुंबई अधिनियम १).

२८. मुंबई तालुकादारी भूधारणा नष्ट करण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम १८).

२९. मुंबई इनामे (कच्छ क्षेत्र) नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५८ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम ९८).

३०. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९६० (१९६० चा गुजरात अधिनियम १६).

३१. गुजरात शेतजमीन कमालमर्यादा अधिनियम, १९६० (१९६१ चा गुजरात अधिनियम २६).

३२. सगबारा आणि मेहवासी संपदा (स्वामित्त्वाधिकार इत्यादी नष्ट करण्याबाबत) विनियम, १९६२ (१९६२ चा गुजरात विनियम १).

३३. गुजरात उत्तरजीवी अन्यक्रामण नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६३ (१९६३ चा गुजरात अधिनियम ३३)—त्याच्या कलम २ चा खंड (३), उप-खंड (घ) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अन्यक्रामणाशी हा अधिनियम जेथवर संबंधित आहे तेवढे खेरीजकरून.

३४. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीन धारणेची कमालमर्यादा) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम २७).

३५. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (पुन्हा अधिनियमित करणे, वैधकरण व आणखी सुधारणा यांबाबत) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४५).

३६. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५० (१९५० चा हैदराबाद अधिनियम २१).

३७. जेनमीकारम प्रदान (नष्ट करण्याबाबत) अधिनियम, १९६० (१९६१ चा केरळ अधिनियम ३).

३८. केरळ भूमि कर अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा केरळ अधिनियम १३).

३९. केरळ जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६३ (१९६४ चा केरळ अधिनियम १).

४०. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता, १९५९ (१९५९ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).

४१. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीची कमालमर्यादा अधिनियम, १९६० (१९६० चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).

---

[1] संविधान (सतरावी सुधारणा) अधिनियम, १९६४ याच्या कलम ३ द्वारे २१ ते ६४ आणि स्पष्टीकरण जादा दाखल केले (२० जून, १९६४ रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

42. The Madras Cultivating Tenants Protection Act, 1955 (Madras Act XXV of 1955).

43. The Madras Cultivating Tenants (Payment of Fair Rent) Act, 1956 (Madras Act XXIV of 1956).

44. The Madras Occupants of Kudiyiruppu (Protection from Eviction) Act, 1961 (Madras Act XXXVIII of 1961).

45. The Madras Public Trusts (Regulation of Administration of Agricultural Lands) Act, 1961 (Madras Act LVII of 1961).

46. The Madras Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Act, 1961 (Madras Act LVIII of 1961).

47. The Mysore Tenancy Act, 1952 (Mysore Act XIII of 1952).

48. The Coorg Tenants Act, 1957 (Mysore Act XIV of 1957).

49. The Mysore Village Offices Abolition Act, 1961 (Mysore Act XIV of 1961).

50. The Hyderabad Tenancy and Agricultural Lands (Validation) Act, 1961 (Mysore Act XXXVI of 1961).

51. The Mysore Land Reforms Act, 1961 (Mysore Act X of 1962).

52. The Orissa Land Reforms Act, 1960 (Orissa Act XVI of 1960).

53. The Orissa Merged Territories (Village Offices Abolition) Act, 1963 (Orissa Act X of 1963).

54. The Punjab Security of Land Tenures Act, 1953 (Punjab Act X of 1953).

55. The Rajasthan Tenancy Act, 1955 (Rajasthan Act III of 1955).

56. The Rajasthan Zamindari and Biswedari Abolition Act, 1959 (Rajasthan Act VIII of 1959).

57. The Kumaun and Uttarakhand Zamindari Abolition and Land Reforms Act, 1960 (Uttar Pradesh Act XVII of 1960).

58. The Uttar Pradesh Imposition of Ceiling on Land Holdings Act, 1960 (Uttar Pradesh Act I of 1961).

59. The West Bengal Estates Acquisition Act, 1953 (West Bengal Act I of 1954).

60. The West Bengal Land Reforms Act, 1955 (West Bengal Act X of 1956).

61. The Delhi Land Reforms Act, 1954 (Delhi Act VIII of 1954).

62. The Delhi Land Holdings (Ceiling) Act, 1960 (Central Act 24 of 1960).

63. The Manipur Land Revenue and Land-Reforms Act, 1960 (Central Act 33 of 1960).

64. The Tripura Land Revenue and Land Reforms Act, 1960 (Central Act 43 of 1960)].

[1][65. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1969 (Kerala Act 35 of 1969).

66. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1971 (Kerala Act 25 of 1971).]

[2][67. The Andhra Pradesh Land Reforms (Ceiling on Agricultural Holdings) Act, 1973 (Andhra Pradesh Act 1 of 1973).

1. Ins. by the Constitution (Twenty-ninth Amendment) Act, 1972, s. 2 (w.e.f. 9-6-1972).
2. Ins. by the Constitution (Thirty-fourth Amendment) Act, 1974, s. 2 (w.e.f. 7-9-1974).

(नववी अनुसूची)

४२. मद्रास शेतकरी कूळ संरक्षण अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा मद्रास अधिनियम २५).

४३. मद्रास शेतकरी कूळ (उचित भाडे देणे) अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा मद्रास अधिनियम २४).

४४. मद्रास कुडिइरूप्पू अधिवासी (बेदखल करण्यापासून संरक्षण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ३८).

४५. मद्रास सार्वजनिक विश्वस्तव्यवस्था (शेतजमिनीच्या प्रशासनाचे विनियमन) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ५७).

४६. मद्रास जमीन सुधारणा (जमिनीची कमालमर्यादा निश्चित करणे) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा मद्रास अधिनियम ५८).

४७. म्हैसूर कुळवहिवाट अधिनियम, १९५२ (१९५२ चा म्हैसूर अधिनियम १३).

४८. कुर्ग कुळवहिवाट अधिनियम, १९५७ (१९५७ चा म्हैसूर अधिनियम १४).

४९. म्हैसूर ग्रामीण पदे नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा म्हैसूर अधिनियम १४).

५०. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (विधिग्राह्यीकरण) अधिनियम, १९६१ (१९६१ चा म्हैसूर अधिनियम ३६).

५१. म्हैसूर जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६१ (१९६२ चा म्हैसूर अधिनियम १०).

५२. ओरिसा जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा ओरिसा अधिनियम १६).

५३. ओरिसा विलीन राज्यक्षेत्रे (ग्रामीण पदे नष्ट करण्याबाबत) अधिनियम, १९६३ (१९६३ चा ओरिसा अधिनियम १०).

५४. पंजाब भूधारणा-सुरक्षा अधिनियम, १९५३ (१९५३ चा पंजाब अधिनियम १०).

५५. राजस्थान कुळवहिवाट अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा राजस्थान अधिनियम ३).

५६. राजस्थान जमीनदारी व बिस्वेदारी नष्ट करण्याबाबत अधिनियम, १९५९ (१९५९ चा राजस्थान अधिनियम ८).

५७. कुमायूं आणि उत्तराखंड जमीनदारी नष्ट करणे व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १७).

५८. उत्तर प्रदेश जमीन धारणेची कमालमर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९६० (१९६१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १).

५९. पश्चिम बंगाल संपदा-संपादन अधिनियम, १९५३ (१९५४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १).

६०. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५५ (१९५६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १०).

६१. दिल्ली जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५४ (१९५४ चा दिल्ली अधिनियम ८).

६२. दिल्ली जमीन धारणा (कमालमर्यादा) अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम २४).

६३. मणिपूर जमीन महसूल आणि जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम ३३).

६४. त्रिपुरा जमीन महसूल जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६० (१९६० चा केंद्रीय अधिनियम ४३).]

[१][६५. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम ३५).

६६. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २५).]

[२][६७. आंध्र प्रदेश जमीन सुधारणा (कृषिधारण जमिनींवरील कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा आंध्र प्रदेश अधिनियम १).

---

१. संविधान (एकोणतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ याच्या कलम २ द्वारे ६५ व ६६ या नोंदी समाविष्ट केल्या (९ जून, १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चौतिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ याच्या कलम २ द्वारे ६७ ते ८६ या नोंदी समाविष्ट केल्या (७ सप्टेंबर, १९७४ रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

68. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1972 (Bihar Act 1 of 1973).

69. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1973 (Bihar Act IX of 1973).

70. The Bihar Land Reforms (Amendment) Act, 1972 (Bihar Act V of 1972).

71. The Gujarat Agricultural Lands Ceiling (Amendment) Act, 1972 (Gujarat Act 2 of 1974).

72. The Haryana Ceiling on Land Holdings Act, 1972 (Haryana Act 26 of 1972).

73. The Himachal Pradesh Ceiling on Land Holdings Act, 1972 (Himachal Pradesh Act 19 of 1973).

74. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1972 (Kerala Act 17 of 1972).

75. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1972 (Madhya Pradesh Act 12 of 1974).

76. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Second Amendment) Act, 1972 (Madhya Pradesh Act 13 of 1974).

77. The Mysore Land Reforms (Amendment) Act, 1973 (Karnataka Act 1 of 1974).

78. The Punjab Land Reforms Act, 1972 (Punjab Act 10 of 1973).

79. The Rajasthan Imposition of Ceiling on Agricultural Holdings Act, 1973 (Rajasthan Act 11 of 1973).

80. The Gudalur Janmam Estates (Abolition and Conversion into Ryotwari) Act, 1969 (Tamil Nadu Act 24 of 1969).

81. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1972 (West Bengal Act XII of 1972).

82. The West Bengal Estates Acquisition (Amendment) Act, 1964 (West Bengal Act XXII of 1964).

83. The West Bengal Estates Acquisition (Second Amendment) Act, 1973 (West Bengal Act XXXIII of 1973).

84. The Bombay Tenancy and Agricultural Lands (Gujarat Amendment) Act, 1972 (Gujarat Act 5 of 1973).

85. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1974 (Orissa Act 9 of 1974).

86. The Tripura Land Revenue and Land Reforms (Second Amendment) Act, 1974 (Tripura Act 7 of 1974).]

[1][[2][87. * * * * * *]

88. The Industries (Development and Regulation) Act, 1951 (Central Act 65 of 1951).

89. The Requisitioning and Acquisition of Immovable Property Act, 1952 (Central Act 30 of 1952).

---

1. Entries 87 to 124 ins. by the Constitution (Thirty-ninth Amendment) Act, 1975, s. 5 (w.e.f. 10-8-1975).
2. Entry 87 omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 44 (w.e.f. 20-6-1979).

(नववी अनुसूची)

६८. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमिसंपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा बिहार अधिनियम १).

६९. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमिसंपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा बिहार अधिनियम ९).

७०. बिहार जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा बिहार अधिनियम ५).

७१. गुजरात शेतजमीन कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा गुजरात अधिनियम २).

७२. हरयाणा धारण जमिनींवरील कमालमर्यादा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा हरयाणा अधिनियम २६).

७३. हिमाचल प्रदेश धारण जमिनींवरील कमालमर्यादा अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १९).

७४. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केरळ अधिनियम १७).

७५. मध्य प्रदेश कृषि धारण जमिनींवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १२).

७६. मध्य प्रदेश कृषि धारण जमिनींवरील कमालमर्यादा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १३).

७७. म्हैसूर जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७४ चा कर्नाटक अधिनियम १).

७८. पंजाब जमीन सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा पंजाब अधिनियम १०).

७९. राजस्थान कृषि धारण जमिनींवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा राजस्थान अधिनियम ११).

८०. गुडलूर जन्मम संपदा (नष्ट करणे व रयतवारीत रूपांतर करणे) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा तामिळनाडू अधिनियम २४).

८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).

८२. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ (१९६४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २२).

८३. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).

८४. मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा गुजरात अधिनियम ५).

८५. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा ओरिसा अधिनियम ९).

८६. त्रिपुरा जमीन महसूल आणि जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा त्रिपुरा अधिनियम ७).]

[१][[२][८७. * * * * * *]

८८. औद्योगिक (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९५१ (१९५१ चा केंद्रीय अधिनियम ६५).

८९. स्थावर संपत्तीचे अधिग्रहण व संपादन अधिनियम, १९५२ (१९५२ चा केंद्रीय अधिनियम ३०).

---

१. संविधान (एकोणचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ५ द्वारे ८७ ते १२४ या नोंदी समाविष्ट केल्या (१० ऑगस्ट, १९७५ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ याच्या कलम ४४ द्वारे नोंद ८७ गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

90. The Mines and Minerals (Regulation and Development) Act, 1957 (Central Act 67 of 1957).

*91. The Monopolies and Restrictive Trade Practices Act, 1969 (Central Act 54 of 1969).

[1][92. * * * * * *]

93. The Coking Coal Mines (Emergency Provisions) Act, 1971 (Central Act 64 of 1971).

94. The Coking Coal Mines (Nationalisation) Act, 1972 (Central Act 36 of 1972).

95. The General Insurance Business (Nationalisation) Act, 1972 (Central Act 57 of 1972).

96. The Indian Copper Corporation (Acquisition of Undertaking) Act, 1972 (Central Act 58 of 1972).

97. The Sick Textile Undertakings (Taking Over of Management) Act, 1972 (Central Act 72 of 1972).

98. The Coal Mines (Taking Over of Management) Act, 1973 (Central Act 15 of 1973).

99. The Coal Mines (Nationalisation) Act, 1973 (Central Act 26 of 1973).

**100. The Foreign Exchange Regulation Act, 1973 (Central Act 46 of 1973).

101. The Alcock Ashdown Company Limited (Acquisition of Undertakings) Act, 1973 (Central Act 56 of 1973).

102. The Coal Mines (Conservation and Development) Act, 1974 (Central Act 28 of 1974).

103. The Additional Emoluments (Compulsory Deposit) Act, 1974 (Central Act 37 of 1974).

104. The Conservation of Foreign Exchange and Prevention of Smuggling Activities Act, 1974 (Central Act 52 of 1974).

105. The Sick Textile Undertakings (Nationalisation) Act, 1974 (Central Act 57 of 1974).

106. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1964 (Maharashtra Act XVI of 1965).

107. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1965 (Maharashtra Act XXXII of 1965).

108. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1968 (Maharashtra Act XVI of 1968).

109. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Second Amendment) Act, 1968 (Maharashtra Act XXXIII of 1968).

110. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1969 (Maharashtra Act XXXVII of 1969).

---

1. Entry 92 omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 44 (w.e.f. 20-6-1979).

* Rep. by the Competition Act, 2002 (12 of 2003), s. 66 (1) (w.e.f. 1-9-2009).

** Rep. by the Foreign Exchange Management Act, 1999 (42 of 1999), s. 49 (1) (w.e.f. 1-6-2000).

(नववी अनुसूची)

९०. खाण व खनिज (विनियमन व विकास) अधिनियम, १९५७ (१९५७ चा केंद्रीय अधिनियम ६७).

*९१. मक्तेदारी आणि निर्बंधक व्यापारी प्रथा अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केंद्रीय अधिनियम ५४).

[१][९२. * * * *]

९३. कोक कोळसा खाण (आकस्मिक तरतुदी) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केंद्रीय अधिनियम ६४).

९४. कोक कोळसा खाण (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ३६).

९५. सर्वसाधारण विमा व्यवसाय (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ५७).

९६. भारतीय तांबे महामंडळ (उपक्रमाचे संपादन) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ५८).

९७. आजारी वस्त्रनिर्माण उपक्रम (व्यवस्थापन ताब्यात घेण्याबाबत) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा केंद्रीय अधिनियम ७२).

९८. कोळसा खाणी (व्यवस्थापन ताब्यात घेण्याबाबत) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम १५).

९९. कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम २६).

**१००. परकीय चलन विनियमन अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम ४६).

१०१. दि अल्कॉक ॲशडाऊन कंपनी लिमिटेड (उपक्रमाचे संपादन) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा केंद्रीय अधिनियम ५६).

१०२. कोळसा खाणी (संरक्षण व विकास) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम २८).

१०३. अतिरिक्त वित्तलब्धी (सक्तीची ठेव) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ३७).

१०४. परकीय चलन संरक्षण व चोरट्या व्यापारास प्रतिबंध अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ५२).

१०५. आजारी वस्त्रनिर्माण उपक्रम (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केंद्रीय अधिनियम ५७).

१०६. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६४ (१९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).

१०७. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३२).

१०८. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).

१०९. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३३).

११०. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३७).

---

१. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४४ द्वारे नोंद ९२ गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

* स्पर्धा अधिनियम, २००२ (२००३ चा १२) याच्या कलम ६६ (१) द्वारे निरसित केला (१ सप्टेंबर, २००९ रोजी व तेव्हापासून).

** परकीय चलन व्यवस्थापन अधिनियम, १९९९ (१९९९ चा ४२) याच्या कलम ४९ (१) द्वारे निरसित केला (१ जून, २००० रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

111. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Second Amendment) Act, 1969 (Maharashtra Act XXXVIII of 1969).

112. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1970 (Maharashtra Act XXVII of 1970).

113. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1972 (Maharashtra Act XIII of 1972).

114. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1973 (Maharashtra Act L of 1973).

115. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1965 (Orissa Act 13 of 1965).

116. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1966 (Orissa Act 8 of 1967).

117. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1967 (Orissa Act 13 of 1967).

118. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1969 (Orissa Act 13 of 1969).

119. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1970 (Orissa Act 18 of 1970).

120. The Uttar Pradesh Imposition of Ceiling on Land Holdings (Amendment) Act, 1972 (Uttar Pradesh Act 18 of 1973).

121. The Uttar Pradesh Imposition of Ceiling on Land Holdings (Amendment) Act, 1974 (Uttar Pradesh Act 2 of 1975).

122. The Tripura Land Revenue and Land Reforms (Third Amendment) Act, 1975 (Tripura Act 3 of 1975).

123. The Dadra and Nagar Haveli Land Reforms Regulation, 1971 (3 of 1971).

124. The Dadra and Nagar Haveli Land Reforms (Amendment) Regulation, 1973 (5 of 1973).]

[1][125. Section 66A and Chapter IVA of the Motor Vehicles Act, 1939 [*](Central Act 4 of 1939).

126. The Essential Commodities Act, 1955 (Central Act 10 of 1955).

127. The Smugglers and Foreign Exchange Manipulators (Forfeiture of Property) Act, 1976 (Central Act 13 of 1976).

128. The Bonded Labour System (Abolition) Act, 1976 (Central Act 19 of 1976).

129. The Conservation of Foreign Exchange and Prevention of Smuggling Activities (Amendment) Act, 1976 (Central Act 20 of 1976).

[2][130. * * * * * *]

131. The Levy Sugar Price Equalisation Fund Act, 1976 (Central Act 31 of 1976).

132. The Urban Land (Ceiling and Regulation) Act, 1976 (Central Act 33 of 1976).

133. The Departmentalisation of Union Accounts (Transfer of Personnel) Act, 1976 (Central Act 59 of 1976).

134. The Assam Fixation of Ceiling on Land Holdings Act, 1956 (Assam Act 1 of 1957).

1. Entries 125 to 188 ins. by the Constitution (Fortieth Amendment) Act, 1976, s. 3 (w.e.f. 27-5-1976).

* *See* now the relevant provisions of the Motor Vehicles Act, 1988 (59 of 1988).

2. Entry 130 omitted by the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, s. 44 (w.e.f. 20-6-1979).

(नववी अनुसूची)

१११. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३८).

११२. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा महाराष्ट्र अधिनियम २७).

११३. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा महाराष्ट्र अधिनियम १३).

११४. महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा महाराष्ट्र अधिनियम ५०).

११५. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा ओरिसा अधिनियम १३).

११६. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६६ (१९६७ चा ओरिसा अधिनियम ८).

११७. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६७ (१९६७ चा ओरिसा अधिनियम १३).

११८. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा ओरिसा अधिनियम १३).

११९. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा ओरिसा अधिनियम १८).

१२०. उत्तर प्रदेश धारण जमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १८).

१२१. उत्तर प्रदेश धारण जमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २).

१२२. त्रिपुरा जमीन महसूल व जमीन सुधारणा (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा त्रिपुरा अधिनियम ३).

१२३. दादरा व नगरहवेली जमीन सुधारणा विनियम, १९७१ (१९७१ चा ३).

१२४. दादरा व नगरहवेली जमीन सुधारणा (सुधारणा) विनियम, १९७३ (१९७३ चा ५).]

[१][१२५. *मोटार वाहन अधिनियम, १९३९ याचे कलम ६६क आणि प्रकरण चार क (१९३९ चा केंद्रीय अधिनियम ४).

१२६. अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा केंद्रीय अधिनियम १०).

१२७. तस्कर आणि विदेशी विनिमय चलन कूट व्यवहारी (मालमत्तेचे समपहरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १३).

१२८. बंधबिगार पद्धती (उच्चाटन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १९).

१२९. परकीय चलन संरक्षण व चोरट्या व्यापारास प्रतिबंध (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम २०).

[२][१३०. * * * * * *]

१३१. लेव्ही साखर भाव समानीकरण निधी अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ३१).

१३२. नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व विनियमन) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ३३).

१३३. संघ लेख्यांचे विभागीकरण (कर्मचाऱ्यांचे लेखांतरण) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम ५९).

१३४. आसाम धारण जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती अधिनियम, १९५६ (१९५७ चा आसाम अधिनियम १).

---

१. संविधान (चाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ याच्या कलम ३ द्वारे १२५ ते १८८ या नोंदी समाविष्ट केल्या (२७ मे, १९७६ रोजी व तेव्हापासून).

* आता, मोटार वाहन अधिनियम, १९८८ (१९८८ चा अधिनियम ५९) च्या संबंधित तरतुदी पहा.

२. संविधान (चव्वेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९७८ याच्या कलम ४४ द्वारे नोंद १३० गाळली (२० जून, १९७९ रोजी व तेव्हापासून).

135. *The Bombay Tenancy and Agricultural Lands (Vidarbha Region) Act, 1958 (Bombay Act XCIX of 1958).

136. The Gujarat Private Forests (Acquisition) Act, 1972 (Gujarat Act 14 of 1973).

137. The Haryana Ceiling on Land Holdings (Amendment) Act, 1976 (Haryana Act 17 of 1976).

138. The Himachal Pradesh Tenancy and Land Reforms Act, 1972 (Himachal Pradesh Act 8 of 1974).

139. The Himachal Pradesh Village Common Lands Vesting and Utilization Act, 1974 (Himachal Pradesh Act 18 of 1974).

140. The Karnataka Land Reforms (Second Amendment and Miscellaneous Provisions) Act, 1974 (Karnataka Act 31 of 1974).

141. The Karnataka Land Reforms (Second Amendment) Act, 1976 (Karnataka Act 27 of 1976).

142. The Kerala Prevention of Eviction Act, 1966 (Kerala Act 12 of 1966).

143. The Thiruppuvaram Payment (Abolition) Act, 1969 (Kerala Act 19 of 1969).

144. The Sreepadam Lands Enfranchisement Act, 1969 (Kerala Act 20 of 1969).

145. The Sree Pandaravaka Lands (Vesting and Enfranchisement) Act, 1971 (Kerala Act 20 of 1971).

146. The Kerala Private Forests (Vesting and Assignment) Act, 1971 (Kerala Act 26 of 1971).

147. The Kerala Agricultural Workers Act, 1974 (Kerala Act 18 of 1974).

148. The Kerala Cashew Factories (Acquisition) Act, 1974 (Kerala Act 29 of 1974).

149. The Kerala Chitties Act, 1975 (Kerala Act 23 of 1975).

150. The Kerala Scheduled Tribes (Restriction on Transfer of Lands and Restoration of Alienated Lands) Act, 1975 (Kerala Act 31 of 1975).

151. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1976 (Kerala Act 15 of 1976).

152. The Kanam Tenancy Abolition Act, 1976 (Kerala Act 16 of 1976).

153. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1974 (Madhya Pradesh Act 20 of 1974).

154. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1975 (Madhya Pradesh Act 2 of 1976).

155. The West Khandesh Mehwassi Estates (Proprietary Rights Abolition, etc.) Regulation, 1961 (Maharashtra Regulation 1 of 1962).

156. The Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act, 1974 (Maharashtra Act XIV of 1975).

157. The Maharashtra Agricultural Lands (Lowering of Ceiling on Holdings) and (Amendment) Act, 1972 (Maharashtra Act XXI of 1975).

158. The Maharashtra Private Forests (Acquisition) Act, 1975 (Maharashtra Act XXIX of 1975).

159. The Maharashtra Agricultural Lands (Lowering of Ceiling on Holdings) and (Amendment) Amendment Act, 1975 (Maharashtra Act XLVII of 1975).

160. The Maharashtra Agricultural Lands (Ceiling on Holdings) (Amendment) Act, 1975 (Maharashtra Act II of 1976).

---

* Read now, "The Maharashtra Tenancy and Agricultural Lands (Vidarbha Region) Act, 1958" as amended by the Maharashtra (Change of Short Titles of certain Bombay Acts) Act, 2011, s. 2 and Schedule (w.e.f. 1-5-1960).

(नववी अनुसूची)

१३५. *मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन (विदर्भ प्रदेश) अधिनियम, १९५८ (१९५८ चा मुंबई अधिनियम ९९).

१३६. गुजरात खाजगी वने (संपादन) अधिनियम, १९७२ (१९७३ चा गुजरात अधिनियम १४).

१३७. हरयाणा धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा हरयाणा अधिनियम १७).

१३८. हिमाचल प्रदेश कुळवहिवाट व जमीन सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम ८).

१३९. हिमाचल प्रदेश ग्राम सामाईक जमिनी निहितीकरण आणि वापर अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १८).

१४०. कर्नाटक जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा व संकीर्ण तरतुदी) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा कर्नाटक अधिनियम ३१).

१४१. कर्नाटक जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा कर्नाटक अधिनियम २७).

१४२. केरळ निष्कासनास प्रतिबंध अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा केरळ अधिनियम १२).

१४३. थिरुप्पुवरम् अधिदान (उच्चाटन) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम १९).

१४४. श्रीपदम भूमि मताधिकारदान अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा केरळ अधिनियम २०).

१४५. श्रीपांडरवका भूमि (निहितीकरण व मताधिकारदान) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २०).

१४६. केरळ खाजगी वने (निहितीकरण व अभिहस्तांकन) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा केरळ अधिनियम २६).

१४७. केरळ कृषि कामगार अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केरळ अधिनियम १८).

१४८. केरळ काजू कारखाना (संपादन) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा केरळ अधिनियम २९).

१४९. केरळ चिट्टी अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा केरळ अधिनियम २३).

१५०. केरळ अनुसूचित जनजाती (जमीन हस्तांतरणावरील निर्बंध आणि दुमाला जमिनी परत करणे) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा केरळ अधिनियम ३१).

१५१. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केरळ अधिनियम १५).

१५२. कानम् कुळवहिवाट उच्चाटन अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केरळ अधिनियम १६).

१५३. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २०).

१५४. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा मध्य प्रदेश अधिनियम २).

१५५. पश्चिम खानदेश मेहवासी संपदा (स्वामित्वाधिकार, इत्यादी काढून टाकणे) विनियम, १९६१ (१९६२ चा महाराष्ट्र विनियम १).

१५६. महाराष्ट्र अनुसूचित जमातींना जमिनी प्रत्यर्पित करण्यासाठी अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १४).

१५७. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनींवरील कमालमर्यादा कमी करणे) आणि (सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम २१).

१५८. महाराष्ट्र खाजगी वने (संपादन) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम २९).

१५९. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनींवरील कमालमर्यादा कमी करणे) आणि (सुधारणा) सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४७).

१६०. महाराष्ट्र शेतजमीन (धारणजमिनींवरील कमालमर्यादा) (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा महाराष्ट्र अधिनियम २).

---

* आता, या अधिनियमाच्या संक्षिप्त नावात, महाराष्ट्र (विवक्षित मुंबई अधिनियमांच्या संक्षिप्त नावात बदल करण्याबाबत) अधिनियम, २०११ याच्या कलम २ आणि अनुसूची यांद्वारे, सुधारणा केल्याप्रमाणे "महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन (विदर्भ प्रदेश) अधिनियम" असे वाचा.

(Ninth Schedule)

161. The Orissa Estates Abolition Act, 1951 (Orissa Act 1 of 1952).

162. The Rajasthan Colonisation Act, 1954 (Rajasthan Act XXVII of 1954).

163. The Rajasthan Land Reforms and Acquisition of Landowners' Estates Act, 1963 (Rajasthan Act 11 of 1964).

164. The Rajasthan Imposition of Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1976 (Rajasthan Act 8 of 1976).

165. The Rajasthan Tenancy (Amendment) Act, 1976 (Rajasthan Act 12 of 1976).

166. The Tamil Nadu Land Reforms (Reduction of Ceiling on Land) Act, 1970 (Tamil Nadu Act 17 of 1970).

167. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1971 (Tamil Nadu Act 41 of 1971).

168. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 10 of 1972).

169. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Second Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 20 of 1972).

170. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Third Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 37 of 1972).

171. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Fourth Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 39 of 1972).

172. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Sixth Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 7 of 1974).

173. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Fifth Amendment Act, 1972 (Tamil Nadu Act 10 of 1974).

174. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1974 (Tamil Nadu Act 15 of 1974).

175. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Third Amendment Act, 1974 (Tamil Nadu Act 30 of 1974).

176. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Second Amendment Act, 1974 (Tamil Nadu Act 32 of 1974).

177. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1975 (Tamil Nadu Act 11 of 1975).

178. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Second Amendment Act, 1975 (Tamil Nadu Act 21 of 1975).

179. Amendments made to the Uttar Pradesh Zamindari Abolition and Land Reforms Act, 1950 (Uttar Pradesh Act 1 of 1951) by the Uttar Pradesh Land Laws (Amendment) Act, 1971 (Uttar Pradesh Act 21 of 1971) and the Uttar Pradesh Land Laws (Amendment) Act, 1974 (Uttar Pradesh Act 34 of 1974).

180. The Uttar Pradesh Imposition of Ceiling on Land Holdings (Amendment) Act, 1976 (Uttar Pradesh Act 20 of 1976).

(नववी अनुसूची)

१६१. ओरिसा संपदा निरास अधिनियम, १९५१ (१९५२ चा ओरिसा अधिनियम १).

१६२. राजस्थान वसाहतवाद अधिनियम, १९५४ (१९५४ चा राजस्थान अधिनियम २७).

१६३. राजस्थान जमीन सुधारणा आणि जमीन मालकांच्या संपदेचे संपादन अधिनियम, १९६३ (१९६४ चा राजस्थान अधिनियम ११).

१६४. राजस्थान कृषि धारणजमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राजस्थान अधिनियम ८).

१६५. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राजस्थान अधिनियम १२).

१६६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा कमी करणे) अधिनियम, १९७० (१९७० चा तामिळनाडू अधिनियम १७).

१६७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा तामिळनाडू अधिनियम ४१).

१६८. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम १०).

१६९. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम २०).

१७०. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) तिसरी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम ३७).

१७१. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) चौथी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा तामिळनाडू अधिनियम ३९).

१७२. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सहावी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ७).

१७३. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) पाचवी सुधारणा अधिनियम, १९७२ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम १०).

१७४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम १५).

१७५. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) तिसरी सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३०).

१७६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३२).

१७७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा तामिळनाडू अधिनियम ११).

१७८. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा तामिळनाडू अधिनियम २१).

१७९. उत्तर प्रदेश जमीनदारी नष्ट करणे आणि जमीन सुधारणा अधिनियम, १९५० (१९५१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १), यामध्ये उत्तर प्रदेश भूमी कायदा (सुधारणा) अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २१) आणि उत्तर प्रदेश भूमी कायदा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम ३४) यांद्वारे केलेल्या सुधारणा.

१८०. उत्तर प्रदेश धारणजमिनीवर कमालमर्यादा लादण्याबाबत अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २०).

181. The West Bengal Land Reforms (Second Amendment) Act, 1972 (West Bengal Act XXVIII of 1972).

182. The West Bengal Restoration of Alienated Land Act, 1973 (West Bengal Act XXIII of 1973).

183. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1974 (West Bengal Act XXXIII of 1974).

184. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1975 (West Bengal Act XXIII of 1975).

185. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1976 (West Bengal Act XII of 1976).

186. The Delhi Land Holdings (Ceiling) Amendment Act, 1976 (Central Act 15 of 1976).

187. The Goa, Daman and Diu Mundkars (Protection from Eviction) Act, 1975 (Goa, Daman and Diu Act 1 of 1976).

188. The Pondicherry Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Act, 1973 (Pondicherry Act 9 of 1974).]

[1][189. The Assam (Temporarily Settled Areas) Tenancy Act, 1971 (Assam Act XXIII of 1971).

190. The Assam (Temporarily Settled Areas) Tenancy (Amendment) Act, 1974 (Assam Act XVIII of 1974).

191. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Amending Act, 1974 (Bihar Act 13 of 1975).

192. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1976 (Bihar Act 22 of 1976).

193. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1978 (Bihar Act VII of 1978).

194. The Land Acquisition (Bihar Amendment) Act, 1979 (Bihar Act 2 of 1980).

195. The Haryana Ceiling on Land Holdings (Amendment) Act, 1977 (Haryana Act 14 of 1977).

196. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1978 (Tamil Nadu Act 25 of 1978).

197. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1979 (Tamil Nadu Act 11 of 1979).

198. The Uttar Pradesh Zamindari Abolition Laws (Amendment) Act, 1978 (Uttar Pradesh Act 15 of 1978).

199. The West Bengal Restoration of Alienated Land (Amendment) Act, 1978 (West Bengal Act XXIV of 1978).

---

1. Entries 189 to 202 ins. by the Constitution (Forty-seventh Amendment) Act, 1984, s. 2 (w.e.f. 26-8-1984).

(नववी अनुसूची)

१८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७२ (१९७२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २८).

१८२. पश्चिम बंगाल दुमाला जमीन परत करण्याबाबत अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

१८३. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).

१८४. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७५ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

१८५. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).

१८६. दिल्ली धारण जमीन (कमालमर्यादा) सुधारणा अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा केंद्रीय अधिनियम १५).

१८७. गोवा, दमण व दीव मुंडकार (निष्कासनापासून संरक्षण) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम १).

१८८. पाँडिचेरी जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) अधिनियम, १९७३ (१९७४ चा पाँडिचेरी अधिनियम ९).]

[१][१८९. आसाम (तात्पुरती वसलेली क्षेत्रे) कुळवहिवाट अधिनियम, १९७१ (१९७१ चा आसाम अधिनियम २३).

१९०. आसाम (तात्पुरती वसलेली क्षेत्रे) कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७४ (१९७४ चा आसाम अधिनियम १८).

१९१. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) सुधारणा अधिनियम, १९७४ (१९७५ चा बिहार अधिनियम १३).

१९२. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा बिहार अधिनियम २२).

१९३. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त भूमीचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा बिहार अधिनियम ७).

१९४. भूमीचे संपादन (बिहार सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९८० चा बिहार अधिनियम २).

१९५. हरियाणा धारण जमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा हरियाणा अधिनियम १४).

१९६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा तामिळनाडू अधिनियम २५).

१९७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा तामिळनाडू अधिनियम ११).

१९८. उत्तर प्रदेश जमीनदारी उच्चाटन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम १५).

१९९. पश्चिम बंगाल दुमाला जमिनी परत करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २४).

---

१. संविधान (सत्तेचाळिसावी सुधारणा) अधिनियम, १९८४ याच्या कलम २ द्वारे नोंदी १८९ ते २०२ समाविष्ट केल्या (२६ ऑगस्ट, १९८४ रोजी व तेव्हापासून).

200. The West Bengal Restoration of Alienated Land (Amendment) Act, 1980 (West Bengal Act LVI of 1980).

201. The Goa, Daman and Diu Agricultural Tenancy Act, 1964 (Goa, Daman and Diu Act 7 of 1964).

202. The Goa, Daman and Diu Agricultural Tenancy (Fifth Amendment) Act, 1976 (Goa, Daman and Diu Act 17 of 1976).]

[1][203. The Andhra Pradesh Scheduled Areas Land Transfer Regulation, 1959 (Andhra Pradesh Regulation 1 of 1959).

204. The Andhra Pradesh Scheduled Areas Laws (Extension and Amendment) Regulation, 1963 (Andhra Pradesh Regulation 2 of 1963).

205. The Andhra Pradesh Scheduled Areas Land Transfer (Amendment) Regulation, 1970 (Andhra Pradesh Regulation 1 of 1970).

206. The Andhra Pradesh Scheduled Areas Land Transfer (Amendment) Regulation, 1971 (Andhra Pradesh Regulation 1 of 1971).

207. The Andhra Pradesh Scheduled Areas Land Transfer (Amendment) Regulation, 1978 (Andhra Pradesh Regulation 1 of 1978).

208. The Bihar Tenancy Act, 1885 (Bihar Act 8 of 1885).

209. The Chota Nagpur Tenancy Act, 1908 (Bengal Act 6 of 1908) (Chapter VIII— sections 46, 47, 48, 48A and 49 ; Chapter X—sections 71, 71A and 71B; and Chapter XVIII— sections 240, 241 and 242).

210. The Santhal Parganas Tenancy (Supplementary Provisions) Act, 1949 (Bihar Act 14 of 1949) except section 53.

211. The Bihar Scheduled Areas Regulation, 1969 (Bihar Regulation 1 of 1969).

212. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1982 (Bihar Act 55 of 1982).

213. The Gujarat Devasthan Inams Abolition Act, 1969 (Gujarat Act 16 of 1969).

214. The Gujarat Tenancy Laws (Amendment) Act, 1976 (Gujarat Act 37 of 1976).

215. The Gujarat Agricultural Lands Ceiling (Amendment) Act, 1976 (President's Act 43 of 1976).

216. The Gujarat Devasthan Inams Abolition (Amendment) Act, 1977 (Gujarat Act 27 of 1977).

217. The Gujarat Tenancy Laws (Amendment) Act, 1977 (Gujarat Act 30 of 1977).

218. The Bombay Land Revenue (Gujarat Second Amendment) Act, 1980 (Gujarat Act 37 of 1980).

219. The Bombay Land Revenue Code and Land Tenure Abolition Laws (Gujarat Amendment) Act, 1982 (Gujarat Act 8 of 1982).

220. The Himachal Pradesh Transfer of Land (Regulation) Act, 1968 (Himachal Pradesh Act 15 of 1969).

---

1. Entries 203 to 257 ins. by the Constitution (Sixty-sixth Amendment) Act, 1990, s. 2 (w.e.f. 7-6-1990).

(नववी अनुसूची)

२००. पश्चिम बंगाल दुमाला जमिनी परत करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५६).

२०१. गोवा, दमण व दीव कृषि कुळवहिवाट अधिनियम, १९६४ (१९६४ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम ७).

२०२. गोवा, दमण व दीव कृषि कुळवहिवाट (पाचवी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा गोवा, दमण व दीव अधिनियम १७).]

[१][२०३. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण विनियम, १९५९ (१९५९ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).

२०४. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे कायदे (विस्तार व सुधारणा) विनियम, १९६३ (१९६३ चा आंध्र प्रदेश विनियम २).

२०५. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७० (१९७० चा आंध्र प्रदेश विनियम १).

२०६. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७१ (१९७१ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).

२०७. आंध्र प्रदेश अनुसूचित क्षेत्रे भूमि हस्तांतरण (सुधारणा) विनियम, १९७८ (१९७८ चा आंध्र प्रदेश विनियम १).

२०८. बिहार कुळवहिवाट अधिनियम, १८८५ (१८८५ चा बिहार अधिनियम ८).

२०९. छोटा नागपूर कुळवहिवाट अधिनियम, १९०८ (१९०८ चा बंगाल अधिनियम ६) (प्रकरण आठ—कलमे ४६, ४७, ४८, ४८-क व ४९, प्रकरण दहा—कलमे ७१, ७१-क व ७१-ख, आणि प्रकरण अठरा–कलमे २४०, २४१ व २४२).

२१०. संथाळ परगणा कुळवहिवाट (पूरक तरतुदी) अधिनियम, १९४९ (१९४९ चा बिहार अधिनियम १४) कलम ५३ खेरीजकरून.

२११. बिहार अनुसूचित क्षेत्र विनियम, १९६९ (१९६९ चा बिहार विनियम १).

२१२. बिहार भूमि सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चित करणे आणि अतिरिक्त भूमि संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा बिहार अधिनियम ५५).

२१३. गुजरात देवस्थान इनामे नष्ट करणे अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा गुजरात अधिनियम १६).

२१४. गुजरात कुळवहिवाट कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा गुजरात अधिनियम ३७).

२१५. गुजरात शेतजमीन कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा राष्ट्रपती अधिनियम ४३).

२१६. गुजरात देवस्थान इनामे नष्ट करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा गुजरात अधिनियम २७).

२१७. गुजरात कुळवहिवाट कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा गुजरात अधिनियम ३०).

२१८. मुंबई जमीन महसूल (गुजरात दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा गुजरात अधिनियम ३७).

२१९. मुंबई जमीन महसूल संहिता आणि भूधृती नष्ट करणे कायदे (गुजरात सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा गुजरात अधिनियम ८).

२२०. हिमाचल प्रदेश भूमि हस्तांतरण (विनियमन) अधिनियम, १९६८ (१९६९ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १५).

---

१. संविधान (सहासष्टावी सुधारणा) अधिनियम, १९९० याच्या कलम २ द्वारे नोंदी २०३ ते २५७ समाविष्ट केल्या (७ जून, १९९० रोजी व तेव्हापासून).

(Ninth Schedule)

221. The Himachal Pradesh Transfer of Land (Regulation) (Amendment) Act, 1986 (Himachal Pradesh Act 16 of 1986).

222. The Karnataka Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prohibition of Transfer of Certain Lands) Act, 1978 (Karnataka Act 2 of 1979).

223. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1978 (Kerala Act 13 of 1978).

224. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1981 (Kerala Act 19 of 1981).

225. The Madhya Pradesh Land Revenue Code (Third Amendment) Act, 1976 (Madhya Pradesh Act 61 of 1976).

226. The Madhya Pradesh Land Revenue Code (Amendment) Act, 1980 (Madhya Pradesh Act 15 of 1980).

227. The Madhya Pradesh Akrishik Jot Uchchatam Seema Adhiniyam, 1981 (Madhya Pradesh Act 11 of 1981).

228. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Second Amendment) Act, 1976 (Madhya Pradesh Act 1 of 1984).

229. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1984 (Madhya Pradesh Act 14 of 1984).

230. The Madhya Pradesh Ceiling on Agricultural Holdings (Amendment) Act, 1989 (Madhya Pradesh Act 8 of 1989).

231. The Maharashtra Land Revenue Code, 1966 (Maharashtra Act 41 of 1966), sections 36,36A and 36B.

232. The Maharashtra Land Revenue Code and the Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes (Second Amendment) Act, 1976 (Maharashtra Act 30 of 1977).

233. The Maharashtra Abolition of Subsisting Proprietary Rights to Mines and Minerals in certain Lands Act, 1985 (Maharashtra Act 16 of 1985).

234. The Orissa Scheduled Areas Transfer of Immovable Property (by Scheduled Tribes) Regulation, 1956 (Orissa Regulation 2 of 1956).

235. The Orissa Land Reforms (Second Amendment) Act, 1975 (Orissa Act 29 of 1976).

236. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1976 (Orissa Act 30 of 1976).

237. The Orissa Land Reforms (Second Amendment) Act, 1976 (Orissa Act 44 of 1976).

238. The Rajasthan Colonisation (Amendment) Act, 1984 (Rajasthan Act 12 of 1984).

239. The Rajasthan Tenancy (Amendment) Act, 1984 (Rajasthan Act 13 of 1984).

240. The Rajasthan Tenancy (Amendment) Act, 1987 (Rajasthan Act 21 of 1987).

241. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Second Amendment Act, 1979 (Tamil Nadu Act 8 of 1980).

242. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1980 (Tamil Nadu Act 21 of 1980).

243. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1981 (Tamil Nadu Act 59 of 1981).

244. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Second Amendment Act, 1983 (Tamil Nadu Act 2 of 1984).

(नववी अनुसूची)

२२१. हिमाचल प्रदेश भूमि हस्तांतरण (विनियमन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा हिमाचल प्रदेश अधिनियम १६).

२२२. कर्नाटक अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (विवक्षित भूमि हस्तांतरण प्रतिबंध) अधिनियम, १९७८ (१९७९ चा कर्नाटक अधिनियम २).

२२३. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७८ (१९७८ चा केरळ अधिनियम १३).

२२४. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा केरळ अधिनियम १९).

२२५. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ६१).

२२६. मध्य प्रदेश जमीन महसूल संहिता (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा मध्य प्रदेश अधिनियम १५).

२२७. मध्य प्रदेश अकृषिक जोत उच्चतम सीमा अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ११).

२२८. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९८४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १).

२२९. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा मध्य प्रदेश अधिनियम १४).

२३०. मध्य प्रदेश कृषि धारणजमिनीवरील कमालमर्यादा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा मध्य प्रदेश अधिनियम ८).

२३१. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता, १९६६ (१९६६ चा महाराष्ट्र अधिनियम ४१), कलमे ३६, ३६-अ, व ३६-ब.

२३२. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता आणि महाराष्ट्र अनुसूचित जमातींना जमिनी परत करणे (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७७ चा महाराष्ट्र अधिनियम ३०).

२३३. महाराष्ट्र विवक्षित भूमितील विद्यमान खाण व खनिजे यांवरील मालकीहक्क नाहीसे करण्याबाबत अधिनियम, १९८५ (१९८५ चा महाराष्ट्र अधिनियम १६).

२३४. ओरिसा अनुसूचित क्षेत्र स्थावर संपत्ती हस्तांतरण (अनुसूचित जमातींकडून) विनियम, १९५६ (१९५६ चा ओरिसा विनियम २).

२३५. ओरिसा जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७५ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम २९).

२३६. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम ३०).

२३७. ओरिसा जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ (१९७६ चा ओरिसा अधिनियम ४४).

२३८. राजस्थान वसाहतीकरण (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा राजस्थान अधिनियम १२).

२३९. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा राजस्थान अधिनियम १३).

२४०. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा राजस्थान अधिनियम २१).

२४१. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९७९ (१९८० चा तामिळनाडू अधिनियम ८).

२४२. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९८० (१९८० चा तामिळनाडू अधिनियम २१).

२४३. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) सुधारणा अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा तामिळनाडू अधिनियम ५९).

२४४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चित करणे) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९८३ (१९८४ चा तामिळनाडू अधिनियम २).

245. The Uttar Pradesh Land Laws (Amendment) Act, 1982 (Uttar Pradesh Act 20 of 1982).

246. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1965 (West Bengal Act 18 of 1965).

247. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1966 (West Bengal Act 11 of 1966).

248. The West Bengal Land Reforms (Second Amendment) Act, 1969 (West Bengal Act 23 of 1969).

249. The West Bengal Estate Acquisition (Amendment) Act, 1977 (West Bengal Act 36 of 1977).

250. The West Bengal Land Holding Revenue Act, 1979 (West Bengal Act 44 of 1979).

251. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1980 (West Bengal Act 41 of 1980).

252. The West Bengal Land Holding Revenue (Amendment) Act, 1981 (West Bengal Act 33 of 1981).

253. The Calcutta Thikka Tenancy (Acquisition and Regulation) Act, 1981 (West Bengal Act 37 of 1981).

254. The West Bengal Land Holding Revenue (Amendment) Act, 1982 (West Bengal Act 23 of 1982).

255. The Calcutta Thikka Tenancy (Acquisition and Regulation) (Amendment) Act, 1984 (West Bengal Act 41 of 1984).

256. The Mahe Land Reforms Act, 1968 (Pondicherry Act 1 of 1968).

257. The Mahe Land Reforms (Amendment) Act, 1980 (Pondicherry Act 1 of 1981).]

[1][257A. The Tamil Nadu Backward Classes, Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Reservation of Seats in Educational Institutions and of appointments or posts in the Services under the State) Act, 1993 (Tamil Nadu Act 45 of 1994).]

[2][258. The Bihar Privileged Persons Homestead Tenancy Act, 1947 (Bihar Act 4 of 1948).

259. The Bihar Consolidation of Holdings and Prevention of Fragmentation Act, 1956 (Bihar Act 22 of 1956).

260. The Bihar Consolidation of Holdings and Prevention of Fragmentation (Amendment) Act, 1970 (Bihar Act 7 of 1970).

261. The Bihar Privileged Persons Homestead Tenancy (Amendment) Act, 1970 (Bihar Act 9 of 1970).

262. The Bihar Consolidation of Holdings and Prevention of Fragmentation (Amendment) Act, 1973 (Bihar Act 27 of 1975).

263. The Bihar Consolidation of Holdings and Prevention of Fragmentation (Amendment) Act, 1981 (Bihar Act 35 of 1982).

---

1. Ins. by the Constitution (Seventy-sixth Amendment) Act, 1994, s. 2 (w.e.f. 31-8-1994).
2. Entries 258 to 284 ins. by the Constitution (Seventy-eighth Amendment) Act, 1995, s. 2 (w.e.f. 30-8-1995).

(नववी अनुसूची)

२४५. उत्तर प्रदेश जमीन कायदे (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा उत्तर प्रदेश अधिनियम २०).

२४६. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६५ (१९६५ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १८).

२४७. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९६६ (१९६६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ११).

२४८. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

२४९. पश्चिम बंगाल संपदा संपादन (सुधारणा) अधिनियम, १९७७ (१९७७ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३६).

२५०. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४४).

२५१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१).

२५२. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३३).

२५३. कलकत्ता ठिक्का कुळवहिवाट (संपादन व विनियमन) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३७).

२५४. पश्चिम बंगाल जमीन धारण महसूल (सुधारणा) अधिनियम, १९८२ (१९८२ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

२५५. कलकत्ता ठिक्का कुळवहिवाट (संपादन व विनियमन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ४१).

२५६. माहे जमीन सुधारणा अधिनियम, १९६८ (१९६८ चा पाँडिचेरी अधिनियम १).

२५७. माहे जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८० (१९८१ चा पाँडिचेरी अधिनियम १).]

[१][२५७क. तामिळनाडू मागासवर्ग, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती (राज्याच्या अधीन असलेल्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये जागा आणि सेवेमध्ये नियुक्त्या किंवा पदे राखून ठेवणे) अधिनियम, १९९३ (१९९४ चा तामिळनाडू अधिनियम ४५).]

[२][२५८. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कूळवहिवाट अधिनियम, १९४७ (१९४८ चा बिहार अधिनियम ४).

२५९. बिहार धारणजमिनींचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे अधिनियम, १९५६ (१९५६ चा बिहार अधिनियम २२).

२६०. बिहार धारणजमिनींचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा बिहार अधिनियम ७).

२६१. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७० (१९७० चा बिहार अधिनियम ९).

२६२. बिहार धारणजमिनींचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९७३ (१९७५ चा बिहार अधिनियम २७).

२६३. बिहार धारणजमिनींचे एकत्रीकरण करणे आणि विखंडनास प्रतिबंध करणे (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८२ चा बिहार अधिनियम ३५).

---

१. संविधान (शहात्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९४ याच्या कलम २ द्वारे ही नोंद समाविष्ट केली (३१ ऑगस्ट, १९९४ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (अठ्ठ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९५ याच्या कलम २ द्वारे २५८ ते २८४ या नोंदी समाविष्ट केल्या (३० ऑगस्ट, १९९५ रोजी व तेव्हापासून).

264. The Bihar Land Reforms (Fixation of Ceiling Area and Acquisition of Surplus Land) (Amendment) Act, 1987 (Bihar Act 21 of 1987).

265. The Bihar Privileged Persons Homestead Tenancy (Amendment) Act, 1989 (Bihar Act 11 of 1989).

266. The Bihar Land Reforms (Amendment) Act, 1989 (Bihar Act 11 of 1990).

267. The Karnataka Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prohibition of Transfer of Certain Lands) (Amendment) Act, 1984 (Karnataka Act 3 of 1984).

268. The Kerala Land Reforms (Amendment) Act, 1989 (Kerala Act 16 of 1989).

269. The Kerala Land Reforms (Second Amendment) Act, 1989 (Kerala Act 2 of 1990).

270. The Orissa Land Reforms (Amendment) Act, 1989 (Orissa Act 9 of 1990).

271. The Rajasthan Tenancy (Amendment) Act, 1979 (Rajasthan Act 16 of 1979).

272. The Rajasthan Colonisation (Amendment) Act, 1987 (Rajasthan Act 2 of 1987).

273. The Rajasthan Colonisation (Amendment) Act, 1989 (Rajasthan Act 12 of 1989).

274. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1983 (Tamil Nadu Act 3 of 1984).

275. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment Act, 1986 (Tamil Nadu Act 57 of 1986).

276. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) (Second Amendment) Act, 1987 (Tamil Nadu Act 4 of 1988).

277. The Tamil Nadu Land Reforms (Fixation of Ceiling on Land) Amendment (Amendment) Act, 1989 (Tamil Nadu Act 30 of 1989).

278. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1981 (West Bengal Act 50 of 1981).

279. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1986 (West Bengal Act 5 of 1986).

280. The West Bengal Land Reforms (Second Amendment) Act, 1986 (West Bengal Act 19 of 1986).

281. The West Bengal Land Reforms (Third Amendment) Act, 1986 (West Bengal Act 35 of 1986).

282. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1989 (West Bengal Act 23 of 1989).

283. The West Bengal Land Reforms (Amendment) Act, 1990 (West Bengal Act 24 of 1990).

284. The West Bengal Land Reforms Tribunal Act, 1991 (West Bengal Act 12 of 1991).]

Explanation.—Any acquisition made under the Rajasthan Tenancy Act, 1955 (Rajasthan Act 3 of 1955), in contravention of the second proviso to clause (1) of article 31A shall, to the extent of the contravention, be void.]

(नववी अनुसूची)

२६४. बिहार जमीन सुधारणा (कमालमर्यादा क्षेत्र निश्चिती आणि अतिरिक्त जमिनींचे संपादन) (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा बिहार अधिनियम २१).

२६५. बिहार विशेषाधिकारप्राप्त व्यक्तींच्या वास्तू कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा बिहार अधिनियम ११).

२६६. बिहार जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा बिहार अधिनियम ११).

२६७. कर्नाटक अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती (विवक्षित जमिनींच्या हस्तांतरणास प्रतिबंध) (सुधारणा) अधिनियम, १९८४ (१९८४ चा कर्नाटक अधिनियम ३).

२६८. केरळ जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा केरळ अधिनियम १६).

२६९. केरळ जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा केरळ अधिनियम २).

२७०. ओरिसा जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९९० चा ओरिसा अधिनियम ९).

२७१. राजस्थान कुळवहिवाट (सुधारणा) अधिनियम, १९७९ (१९७९ चा राजस्थान अधिनियम १६).

२७२. राजस्थान वसाहतवाद (सुधारणा) अधिनियम, १९८७ (१९८७ चा राजस्थान अधिनियम २).

२७३. राजस्थान वसाहतवाद (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा राजस्थान अधिनियम १२).

२७४. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) सुधारणा अधिनियम, १९८३ (१९८४ चा तामिळनाडू अधिनियम ३).

२७५. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) सुधारणा अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा तामिळनाडू अधिनियम ५७).

२७६. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) दुसरी सुधारणा अधिनियम, १९८७ (१९८८ चा तामिळनाडू अधिनियम ४).

२७७. तामिळनाडू जमीन सुधारणा (जमिनीवरील कमालमर्यादा निश्चिती) (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा तामिळनाडू अधिनियम ३०).

२७८. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८१ (१९८१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५०).

२७९. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ५).

२८०. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १९).

२८१. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (तिसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम ३५).

२८२. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९८९ (१९८९ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २३).

२८३. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा (सुधारणा) अधिनियम, १९९० (१९९० चा पश्चिम बंगाल अधिनियम २४).

२८४. पश्चिम बंगाल जमीन सुधारणा न्यायाधिकरण अधिनियम, १९९१ (१९९१ चा पश्चिम बंगाल अधिनियम १२).

स्पष्टीकरण.—अनुच्छेद ३१क मधील खंड (१) च्या दुसऱ्या परंतुकाचे व्यतिक्रमण करून राजस्थान कुळवहिवाट अधिनियम, १९५५ (१९५५ चा राजस्थान अधिनियम ३) याअन्वये केलेले कोणतेही संपादन व्यतिक्रमणाच्या व्याप्तीपुरते शून्यवत असेल.]

[1][TENTH SCHEDULE

[Articles 102(2) and 191(2)]

Provisions as to disqualification on ground of defection

1. Interpretation.—In this Schedule, unless the context otherwise requires,—

(*a*) "House" means either House of Parliament or the Legislative Assembly or, as the case may be, either House of the Legislature of a State ;

(*b*) "legislature party", in relation to a member of a House belonging to any political party in accordance with the provisions of paragraph 2 or [2]*** paragraph 4, means the group consisting of all the members of that House for the time being belonging to that political party in accordance with the said provisions;

(*c*) "original political party", in relation to a member of a House, means the political party to which he belongs for the purposes of sub-paragraph (1) of paragraph 2 ;

(*d*) "paragraph" means a paragraph of this Schedule.

2. Disqualification on ground of defection.—(1) Subject to the provisions of [3][paragraphs 4 and 5], a member of a House belonging to any political party shall be disqualified for being a member of the House—

(*a*) if he has voluntarily given up his membership of such political party ; or

(*b*) if he votes or abstains from voting in such House contrary to any direction issued by the political party to which he belongs or by any person or authority authorised by it in this behalf, without obtaining, in either case, the prior permission of such political party, person or authority and such voting or abstention has not been condoned by such political party, person or authority within fifteen days from the date of such voting or abstention.

Explanation.—For the purposes of this sub-paragraph,—

(*a*) an elected member of a House shall be deemed to belong to the political party, if any, by which he was set up as a candidate for election as such member;

(*b*) a nominated member of a House shall,—

(*i*) where he is a member of any political party on the date of his nomination as such member, be deemed to belong to such political party ;

(*ii*) in any other case, be deemed to belong to the political party of which he becomes, or, as the case may be, first becomes, a member before the expiry of six months from the date on which he takes his seat after complying with the requirements of article 99 or, as the case may be, article 188.

(2) An elected member of a House who has been elected as such otherwise than as a candidate set up by any political party shall be disqualified for being a member of the House if he joins any political party after such election.

---

1. Added by the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, s. 6 (*w.e.f.* 1-3-1985).
2. Certain words and figure omitted by the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, s. 5 (*w.e.f.* 1-1-2004).
3. Sub. by s. 5, ibid., for " paragraphs 3, 4 and 5 " (*w.e.f.* 1-1-2004).

[1][दहावी अनुसूची

[अनुच्छेद १०२ (२) आणि १९१ (२)]

पक्षांतराच्या कारणावरून अनर्ह ठरण्यासंबंधी तरतुदी

१. अर्थ लावणे.—या अनुसूचीत, संदर्भानुसार अन्यथा आवश्यक नसेल तर,

(क) " सभागृह " याचा अर्थ, संसदेचे कोणतेही सभागृह किंवा राज्याची विधानसभा किंवा, यथास्थिति, विधानमंडळाचे कोणतेही सभागृह, असा आहे ;

(ख) परिच्छेद २ किंवा [2]* * * * परिच्छेद ४ याच्या तरतुदींअनुसार कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य असलेला असा जो कोणी सभागृहाचा सदस्य असेल त्याच्या संबंधात " विधानमंडळ पक्ष " याचा अर्थ, त्या सभागृहाचे जे सदस्य त्या त्या वेळी उक्त तरतुदींअनुसार त्या पक्षाचे असतील, असे सर्व सदस्य मिळून बनलेला गट, असा आहे ;

(ग) सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या संबंधात " मूळ राजकीय पक्ष " याचा अर्थ, परिच्छेद २ मधील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ तो सदस्य ज्या पक्षाचा असेल, तो राजकीय पक्ष, असा आहे.

(घ) " परिच्छेद " याचा अर्थ, या अनुसूचीचा परिच्छेद, असा आहे.

२. पक्षांतराच्या कारणावरून अनर्ह ठरणे.—(१) [3][परिच्छेद ४ व ५] यातील तरतुदींना अधीन राहून, कोणत्याही राजकीय पक्षाचा एखाद्या सभागृहाचा सदस्य,—

(क) जर त्याने अशा राजकीय पक्षाचे आपले सदस्यत्व स्वेच्छेने सोडून दिले तर ; किंवा

(ख) तो ज्या राजकीय पक्षाचा आहे त्या राजकीय पक्षाकडून किंवा त्या पक्षाने या संबंधात प्राधिकृत केलेल्या कोणत्याही व्यक्तीकडून अगर प्राधिकाऱ्याकडून देण्यात आलेल्या कोणत्याही निदेशाविरुद्ध जाऊन, जर त्याने दोहोंपैकी कोणत्याही बाबतीत अशा राजकीय पक्षाची, व्यक्तीची किंवा प्राधिकाऱ्याची पूर्वपरवानगी घेतल्याशिवाय, अशा सभागृहात मतदान केले किंवा करण्याचे वर्जिले असेल आणि अशा मतदानापासून किंवा वर्जनापासून पंधरा दिवसांच्या आत अशा राजकीय पक्षाने किंवा व्यक्तीने किंवा प्राधिकाऱ्याने असे मतदानाचे किंवा वर्जनाचे कृत्य क्षमापित केलेले नसेल तर,

तो सदस्य सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

स्पष्टीकरण.—या उप-परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ,—

(क) सभागृहाचा निवडून आलेला सदस्य हा, त्याला ज्या राजकीय पक्षाने, कोणत्याही असल्यास, अशा सदस्यत्वाच्या निवडणुकीसाठी उमेदवार म्हणून उभे केले होते त्या राजकीय पक्षाचा असल्याचे मानले जाईल ;

(ख) सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य हा,—

(एक) असा सदस्य म्हणून त्याची नामनियुक्ती होण्याच्या दिनांकास कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, तो अशा राजकीय पक्षाचा असल्याचे मानले जाईल ;

(दोन) अन्य कोणत्याही बाबतीत, अनुच्छेद ९९ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे पालन केल्यानंतर, ज्या दिनांकास तो स्थानापन्न होईल त्या दिनांकापासून सहा महिने संपण्यापूर्वी, तो ज्या राजकीय पक्षाचा सदस्य होईल किंवा, यथास्थिति, प्रथमतः सदस्य होईल त्या पक्षाचा तो सदस्य असल्याचे मानले जाईल.

(२) सभागृहाचा निवडून आलेला जो सदस्य, कोणत्याही राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर अन्यथा असा सदस्य म्हणून निवडून आला असेल, तो अशा निवडणुकीनंतर कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर तो त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

---

१. संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या कलम ६ द्वारे जादा दाखल केली (१ मार्च, १९८५ रोजी व तेव्हापासून).

२. संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे विवक्षित मजकूर गाळला (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

३. वरील अधिनियमाच्या कलम ५ द्वारे "परिच्छेद ३, ४ व ५" या मजकुराऐवजी दाखल केले (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(3) A nominated member of a House shall be disqualified for being a member of the House if he joins any political party after the expiry of six months from the date on which he takes his seat after complying with the requirements of article 99 or, as the case may be, article 188.

(4) Notwithstanding anything contained in the foregoing provisions of this paragraph, a person who, on the commencement of the Constitution (Fifty-second Amendment) Act, 1985, is a member of a House (whether elected or nominated as such) shall,—

(*i*) where he was a member of political party immediately before such commencement, be deemed, for the purposes of sub-paragraph (1) of this paragraph, to have been elected as a member of such House as a candidate set up by such political party ;

(*ii*) in any other case, be deemed to be an elected member of the House who has been elected as such otherwise than as a candidate set up by any political party for the purposes of sub-paragraph (2) of this paragraph or, as the case may be, be deemed to be a nominated member of the House for the purposes of sub-paragraph (3) of this paragraph.

[1]3. * * * * *

4. Disqualification on ground of defection not to apply in case of merger.—(1) A member of a House shall not be disqualified under sub-paragraph (1) of paragraph 2 where his original political party merges with another political party and he claims that he and any other members of his original political party—

(*a*) have become members of such other political party or, as the case may be, of a new political party formed by such merger; or

(*b*) have not accepted the merger and opted to function as a separate group,

and from the time of such merger, such other political party or new political party or group, as the case may be, shall be deemed to be the political party to which he belongs for the purposes of sub-paragraph (1) of paragraph 2 and to be his original political party for the purposes of this sub-paragraph.

(2) For the purposes of sub-paragraph (1) of this paragraph, the merger of the original political party of a member of a House shall be deemed to have taken place if, and only if, not less than two-thirds of the members of the legislature party concerned have agreed to such merger.

5. Exemption.—Notwithstanding anything contained in this Schedule, a person who has been elected to the office of the Speaker or the Deputy Speaker of the House of the People or the Deputy Chairman of the Council of States or the Chairman or the Deputy Chairman of the Legislative Council of a State or the Speaker or the Deputy Speaker of the Legislative Assembly of a State, shall not be disqualified under this Schedule,—

(*a*) if he, by reason of his election to such office, voluntarily gives up the membership of the political party to which he belonged immediately before such election and does not, so long as he continues to hold such office thereafter, rejoin that political party or become a member of another political party ; or

(*b*) if he, having given up by reason of his election to such office his membership of the political party to which he belonged immediately before such election, rejoins such political party after he ceases to hold such office.

1. Paragraph 3 omitted by the Constitution (Ninety-first Amendment) Act, 2003, s. 5 (*w.e.f.* 1-1-2004).

(३) सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य, अनुच्छेद ९९ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १८८ च्या आवश्यकतांचे पालन केल्यानंतर, ज्या दिनांकास स्थानापन्न होईल त्या दिनांकापासून सहा महिने संपल्यानंतर तो कोणत्याही राजकीय पक्षात सामील झाला तर, तो त्या सभागृहाचा सदस्य म्हणून राहण्यास अपात्र होईल.

(४) या परिच्छेदातील पूर्वगामी तरतुदींमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती संविधान (बावन्नावी सुधारणा) अधिनियम, १९८५ याच्या प्रारंभास सभागृहाचा सदस्य असेल (मग ती असा सदस्य म्हणून निवडून आलेली असो वा नामनियुक्त झालेली असो) ती व्यक्ती,—

(एक) अशा प्रारंभाच्या लगतपूर्वी एखाद्या राजकीय पक्षाचा सदस्य असेल त्या बाबतीत, ती अशा राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने सभागृहाचा सदस्य म्हणून निवडून आलेली आहे, असे या परिच्छदेतील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल ;

(दोन) अन्य कोणत्याही बाबतीत, कोणत्याही राजकीय पक्षाने उभा केलेला उमेदवार या नात्याने नव्हे तर, अन्यथा निवडून आलेला असा सभागृहाचा निर्वाचित सदस्य आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (२) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल, किंवा यथास्थिति, तो सभागृहाचा नामनियुक्त सदस्य आहे, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (३) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल ;

[१]३. * * * * * * * * * *

४. पक्षांतराच्या कारणावरून येणारी अनर्हता विलीनीकरणाच्या बाबतीत लागू नाही.—(१) जर सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याचा मूळ राजकीय पक्ष अन्य एखाद्या राजकीय पक्षात विलीन झाला आणि त्या सदस्याने असा दावा केला की, तो स्वतः व त्याच्या मूळ राजकीय पक्षाचे अन्य काही सदस्य,—

(क) हे अशा अन्य राजकीय पक्षाचे किंवा, यथास्थिति, अशा विलीनीकरणामुळे बनलेल्या नवीन पक्षाचे सदस्य झाले आहेत ; किंवा

(ख) यांनी विलीनीकरण स्वीकारले नाही व स्वतंत्र गट म्हणून कार्य करण्याचा पर्याय स्वीकारलेला आहे,

तर, परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये तो सदस्य अपात्र ठरणार नाही.

आणि अशा विलीनीकरणाच्या वेळेपासून, असा अन्य राजकीय पक्ष किंवा नवीन राजकीय पक्ष किंवा, यथास्थिति, गट म्हणजे, तो सदस्य ज्या पक्षाचा आहे असा राजकीय पक्ष होय, असे परिच्छेद २ मधील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ, आणि तो त्याचा मूळ राजकीय पक्ष होय, असे या उप-परिच्छेदाच्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

(२) जर सभागृह-सदस्यांच्या विधानमंडळ पक्षातील किमान दोन-तृतीयांश एवढ्या सदस्यांनी मूळ राजकीय पक्षाच्या विलीनीकरणास संमती दिली तर, व तरच फक्त, संबंधित पक्षाचे विलीनीकरण घडून आले, असे या परिच्छेदातील उप-परिच्छेद (१) च्या प्रयोजनार्थ मानले जाईल.

५. सूट.—या अनुसूचीत काहीही अंतर्भूत असले तरी, जी व्यक्ती लोकसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष अथवा राज्यसभेचा उपसभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानपरिषदेचा सभापती किंवा उपसभापती अथवा एखाद्या राज्याच्या विधानसभेचा अध्यक्ष किंवा उपाध्यक्ष म्हणून त्या पदावर निवडून आलेली आहे, ती व्यक्ती,—

(क) जर अशा पदावर निवडून आल्यामुळे, अशा निवडणुकीच्या लगतपूर्वी ती ज्या राजकीय पक्षाची होती त्या पक्षाचे सदस्यत्व तिने स्वेच्छेने सोडून दिले, आणि त्यानंतर जोवर ती असे पद धारण करीत आहे तोवर, त्या राजकीय पक्षात पुन्हा सामील झाली नाही किंवा अन्य राजकीय पक्षाचा सदस्य झाली नाही तर ; किंवा

(ख) अशा पदावर निवडून आल्यामुळे, अशा निवडणुकीच्या लगतपूर्वी ती ज्या पक्षाची होती त्या राजकीय पक्षाचे आपले सदस्यत्व तिने सोडून दिल्यावर, जेव्हा ती असे पद धारण करण्याचेच बंद होईल, तेव्हा ती अशा राजकीय पक्षात पुन्हा सामील झाली तर,

ती या अनुसूचीअन्वये अपात्र ठरणार नाही.

---

१. संविधान (एक्याण्णवावी सुधारणा) अधिनियम, २००३ याच्या कलम ५ द्वारे परिच्छेद ३ गाळला (१ जानेवारी, २००४ रोजी व तेव्हापासून).

(*Tenth Schedule*)

6. Decision on questions as to disqualification on ground of defection.— (1) If any question arises as to whether a member of a House has become subject to disqualification under this Schedule, the question shall be referred for the decision of the Chairman or, as the case may be, the Speaker of such House and his decision shall be final :

Provided that, where the question which has arisen is as to whether the Chairman or the Speaker of a House has become subject to such disqualification, the question shall be referred for the decision of such member of the House as the House may elect in this behalf and his decision shall be final.

(2) All proceedings under sub-paragraph (1) of this paragraph in relation to any question as to disqualification of a member of a House under this Schedule shall be deemed to be proceedings in Parliament within the meaning of article 122 or, as the case may be, proceedings in the Legislature of a State within the meaning of article 212.

***7. Bar of jurisdiction of courts**.—Notwithstanding anything in this Constitution, no court shall have any jurisdiction in respect of any matter connected with the disqualification of a member of a House under this Schedule.

8. Rules.—(1) Subject to the provisions of sub-paragraph (2) of this paragraph, the Chairman or the Speaker of a House may make rules for giving effect to the provisions of this Schedule, and in particular, and without prejudice to the generality of the foregoing, such rules may provide for—

(*a*) the maintenance of registers or other records as to the political parties, if any, to which different members of the House belong ;

(*b*) the report which the leader of a legislature party in relation to a member of a House shall furnish with regard to any condonation of the nature referred to in clause (b) of sub-paragraph (1) of paragraph 2 in respect of such member, the time within which and the authority to whom such report shall be furnished ;

(*c*) the reports which a political party shall furnish with regard to admission to such political party of any members of the House and the officer of the House to whom such reports shall be furnished; and

(*d*) the procedure for deciding any question referred to in sub-paragraph (1) of paragraph 6 including the procedure for any inquiry which may be made for the purpose of deciding such question.

(2) The rules made by the Chairman or the Speaker of a House under sub-paragraph (1) of this paragraph shall be laid as soon as may be after they are made before the House for a total period of thirty days which may be comprised in one session or in two or more successive sessions and shall take effect upon the expiry of the said period of thirty days unless they are sooner approved with or without modifications or disapproved by the House and where they are so approved, they shall take effect on such approval in the form in which they were laid or in such modified form, as the case may be, and where they are so disapproved, they shall be of no effect.

(3) The Chairman or the Speaker of a House may, without prejudice to the provisions of article 105 or, as the case may be, article 194, and to any other power which he may have under this Constitution direct that any wilful contravention by any person of the rules made under this paragraph may be dealt with in the same manner as a breach of privilege of the House.]

* Paragraph 7 declared invalid for want of ratification in accordance with the proviso to clause (2) of article 368 as per majority opinion in Kihoto Hollohon Vs. Zachilhu and others, AIR 1993 SC 412.

(दहावी अनुसूची)

६. पक्षांतराच्या कारणावरून येणाऱ्या अनर्हतेसंबंधीच्या प्रश्नाचा निर्णय.— (१) सभागृहाचा एखादा सदस्य या अनुसूचीअन्वये अनर्ह ठरला आहे किंवा काय असा कोणताही प्रश्न उद्‌भवला तर, तो प्रश्न अशा सभागृहाचा सभापती किंवा, यथास्थिति, अध्यक्ष यांच्याकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल व त्याचा निर्णय अंतिम असेल :

परंतु असे की, सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष अनर्ह ठरला आहे किंवा काय, असा प्रश्न उद्‌भवला असेल त्याबाबतीत, तो प्रश्न, यासंबंधात सभागृह निवडून देईल अशा सभागृह–सदस्याकडे निर्णयार्थ निर्देशित केला जाईल व त्याचा निर्णय अंतिम असेल.

(२) या अनुसूचीअन्वये सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या अनर्हतेबाबतच्या कोणत्याही प्रश्नासंबंधी या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये केले जाणारे सर्व कामकाज म्हणजे अनुच्छेद १२२ च्या अर्थांतर्गत संसदेतील कामकाज होय किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद २१२ च्या अर्थांतर्गत राज्य विधानमंडळातील कामकाज होय, असे मानले जाईल.

***७. न्यायालयांच्या अधिकारितेस रोध.—** या संविधानात काहीही असले तरी, या अनुसूचीअन्वये सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या अनर्हतेशी निगडित असलेल्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात कोणत्याही न्यायालयाला कोणतीही अधिकारिता असणार नाही.

८. नियम.— (१) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (२) च्या तरतुदींना अधीन राहून, सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष, या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी नियम करू शकेल, आणि विशेषतः व पूर्वगामी तरतुदींच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येता, अशा नियमांमध्ये पुढील गोष्टींसाठी तरतूद करता येईल :—

(क) सभागृहाचे वेगवेगळे सदस्य, ज्या राजकीय पक्षाचे सदस्य असतील त्याबाबतच्या असल्यास नोंदवह्या किंवा अन्य अभिलेख ठेवण्यासंबंधी ;

(ख) एखाद्या विधानमंडळ पक्षाच्या नेत्याला सभागृहाच्या एखाद्या सदस्याच्या संबंधात, परिच्छेद २ च्या उप-परिच्छेद (१) च्या खंड (ख) मध्ये निर्दिष्ट केल्यानुसार अशा सदस्याबाबत कोणत्याही प्रकारचे क्षमापन करण्याविषयी जो अहवाल द्यावा लागेल आणि असा अहवाल ज्या मुदतीत व ज्या प्राधिकाऱ्याकडे सादर करावा लागेल, त्यासंबंधी ;

(ग) एखाद्या राजकीय पक्षाला सभागृहाच्या कोणत्याही सदस्यांना अशा राजकीय पक्षात प्रवेश देण्याबाबत जे अहवाल द्यावे लागतील आणि असे अहवाल सभागृहाच्या ज्या अधिकाऱ्याकडे सादर करावे लागतील त्यासंबंधी ; आणि

(घ) अशा प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी जी चौकशी करण्यात येईल अशा कोणत्याही चौकशीची कार्यपद्धती यासह परिच्छेद ६ च्या उप-परिच्छेद (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याही प्रश्नाचा निर्णय करण्याच्या कार्यपद्धतीसंबंधी ;

(२) या परिच्छेदाच्या उप-परिच्छेद (१) अन्वये सभागृहाच्या सभापतीने किंवा अध्यक्षाने केलेले नियम, ते करण्यात आल्यानंतर शक्य होईल तितक्या लवकर, सभागृहापुढे ते, एका सत्राने किंवा दोन किंवा त्याहून अधिक सत्र मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना मांडण्यात येतील आणि तीस दिवसांचा उक्त कालावधी संपल्यानंतर, तत्पूर्वीच्या सभागृहाने फेरबदलांसह किंवा त्यांशिवाय मान्य केले नाही तर, ते नियम प्रभावी होतील आणि सभागृहाने ते याप्रमाणे मान्य केले तर, अशा मान्यतेनंतर ते ज्या रूपात मांडले गेले होते त्या किंवा, यथास्थिति, अशा फेरबदल केलेल्या रूपातच प्रभावी होतील आणि जर ते याप्रमाणे अमान्य करण्यात आले तर, ते मुळीच प्रभावी होणार नाहीत.

(३) एखाद्या सभागृहाचा सभापती किंवा अध्यक्ष, अनुच्छेद १०५ किंवा, यथास्थिति, अनुच्छेद १९४ याच्या तरतुदींस आणि या संविधानाअन्वये त्याला जो इतर कोणताही अधिकार असेल त्याला बाध न येता, असे निदेशित करू शकेल की, या परिच्छेदाअन्वये करण्यात आलेल्या नियमांचे कोणत्याही व्यक्तीकडून हेतुपुरस्सर उल्लंघन झाल्यास, त्याबद्दल सभागृहाच्या विशेषाधिकारभंगाच्या बाबतीत जशी कार्यवाही करण्यात येते, तशाच पद्धतीने कार्यवाही करण्यात येईल.]

---

* किहोतो होलोहोन वि. झेचिलु आणि इतर, एआयआर १९९३ एस.सी. ४१२ मधील बहुमताच्या आधारे अनुच्छेद ३६८ च्या खंड (२) मधील परंतुकानुसार अनुसमर्थनाच्या अभावी परिच्छेद ७ विधिअग्राह्य घोषित करण्यात आला.

[1][ELEVENTH SCHEDULE

(Article 243G)

1. Agriculture, including agricultural extension.
2. Land improvement, implemenlation of land reforms, land consolidation and soil conservation.
3. Minor irrigation, water management and watershed development.
4. Animal husbandry, dairy and poultry.
5. Fisheries.
6. Social forestry and farm forestry.
7. Minor forest produce.
8. Small scale industries, including food processing industries.
9. Khadi, village and cottage industries.
10. Rural housing.
11. Drinking water.
12. Fuel and fodder.
13. Roads, culverts, bridges, ferries, waterways and other means of communication.
14. Rural electrification, including distribution of electricity.
15. Non-conventional energy sources.
16. Poverty alleviation programme.
17. Education, including primary and secondary schools.
18. Technical training and vocational education.
19. Adult and non-formal education.
20. Libraries.
21. Cultural activities.
22. Markets and fairs.
23. Health and sanitation, including hospitals, primary health centres and dispensaries.
24. Family welfare.
25. Women and child development.
26. Social welfare, including welfare of the handicapped and mentally retarded.
27. Welfare of the weaker sections, and in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes.
28. Public distribution system.
29. Maintenance of community assets.]

---

1. Added by the Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992, s. 4 (w.e.f. 24-4-1993).

[१][अकरावी अनुसूची

(अनुच्छेद २४३छ)

पंचायतींचे अधिकार, प्राधिकार आणि जबाबदाऱ्या

१. कृषि, कृषिविस्तारासह.

२. जमीन सुधारणा, जमीन सुधारणांची अंमलबजावणी, जमिनीचे एकत्रीकरण व मृदसंधारण.

३. लहान पाटबंधारे, पाण्याचे व्यवस्थापन व पाणलोट क्षेत्रविकास.

४. पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय व कुक्कुटपालन.

५. मत्स्यव्यवसाय.

६. सामाजिक वनीकरण व क्षेत्र वनीकरण.

७. गौण-वन उत्पादन.

८. लघुउद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योगासह.

९. खादी, ग्रामोद्योग व कुटिरोद्योग.

१०. ग्रामीण गृहनिर्माण.

११. पिण्याचे पाणी.

१२. इंधन व वैरण.

१३. रस्ते, नाले, पूल, तरी, जलमार्ग व दळणवळणाची अन्य साधने.

१४. ग्रामीण विद्युतीकरण, विद्युत वितरणासह.

१५. अपारंपरिक ऊर्जा साधने.

१६. दारिद्र्य निर्मूलन हटाव कार्यक्रम.

१७. शिक्षण, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांसह.

१८. तांत्रिक प्रशिक्षण व व्यवसाय शिक्षण.

१९. प्रौढ व अनौपचारिक शिक्षण.

२०. ग्रंथालये.

२१. सांस्कृतिक कार्य.

२२. बाजार व जत्रा.

२३. आरोग्य व स्वच्छता, रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व दवाखाने यांसह.

२४. कुटुंब कल्याण.

२५. महिला व बाल विकास.

२६. समाजकल्याण, अपंग व मानसिक वाढ खुंटलेल्यांच्या कल्याणासह.

२७. दुर्बल घटकांचे कल्याण व विशेषतः अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे कल्याण.

२८. सार्वजनिक वितरण पद्धती.

२९. सामाजिक मत्तांचे परिरक्षण.]

---

१. संविधान (त्र्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केली (२४ एप्रिल, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

[1][TWELTH SCHEDULE

(Article 243W)

1. Urban planning including town planning.
2. Regulation of land-use and construction of buildings.
3. Planning for economic and social development.
4. Roads and bridges.
5. Water supply for domestic, industrial and commercial purposes.
6. Public health, sanitation conservancy and solid waste management.
7. Fire services.
8. Urban forestry, protection of the environment and promotion of ecological aspects.
9. Safeguarding the interests of weaker sections of society, including the handicapped and mentally retarded.
10. Slum improvement and upgradation.
11. Urban poverty alleviation.
12. Provision of urban amenities and facilities such as parks, gardens, playgrounds.
13. Promotion of cultural, educational and aesthetic aspects.
14. Burials and burial grounds; cremations, cremation grounds; and electric crematoriums.
15. Cattle pounds; prevention of cruelty to animals.
16. Vital statistics including registration of births and deaths.
17. Public amenities including street lighting, parking lots, bus stops and public conveniences.
18. Regulation of slaughter houses and tanneries.]

1. Added by the Constitution (Seventy-fourth Amendment) Act, 1992, s. 4 (*w.e.f.* 1-6-1993).

[1][बारावी अनुसूची

(अनुच्छेद २४३ब)

१. नगर नियोजनासह नागरी क्षेत्र विनियोजन

२. जमिनींच्या वापराचे व इमारतींच्या बांधकामाचे विनियमन.

३. आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी नियोजन.

४. रस्ते व पूल.

५. घरगुती, औद्योगिक व वाणिज्यिक प्रयोजनार्थ पाणीपुरवठा.

६. सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छताविषयक निगराणी व घन कचरा व्यवस्थापन.

७. अग्निशमन सेवा.

८. नागरी वनीकरण, पर्यावरणाचे संरक्षण व पारिस्थितिकीय घटकांचे प्रवर्धन.

९. अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करणे.

१०. झोपडपट्टी सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे.

११. नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य कमी करणे.

१२. उपवने, उद्याने, क्रीडांगणे यांसारख्या नागरी सोयी व सुविधांची तरतूद करणे.

१३. सांस्कृतिक, शैक्षणिक व कलात्मक दृष्टीकोनाचे प्रवर्धन.

१४. दफन व दफनभूमी ; दहन, दहनभूमी ; व विद्युत दाहिनी.

१५. गुरांचा कोंडवाडा ; पशुंवरील अत्याचाराला प्रतिबंध करणे.

१६. जीवनविषयक आकडेवारी, जन्म व मृत्यु नोंदणीसह.

१७. सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळे, बसथांबे व सार्वजनिक सोयींसह.

१८. कत्तलखाने व कातडी कमावण्याचे कारखाने यांचे विनियमन.]

---

१. संविधान (चौऱ्याहत्तरावी सुधारणा) अधिनियम, १९९२ याच्या कलम ४ द्वारे जादा दाखल केली (१ जून, १९९३ रोजी व तेव्हापासून).

APPENDIX I

THE CONSTITUTION (ONE HUNDREDTH AMENDMENT) ACT, 2015

[28th May, 2015.]

An Act further to amend the Constitution of India to give effect to the acquiring of territories by India and transfer of certain territories to Bangladesh in pursuance of the agreement and its protocol entered into between the Governments of India and Bangladesh.

BE it enacted by Parliament in the Sixty-sixth Year of the Republic of India as follows :—

1. Short title.—This Act may be called the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015.

2. Definitions.—In this Act,—

(*a*) "acquired territory" means so much of the territories comprised in the India-Bangladesh agreement and its protocol and referred to in the First Schedule as are demarcated for the purpose of being acquired by India from Bangladesh in pursuance of the agreement and its protocol referred to in clause (*c*) ;

(*b*) * "appointed day" means such date as the Central Government may, by notification in the *Official Gazette*, appoint as the date for acquisition of territories from Bangladesh and transfer of the territories to Bangladesh in pursuance of the India-Bangladesh agreement and its protocol, after causing the territories to be so acquired and transferred as referred to in the First Schedule and Second Schedule and demarcated for the purpose ;

(*c*) "India-Bangladesh agreement" means the agreement between the Government of the Republic of India and the Government of the People's Republic of Bangladesh concerning the Demarcation of the Land Boundary between India and Bangladesh and Related Matters dated the 16th day of May, 1974, Exchange of Letters dated the 26th day of December, 1974, the 30th day of December, 1974, the 7th day of October, 1982, the 26th day of March, 1992 and protocol to the said agreement dated the 6th day of September, 2011, entered into between the Governments of India and Bangladesh, the relevant extracts of which are set out in the Third Schedule ;

(*d*) "transferred territory", means so much of the territories comprised in the India-Bangladesh agreement and its protocol and referred to in the Second Schedule as are demarcated for the purpose of being transferred by India to Bangladesh in pursuance of the agreements and its protocol referred to in clause (*c*).

3. Amendment of First Schedule to Constitution.—As from the appointed day, in the First Schedule to the Constitution,—

(*a*) in the paragraph relating to the territories of the State of Assam, the words, brackets and figures "and the territories referred to in Part I of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything contained in clause (*a*) of section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, so far as it relates to the territories referred to in Part I of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015", shall be added at the end ;

(*b*) in the paragraph relating to the territories of the State of West Bengal, the words, brackets and figures "and also the territories referred to in Part III of the First Schedule but excluding the territories referred to in Part III of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything contained in clause (*c*) of section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, so far as it relates to the territories referred to in Part III of the First Schedule and the territories referred to in Part III of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015", shall be added at the end ;

---

* 31st day of July, 2015, *vide* Notification No. S. O. 2094 (E), dated 31st July, 2015.

परिशिष्ट एक

संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ [२८ मे, २०१५]

भारत व बांग्लादेश या सरकारांमध्ये झालेल्या करारास व त्याच्या अनुसंधीस अनुसरून, भारताने राज्यक्षेत्रांचे करावयाचे संपादन व बांग्लादेशाला विवक्षित राज्यक्षेत्रांचे करावयाचे हस्तांतरण अंमलात आणण्याकरिता भारताच्या संविधानात आणखी सुधारणा करण्यासाठी अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या सहासष्टाव्या वर्षी, संसदेकडून तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. **संक्षिप्त नाव.**—या अधिनियमास, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५, असे म्हणावे.

२. **व्याख्या.**—या अधिनियमातील,—

(क) " संपादित राज्यक्षेत्र " याचा अर्थ, भारत-बांग्लादेश करारात व त्याच्या अनुसंधीत समाविष्ट असलेली आणि पहिल्या अनुसूचीत निर्दिष्ट केलेली जितकी राज्यक्षेत्रे, खंड (ग) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या करारास व त्याच्या अनुसंधीस अनुसरून भारताने बांग्लादेशाकडून संपादित करण्याच्या प्रयोजनासाठी सीमांकित केली असतील तितकी राज्यक्षेत्रे, असा आहे ;

(ख) * " नियत दिवस " याचा अर्थ, भारत-बांग्लादेश करारास व त्याच्या अनुसंधीस अनुसरून, पहिल्या अनुसूचीत व दुसऱ्या अनुसूचीत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, बांग्लादेशाकडून संपादित करावयाची व बांग्लादेशाला हस्तांतरित करावयाची राज्यक्षेत्रे, त्या प्रयोजनासाठी सीमांकित करवून घेतल्यानंतर, केंद्र सरकार, **शासकीय राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, असे संपादन व हस्तांतरण करण्याचा दिनांक म्हणून नियत करील असा दिनांक, असा आहे ;

(ग) " भारत-बांग्लादेश करार " याचा अर्थ, भारत व बांग्लादेश यांच्यामधील भूसीमांचे सीमांकन व आनुषंगिक बाबी यांसंबंधी, भारताचे गणराज्य सरकार व बांग्लादेशाचे जनवादी गणराज्य सरकार यांच्यामध्ये दिनांक १६ मे, १९७४ रोजी झालेला करार, दिनांक २६ डिसेंबर, १९७४, दिनांक ३० डिसेंबर, १९७४, दिनांक ७ ऑक्टोबर, १९८२, दिनांक २६ मार्च, १९९२ रोजी झालेला पत्रव्यवहार आणि भारत व बांग्लादेश या सरकारांमध्ये दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजी उक्त कराराच्या आनुषंगाने झालेली अनुसंधी, असा असून त्यातील संबंधित उतारे अनुसूची तीन मध्ये निर्दिष्ट केले आहेत ;

(घ) " हस्तांतरित राज्यक्षेत्र " याचा अर्थ, भारत-बांग्लादेश करारात आणि त्याच्या अनुसंधीत समाविष्ट असलेली आणि दुसऱ्या अनुसूचीत निर्दिष्ट केलेली जितकी राज्यक्षेत्रे, खंड (ग) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या करारास आणि त्याच्या अनुसंधीस अनुसरून भारताकडून बांग्लादेशाला हस्तांतरित करण्याच्या प्रयोजनासाठी सीमांकित केलेली असतील तितकी राज्यक्षेत्रे, असा आहे.

३. **संविधानाच्या पहिल्या अनुसूचीची सुधारणा.**—नियत दिवसापासून संविधानातील पहिल्या अनुसूचीत,—

(क) आसाम राज्याच्या राज्यक्षेत्रांसंबंधीच्या परिच्छेदामध्ये, " आणि संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (क) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्यक्षेत्रांशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे " हा मजकूर शेवटच्या शब्दापूर्वी जादा दाखल करण्यात येईल ;

(ख) पश्चिम बंगाल राज्याच्या राज्यक्षेत्रांसंबंधीच्या परिच्छेदामध्ये, "आणि तसेच संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (ग) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे व दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे यांच्याशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग तीन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून" हा मजकूर शेवटी जादा दाखल करण्यात येईल ;

---

* ३१ जुलै, २०१५, अधिसूचना क्रमांक स्था. आ. २०९४ (इ), दिनांक ३१ जुलै, २०१५ द्वारे.

(APPENDIX I)

(*c*) in the paragraph relating to the territories of the State of Meghalaya, the words, brackets and figures "and the territories referred to in Part I of the First Schedule but excluding the territories referred to in Part II of the Second Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015", shall be added at the end ;

(*d*) in the paragraph relating to the territories of the State of Tripura, the words, brackets and figures "and the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015, notwithstanding anything contained in clause (*d*) of section 3 of the Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960, so far as it relates to the territories referred to in Part II of the First Schedule to the Constitution (One Hundredth Amendment) Act, 2015", shall be added at the end.

THE FIRST SCHEDULE

[*See* sections 2(*a*), 2(*b*) and 3]

PART I

The acquired territory in relation to Article 2 of the agreement dated the 16th day of May, 1974 and Article 3 (I) (b) (ii) (iii) (iv) (v) of the protocol dated the 6th day of September, 2011.

PART II

The acquired territory in relation to Article 2 of the agreement dated the 16th day of May, 1974 and Article 3 (I) (c) (i) of the protocol dated the 6th day of September, 2011.

PART III

The acquired territory in relation to Articles 1(12) and 2 of the agreement dated the 16th day of May, 1974 and Articles 2 (II), 3 (I) (a) (iii) (iv) (v) (vi) of the protocol dated the 6th day of September, 2011.

THE SECOND SCHEDULE

[*See* sections 2(*b*), 2(*d*) and 3]

PART I

The transferred territory in relation to Article 2 of the agreement dated 16th day of May, 1974 and Article 3 (I) (d) (i) (ii) of the protocol dated 6th day of September, 2011.

PART II

The transferred territory in relation to Article 2 of the agreement dated the 16th day of May, 1974 and Article 3 (I) (b) (i) of the protocol dated 6th day of September, 2011.

PART III

The transferred territory in relation to Articles 1(12) and 2 of the agreement dated the 16th day of May, 1974 and Articles 2 (II), 3 (I) (a) (i) (ii) (vi) of the protocol dated the 6th day of September, 2011.

(परिशिष्ट एक)

(ग) मेघालय राज्याच्या राज्यक्षेत्रांसंबंधीच्या परिच्छेदामध्ये, " आणि संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग एक मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे, परंतु दुसऱ्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे वगळून " हा मजकूर शेवटी जादा दाखल करण्यात येईल ;

(घ) त्रिपुरा राज्याच्या राज्यक्षेत्रांसंबंधीच्या परिच्छेदामध्ये, " आणि संविधान (नववी सुधारणा) अधिनियम, १९६० याच्या कलम ३ च्या खंड (घ) मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, जेथवर त्याचा संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्यक्षेत्रांशी संबंध असेल तेथवर, संविधान (शंभरावी सुधारणा) अधिनियम, २०१५ याच्या पहिल्या अनुसूचीच्या भाग दोन मध्ये निर्दिष्ट केलेली राज्यक्षेत्रे " हा मजकूर शेवटी जादा दाखल करण्यात येईल.

पहिली अनुसूची

[अनुच्छेद २ (क), २ (ख) व ३ पहा]

भाग एक

दिनांक १६ मे, १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद ३ (एक)(ख)(दोन) (तीन) (चार) (पाच) यांच्या संबंधातील संपादित राज्यक्षेत्र.

भाग दोन

दिनांक १६ मे १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद ३ (एक) (ग) (एक) यांच्या संबंधातील संपादित राज्यक्षेत्र.

भाग तीन

दिनांक १६ मे १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद १ (१२) व २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद २ (दोन), ३ (एक) (क) (तीन) (चार) (पाच) (सहा) यांच्या संबंधातील संपादित राज्यक्षेत्र.

दुसरी अनुसूची

[अनुच्छेद २ (ख), २ (घ) व ३ पहा]

भाग एक

दिनांक १६ मे, १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद ३ (एक) (घ) (एक) (दोन) यांच्या संबंधातील हस्तांतरित राज्यक्षेत्र.

भाग दोन

दिनांक १६ मे, १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद ३ (एक) (ख) (एक) यांच्या संबंधातील हस्तांतरित राज्यक्षेत्र.

भाग तीन

दिनांक १६ मे, १९७४ रोजीच्या करारातील अनुच्छेद १ (१२) व २ आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजीच्या अनुसंधीतील अनुच्छेद २ (दोन), ३ (एक), (क) (एक) (दोन) (सहा) यांच्या संबंधातील हस्तांतरित राज्यक्षेत्र.

(APPENDIX I)

THE THIRD SCHEDULE

[*See* section 2(c)]

I. EXTRACTS FROM THE AGREEMENT BETWEEN GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF INDIA AND THE GOVERNMENT OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BANGLADESH CONCERNING THE DEMARCATION OF THE LAND BOUNDARY BETWEEN INDIA AND BANGLADESH AND RELATED MATTERS DATED THE 16TH DAY OF MAY, 1974.

Article 1 (12) : ENCLAVES

The Indian enclaves in Bangladesh and the Bangladesh enclaves in India should be exchanged expeditiously, excepting the enclaves mentioned in paragraph 14 without claim to compensation for the additional area going to Bangladesh.

Article 2 :

The Governments of India and Bangladesh agree that territories in adverse possession in areas already demarcated in respect of which boundary strip maps are already prepared, shall be exchanged within six months of the signing of the boundary strip maps by the plenipotentiaries. They may sign the relevant maps as early as possible as and in any case not later than the 31st December, 1974. Early measures may be taken to print maps in respect of other areas where demarcation has already taken place. These should be printed by the 31st May, 1975 and signed by the plenipotentiaries thereafter in order that the exchange of adversely held possessions in these areas may take place by the 31st December, 1975. In sectors still to be demarcated, transfer of territorial jurisdiction may take place within six months of the signature by plenipotentiaries on the concerned boundary strip maps.

II. EXTRACTS FROM THE PROTOCOL TO THE AGREEMENT BETWEEN THE GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF INDIA AND THE GOVERNMENT OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BANGLADESH CONCERNING THE DEMARCATION OF THE LAND BOUNDARY BETWEEN INDIA AND BANGLADESH AND RELATED MATTERS, DATED THE 6TH DAY OF SEPTEMBER, 2011.

Article 2 :

(*II*) Article 1 Clause 12 of the 1974 Agreement shall be implemented as follows :—

Enclaves

111 Indian Enclaves in Bangladesh and 51 Bangladesh Enclaves in India as per the jointly verified cadastral enclave maps and signed at the level of DGLR&S, Bangladesh and DLR&S, West Bengal (India) in April, 1997, shall be exchanged without claim to compensation for the additional areas going to Bangladesh.

Article 3 :

(*I*) Article 2 of the 1974 Agreement shall be implemented as follows :—

The Government of India and the Government of Bangladesh agree that the boundary shall be drawn as a fixed boundary for territories held in Adverse Possession as determined through joint survey and fully depicted in the respective adversely possessed land area Index Map (APL map) finalised by the Land Records and Survey Departments of both the countries between December, 2010 and August, 2011, which are fully described in clause (a) to (d) below.

The relevant strip maps shall be printed and signed by the Plenipotentiaries and transfer of territorial jurisdiction shall be completed simultaneously with the exchange of enclaves. The demarcation of the boundary, as depicted in the above-mentioned Index Maps, shall be as under :—

(a) West Bengal Sector

(*i*) *Bousmari—Madhuari (Kushtia-Nadia) area*

The boundary shall be drawn from the existing Boundary Pillar Nos. 154/5-S to 157/1-S to follow the centre of old course of River Mathabanga, as depicted in consolidation map of 1962, as surveyed jointly and agreed in June, 2011.

(परिशिष्ट एक)

तिसरी अनुसूची

[अनुच्छेद २ (ग) पहा]

एक. भारत व बांग्लादेश यांच्यामधील भूसीमांचे सीमांकन आणि आनुषंगिक बाबी यांसंबंधी भारताचे गणराज्य सरकार व बांग्लादेशाचे जनवादी गणराज्य सरकार यांच्यामध्ये दिनांक १६ मे, १९७४ रोजी झालेल्या करारातील उतारे.

अनुच्छेद १ (१२) : परवृत्त प्रदेश

परिच्छेद १४ मध्ये नमूद केलेल्या परवृत्त प्रदेशांव्यतिरिक्त बांग्लादेशातील भारतीय परवृत्त प्रदेश आणि भारतातील बांग्लादेशीय परवृत्त प्रदेश यांची, बांग्लादेशाला जाणाऱ्या जादा क्षेत्राबद्दल भरपाईचा दावा न करता, शीघ्रतेने अदलाबदल करण्यात यावी.

अनुच्छेद २ :

भारत व बांग्लादेश या सरकारांनी असे मान्य केले आहे की, ज्या क्षेत्रांच्या बाबतीत आधीच सीमा पट्टी नकाशे तयार केलेले असतील अशा, आधीच सीमांकन केलेल्या क्षेत्रांतील प्रतिकूल कब्जा असलेल्या राज्यक्षेत्रांची अदलाबदल ही, अधिराजदूतांनी सीमा पट्टी नकाशे स्वाक्षरित केल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत, करण्यात येईल. त्यांना संबंधित नकाशे शक्य तितक्या लवकर आणि कोणत्याही परिस्थितीत, ३१ डिसेंबर, १९७४ च्या आत स्वाक्षरित करता येतील. जेथे आधीच सीमांकन करण्यात आले असेल अशा इतर क्षेत्रांच्या बाबतीतील नकाशे छापण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करण्यात यावी. हे नकाशे ३१ मे, १९७५ पर्यंत छापण्यात यावेत आणि अधिराजदूतांकडून ते स्वाक्षरित करण्यात यावेत, जेणेकरून, त्यानंतर या क्षेत्रांच्या प्रतिकूलपणे धारण केलेल्या कब्जांची अदलाबदल ३१ डिसेंबर, १९७५ पर्यंत करता येईल. ज्या क्षेत्रांचे अजून सीमांकन करावयाचे आहे, अशा क्षेत्रांच्या प्रादेशिक अधिकारितेचे हस्तांतरण हे, संबंधित सीमा पट्टी नकाशांवर अधिराजदूतांकडून स्वाक्षरी करण्यात आल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत, करता येईल.

दोन. भारत व बांग्लादेश यांच्यामधील भूसीमेचे सीमांकन व आनुषंगिक बाबी यांसंबंधी भारताचे गणराज्य सरकार व बांग्लादेशाचे जनवादी गणराज्य सरकार यांच्यामध्ये कराराच्या आनुषंगाने दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजी झालेल्या अनुसंधीतील उतारे.

अनुच्छेद २ :

(दोन) १९७४ च्या करारातील अनुच्छेद १, खंड १२ याची अंमलबजावणी पुढीलप्रमाणे करण्यात येईल :—

परवृत्त प्रदेश

महासंचालक, भूमि अभिलेख व भूमापन, बांग्लादेश, आणि संचालक, भूमि अभिलेख व भूमापन, पश्चिम बंगाल (भारत) यांच्या स्तरावरून एप्रिल, १९९७ मध्ये संयुक्तपणे सत्यापित व स्वाक्षरित केलेल्या भूकर परवृत्त प्रदेशांच्या नकाशांप्रमाणे, बांग्लादेशातील १११ भारतीय परवृत्त प्रदेश आणि भारतातील ५१ बांग्लादेशीय परवृत्त प्रदेश यांची, बांग्लादेशाकडे जाणाऱ्या जादा क्षेत्राबद्दल भरपाईचा दावा न करता, अदलाबदल करण्यात येईल.

अनुच्छेद ३ :

(एक) १९७४ च्या करारातील अनुच्छेद २ ची अंमलबजावणी पुढीलप्रमाणे करण्यात येईल :—

भारत सरकार व बांग्लादेश सरकार यांनी असे मान्य केले आहे की, प्रतिकूल कब्जा धारण केलेल्या राज्यक्षेत्रांच्या बाबतीत, दोन्ही देशांच्या भूमि अभिलेख व भूमापन विभागांनी डिसेंबर, २०१० आणि ऑगस्ट, २०११ या कालावधीत संयुक्त भूमापनाद्वारे निर्धारित केल्याप्रमाणे आणि प्रतिकूल कब्जा असलेल्या संबंधित भूक्षेत्रांचे संपूर्णपणे चित्रण करून अंतिमरूप दिलेल्या दर्शक नकाशांप्रमाणे (एपीएल नकाशांप्रमाणे) नियत सीमा म्हणून एक सीमा आखण्यात येईल, त्याबाबतचे सविस्तर वर्णन खालील खंड (क) ते (घ) मध्ये नमूद केले आहे.

संबद्ध पट्टी नकाशे छापण्यात येतील व ते अधिराजदूतांकडून स्वाक्षरित करण्यात येतील, आणि परवृत्त प्रदेशांची अदलाबदल करतेवेळीच त्यांच्या प्रादेशिक अधिकारितेचे हस्तांतरण पूर्ण करण्यात येईल. वर नमूद केलेल्या दर्शक नकाशांमध्ये चित्रण केलेल्या सीमेचे, पुढीलप्रमाणे सीमांकन करण्यात येईल :—

(क) **पश्चिम बंगाल सेक्टर**

(एक) बौसमारी-मधुगाडी (कुष्टिया-नदिया) क्षेत्र

जून, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १५४/५-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १५७/१-एस पर्यंत, १९६२ च्या हद्दीकरण नकाशामध्ये चित्रीत केल्याप्रमाणे, माथाभांगा नदीच्या जुन्या प्रवाहाच्या मध्यभागातून जाणारी, सीमा आखण्यात येईल.

(APPENDIX I)

(*ii*) *Andharkota (Kushtia-Nadia) area*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 152/5-S to Boundary Pillar No. 153/1-S to follow the edge of existing River Mathabanga as jointly surveyed and agreed in June, 2011.

(*iii*) *Pakuria (Kushtia-Nadia) area*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 151/1-S to Boundary Pillar No. 152/2-S to follow the edge of River Mathabanga as jointly surveyed and agreed in June, 2011.

(*iv*) *Char Mahishkundi (Kushtia-Nadia) area*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 153/1-S to Boundary Pillar No. 153/9-S to follow the edge of River Mathabanga as jointly surveyed and agreed in June, 2011.

(*v*) *Haripal/Khutadah/Battoli/Sapameri/LNpur (Patari) (Naogaun-Malda) area*

The boundary shall be drawn as line joining from existing Boundary Pillar No. 242/S/13, to Boundary Pillar No. 243/7-S/5 and as jointly surveyed and agreed in June, 2011.

(*vi*) *Berubari (Panchagarh-Jalpaiguri) area*

The boundary in the area Berubari (Panchagarh-Jalpaiguri) adversely held by Bangladesh, and Berubari and Singhapara-Khudipara (Panchagarh-Jalpaiguri), adversely held by India shall be drawn as jointly demarcated during 1996-1998.

(b) Meghalaya Sector

(*i*) *Lobachera-Nuncherra*

The boundary from existing Boundary Pillar No. 1315/4-S to Boundary Pillar No. 1315/15-S in Lailong - Balichera, Boundary Pillar No. 1316/1-S to Boundary Pillar No. 1316/11-S in Lailong- Noonchera, Boundary Pillar No. 1317 to Boundary Pillar No. 1317/13-S in Lailong-Lahiling and Boundary Pillar No. 1318/1-S to Boundary Pillar No. 1318/2-S in Lailong- Lobhachera shall be drawn to follow the edge of tea gardens as jointly surveyed and agreed in December, 2010.

(*ii*) *Pyrdiwah/ Padua Area*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 1270/1-S as per jointly surveyed and mutually agreed line till Boundary Pillar No. 1271/1-T. The Parties agree that the Indian Nationals from Pyrdiwah village shall be allowed to draw water from Piyang River near point No. 6 of the agreed Map.

(*iii*) *Lyngkhat Area*

(*aa*) *Lyngkhat-I / Kulumcherra and Lyngkhat-II/ Kulumcherra*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 1264/4-S to Boundary Pillar No. 1265 and BP No. 1265/6-S to 1265/9-S as per jointly surveyed and mutually agreed line.

(*ab*) *Lyngkhat-III/Sonarhat*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 1266/13-S along the nallah southwards till it meets another nallah in the east-west direction, thereafter it shall run along the northern edge of the nallah in east till it meets the existing International Boundary north of Reference Pillar Nos. 1267/4-R-B and 1267/3-R-I.

(*iv*) *Dawki/Tamabil area*

The boundary shall be drawn by a straight line joining existing Boundary Pillar Nos. 1275/1-S to Boundary Pillar Nos. 1275/7-S. The Parties agree to fencing on 'zero line' in this area.

(परिशिष्ट एक)

(दोन) अंधारकोटा (कुष्टिया-नदिया) क्षेत्र

जून, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १५२/५-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १५३/१-एस पर्यंत, विद्यमान माथाभांगा नदीच्या काठाकाठाने जाणारी सीमा आखण्यात येईल.

(तीन) पकुरिया (कुष्टिया-नदिया) क्षेत्र

जून, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १५१/१-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १५२/२-एस पर्यंत, माथाभांगा नदीच्या काठाकाठाने जाणारी सीमा आखण्यात येईल.

(चार) चार महिषकुंडी (कुष्टिया-नदिया) क्षेत्र

जून, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १५३/१-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १५३/९-एस पर्यंत, माथाभांगा नदीच्या काठाकाठाने जाणारी सीमा आखण्यात येईल.

(पाच) हरिपाल/खुटादाह/बटोली/सापमेरी/एल एन पूर (पाटारी) (नौगाव-मालदा) क्षेत्र

जून, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक २४२/एस/१३, ते सीमा स्तंभ क्रमांक २४३/७-एस/५ यांना जोडणारी सीमारेषा आखण्यात येईल.

(सहा) बेरूबारी (पंचगढ-जलपाईगुडी) क्षेत्र

१९९६-१९९८ या कालावधीत संयुक्तपणे केलेल्या सीमांकनाप्रमाणे, बांग्लादेशाने प्रतिकूलपणे धारण केलेले बेरूबारी (पंचगढ-जलपाईगुडी) क्षेत्र, आणि भारताने प्रतिकूलपणे धारण केलेले बेरूबारी आणि सिंघपारा-खुडीपारा (पंचगढ-जलपाईगुडी) क्षेत्र, यांची सीमा आखण्यात येईल.

(ख) मेघालय सेक्टर

(एक) लोबाचेरा-नूनचेरा

डिसेंबर, २०१० मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे व मान्यता दिल्याप्रमाणे, लाईलांग-बलिचेरामधील विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १३१५/४-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १३१५/१५-एस पर्यंत, लाईलांग-नूनचेरामधील सीमा स्तंभ क्रमांक १३१६/१-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १३१६/११-एस पर्यंत, लाईलांग-लाहिलिंगमधील सीमा स्तंभ क्रमांक १३१७ पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १३१७/१३-एस पर्यंत, आणि लाईलांग-लोभाचेरामधील सीमा स्तंभ क्रमांक १३१८/१-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १३१८/२-एस पर्यंत, चहाच्या मळ्यांच्या काठाकाठाने जाणारी, सीमा आखण्यात येईल.

(दोन) पिरडीवाह/पडुआ क्षेत्र

संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि परस्पर मान्यता दिलेल्या रेषेप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १२७०/१-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १२७१/१-टी पर्यंत, सीमा आखण्यात येईल. पक्षकारांनी असे मान्य केले आहे की, पिरडीवाह गावातील भारतीय नागरिकांना, मान्यता दिलेल्या नकाशाच्या बिंदू क्रमांक ६ जवळ असलेल्या पियांग नदीतून पाणी घेण्याची अनुमती देण्यात येईल.

(तीन) लिंगखात क्षेत्र

(कक) लिंगखात-एक/कुलुमचेरा आणि लिंगखात-दोन/कुलुमचेरा

संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि परस्पर मान्यता दिलेल्या रेषेप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १२६४/४-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १२६५ पर्यंत आणि सीमा स्तंभ क्रमांक १२६५/६-एस पासून १२६५/९-एस पर्यंत सीमा आखण्यात येईल.

(कख) लिंगखात-तीन/सोनारहाट

विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १२६६/१३-एस पासून दक्षिणेकडे नाल्यालगत जाणारी सीमा, पूर्व-पश्चिम दिशेने येणाऱ्या दुसऱ्या नाल्याला येऊन मिळेपर्यंत, आखण्यात येईल, त्यानंतर ती, त्या नाल्याच्या उत्तरेकडील काठाकाठाने पूर्वेकडे संदर्भ स्तंभ क्रमांक १२६७/४-आर-बी आणि १२६७/३-आर-आय च्या विद्यमान आंतरराष्ट्रीय उत्तर सीमेला येऊन मिळेपर्यंत आखण्यात येईल.

(चार) दावकी/तमाबिल क्षेत्र

विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १२७५/१-एस ते सीमा स्तंभ क्रमांक १२७५/७-एस यांना एका सरळरेषेत जोडणारी सीमा आखण्यात येईल. पक्षकारांनी या क्षेत्रामधील " शून्य रेषेवर " कुंपण घालण्याचे मान्य केले आहे.

(APPENDIX I)

(*v*) *Naljuri/Sreepur Area*

(*aa*) *Naljuri I*

The boundary shall be a line from the existing Boundary Pillar No. 1277/2-S in southern direction upto three plots as depicted in the strip Map No. 166 till it meets the nallah flowing from Boundary Pillar No. 1277/5-T, thereafter it will run along the western edge of the nallah in the southern direction upto 2 plots on the Bangladesh side, thereafter it shall run eastwards till it meets a line drawn in southern direction from Boundary Pillar No. 1277/4-S.

(*ab*) *Naljuri III*

The boundary shall be drawn by a straight line from existing Boundary Pillar No. 1278/2-S to Boundary Pillar No. 1279/ 3-S.

(*vi*) *Muktapur/ Dibir Hawor Area*

The Parties agree that the Indian Nationals shall be allowed to visit Kali Mandir and shall also be allowed to draw water and exercise fishing rights in the water body in the Muktapur/ Dibir Hawor area from the bank of Muktapur side.

(c) Tripura Sector

Chandannagar-Champarai Tea Garden area in Tripura/ Moulvi Bazar Sector

The boundary shall be drawn along Sonaraichhera river from existing Boundary-Pillar No. 1904 to Boundary Pillar No. 1905 as surveyed jointly and agreed in July, 2011.

(d) Assam Sector

(*i*) *Kalabari (Boroibari) area in Assam Sector*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 1066/24-T to Boundary Pillar No. 1067/16-T as surveyed jointly and agreed in August, 2011.

(*ii*) *Pallathal area in Assam Sector*

The boundary shall be drawn from existing Boundary Pillar No. 1370/3-S to 1371/ 6-S to follow the outer edge of the tea garden and from Boundary Pillar No. 1372 to 1373/2-S along outer edge of the pan plantation.

III. LIST OF EXCHANGE OF ENCLAVES BETWEEN INDIA AND BANGLADESH IN PURSUANT TO ARTICLE 1 (12) OF THE AGREEMENT DATED I6TH MAY 1974 AND THE PROTOCOL TO THE AGREEMENT DATED 6TH SEPTEMBER, 2011.

A. EXCHANGEABLE INDIAN ENCLAVES IN BANGLADESH WTTH AREA

Sl. No.	Name of Chhits	Chhit No.	Lying within Police Station Bangladesh	Lying within Police Station W. Bengal	Area in Acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	A. Enclaves with Independent Chhits				
1.	Garati	75	Pochagar	Haldibari	58.23
2.	Garati	76	Pochagar	Haldibari	0.79
3.	Garati	77	Pochagar	Haldibari	18
4.	Garati	78	Pochagar	Haldibari	958.66
5.	Garati	79	Pochagar	Haldibari	1.74
6.	Garati	80	Pochagar	Haldibari	73.75

(परिशिष्ट एक)

(पाच) नलजुरी/श्रीपुर क्षेत्र

(कक) नलजुरी-एक

विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १२७७/२-एस पासून दक्षिण दिशेने, पट्टी नकाशा क्रमांक १६६ मध्ये चित्रित केल्याप्रमाणे, तीन भूमिभागांवरून जाणारी सीमारेषा, सीमा स्तंभ क्रमांक १२७७/५-टी पासून वाहणाऱ्या नाल्याला येऊन मिळेपर्यंत, आखण्यात येईल, त्यानंतर, ती, त्या नाल्याच्या पश्चिम काठालगत, दक्षिण दिशेने २ भूमिभागांवरून बांग्लादेशच्या बाजूकडे जाईल, त्यानंतर ती, सीमा स्तंभ क्रमांक १२७७/४-एस पासून दक्षिण दिशेने आखलेल्या रेषेला येऊन मिळेपर्यंत, पूर्वेकडे जाईल.

(कख) नलजुरी-तीन

विद्यमान सीमास्तंभ क्रमांक १२७८/२-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १२७९/३-एस पर्यंतची सीमा ही एका सरळ रेषेत आखण्यात येईल.

(सहा) मुक्तापूर/डिबिर हावोर क्षेत्र

पक्षकारांनी असे मान्य केले आहे की, भारतीय नागरिकांना काली मंदिरात दर्शनासाठी येण्याची अनुमती देण्यात येईल आणि तसेच, मुक्तापूरच्या बाजूकडील किनाऱ्याकडून मुक्तापूर/डिबिर होवोर क्षेत्राच्या जलाशयातून पाणी घेण्याची आणि तेथे मासेमारी करण्याच्या हक्काचा वापर करण्याची अनुमती देण्यात येईल.

(ग) त्रिपुरा सेक्टर

त्रिपुरा/मौलवी बाजार सेक्टरमधील चंदननगर-चंपाराई चहा मळा क्षेत्र

जुलै, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १९०४ पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १९०५ पर्यंत, सोनराईछेरा नदीलगत, सीमा आखण्यात येईल.

(घ) आसाम सेक्टर

(एक) आसाम सेक्टरमधील कालाबारी (बोरोईबारी) क्षेत्र

ऑगस्ट, २०११ मध्ये संयुक्तपणे भूमापन केल्याप्रमाणे आणि मान्यता दिल्याप्रमाणे, विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १०६६/२४-टी पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १०६७/१६-टी पर्यंत, सीमा आखण्यात येईल.

(दोन) आसाम सेक्टरमधील पल्लाथाल क्षेत्र

विद्यमान सीमा स्तंभ क्रमांक १३७०/३-एस पासून सीमा स्तंभ क्रमांक १३७१/६-एस पर्यंत चहाच्या मळ्याच्या बाह्य काठाकाठाने जाणारी, आणि सीमा स्तंभ क्रमांक १३७२ ते १३७३/२-एस पर्यंत पान मळ्याच्या बाह्य काठाकाठाने जाणारी, सीमा आखण्यात येईल.

तीन. दिनांक १६ मे, १९७४ रोजी झालेल्या करारातील अनुच्छेद १ (१२) आणि दिनांक ६ सप्टेंबर, २०११ रोजी झालेल्या त्या कराराच्या अनुसंधीच्या आनुषंगाने भारत व बांग्लादेश यांच्यामधील परवृत्त प्रदेशांची अदलाबदलीची सूची.

क. **बांग्लादेशातील अदलाबदलीयोग्य भारतीय परवृत्त प्रदेश क्षेत्रफळासह**

अ.क्र.	छिटांची नावे	छिट क्रमांक	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
		क. स्वतंत्र छिटे असलेले परवृत्त प्रदेश			
१.	गराती	७५	पचागड	हल्दीबारी	५८.२३
२.	गराती	७६	पचागड	हल्दीबारी	०.७९
३.	गराती	७७	पचागड	हल्दीबारी	१८
४.	गराती	७८	पचागड	हल्दीबारी	९५८.६६
५.	गराती	७९	पचागड	हल्दीबारी	१.७४
६.	गराती	८०	पचागड	हल्दीबारी	७३.७५

(APPENDIX I)

Sl. No.	Name of Chhits	Chhit No.	Lying within Police Station Bangladesh	Lying within Police Station W. Bengal	Area in Acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
7.	Bingimari Part-I	73	Pochagar	Haldibari	6.07
8.	Nazirganja	41	Boda	Haldibari	58.32
9.	Nazirganja	42	Boda	Haldibari	434.29
10.	Nazirganja	44	Boda	Haldibari	53.47
11.	Nazirganja	45	Boda	Haldibari	1.07
12	Nazirganja	46	Boda	Haldibari	17.95
13.	Nazirganja	47	Boda	Haldibari	3.89
14.	Nazirganja	48	Boda	Haldibari	73.27
15.	Nazirganja	49	Boda	Haldibari	49.05
16.	Nazirganja	50	Boda	Haldibari	5.05
17.	Nazirganja	51	Boda	Haldibari	0.77
18.	Nazirganja	52	Boda	Haldibari	1.04
19.	Nazirganja	53	Boda	Haldibari	1.02
20.	Nazirganja	54	Boda	Haldibari	3.87
21.	Nazirganja	55	Boda	Haldibari	12.18
22.	Nazirganja	56	Boda	Haldibari	54.04
23.	Nazirganja	57	Boda	Haldibari	8.27
24.	Nazirganja	58	Boda	Haldibari	14.22
25.	Nazirganja	60	Boda	Haldibari	0.52
26.	Putimari	59	Boda	Haldibari	122.8
27.	Daikhata Chhat	38	Boda	Haldibari	499.21
28.	Salbari	37	Boda	Haldibari	1188.93
29.	Kajal Dighi	36	Boda	Haldibari	771.44
30.	Nataktoka	32	Boda	Haldibari	162.26
31.	Nataktoka	33	Boda	Haldibari	0.26
32.	Beuladanga Chhat	35	Boda	Haldibari	0.83
33.	Balapara Iagrabar	3	Debiganj	Haldibari	1752.44
34.	Bara Khankikharija Citaldaha.	30	Dimla	Haldibari	7.71
35.	Bara Khankikharija Citaldaha	29	Dimla	Haldibari	36.83
36.	Barakhangir	28	Dimla	Haldibari	30.53
37.	Nagarjikobari	31	Dimla	Haldibari	33.41
38.	Kuchlibari	26	Patgram	Mekliganj	5.78
39.	Kuchlibari	27	Patgram	Mekliganj	2.04
40.	Bara Kuchlibari	Fragment of J.L.107 of P.S Mekliganj	Patgram	Mekliganj	4.35
41.	Jamaldaha-Balapukhari	6	Patgram	Mekliganj	5.24
42.	Uponchowki Kuchlibari	115/2	Patgram	Mekliganj	0.32

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र.	छिटांचे नावे	छिट क्रमांक	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
७.	बिंगीमारी भाग-एक	७३	पचागड	हल्दीबारी	६.०७
८.	नाजिरगंज	४१	बोदा	हल्दीबारी	५८.३२
९.	नाजिरगंज	४२	बोदा	हल्दीबारी	४३४.२९
१०.	नाजिरगंज	४४	बोदा	हल्दीबारी	५३.४७
११.	नाजिरगंज	४५	बोदा	हल्दीबारी	१.०७
१२.	नाजिरगंज	४६	बोदा	हल्दीबारी	१७.९५
१३.	नाजिरगंज	४७	बोदा	हल्दीबारी	३.८९
१४.	नाजिरगंज	४८	बोदा	हल्दीबारी	७३.२७
१५.	नाजिरगंज	४९	बोदा	हल्दीबारी	४९.०५
१६.	नाजिरगंज	५०	बोदा	हल्दीबारी	५.०५
१७.	नाजिरगंज	५१	बोदा	हल्दीबारी	०.७७
१८.	नाजिरगंज	५२	बोदा	हल्दीबारी	१.०४
१९.	नाजिरगंज	५३	बोदा	हल्दीबारी	१.०२
२०.	नाजिरगंज	५४	बोदा	हल्दीबारी	३.८७
२१.	नाजिरगंज	५५	बोदा	हल्दीबारी	१२.१८
२२.	नाजिरगंज	५६	बोदा	हल्दीबारी	५४.०४
२३.	नाजिरगंज	५७	बोदा	हल्दीबारी	८.२७
२४.	नाजिरगंज	५८	बोदा	हल्दीबारी	१४.२२
२५.	नाजिरगंज	६०	बोदा	हल्दीबारी	०.५२
२६.	पुटीमारी	५९	बोदा	हल्दीबारी	१२२.८
२७.	दइखाटा छाट	३८	बोदा	हल्दीबारी	४९९.२१
२८.	सलबारी	३७	बोदा	हल्दीबारी	११८८.९३
२९.	काजलदिघी	३६	बोदा	हल्दीबारी	७७१.४४
३०.	नाटकटोका	३२	बोदा	हल्दीबारी	१६२.२६
३१.	नाटकटोका	३३	बोदा	हल्दीबारी	०.२६
३२.	बेउलाडांगा छाट	३५	बोदा	हल्दीबारी	०.८३
३३.	बलापारा इगराबार	३	देबीगंज	हल्दीबारी	१७५२.४४
३४.	बड खंकीखरीजा चितलदह	३०	डिमला	हल्दीबारी	७.७१
३५.	बड खंकीखरीजा चितलदह	२९	डिमला	हल्दीबारी	३६.८३
३६.	बडखनगीर	२८	डिमला	हल्दीबारी	३०.५३
३७.	नगरजीकोबारी	३१	डिमला	हल्दीबारी	३३.४१
३८.	कुचलीबारी	२६	पाटग्राम	मेकलीगंज	५.७८
३९.	कुचलीबारी	२७	पाटग्राम	मेकलीगंज	२.०४
४०.	बंड कुचलीबारी	मेकलीगंज पोलीस ठाण्याच्या जे. एल. १०७ चा खंड.	पाटग्राम	मेकलीगंज	४.३५
४१.	जमालदह-बलापुखरी	६	पाटग्राम	मेकलीगंज	५.२४
४२.	उपनचौकी कुचलीबारी	११५/२	पाटग्राम	मेकलीगंज	०.३२

(APPENDIX I)

Sl. No.	Name of Chhits	Chhit No.	Lying within Police Station Bangladesh	Lying within Police Station W. Bengal	Area in Acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
43.	Uponchowki kuchlibari	7	Patgram	Mekliganj	44.04
44.	Bhothnri	11	Patgram	Mekliganj	36.83
45.	Balapukhari	5	Patgram	Mekliganj	55.91
46.	Bara Khangir	4	Patgram	Mekliganj	50.51
47.	Bara Khangir	9	Patgram	Mekliganj	87.42
48.	Chhat Bogdokra	10	Patgram	Mekliganj	41.7
49.	Ratanpur	11	Patgram	Mekliganj	58.91
50.	Bogdokra	12	Patgram	Mekliganj	25.49
51.	Fulker Dabri	Fragment of J.L. 107 of P.S Mekliganj	Patgram	Mekliganj	0.88
52.	Kharkharia	15	Patgram	Mekliganj	60.74
53.	Kharkharia	13	Patgram	Mekliganj	51.62
54.	Lotamari	14	Patgram	Mekliganj	110.92
55.	Bhotbari	16	Patgram	Mekliganj	205.46
56.	Komat Changrabandha	16A	Patgram	Mekliganj	42.8
57.	Komat Changrabandha	17A	Patgram	Mekliganj	16.01
58.	Panisala	17	Patgram	Mekliganj	137.66
59.	Dwarikamari Khasbash	18	Patgram	Mekliganj	36.5
60.	Panisala	153/P	Patgram	Mekliganj	0.27
61.	Panisala	153/0	Patgram	Mekliganj	18.01
62.	Panisala	19	Patgram	Mekliganj	64.63
63.	Panisala	21	Patgram	Mekliganj	51.4
64.	Lotamari	20	Patgram	Mekliganj	283.53
65.	Lotamari	22	Patgram	Mekliganj	98.85
66.	Dwarikamari	23	Patgram	Mekliganj	39.52
67.	Dwarikamari	25	Patgram	Mekliganj	45.73
68.	Chhat Bhothat	24	Patgram	Mekliganj	56.11
69.	Baakata	131	Patgram	Hathabhanga	22.35
70.	Baakata	132	Patgram	Hathabhanga	11.96
71.	Baakata	130	Patgram	Hathibhanga	20.48
72.	Bhogramguri	133	Patgram	Hathibhanga	1.44
73.	Chenakata	134	Patgram	Mekliganj	7.81
74.	Banskata	119	Patgram	Mathabanga	413.81
75.	Banskata	120	Patgram	Mathabanga	30.75
76.	Banskata	121	Patgram	Mathabanga	12.15

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र. (१)	छिटांचे नाव (२)	छिट क्रमांक (३)	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (४)	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (५)	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये (६)
४३.	उपनचौकी कुचलीबारी	७	पाटग्राम	मेकलीगंज	४४.०४
४४.	भोतनरी	११	पाटग्राम	मेकलीगंज	३६.८३
४५.	बलापुखरी	५	पाटग्राम	मेकलीगंज	५५.९१
४६.	बड खनगीर	४	पाटग्राम	मेकलीगंज	५०.५१
४७.	बड खनगीर	९	पाटग्राम	मेकलीगंज	८७.४२
४८.	छाट बगडोकरा	१०	पाटग्राम	मेकलीगंज	४१.७
४९.	रतनपुर	११	पाटग्राम	मेकलीगंज	५८.९१
५०.	बगडोकरा	१२	पाटग्राम	मेकलीगंज	२५.४९
५१.	फुलकर डाबरी	मेकलीगंज पोलीस ठाण्याच्या जे. एल. १०७ चा खंड.	पाटग्राम	मेकलीगंज	०.८८
५२.	खरखरिया	१५	पाटग्राम	मेकलीगंज	६०.७४
५३.	खरखरिया	१३	पाटग्राम	मेकलीगंज	५१.६२
५४.	लोटामारी	१४	पाटग्राम	मेकलीगंज	११०.९२
५५.	भूतबारी	१६	पाटग्राम	मेकलीगंज	२०५.४६
५६.	कोमात चांग्रबांधा	१६क	पाटग्राम	मेकलीगंज	४२.८
५७.	कोमात चांग्रबांधा	१७क	पाटग्राम	मेकलीगंज	१६.०१
५८.	पानीसाला	१७	पाटग्राम	मेकलीगंज	१३७.६६
५९.	द्वारिकामारी खसबश	१८	पाटग्राम	मेकलीगंज	३६.५
६०.	पानीसाला	१५३/त	पाटग्राम	मेकलीगंज	०.२७
६१.	पानीसाला	१५३/ण	पाटग्राम	मेकलीगंज	१८.०१
६२.	पानीसाला	१९	पाटग्राम	मेकलीगंज	६४.६३
६३.	पानीसाला	२१	पाटग्राम	मेकलीगंज	५१.४
६४.	लोटामारी	२०	पाटग्राम	मेकलीगंज	२८३.५३
६५.	लोटामारी	२२	पाटग्राम	मेकलीगंज	९८.८५
६६.	द्वारिकामारी	२३	पाटग्राम	मेकलीगंज	३९.५२
६७.	द्वारिकामारी	२५	पाटग्राम	मेकलीगंज	४५.७३
६८.	छाट भूतहाट	२४	पाटग्राम	मेकलीगंज	५६.११
६९.	बाकाटा	१३१	पाटग्राम	हाथाभांगा	२२.३५
७०.	बाकाटा	१३२	पाटग्राम	हाथाभांगा	११.९६
७१.	बाकाटा	१३०	पाटग्राम	हाथीभांगा	२०.४८
७२.	भोगरामगुरी	१३३	पाटग्राम	हाथीभांगा	१.४४
७३.	छेनाकाटा	१३४	पाटग्राम	मेकलीगंज	७.८१
७४.	बांसकाटा	११९	पाटग्राम	माथाभांगा	४१३.८१
७५.	बांसकाटा	१२०	पाटग्राम	माथाभांगा	३०.७५
७६.	बांसकाटा	१२१	पाटग्राम	माथाभांगा	१२.१५

(APPENDIX I)

Sl. No.	Name of Chhits	Chhit No.	Lying within Police Station Bangladesh	Lying within Police Station W. Bengal	Area in Acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
77.	Banskata	113	Patgram	Mathabanga	57.86
78.	Banskata	112	Patgram	Mathabanga	315.04
79.	Banskata	114	Patgram	Mathabanga	0.77
80.	Banskata	115	Patgram	Mathabanga	29.2
81.	Banskata	122	Patgram	Mathabanga	33.22
82.	Banskata	127	Patgram	Mathabanga	12.72
83.	Banskata	128	Patgram	Mathabanga	2.33
84.	Banskata	117	Patgram	Mathabanga	2.55
85.	Banskata	118	Patgram	Mathabanga	30.98
86.	Banskata	125	Patgram	Mathabanga	0.64
87.	Banskata	126	Patgram	Mathabanga	1.39
88.	Banskata	129	Patgram	Mathabanga	1.37
89.	Banskata	116	Patgram	Mathabanga	16.96
90.	Banskata	123	Patgram	Mathabanga	24.37
91.	Banskata	124	Patgram	Mathabanga	0.28
92.	GotamariChhit	135	Hatibandha	Sitalkuchi	126.59
93.	Gotamari Chhit	136	Hatibandha	Sitalkuchi	20.02
94.	Banapachai	151	Lalmonirhat	Dinhata	217.29
95.	Banapachai Bhitarkuthi	152	Lalmonirhat	Dinhata	81.71
96.	Dasiar Chhara	150	Fulbari	Dinhata	1643.44
97.	Dakurhat- Dakinirkuthi	156	Kurigram	Dinhata	14.27
98.	Kalamati	141	Bhurungamari	Dinhata	21.21
99.	Bhahobganj	153	Bhurungamari	Dinhata	31.58
100.	Baotikursa	142	Bhurungamari	Dinhata	45.63
101.	Bara Coachulka	143	Bhurungamari	Dinhata	39.99
102.	Gaochulka II	147	Bhurungamari	Dinhata	0.9
103.	Gaochulka I	146	Bhurungamari	Dinhata	8.92
104.	Dighaltari II	145	Bhurungamari	Dinhata	8.81
105.	Dighaltari I	144	Bhurungamari	Dinhata	12.31
106.	Chhoto Garaljhora II	149	Bhurungamari	Dinhata	17.85
107.	Chhoto Garaljhora I	148	Bhurungamari	Dinhata	35.74

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र.	छिटांची नावे	छिट क्रमांक	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत येणारे	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
७७.	बांसकाटा	११३	पाटग्राम	माथाभांगा	५७.८६
७८.	बांसकाटा	११२	पाटग्राम	माथाभांगा	३१५.०४
७९.	बांसकाटा	११४	पाटग्राम	माथाभांगा	०.७७
८०.	बांसकाटा	११५	पाटग्राम	माथाभांगा	२९.२
८१.	बांसकाटा	१२२	पाटग्राम	माथाभांगा	३३.२२
८२.	बांसकाटा	१२७	पाटग्राम	माथाभांगा	१२.७२
८३.	बांसकाटा	१२८	पाटग्राम	माथाभांगा	२.३३
८४.	बांसकाटा	११७	पाटग्राम	माथाभांगा	२.५५
८५.	बांसकाटा	११८	पाटग्राम	माथाभांगा	३०.९८
८६.	बांसकाटा	१२५	पाटग्राम	माथाभांगा	०.६४
८७.	बांसकाटा	१२६	पाटग्राम	माथाभांगा	१.३९
८८.	बांसकाटा	१२९	पाटग्राम	माथाभांगा	१.३७
८९.	बांसकाटा	११६	पाटग्राम	माथाभांगा	१६.९६
९०.	बांसकाटा	१२३	पाटग्राम	माथाभांगा	२४.३७
९१.	बांसकाटा	१२४	पाटग्राम	माथाभांगा	०.२८
९२.	गोटामारी छिट	१३५	हातीबांधा	सितलकुची	१२६.५९
९३.	गोटामारी छिट	१३६	हातीबांधा	सितलकुची	२०.०२
९४.	बनापचाई	१५१	लालमनीरहाट	दिनहाटा	२१७.२९
९५.	बनापचाई भितरकुठी	१५२	लालमनीरहाट	दिनहाटा	८१.७१
९६.	दासीयार छारा	१५०	फुलबारी	दिनहाटा	१६४३.४४
९७.	डाकूरहाट डाकिरनिरकुठी	१५६	करीग्राम	दिनहाटा	१४.२७
९८.	कलामाटी	१४१	भुरूंगामारी	दिनहाटा	२१.२१
९९.	भाहबगंज	१५३	भुरूंगमारी	दिनहाटा	३१.५८
१००.	बाओतीकुर्सा	१४२	भुरूंगमारी	दिनहाटा	४५.६३
१०१.	बाड कोआचुलका	१४३	भुरूंगमारी	दिनहाटा	३९.९९
१०२.	गावचुलका II	१४७	भुरूंगमारी	दिनहाटा	०.९
१०३.	गावचुलका I	१४६	भुरूंगमारी	दिनहाटा	८.९२
१०४.	दिघलतरी II	१४५	भुरूंगमारी	दिनहाटा	८.८१
१०५.	दिघलतरी I	१४४	भुरूंगमारी	दिनहाटा	१२.३१
१०६.	छोटो गरलझोरा II	१४९	भुरूंगमारी	दिनहाटा	१७.८५
१०७.	छोटो गरलझोरा I	१४८	भुरूंगमारी	दिनहाटा	३५.७४

(APPENDIX I)

Sl. No.	Name of Chhits	Chhit No.	Lying within Police Station Bangladesh	Lying within Police Station W. Bengal	Area in Acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
108.	I chhit *without name and JL No. at the southern and of JL No. 38 and southern and of JL No. 39 (locally known as Ashokabari**)		Patgram	Mathabhanga	3.5
	Enclaves with Fragmented Chhits				
109.	(*i*) Bewladanga	34	Haldibari	Boda	862.46
	(*ii*) Bewladanga	Fragment	Haldibari	Debiganj	
110.	(*i*) Kotbhajni	2	Haldibari	Debiganj	2012.27
	(*ii*) Kotbhajni	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*iii*) Kotbhajni	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*iv*) Kotbhajni	Fragment	Haldibari	Debiganj	
111.	(*i*) Dahala	Khagrabri	Haldibari	Debiganj	2650.35
	(*ii*) Dahala	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*iii*) Dahala	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*iv*) Dahala	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*v*) Dahala	Fragment	Haldibari	Debiganj	
	(*vi*) Dahala	Fragment	Haldibari	Debiganj	
					17160.63

The above given details of enclaves have been jointly compared and reconciled with records held by India and Bangladesh during the Indo-Bangladesh Conference held at Calcutta during 9th-12th October, 1996 as well as during joint field inspection at Jalpaiguri (West Bengal) Panchagarh (Bangladesh) sector during 21-24 November, 1996.

Note.—Name of enclave in Sl. No. 108 above has been identified as Ashokabari by joint ground verification during field season 1996-97.

Brig. J. R. Peter

Director Land Records and Survey (*Ex-Officio*) West Bengal, India and Director, Eastern Circle Survey of India, Calcutta.

Md. Shafi Uddin

Director General, Land Records and Surveys, Bangladesh.

* Corrected *vide* 150th (54th) India-Bangladesh Boundary Conference held at Kolkata from 29th September to 2nd October, 2002.

** Corrected *vide* 152nd (56th) India-Bangladesh Boundary Conference held at Kochbihar, India from 18th-20th September, 2003.

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र. (१)	छिटांचे नाव (२)	छिट क्रमांक (३)	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (४)	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (५)	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये (६)
१०८.	जे. एल. क्र. ३८ चे दक्षिणेकडील आणि जे. एल. क्र. ३९ चे दक्षिणेकडील नाव आणि जे. एल. क्र. नसलेले १ छिट * (स्थानिकरीत्या अशोकाबारी** म्हणून ओळखले जाणारे).		पाटग्राम	माथाभांगा	३.५
	खंडित छिटे असलेले परवृत्त प्रदेश				
१०९.	(एक) बेवलाडांगा	३४	हल्दीबारी	बोदा	८६२.४६
	(दोन) बेवलाडांगा	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
११०.	(एक) कोटभजनी	२	हल्दीबारी	देबीगंज	२०१२.२७
	(दोन) कोटभजनी	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(तीन) कोटभजनी	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(चार) कोटभजनी	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
१११.	(एक) दहला	खागराबारी	हल्दीबारी	देबीगंज	२६५०.३५
	(दोन) दहला	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(तीन) दहला	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(चार) दहला	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(पाच) दहला	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
	(सहा) दहला	खंड	हल्दीबारी	देबीगंज	
					१७१६०.६३

परवृत्त प्रदेशांचा वर दिलेला तपशील, कलकत्ता येथे ९ – १२ ऑक्टोबर, १९९६ या कालावधीत झालेल्या भारत-बांग्लादेश परिषदेमध्ये, तसेच जलपायगुडी (पश्चिम बंगाल), पंचगढ (बांग्लादेश) सेक्टर येथे २१ – २४ नोव्हेंबर, १९९६ या कालावधीत संयुक्तपणे केलेल्या क्षेत्रीय पाहणीमध्ये भारत व बांग्लादेश यांच्याकडे असलेल्या अभिलेखावरून संयुक्तपणे ताडून पाहण्यात आला व त्यांचा मेळ घालण्यात आला आहे.

टीप.— क्षेत्रीय सीमन काळ १९९६-९७ मधील संयुक्त स्थल पडताळणीद्वारे अशोकाबारी हे वरील अ. क्र. १०८ वरील परवृत्त प्रदेशाचे नाव म्हणून निश्चित करण्यात आले आहे.

ब्रिगेडियर जे. आर. पीटर
संचालक, भूमी अभिलेख व भूमापन (पदसिद्ध)
पश्चिम बंगाल, भारत आणि
संचालक, भारतीय पूर्व मंडल भूमापन,
कलकत्ता.

मो. शफी उद्दीन,
महासंचालक, भूमी अभिलेख व भूमापन,
बांग्लादेश.

* कोलकाता येथे २९ सप्टेंबर ते २ ऑक्टोबर, २००२ पर्यंत झालेल्या १५० व्या (५४ व्या) भारत-बांग्लादेश सीमा परिषदेद्वारे सुधारणा केली.

** कूचबिहार, भारत येथे १८ सप्टेंबर ते २० सप्टेंबर, २००३ पर्यंत झालेल्या १५२ व्या (५६ व्या) भारत-बांग्लादेश सीमा परिषदेद्वारे सुधारणा केली.

(APPENDIX I)

B. EXCHANGEABLE BANGLADESH ENCLAVES IN INDIA WITH AREA

SI. No. (1)	Name of Chhits (2)	Lying within Police station W. Bengal (3)	Lying within Police station Bangladesh (4)	J.L. No. (5)	Area in acres (6)
	A. Enclaves with independent chhits				
1.	Chhit Kuchlibari	Mekliganj	Patgram	22	370.64
2.	Chhit Land of Kuchlibari	Mekliganj	Patgram	24	1.83
3.	Balapukhari	Mekliganj	Patgram	21	331.64
4.	Chhit Land of Panbari No. 2.	Mekliganj	Patgram	20	1.13
5.	Chhit Panbari	Mekliganj	Patgram	18	108.59
6.	Dhabalsati Mirgipur	Mekliganj	Patgram	15	173.88
7.	Bamandal	Mekliganj	Patgram	11	2.24
8.	Chhit Dhabalsati	Mekliganj	Patgram	14	66.58
9.	Dhabalsati	Mekliganj	Patgram	13	60.45
10.	Srirampur	Mekliganj	Patgram	8	1.05
11.	Jote Nijjama	Mekliganj	Patgram	3	87.54
12.	Chhit Land of Jagatber No.3	Mathabhanga	Patgram	37	69.84
13.	Chhit Land of Jagatber No. 1	Mathabhanga	Patgram	35	30.66
14.	Chhit Land of Jagatber No.2	Mathabhanga	Patgram	36	27.09
15.	Chhit Kokoabari	Mathabhanga	Patgram	47	29.49
16.	Chhit Bhandardaha	Mathabhanga	Patgram	67	39.96
17.	Dhabalguri	Mathabhanga	Patgram	52	12.5
18.	Chhit Dhabalguri	Mathabhanga	Patgram	53	22.31
19.	Chhit Land of Dhabalguri No. 3	Mathabhanga	Patgram	70	1.33
20.	Chhit Land of Dhabalguri No. 4	Mathabhanga	Patgram	71	4.55
21.	Chhit Land of Dhabalguri No. 5	Mathabhanga	Patgram	72	4.12
22.	Chhit Land of Dhabalguri No. 1	Mathabhanga	Patgram	68	26.83
23.	Chhit Land of Dhabalguri No.2	Mathabhanga	Patgram	69	13.95
24.	Mahishmari	Sitalkuchi	Patgram	54	122.77
25.	Bura Saradubi	Sitalkuchi	Hatibandha	13	34.96
26.	Falnapur	Sitalkuchi	Patgram	64	505.56
27.	Amjhol	Sitalkuchi	Hatibandha	57	1.25
28.	Kismat Batrigachh	Dinhata	Kaliganj	82	209.95
29.	Durgapur	Dinhata	Kaliganj	83	20.96
30.	Bansua Khamar Gitaldaha	Dinhata	Lalmonirhat	1	24.54
31.	Poaturkuthi	Dinhata	Lalmonirhat	37	589.94
32.	Paschim Bakalir Chhara	Dinhata	Bhurungamari	38	151.98

(परिशिष्ट एक)

ख. भारतातील अदलाबदलीयोग्य बांग्लादेशी परवृत्त प्रदेश क्षेत्रफळासह

अ.क्र.	छिटांचे नावे	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	जे. एल. क्रमांक	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
	क. स्वतंत्र छिट असलेले परवृत्त प्रदेश				
१.	छिट कुचलीबारी	मेकलीगंज	पाटग्राम	२२	३७०.६४
२.	कुचलीबारीची छिट भूमी	मेकलीगंज	पाटग्राम	२४	१.८३
३.	बलापुखरी	मेकलीगंज	पाटग्राम	२१	३३१.६४
४.	पानबारी क्र. २ ची छिट भूमी	मेकलीगंज	पाटग्राम	२०	१.१३
५.	छिट पानबारी	मेकलीगंज	पाटग्राम	१८	१०८.५९
६.	धबलसती मिर्गीपूर	मेकलीगंज	पाटग्राम	१५	१७३.८८
७.	बामनदल	मेकलीगंज	पाटग्राम	११	२.२४
८.	छिट धबलसती	मेकलीगंज	पाटग्राम	१४	६६.५८
९.	धबलसती	मेकलीगंज	पाटग्राम	१३	६०.४५
१०.	श्रीरामपुर	मेकलीगंज	पाटग्राम	८	१.०५
११.	जोते निज्जमा	मेकलीगंज	पाटग्राम	३	८७.५४
१२.	जगतबेर क्र. ३ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	३७	६९.८४
१३.	जगतबेर क्र. १ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	३५	३०.६६
१४.	जगतबेर क्र. २ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	३६	२७.०९
१५.	छिट कोकोआबारी	माथाभांगा	पाटग्राम	४७	२९.४९
१६.	छिट भांडारदह	माथाभांगा	पाटग्राम	६७	३९.९६
१७.	धाबलगुरी	माथाभांगा	पाटग्राम	५२	१२.५
१८.	छिट धबलगुरी	माथाभांगा	पाटग्राम	५३	२२.३१
१९.	धबलगुरी क्र. ३ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	७०	१.३३
२०.	धबलगुरी क्र. ४ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	७१	४.५५
२१.	धबलगुरी क्र. ५ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	७२	४.१२
२२.	धबलगुरी क्र. १ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	६८	२६.८३
२३.	धबलगुरी क्र. २ ची छिट भूमी	माथाभांगा	पाटग्राम	६९	१३.९५
२४.	महीषमारी	सितलकुची	पाटग्राम	५४	१२२.७७
२५.	बड सराडुबी	सितलकुची	हातीबांधा	१३	३४.९६
२६.	फालनापूर	सितलकुची	पाटग्राम	६४	५०५.५६
२७.	आमझोल	सितलकुची	हातीबांधा	५७	१.२५
२८.	किस्मत बात्रीगाछ	दिनहाटा	कालीगंज	८२	२०९.९५
२९.	दुर्गापूर	दिनहाटा	कालीगंज	८३	२०.९६
३०.	बाँसुआ खामार गितलदह	दिनहाटा	लालमनिरहाट	१	२४.५४
३१.	पोआतुरकुठी	दिनहाटा	लालमनिरहाट	३७	५८९.९४
३२.	पश्चिम बकालीर छरा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	३८	१५१.९८

(APPENDIX I)

SI. No.	Name of Chhits	Lying within Police station W. Bengal	Lying within Police station Bangladesh	J.L. No.	Area in acres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
33.	Madhya Bakalir Chhara	Dinhata	Bhurungamari	39	32.72
34.	Purba Bakalir Chhara	Dinhata	Bhurungamari	40	12.23
35.	Madhya Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	3	136.66
36.	Madhya Chhit Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	8	11.87
37.	Paschim Chhit Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	7	7.6
38.	Uttar Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	2	27.29
39.	Kachua	Dinhata	Bhurungamari	5	119.74
40.	Uttar Bansjani	Tufanganj	Bhurungamari	1	47.17
41.	Chhat Tilai	Tufanganj	Bhurungamari	17	81.56
	B. Enclaves with Fragmented Chhits				
42.	(*i*) Nalgram	Sitalkuchi	Patgarm	65	1397.34
	(*ii*) Nalgram (Fragment)	Sitalkuchi	Patgarm	65	
	(*iii*) Nalgram (Fragment)	Sitalkuchi	Patgarm	65	
43.	(*i*) Chhit Nalgram	Sitalkuchi	Patgarm	66	49.5
	(*ii*) Chhit Nalgram (Fragment)	Sitalkuchi	Patgarm	66	
44.	(*i*) Batrigachh	Dinhata	Kaliganj	81	577.37
	(*ii*) Batrigachh (Fragment)	Dinhata	Kaliganj	81	
	(*iii*) Batrigachh (Fragment)	Dinhata	Phulbari	9	
45.	(*i*) Karala	Dinhata	Phulbari	9	269.91
	(*ii*) Karala (fragment)	Dinhata	Phulbari	9	
	(*iii*) Karala (fragment)	Dinhata	Phulbari	8	
46.	(*i*) Sipprasad Mustati	Dinhata	Phulbari	8	373.2
	(*ii*) Sipprasad Mustati (Fragment)	Dinhata	Phulbari	6	
47.	(*i*) Dakshin Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	6	571.38
	(*ii*) Dakshin Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	6	
	(*iii*) Dakshin Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	6	
	(*iv*) Dakshin Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	6	
	(*v*) Dakshin Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	6	
	(*vi*) Dakshin Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	6	
48.	(*i*) Paschim Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	4	29.49
	(*ii*) Paschim Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	4	
49.	(*i*) Purba Chhit Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	10	35.01
	(*ii*) Purba Chhit Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	10	

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र. (१)	छिटांचे नावे (२)	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (३)	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले (४)	जे. एल. क्रमांक (५)	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये (६)
३३.	मध्य बकालीर छरा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	३९	३२.७२
३४.	पूर्व बकालीर छरा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	४०	१२.२३
३५.	मध्य मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	३	१३६.६६
३६.	मध्य छिट मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	८	११.८७
३७.	पश्चिम छिट मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	७	७.६
३८.	उत्तर मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	२	२७.२९
३९.	कचुआ	दिनहाटा	भुरुंगमारी	५	११९.७४
४०.	उत्तर बांसजनी	तुफानगंज	भुरुंगमारी	१	४७.१७
४१.	छाट तिलाई	तुफानगंज	भुरुंगमारी	१७	८१.५६
	ख. खंडित छिटे असलेले परवृत्त प्रदेश				
४२.	(एक) नलग्राम	सितलकुची	पाटग्राम	६५	१३९७.३४
	(दोन) नलग्राम (खंड)	सितलकुची	पाटग्राम	६५	
	(तीन) छिट नलग्राम (खंड)	सितलकुची	पाटग्राम	६५	
४३.	(एक) छिट नलग्राम	सितलकुची	पाटग्राम	६६	४९.५
	(दोन) छिट नलग्राम (खंड)	सितलकुची	पाटग्राम	६६	
४४.	(एक) बत्रीगाछ	दिनहाटा	कालीगंज	८१	५७७.३७
	(दोन) बत्रीगाछ (खंड)	दिनहाटा	कालीगंज	८१	
	(तीन) बत्रीगाछ (खंड)	दिनहाटा	फुलबारी	९	
४५.	(एक) कारला	दिनहाटा	फुलबारी	९	२६९.९१
	(दोन) कारला (खंड)	दिनहाटा	फुलबारी	९	
	(तीन) कारला (खंड)	दिनहाटा	फुलबारी	८	
४६.	(एक) सिपप्रसाद मुस्तती	दिनहाटा	फुलबारी	८	३७३.२
	(दोन) सिपप्रसाद मुस्तती (खंड)	दिनहाटा	फुलबारी	६	
४७.	(एक) दक्षिण मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	५७१.३८
	(दोन) दक्षिण मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	
	(तीन) दक्षिण मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	
	(चार) दक्षिण मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	
	(पाच) दक्षिण मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	
	(सहा) दक्षिण मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	६	
४८.	(एक) पश्चिम मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	४	२९.४९
	(दोन) पश्चिम मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	४	
४९.	(एक) पूर्व छिट मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	१०	३५.०१
	(दोन) पूर्व छिट मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	१०	

(APPENDIX I)

SI. No.		Name of Chhits	Lying within Police station W. Bengal	Lying within Police station Bangladesh	J.L. No.	Area in acres
(1)		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
50.	(*i*)	Purba Masaldanga	Dinhata	Bhurungamari	11	153.89
	(*ii*)	Purba Masaldanga (Fragment)	Dinhata	Bhurungamari	11	
51.	(*i*)	Uttar Dhaldanga	Tufanganj	Bhurungamari	14	24.98
	(*ii*)	Uttar Dhaldanga (Fragment)	Tufanganj	Bhurungamari	14	
	(*iii*)	Uttar Dhaldanga (Fragment)	Tufanganj	Bhurungamari	14	
	Total Area					7,110.02

The above given details of enclaves have been jointly compared and reconciled with records held by India and Bangladesh during the Indo-Bangladesh Conference held at Calcutta during 9th-12th October, 1996 as well as during joint field inspection at Jalpaiguri (West Bangal)-Panchagarh (Bagladesh) sector during 21-24 November, 1996.

Brig. J. R. Peter,
Director Land Record and Survey
(*Ex-Officio*) West Bengal, India and
Director, Eastern Circle
Survey of India, Calcutta.

Md. Shafi Uddin,
Director General, Land Records
and Surveys, Bangladesh.

(परिशिष्ट एक)

अ.क्र.	छिटांचे नावे	पश्चिम बंगाल पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	बांग्लादेश पोलीस ठाण्याच्या हद्दीत असलेले	जे. एल. क्रमांक	क्षेत्रफळ एकरांमध्ये
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
५०.	(एक) पूर्व मसालडांगा	दिनहाटा	भुरुंगमारी	११	१५३.८९
	(दोन) पूर्व मसालडांगा (खंड)	दिनहाटा	भुरुंगमारी	११	
५१.	(एक) उत्तर ढालडांगा	तुफानगंज	भुरुंगमारी	१४	२४.९८
	(दोन) उत्तर ढालडांगा (खंड)	तुफानगंज	भुरुंगमारी	१४	
	(तीन) उत्तर ढालडांगा (खंड)	तुफानगंज	भुरुंगमारी	१४	
				एकूण क्षेत्रफळ . .	**७,११०.०२**

परवृत्त प्रदेशांचा वर दिलेला तपशील कलकत्ता येथे ९ – १२ ऑक्टोबर, १९९६ या कालावधीत झालेल्या भारत-बांग्लादेश परिषदेमध्ये, तसेच जलपायगुडी (पश्चिम बंगाल)-पंचगढ (बांग्लादेश) सेक्टर येथे २१ – २४ नोव्हेंबर, १९९६ या कालावधीत संयुक्तपणे केलेल्या क्षेत्रीय पाहणीमध्ये भारत व बांग्लादेश यांच्याकडे असलेल्या अभिलेखावरून संयुक्तपणे ताडून पाहण्यात आला व त्यांचा मेळ घालण्यात आला आहे.

ब्रिगेडिअर जे. आर. पीटर
संचालक, भूमी-अभिलेख व भूमापन (पदसिद्ध),
पश्चिम बंगाल, भारत आणि
संचालक, भारतीय पूर्व मंडल भूमापन,
कलकत्ता.

मो. शफी उद्दीन,
महासंचालक, भूमी अभिलेख व भूमापन,
बांग्लादेश.

APPENDIX II

[1][THE CONSTITUTION (APPLICATION TO JAMMU AND KASHMIR) ORDER, 2019

C. O. 272

In exercise of the powers conferred by clause (1) of article 370 of the Constitution, the President, with the concurrence of the Government of the State of Jammu and Kashmir, is pleased to make the following Order :—

1. (*1*) This Order may be called the Constitution (Application to Jammu and Kashmir) Order, 2019.

(*2*) It shall come into force at once, and shall thereupon supersede the Constitution (Application to Jammu and Kashmir) Order, 1954 as amended from time to time.

2. All the provisions of the Constitution, as amended from time to time, shall apply in relation to the State of Jammu and Kashmir and the exceptions and modifications subject to which they shall so apply shall be as follows :—

To article 367, there shall be added the following clause, namely :—

" (*4*) For the purposes of this Constitution as it applies in relation to the State of Jammu and Kashmir—

(*a*) references to this Constitution or to the provisions thereof shall be construed as references to the Constitution or the provisions thereof as applied in relation the said State ;

(*b*) references to the person for the time being recongnized by the President on the recommendation of the Legislative Assembly of the State as the Sadar-i-Riyasat of Jammu and Kashmir, acting on the advice of the Council of Ministers of the State for the time being in office, shall be construed as references to the Governor of Jammu and Kashmir ;

(*c*) references to the Government of the said State shall be construed as including reference to the Governor of Jammu and Kashmir acting on the advice of his Council of Ministers ; and

(*d*) in proviso to clause (3) of article 370 of this Constitution, the expression " Constituent Assembly of the State referred to in clause (2)" shall read "Legislative Assembly of the State"."

1. Published with the Ministry of Law and Justice, (Legislative Department) notification No. G.S.R. 551 (E), dated the 5th August, 2019, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, section 3, sub-section (*i*).

परिशिष्ट दोन

[१] संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, २०१९

संविधान आदेश २७२

संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपती, जम्मू व काश्मीर राज्य शासनाच्या सहमतीने, पुढील आदेश काढीत आहे :—

१. (१) या आदेशास, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, २०१९, असे म्हणावे.

(२) तो, तात्काळ अंमलात येईल, आणि त्यानंतर वेळोवेळी सुधारणा केलेला, संविधान (जम्मू व काश्मीरला लागू करणे) आदेश, १९५४ अधिक्रमित होईल.

२. वेळोवेळी सुधारणा केलेल्या संविधानाच्या सर्व तरतुदी, जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू असतील आणि ज्यांस अधीन राहून त्या अशा प्रकारे लागू असतील ते अपवाद व फेरबदल पुढीलप्रमाणे असतील :—

अनुच्छेद ३६७ मध्ये, पुढील खंड जादा दाखल करण्यात येईल :—

"(४) या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ, ते जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संबंधात लागू असताना,—

(क) या संविधानाचे किंवा त्याच्या तरतुदींचे निर्देश हे, उक्त राज्याच्या संबंधात लागू असलेल्या संविधानाचे किंवा त्याच्या तरतुदींचे निर्देश असल्याप्रमाणे अन्वयार्थ लावण्यात येईल ;

(ख) राष्ट्रपतीने त्या राज्याच्या विधानसभेच्या शिफारशीवरून जम्मू व काश्मीरचा सदर-इ-रियासत म्हणून त्या त्या वेळी मान्यता दिलेल्या, व त्या त्या वेळी सत्तारूढ असलेल्या राज्याच्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या, व्यक्तीचे निर्देश हे, जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालाचे निर्देश आहेत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यात येईल ;

(ग) उक्त राज्याच्या शासनाचे निर्देश हे, त्यामध्ये, त्याच्या मंत्रिपरिषदेच्या सल्ल्यावरून कार्य करणाऱ्या, जम्मू व काश्मीरच्या राज्यपालाचे निर्देश समाविष्ट आहेत, असा त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यात येईल ; आणि

(घ) या संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० च्या खंड (३) च्या परंतुकामध्ये, "खंड (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या राज्याच्या संविधानसभेची " या शब्दप्रयोगाऐवजी " राज्याच्या विधानसभेची " असे वाचण्यात येईल.".

---

१. विधि व न्याय मंत्रालय, (विधायी विभाग) अधिसूचना क्र. जी.एस.आर. ५५१ (ई), दिनांक ५ ऑगस्ट, २०१९, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग दोन, खंड ३, उप-खंड (एक) द्वारे प्रसिद्ध केली.

APPENDIX III

[1]DECLRATION UNDER ARTICLE 370(3) OF THE CONSTITUTION

C. O. 273

In exercise of the powers conferred by clause (3) of article 370 read with clause (1) of article 370 of the Constitution of India, the President, on the recommendation of Parliament, is pleased to declare that, as from the 6th August, 2019, all clauses of the said article 370 shall cease to be operative except the following which shall read as under, namely :—

"370. All provisions of this Constitution, as amended from time to time, without any modifications or exceptions, shall apply to the State of Jammu and Kashmir notwithstanding anything contrary contained in article 152 or article 308 or any other article of this Constitution or any other provision of the Constitution of Jammu and Kashmir or any law, document, judgement, ordinance, order, by-law, rule, regulation, notification, custom or usage having the force of law in the territory of India, or any other instrument, treaty or agreement as envisaged under article 363 or otherwise.".

1. Published with the Ministry of Law and Justice, (Legislative Department) notification No. G.S.R. 562(E), dated the 6th August, 2019, *Gazette of India*, Extraordinary, Part II, Section 3, Sub-section (*i*).

परिशिष्ट तीन

[१] संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० (३) खालील घोषणापत्र

संविधान आदेश २७३

भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद ३७० च्या खंड (३) तसेच अनुच्छेद ३७० च्या खंड (१) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, राष्ट्रपती, संसदेच्या शिफारशीवरून असे घोषित करीत आहे की, ६ ऑगस्ट, २०१९ रोजी पासून, उक्त अनुच्छेद ३७० चे सर्व खंड, पुढील अपवाद वगळता, प्रवर्तनात असण्याचे बंद होतील, तो अपवाद खालीलप्रमाणे वाचण्यात येईल :—

"**३७०.** या संविधानाचा अनुच्छेद १५२ किंवा अनुच्छेद ३०८ किंवा अन्य कोणताही अनुच्छेद, किंवा जम्मू व काश्मीरच्या संविधानाची अन्य कोणतीही तरतूद किंवा कोणताही कायदा, दस्तऐवज, न्यायनिर्णय, अध्यादेश, आदेश, उप-विधी, नियम, विनियमन, अधिसूचना, भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याचे बळ असणाऱ्या रूढी किंवा परिपाठ, किंवा अनुच्छेद ३६३ अन्वये अनुस्युत असल्याप्रमाणे इतर कोणताही संलेख, तह किंवा करार किंवा अन्यथा यांमध्ये, एतद्विरूद्ध काहीही अंतर्भूत असले तरी, वेळोवेळी सुधारणा केलेल्या या संविधानाच्या सर्व तरतुदी, कोणत्याही फेरबदलांशिवाय किंवा अपवादांशिवाय, जम्मू व काश्मीर राज्याला लागू असतील.".

---

१. विधि व न्याय मंत्रालय, (विधायी विभाग) अधिसूचना क्र. जीएस आर. ५६२ (ई), दिनांक ६ ऑगस्ट, २०१९, **भारताचे राजपत्र,** असाधारण, भाग दोन, खंड ३, उप-खंड (एक) द्वारे प्रसिद्ध केली.

THE CONSTITUTION OF INDIA

भारताचे संविधान

इंग्रजी — मराठी शब्दसूची

abridge	संकोच करणे	[art. 31C]
abuse	दुरूपयोग करणे	[art. 39 (e)]
accounts	लेखे	[art. 149]
acting Judge	कार्यकारी न्यायाधीश	[art. 224—m.n.]
adaptation	अनुकूलन	[art. 35 (b)]
address	(१) समावेदन	[art. 124 (4)]
	(२) अभिभाषण	[art. 176—m.n.]
adequate	पर्याप्त	[art. 331]
adherence	इमान	[art. 191 (1)(d)]
ad hoc	तदर्थ	[art. 127—m.n.]
adjudication	अभिनिर्णय	[art. 262]
Administrator General	महा प्रशासक	[Seventh Sch.—List III-11]
adult suffrage	प्रौढ मताधिकार	[art. 326—m.n.]
advocate	अधिवक्ता	[art. 217 (2)(b)]
Advocate General	महा अधिवक्ता	[art. 165—m.n.]
affection	ममत्वभाव	[Third Sch.—I]
affirmation	प्रतिज्ञा करणे	[art. 60]
agricultural income	कृषि उत्पन्न	[Seventh Sch.—List II-46]
alcoholic liquor	मद्यार्कयुक्त दारू	[Seventh Sch.—List I-84 (a)]
alienation	अन्यसंक्रामण	[Seventh Sch.—List II-45]
allegiance	निष्ठा	[art. 191 (1)(d)]
amalgamation	एकत्रीकरण	[art. 31A (1)(c)]
amendment	सुधारणा	[art. 4]
amusement	मनोरंजन	[Seventh Sch.—List II-33]
annuity	वर्षासन	[art. 366 (4)]
annulment	शून्यीकरण	[Sixth Sch.—15]
appropriate	समुचित	[art. 241 (3)]
Appropriation Bill	विनियोजन विधेयक	[art. 204—m.n.]
article	अनुच्छेद	[art. 6]
as a whole	साकल्याने	[art. 371 (2)(b)]
ascertain	सुनिश्चित करणे	[art. 279 (1)]
association	अधिसंघ	[art. 19 (1)(c)]
assume	स्वतःकडे घेणे	[art. 356 (1)(a)]
assume the office	पदग्रहण करणे	[art. 243 ZK(1)]
attached	जप्त	[Seventh Sch.—List II-22]
Attorney-General	महान्यायवादी	[art. 76—m.n.]

attributable	संबंधित	[art. 269 (2)]
authenticate	अधिप्रमाणित करणे	[art. 166 (2)]
authorised person	प्राधिकृत व्यक्ती	[art. 243 ZH (a)]
authority	(१) प्राधिकरण	[art. 12]
	(२) प्राधिकार	[art. 7—proviso]
autonomous functioning	स्वायत्त कारभार	[art. 243 ZI]
autonomous State	स्वायत्त राज्य	[art. 275 (1A)]
beacon	संकेतदीप	[Seventh Sch.—List I-26]
bill of exchange	विनिमयपत्र	[Seventh Sch.—List I-46]
bill of lading	भरणपत्र	[Seventh Sch.—List I-91]
body	निकाय	[art. 240 (1)—1st proviso]
body corporate	निगम निकाय	[art. 321]
bona vacantia	बेवारशी मालमत्ता	[art. 296]
by writing under one's hand	सहीनिशी लेखी	[art. 101 (3)(b)]
calculation	परिगणना	[art. 279—m.n.]
calling	आजीविका	[art. 276 (3)]
capital sums	मुद्दल रकमा	[art. 366 (8)]
capital value	भांडवली मूल्य	[Seventh Sch.—List I-86]
capitation tax	डोईपट्टी	[Seventh Sch.—List II-61]
casting vote	निर्णायक मत देण्याचा अधिकार	[art. 189 (1)]
cease to have effect	अंमलात असण्याचे बंद होणे	[art. 359 (1A)]
cease to operate	प्रवर्तनात असण्याचे बंद होणे	[art. 239B (2)]
certiorari	प्राकर्षण (सर्शिओराराय)	[art. 32 (2)]
charge	भारित करणे	[art. 112 (2)(a)]
cheque	धनादेश	[Seventh Sch.—List I-46]
civil and judicial authority	मुलकी व न्यायिक प्राधिकारी	[art. 144—m.n.]
civil code	नागरी संहिता	[art. 44]
civil court	मुलकी न्यायालय	[art. 261 (3)]
civil power	मुलकी सत्ता	[Seventh Sch.—List II-1]
clause	खंड	[art. 366 (5)]
collect	वसूल करणे	[art. 265]
combines	व्यापार संघ	[Seventh Sch.—List III-21]
commission	(१) आयोग	[art. 315 (1)]
	(२) आयोगपत्र	[art. 338 (8)(e)]
common High Court	सामाईक उच्च न्यायालय	[art. 231]
commuted value	अंशराशीकृत मूल्य	[Second Sch. Part D-9 (1)(b)]
comply with	– चे अनुपालन करणे	[art. 193]
composition	रचना	[art. 80—m.n.]
Comptroller and Auditor General	नियंत्रक व महा लेखापरीक्षक	[art. 148—m.n.]
concurrent List	समवर्ती सूची	[Seventh Sch. List III]
Conduct of business	कामकाज चालविणे	[art. 118 (1)]
Consequential matters	परिणामस्वरूप बाबी	[art. 4]

conservancy ..	निगराणी ..	[Twelfth Sch.—6]
Constituent Assembly ..	संविधानसभा ..	[Preamble]
constituent power ..	संविधायी अधिकार ..	[art. 368 (1)]
constitution ..	(१) घटित करणे ..	[art. 216—m.n.]
..	(२) रचना ..	[art. 79—m.n.]
consular ..	वाणिज्यदौतिक ..	[Seventh Sch List I-11]
consular representative ..	वाणित्यदौतिक प्रतिनिधी ..	[art. 8]
contemplated ..	पूर्वकल्पित ..	[art. 115 (1)(a)]
contempt ..	अवमान ..	[art. 215]
continental shelf ..	सागरमग्न खंडभूमी ..	[art. 297—m.n.]
contravention ..	उल्लंघन ..	[art. 23 (1)]
co-opted member ..	स्वीकृत सदस्य ..	[art. 243 ZJ (3)(Second Proviso)]
co-ordination ..	समन्वय ..	[art. 263 sub-heading]
corresponding ..	तेथील संबंधित ..	[art. 195]
Council of Ministers ..	मंत्रिपरिषद ..	[art. 74–m.n.]
countervailing duty ..	प्रतिशुल्क ..	[Seventh Sch.—List II-51]
Court Martial ..	लष्करी न्यायालय ..	[art. 72 (1)(a)]
court of record ..	अभिलेख न्यायालय ..	[art. 129]
Count of wards ..	पाल्याधिकरण ..	[Seventh Sch. List I-34]
covenant ..	प्रसंविदा ..	[art. 131-proviso]
credit ..	मान्यता ..	[art. 261 (1)]
crime ..	गुन्हा ..	[Seventh Sch. List I-21]
custody ..	(१) अभिरक्षा ..	[art. 110 (1) (c)]
..	(२) हवालात ..	[art. 22 (1)]
debt charges ..	ऋण आकार ..	[art. 112 (3)(c)]
decree ..	हुकूमनामा ..	[art. 233 (A)]
delegate ..	सोपविणे ..	[art. 357 (1)(a)]
deliberate ..	विचारविमर्श करणे ..	[art. 108 (1)]
delimitation ..	परिसीमन ..	[art. 329 (a)]
demobilisation ..	सेनाविसर्जन ..	[Seventh Sch. List I-1]
democratic member–control	लोकशाही पद्धतीचे सदस्यीय नियंत्रण ..	[art. 243 ZI]
deployment ..	प्रतियोजन ..	[Seventh Sch. List I-2A]
derogation ..	न्यूनीकरण ..	[art. 11]
destination ..	पूर्वोद्दिष्ट ..	[art. 114 (2)]
detention ..	स्थानबद्धता ..	[art. 22]
determination ..	निर्धारण ..	[art. 136 (1)]
Devaswom funds ..	देवस्वम् निधी ..	[art. 290 A]
diplomatic ..	राजदौतिक ..	[Seventh Sch. List I-11]
diplomatic ..	..	
representative ..	राजदौतिक प्रतिनिधी ..	[art. 8]
directives ..	निदेश ..	[art 350 Sub-heading]
discovery ..	प्रकटीकरण ..	[art. 142 m.n.]
dispose of an application ..	अर्ज निकालात काढणे ..	[art. 226 (3)(b)]
disqualification ..	अपात्रता ..	[art. 190 (3)(a)]
disqualified ..	अपात्र ..	[art. 326]

dissolution	विसर्जन	[art. 239B (1) - 2nd proviso]
disturbane	अशांतता	[art, 371 A (b)]
Division Court	खंड न्यायपीठ	[art. 145 (2)]
domicile	अधिवास	[art. 5]
dominion	डोमिनिअन	[Seventh Sch. List III-27]
drainage	जलनिस्सारण	[Seventh Sch. List II-17]
draught cattle	जुंपणीची गुरे	[art. 48]
economic organisation	आर्थिक सुसंघटन	[art. 43]
electoral college	निर्वाचकगण	[art. 54]
electorate	मतदारगण	[art. 171 (3)(a)]
emigration	उत्प्रवासन	[Seventh Sch. List I-19]
emoluments	वित्तलब्धी	[art. 59 (3)]
enact	अधिनियमित करणे	[Preamble]
enclave	परवृत्त प्रदेश	[Appendix — The Constitution (Ninth Amendment) Act, 1960—Second Sch.]
encumbered	भारग्रस्त	[Seventh Sch. List II-22]
endorse	पृष्ठांकित करणे	[art. 110 (4)]
endowment	दाननिधि	[art. 28 (2)]
engagement	वचनबंध	[art. 131-proviso]
ensure	खातरजमा करणे	[art. 39A]
environment	पर्यावरण	[art. 48A]
equality before law	कायद्यापुढे समानता	[art. 14]
equality of vote	मते समसमान होणे	[art. 96 (2)]
equitable	समन्यायानुसार	[art. 371 (2)(c)]
escheat	सरकारजमा होणे	[art. 296]
estate	संपदा	[art. 31A—m.n.]
estimate	अंदाजपत्रक	[art. 113]
exclude	वर्जित करणे	[art. 241 (4)]
exclusive economic zone	अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र	[art. 297— m.n.]
execute	निष्पादित करणे	[art. 77 (2)]
executive	कार्यकारी यंत्रणा	[Part V-Chap. I- heading]
executive action	शासकीय कारवाई	[art. 359 (1A)]
executive power	कार्यकारी अधिकार	[art. 73—m.n.]
exploitation	शोषण	[art.23 and 24 — sub heading]
expulsion	निर्यापन	[Seventh Sch. List I-19]
external aggression	परचक्र	[art. 352 (1)]
extradition	प्रत्यर्पण	[Seventh Sch. List I-18]
Federal Court	फेडरल न्यायालय	[art. 128]
ferry	तरी	[Seventh Sch. List II-13]
Finance Commission	वित्त आयोग	[art. 264]
Financial Bill	वित्तीय विधेयक	[art. 107(1)]
fine	दंड	[art. 110 (2)]
forced labour	वेठबिगार	[art. 23 (1)]

foregoing	. .	पूर्वगामी	. .	[art. 156 (3)]
foreign jurisdiction	. .	विदेशविषयक अधिकारिता	. .	[art. 260]
formulate	. .	सूत्रबद्ध करणे	. .	[art. 286 (2)]
function	. .	कार्याधिकार	. .	[Sixth Sch. 16 (2)]
functional director	. .	कार्यलक्ष्यी संचालक	. .	[art. 243 ZJ (3) third proviso]
general body	. .	सर्वसदस्य मंडळ	. .	[art. 243 ZN– m.n.]
good governance	. .	सुविहित शासन	. .	[art. 240 proviso]
governance	. .	शासन व्यवहार	. .	[art. 37]
governing body	. .	शासक मंडळ	. .	[art. 16 (5)]
grant	. .	अनुदान	. .	[art. 114 (1)]
gratuity	. .	उपदान	. .	[Second Sch. Part D-9 (1)(c)]
hebeas corpus	. .	देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस)	. .	[art. 32 (2)]
healthy	. .	निरामय	. .	[art. 39 (f)]
hierarchy of tribunals	. .	क्रमवर्धी न्यायाधिकरणे	. .	[art. 323B (3)(a)]
humane conditions	. .	मानवीय परिस्थिती	. .	[art. 42]
ill-will	. .	आकस	. .	[Third Sch.—I]
immunity	. .	उन्मुक्ति	. .	[art. 194 and 195 sub-heading]
impeachment	. .	महाभियोग	. .	[art. 61 m.n.]
impost	. .	प्रकर	. .	[art. 366 (28)]
imprest	. .	अग्रधन	. .	[art. 267 (2)]
inadmissible	. .	अग्राह्य	. .	[art. 204 (2)]
incorporated	. .	विधिसंस्थापित	. .	[Seventh Sch. List II-32]
incorporation	. .	विधिसंस्थापन	. .	[Seventh Sch. List II-32]
indemnify	. .	हानिरक्षण करणे	. .	[art. 34]
injunction	. .	व्यादेश	. .	[art. 226 (3)]
inn	. .	पांथगृह	. .	[Seventh Sch. List II-31]
inn-keeper	. .	पांथगृहपाल	. .	[Seventh Sch. List II-31]
instruction	. .	(१) शिक्षण	. .	[art. 28–m.n.]
	. .	(२) अनुदेश	. .	[art. 239B(1)-proviso]
instrument	. .	संलेख	. .	[art. 131-Proviso]
intercourse	. .	व्यवहारसंबंध	. .	[art. 301]
interim order	. .	अंतरिम आदेश	. .	[art. 226 (3)]
interpretation	. .	अर्थ लावणे	. .	[art. 145 (3)]
intestacy	. .	विनाइच्छापत्रता	. .	[Seventh Sch. List III-5]
introduce (a Bill)	. .	(विधेयक) पुरःस्थापित करणे	. .	[art. 3 proviso]
invention	. .	नवशोध	. .	[Seventh Sch. List I-49]
jurist	. .	विधिवेत्ता	. .	[art. 124 (3)(c)]
land tenure	. .	भूधृति	. .	[Seventh Sch. List II-18]
lapse	. .	व्यपगत होणे	. .	[art.107 (3)]
legal aid	. .	कायदेविषयक सहाय्य	. .	[art. 39A-m.n.]
legal tender	. .	वैध निविदा	. .	[Seventh Sch. List I-36]

legislation	विधिविधान	[art. 35—m.n.]
legislative procedure	वैधानिक कार्यपद्धती	[art. 196 to 201—sub-heading]
letter of credit	पतपत्र	[Seventh Sch. List I-91]
lightship	प्रकाशनौका	[Seventh Sch. List I-26]
living wage	निर्वाहवेतन	[art. 43]
magnitude	व्याप	[art. 206 (1)(b)]
manadamus	महादेश (मँडॅमस)	[art. 32 (2)]
maritime zone	सागरी परिक्षेत्र	[art. 297 (3)]
martial law	लष्करी कायदा	[art. 34]
meeting	सभा	[art. 100 (3)]
membership	सदस्यत्व	[art. 189 (2)]
mentally retarded	मानसिक वाढ खुंटलेले	[eleventh Sch.—26]
merchandise marks	पण्यचिन्हे	[Seventh Sch. List I-49]
modification	फेरबदल	[art. 31A (1)(a)]
Money Bill	धन विधेयक	[art. 107 (1)]
moral and material abandonment	नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षा	[art. 39 (f)]
move	(१) (as a court) अर्जविनंती करणे	[art. 32 (1)]
	(२) (as resolution) मांडणे	[art. 67-proviso (b)]
multi-State co-operative society	बहुराज्यीय सहकारी संस्था	[art. 243 ZH (d)]
narcotic drugs	अंमली औषधिद्रव्ये	[Seventh Sch. List II-51 (b)]
nomadic and migratory tribes	भटक्या व फिरस्त्या जनजाती	[Seventh Sch. List III-15]
non tribals	जनजातीतर व्यक्ती	[Sixth Sch.—10]
non-conventional energy sources	अपारंपरिक ऊर्जा साधने	[Eleventh Sch.—15]
non-residence	अनिवास	[art. 326]
numerals	अंक	[art. 343 (1)]
obligation	प्रतिदायित्व	[art. 256—m.n.]
offence	अपराध	[Seventh Sch. List I-21]
office	(१) पदधारणा	[art. 148 (4)]
	(२) पद	[art. 148 (4)]
office of profit	लाभाचे पद	[art. 58 (2)-expl.]
official	(१) अधिकृत	[art. 158 (3)]
	(२) पदस्थ	[Seventh Sch. List III-11]
of unsound mind	मनोविकल	[art. 191 (1)(b)]
on appeal	अपिलान्ती	[art. 134 (1)(a)]
operation	(१) प्रवर्तन	[art. 16 (5)]
	(२) राबवणे	[art. 39 A]
operation of economic system	आर्थिक यंत्रणा राबवणे	[art. 39 (c)]
operation of legal system	कायद्याची यंत्रणा राबवणे	[art. 39A]
ordinance	अध्यादेश	[art. 123—m.n.]

organization	. .	(१) संघटन	. .	[art. 40-m.n]
	. .	(२) संघटना	. .	[art. 43A]
	. .	(३) रचना	. .	[Seventh Sch. List III-11A]
original jurisdiction	. .	मूळ अधिकारिता	. .	[art. 131–m.n.]
originate	. .	प्रारंभ होणे	. .	[art. 107 (1)]
pass (a law)	. .	(कायदा) पारित करणे	. .	[art. 13 (3)(b)]
patent	. .	पेटंटस्	. .	[Seventh Sch. List I-49]
percuniary penalty	. .	द्रव्यशास्ति	. .	[art. 110 (2)]
permanent Judge	. .	स्थायी न्यायाधीश	. .	[art. 220-m.n.]
personal liberty	. .	व्यक्तिगत स्वातंत्र्य	. .	[art. 21-m.n.]
place at the disposal of	. .	विनियोगासाठी उपलब्ध असणे	. .	[art. 267 (1)]
places of public resort	. .	सार्वजनिक वापराच्या जागा	. .	[art. 15 (2)(b)]
political	. .	राजनैतिक	. .	[art. 25 (2)(a)]
posting	. .	पदस्थापन	. .	[art. 233 (1)]
power	. .	(१) अधिकार	. .	[art. 73-m.n.]
	. .	(२) सत्ता	. .	[Seventh Sch. List II-1]
preserve, protect and defend	. .	जतन, संरक्षण व प्रतिरक्षण	. .	[art.159]
preventive detention	. .	प्रतिबंधक स्थानबद्धता	. .	[art. 22 (7)(a)]
principal seat	. .	मुख्य कार्यस्थान	. .	[art. 231 (c)]
Privy purse	. .	खासगत तनखा	. .	[art. 363A-m.n.]
procedure	. .	(१) प्रक्रिया	. .	[art. 116(1)(a)]
	. .	(२) कार्यपद्धती	. .	[art. 119]
Proclamation of Emergency	. .	आणीबाणीची उद्घोषणा	. .	[art. 352-m.n.]
profess (a religion)	. .	(धर्माची) अनुयायी असणे	. .	[art. 16 (5)]
profession	. .	व्यवसाय	. .	[art. 276 (2)]
progenitor	. .	प्रजनक	. .	[art. 366 (2)]
prohibition	. .	प्रतिबंध (प्रोहिबिशन)	. .	[art. 32 (2)]
promote the interests	. .	हितवर्धन होणे	. .	[Sixth Sch.–3(a)]
promulgate	. .	प्रख्यपित करणे	. .	[art. 213 (1)]
propose	. .	प्रस्तावित करणे	. .	[art. 108 (4)-proviso (a)]
proprietor	. .	स्वामी	. .	[art. 31A (2)(b)]
prorogue	. .	सत्रसमाप्ती करणे	. .	[art. 101 (4)-proviso]
proxy	. .	प्रतिपत्र	. .	[Seventh Sch. List I-91]
public account	. .	लोक लेखा	. .	[art. 110 (1)(f)]
public acts	. .	सार्वजनिक कृती	. .	[art. 261-m.n.]
quarantine	. .	पृथक्वास	. .	[Seventh Sch. List I-28]
quorum	. .	गणपूर्ति	. .	[art. 100-m.n.]
quo warranto	. .	क्वाधिकार (को वॉरंटो)	. .	[art. 32 (2)]
ratify	. .	अनुसमर्थन मिळणे	. .	[art. 368 (2)-proviso]

readjustment	..	पुनःसमायोजन	..	[art. 82]
recess	..	विरामकाळ	..	[art. 123-m.n.]
redemption charges	..	विमोचन आकार	..	[art. 112 (3)(c)]
reformatory	..	सुधारालय	..	[Seventh Sch. List II-4]
refundable	..	परतावायोग्य	..	[art. 366 (6)(c)]
regulate	..	विनियमन करणे	..	[art. 110 (1)(a)]
religious endowment	..	धार्मिक दाननिधी	..	[Seventh Sch. List III-28]
remuneration	..	पारिश्रमिक	..	[art. 165 (3)]
repeal (a law)	..	(कायदा) निरसित करणे	..	[art. 13 (3)(b)]
represent	..	(१) (—ची) बाजू मांडणे	..	[art. 61 (3)]
	..	(२) प्रतिनिधित्व करणे	..	[art. 81 (1)(b)]
representation	..	(१) अभिवेदन	..	[art. 22 (5)]
	..	(२) प्रतिनिधित्व	..	[art. 82-1st proviso]
resettlement	..	पुन्हा स्थायिक होणे	..	[art. 7-proviso]
resident	..	निवासी	..	[art. 5 (c)]
resources	..	साधनसंपत्ति	..	[art. 116 (1)(b)]
retrospective effect	..	भूतलक्षी प्रभाव	..	[art. 371A (2)(d)]
revoke	..	प्रत्याहृत करणे	..	[art. 312A (1)(a)]
ropeway	..	रज्जुमार्ग	..	[Seventh Sch. List II-13]
rule of the road	..	पथनियम	..	[Seventh Sch. List I-24]
Ruler	..	अधिपति	..	[art. 363 (2)(b)]
saving	..	व्यावृत्ति	..	[art. 31A to 31D-sub-heading]
seat	..	(१) कार्यस्थान	..	[art. 348 (2)]
	..	(२) जागा	..	[art. 243 D]
secretarial staff	..	सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग	..	[art. 187 (1)]
secular	..	(१) धर्मनिरपेक्ष	..	[Preamble]
	..	(२) धार्मिकेतर	..	[art. 25 (2)(a)]
secure	..	सुनिश्चित	..	[art. 31 C]
sentence	..	शिक्षादेश	..	[art. 134 (1)(a)]
sentence of death	..	देहान्ताची शिक्षा	..	[art. 44]
service of debt	..	ऋण सेवा	..	[art. 112 (3)(c)]
shifting cultivation	..	स्थलांतरित शेती	..	[Sixth Sch.–3(d)]
single transferable vote	..	एकल संक्रमणीय मत	..	[art. 55 (3)]
sinking fund charges	..	कर्जनिवारण निधी आकार	..	[art. 112 (3)(c)]
sit	..	पीठासीन होणे	..	[art. 145 (2)]
sitting	..	बैठक	..	[art. 100 (1)]

solemnly affirm	गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा	[art. 159]
stalemate	कोंडी	[art. ZL (iv)]
stamp duty	मुद्रांक शुल्क	[Seventh Sch. List I-90]
standard	मानक	[Seventh Sch. List I-50]
state List	राज्यसूची	[Seventh Sch. List II]
stay	स्थगित	[art. 145 (1)(h)]
stock	रोखेपुंजी	[art. 366 (26)]
structure	बांधकाम	[art. 31A(1)-2nd proviso]
sub-clause	उपखंड	[art. 366 (27)]
sub-proprietor	उपस्वामी	[art. 31A (2)(b)]
subserve	उपकारक होणे	[art. 39 (b)]
substantially	सारतः	[art. 361A]
substantial question of law	कायदेविषयक सारभूत प्रश्न	[art. 133 (1)(a)]
successor	उत्तराधिकारी	[art. 156 (3) proviso]
summary determination	संक्षिप्त रीतीने निकाल करणे	[art. 145 (1)(i)]
summon	अभिनिमंत्रित करणे	[art. 108 (5)]
supersession	निष्प्रभावन	[art. ZL-m.n.]
superintendence	देखरेख	[art. 227]
surcharge	अधिभार	[art. 271]
system of proportional representation	प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धती	[art. 55 (3)]
tenure-holder	भूधृतिधारक	[art. 31A (2)]
term of office	पदावधि	[art. 156-m.n.]
terms	अटी	[art. 35 (b)]
territorial waters	क्षेत्रीय जलधी	[art. 297-m.n.]
territory	राज्यक्षेत्र	[art. 1-m.n.]
tidal waters	भरती ओहोटीचे पाणी	[Seventh Sch. List I-25]
title	किताब	[art. 18]
toll	पथकर	[Seventh Sch. List II-59]
to one's disadvantage	हानिकारक होईल असे	[art. 318—proviso]
trade	व्यापार	[Part XIII-heading]
traffic (in human beings)	(माणसांचा) अपव्यापार	[art. 23 (1)]
transfer	वर्ग करणे	[art. 228—m.n.]
transitional	संक्रमणकालीन	[Part XXI-heading]
treasure trove	निखात निधी	[Seventh Sch. List II-44]
trial	न्यायचौकशी	[art. 134 (1)(b)]
trust	(१) विश्वस्त व्यवस्था	[Seventh Sch. List III-10]
	(२) न्यास	[Seventh Sch. List III-21]

under acknowledgement	.. कबुलीने बद्ध असणे	..	[art. 102 (1) (d)]
under the control of	.. भारत सरकारच्या नियंत्रणाखालील	..	[art. 191 (1) Expl.]
undischarged insolvent	.. अविमुक्त नादार	..	[art. 102 (1)(c)]
uniform civil code	.. एकरूप नागरी संहिता	..	[art. 44]
Union	.. संघराज्य	..	[art. 1—m.n.]
Union List	.. संघ सूची	..	[Seventh Sch. List I]
Union territory	.. संघ राज्यक्षेत्र	..	[art. 1 (3) (b)]
vacete one's seat	.. आपली जागा रिक्त करणे	..	[art. 158 (1)]
vagrancy	.. भटकेगिरी	..	[Seventh Sch. List III-15]
valid	.. विधिग्राह्य	..	[art. 100 (2)]
validity	.. विधिग्राह्यता	..	[art. 163 (2)]
vest	.. निहित असणे	..	[art. 53 (1)]
violation	.. उल्लंघन	..	[art. 61 (1)]
void	.. शून्यवत	..	[art. 13 (2)]
voluntary formation	.. स्वेच्छापूर्वक निर्मिती	..	[art. 243 ZI]
votes of credit	.. प्रत्ययानुदाने	..	[art. 116—m.n.]
votes on account	.. लेखानुदाने	..	[art. 116—m.n.]
warrant	.. अधिपत्र	..	[art. 124 (2)]
ways and means advances	.. अर्थोपाय अग्रिमे	..	[art. 266 (1)]
win (a mineral)	.. (खनिज) काढणे	..	[art. 31 A (1)(e)]
winding-up	.. समापन	..	[art. 243 ZI]
without fear or favour	.. निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे	..	[Third Sch.—I]
word	.. शब्दोल्लेख	..	[art. 210 (2) proviso]
writ	.. प्राधिलेख	..	[art. 32 (2)]

भारताचे संविधान

THE CONSTITUTION OF INDIA

मराठी — इंग्रजी शब्दसूची

अग्रधन	. .	imprest	. .	[art. 267 (2)]
अग्राह्य	. .	inadmissible	. .	[art. 204 (2)]
अटी	. .	terms	. .	[art. 35 (b)]
अधिकार	. .	power	. .	[art. 73 - m.n.]
अधिकृत	. .	official	. .	[art. 158 (3)]
अधिनियमित करणे	. .	enact	. .	[Preamble]
अधिपति	. .	Ruler	. .	[art. 363 (2) (b)]
अधिपत्र	. .	warrant	. .	[art. 124 (2)]
अधिप्रमाणित करणे	. .	authenticate	. .	[art. 166 (2)]
अधिभार	. .	surcharge	. .	[art. 271]
अधिवक्ता	. .	advocate	. .	[art. 217 (2)(b)]
अधिवास	. .	domicile	. .	[art. 5]
अधिसंघ	. .	association	. .	[art. 19 (1)(c)]
अध्यादेश	. .	Ordinance	. .	[art. 123 - m.n.]
अनन्यसाधारण आर्थिक परिक्षेत्र	. .	exclusive economic zone	. .	[art. 297 - m.n.]
अनिवास	. .	non-residence	. .	[art. 326]
अनुकूलन	. .	adaptation	. .	[art. 35 (b)]
अनुच्छेद	. .	article	. .	[art. 6]
अनुदान	. .	grant	. .	[art. 114 (1)]
अनुदेश	. .	instruction	. .	[art. 239B (1) proviso]
(धर्माची) अनुयायी असणे	. .	profess (a religion)	. .	[art. 16 (5)]
अनुसमर्थन मिळणे	. .	ratify	. .	[art. 368 (2) - proviso]
अन्यसंक्रामण	. .	alienation	. .	[Seventh Sch. List-II-45]
अपराध	. .	offence	. .	[Seventh Sch. List-I-21]
(माणसांचा) अपव्यापार	. .	traffic (in human beings)	. .	[art. 23 (1)]
अपात्र	. .	disqualified	. .	[art. 326]
अपात्रता	. .	disqualification	. .	[art. 190 (3)(a)]
अपारंपरिक ऊर्जा साधने	. .	non-conventional energy sources		[Eleventh Sch.—15]
अपिलान्ती	. .	on appeal	. .	[art. 134 (1)(a)]
अभिनिमंत्रित करणे	. .	summon	. .	[art. 108 (5)]
अभिनिर्णय	. .	adjudication	. .	[art. 262]
अभिभाषण	. .	address	. .	[art. 176 - m.n.]
अभिरक्षा	. .	custody	. .	[art. 110 (1)(c)]
अभिलेख न्यायालय	. .	court of record	. .	[art. 129]
अभिवेदन	. .	representation	. .	[art. 22 (5)]
(न्यायालयाकडे) अर्जविनंती करणे	. .	move (a court)	. .	[art. 264 - m.n.]
अर्ज निकालात काढणे	. .	dispose of an application	. .	[art. 226 (3) (b)]

अर्थ लावणे	interpretation	[art. 145 (3)]
अर्थोपाय अग्रिमे	ways and means advances	[art. 266 (1)]
अवमान	contempt	[art. 215]
अविमुक्त नादार	undischarged insolvent	[art. 102 (1)(c)]
अशांतता	disturbance	[art. 371A (b)]
आकस	ill-will	[Third Sch.—1]
आजीविका	calling	[art. 276 (3)]
आणीबाणीची उद्घोषणा	Proclamation of Emergency	[art. 352 - m.n.]
आपली जागा रिक्त करणे	vacate one's seat	[art. 158 (1)]
आयोग	commission	[art. 315 (1)]
आयोगपत्र	commission	[art. 338 (8)(e)]
आर्थिक सुसंघटन	economic organisation	[art. 43]
आर्थिक यंत्रणा राबवणे	operation of economic system	[art. 39 (c)]
इमान	adherence	[art. 191 (1)(d)]
उत्तराधिकारी	successor	[art. 156 (3) proviso]
उत्प्रवासन	emigration	[Seventh Sch. List I-19]
उन्मुक्ति	immunity	[art. 194 and 195-sub-heading]
उपकारक होणे	subserve	[art. 39(b)]
उप-खंड	sub-clause	[art. 366 (27)]
उपदान	gratuity	[Second Sch. Part-D-9(1)(c)]
उपस्वामी	sub-proprietor	[art. 31A (2)(b)]
उल्लंघन	(1) contravention	[art. 23 (1)]
	(2) violation	[art. 61 (1)]
ऋण आकार	debt charges	[art. 112 (3)(c)]
ऋण सेवा	service of debt	[art. 112 (3)(c)]
एकत्रीकरण	amalgamation	[art. 31A (1)(c)]
एकल संक्रमणीय मत	single transferable vote	[art. 55(3)]
अंक	numerals	[art. 343 (1)]
अंतरिम आदेश	iterim order	[art. 226 (3)]
अंदाजपत्रक	estimate	[art. 113]
अंमलात असण्याचे बंद होणे	cease to have effect	[art. 359 (1A)]
अंमली औषधिद्रव्ये	narcotic drugs	[Seventh Sch. List-II 51(b)]
अंशराशीकृत मूल्य	commuted value	[Second Sch. Part D-9 (1)]
कबुलीने बद्ध असणे	under acknowledgement	[art. 102 (1)(d)]
कर्जनिवारण निधी आकार	sinking fund charges	[art. 112 (3)(c)]

(खनिज) काढणे	win (a mineral)	[art. 31A (1)(e)]
कामकाज चालविणे	conduct of business	[art. 118 (1)]
कायदेविषयक सहाय्य	legal aid	[art. 39A - m.n.]
कायदेविषयक सारभूत प्रश्न	substantial question of law	[art. 133 (1)(a)]
कायद्याची यंत्रणा राबवणे	operation of legal system	[art. 39A]
कायद्यापुढे समानता	equality before law	[art. 14]
कार्यकारी अधिकार	executive power	[art. 73 - m.n.]
कार्यकारी न्यायाधीश	acting Judge	[art. 224 - m.n.]
कार्यकारी यंत्रणा	executive	[Part V-Chap. I-heading]
कार्यपद्धति	procedure	[art. 119]
कार्यलक्ष्यी संचालक	functional director	[art. 243 ZJ(3) third proviso]
कार्यस्थान	seat	[art. 348 (2)]
कार्याधिकार	function	[Sixth Sch. 16 (2)]
किताब	title	[art. 18]
कृषि उत्पन्न	agricultural income	[Seventh Sch. List-II-46]
कोंडी	stalemate	[art. ZL(iv)]
क्रमवर्धी न्यायाधिकरणे	hierarchy of tribunals	[art. 323B (3)(a)]
क्वाधिकार (को वॉरंटो)	*quo warranto*	[art. 32 (2)]
खातरजमा करणे	ensure	[art. 39A]
खासगत तनखा	Privy purse	[art. 363A - m.n.]
खंड	clause	[art. 366 (5)]
खंड न्यायपीठ	Division Court	[art. 145 (2)]
गणपूर्ति	quorum	[art. 100 - m.n.]
गांभीर्यपूर्वक प्रतिज्ञा	solemnly affirm	[art. 159]
गुन्हा	crime	[Seventh Sch. List-I-21]
घटित करणे	constitution	[art. 216 - m.n.]
—चे अनुपालन करणे	comply with	[art. 193]
जतन, संरक्षण व प्रतिरक्षण	preserve, protect and defend	[art. 159]
जनजातीतर व्यक्ती	non tribals	[Sixth Sch.—10]
जप्त	attached	[Seventh Sch. List-II-22]
जलनिस्सारण	drainage	[Seventh Sch. List-II-17]
जागा	seat	[art. 243 D]
जुंपणीची गुरे	draught cattle	[art. 48]
डोईपट्टी	capitation tax	[Seventh Sch. List-II-61]
डोमिनिअन	dominion	[Seventh Sch-List-III-27]
तदर्थ	*ad hoc*	[art. 127 - m.n.]

तरी	..	ferry	..	[Seventh Sch. List-II-13]
तेथील संबंधित	..	corresponding	..	[art. 195]
तैनात	..	deployment	..	[Seventh Sch. List-I-2A]
दाननिधि	..	endowment	..	[art. 28 (2)]
दुरुपयोग करणे	..	abuse	..	[art. 39 (e)]
देखरेख	..	superintendence	..	[art. 227]
देवस्वम् निधि	..	Devaswom funds	..	[art. 290 A]
देहान्ताची शिक्षा	..	sentence of death	..	[art. 44]
देहोपस्थिती (हेबियस कॉर्पस)	..	*habeas corpus*	..	[art. 32 (a)]
दंड	..	fine	..	[art. 110 (2)]
द्रव्यशास्ति	..	pecuniary penalty	..	[art. 110 (2)]
धन विधेयक	..	Money Bill	..	[art. 107 (1)]
धनादेश	..	cheque	..	[Seventh Sch. List-I-46]
धर्मनिरपेक्ष	..	Secular	..	[Preamble]
धार्मिक दाननिधी	..	religious endowment	..	[Seventh Sch. List-III-28]
धार्मिकेतर	..	Secular	..	[art. 25 (2)(a)]
नवशोध	..	invention	..	[Seventh Sch. List-I-49]
नागरी संहिता	..	Civil Code	..	[art. 44]
निकाय	..	body	..	[art. 240 (1) 1st proviso]
निखात निधी	..	treasure trove	..	[Seventh Sch. List-II-44]
निगम निकाय	..	body corporate	..	[art. 321]
निगराणी	..	conservancy	..	[Twelfth Sch. 6]
निदेश	..	directives	..	[art. 350 sub-heading]
नियंत्रक व महालेखापरीक्षक	..	Comptroller and Auditor General		[art. 148 - m.n.]
(कायदा) निरसित करणे	..	repeal (a law)	..	[art. 13 (3)(b)]
निरामय	..	healthy	..	[art. 39 (f)]
निर्णायक मत देण्याचा अधिकार	..	casting vote	..	[art. 189 (1)]
निर्धारण	..	determination	..	[art. 136 (1)]
निर्भयपणे व निःपक्षपातीपणे	..	without fear or favour	..	[Third Sch. I]
निर्यापन	..	expulsion	..	[Seventh Sch. List-I-19]
निर्वाचकगण	..	electoral college	..	[art. 54]
निर्वाह वेतन	..	living wage	..	[art. 43]
निष्ठा	..	allegiance	..	[art. 191 (1)(d)]
निवासी	..	resident	..	[art. 5 (c)]

निष्पादित करणे	. .	execute	. .	[art. 77 (2)]
निष्प्रभावन	. .	supersession	. .	[art. ZL - m.n.]
निहित असणे	. .	vest	. .	[art. 53(1)]
नैतिक व भौतिक गरजांच्या बाबतीत उपेक्षा		moral and material abandonment		[art. 39 (f)]
न्यायचौकशी	. .	trial	. .	[art. 134 (1)(b)]
न्यास	. .	trust	. .	[Sevent Sch. List-III-21]
न्यूनीकरण	. .	derogation	. .	[art. 11]
पण्यचिन्हे	. .	merchandise marks	. .	[Seventh Sch. List-I-49]
पतपत्र	. .	letter of credit	. .	[Seventh Sch. List-I-91]
पथकर	. .	toll	. .	[Seventh Sch. List-II-59]
पथनियम	. .	rule of the road	. .	[Seventh Sch. List-I-24]
पद	. .	office	. .	[art. 148 (4)]
पदग्रहण करणे	. .	assume the office	. .	[art. 243 ZK (1)]
पदधारणा	. .	office	. .	[art. 148 (4)]
पदस्थ	. .	official	. .	[Seventh Sch. List-III-11]
पदस्थापन	. .	posting	. .	[art. 233 (1)]
पदावधि	. .	term of office	. .	[art. 156 - m.n.]
परचक्र	. .	external aggression	. .	[art. 352 (1)]
परतावायोग्य		refundable	. .	[art. 366 (6)(c)]
परिगणना	. .	calculation	. .	[art. 279 - m.n.]
परिणामस्वरूप बाबी	. .	Consequential matters	. .	[art. 4]
परिसीमन	. .	delimitation	. .	[art. 329 (a)]
पर्याप्त	. .	adequate	. .	[art. 331]
पर्यावरण	. .	environment	. .	[art. 48A]
(कायदा) पारित करणे	. .	pass (a law)	. .	[art. 13 (3)(b)]
पारिश्रमिक	. .	remuneration	. .	[art. 165 (3)]
पाल्याधिकरण	. .	Court of wards	. .	[Seventh Sch. List-I-34]
पांथगृह	. .	inn	. .	[Seventh Sch. List-II-31]
पांथगृहपाल	. .	inn-keeper	. .	[Seventh Sch. List-II-31]
पीठासीन होणे	. .	sit	. .	[art. 145 (2)]
पुनःसमायोजन	. .	readjustment	. .	[art. 82]
पुन्हा स्थायिक होणे	. .	resettlement	. .	[art. 7 - proviso]
(विधेयक) पुरःस्थापित करणे	. .	introduce (a Bill)	. .	[art. 3 - proviso]
पूर्वकल्पित	. .	contemplated	. .	[art. 115 (1)(a)]

पूर्वगामी	..	foregoing	.. [art. 156 (3)]
पूर्वोद्दिष्ट	..	destination	.. [art. 114 (2)]
पेटंटस्	..	patent	.. [Seventh Sch. List-I-49]
प्रकटीकरण	..	discovery	.. [art. 142 - m.n.]
प्रकर	..	impost	.. [art. 366 (28)]
प्रकाशनौका	..	lightship	.. [Seventh Sch. List-I-26]
प्रक्रिया	..	procedure	.. [art. 116 (1)(a)]
प्रख्यापित करणे	..	Promulgate	.. [art. 213 (1)]
प्रजनक	..	progenitor	.. [art. 366 (2)]
प्रतिदायित्व	..	obligation	.. [art. 256 m.n.]
प्रतिनिधित्व	..	representation	.. [art. 82-1st proviso]
प्रतिनिधित्व करणे	..	represent	.. [art. 81 (1)(b)]
प्रतिपत्र	..	proxy	.. [Seventh Sch. List-I-91]
प्रतिबंधक स्थानबद्धता		preventive detention	.. [art. 22 (7)(a)]
प्रतिशुल्क	..	countervailing duty	.. [Seventh Sch. List-II-51]
प्रतिबंध (प्रोहिबिशन)	..	prohibition	.. [art. 32 (2)]
प्रतिज्ञा करणे	..	affirmation	.. [art. 60]
प्रत्ययानुदाने	..	votes of credit	.. [art. 116 - m.n.]
प्रत्यर्पण	..	extradition	.. [Seventh Sch. List-I-18]
प्रत्याहृत करणे	..	revoke	.. [art. 312A (1)(a)]
प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व पद्धती	..	system of proportional representation	.. [art. 55 (3)]
प्रवर्तन	..	operation	.. [art. 16 (5)]
प्रवर्तनात असण्याचे बंद होणे	..	cease to operate	.. [art. 239B (2)]
प्रसंविदा	..	covenant	.. [art. 131 - proviso]
प्रस्तावित करणे	..	propose	.. [art. 108(4)-proviso(a)]
प्राकर्षण (सर्शिओराराय)	..	*certiorari*	.. [art. 32 (2)]
प्राधिकरण	..	authority	.. [art. 12]
प्राधिकार	..	authority	.. [art. 7-proviso]
प्राधिकृत व्यक्ती	..	authorised person	.. [art. 243 ZH (a)]
प्राधिलेख	..	writ	.. [art. 32 (2)]
प्रारंभ होणे	..	originate	.. [art. 107 (1)]
पृथक्‌वास	..	quarantine	.. [Seventh Sch. List-I-28]
पृष्ठांकित करणे	..	endorse	.. [art. 110 (4)]
प्रौढ मताधिकार	..	adult suffrage	.. [art. 326 - m.n.]
फेडरल न्यायालय	..	Federal Court	.. [art. 128]

फेरबदल	..	modification ..	[art. 31A (1)(a)]
(—ची) बाजू मांडणे	..	represent ..	[art. 61 (3)]
बहुराज्यीय सहकारी संस्था	..	multi-State co-operative society	[art. 243 ZH (d)]
बांधकाम	..	structure ..	[art. 31A (1)-2nd proviso]
बेवारशी मालमत्ता	..	*bona vacantia* ..	[art. 296]
बैठक	..	sitting ..	[art. 100 (1)]
भटक्या व फिरस्त्या जनजाती	..	nomadic and migratory tribes. .	[Seventh Sch. List-III-15]
भटकेगिरी	..	vagrancy ..	[Seventh Sch. III-15]
भरणपत्र	..	bill at lading ..	[Seventh Sch. I-91]
भरती ओहोटीचे पाणी	..	tidal waters ..	[Seventh Sch. List-I-25]
भारग्रस्त	..	encumbered ..	[Seventh Sch. List-II-22]
भारित करणे	..	charge ..	[art. 112 (2)(a)]
भांडवली मूल्य	..	captial value ..	[Seventh Sch. List-I-86]
भूतलक्षी प्रभाव	..	retrospective effect ..	[art. 371A (2)(d)]
भूधृति	..	land tenure ..	[Seventh Sch. List-II-18]
भूधृतिधारक	..	tenure-holder ..	[art. 31A (2)]
मतदारगण	..	electorate ..	[art. 171 (3)(a)]
मते समसमान होणे	..	equality of votes ..	[art. 96 (2)]
मद्यार्कयुक्त दारू	..	alcoholic liquor ..	[Seventh Sch. List-I-84 (a)]
मनोविकल	..	of unsound mind ..	[art. 191 (1)(b)]
मनोरंजन	..	amusement ..	[Seventh Sch. List-II-33]
ममत्वभाव	..	affection ..	[Third Sch. I]
महा अधिवक्ता	..	Advocate General ..	[art. 165 - m.n.]
महादेश (मँडेमस)	..	*mandamus* ..	[art. 32 (2)]
महान्यायवादी	..	Attorney General ..	[art. 76 - m.n.]
महाप्रशासक	..	Administrator General ..	[Seventh Sch. List-III-11]
महाभियोग	..	impeachment ..	[art. 61 - m.n.]
मानक	..	standard ..	[Seventh Sch. List-I-50]
मानसिक वाढ खुंटलेले	..	mentally retarded ..	[Eleventh Sch.—26]
मानवीय परिस्थिती	..	humane conditions ..	[art. 42]
मान्यता	..	credit ..	[art. 261(1)]
मुख्य कार्यस्थान	..	principal seat ..	[art. 231(c)]
मुद्दल रकमा	..	capital sums ..	[art. 366 (8)]
मुद्रांक शुल्क	..	stamp duty ..	[Seventh Sch. List-I-90]
मुलकी न्यायालय	..	civil court ..	[art. 261 (3)]
मुलकी व न्यायिक प्राधिकारी	..	civil and judicial authority ..	[art. 144 - m.n.]

मुलकी सत्ता	civil power	[Seventh Sch. List-II-1]
मूळ अधिकारिता	original jurisdiction	[art. 131 - m.n.]
मंत्रिपरिषद	Council of Ministers	[art. 74 - m.n.]
(ठराव) मांडणे	move (a resolution)	[art. 67-proviso(b)]
रचना	(1) organization	[Seventh Sch. List-III-11A]
	(2) composition	[art. 80 m.n.]
	(3) constitution	[art. 79 m.n.]
रज्जुमार्ग	ropeway	[Seventh Sch. List-II-13]
राजदौतिक	diplomatic	[Seventh Sch. List-I-11]
राजदौतिक प्रतिनिधी	diplomatic representative	[art. 8]
राजनैतिक	political	[art. 25(2)(a)]
राज्यसूची	State List	[Seventh Sch. List-II]
राज्यक्षेत्र	territory	[art. 1 - m.n.]
राबवणे	operation	[art. 39A]
रोखेपुंजी	stock	[art. 366 (26)]
लष्करी कायदा	martial law	[art. 34]
लष्करी न्यायालय	Court Martial	[art. 72 (1)(a)]
लाभाचे पद	office of profit	[art. 58(2)-expl.]
लेखानुदाने	votes on account	[art. 116-m.n.]
लेखे	accounts	[art. 149]
लोक लेखा	public account	[art. 110(1)(f)]
लोकशाही पद्धतीचे सदस्यीय नियंत्रण	democratic member-Control	[art. 243 ZI]
वचनबंध	engagement	[art. 131-proviso]
वर्जित करणे	exclude	[art. 241(4)]
वर्ग करणे	transfer	[art. 228 m.n.]
वर्षासन	annuity	[art. 366(4)]
वसूल करणे	collect	[art. 265]
वाणिज्यदौतिक	consular	[Seventh Sch. List-I-11]
वाणिज्यदौतिक प्रतिनिधी	consular representative	[art. 8]
विचारविमर्श करणे	deliberate	[art. 108 (1)]
वित्त आयोग	Finance Commission	[art. 264]
वित्तलब्धी	emoluments	[art. 59(3)]
वित्तीय विधेयक	financial bill	[art. 107(1)]
विदेशविषय़क अधिकारिता	foreign jurisdiction	[art. 260]
विधिग्राह्य	valid	[art. 100(2)]
विधिग्राह्यता	validity	[art. 163(2)]
विधिविधान	legislation	[art. 35 m.n.]

विधिवेत्ता	. .	jurist	. .	[art. 124(3)(c)]
विधिसंस्थापन	. .	incorporation	. .	[Seventh Sch. List-II-32]
विधिसंस्थापित	. .	incorporated	. .	[Seventh Sch. List-II-32]
विनाइच्छापत्रता	. .	intestacy	. .	[Seventh Sch. List-III-5]
विनिमयपत्र	. .	bill of exchange	. .	[Seventh Sch. List-I-46]
विनियमन करणे	. .	regulate	. .	[art. 110(1)(a)]
विनियोगासाठी उपलब्ध असणे	. .	place at the disposal of—	. .	[art. 267(1)]
विनियोजन विधेयक	. .	Appropriation Bill	. .	[art. 204 m.n.]
विमर्श करणे	. .	deliberate	. .	[art. 108(1)]
विमोचन आकार	. .	redemption charges	. .	[art. 112(3)(c)]
विरामकाळ	. .	recess	. .	[art. 123-m.n.]
विश्वस्तव्यवस्था	. .	trust	. .	[Seventh Sch. List-III-10]
विसर्जन	. .	dissolution	. .	[art. 239B(1)-2nd proviso]
वेठबिगार	. .	forced labour	. .	[art. 23(1)]
वैध निविदा	. .	legal tender	. .	[Seventh Sch. List-I-36]
वैधानिक कार्यपद्धती	. .	legislative procedure	. .	[art. 196 to 201-sub-heading]
व्यक्तिगत स्वातंत्र्य	. .	personal liberty	. .	[art. 21-m.n.]
व्यपगत होणे	. .	lapse	. .	[art. 107(3)]
व्यवसाय	. .	profession	. .	[art. 276(2)]
व्यवहारसंबंध	. .	intercourse	. .	[art. 301]
व्यादेश	. .	injunction	. .	[art. 226(3)]
व्याप	. .	magnitude	. .	[art. 206(1)(b)]
व्यापार	. .	trade	. .	[Part-XIII-heading]
व्यापार संघ	. .	combines	. .	[Seventh Sch. List-III-21]
व्यावृत्ति	. .	saving	. .	[art. 31A to 31D-sub heading]
शब्दोल्लेख	. .	word	. .	[art. 210(2) proviso]
शासक मंडळ	. .	governing body	. .	[art. 16(5)]
शासकीय कारवाई	. .	executive action	. .	[art. 359(1A)]
शासन व्यवहार	. .	governance	. .	[art. 37]
शिक्षण	. .	instruction	. .	[art. 28-m.n.]
शिक्षादेश	. .	sentence	. .	[art. 134(1)]
शून्यवत्	. .	void	. .	[art. 13(2)]
शून्यीकरण	. .	annulment	. .	[Sixth Sch.--15]
पारेषण	. .	exploitation	. .	[art. 23 and 24-sun-heading]
सचिवालयीन कर्मचारीवर्ग	. .	secretarial staff	. .	[art. 187(1)]
सत्ता	. .	power	. .	[Seventh Sch. List-II-1]
सत्रसमाप्ती करणे	. .	prorogue	. .	[art. 101(4)-proviso]

सदस्यत्व	..	membership	..	[art. 189(2)]
सभा	..	meeting	..	[art. 100(3)]
समन्यायानुसार	..	equitable	..	[art. 371(2)(c)]
समन्वय	..	co-ordination	..	[art. 263 sub-heading]
समवर्ती सूची	..	concurrent list	..	[Seventh Sch. List-III]
समापन	..	winding up	..	[art. 243 ZI]
समावेदन	..	address	..	[art. 124(4)]
समुचित	..	appropriate	..	[art. 241(3)]
सरकारजमा होणे	..	escheat	..	[art. 296]
सर्वसदस्य मंडळ	..	general body	..	[art. 243-ZN-m.n.]
सहीनिशी लेखी	..	by writing under one's hand	..	[art. 101(3)(b)]
साकल्याने	..	as a whole	..	[art. 371(2)(b)]
सागरमग्न खंडभूमी	..	continental shelf	..	[art. 297-m.n.]
सागरी परिक्षेत्र	..	maritime zone	..	[art. 297(3)]
साधनसंपत्ति	..	resources	..	[art. 116(1)(b)]
सामाईक उच्च न्यायालय	..	common High Court	..	[art. 231]
सारतः	..	substantially	..	[art. 361(A)]
सार्वजनिक कृती	..	public acts	..	[art. 261-m.n.]
सार्वजनिक वापराच्या जागा	..	places of public resort	..	[art. 15(2)(b)]
सूत्रबद्ध करणे	..	formulate	..	[art. 286(2)]
सुधारणा	..	amendment	..	[art. 4]
सुधारालय	..	reformatory	..	[Seventh Sch. List-II-4]
	..	(1) ascertain	..	[art. 279 (1)]
सुनिश्चित करणे	..	(2) secure	..	[art. 31 (c)]
सेनाविसर्जन	..	demobilisation	..	[Seventh Sch. List-I-1]
सोपविणे	..	deliberate	..	[art. 357 (1)(a)]
संकेतदीप	..	beacon	..	[Seventh Sch. List-I-26]
संकोच करणे	..	abridge	..	[art. 31(c)]
संक्रमणकालीन	..	transitional	..	[Part-XXI-heading]
संघटन	..	organization	..	[art. 40-m.n.]
संघटना	..	organization	..	[art. 43A]
संघराज्य	..	Union	..	[art. 1-m.n.]
संघ राज्यक्षेत्र	..	Union territory	..	[art. 1(3)(b)]
संघ सूची	..	Union List	..	[Seventh Sch. List-I]
संपदा	..	estate	..	[art. 31A-m.n.]
संबंधित	..	attributable	..	[art. 269(2)]
संलेख	..	instrument	..	[art. 131 proviso]

संविधानसभा	..	Constituent Assembly	..	[Preamble]
संविधायी अधिकार	..	Constituent power	..	[art. 368(1)]
संक्षिप्त रीतीने निकाल करणे	..	summary determination	..	[art. 145(1)(i)]
स्थगित	..	stay	..	[art. 145(1)(h)]
स्थलांतरित शेती	..	shifting cultivation	..	[Sixth Sch. 3(d)]
स्थानबद्धता	..	detention	..	[art. 22]
स्थायी न्यायाधीश	..	permanant Judge	..	[art. 220-m.n.]
स्वतःकडे घेणे	..	assume	..	[art. 356 (1)(a)]
स्वामी	..	proprietor	..	[art. 31A(2)(b)]
स्वायत्त कारभार	..	autonomous functioning	..	[art. 243 ZI]
स्वायत्त राज्य	..	autonomous State	..	[art. 275 (1A)]
स्वीकृत सदस्य	..	co-opted member	..	[art. 243 ZJ(3)Second Proviso]
स्वेच्छापूर्वक निर्मिती	..	voluntary formation	..	[art. 243 ZI]
हवालात	..	custody	..	[art. 22 (1)]
हानिकारक होईल असे	..	to one's disadvantage	..	[art. 318 proviso]
हानिरक्षण करणे	..	indemnify	..	[art. 34]
हितवर्धन होणे	..	promote the interests	..	[Sixth Sch.—3(a)]
हुकूमनामा	..	decree	..	[art. 233A]
क्षेत्रीय जलधी	..	territorial waters	..	[art. 297 m.n.]

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई

मुद्रक : शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई